

GOVERNMENT OF WEST BENGAL
Uttarpara Jaikrishna Public Library

Accn. No. 9694

Date 20.2.72

Shelf List No. 2220
2220/2220

235 - 6240

UTTARPARA JAIKRISHNA PUBLIC LIBRARY

Books must be returned within two weeks from the date of issue. The date given below indicates the date of return.

107		
-----	--	--

Rig-Veda
Text with Sa'yana's
commentary
Vol. 1
1892

Sas.
Librarian
Uttarpara Joykrishna Public Library
Govt. of West Bengal

ऋग्वेदः ।

ॐ

ऋग्वेदः नमः ।

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननं ॥ १ ॥
यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्यऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥ २ ॥
यत्कटाक्षेण तद्रूपं दधर्षुक्कमहीपतिः ।
आदिशन्माधवाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ॥ ३ ॥
ये पूर्वोत्तरमीमांसे ते व्याख्यायातिसंग्रहात् ।
कपालुमाधवाचार्या वेदार्थं वक्तुमुद्यतः ॥ ४ ॥
आध्वर्यवस्य यज्ञेषु प्राधान्याद्गणकतः पुराः ।
यजुर्वेदोऽथ होत्रार्थस्य गवेदो व्याकरिष्यते ॥ ५ ॥
एतस्मिन्प्रथमोऽध्यायः श्रौतव्यः संप्रदायतः ।
व्युत्पन्नस्तावता सर्वं बोधुं शक्नोति वृद्धिमान् ॥ ६ ॥

अथ कोचिदाहुः । ऋग्वेदस्य प्राथम्येन सर्वज्ञानात्वाद्-
भक्तिं पूर्वमिति न्यायिनाभ्यर्चितत्वात्तद्व्याख्यायादीं कृतं ।
प्राथम्ये च पुरुषसूक्ते विस्मयः । तस्याप्युक्तवद्भूतः ऋग्वेदः
सामानि जह्निरे । अहं हि जह्निरे तस्याप्युक्तवद्भूतः ।

ऋग्वेदः ।

१ पुरुष इत्युक्तत्वात्परमेश्वराद्यज्ञाद्यजनीयात्सर्वहुतः
 २ ानात् । यद्यपीन्द्रादयस्तत्र तत्र हूयन्ते तथापि परमे-
 ष्विन्द्रादिरूपेणावस्थानादविरोधः । तथा च मन्त्रवर्णः ।
 मन्त्रं वरुणमग्निमाहु रथो दिव्यः समुपर्णो गरुत्मान् ।
 सद्दिप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुरिति ।
 ३ सनेयिनश्चामनन्ति । तददिदमाहुरमुं यजामुं यजित्येकैकं
 ४ यमेतस्यैव सा विसृष्टिरेष उ ह्येव सर्वे देवा इति । तस्मात्स-
 ५ रपि परमेश्वर एव हूयते ॥ न केवलमृचां पाठप्राथम्येनाभ्य-
 ६ र्हितत्वं किंतु यज्ञांगदार्ढ्यहेतुत्वादपि । तथा च तैत्तिरीया
 ७ आमनन्ति । यद्दे यज्ञस्य साम्ना यजुषा क्रियते तच्छिथिलं ।
 ८ यदृचा तदृढमिति । तथा च सर्ववेदगतानि ब्राह्मणानि
 ९ स्वाभिहितेऽर्थे विश्वामदार्ढ्याय तदेतदृचाभ्युक्तमित्यृचमेवोदा-
 १० हरन्ति ॥ मन्त्रकांडेऽपि यजुर्वेदगतेषु तत्र तत्राध्ययुषा
 ११ प्रयोज्या ऋचो बहव आम्नाताः । साम्नां तु सर्वेषामृगाश्रितत्वं
 १२ प्रसिद्धं । आथर्वणिकैरपि स्वकौयसंहितायामृच एव बाहुल्ये-
 १३ नाधायन्ते । अतोऽन्यैः सर्वैर्वदैरादृतत्वादभ्यर्हितत्वं प्रसिद्धं ।
 १४ छंदोगास्तु प्राथम्येन मनक्नुमारं प्रति नारदवाक्यमेवमामनन्ति ।
 १५ ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चेति ।
 १६ मुंडकोपनिषत्प्रथममाम्नायते । ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽ-
 १७ थर्ववेद इति । तापिनौयोपनिषद्यपि मन्त्रराजपादेषु क्रमे-
 १८ णाध्ययनमेवमामनन्ति । ऋग्यजुःसामाथर्वणश्चत्वारो वेदाः
 १९ सांगाः सृष्टाश्चाश्चत्वारः पादा भवन्तीति । एवं सर्वत्रोदाहर-
 २० णाय । तस्मादृग्वेदस्याभ्यर्हितस्यादौ व्याख्यानमुचितमिति
 २१ तान्प्रत्येतदुच्यते ॥

अस्त्रेयं सर्ववेदाध्ययनतत्पारायणब्रह्मयज्ञजपादाहर्ग्वेदस्यैव
 प्राथम्यं । अर्थज्ञानस्य तु यज्ञानुष्ठानार्थत्वात्तत्र तु यजुर्वेदस्यैव
 प्रधानत्वात्तद्वाख्यानमेवादौ युक्तं । तत्राधान्यं तु काचिदृगे-
 वाह । ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान् गायत्रं त्वो गायति
 शक्नोषु । ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां
 विमिमौत उ त्व इति । एतस्या ऋचस्तात्पर्यं निरुक्तकारो
 यास्कः संचिष्य दर्शयति । इत्यृत्तिकर्मणां विनियोगमाचष्ट
 इति । पुनरपि स एव प्रथमं पादं विवृणोति । ऋचामेकः
 पोषमास्ते पुपुष्वान् होतर्गर्चनोति । अस्यायमर्थः । त्वशब्द
 एकशब्दपर्यायो होतृविशेषणं । होतृनामक एक ऋत्वग्यज्ञ-
 काले स्वकीयवेदगतानां ऋचां पुष्टिं कुर्वन्नास्ते । भिन्नप्रदेशे-
 ध्वाम्नातानां ऋचां संचमेकत्र संपाद्यैतावदिदं शस्त्वमिति क्लृप्तिं
 करोति । सेयं पुष्टिः । अर्चनोत्थमुमर्थमृक्शब्द आचष्टे ।
 अर्चते प्रशस्यतेऽनया देवविशेषः क्रियाविशेषस्तत्साधनविशेषो
 वेत्यृक्शब्दश्रुत्यतिरिति ॥ अथ द्वितीयं पादं विवृणोति ।
 गायत्रमेको गायति शक्नोषून्नाता गायत्रं गायतेः स्तुतिकर्मणः
 शक्त्यं ऋचः शक्नोतेस्तद्यदाभिर्वृत्रमशक्यंतुं तच्छक्नोषूनां
 शक्नोत्वमिति विज्ञायत इति । अस्यायमर्थः । उद्गातृनामक
 एक ऋत्विगायत्रशब्दाभिधेयं साम शक्त्यं इति शब्दाभिधेया-
 स्त्वृन्नु गायति । धातुनामनेकार्थत्वेन स्तुतिप्रियावाचिनो
 गायतिधातोरुत्पन्नो गायत्रशब्दः । शक्नोषून्नाता शक्नोति-
 धातोरुत्पन्नः । वृत्रं शत्रुं हंतुं शक्नोत्याभिर्गृभिरित्येषा
 व्युत्पत्तिः कस्मिंश्चिद्वाह्ये विज्ञायत इति ॥ अथ तृतीयं पादं
 विवृणोति । ब्रह्मैको जाते जाते विद्यां वदति । ब्रह्मा सर्वविद्यः

सर्वं वेदितुमर्हतीति । अस्यायमर्थः । ब्रह्मनामक एक ऋत्विक्
जाते जाते तदा तदोत्पन्ने यज्ञे प्रस्तुते प्रणयनादिकर्मणि
विद्यामनुज्ञां वदति । ब्रह्मन्त्रपः प्रणेष्यामीत्येवं संबोधितः
सन्नां प्रणयेत्यनुजानाति । स च ब्रह्मा वेदत्रयोक्तसर्वकर्मा-
भिन्नः । तस्माद्योग्यतां दृष्ट्वा तत्तदनुज्ञातुं सति प्रमादे
समाधातुं च समर्थ इति । तच्च सामर्थ्यं छंदोगा आमनन्ति ।
एष एव यज्ञस्तस्य मनस्य वाक् च वर्त्तनौ । तयोरन्यतरां
मनसा संस्करोति ब्रह्मा । वाचा होताध्वर्युरुक्ताता चान्य-
तरामिति । कृत्स्नो यज्ञः प्रमादराहित्याय मनसा सम्यगनु-
संधेयः । वाचा च वेदत्रयोक्तमंत्राः पठनीयाः । तच्च होत्रा-
दयस्त्रयो मिलित्वा वाग्रूपं यज्ञमार्गं संस्कुर्वन्ति । ब्रह्मा त्वेक
एव मनोरूपं यज्ञमार्गं कृत्स्नमपि संस्करोति । तस्मादस्यास्ति
सामर्थ्यमिति ॥ अथ चतुर्थं पादं विवृणोति । यज्ञस्य मात्रां
विमिमोत एकोऽध्वर्युरध्वर्युरध्वर्युरध्वरं युनक्त्यध्वरस्य नेतेति ।
अस्यायमर्थः । अध्वर्युनामक एक ऋत्विग्यज्ञस्य मात्रां
स्वरूपं विमिमोते विशेषेण निष्पादयति । मीयते निर्मीयत
इति मात्रा स्वरूपं । तन्निष्पादकत्वं चाध्वर्योर्नाम निर्वचना-
दवगम्यते । अध्वर्युरित्यत्र छांदस्या प्रक्रियया लुप्तमकारं
पुनः प्रक्षिप्य अध्वर्युरिति नाम संपादनौयं । अध्वरं युनक्तौत्य-
वयवार्थः । अध्वरस्य नेतेति तात्पर्यार्थ इति । एतदेवाभि-
प्रेत्याध्वर्युर्वदस्य यागनिष्पादकत्वद्योतकं निर्वचनं यास्को
दर्शयति । तत्रा मननात् । छंदांसि छादनात् । स्तोमः
स्तवनात् । यजुर्यजतेरिति । एवं सत्यध्वर्युसंवाधिनियजुर्वेदे
निष्पन्नं यज्ञशरीरमुपजीव्य तदपेक्षितौ स्तोत्रशस्त्ररूपावय-

वावितरेण वेदद्वयेन पूर्यते इत्युपजीव्यस्य यजुर्वेदस्य प्रथमतो व्याख्यानं युक्तं । तत ऊर्ध्वं साम्नामृगाश्रितत्वादुभयोर्मध्ये प्रथमत ऋग्व्याख्यानं युक्तमित्यृग्वेद इदानीं व्याख्यायते ॥

ननु वेद एव तावन्नास्ति । कुतस्तदवांतरविशेष ऋग्वेदः । तथा हि । कोऽयं वेदो नाम । न हि, तत्र लक्षणं प्रमाणं वास्ति । न च तदुभयव्यतिरेकेण किञ्चिद्वस्तु प्रसिध्यति । लक्षणप्रमाणाभ्यां हि वस्तुमिदिरिति न्यायविदां मतं । प्रत्यक्षानुमानागमेषु प्रमाणविशेषेष्वन्तिमो वेद इति तल्लक्षणमिति चेत् । न । मन्वादिस्मृतिष्वतिव्याप्तेः । समय-बलेन सम्यक्परोक्षानुभवसाधनमित्येतस्यागमलक्षणस्य तास्वपि सैद्धान्तात् ॥ अपौरुषेयत्वे सतीति विशेषणाददोष इति चेत् । न । वेदस्यापि परमेश्वरनिर्मितत्वेन पौरुषेयत्वात् । शरीर-धारिजीवनिर्मितत्वाभावादपौरुषेयत्वमिति चेत् । सहस्रशीर्षा पुरुष इत्यादिश्रुतिभिरीश्वरस्यापि शरीरित्वात्कर्मफलरूप-शरीरधारिजीवनिर्मितत्वाभावमात्रेणापौरुषेयत्वं विवक्षितमिति चेत् । न । जीवविशेषैरग्निवाय्वादित्यैर्वेदानामुत्पादितत्वात् । ऋग्वेद एवान्नेरजायत यजुर्वेदो वायोः सामवेद आदित्या-दिति श्रुतेरीश्वरस्यागन्यादिप्रेरकत्वेन निर्मातृत्वं द्रष्टव्यं ॥ मंत्रब्राह्मणात्मकः शब्दराशिर्वेद इति चेत् । न । ईदृशो मंत्रः । ईदृशं ब्राह्मणमित्यनयोरद्याप्यनिर्णीतत्वात् । तस्मान्नास्ति किञ्चिद्वेदस्य लक्षणं ॥

नापि तत्सङ्गावे प्रमाणं पश्यामः । ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमित्यादिवाक्यं प्रमाणमिति चेत् । न । तस्यापि वाक्यस्य वेदांतःपातित्वेनात्माश्रयत्व-

प्रसंगात् । न खलु निपुणोऽपि स्वस्कंधमारोढुं प्रभवेदिति ॥
 वेद एव द्विजातीनां निःश्रेयसकरः पर इत्यादिस्मृतिवाक्यं
 प्रमाणमिति चेत् । न । तस्याप्युक्तश्रुतिभूतत्वेन निराकृतत्वात् ॥
 प्रत्यक्षादिकं शंकितमप्ययोग्यं । वेदविषया लोकप्रसिद्धिः
 सार्वजनीनापि नीलं नभ इत्यादिवद्भाता । तस्मान्नक्षत्रप्रमाण-
 रहितस्य वेदस्य गङ्गावो नांगीकर्तुं शक्यत इति पूर्वपक्षः ॥

अत्रोच्यते । मंत्रब्राह्मणात्मकत्वं तावददृष्टं लक्षणं । अतः
 एवापस्तम्बो यज्ञपरिभाषायामेवमाह । मंत्रब्राह्मणयोर्वेदनाम-
 धेयमिति । तयोस्तु रूपमुपरिष्टान्निर्णेष्यते । अपौरुषेयवाक्य-
 त्वमितीदमपि यादृशमस्माभिर्विवक्षितं तादृशमुत्तरत्र स्पष्टी-
 भविष्यति । प्रमाणान्यपि यथोक्तानि श्रुतिस्मृतिलोकप्रसिद्धिरू-
 पाणि वेदसङ्गावे द्रष्टव्यानि । यथा घटपटादिद्रव्याणां
 स्वप्रकाशत्वाभावेऽपि सूर्यचंद्रादीनां त्रप्रकाशत्वमविरुद्धं । तथा
 मनुष्यादीनां स्वस्कंधारोहासंभवेऽप्यकुंठितशक्तेर्वेदस्येतरवस्तु-
 प्रतिपादकत्ववत्स्वप्रतिपादकत्वमप्यस्तु । अत एव संप्रदाय-
 विदोऽकुंठितां शक्तिं वेदस्य दर्शयन्ति । चोदना हि भूतं
 भविष्यंतं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टमित्येवंजातीयमर्थं शक्तित्व-
 वगमयितुमिति । तथा सति वेदमूलायाः स्मृतेस्तदुभयमूलाया
 लोकप्रसिद्धेऽपि प्रमाणं दुर्वारं । तस्मान्नक्षत्रप्रमाणसिद्धौ वेदो
 न केनापि चादिकादिनापोडुं शक्यत इति स्थितं ।

नन्वस्तु नाम वेदाख्यः कश्चित्पदार्थः । तथापि नासौ
 व्याख्यानमर्हति । अप्रमाणत्वेनानुपयुक्तत्वात् । न हि वेदः
 प्रमाणं । तन्नक्षत्रस्य तत्र दुःसंपादत्वात् । तथा हि । सम्य-
 गनुभवसाधनं प्रमाणमिति केचिन्नक्षत्रमाहुः । अपरे त्वनधि-

गतार्थगण्ड प्रमाणमित्याचक्षते । न चैतदुभयं वेदे संभवति ।
 मंत्रब्राह्मणात्मको हि वेदः । तत्र मंत्राः केचिदबोधकाः ।
 अस्यक्सात इन्द्र ऋष्टिरित्येको मंत्रः । यादृश्मिन्वायि तमयस्य-
 याविददित्यन्यः । सृण्वेव जर्भरी तुर्फरीतू इत्यपरः । आपां-
 तमन्युस्तु फलप्रभर्मेत्यादय उदाहार्याः । न ह्येतैर्मंत्रैः कश्चि-
 दप्यर्थोऽवबुध्यते । एतेष्वनुभव एव यदा नास्ति तदा तत्सम्यक्त्वं
 तदौयसाधनत्वं च दूरापेतं । अधःस्विदासी & दुर्परस्विदासी
 & दिति मंत्रस्य बोधकत्वेऽपि स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्यादिवाक्य-
 वत्सदिधार्थबोधकत्वाच्चास्ति प्रामाण्यं । ओषधे त्रायस्वैन-
 मिन्ति मंत्रो दर्भविषयः । स्वधिते मैत्रं हिंसोरिति क्षुरविषयः ।
 ऋणोत यावाण इति पाषाणविषयः । एतेष्वचेतनानां दर्भ-
 क्षुरपाशाणानां चेतनवत्संबोधनं श्रूयते । ततो द्वौ चंद्र-
 मताविति वाक्यत्रद्विपरोक्षार्थबोधकत्वादप्रामाण्यं । एक एव
 रुद्रो न द्वितोयोऽवतुष्टे । सहस्राणि सहस्रशो ये रुद्रा अधि-
 भूस्यामित्यनयोस्तु मंत्रयोर्वावज्जीवमहं मौनीति वाक्यवद्वा
 घातबोधकत्वादप्रामाण्यं । आप उदंत्विति मंत्रो यजमानस्य
 क्षोरकाले जलेन शिरसः क्लेदनं व्रते । शुभिके शिरश्चूरोह
 शोभयंती मुखं ममेति मंत्रो विवादकाले मंगलाचरणार्थं
 पुष्यनिर्मितायाः शुभिकाया वरबध्नोः शिरस्यवस्थानं ब्रूते ।
 तयोश्चमंत्रयोर्लोकप्रसिद्धार्थानुवादत्वादनधिगतार्थगण्डत्वं नास्ति ।
 तस्मान्मंत्रभागो न प्रमाणं ।

अत्रोच्यते । अस्यगादिमंत्राणामर्थो यास्केन निरुक्तग्रंथेऽ-
 वबोधितः । तत्परिचयरहितानामनवबोधो न मंत्राणां दोष-
 मावहति । अत एवात्र लोकन्यायमुदाहरन्ति । नैष स्थानो-

रपराधो यदेनमंधो न पश्यति । पुरुषापराधः संभवतीति ।
 अधःस्विदासोदिति मंत्रश्च न संदेहप्रबोधनाय प्रवृत्तः । किं तर्हि
 जगत्कारणस्य परवस्तुनोऽतिगंभीरत्वं निश्चेतुमेव प्रवृत्तः ।
 तदर्थमेव हि गुरुशास्त्रसंप्रदायरहितैर्दुर्बोध्यत्वमधःस्विदित्यनया
 चचोभंग्योपन्यस्यति । स एवाभिप्राय उपरितनेषु को अद्या
 वेदेत्यादिमंत्रेषु स्पष्टोक्तः । आषध्यादिमंत्रेष्वपि चेतना एव
 तत्तदभिमानिदेवतास्तेन तेन नाम्ना संबोध्यन्ते । ताश्च देवता
 भगवता बादरायणेनाभिमानिव्यपदेशस्त्विति सूत्रे सूचिताः ।
 एकस्यापि रुद्रस्य स्वमहिम्ना सहस्रमूर्त्तिस्त्रीकाराच्चास्ति
 परस्परं व्याघातः । जलादिद्रव्येण शिरःकृतेनादेर्लोकसिद्ध-
 त्वेऽपि तदभिमानिदेवतानुग्रहस्याप्रसिद्धत्वात्तद्विषयत्वेनाज्ञा-
 तार्थज्ञापकत्वं । ततो लक्षणसंज्ञावादस्ति मंत्रभागस्य
 प्रामाण्यं ।

०

एतदेवाभिप्रेत्य भगवान् जैमिनिर्मंत्राधिकरणे मंत्राणां
 विवक्षितार्थत्वमसूत्रयत् । तानि च सूत्राणि क्रमेणोदाहृत्य
 व्याख्यास्यामः । तत्र पूर्वपक्षं सूत्रयति ॥

तदर्थशास्त्रादिति ॥ ७ ॥ यस्यार्थस्याभिधाने समर्थो मंत्रः
 स एवाभिवेयो यस्य शास्त्रस्य ब्राह्मणवाक्यस्य तदिदं वाक्यं
 तदर्थशास्त्रं । इतिस्माच्छास्त्रादविवक्षितार्थो मंत्र इत्यवगम्यते ।
 तथा हि । 'ॐ' प्रथमेति मंत्रेण पुरोडाशप्रथनमभिधीयते ।
 पुरोडाशं प्रथ्यतीति ब्राह्मणेनापि तदेवाभिधीयते । तथा
 सति मंत्रेणैव प्रतीतत्वात्तदर्थबोधनाय प्रवृत्तं ब्राह्मणमनर्थकं
 स्यात् । मंत्रस्याविवक्षितार्थत्वे तु विनियोगबोधनाय ब्राह्मण-
 मुपयुक्तं । तस्मात्तत्र उच्चारणेनैवानुष्ठान उपकुर्वीत ॥

ननुच्चारणार्थत्वे सत्यदृष्टं प्रयोजनं परिकल्प्येत । अर्थाभि-
धायकत्वे तु दृष्टं लभ्येत । तस्माद्वाङ्मनस्यनुज्ञामभ्युपेत्यापि
मंत्रस्याभिधानार्थत्वमेवेत्याशङ्कोत्तरं सूत्रयति ।

वाक्यनियमादिति ॥ २ ॥ अग्निर्मूर्धा दिवः ककुदित्येव-
मेव वाक्यं पठितव्यमिति मंत्रे नियम उपलभ्यते । अर्थ-
प्रत्यायनं तु मूर्धाग्निरित्येवं व्युत्क्रमपाठेऽपि भवत्येव । तस्मा-
न्वियतपाठक्रमसाफल्ययोच्चारणमेव मंत्रप्रयोजनं ॥ ननु पाठ-
क्रमनियममात्रस्यादृष्टार्थत्वेऽपि मंत्रपाठोऽर्थबोधार्थ एवेत्याशङ्क्य
तत्र दोषांतरं सूत्रयति ॥

बुद्धशास्त्रादिति ॥ ३ ॥ अग्नीदग्नीन्विहरेति प्रैषमंत्रः
प्रयोगकाले पठ्यते । तच्चाग्निविह्वरणादिकर्माग्नीध्रेणाध्ययन-
काल एव स्वकर्तव्यत्वेनबुद्धं । तस्य च बुद्धार्थस्य पुनर्मंत्रोच्चारणेन
शासनमनर्थकं । न हि सोपानत्के पादे पुनरप्युपानहं
प्रतिमुंचति ॥ ननु बुद्धस्यार्थस्य प्रामादिकविस्मरणपरिहाराय
मंत्रेणस्मरणमस्त्वित्याशङ्क्य दोषांतरं सूत्रयति ॥

अविद्यमानवचनादिति ॥ ४ ॥ चत्वारि शृंगा त्रयो अस्य
पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्येति मंत्र आन्नायते । न खलु
चतुःशृंगत्वादुपेतं किञ्चिदज्ञस्य साधनं विद्यते यस्माच्चपाठेना-
नुस्मर्येत । नन्वीदृशी काचिद्देवता स्यादित्याशङ्क्यान्त्यं दोषं
सूत्रयति ॥

अचेतनेऽर्थबंधनादिति ॥ ५ ॥ ओषधे चायस्त्रैनं शृणोत
आवाण इत्यादावचेतने द्रव्ये चेतनोचितरक्षणश्रवणाद्यर्थं
बध्नाति । * स चायुक्तः ॥ नन्वभिमानिष्यपदेश इति वैयसिक-

शास्त्रे सूचितत्वादोषध्याद्यभिमानिचेतनदेवता विवक्ष्यतामि-
त्याशङ्क्य दोषान्तरं सूत्रयति ॥

अर्थविप्रतिषेधादिति ॥ ६ ॥ अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमिति
मन्त्र आश्रयते । यदेव द्यौस्तदेवांतरिक्षमित्ययमर्थो विप्रति-
षिद्धः । एक एव रुद्रः सहस्राक्षि सहस्रशो ये रुद्रा इत्यादि-
कर्मण्युदाहृत्यं ॥ ननु त्वमेव माता, च पिता त्वमेवेत्यादि-
वदन्तरिक्षादिरूपत्वेनादितः स्तूयते । एवमेकस्यापि रुद्रस्य
योगसामार्थाद्बहुमूर्त्तिस्त्रीकारोऽस्तु । ततोऽनर्थविप्रतिषेध
इत्याशङ्क्य दोषान्तरं सूत्रयति ।

स्वाध्यायवदवचनादिति ॥ ७ ॥ पूर्णिमा नाम काचि-
द्योषिदवघातं करोति । तत्कर्मोपे माणवकः स्वाध्यायग्रहणार्थं
कदाचिदवघातमन्त्रमधीते । न च तस्यार्थप्रकाशनं विवक्षास्ति ।
प्रतिमुशलप्रहारं तस्य मन्त्रस्याप्यवमानत्वादक्षरग्रहणायैव तं
मन्त्रमन्याश्च मन्त्रानभ्यस्यति । तत्र स्वाध्यायकाले पठितोऽप्यव-
घातमन्त्रो यथा पूर्णिमां प्रति स्वार्थं न ब्रूते तथा कर्मकालेऽपि
स्वार्थं न वक्ष्यति ॥ ननु तत्र माणवकस्यार्थं विवक्षा नास्ति ।
पूर्णिमाप्यवबोधुमक्षमा । कर्मणि त्वध्वर्योरर्थविवक्षा विद्यते
बोधश्च संभवतोऽप्यशङ्क्य दोषान्तरं सूत्रयति ॥

अविद्यादिति ॥ ८ ॥ केषांचिन्मन्त्राणामर्थो विज्ञातुं न
शक्यते । तद्यथा । अम्यक्सात इन्द्र ऋष्टिरस्मे इत्येको मन्त्रः ।
सृष्टेव धर्मेरी तुर्फरीतू इत्यपरो मन्त्रः । नन्वीदृशमन्त्रा-
र्थबोधायैव निगमनिरुक्तव्याकरणानि प्रवृत्तानौत्याशङ्क्य दोषान्तरं
सूत्रयति ।

अनित्यसंयोगान्मन्त्रानर्थक्यमिति ॥ ९ ॥ किं ते ज्ञयन्ति

क्रीकटेष्विति मंचे क्रीकटो नाम जनपद आम्नातः । तथा
त्रैचाशाखं नाम नगरं प्रमगंदो नाम राजत्येतेऽर्था अनिस्था
आम्नाताः । तथा च सति प्राक् प्रमगंदाच्चायं मंत्रो भूतपूर्व
इति गम्यते । तदेवमेतैस्तदर्थशास्त्रादिभिर्हेतुभिर्मंत्राणामर्थ-
प्रत्यायनार्थत्वं नास्ति । किंतुच्चारणाददृष्टार्था एवेति पूर्वपक्षः ॥

तत्र सिद्धांतं सूचयति ॥ अविशिष्टस्तु वाक्यार्थ इति ॥ १० ॥
मुशब्देन मंत्राणामदृष्टार्थमुच्चारणमात्रं वारयति । क्रियाकारक-
संबंधेन प्रतीयमानो वाक्यार्थो लोकवेदयोरविशिष्टः ।
तथा सति यथा लोकेऽर्थप्रत्यायनायैव वाक्यमुच्चार्यते तथा
वैदिकयागप्रयोगेऽपि दृष्टव्यं । मंत्रेण प्रकाशितस्त्वर्थोऽनुष्ठातुं
शक्यते न त्वप्रकाशितः । तस्मात्प्रतीच्चारणस्यार्थप्रकाशनरूपं
दृष्टमेव प्रयोजनं ॥ नन्वभिरसि नारिरसीत्यारभ्य चैष्टुभेन त्वा
छंदसा दद इति मंत्र आम्नातः । तेनैवमंचेण प्रतीतेऽभ्यादात्ते
पुनर्ब्राह्मणे तां चतुर्भिरभिरमादत्त इति विधीयते । तदेतद्वि-
धानं त्वत्पक्षे व्यर्थं स्यादित्याशङ्कोत्तरं सूचयति ॥

गुणार्थेन पुनः श्रुतिरिति ॥ ११ ॥ मंचेण प्रतीतस्यैवार्थस्य
ब्राह्मणे यत्पुनः श्रवणं तदेतच्चतुःसंख्यालक्षणगुणविधानार्थत्वेनो-
पयुज्यते । एतस्य विधानस्याभावे चतुर्णां मंत्राणां मध्ये येन
केनाप्येकेनाभिरादीयेत ॥ नन्विमामष्टभूषणानुशनाभूतस्येत्यच्चा-
भिधानीमादत्त इत्यत्र मंत्रसामर्थ्यादेव प्राप्तस्य रानादानस्य
पुनर्ब्राह्मणवाक्यं विनियोजकमाप्नायते । तदेतत्स्वप्रते व्यर्थ-
मित्याशङ्कोत्तरं सूचयति ।

परिसंख्येति ॥ १२ ॥ गर्दभाभिधानीनादत्त इति निषेधः
परिसंख्या । तदर्थमिदं ब्राह्मणवाक्यं ॥ ननु परिसंख्यायां

त्रयो दोषाः प्राप्नुयुः । आदत्त इति रशनादानलक्षणं स्थायं
 जज्ञात् । निषेधलक्षणः परार्थोऽस्य शब्दस्य कल्पेत् ।
 रशनात्वसामान्येन च प्राप्तं गर्दभरशनायामादानं बाध्येतेति
 त्रयो दोषाः । मैवं । गर्दगरशनाया अप्राप्तत्वात् । तथा हि ।
 त्वत्पक्षे प्रकरणपाटान्यथानुपपत्तया मंत्रेणादानं कुर्यादिति
 वाक्यं परिकल्प्यते । तेन च वाक्येन मंत्रादानयोः संबंधे सति
 पञ्चात्किंविषयकमादानमिति बोद्धायां लिंगाद्रशनामात्रस्या-
 दानमुपेत्य गर्दभरशनायाः प्राप्तिर्वक्तव्या । साच विलम्ब्यत
 इत्यश्वभिधानीमिति प्रत्यक्षेण वाक्येन । मंत्रादानयोः संबंधे
 सति लिंगाद्रशनामात्रे प्राप्तमादानमश्वभिधानीमिति श्रुत्या
 विशेषे व्यवस्थाप्यते । ततो मंत्रस्य निराकाञ्चत्वाद्गर्दभरशनाया
 अप्राप्तत्वाद्वास्ति प्राप्तबाधः । अत एव निषेधार्थो न कल्प्यते ।
 विध्यर्थश्च न त्यज्यते । तत्र कुतो दोषत्रयं । ईदृशमप्राप्ति-
 रूपमेव गर्दभरशनाया निवारणमभिप्रेत्य परिसंख्येति सूत्रितं ॥
 ननूक प्रथस्वेति प्रथयतीति ब्राह्मणस्य वैयर्थ्यं तदवस्थमेवेत्याशं-
 क्योत्तरं सूत्रयति ॥

अर्थवादो वेति ॥ १३ ॥ वाशब्दो वैयर्थ्यं वारयति ।
 अस्यत्वार्थवादः । यज्ञपतिमेव तत्प्रथयतीति तेनार्थवादेन
 संबधाय ब्राह्मणे विधिः पठ्यते ॥ ननु प्रथयतीत्यनेनैव विधि-
 शब्देन प्रथनमनूय यज्ञपतिमेवेत्यादिनार्थवादेन स्तोतव्यं ।
 तदेव तु प्रथनं कुतः प्राप्तमित्याशंक्योत्तरं सूत्रयति ॥

मंत्राभिधानादिति ॥ १४ ॥ अध्वर्युः पुरोडाशमुद्दिश्य मंत्रे
 प्रथस्वेत्येवमभिधत्ते । तस्मादभिधानादध्वर्युकर्तृकं प्रथनं प्राप्तं ।
 यथा लोके यः कुर्विति ब्रूते स कारयति तथात्रापि यः प्रथस्वेति

अतै स प्रथयत्येव । यदुक्तं अग्निर्मूर्धा दिव इति पाठक्रमनि-
यमाददृष्टार्था मंत्र एति तत्रोत्तरं सूत्रयति ॥

अविरुद्धं परमिति । ॥ १५ ॥ परं द्वितीयसूत्रोक्तमस्मत्प-
क्षेऽप्यविरुद्धं । न हि वयं पाठक्रमाददृष्टं निवारयामः ।
किंतर्हि संबोद्धारणेन जायमानमर्थप्रख्यायनं दृष्टप्रयोजनत्वा-
न्नादेक्षितव्यमित्येतान्देव ब्रूमः ॥ ननु प्रोक्षनीरासादयेति मंत्र-
बुद्धमेवायं शास्ति । तदुक्तं । सोपानत्कस्योपानदंतरासं-
भवादित्युक्तमिति चेत् तस्य परिहारं सूत्रयति ॥

संप्रेषकर्मणो गर्हानुपलंभः संस्कारत्वादिति ॥ १६ ॥
संप्रेषकर्मणो गर्हा त्वदुक्तदोषो नोपलभ्यते । बुद्धस्याप्यर्थस्य
संज्ञेणैवानुस्मरणे सति नियमादृष्टलक्षणस्य संस्कारस्य
सद्भावात् ॥ यच्चोक्तं चत्वारि शृंगेति मंत्रोऽसंतमेवार्थम-
भिधत्त इति तस्योत्तरं सूत्रयति ॥

अभिधानेऽर्थवाद इति ॥ १७ ॥ असतोऽर्थस्याभिधाने
वाच्ये गोणस्यार्थस्योक्तिर्दृष्टव्या । तद्यथा । चत्वारो होत्र-
ध्वज्जाट्यब्रह्मणोऽस्य कर्मणः शृंगाणि । प्रातःसवनादयस्त्रयः
पादाः । पत्नोयजमानो द्वे शीर्षे । गायत्र्यादोनि सप्त कंदांसि
हस्ताः । ऋग्वेदादिभिस्त्रिभिर्वेदैस्त्रेधा बंधनं । कामान्वर्षतीति
वृषभः । रोररीति स्तोत्रशस्त्रादिशब्दान्पुनः पुनः करोति ।
महो देवः सोऽयं प्रौढो यज्ञरूपो देवो मर्त्या विवेशेति ।
लोकेऽप्येव गोणप्रयोगा दृश्यंते । चक्रवाकस्तनौ संदंतावली
काशवस्त्रा शैवलकेशिनीत्येवं नद्याः स्तूयमानत्वात् । एक-
मोषधे जायस्व शृणोत ग्रावाण इत्याद्यचेतनसंबोधनानि
स्तुतिपरत्वेन योजनीयानि । यस्मिन्वपन ओषधिरपि त्रायते

तत्र वपनकर्ता चायत इति किमुक्तव्यं । तथा ग्रावनोऽपि प्रातरनुवाकं शृण्वन्ति । किमुत विद्वांसो ब्राह्मणा इत्या-
मन्त्रणाभिप्रायः ॥ योऽप्यदितिर्यौरदितिरन्तरिक्षमिति विप्र-
तिषेध उक्तस्तस्योत्तरं सूत्रयति ॥

गुणादविप्रतिषेधः स्यादिति ॥ १८ ॥ यथा त्वमेव पिता
त्वमेव मातृत्वञ्च गौणप्रयोगादविरोधस्तद्वत् । एवमेकरुद्र-
देवत्ये कर्मण्येको रुद्रः । शतरुद्रदेवत्ये शतं रुद्रा इत्यविरोधः ॥
यदप्युक्तं स्वाध्यायमधीयानो माणवकः पूर्णिकाया अवहतिं
न प्रकाशयितुमिच्छतीति तत्रोत्तरं सूत्रयति ॥

विद्यावचनमसंयोगादिति ॥ १९ ॥ वेदविद्याग्रहणकाले-
ऽर्थस्य यदवचनं तदयन्नसंयोगादुपपद्यते । न हि पूर्णिकाया
अवघातो यन्नसंयुक्तः । नापि माणवको यन्नमनुतिष्ठति ।
अतो यन्नानुपकारात् तत्रार्थविवक्षा ॥ यदप्युक्तं अभ्यक्सात
इंद्रं सृष्ट्येव जर्भरी तुर्फरीतू इत्यादावर्थस्य ज्ञातुमशक्यत्वान्ना-
स्त्येवार्थ इति तत्रोत्तरं सूत्रयति ॥

सतः परमविज्ञानमिति ॥ २० ॥ विद्यमान एवार्थः
प्रमादालस्यादिभिर्न ज्ञायते । तेषां निगमनिरुक्तव्याकरण-
वशेन धातुतोऽर्थः परिकल्पयितव्यः । तदप्या । जर्भरी तुर्फरीतू
इत्येवमादीन्यश्विनोरभिधानानि । तेषु हि द्विवचनात् तत्वं
लक्षते । आश्विनं चेदं सूक्तमश्विनोः काममप्रा इति दर्शनात् ।
एतदेवाभिप्रेत्य निरुक्तकारो व्याचष्टे । जर्भरी भर्तारावित्वर्थ-
स्तुर्फरीतू हंतारावित्वर्थ इति । एवमभ्यक्सात इत्यादाव-
प्युच्येयं ॥ यदप्युक्तं प्रमगंदादयनित्यार्थसंयोगात् तद्वस्थाना-
दित्त्वं न स्यादिति तत्रोत्तरं सूत्रयति ।

उक्तानित्यसंयोग इति ॥ २१ ॥ प्रथमपादस्यांतिमाधि-
कारणे सोऽयमनित्यसंयोगदोष उक्तः परिहृतः । तथा हि ।
तत्र पूर्वपक्षे वेदानां पौरुषेयत्वं ब्रह्मं काठकं कालापकमित्यादि-
पुरुषसंबन्धाभिधानं हेतुकृत्यानित्यदर्शनाच्चेति हेत्वंतरं सूचितं ।
बबरः प्रावाहणिरकामयतेत्यनित्यानां बबरादीनामर्थानां
दर्शनात्ततः पूर्वमसत्त्वात्पौरुषेयो वेद इति तस्योत्तरं सूचितं ।
परं तु श्रुतिसामान्यमात्रमिति । तस्यायमर्थः । यत्काठका-
दिसमाख्यानं तत्प्रवचननिमित्तं । यत्तु परं बबरादानित्यदर्शनं
तच्छब्दसामान्यमात्रं । न तु तत्रानित्यो बबराख्यः कश्चि-
त्पुरुषो विवक्षितः । किंतु बबर इति शब्दानुक्रतिः । तथा
सति बबरेति शब्दं कुर्वन्वायुरभिधौयते । स च प्रावाहणिः ।
प्रकर्षेण वह्ननशीलः । एवमन्यत्राप्युहनीयं । तदेवं कस्यचिदपि
दोषस्यासंभवाद्विवक्षितार्था * मंत्राः स्वार्थप्रकाशनायैव प्रयो-
क्तव्याः ॥ नन्वर्थप्रकाशमार्थत्वे सति दृष्टं प्रयोजनं लभ्यत
इति युक्तिमात्रमिदमुच्यते । न त्वेतदुपोद्बलकं किंचिच्छेत्
लिङ्गं पश्याम इत्याशङ्क्योत्तरं सूत्रयति ॥

लिङ्गोपदेशश्च तदर्थवदिति ॥ २२ ॥ आग्नेय्याग्नीध्रमुपस्ति-
ष्ठेतेति श्रूयते । तस्यायमर्थः । अग्निर्देवता यस्या ऋचः
सेयमाग्नेयो । तथाग्नीध्रस्थानमुपतिष्ठेतेति । अथ उपस्थान-
मुपदिशद्वाङ्मन्त्रे नयेत्यनयोपतिष्ठेतेति मंत्रप्रतीकं पठित्वा
नोपदिशति । यदा तस्मात्सृष्ट्यग्निः प्राधान्येन प्रतिपादयते
तदा तस्या ऋचोऽग्निर्देवता भवति । तथा अत्याग्नेय्येति
देवतावाचितद्वितांतनिर्देश उपपद्यते । तस्मादयमुपदेशस्त-
न्मंत्रवाक्यमर्थवदिति बोधयति । अतो विवक्षितार्थत्वादर्थं

प्रत्यायनार्थं प्रयोगकाले मंत्रोच्चारणं ॥ तस्मिन्नेव विवक्षितार्थत्वेलिङ्गांतरं सूत्रयति ।

ऊह इति ॥ २६ ॥ प्रकृतावाग्नातस्य मंत्रस्य विकृतौ समवेतार्थत्वाय तदुचि तपदांतरस्य प्रक्षेपेण पाठ ऊहः । तदगथा । अन्वेन माता मन्यतामनु पिता न भ्रानेति प्राकृतः पशुविषयो मंत्रपाठः । तस्य च मंत्रस्य विकृतौ पशुद्वये सत्यन्वेतौ माता मन्यतामित्यूहः । पशुबहुत्वे सत्यन्वेतान्माता मन्यतामित्यूहः कर्तव्यः । एतस्मिन्त्रव्याख्यानरूपं ब्राह्मणमेव माम्नायते । न माता वर्धते न पितेति । तत्रेदं चिंतनीयं । किमत्र शरीरवृद्धिर्निषिध्यते । आहोस्विच्छब्द वृद्धिरिति । एकवचनांतस्य भातृशब्दस्य माताराविति द्विवचनांतत्वेन वा मातर इति बहुवचनांतत्वेन वा प्रयोगः शब्दवृद्धिः । न तावच्छरीरवृद्धिर्निषेधुं शक्यते । बाल्यकौमारयोवनादिवयोऽनुसारेण तद्वृद्धेः प्रत्यक्षत्वात् । अतः शब्दवृद्धिनिषेध एव शिष्यते । भातृशब्दपितृशब्दयोर्विशेषाकारेण वृद्धिनिषेधादितरस्यैनमिति शब्दस्यार्थानुसारिणी वृद्धिः सूचिता भवति । तत्र यद्वार्थो न विवक्षते तदा पशुद्वित्वे द्विवचनं पशुबहुत्वे बहुवचनं च कथमूह्यते । तस्माद्विवक्षितार्था मंत्राः ॥ तस्मिन्नेवार्थे लिङ्गांतरं सूत्रयति ॥

विधिशब्दाच्चेति ॥ २४ ॥ मंत्रव्याख्यानरूपो ब्राह्मणगतः शब्दो विधिशब्द इत्युच्यते । सचैवमाम्नायते । शतं हिमाः शतं वर्षाणि औव्यास्मेत्येवैतदाहति । तत्र शतं हिमा इत्येतद्व्याख्येयमंत्रस्य प्रतीकं । अवशिष्टं तु तस्य तात्पर्यव्याख्यानं । मंत्रस्याविवक्षितार्थत्वे तु किं नाम तात्पर्यं मंत्र व्याख्यायते ।

तस्माद्विवक्षितार्था मन्त्राः प्रयोगकाले स्वार्थप्रकाशनायैवोच्चार-
यितव्याः ॥

तत्र संग्रहश्लोको ॥

मन्त्रा उरु प्रथमेति किमदृष्टैकहेतवः ।

यागेषूत पुरोडाशप्रथनादेव भासकाः ॥ १ ॥

ब्राह्मणेनापि तद्भानाम्मन्त्राः पुण्यैकहेतवः ।

न तद्भानस्य दृष्टत्वादृष्टं परमदृष्टतः ॥ २ ॥

नन्वस्तु मन्त्रभागस्य प्रामाण्यं । ब्राह्मणभागस्य तु न
नय, ज्यत । तथा हि । द्विविधं ब्राह्मणं । विधिरर्थवादयेति ।
तथा चापस्तम्बः । कर्मचोदना ब्राह्मणानि । ब्राह्मणशेषोऽर्थवाद
इति । विधिरपि द्विविधः । अप्रवृत्तप्रवर्तनमज्ञातज्ञापनं
चेति । आम्बावैष्णवं पुरोडाशं निर्वपति दीक्षणीयायामित्याद्याः
कर्मकाण्डगतविधयोऽप्रवृत्तप्रवर्तकाः । आत्मा वा इदमेक एवाग्र
आसीदित्यादयो ब्रह्मकाण्डगता अज्ञातज्ञापकाः । तत्र कर्म-
काण्डगतानां जर्त्तिलयवाग्वा वाजुह्यान्नवोभुक्तयवाग्वा वेत्या-
दिविधीनां नास्ति प्रामाण्यं । प्रपृत्ययोग्यद्रव्यविधानेन
सम्यगनुभवसाधनत्वाभावात् । अयोग्यत्वं च वाक्यशेषे
समान्नातं । अनाहुतिर्वै जर्त्तिलास्य गवीधुकायेति तत्र
ह्यारण्यतिलानामारण्यगोष्ठुमानां चाहुतिद्रव्यत्वं निषिद्धं ।
तस्माद्वाधितो जर्त्तिलादिविधिरप्रामाण्यं । एवमैतरेयतैत्तिरी-
यादिब्राह्मणेषु तत्तन्नादृत्यं तत्तथा न कार्यमिति वाक्याभ्यां
बहवो विधयो निषिद्धाः । अपि चैतरेयब्राह्मणेऽनुदितहोमं
बहुधा निन्दित्वा तस्मादुदिते होतव्यमित्यसंज्ञिगमितं ।
तैत्तिरीयास्य तथैवामनन्ति । यदनुदिते सूर्ये प्रातर्जुह्यादुभय-

मेवाग्नेयं स्यात् । उदितं सूर्यं प्रातर्जुहोतीति । पुनरपि त
एवोदितहोमे दोषमामनन्ति । यदुदितं सूर्यं प्रातर्जुहुयाद्यथा-
तिथये प्रदुताय पशून्पायावसथायाहायं हरन्ति तादृगेव तर्दित ।
तथैवातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति विधिर्नातिरात्रे षोडशिनं
गृह्णातीति निषेधेन बाध्यते । ज्योतिष्ठोमादिष्वप्यनुष्ठानान्
तरमेव च स्वर्गादिफलं नोपलभ्यते । नहि भोजनानन्तरं
दृष्टेरनुपलंभोऽस्ति । तस्मात्कर्मविधिषु प्रामाण्यं दुसंपादं ॥

अज्ञातज्ञापकेषु ब्रह्मविधिष्वपि परस्परविरोधाद्वास्ति
प्रामाण्यं । आत्मावा इदमेक एवाग्र आसीदित्येतरेण
आमनन्ति । असद्वा इदमग्र आसीदिति तैत्तिरीयकाः । सोऽयं
विरोधः । तस्माद्देदे विधिभागः सर्वोऽध्यप्रमाणमिति प्राप्ते
धूमः ॥

अस्त्वैव जर्त्तिलादिविधिरप्रमाण्यं तदर्थस्यानुष्ठेयत्वात् ।
अनुष्ठेयस्त्वर्थ उपरितनेऽजाक्षीरेण जुहोतीति वाक्ये विधीयते ।
तत्प्रसंगसार्थमत्र जर्त्तिलादिकमनुद्य निन्द्यते । यथा गवामस्मानां
च प्रशंसार्थमपशवो वा अन्ये गअस्येभ्य इति वाक्येनार्थवाद-
रूपेणाजादीनां पशुत्वं निन्द्यते तद्वत् । एवं तर्ह्यजादेर्यथा
वस्तुतः पशुत्वमस्ति तथा जर्त्तिलादिविधिरत्र निन्द्यमानोऽपि
क्वचिच्छ्रान्तरे भवेदिति चेत् । भवतु नाम प्रामाण्यमपि
तच्छ्रान्ताभ्यानि प्रति भविष्यति । यथा गृहस्थाश्रमे निषिद्ध-
मपि पराश्रमोत्तममाश्रमांतरेषु प्रामाणिकं तद्वत् । अनेन
न्यायेन सर्वत्र परस्परविरुद्धो विधिनिषेधो पुरुषभेदेन व्यवस्था-
पनीयो यथा मंत्रेषु पाठभेदः । शास्त्राभेदेन व्यवस्थितत्वा-
त्तैत्तिरीया वायवस्योपायवस्येति मंत्रमामनन्ति । वाजसनेयि-

नस्तुपायवस्थेतं भागं नामनन्ति । प्रत्युत शतपथब्राह्मणे स भागोऽनूय निराकृतः । तथा सूक्तवाग्मन्त्रे शाखांतरपाठं निराकृत्य पाठांतरं तैत्तिरीया आमनन्ति । यद् ब्रूयात्स्पावसाना च स्वध्ववसाना चेति प्रमायुक्तो यजमानः स्यादिति निराकरणं । सूपचरणा च स्वधिचरणा चेत्येव ब्रूयादिति पाठांतरोपदेशः । तत्रानुष्ठाट्पुरुषभेदेन व्यवस्था । तद्विधिषु दृष्टव्यं । षोडशियहणादिदूषणं त्वश्रुतमीमांसाहत्तांतस्य तत्रैव शोभते । पूर्वमीमांसायां दशमाध्यायस्याष्टमपादे षोडशिनो यहणायहणविकल्पो निर्णीतः । द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमपादे कालांतरभाविफलसिद्ध्यर्थमपूर्वं निर्णीतं । तदुत्तरमीमांसायां प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा व्यपदिष्टोक्तेरित्वस्मिन्सूत्रे जगत्कारणे परमात्मनि श्रुतेर्विप्रतिपत्तिर्निराकृता । द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमपादारंभाधिकरणे त्वसद्व्यपदेशाच्चेति चेन्न धर्मांतरेण वाक्यशेषादिति सूत्रे तैत्तिरीयवाक्यगतस्यासच्छब्दस्य न शून्यपरत्वं किंत्वव्यक्तावस्थापरत्वमिति निर्णीतं । तथा जैमिनिश्वोदनासूत्रे विधिवाक्यं धर्मे प्रमाणमिति प्रतिज्ञायोत्पत्तिकसूत्रं तद्व्यामाख्यं समर्थयामास । व्यासोऽपि शास्त्रयोनित्वसूत्रे वेदांतानां ब्रह्मणि प्रामाण्यं प्रतिज्ञाय तत्तु समन्वयादित्यादिसूत्रैः समर्थयामास । तस्मादमीमांसकस्य तव पूर्वोक्तस्याखंधन्यायो दुःपरिहारः । अतो विधिभागस्य प्रामाण्यं सुस्थितं ॥

अर्थवादभागस्य प्रामाण्यं महता प्रयत्नेन जैमिनिः समर्थयामास । तत्सूत्राणि व्याख्यासन्ति । तत्र पूर्वपक्षं सूचयति ॥

आज्ञायस्य क्रियार्थत्वादानार्थक्यमतदर्शानां तस्मादनित्य-

मुच्यत इति ॥ १ ॥ आस्त्रायस्य सर्वस्य क्रियाप्रतिपादनाय प्रवृत्तत्वादक्रियाप्रतिपादकानामर्थवादानां नास्ति कश्चिद्वि-
वक्षितः स्वार्थः । ते चार्थवादा एवमास्त्रायन्ते । सोऽरोदीद्य-
दरोदीत्तद्गुदस्य रुद्रत्वं । स आत्मानो वपामुदखिदत् । देवा
वै देवयजनमध्यवसाय दिशो न प्राजानन्निति । यस्मादौदृशस्य
वाक्यस्य विवक्षितार्थः कश्चिदपि नास्ति तस्मादिदं वाक्यमनित्य-
मुच्यते । यद्यप्यनादित्वात्स्वरूपेणानित्यत्वं नास्ति तथापि
धर्मावबोधनलक्षणस्य नित्यकार्यस्याभावादनित्यैः काव्यालापैः
समानत्वादप्रमाणमनित्यर्थः ॥ ननूदाहृतानामर्थवादानामनुष्ठेये
धर्मे प्रामाण्याभावेऽपि स्वार्थप्रामाण्यमस्तु तत्प्रत्यायकत्वेन स्वतः
प्रामाण्यस्यापवादितुमशक्यत्वादित्याशङ्कान्तेषु केषुचिदर्थकदेशु
मानांतरविरोधदर्शनादप्रामाण्ये सति तदृष्टान्तेन सर्वेषामप्यर्थ-
वादानामप्रामाण्यमित्यभिप्रेत्य सूधयति ॥

शास्त्रदृष्टविरोधाच्चेति ॥ २ ॥ शास्त्रविरोधो दृष्टविरोधः
शास्त्रदृष्टविरोध इति त्रिविधोऽर्थवादिषुपलभ्यते । तथा हि ।
स्तेन मनोऽनृतवादिनी वागित्यत्र श्रुयमाणं मानसं चौर्यं
क्वचिकमनृतवदनं च प्रतिषेधशास्त्रेण विरुद्धं । तस्मादुभय-
एवाग्नेर्दिवा ददृशे नार्चिस्तस्मादर्चिरेवाग्नेर्नक्तं ददृशे न धूम-
इत्यत्र दृष्टविरोधः । तथा न चैतद्विद्यो वयं ब्राह्मणा वा
स्मोऽब्राह्मणा वेत्यत्रापि प्रत्यक्षविरोधः । को हि तद्दे-
यद्यमुष्मिन्लोकेऽस्ति वा न वेत्यत्र शास्त्रदृष्टविरोधः । स्थर्गकामो
यजेतेत्यादिशास्त्रे ह्यामुष्मिकं फलं दृश्यते । तस्माद्विरोधा-
दर्थवादानामप्रामाण्यं ॥ ननु सोऽरोदोदित्यादीनां निःप्रयो-
जकत्वात्स्तेन मन इत्यादीनां च विरोधादप्रामाण्येऽपि

फलप्रतिपादकानामर्थवादानां तदुभयवैलक्षण्यादस्तु, प्रामाण्य-
मित्याशङ्कोत्तरं सूत्रयति ॥

तथा फलभावादिति ॥ ३ ॥ यथा मानान्तरविरुद्धमर्थ-
वादैरुक्तं तथा फलमप्यविद्यमानमेव तैरुच्यते । तथा हि
गर्गविराचं प्रकृत्य श्रूयते । शोभतेऽस्यमुखं य एवं वेदेति ।
दर्शपूर्णमासयोर्वेदाभिमर्शनं प्रकृत्य श्रूयते । आस्य प्रजायां वाजी
जायते य एवं वेदेति । न च वयं वेदितॄणां तत्फलमुपल-
भामहे ॥ नन्वेहिकफलवाक्यानां विसंवादादप्रामाण्येऽप्या-
मुषिकफलवाक्यानामस्तु प्रामाण्यमित्याशङ्कोत्तरं सूत्रयति ॥

अन्यानर्थक्यादिति ॥ ४ ॥ एवं हि श्रूयते । पूर्णाहुत्या
सर्वान्कामानवाप्नोति । पशुबंधयाजो सर्वांस्तोकानभिजयति ।
तरति मृत्युं तरति पाप्मानं तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन
यजते । य उ चैनमेवं वेदेति । नत्राग्न्याधेयगतया पूर्णाहुत्या सर्व-
कामप्राप्तेरन्यान्यग्निहोत्रादन्युत्तरकालीनान्यनर्थकानि स्युः ॥
तथा निरूढपशुबंधानुष्ठानेन सर्वलोकाभिजयाज्जरोतिष्टोमादौ-
नामानर्थक्यं । अध्ययनकालीनेनैवाश्वमेधवेदनेन ब्रह्महत्यादि-
तरणात्तदनुष्ठानं च व्यर्थं स्यात् । तस्मादामुषिकफलवाक्या-
नामप्यप्रामाण्यं ॥ ननु मा भूत्फलवाक्यानां प्रामाण्यं ।
तथापि निषेधवाक्येषु विरोधानुपलंभादस्तु प्रामाण्यमित्याशङ्को-
त्तरं सूत्रयति ॥

अभागिप्रतिषेधादिति ॥ ५ ॥ न पृथिव्यामग्निश्चेतव्यो
नान्तरिक्षे न दिवोत्यत्रान्तरिक्षस्य च दिवश्च प्रतिषेधभागित्वं
नास्ति तत्र चयनप्रसंगस्यैवाभावात् । मा भूत्तर्हि निषेधानां
प्रामाण्यं ॥ बब्रुः प्रावाहणिरकामयतेत्यादौनां पूर्वपुरु-

पटसांताभिधायिनां विरोधानुपलंभादस्तु प्रामाण्यमित्या-
शङ्कोत्तरं सूत्रयति ॥

अनित्यसंयोगादिति ॥ ६ ॥ बबरादिरूपेणानित्येनार्थेन
संयोगे सत्यस्यवाक्यस्य ततः पूर्वाभावात्कालिदासादिवाक्य-
वत्पौरुषेयत्वं प्रसज्येत । किं बहुना । सर्वथापि नास्त्येवार्थ-
वादानां प्रामाण्यमिति पूर्वः पक्षः ॥

सिद्धांतं सूत्रयति । विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन
विधोनां स्युरिति ॥ ७ ॥ तुशब्दोऽर्थवादानामप्रामाण्यं वारयति ।
यायुर्वै क्षेपिष्ठेत्येवमादीनामर्थवादानां वायव्यं श्वेतमालभेत-
त्यादिना विधिना सहैकवाक्यत्वादस्ति धर्मः प्रामाण्यं । न
च विधिवाक्यस्यार्थवादनेरपेक्षेण पदान्वयसंपूर्तेस्तत्रार्थवादानां
नास्त्युपयोग इति शङ्कनीयं । ते ह्यर्थवादाः पुरुषप्रवृत्ति
माकाक्षतां विधीनां स्तुत्यर्थत्वेनोपयुक्ताः स्युः । स्तुत्या च
प्रलोभितः पुरुषस्तत्र प्रवर्तते ॥ नन्वर्थवादानां प्रमादपठित-
त्वेनोपेक्षणीयत्वात्किमनेनैकवाक्यताप्रयासेनेत्याशङ्क्याह ॥

तुल्यं च सांप्रदायिकमिति ॥ ८ ॥ अनध्यायवर्जनादि-
नियमपुरस्सरं गुरुसंप्रदायादध्ययनं यत्तत्सांप्रदायिकं । तच्च
विधोनामर्थवादानां समानं । तस्माद्विधिवदेषामपि प्रमाद-
पाठो न भवति । ननु शास्त्रदृष्टविरोधाच्चेत्येवमर्थवादेष्व-
नुपपत्तिरुक्तेत्याशङ्क्याह ॥

अप्राप्ता चानुपपत्तिः प्रयोगे हि विरोधः स्याच्छब्दार्थस्व-
प्रयोगभूतस्तस्मादुपपद्यत इति ॥ ९ ॥ तत्रवार्तिके त्वेतस्मूत्र-
मध्याह्न्यत्रिधा व्याख्यातं । अप्राप्तां चानुपपत्तिं । अप्राप्ता
चानुपपत्तिः । अप्राप्तं चानुपपत्तिमिति । स्तेनं मन इत्यादौ

शास्त्रविरोधादनुपपत्तिरप्राप्ता प्रयोगस्यानुक्तत्वात् । प्रयोगे हि स्तेयादीनामुच्यमाने शास्त्रविरोधः स्यात् । न चात्र स्तेयं कर्तव्यमिति प्रयोग उच्यते । किंतु स्तेनशब्दार्थ एवोच्यते । न च शब्दार्थः प्रयोगभूतः । तस्माच्छब्दार्थवचनमात्रेण शास्त्रविरोधाभावादयमर्थवाद उपपन्न एव ॥ ननु स्तुत्यर्थेन त्रिधानां स्मुरिति यदुक्तं तदसद्वैयाधिकरणत्वात् । वेतसशाखया चावकाभिश्चाग्निं विकर्षत्यापो वै शांता इत्यत्र वेतसावके विधीयेते आपश्च स्तूयंत इति वैयाधिकरणमित्याशङ्क्याह ॥

गुणवादस्त्विति ॥ १० ॥ तुशब्दा वैयाधिकरणदोषं वारयति । गुणवादो ह्यत्र विवक्षितः । यथा लोके कश्मीराभि-
जनां देवदत्तः कश्मीरदेशेषु स्तूयमानेषु स्तुतमात्मानं मन्यते ।
एवमन्नाप्यङ्गो जाते वेतसावके अप्सु स्तुतासु स्तुते एव भवतः ।
शांताभ्योऽङ्गो जातत्वादेतसावके स्वयमपि शांते सत्तौ
यजमानस्यानिष्टं शमयत इत्येतादृशस्य गुणस्य वादोऽवाभि-
प्रेतः । सोऽरोदौदित्यत्रापि रजतस्य पतिताश्रुरूपत्वाद्रजत-
दाने गृहेऽपि रोदनप्रसंगाद्दर्हिषि रजतं न देयमिति तन्निषेधेन
विधेयेनार्थवादस्यैकवाक्यत्वं । तत्र रजतदानाभावे रोद-
नाभावरूपो गुणोऽत्र विवक्षितः । तेन च गुणिन
रजतदाननिवारणरूपो विधिः स्तूयते । यद्यपि रजतस्याश्रु
प्रभवत्वमत्यंतमसत् । तथापि यथोक्तनीत्या विधेः स्तुतिः
संपद्यते । यः प्रजाकामः पशुकामः स्यात्स एनं प्राजापत्यमजं
तूपरमालभेत्तत्वं विधिः प्राजापतिवपोत्खेदेन स्तूयते ।
यस्मात्प्राजापतिः स्वयमपामप्युत्खिद्यान्मौ प्रहृत्य ततो जातं
तूपरमजमात्मार्यं मालभ्य प्रजाः पशूश्च लब्धवान्तस्मात्प्राजादि-

संपादकोऽयं तूपर इति तूपरगुणस्य वादोऽत्र विवक्षितः ।
 आदित्यः प्रायणोयश्चरित्येष विधिर्दिशो न प्राजानन्नित्यनेन
 दिग्मोहेन स्तूयते । यदोयमदितिर्देवता दिग्मोहमपनीय
 दिग्विशेषं ज्ञापयति । तथा बहुविधकर्मसमुदायरूपे सोमयागे
 ऽनुष्ठानविषयं भ्रममपनयतीति किमु वक्तव्यमित्येवमदि-
 तिदेवतागतस्य गुणस्य वादोऽत्र विवक्षितः । स्वकीयवपोत्खेदो
 देवयजनाध्यवसानमात्रेण दिग्मोहश्चेत्युभयमस्तु वा मा वा ।
 सर्वथापि स्तुतिपरत्वमभ्युपगच्छतामस्माकं न किञ्चिद्दीयते ।
 शिखा ते वर्धते तत्स गुडूचीं अद्वया पिवेत्यादावविद्यमाने-
 नाप्यर्थेन लोके स्तुतिदर्शनात् । अथ पूर्वपक्षिणा शास्त्र-
 विरोधं दर्शयितुमुदाहृतं स्तोत्रं मनोऽनृतवादिनी वागिति
 तत्रोत्तरं सूचयति ।

रूपाग्रायादिति ॥ ११ ॥ हिरण्यं हस्ते भवत्यथ गृभ्णा-
 तीत्येतं विधिं स्तुतुमर्थवाद उच्यते । यथा लोके किमृषिणा
 देवदत्तं एव पूजयितव्य इत्यत्र देवदत्तपूजां स्तुतुमेवौदासीन्य-
 ऋषावुपन्यस्यते न तु पूज्यत्वमृषेर्वारयितुं । एवमत्रापि हस्ते
 हिरण्यग्रहणं प्रशंसितुं मनसः स्तेनरूपत्वं वाचोऽनृतवादि-
 नीत्वं चोपन्यस्यते । तत्र गुणवादेन शब्दार्थो योजनीयः ।
 यथा स्तेनाः प्रच्छन्नरूपा एवं मनोऽपीति प्रच्छन्नरूपत्वमत्र
 गुणः । प्रक्षिप्तं वागनृतं वक्तीति प्रायिकत्वं तत्र गुणः ।
 हस्तास्तु न प्रच्छन्नो नाप्यनृतबाहुलः । अतो हस्ते हिरण्य-
 धारणं प्रशस्तमिति स्तूयते । यदपि दृष्टविरोधाय धूम
 एवाग्नेर्दिवा ददृश इत्यादिकमुदाहृतं तत्रोत्तरं सूचयति ॥

दूरभूयस्वादिति ॥ १२ ॥ अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति

सोऽयं जुहोति । सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रात-
रित्येतौ विधौ स्तोतुं सोऽर्थवादः । यस्मादर्चिर्दिवा न दृश्यते
तस्मात्सूर्यमंत्र एव प्रातः प्रयोक्तव्यः । यस्माद्वाचावर्चिरेव
दृश्यते तस्मादग्निमंत्रो रात्रौ प्रयोक्तव्यः सूर्यमंत्रश्च दिवेत्येवं
तयोर्मंत्रयोः स्तुतिः । धूमार्चिषोरदर्शनोपन्यासस्तु दूरभूयस्त्व-
गुणनिमित्तः । भूयसि हि दूरे पर्वताग्रे वृक्षादयोऽपि न विस्पष्टं
दृश्यन्ते । किंतु दृग्गोचरादृश्येन तेषां दर्शनाभास एव ।
तद्वदत्रापि । यदप्यन्यदृष्टविरोधायैवोदाहृतं न चैतद्विज्ञो वयं
ब्राह्मणा वा स्तोत्रब्राह्मणा वेति तत्रोत्तरं सूत्रयति ।

स्यपराधात्कर्तुं पुत्रदर्शनादिति ॥ १३ ॥ प्रवरे प्रव्रियमाणे
ब्रूयद्देवाः पितरः इत्यस्य विधेः स्तावकोऽयमर्थवादः । यदि
यजमानो देवाः पितर इत्यादिमंत्रेण प्रवरमनुमंत्रयेत्तदानीम-
ब्राह्मणोऽपि ब्राह्मणो भवेदित्यनुमंत्रणस्य स्तुतिः । न चैतद्विज्ञ
इत्येतदज्ञानवचनं दुर्ज्ञानत्वगुणेन तत्र प्रयुज्यते । यत्र
स्त्रियोऽपराधो भवति तत्र कर्तुं कृत्वादयितुर्जारस्यापि पुत्रो
दृश्यते । अतः पत्युपपत्तीरुभयोः पुत्रदर्शनात्स्वकीयजन्म
कोटशमिति दुर्ज्ञानं । अनेनाभिप्रायेण प्रयुक्तत्वाच्चास्ति तत्र
दृष्टविरोधः । नहि तत्र दृश्यमाणं स्वब्राह्मण्यमपवदितुं न
चैतद्विज्ञ इत्युपन्यस्तं ॥ यदपि शास्त्रीयदर्शनविरोधायोदाहृतं
को हि तद्वेद यद्यमुषिंल्लोकेऽस्ति वा न वेति तत्रोत्तरं सूत्रयति ॥

आकालिकेभेति ॥ १४ ॥ दिव्यतिकाशाङ्करोतीति
प्राचीनवंशस्य द्वारविधिः । तस्य शेषोऽयं को हि तद्वेदेति ।
धूमाद्युपद्रवपरिहारेण प्रत्यक्षेण फलेन द्वारविधिः स्तूपते ।
स्वर्गप्राप्तिरूपं तु फलमाकालिकं । अकाले भवमाकालिकं

विप्रकृष्टकालीनं नत्विदानीतनमित्यर्थः । तस्येष्सा तस्य
 प्राप्तमिच्छा । सा च को हि तद्देत्यनिश्चयोपन्यासे कारणं ।
 यथा भाविकालोनपौत्रप्रयोत्वादिदृष्टान्तो निश्चेतुं न शक्यते ।
 तद्वत्स्वर्गप्राप्तिर्भाविकालोनेति गुणयोगादननिश्चयोपन्यासः ।
 धूमादिपरिहारस्तु प्रत्यक्षत्वान्निश्चित इत्यभिप्रायः ॥ यदप्यन्य-
 दृष्टविरोधायोदाहृतं शोभतेऽस्य मुखं य एवं वेदेति तत्रोत्तरं
 सूत्रयति ॥

विद्याप्रशंसेति ॥ १५ ॥ सोऽयं गर्गतिरात्रविधेः शेषः ।
 तद्विषयं वेदनमपि मुखशोभाहेतुं किमुतामुष्ठानमिति स्तूयते ।
 यथाकर्णाभरणादिना मुखं शोभितं भवत्येवं वेदितुरुत्साहेनैव
 विक्रमितं वदनं शोभितमिव शिथैरुद्गोच्यते । अतः शोभा-
 सादृश्यगुणयोगात् शोभत इत्युच्यते । यदप्यन्यद्विरोधायो-
 दाहृतमस्य प्रजायां वाजो जायते य एवं वेदेति सोऽपि
 वेदानुमंत्रणविधेः शेषः । अत्रापि कैमुतिकन्यायेन स्तुतिः
 पूर्ववद्योजनीया । वेदितुः पुत्रः पित्रश्चित्तया स्वयमपि
 विद्वान्भवति । ततः प्रतिग्रहेणाश्रं प्राप्नोति । तस्मादोदृष्टं
 गुणमभिप्रेत्य वाजो जायत इत्युक्तं । यदप्यन्यदानर्थक्यायोदा-
 हृतं पूर्णाहुत्या सर्वान्कामानवाप्नोतीति तत्रोत्तरं सूत्रयति ॥

सर्वत्वमाधिकारिकमिति ॥ १६ ॥ पूर्णाहुतिं जुहुयादित्यस्य
 विधेः शेषः । सर्वकामावाप्तिहेतुत्वात्प्रशस्ते यमाहुतिरिति
 स्तूयते । यथा सर्वं ब्राह्मणा भोजयितव्या इत्यत्र सर्वत्वं
 स्वर्गहागतब्राह्मणविषयं । एवं पूर्णाहुत्या कर्मसांगत्वे यत्फलं
 तस्मिन्नधिकारे प्रस्तावे संभावितं तद्विषयमेव सर्वत्वं द्रष्टव्यं ।
 पूर्णाहुतेरभावे सत्याधानरूपं कर्मसांगिकफलं भवति । तच्च

वैकल्यं पूर्णाहुत्या समाधोयत इत्येकः कामः । तस्मिन्ममाहितं
सत्याहवतोयाद्यग्नयोऽग्निहोत्रादिकर्मसु योग्या भवन्तीत्यन्यः
कामः । तैश्च कर्मभिस्तत्फलं प्राप्यत इति कामांतरं । इदृशी
सर्वकामावाप्तिराहुत्यंतरेष्वपि विद्यत इति चेत् । विद्यतां
नाम । किं नश्चिद्भवं । न खल्वेतावता पूर्णाहुतिस्तुतेः
काचिद्धानिरस्ति ॥ ननु पूर्णाहुतेरंगभाषत्वात्तदीयफलंश्रुतिरर्थ-
वादत्वेन स्तावकत्वं भवतु । द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फल-
श्रुतिरर्थवाद इति सूत्रेण निर्णीतत्वात् । पशुबंधवाक्यस्य तु
कर्मविधायकत्वात्सर्वलोकाभिजयस्य मुख्यफलत्वादन्यानर्थक्यं
दुर्वारमित्याशङ्क्योत्तरं सूत्रयति ॥

फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकवत्परिमाणतः सारतो वा
फलविशेषः स्यादिति ॥ १७ ॥ पृथिव्यंतरिक्षद्युलोकेष्वन्यतम-
लोकाभिजयरूपं फलं पशुबंधकर्मणा निष्पाद्यते । तेषां च
पृथिव्यादीनां फलानां कर्मांतरेण परिमाणाधिक्यं सारत्वं वा
संपाद्यते । ततः फलविशेषः स्यादिति नास्त्यानर्थक्यं ।
लोकवदित्युक्तार्थं दृष्टान्तः । यथा लोके निष्केण स्वारीपरि-
मितान्ब्रह्मोन्विक्रीय निष्कांतरेण पुनः क्रये सति परिमाणा-
धिक्यं भवति । यथा वा निष्केण वस्त्रमात्रं लभ्यते निष्कद्वयेन
तु सारभूतं दुकूलं । तथा भोगाधिक्यं भोगमारत्वं वा कर्मा-
ंतरेण द्रष्टव्यं । ब्रह्महत्याया अपि मानस्यास्त्वल्पाया वेदन-
मात्रेण तरणं । कायिक्यास्तु महत्या अश्वमेधेनेति नास्त्यन्या-
नर्थक्यं ॥ योऽपि नांतरिक्षे न दिवीत्यप्रसक्तप्रतिषेध उदाहृतः ।
तथा बबरः प्रावाहणिरित्यनित्यसंयोग उदाहृतस्तैचोभयोत्तरं
सूत्रयति ॥

अंत्ययोर्यथोक्तमिति ॥ १८ ॥ अंत्ययोरुदाहरणयोरुत्तरं
पूर्वोक्तमेव द्रष्टव्यं । अंतरिक्षादौ चयननिंदारूपोऽर्थवादो
हिरण्यं निधाय चेतश्चमित्यस्य विधेः श्रेष्ठः । अतोऽत्र स्तुत्यर्थे
विधोनां स्युरित्युक्तमेवोत्तरं । अंतरिक्षे चयनप्रसक्त्यभावा-
त्तन्निंदा नित्यानुवादोऽस्तु । तेनापि विधिः स्तोतुं शक्यते ।
नित्यसिद्धार्थानुवादिना वायोः क्षेपिष्ठत्वेन पशुविधेः स्तुतत्वात् ॥
ववरः प्रावाहणिरकामयतेत्यत्रापि ववरनामकः कश्चिदनित्यः
पुरुषो मनुष्यो न विवक्षितः । किंतु ववरध्वनियुक्तः प्रकर्षेण
वहनशीलो वायुर्व्यवहारदशायां नित्य एवार्थो विवक्षित
इत्येतदुत्तरं प्रथमपादस्यांतिमाधिकरणे प्रोक्तं । तस्मात्संभावित-
तदोषाणां परिहृतत्वादर्थवादानामस्ति प्रामाण्यं ॥

तत्र संग्रहश्लोकाः ॥

वायुर्वा इत्येवमादेरर्थवादस्य मानता ।

न विधेयेऽस्ति धर्मं किं किं वासौ तत्र विद्यते ॥ १ ॥

विध्यर्थवादशब्दानां मिथोऽपेक्षापरिचयात् ।

नास्त्येकवाक्यता धर्मं प्रामाण्यं संभवेत्कुतः ॥ २ ॥

विध्यर्थवादी साकांक्षी प्राशस्त्यपुरुषार्थयोः ।

तेनैकवाक्यता तस्माद्वादानां धर्ममानता ॥ ३ ॥

तदेवं वेदे विद्यमानानां त्रयाणां मंत्रविध्यर्थवादभागानाम-
प्रामाण्यऋणभावाद्बोधकानां तेषां प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वा-
गीकारात्कृतृत्वापि वेदस्य प्रामाण्यं सिद्धं ॥

नन्वेवमपि वेदस्य पौरुषेयत्वेन विप्रलम्भकवाक्यवदप्रामाण्यं
स्यात् । पौरुषेयत्वं च प्रथमपादे पूर्वपक्षत्वेन जैमिनिः
सूत्रयामास ।

वेदांश्चैके संनिकर्षं पुरुषाख्येति ॥ १ ॥ एके वादिनो वेदान्प्रति संनिकर्षं मन्यन्ते । कालिदासादिभिर्निर्मितानां रघुवंशादिग्रन्थानां समुच्चयार्थश्चकारः । ते ह्यत्र दृष्टान्तयुक्तं समुच्चोयन्ते । यथा रघुवंशादय इदानींतनास्तथा वेदा अपि । न तु वेदा अनादयः । अत एव वेदकर्तृत्वेन पुरुषा अख्यायन्ते । वैयासिकं भारतं वाल्मीकीयं रामायणमित्यत्र यथा भारतादिकर्तृत्वेन व्यासादय अख्यायन्ते । तथा काठकं कौथुमं तैत्तिरीयमित्येवं तत्तद्देदशाखाकर्तृत्वेन कठादीनामाख्यातत्वाद्देदाः पौरुषेयाः ॥ ननु नित्यानामेव सतां वेदानामुपाध्यायवत्संप्रदायप्रवर्तकत्वेन काठकादिसमाख्या स्यादित्याशङ्क्य युक्त्यंतरं सूत्रयति ॥

अनित्यदर्शनाच्चेति ॥ २ ॥ अन्नित्या जननमरणवंतो बबरादयो वेदार्थं श्रूयन्ते । बबरः प्रावाहणिरकामयत । कुसुर्बिन्द औद्दालकिरकामयतेति । तथा सति बबरादिभ्यः पूर्वमभावादनित्या वेदाः । विमतं वेदवाक्यं पौरुषेयं वाक्यत्वात्कालिदासादिवाक्यवदित्यनुमानसमुच्चयार्थश्चकारः ॥

सिद्धांतं सूत्रयति ॥ उक्तं तु शब्दपूर्वत्वमिति ॥ ३ ॥ तुशब्दो वेदानामनित्यत्वं वारयति । शब्दस्य वेदरूपस्य कठादिपुरुषेभ्यः पूर्वत्वमनादित्वं प्राचीनैश्च सूत्रैरुक्तं । औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबंध इत्यस्मिन्सूत्रे औत्पत्तिकशब्देन सर्वेषां शब्दानां वेदानां तदर्थानां तदुभयसंबंधानां च नित्यत्वं प्रतिज्ञायोत्तराभ्यां शब्दाधिकरणवाक्याधिकरणाभ्यामुपपादितत्वात्का तर्हि काठकाद्याख्यायिकाया गतिरित्याशङ्क्य संप्रदायप्रवर्तनात्ते यमुपपद्यत इत्युक्तं सूत्रयति ॥

आख्याप्रवचनादिति ॥ ४ ॥ अस्त्वयमाख्यायिकाया गतिः ।
ततः परं बवराद्यनित्यदर्शनं यदुक्तं तस्य किमुत्तरमित्याशङ्को-
त्तरं सूत्रयति ।

परं तु श्रुतिसामान्यमात्रमिति ॥ ५ ॥ यत्परं बवरादिकं
तत्तच्छब्दसामान्यमेव न तु मनुष्यो बवरनामकोऽत्र विवक्षितः ।
बवरध्वनियुक्तस्य प्रवाहणस्वभावस्य वायोरत्र वक्तुं शक्यत्वात् ॥
ननु वेदे कचिदेव श्रूयते वनस्पतयः सत्रमासत सर्पाः सत्रमास-
तेति । तत्र वनस्पतीनामचेतनत्वात्सर्पाणां चेतनत्वेऽपि विद्या-
रहितत्वाच्च तदनुष्ठानं संभवति । अतो जरह्वो गायति
मद्रकाणीत्याद्युन्मत्तबालवाक्यसदृशत्वात्केनचित्कृतो वेद इत्या-
शङ्कोत्तरं सूत्रयति ॥

कृते चाविनियोगः स्यात्कर्मणः समत्वादिति ॥ ६ ॥ यदि
ज्योतिष्टोमादिवाक्यं केनचित्पुरुषेण क्रियेत । तदानीं कृते
तस्मिन्वाक्ये स्वर्गसाधनत्वे ज्योतिष्टोमस्य विनियोगो न स्यात् ।
साध्यसाधनभावस्य पुरुषेण ज्ञातुमशक्यत्वात् । श्रूयते तु
विनियोगः । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति । न चैत-
दुन्मत्तवाक्यसदृशं लौकिकविधिवाक्यवद्भाव्यकरणतिकर्तव्यता-
रूपैस्त्रिभिरंशैरुपेताया भावनाया अवगमात् । लोके हि
ब्राह्मणान्भोजयेदिति विधौ किं केन कथमित्याकांक्षायां
तस्मिन्मुद्दिष्टेर्दानेन द्रव्येण शाकसूपादिपरिवेषणप्रकारेणैति
यथोच्यते । ज्योतिष्टोमविधावपि स्वर्गमुद्दिश्य सोमेन द्रव्येण
दीक्षणीयाद्यंगोपकारप्रकारेणेत्युक्ते कथमुन्मत्तवाक्यसदृशं भवे-
दिति वनस्पत्यादिसत्रवाक्यमपि न तत्सदृशं तस्य सत्रकर्मणो
ज्योतिष्टोमादिना समत्वात् । यत्परो हि शब्दः स शब्दार्थ

इति न्यायविद आहुः । ज्योतिष्टोमादिवाक्यस्य विधाय-
कत्वादानुष्ठाने तात्पर्यं वनस्पत्यादिसत्रवाक्यस्यार्थवादत्वात्प्र-
शंसायां तात्पर्यं । सा चाविद्यमानेनापि कर्तुं शक्यते ।
अचेतना अविद्वांसोऽपि सत्रमनुष्ठितवन्तः । किं पुनश्चेतना
विद्वांसो ब्राह्मणा इति सत्रस्तुतिः । चकारः पूर्वपक्षोक्तस्य
वाक्यत्वहेतोः कर्त्तृनुपलंभेन पराहतिं समुच्चिनोति । तस्मा-
न्नास्ति वेदस्य पौरुषेयत्वं ॥

अत्रैतौ संग्रहश्लोकौ ॥

पौरुषेयं न वा वेदवाक्यं स्यात्पौरुषेयता ।

काठकादिसमाख्यानान्नाक्यत्वाच्चान्यवाक्यवत् ॥ १ ॥

समाख्यानं प्रवचनाद्वाक्यत्वं तु पराहृतं ।

तत्कर्त्तृनुपलंभेन स्यात्ततोऽपौरुषेयता ॥ २ ॥

ननु भगवता बादरायणेन वेदस्य ब्रह्मकार्यत्वं सूत्रितं ।
शास्त्रयोनित्वादिति । ऋग्वेदादिशास्त्रकारणत्वाद्ब्रह्म सर्वज्ञ-
मिति सूत्रार्थः । वाटं । नैतावता पौरुषेयत्वं भवति ।
मनुष्यनिर्मितत्वाभावात् । ईदृशमपौरुषेयत्वमभिप्रेत्य व्यवहार-
दशायामाकाशादिवन्नित्यत्वं बादरायणेनैव देवताधिकरणे
सूत्रितं । अत एव च नित्यत्वमिति श्रुतिस्मृती चात्र भवतः ।
वाचा विरूपनित्ययेति श्रुतिः । अनादिनिधना नित्या
वागुत्सृष्टा स्वयंभुवेति स्मृतिः । तस्मात्कर्तृदोषशंकाया अनुद-
यान्मन्त्रब्राह्मणात्मकस्य वेदस्य निर्विघ्नं प्रामाण्यं सिद्धं ॥

ननु मन्त्रब्राह्मणात्मकत्वं वेदस्य न युक्तं । तयोः स्वरूपस्य
निर्णेतुमशक्यत्वात् । मैवं । द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे सप्तमाष्ट-
मयोरधिकरणयोर्निर्णीतत्वात् । सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

अहे बुध्निय मंत्रं मे इति मंत्रस्य लक्षणं ।

नास्त्यस्ति वास्य नास्त्येतदव्याप्त्यादेरवारणात् ॥ १ ॥

याज्ञिकानां समाख्यानं लक्षणं दोषवर्जितं ।

तेऽनुष्ठानस्मारकादौ मंत्रशब्दं प्रयुजते ॥ २ ॥

आधान इदमाह्वयते । अहे बुध्निय मंत्रं मे गोपायेति ।
तत्र मंत्रस्य लक्षणं नास्ति । अव्याप्त्यतिव्याप्त्योर्वारयितुमश-
क्यत्वात् । विहितार्थाभिधायको मंत्र इत्युक्ते वसंतार्थ
कपिंजलानालभत इत्यस्य मंत्रस्य विधिरूपत्वादव्याप्तिः ।
मननहेतुमंत्र इत्युक्ते ब्राह्मणेऽतिव्याप्तिः । एवमसिपदांतो मंत्र
उत्तमपुरुषांतो मंत्र इत्यादिलक्षणानां परस्परमव्याप्तिरिति
चेत् । मैवं । याज्ञिकसमाख्यानस्य निर्दोषलक्षणत्वात् । तच्च
समाख्यानमनुष्ठानस्मारकादीनां मंत्रत्वं गमयति । उरु
प्रथस्वेत्यादयोऽनुष्ठानस्मारकाः । अग्निमीले पुरोहितमित्यादयः
स्तुतिरूपाः । इषे त्वेत्यादयस्त्वांताः । अग्न आयाहि वीतय
इत्यादय आमंत्रणोपेताः । अग्नीदग्नीन्विहरेत्यादयः प्रैषरूपाः ।
अधःस्विदासोऽदुपरिस्विदासीऽदित्यादयो विचाररूपाः । अंबे
अंबाले अंबिके न मानयति कश्चनेत्यादयः परिदेवनरूपाः ।
पृच्छामि त्वा परमंतं पृथिव्या इत्यादयः प्रश्नरूपाः । वेदिमाहुः
धरमंतं पृथिव्या इत्यादय उत्तररूपाः । एवमन्यदप्युदाहार्यं ।
इदृशेष्वर्थाविजातीयेषु समाख्यानमंत्रेण नान्यः कश्चिदनुगतो
धर्मोऽस्ति यस्य लक्षणत्वमुच्येत । लक्षणस्य चोपयोगः
पूर्वाचार्यैर्दृष्टितः । ऋषयोऽपि पदार्थानां नांतं यांति पृथक्त्वशः ।
लक्षणेन तु सिद्धानामंतं यांति विपश्चित इति । तस्मादभि-
युक्तानां मंत्रोऽयमिति समाख्यानं लक्षणं ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

नास्त्येतद्ब्राह्मणेऽन्यत्रलक्षणं विद्यतेऽथवा ।

नास्त्येतो वेदभागा इति क्लृप्ते रभावतः ॥ १ ॥

मन्त्रं ब्राह्मणं चेति द्वौ भागौ तेन मन्त्रतः ।

अन्यद्ब्राह्मणमित्येतद्भवेद्ब्राह्मणलक्षणं ॥ २ ॥

चातुर्मास्येष्विदमाह्नायते । एतद्ब्राह्मणान्येव पंच ऋवी-
षीति । तत्र ब्राह्मणस्य लक्षणं नास्ति । कुतः । वेद-
भागानामियत्तानवधारणेन । ब्राह्मणभागेष्वन्यभागेषु च
लक्षणस्याव्याप्त्यतिव्याप्त्योः शोधयितुमशक्यत्वात् । पूर्वोक्त-
मन्त्रभाग एकः । भागांतराणि च कानिचित्पूर्वरूपाहर्तु-
संगृह्योक्तानि । हेतुनिर्वचनं निंदा प्रशंसा संशयो विधिः । पर-
क्रिया पुराकल्पो व्यवधारणकल्पनेति । तेन ह्यन्नं क्रियत इति
हेतुः । तद्वधो दधित्वमिति निर्वचनं । अमेध्या वै माषा
इति निंदा । वायुर्वै क्षेपिष्ठेति प्रशंसा । तद्वचिकित्स जुह-
वानौऽमा ह्यौषाऽमिति संशयः । यजमानेन संमितौ दुर्भरी
भवतीति विधिः । माषानेव मद्यं पचन्तीति परकृतिः ।
पुरा ब्राह्मणा अभैषुरिति पुराकल्पः । यावतोऽश्वान्परिगृह्णी-
यात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेदिति विशेषावधारण-
कल्पना । एवमन्यदप्युदाहार्यं । न च हेत्वादीनामन्यतमं
ब्राह्मणमिति लक्षणं । मन्त्रेष्वपि हेत्वादिसङ्गावात् । इंदवो
वामुशन्ति हीति हेतुः । उदानिषुर्महीरिति तस्मादुदकमुच्यत
इति निर्वचनं । मोक्षमन्नं विंदने अपचैता इति निंदा ।
अग्निर्मर्द्धा दिवः ककुदिति प्रशंसा । अधःस्विदासौऽदुपरि-
स्विदासौऽदिति संशयः । वसन्ताय कपिंजलानालभत इति

विधिः । सहस्रमयुतं ददामोति परकृतिः । यज्ञेन यज्ञमय-
जंत देवा इति पुराकल्पः । इतिकरणबहुलं ब्राह्मणमिति चेत् ।
न । इत्यददा इत्ययजथा इत्यपच इति ब्राह्मणो गायदित्य-
स्मिन्ब्राह्मणेन गातव्ये मंत्रे ऽतिव्याप्तेः । इत्याहेत्यनेन वाक्येनोप-
निबद्धं ब्राह्मणमिति चेत् । न । राजा चिद्यं भगं भक्षीत्याह ।
यो मायातुं यातुधानेत्याह यो वा रक्षाः शुचिरस्मीत्याहेत्यन-
योर्मन्त्रयोरतिव्याप्तेः । आख्यायिकारूपं ब्राह्मणमिति चेत् ।
न । यमयमीसंवादसूक्तादावतिव्याप्तेः । तस्मान्नास्ति ब्राह्मणस्य
लक्षणमिति प्राप्ते ब्रूमः । मंत्रब्राह्मणरूपौ द्वावेव वेदभागा-
वित्यंगौकाराश्चलक्षणस्य पूर्वमभिहितत्वादवशिष्टो वेदभागो
ब्राह्मणमित्येतलक्षणं भविष्यति । तदेतलक्षणद्वयं जैमिनिः
सूत्रयामास । तच्चोदकेषु मंत्राख्या । शेषे ब्राह्मणशब्द इति ।
तच्चोदकेषु तदभिधायकेषु वाक्येषु मंत्र इति समाख्या संप्रदाय-
विद्विष्यं ब्रूयते । मंत्रानधोमह इति । मंत्रव्यतिरिक्तभागे तु
ब्राह्मणशब्दस्तेष्ववहृत इत्यर्थः ॥

ननु ब्रह्मयज्ञप्रकरणे मंत्रब्राह्मणव्यतिरिक्ता इतिहासादयो
भागा आन्नायन्ते । यद्वा ब्राह्मणानौतिहासान्पुराणानि कल्पान्
गाथा नाराशंसोरिति । मैवं । विप्रपरिव्राजकन्यायेन ब्राह्मणा-
व्यवांतरभेदानामेवेतिहासादौनां पृथगभिधानात् । देवासु-
राः संयत्ता आसन्नित्यादय इतिहासाः । इदं वा अथ नैव
किञ्चिदासीदित्यादिकं जगतः प्रागवस्थामुपक्रम्य सर्गप्रतिपादकं
वाक्यं ज्ञातं पुराणं । कल्पस्वारुणकेतुकचयनप्रकरणे समान्नायत
इति मंत्राः कल्पोऽत ऊर्द्धं यदि बलिं हरेदिति । अग्निचयने
साम गाथाभिः परिगायतीति विहिता मंत्रविशेषा गाथाः ।

मनुष्यवृत्तांतप्रतिपादका ऋचो नाराशंस्यः । तस्मान्मंत्रब्राह्मण-
व्यतिरिक्तभागाभावान्मंत्रब्राह्मणस्वरूपस्य लक्षितत्वात्तदुभया-
त्मकत्वं वेदस्य सुस्थितं ॥

मंत्रावांतरविशेषश्च तस्मिन्नेव पाद इत्यं विचारितः ।

नर्कसामयजुषां लक्षणं सांकर्यादिति शंकिते ।

पादश्च गीतिः प्रक्षिष्टपाठ इत्यस्यसंकरः ॥

इदमाश्नायते । अङ्गे वृत्तिय मंत्रं मे गोपाय यमृषयस्त्रैविदा
विदुः । ऋचः सामानि यजुषीति त्रौत्वे दाम्बिदंतीति त्रिविदः ।
त्रिविदां संबन्धिनोऽध्येतारस्त्रैविदाः । ते च यं मंत्रभागमृगादि-
रूपेण त्रिविधमाहुस्तं गोपायति योजना । तत्र त्रिविधाना-
मृक्सामयजुषां व्यवस्थितं लक्षणं नास्ति । कुतः । सांकर्यस्य
दुःपरिहरत्वात् । अध्यापकप्रसिद्धेष्वृग्वेदादिषु पठितो मंत्र इति
हि लक्षणं वक्तव्यं । तच्च संकीर्णं । देवो वः सवितोत्पुना-
त्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिरित्ययं मंत्रो यजुर्वेद-
प्रतिपन्नयजुषां मध्ये पठितः । न च तस्य यजुष्टमस्ति तद्ब्राह्मणे
सावित्रार्चत्यृक्तेन व्यवहृतत्वात् । एतस्मात् गायत्रास्त इति
प्रतिज्ञाय किंचित्साम यजुर्वेदे गौतं । अक्षितमस्यच्युतमसि
प्राणसंशितमसोति त्रौणि यजुषि सामवेदे समान्नातानि । तथा
गोयमानस्य साम्ना आश्रयभूता ऋचः सामवेदे समान्नायंते ।
तस्मान्नास्ति लक्षणमिति चेत् । न । पादादीनामसंकीर्ण-
लक्षणत्वात् । पादेनार्चनोपेता वृत्तबद्धमंत्रा ऋचः ।
गीतिस्वरूपमंत्राः सामानि । वृत्तगीतिवर्जितत्वेन प्रक्षिष्टपठिता
मंत्रा यजुषोत्युक्ते न कापि संकरः । तदेतच्चैविध्यं जैमिनिना
सूत्रत्रयेण लक्षितं । तेषामृग्यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था ।

गोतिषु सामाख्या । शेषे यजुःशब्द इति । एतमेव मंत्रावांतर-
विशेषमुपजोश वेदानामृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद इति त्रैविध्यं
संपन्नं ॥

तेषां च वेदानां सर्वेषामन्यतमस्य वा स्वप्रज्ञानुसारेणाध्य-
यनमुपनीतेन कर्तव्यं । तथा च याज्ञवल्क्यः स्मरति ।
वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रममिति । एकवेदपक्षे
पिठपितामहादिपरंपराप्राप्त एव वेदोऽध्यातव्य इत्यभिप्रेत्य
स्वाध्यायोऽध्यातव्य इति स्वशब्द आम्नातः । तच्चाध्यायनं न
काम्यं किंतु नित्यं । अत एव पुरुषार्थानुशासने सूचितं ॥

वेदस्याध्यायनं नित्यमनध्यायने पातादिति ॥ पातित्वं
चैवमाम्नायते । अपहतपाप्मा स्वाध्यायो देवपवितं वा एतत् ।
तं योऽनुमृजत्यभागो वाचि भवत्यभागो नाके । तदेषाभ्युक्ता ।
यस्तित्याज सखिविदं सखायं न तस्य वाच्यपि भागो अस्ति ।
यंदो ऋणोत्यलकं ऋणोति न हि प्रवेद सुकृतस्य पंथामिति ।
तस्मात्स्वाध्यायोऽध्यातव्य इति । अध्यातारं पुरुषं तदीयप्रया-
साभिज्ञानेन सखिवत्पालयतीति सखिविदेदः । बहुद्रव्यप्रयास-
माध्यक्रतुफलस्याध्यायनमात्रेण संपादनं तत्पालनं । तदध्या-
स्यागते । यं यं क्रतुमधीते तेनास्येष्टं भवत्यग्नेर्वायोरादित्यस्य
सायुज्यं गच्छतीति । यद्यप्येतद्ब्रह्मयज्ञस्वाध्यायफलं तथापि
ग्रहणार्थाध्यायनमंतरेण ब्रह्मयज्ञसंभवात् तदीयफलमपि
संपद्यते । ईदृशं सखिविदं वेदरूपं सखायं यः पुमानध्यायनं
मा कृत्वा परित्यजति । तस्य वाच्यपि भाग्यं नास्ति । फले
भाग्यं नास्त्येति किमु वक्तव्यं । सकलदेवतानां धर्मस्य पर-
ब्रह्मतत्त्वस्य च प्रतिपादकं वेदमनुचार्य परनिन्दानृतकलहहेतं

लौकिकीं वार्तां सर्वत्रोच्चारयतः स्पष्ट एव वाचि भाष्याभावः ।
अत एवान्नायते । नानुध्यायान्बह्वन् शब्दाभ्याचो विग्लापनं
• हि तदिति । यद्यप्यसौ काव्यनाटकं शृणोति तथापि निरर्थक-
मेव तच्छ्रवणं । तेन सुकृतमार्गज्ञानाभावादित्यर्थः । स्मृतिरपि ।
योऽनधोत्य द्विजो वेदानन्त्यत्र कुरुते श्रमं । स जीवन्नेव
शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वय इति । एवमन्यान्यपि बह्वनि
वचनान्यत्रोदाहर्तव्यानि ॥

नन्वधोते वेदे पश्चादध्ययनविध्यर्थं ज्ञानं । ज्ञाने सति
पश्चादध्ययनप्रवृत्तिरित्यन्योन्याश्रय इति चेत् । वाढं । अत
एव गुरुमतानुसारिण आचार्यकर्तृकाध्यापनप्रवृत्तिं माणवकाध्य-
यनस्य, महता प्रयासेन संपादयन्ति । मतांतरानुसारिणस्तु
प्रकाशात्मादयोऽध्ययनात्प्रागेव संध्यावंदनादिविधिज्ञानवर्त्य-
त्वादिभ्योऽध्ययनविज्ञानं वर्णयन्ति । यद्यध्यापनविधिप्रयुक्तिः ।
यदि वा स्वविधिप्रयुक्तिः । सर्वथाप्युपनोतैरधरेतव्य एव वेदः ।
तस्य चाधायनस्य दृष्टार्थत्वमक्षरग्रहणांतत्वं च पुरुषार्थानु-
शासने सूत्रितं । तानि सूत्राणि तद्वृत्तिं चोदाहरामः ।
अधायनस्य दृष्टार्थत्वं साधयितुं पूर्वपक्षयति ॥

अदृष्टार्थात्वधोतिर्विहितत्वादिति ॥ १ ॥ दृष्टफलसाधने
भोजनादौ विधादर्शनाद्विहितमधायनमदृष्टार्थमनुगतं ॥
अदृष्टविशेषो न श्रुत इति चेत्तत्राह ॥

घृतकुल्याद्यतिदेशः स्वर्गकल्पनं वेति ॥ २ ॥ ब्रह्मयज्ञ-
जपाधायनार्थवादं नित्याधायनेऽतिदिश्य तत्तत्त्वं घृतकुल्यादिकं
रात्रिसत्रन्यायेन फलत्वेन कल्पनीयं । ये त्वर्थवादातिदेशं

ने च्छंति तैर्विषजिग्न्यायेन स्वर्गः कल्पनीयः ॥ दृष्टफलतोः
संस्कारप्राप्तयोः संभवे कथमदृष्टकल्पनेत्यत आह ॥

अयुक्ते संस्कारप्राप्तौ इति ॥ ३ ॥ संस्कृतस्वाध्यायस्य
कचिच्छ्रुतौ विनियोगादर्शनात्प्राप्तेः स्वयमपुरुषार्थत्वाच्चेत्यर्थः ॥
स्वाध्यायप्राप्तिरर्थप्रतिपत्तिहेतुतया पुरुषार्थ इत्याशङ्क्य विषमि-
ह्वरणादिकार्यविनियुक्तमंत्रवदध्यायनांगतया विनियुक्तानां
ज्योतिष्टोमादिवाक्यानां न स्वार्थे प्रामाण्यमित्याह ॥

अन्यांगं नार्थप्रमापकमिति ॥ ४ ॥ अध्यायनविधायकं तु
वाक्यं स्वविहिताध्यायनस्यैवांगमिति कृत्वा स्वार्थे प्रमाण-
मित्याह ॥

अध्यायनवाक्यमनन्यांगमिति ॥ ५ ॥ नन्वेवमदृष्टार्थत्वे
कर्मकारकभूतस्वाध्यायगतफलाभावादधरेत्येव इति कर्मवाची
तव्यप्रत्ययो विरुद्धेतेत्यत आह ॥

सक्तुवत्करणपरिणाम इति ॥ ६ ॥ सक्तुञ्जुहोतीत्यत्र
कर्मत्वेन प्रधानभूतान्सक्तुनुद्दिश्य होमसंस्कारविधाने प्रतीय-
मानेऽपि होमसंस्कृतानां भक्षीभूतानां सक्तूनामन्यत्र विनि-
योगाभावात्कर्मप्राधान्यं हित्वा सक्तुभिर्जुहोतीति करण-
'परिणामः कृतः । एवमत्रापि कर्मगतयोः संस्कारप्राप्तयोरसं-
भवात् स्वाध्यायेनाधोयीतेति वाक्यपरिणामः कर्तव्यः ॥
इदानीं दृष्टफले सत्यदृष्टफलं न कल्प्यमिति सिद्धांतयति ॥

दृष्टे तु नादृष्टमिति ॥ ७ ॥ किं तददृष्टफलमिति तदाह ॥

दृष्टौ प्राप्तिसंस्काराविति ॥ ८ ॥ अक्षरप्राप्तेः परंपरया
पुरुषार्थत्वमाह ॥

प्राप्त्यर्थबोध इति ॥ ९ ॥ जायत इति शेषः ॥ न च

भोजनादिवदन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वाद्विधिवैयर्थ्यमिति शङ्कनीयं ।
अत्रधातादिवन्नियमादृष्टाय विधुरपपत्तेरित्याह ॥

विधिनिष्पत्त्या इति ॥ १० ॥ यत्तूक्तं संस्कृतस्य स्वाध्यायस्य
विनियोगादर्शनाच्च संस्कार इति तत्राह ॥

संस्कारसिद्धिः क्रत्वधायनविधिद्वयोपादानादिति, ॥ ११ ॥
क्रतुविधयो विषयावबोधमपेक्षमाणास्तदवबोधे स्वाध्यायं
विनियुंजते । अध्यायनविधिश्च लिखितपाठादि व्यावृत्त्या-
धायनसंस्कृतत्वं स्वाध्यायस्य गमयति । अत उभयोपादा-
नात्तत्सिद्धिः ॥ ननु संस्कारो नामादृष्टातिशयः । स च न
स्वाध्यायगतः । त्व्यप्रत्ययेन स्वपदोपात्तप्रकृत्यर्थभूताध्यायनो-
परक्ताया भावनाया अपूर्वाभिधानात् । ततः कथं स्वाध्यायस्य
संस्कृतत्वमिति तत्राह ।

तथ्यः कर्म वादृष्टवाचीति ॥ १२ ॥ अत्र त्व्यप्रत्ययस्य
कर्माभिधायितया कर्मकारकस्य स्वाध्यायस्य त्व्यप्रत्ययं प्रति
प्रकृत्यर्थादध्यायनादपि प्रत्यासन्नत्वात्स्वाध्यायगतमेवापूर्वं त्व्य-
प्रत्ययो वक्ति । अपूर्वस्य धात्वर्थजन्यत्वनियमेऽपि तदुपरक्त-
त्वानियमादिति भावः । यच्चोक्तमन्यागं नार्थप्रमापकमिति
तदसत् । यतो मंत्राणां स्वतंत्रादृष्टशेषाणां तथात्वं युज्यते ।
इह तु स्वाध्यायाश्रितमदृष्टं ॥ तस्य च स्वाध्यायगताक्षरसा-
मर्थसिद्धार्थावबोधे फले सति फलांतरकल्पनायोगात्प्रामाण्य-
स्योपबृंहकमेवादृष्टं न तु प्रतिबाधकमित्याह ॥

स्वतंत्रादृष्टशेषत्वाच्च स्वार्थप्रमा प्रतिबधयत इति ॥ १३ ॥
सक्तुन्यायेन कर्मकारकप्राधान्ये परित्यक्ते स्वतंत्रादृष्टमेवात्राप्रि
स्यादित्यत्राह ॥

यथाश्रुतोपपत्तेर्न सक्तन्याय इति ॥ १४ ॥ सक्तुषु गत्य-
भावाच्छ्रुतं परित्यज्याश्रुतं कल्पतां नाम । नेहतद्युक्तं
प्रदर्शितत्वादित्यर्थः ॥ इत्यमधायनविधेर्दृष्टार्थत्वं प्रसाधयार्था-
वबोधपर्यंततां निराकर्तुं पूर्वपक्षयति ।

वैधर्म्यनिर्णयं भट्टगुरुविधेः पुमार्थावसानादिति ॥ १ ॥
सर्वत्र विधेः पुरुषार्थपर्यवसायित्वनियमादत्रापि पुरुषार्थभूतं
फलवद्दर्शननिश्चयमधायनविधिप्रयुक्तं भट्टगुरु मन्येते ॥ ननु
सक्तधायनादावृत्तिसहिताद्वार्थनिश्चयो नोपलभ्यत इत्याशङ्क्य ।
तथा सति तत्सिद्धये सोऽधायनविधिरर्थनिश्चयहेतुं विचारं
कल्पयिष्यतीत्याह ॥

स विचारमाक्षिपेदिति ॥ २ ॥ ननु स्वविधेरनुप-
कारिणोरेव विधिः प्रयोजक इति सर्वत्र नियमः । तथा
सत्यतादृशं कथमत्राधायनविधिमाक्षेपस्यतीत्यत आह ॥

अविधेयानुपकार्याक्षेपोऽवघातावृत्तिवदिति ॥ ३ ॥ ब्रीह्मीन-
वहंतोत्यत्रावघातमात्रं विधेयं न तु तदावृत्तिः । तस्या
धात्वर्थत्वात् । नापि सा विधेयोपकारिणी । अन्तेरणावृत्तिं
सक्तान्मूलघातादवघातसिद्धेः । तथापि तंडुलनिष्पत्तिफल-
सिद्धये स विधिरावृत्तिं यद्वदाचिक्षेपः तद्वत्प्रकृतेऽप्यवगंतव्यं ॥ ननु
वेदमात्राधायिनोऽर्थवबोधानुदयेऽपि व्याकारणाद्यंगसहितवे-
दाधायिनस्तदुदयसद्भावात्तं प्रति व्यर्थं विचारं विधिर्न कल्पयेदि-
त्याशङ्क्यार्थगत विरोधपरिहारायापेक्षित एव विचार इत्याह ॥

सांगाधायनान्तद्भावे विचारोऽवरोधापनुदिति ४ ॥

सिद्धांतयति ॥ प्राप्तं स्तु गवादिबल्युपमर्धत्वाद्वादिहस्तदंत
इति ॥ ५ ॥

यथा फलभूतस्य क्षीरादेर्हेतवो गवादयोऽपि पुरुषैरर्थ्यन्ते ।
तथा फलवदर्थ्यावबोधहेतोरक्षरप्राप्तेरपि पुरुषार्थत्वादध्ययन-
विधिरक्षरप्राप्त्यवसानोऽवगंतव्यः ॥ नक्षरप्राप्तेः पुरुषार्थत्वं
फलवदर्थ्यावबोधप्रयुक्तं चेत्तर्हि तद्विधेयस्य मुख्यपुरुषार्थत्वाद्बो-
धांत एव विधिः किं न स्यादित्यत आह ॥

फलवद्बोधांतत्वेऽध्ययनाकात्स्न्यमिति ॥ ६ ॥ बोधस्य हि
फलं कर्मानुष्ठानं । तथा सति यस्य ब्राह्मणादेर्यस्मिन्ब्रह्मस्यति-
सवादावधिकारस्तस्य तद्वाक्यमात्राध्ययनं स्यात् । न तु
राजसूयादिवाक्याधायनं । तत्र प्रवृत्त्यादिकलाभावात् । स्वपक्षे
तु नायं दोष इत्याह ॥

कृतज्ञप्राप्तिर्जपार्थेति ॥ ७ ॥ न चाबोधकत्वेऽर्थ्यावबोध
एव न सिधेरेदिति शङ्कनीयं । प्रमाणस्य प्रमेयबोधकत्वस्वा-
भावात् । लौकिकाप्तवाक्यानामंतरेणैव विधिबोधकत्वदर्श-
नादित्याह ॥

लोकवत्तेभ्यो बोध इति ॥ ८ ॥ ननु बोधस्य विधिफलत्वे
बोधकाममुद्दिश्य विधातुं शक्यत्वात्सुलभोऽधिकारी स्वादित्वा-
शङ्क्य प्राप्तिपक्षेऽपि प्राप्तिकाम उपनौताष्टवर्षब्राह्मणो वाधिकारी
सुलभ एवेति परिहारं स्पष्टत्वादुपेक्ष्य बोधस्य काम्यत्वं दूषयति ॥

सोऽकाम्यः प्राग्वोधप्रभानाभानयोरिति ॥ ९ ॥ बोध्यस्वा-
ग्निहोत्रादिलक्षणवेदार्थस्याधायनात्माक् संशयोपासनादिव-
त्पित्राद्युपदेशत एव भाने सिद्धत्वादेव सोऽर्थबोधो न काम्यः ।
अभाने कामयितुमशक्यः । ज्ञात एव विषये कामता-
नियमात् ॥ ननु सामान्यतो ज्ञाते विशेषतो बुभुक्षा संभवति ।
यद्वा विशेषतोऽपि पित्राद्युपदेशादवगते सत्युपदेशिकज्ञानस्य

प्रामाण्यनिर्णयाय पुनर्बोधकामता युक्तैवेत्याशङ्क्यैवमप्यर्थाव-
बोधमुद्दिश्याध्ययनविधानं न संभवतीत्याह ॥

उद्देशायोगादिति ॥ १० ॥ अग्निहोत्रादिविशेषज्ञानानां
न तावदेकबुद्ध्या विशेषाकारणोद्देशः संभवति । अनन्तत्वात्सा-
मान्याकारणोद्देशे सामान्यमेव विधिफलं स्यान्न तु
ज्ञानविशेषः । ततो नोद्देशो युक्तः ॥ नन्वर्थावबोधमुद्दि-
श्योच्चारणाभावे वेदस्य स्यात् तात्पर्यं न स्यादित्याशङ्को-
पक्रमादिलिङ्गस्य तात्पर्यं शब्दबलादेव सिध्प्रतीत्याह ॥

तात्पर्यशब्दादिति ॥ ११ ॥ तर्ह्यर्थज्ञानमुद्दिश्य शब्दोच्चारणं
लोके व्यर्थं स्यादिति चेत् । न । पुरुषसंबन्धकृतदोषाख्यप्रति-
बन्धपरिहारार्थत्वादित्याह ॥

उद्दिश्योच्चारणं दोषघ्नं वै लोक इति ॥ १२ ॥ नन्वध्ययन-
विधेर्बोधातत्वाभावे विचारशास्त्रं न प्रवर्तते प्रयोजकाभावा-
दित्याशङ्क्याह ॥

विचार उत्तरविधिप्रयुक्त उपपद्येत इति ॥ १३ ॥ क्रतु-
बोधविधयः सांगवेदाध्ययनादापातप्रतिपन्नाः । विरोधपरि-
हारेण प्रतिष्ठितं निर्णयज्ञानमन्तरेणानुष्ठापयितुमशक्नुवन्तस्त-
'निर्णयाय क्रतुविचारं प्रयोजयन्ति । श्रवणविधिस्तु साक्षादेव
ब्रह्मविचारं विधत्ते । एवं सति श्रवणविधेः स्वविधेयप्रयोजकत्वं
क्रतुविधीनां च विधेयोपकारिप्रयोजकत्वमित्युपपद्यतेतरां ।
अध्ययनविधिप्रयुक्तिपक्षे तु तद्विधेः क्रतुद्वारा स्वर्गसिद्धिपर्येतत्वा-
त्क्रत्वानुष्ठानस्यापि तत्प्रयुक्तौ क्रतुविधिवैयर्थ्यमापद्येत ॥ नन्व-
ध्ययनविधेस्त्वैवर्णिकमात्रं प्रति नित्यत्वान्तत्प्रयुक्तौ विचारस्यापि
तद्विध्येत ॥ नान्यथेति चेत् । क्रतुविचारस्य त्वैवर्णिकमात्रेऽपि

नित्यत्वसिद्धिः किं वा ब्रह्मविचारस्य । तत्राद्योऽस्मन्मतेऽपि
सम इत्याह ॥

अतोऽनित्यः क्रतुविचारस्त्वैवर्णिकमात्रस्येति ॥ १४ ॥ यतो-
ऽकरणे प्रत्यवायश्रवणात्क्रतवस्त्वैवर्णिकानां नित्या अत
इत्यर्थः ॥ द्वितीयोऽनिष्ट इत्याह ॥

ब्रह्मविचारः पुनः परमहंसस्यैवेति ॥ १५ ॥ नित्योऽनुषंग
इति ॥ ननुक्तनीत्याध्ययनस्याक्षरग्रहणांतत्वेऽर्थज्ञानमविहितं
स्यात् । मैवं । वाक्यांतरेण तद्विधानात् । ब्राह्मणेन
निःकारणो धर्मः षडंगो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति तद्विधिः । तत्र
निःकारणशब्देनाध्ययनज्ञानयोः काम्यत्वं निर्वार्यते । अर्थज्ञाने
पुरुषप्रवृत्तिकरं वचनद्वयं शाखांतरगतं निरुक्तकारो यास्क
एवमुदाजहार । अथापि ज्ञानप्रशंसा भवत्यज्ञाननिंदा च ।

स्थानुरयं भारह्वारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति
योऽर्थं ।

योऽर्थज्ञ इत्सुकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा ॥
यद्ब्रूहोतमविज्ञातं निगदेनैव शब्दयते ।

अगन्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलपि कर्हिचिदिति ॥

अस्मिन्मंत्रद्वये योऽर्थज्ञ इत्यनेनैवार्द्धेन वेदार्थज्ञानं
प्रशस्यते । इतरेणार्द्धत्रयेण ज्ञानराहित्यं निंद्यते । यो वेदार्थ
जानाति सोऽयमिह लोके सकलं श्रेयः प्राप्नोति । ॥ तथा नेन
ज्ञानेन पापक्षये सति मृतः स्वर्गं प्राप्नोति । तदेतदैहिका-
मुष्णिकं च ज्ञानफलं तैचिरीया मंत्रोदाहरणेन तदीयतात्पर्या-
भिधायिब्राह्मणेन च स्पष्टीचक्रुः । तदेषाभ्युक्ता ॥ ये अर्वाहुत
वा पुराणे वेदं विद्वांसमभितो वदंत्यादित्यमेव ते परिवदन्ति ।

सर्वेऽग्निं द्वितीयं तृतीयं च हंसमिति । यावतीर्वे देवतास्ताः
 सर्वा वेदविदि ब्राह्मणे वसन्ति । तस्माद्ब्राह्मणेभ्यो वेदविद्भ्यो
 दिवे दिवे नमस्कुर्याद्ब्राह्मीलं कीर्त्तयेदेता एव देवताः
 प्रोणातीति । वेदं विद्वानर्थाभन्नः पुरुषः । स च द्विविधः ।
 अर्वाचोनकाले समुत्पन्नश्चतुर्दशविद्यास्थानकुशलः कश्चिदुपा-
 धायः पुरातनकाले समुत्पन्नो व्यासादिषु । तमेतमुभयविधं
 विद्वांसं विद्यामदधनमदकुलमदोपेताः पण्डितं मन्या ये पुरुषा
 अभितो विद्यादिषु दूषयन्ति सर्वेऽप्यादित्यमेव प्रथमं दूषयन्ति ।
 आदित्यापेक्षया द्वितीयमग्निं दूषयन्ति । तदुभयापेक्षया
 तृतीयं हंसं दूषयन्ति । हन्ति सदा गच्छतीति हंसो वायुः ।
 अन्नरादिरूपत्वं च वेदविद आत्मासं । अन्नेर्वायोरादित्यस्य
 सायुष्यं गच्छतीति । न केवलमेतद्देवतास्त्रयं किन्तु सर्वा
 अपि देवता वेदविदि वसन्ति । ब्राह्मणान्वेदविदो ब्रह्मा श्रुत्वा
 वा प्रतिदिनं नमस्कुर्यान्तु तस्मिन्विद्यमानमपि दोषं
 कीर्त्तयेत् । एवं सति तत्र मनार्थभूताः सर्वा अपि देवता
 वेदार्थविदा स्मर्यमाणतया तदोयद्बदयेऽवस्थिता अयं नमस्कृता
 तोषयति । न चैतदध्ययनस्यैव फलमिति शङ्कनीयं ।
 विद्वांसमित्यान्नातत्वात् । अन्यथा वेदमधीयानमित्यान्नायेत ।
 तस्मात्सर्वदेवतामुद्धरा प्राणिभिः पूज्यस्य वेदार्थविदो लोकादये-
 ऽपि श्रेयःप्राप्तिरुपपद्यते । यस्तु वेदमधीत्यार्थं न विजानाति
 सोऽयं पुमान्भारमेव हरति धारयति । स्थाणुरिति दृष्टान्तः ।
 छिन्नशाखं शुष्कं वृक्षमूलं स्थाणुशब्दे नोच्यते । स च यथेधनार्थ-
 मेवोपयुज्यते न तु पुष्पफलार्थं । तथा केवलपाठकस्य ब्राह्मत्वं
 न भवतीत्येतावदेव । न ह्यनुष्ठानं स्वर्गादिफलसिद्धिर्वास्ति ।

किलेत्यनेन लोकप्रसिद्धिरित्युच्यते । लोकेऽपि पाठकस्य यावती धनादिपूजा ततोऽप्यधिका विदुषि दृश्यते । किञ्च यदेदवाक्य-
 * माचार्याहृहीतमर्थज्ञानरहितं पाठरूपेणैव पुनः पुनरुच्चार्यते । तत्कदाचिदपि न ज्वलति न प्रकाशयति । यथाग्निरहित-
 प्रदेशे प्रक्षिप्तं शुष्ककाष्ठं न ज्वलति तद्वत् । तथा सति तस्य वाक्यस्य वेदत्वमेव मुख्यं न स्यात् । अलौकिकं पुरुषार्थोपायं वेत्त्यनेनेति वेदशब्दनिर्वचनं । तथा चोक्तं । प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते । एतं विदन्ति वेदेन तस्मादेदस्य वेदतेति । अतो मुख्यवेदसिद्धये ज्ञातव्य एव तदर्थः ॥
 किञ्चात्र यास्केन काचिदन्याप्यगुदाहृता ।

उत त्वः पश्यन्न पदं वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनां ।

उतो त्वस्मै तत्त्वं विसस्मे जायेव पत्य उशती सुवासा इति ॥

तत्र पूर्वाह्नस्य तात्पर्यं स एव दर्शयति । अप्येकः पश्यन्न पश्यति वाचमपि च शृण्वन्न शृणोत्येनामित्यविद्वांसमाहाह्व-
 मिति । अस्यायमर्थः । 'यः पुमानर्थं न वेत्ति तं प्रति पूर्वाह्णे मन्त्रो ब्रूते । एकः पुरुषः पाठमात्रपर्यवसितो वेदरूपां वाचं पश्यन्नपि न सम्यक् पश्यति । एकवचन-
 बहुवचनविवेकाभावे पाठशुद्धेरपि कर्तुमशक्यत्वात् । वायुमेवं स्वेन भागधेयिनोपधावति । स एवैनं भूतिं गमयति । आदित्या नेव स्वेन भागधेयिनोपधावति । त एवैनं भूतिं गमयन्तीत्यादाव-
 व्युत्पन्नः कथं पाठं निश्चिनुयात् । अन्यः क्रश्चिदर्थज्ञानाय व्याकरणाद्यङ्गानि शृण्वन्नपि मीमांसाराहित्यादेनां वेदरूपां वाचं न सम्यक् शृणोति । यावतोऽज्ञानप्रतिगृहीयात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेदिति । अत्र व्याकरणमात्रेण प्रति-

ऋहोतुरिष्टिः प्रतीयते । मौमांसायां तु न्यायेन दातुरिति निर्णीतं । तस्मादुभयविधमप्यविद्वांसं प्रत्येवमाहेति ॥ तृतीयपादतात्पर्यं दर्शयति ॥ अप्येकस्मै तन्वं विसस्ने स्वमात्मानं विवृणुते ज्ञानं प्रकाशनमर्थस्याहानया वाचेति । अस्यायमर्थः । अपिशब्दपर्याय उतोशब्दः । स च पूर्वोक्तानभिज्ञवैलक्षण्यात् प्रयुक्तो निपातानामनेकार्थत्वात् । यः पुमान्व्याकरणादंगैः स्वशब्दार्थमौमांसया तात्पर्यं च शोधयितुं प्रवृत्तस्तस्मा एकस्मै वेदः स्वकीयां तनुं विसस्ने । स्वमित्यादिकं पदव्याख्यानं । ज्ञानमित्यादिकं तात्पर्यव्याख्यानं । वेदार्थप्रकाशनं सम्यक् ज्ञानमनया तृतीयपादरूपया वाचा मन्त्र आहेति ॥ चतुर्थपादतात्पर्यं दर्शयति ॥ उपमोत्तमया वाचा जायिव पत्ये कामयमाना सुवासा ऋतुकालेषु सुवासाः कल्याणवासाः कामयमाना ऋतुकालेषु यथा स एनां पश्यति शृणोतीत्यर्थज्ञप्रशंसेति । अस्यायमर्थः । उत्तमया चतुर्थपादरूपया वाचा तृतीयपादार्थस्योपमोच्यते । उशतौत्येतस्य व्याख्यानं कामयमानेति । यदप्यङ्घ्रि गृहकृत्यवेलायां भलिनवासास्तथापि संभोगकालेषु कल्याणवासा भवति । तत्र हेतुः । कामयमाना ऋतुकालेष्विति । यथा स प्रतिरेनां जायां साकल्येनादरयुक्तः पश्यति किंच तयोक्तार्थं हितबुद्ध्या शृणोति । तथायं चतुर्दशविंशत्याख्यानपरिशीलनोपेतः पुरुषो वेदार्थरहस्यं सम्यक् पश्यति । वेदोक्तं च धर्मब्रह्मरूपमर्थं हितबुद्ध्या स्वीकरोति । सेयमुक्ता वेदार्थाभिज्ञस्य प्रशंसेति ॥

पुनरर्थगंतरं यास्क उदाजहार । तस्योत्तरा भूयते निर्वचानाय ।

उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुर्नैनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु ।

अधेन्वा चरति माययैष वाचं शुश्रुवां अफलामपुण्यामिति ।

अयमर्थः । पूर्वोदाहृताया उत त्वः पश्यन्नित्यादिकाया ऋचोऽनंतरमेषान्नाता तस्य पूर्वोक्तमंत्रार्थस्य भूयसे निर्वचनाय संपद्यते । तमर्थमतिशयेन प्रतिपादयितुं प्रभवति । कथमिति चेत् । तदुच्यते । अपि चेकं चतुर्दशविद्यास्थानकुशलं पुरुषं वेदरूपाया वाचः सख्ये स्थित्वा स्थैर्येण वेदोक्तार्थान्मृतपानशुक्लमाहुः । अभिज्ञाः कथयन्ति । सखिविदं सखायमिति मन्त्रे वेदस्य सखित्वमुदाहृतं । यद्वा स्वर्गलोके वेदानां सख्ये स्थित्वातिशयेन पीतामृतमाहुः । वाचांमिना ईश्वराः सभासु प्रगल्भा वा वाजिनाः । तेषु मध्येऽप्येनं वेदार्थकुशलं चोदयितुं न हिन्वन्ति । न केऽपि प्राप्नुवन्ति । तेन सह विवदितुमसमर्थत्वात् । यस्त्वन्त्यः पाठमात्रपरः पुस्तकभरहितं वाचं शुश्रुवानवति । पूर्वकांडोक्तस्य धर्मस्य ज्ञानं पुष्पं । उत्तरकांडोक्तस्य ब्रह्मज्ञानं फलं । यथा लोके पुष्पं फलस्योत्पादकं तथा वेदानुवचनादिधर्मज्ञानमनुष्ठानद्वारा फलात्मकब्रह्मज्ञानेच्छां जनयति तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेनेति श्रुतेः । यथा च फलं तृप्तिहेतुस्तथा ब्रह्मज्ञानं कृतकत्वहेतुः । यत्पुर्णानंदैकबोधस्तद्ब्रह्माहमस्मीति कृतकत्वो भवतीति श्रुतेः । तादृशपुष्पफलरहितवेदपाठकः स एष पुमानधेन्वा मायया सह चरति । नव प्रसूतिका क्षीरदोग्धो गौः प्रीतिहेतुत्वाद्धिनोतीति व्युत्पत्त्या धेनुरित्युच्यते । पाठमात्रपरं प्रति वेदरूपा वाग्धर्मब्रह्मज्ञानरूपं क्षीरं न दोग्धोत्यधेनुः । अत एवासौ मायाकपटरूपा ।

ऐंद्रजालिकनिर्मितगोसदृशगोरूपत्वात् । तथा मायया मह
 चरन्नयं परमपुरुषार्थं न लभत इत्यर्थः । इत्थं यास्केन ज्ञानस्तु-
 त्त्वज्ञाननिंदोदाहरणस्य प्रपंचितत्वादप्यस्तूयते तद्विधीयत
 इति न्यायिनाधायनवदर्थं ज्ञानस्यापि विधिरूपगंतव्यः ॥

किंच नक्षत्रेष्टिकांडे प्रतीष्टि फलवाक्यं यागतवेदनयोः
 समानमेवास्मायते । यथा ह वा अग्निर्देवानामन्नदः । एवं ह
 वा एष मनुष्याणां भवति । य एतेन हविषा यजते य
 उ चैतदेवं वेदेति । अतो यागवत्फलाय स्ववेदनमपि
 विधीयते । अनेन न्यायेन सर्वेष्वपि ब्राह्मणेषु वेदनविधयो
 द्रष्टव्याः । ननुविदयाप्रशंसेति सूत्रे वेदनफलानां प्रशंसारूपत्वं
 जैमिनिना सूत्रितमिति चेत् । अस्तु नाम । विदयमानेनापि
 फलेन प्रशंसितुं शक्यत्वात् । दर्शयागस्य पुर्णमासयागस्य
 चातिपाते सति प्रायश्चित्तरूपां वैश्वानरेष्टिं विधातुं विदयमाने-
 नैव स्वर्गफलेन स्तुतिः क्रियते । सुवर्गाय लोकाय दर्शपूर्ण-
 मासाविज्यते इति । एतच्चाचार्यैर्ब्रह्मज्ञानफलवाक्यस्य स्वार्थं ऽपि
 तात्पर्यं दर्शयितुमुदाहृतं । इच्छाम्येवार्थवादत्वं वचसोऽन्य-
 परत्वतः । यथावस्वभिधायित्वास्वत्वभूतार्थवादता ॥ इज्यते
 स्वर्गलोकाय दर्शादर्शौ यथातथा । न त्वभूतार्थवादत्वं पाप-
 श्लोका श्रुतिर्यथेति ॥ न च वेदनमात्रेण फलसिद्धावनुष्ठान-
 वैयर्थ्यमिदं शङ्कनीयं । फलभूयस्त्वेन परिहृतत्वात् ।
 उदाहृतं चात्र जैमिनिसूत्रं । फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां
 लोकवत्परिमाणतः सारतो वा फलविशेषः स्यादिति ।
 एतच्चास्माभिस्तस्मिन् ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं
 वेदेत्पदाहरणेन व्याख्यातं । कंदोगाश्च केवलादनुष्ठानाद्विदया-

संहितेऽनुष्ठाने फलातिशयमामनन्ति । तेनोभौ कुरुतो
यच्चेतदेवं वेद यच्च न वेद । नाना तु विद्या चाविद्या च ।
यदेव विद्याया करोति अद्ययोघनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं
भवतीति । यद्यप्यंगावब्रह्मोपास्तिरत्र विद्याशब्देन विवक्षिता ।
तथापि न्वायः सर्वास्वपि विद्यासु समानः ॥

कुतस्तवैतावती वेदने भक्तिरिति चेत् । कुतो वा तवैषो-
ऽत्र द्वेषः । प्रशंसास्त्राभिर्भूयसी दर्शिता । निंदा तु न
क्वाप्युपलभामहे । किंतु कर्मजन्यमपूर्वं यथा मरणादूर्ध्वं
जौवेन सह गच्छति । तथा विद्याजन्यमप्यपूर्वं गच्छति ।
तथा च वाजसनेयिन आमनन्ति । तं विद्याकर्मणौ समन्वार-
मेते पूर्वप्रज्ञा चेति । तस्मादध्ययनवदर्थज्ञानस्यापि विहितत्वा-
दर्थज्ञानाय वेदो व्याख्यातव्यः ॥

विषयप्रयोजनसंबन्धाधिकारिज्ञानमंतरेण श्रीलृप्तप्रवृत्त्यभावा-
द्विषयादयो निरूप्यन्ते । व्याख्यानस्य व्याख्येयो वेदो विषयः ।
तदर्थज्ञानं प्रयोजनं । व्याख्यानव्याख्येयभावः संबंधः । ज्ञानार्थी
चाधिकारौ । यदप्येतावत्प्रसिद्धं तथापि वेदस्य विषयान्यभावे
व्याख्यानस्यापि परमविषयादिकं न स्यात् । अतो वेदस्य
चतुष्टयमुच्यते । वेदे पूर्वोत्तरकाण्डयोः क्रमेण धर्मब्रह्मणौ
विषयः । तयोरनन्वयलभ्यत्वात् । तथा च पुरुषार्थानुशासने
सूत्रितं । धर्मब्रह्मणौ वेदैकवेद्ये इति । जैमिनीये न द्वितीय-
सूत्रे चोदनैव धर्मे प्रमाणं । चोदना प्रमाणमेवेति नियमद्वयं
सप्रदायविद्विरभिहितं । चोदनैवेत्यमुमर्थमुपपादयितुं चतुर्थ-
सूत्रे प्रत्यक्षविषयत्वं धर्मस्य निराकृतं । प्रत्यक्षमनिमित्तं
विद्यमानोपलभनत्वादिति । अनुष्ठानादूर्ध्वमुत्पत्त्यमानस्य

धर्मस्य पूर्वमविद्यमानत्वान्न प्रत्यक्षयोग्यतास्ति । उत्तरकालेऽपि
रूपादिराहित्यान्नेन्द्रियैरवगम्यते । अत एवाट्टमिति सर्वैरभिधी-
यते । लिंगराहित्यान्नानुमानविशयत्वमप्यस्ति । सुखदुःखे
धर्माधर्मयोर्लिंगमिति चेत् । वाढं । अयमपि लिंगलिङ्गिभावो
वेदेनैव गम्यते । ततश्चोदनैव धर्मः प्रमाणं ॥ वैयासिकस्य
तृतीयसूत्रस्य द्वितीयवर्णके ब्रह्मणः सिद्धवस्तुनोऽपि शास्त्रैकवि-
षयत्वं भाष्यकृदिष्याख्यातं । शास्त्रादेन प्रमाणाज्जगतो जन्मा-
दिकारणं ब्रह्माधिगम्यत इत्यभिप्रायः । इति श्रुतिश्च भवति ।
नावेदविज्ञाने तं हृतमिति । तत्रापपात्तः पूर्वाचार्यैरेव-
मुदीरितः । रूपलिङ्गादिराहित्यान्न मानान्तरयोग्यतेति ।
तस्मादनन्यलभ्यत्वादस्ति धर्मब्रह्मणोर्वेदविषयत्वं । तदुभयज्ञानं
वेदस्य साक्षात्प्रयोजनं । न च तस्य ज्ञानस्य समद्वीपा वसुमती
राजासौ गच्छतीत्यादिज्ञानवदपुरुषार्थपर्यवसायित्वं शङ्कनीयं ।
धर्मप्रयुक्तस्य पुरुषार्थस्य स्तूयमानत्वात् । धर्मो विम्बस्य जगतः
प्रतिष्ठा लोके धर्मिष्ठं प्रजा उपसर्पति । धर्मेण पापमपनुदति
धर्मं सर्वं प्रतिष्ठितं । तस्माद्धर्मं परमं वदन्तीति । उद्दंडस्य
राज्ञो नियामकत्वाद्विवादमानयोः पुरुषयोर्मध्ये दुर्बलस्यापि
राजसाहाय्यवज्जयहेतुत्वाच्च धर्मः पुरुषार्थः । तथा च वाजसने-
यिनः सृष्टिप्रकरणं समामन्ति । तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत धर्मं
तदेतत्क्षुद्रस्य क्षत्रं यद्धर्मस्तस्माद्धर्मात्परं नास्त्यथोऽबलौया-
न्बलौयांसमांशंसते । धर्मेण यथैव राज्ञैवमिति । ब्रह्माविदा-
प्रोति परं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति । तरति शोकमात्मविदि-
त्यादिश्रुद्धिषु ब्रह्मज्ञानप्रयुक्तपुरुषार्थः प्रसिद्धः । तदुभयज्ञानाधी
वेदेऽधिकारी । स च त्रैवर्णिकः पुरुषः । स्त्रीशूद्रयोस्तु दम्भमाप

ज्ञानापेक्षायामुपनयनाभावेनाध्ययनराहित्याद्देऽधिकारः प्रति-
बद्धः । धर्मब्रह्मज्ञानं तु पुराणादिमुखेनोत्पाद्यते । तस्माच्चैव-
•र्णिकपुरुषाणां वेदमुखेनार्थज्ञानेऽधिकारः ॥ संबंधस्तु वेदस्य
धर्मब्रह्मभ्यां सह प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः । तदीयज्ञानेन
सह जन्यजनकभावः । त्रैवर्णिकपुरुषैः संहोपकार्योपकार-
कभावः । तदेवं विषयाद्यनुबंधचतुष्टयमवगत्य समाहितधियः
श्रोतारो वेदव्याख्याने प्रवर्ततां ॥

अतिगंभीरस्य वेदस्यार्थमवबोधयितुं शिक्षादीनि षडंगानि
प्रवृत्तानि । अत एव तेषामपरविद्यारूपत्वं मुण्डकोपनिषद्गा-
थर्वणिका आमनन्ति । हे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो
वदन्ति । परा चैवापरा च । तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः
सामवेदोऽथर्ववेदः । शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छंदो
ज्योतिषमिति । अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यत इति ।
साधनभूतधर्मज्ञानहेतुत्वात्षडंगसहितानां कर्मकांडानामपर-
विद्यात्वं । परमपुरुषार्थभूतब्रह्मज्ञानहेतुत्वादुपनिषदां पर-
विद्यात्वं ॥

वर्णस्वराद्युच्चारणप्रकारो यत्रोपदिश्यते सा शिक्षा । तथा
च तैत्तिरीया उपनिषदारंभे समामनन्ति । शिक्षां व्याख्या-
स्यामः । वर्णः स्वरः मात्रा बलं साम संतान इत्युक्तः शिक्षा-
ध्याय इति ॥ वर्णोऽकारादिः ॥ स चांगभूतशिक्षाग्रंथे स्पष्ट-
मुदीरितः । त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः संभवतो मताः ।
प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयंभुवेत्यादिना ॥ स्वर
उदात्तादिः ॥ सोऽपि तत्रोक्तः । उदात्तश्चानुदात्तश्चैव स्वरितश्च
स्वरास्वय इति ॥ मात्रा इत्यादिः ॥ मापि तत्रोक्ता ।

अखो दीर्घः भूत इति कालतो नियमा अचीति ॥ बलं
 स्थानप्रयत्नी ॥ तत्राष्टौ स्थानानि वर्णानामित्यादिना स्थान-
 मुक्तं । अचोऽसृष्टा यणस्त्वोषदित्यादिना प्रयत्न उक्तः ॥
 सामग्र्येण साम्यमुक्तं ॥ अतिद्रुतातिविलंबितगौत्यादिदोषरा-
 हित्यन माधुर्यादिगुणयुक्तत्वेनोच्चारणं साम्यं । गौती शौची
 शिः क्रंयोत्यादिनापांशु दष्टं त्वरितमित्यादिना दोषा उक्ताः ।
 माधुर्येभक्षरयत्किरित्यादिना गुणा उक्ताः । संतानः संहिता ॥
 वायवायाहौत्यत्रावादेशः । इन्द्राग्नौ आगतमित्यत्र प्रकृति-
 भावः । एतच्च व्याकरणेऽभिहितत्वाच्छिष्टायासुपेक्षितं ।
 शिष्यमाणवर्णादिवैकल्ये बाधस्तत्रोदाहृतः । मंत्रो ह्रीनः
 स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वचो
 यत्रमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधादिति । इन्द्रशत्रु-
 र्वर्धस्वेत्यस्मिन्नत्र इन्द्रस्य शत्रुघातक इत्यस्मिन्निवक्षितेऽर्थे
 तत्पुरुषसमासः समासस्येति सूत्रेण तत्पुरुषत्वादंतोदात्तेन
 भवितव्यं । आद्युदात्तस्तु प्रयुक्तः । तथा सति पूर्वपद-
 प्रकृतिस्वरत्वेन बहुव्रीहित्वादिंद्रो घातको यस्येत्यर्थः संपन्नः ।
 तस्मात्स्वरवर्णादपराधपरिहाराय शिष्टाग्रंथोऽपेक्षितः ॥

कल्पस्वाश्रलायनापस्तंबबोधायनादिमूले । कस्यते सम-
 र्थते यागप्रयोगो ऽनेति व्युत्पत्तेः । मन्वाश्रलायनः किं मंत्र-
 कांडमनुवृत्य प्रवृत्तः किं वा ब्राह्मणमनुवृत्य । नादयः ।
 दर्शपूर्णमासौ तु पूर्वं व्याख्यास्याम इत्येवं तेनोपक्रांतत्वात् ।
 न ह्यग्निमोडे इत्यादयो मंत्रा दर्शपूर्णमासयोः कचिद्विनियुक्ताः ।
 न द्वितीया । आग्नावैष्णवमैकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपंति
 दीक्षणीयायामित्येवं दीक्षणीयेष्टेवाह्मणे प्रक्रांतत्वात् । अत्रो-

अतः । मंत्रकाण्डो ब्रह्मयज्ञादिजपक्रमेण प्रहृत्तो न तु यागा-
नुष्ठानक्रमेण । ब्रह्मयज्ञश्चैवं विहितः । यत्स्वाध्यायमधीयो-
• तैकामप्यृचं यजुः साम वा तद्ब्रह्मयज्ञ इति । सोऽयं ब्रह्मयज्ञ-
जपोऽग्निमोज्ज इत्यान्त्रायक्रमेणैवानुष्ठेयः । तथा सर्वा ऋचः
सर्वाणि जजुंषि सर्वाणि सामानि वाच स्तोमे पारिप्लवं शंसतीति
विधीयन्ते । तथाश्विने शस्यमाने सूर्यो नोदियादपि सर्वा दाशतथी-
रनुब्रूयादिति विधीयते । तथा रिच्यत इव वा एष प्रेव रिच्यते ।
यो याजप्रति यो वा प्रतिगृह्णाति याजयित्वा प्रतिगृह्य
वानश्नन् त्रिः स्वाध्यायं वेदमधीयीतेति प्रायश्चित्तरूपं वेद-
पारायणं विहितं । इत्यादिषु कृत्स्नमंत्रकाण्डविनियोगेषु
संप्रदायपारंपर्यागत एव क्रम आदरणीयः । विशेषाग्नि-
योगस्तु मंत्रविशेषानां श्रुतिलिङ्गवाक्यादिप्रमाणानुपजीव्याश्र-
लायानो दर्शयति । अतो मंत्रकाण्डक्रमाभावेऽपि न कश्चि-
द्विरोधः । इषे त्वेत्यादिमंत्रास्तु कृत्वनुष्ठानक्रमेणैवान्त्राता
इत्यापस्तं वादयस्तेनैव क्रमेण सूत्रनिर्माणे प्रहृत्ताः । आन्त्रा-
तत्वादेव जपादिष्वपि स एव क्रमः । यद्यपि ब्राह्मणे दीक्ष-
णोयेष्टिरूपक्रांता । तथापि तस्या इष्टे दर्शपूर्णमासविक्रतित्वेन
तदपेक्षत्वादाश्रलायनस्यादौ तद्व्याख्यानं युक्तं । अतः कृत्स्नसूत्रं
मंत्रविनियोगेन कृत्वनुष्ठानमुपदिश्योपकरोति । तर्हि प्र वो
वाजा इत्यादीनां सामिधेनौनामृचामेव विनियोगमाश्रलायनो
ब्रूवोतु । नमःप्रवक्तु इत्यादयस्त्वनान्त्राताः । कुतो विनियुक्तं इति
चेत् । नायं दोषः । शाखांतरसमान्त्रातानां बाह्यणांतरसिद्धस्य
विनियोगस्य गुणोपसंहारव्यायेनात्र वक्तव्यत्वादु । सर्वशाखा-
प्रत्ययमेकं कर्मेति न्यायविदः । तस्माच्छिषेव कल्पो ऽप्यपेक्षितः ।

व्याकरणमपि प्रकृतिप्रत्ययाद्युपदेशेन पदस्वरूपतदर्थ-
निश्चयायोपयुज्यते । तथा चैन्द्रवायवग्रहब्राह्मणे समाम्नायते ।
वाग्वै पराच्यव्याकृतावदत्ते देवा इन्द्रमब्रुवन्निमां नो वाचं
व्याकुर्विति । सोऽब्रवोद्गरं वृणै मङ्गं चैवैष वायवे च सह
गृह्णाता इति तस्मादैन्द्रवायवः सह प्रगृह्यते । तामिन्द्रो
मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत् । तस्मादियं व्याकृता वागुद्यत
इति । अग्निमीले पुरोहितमित्यादिवाक् पूर्वस्मिन्काले
पराचौ समुद्रादिध्यनिवदेकात्मिका सती । अव्याकृता प्रकृतिः
प्रत्ययः पदं वाक्यमित्यादिविभागकारिग्रन्थरहितासीत् । तदानीं
देवैः प्रार्थित इन्द्र एकस्मिन्नेव पात्रे वायोः स्वस्य च सोमरसस्य
ग्रहणरूपेण वरेण तुष्टस्तामखंडां वाचं मध्ये विच्छिद्य
प्रकृतिप्रत्ययादिभागं सर्वत्राकरोत् । तस्मादियं वागिंदा-
नीमपि पाणिन्यादिमहर्षिभिर्व्याकृता सर्वैः पठ्यत इत्यर्थः ।
तस्यैतस्य व्याकरणस्य प्रयोजनविशेषो वररूचिना वार्त्तिके
दर्शितः । रक्षोहागमलघुसंदेहाः प्रयोजनमिति । एतानि
रक्षादिप्रयोजनानि प्रयोजनांतराणि च महाभाष्ये पतञ्जलिना
स्पष्टोक्तानि ॥ रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणं । लोपाग-
मगणविकारज्ञो हि सम्यग्वेदान्परिपालयिष्यति वेदार्थं चाध्य-
वस्यति ॥ ऊहः खल्वपि । न सर्वैर्लिङ्गैर्न सर्वाभिर्विभक्तभि-
र्वेदमंत्रा निगदिताः । ते चावश्यं यज्ञांगत्वेन यथायथं
विपरिणमयितव्याः । तान्नावैयाकरणः शक्नोति विपरिणम-
यितुं । तस्मादध्येयं व्याकरणं ॥ आगमः खल्वपि । ब्राह्मणेन
निष्कारणो धर्मः षडंगो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति । प्रधानं च
षट्स्वंगेषु व्याकरणं । प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान्भवति ॥

लघ्वर्थं चाध्येयं व्याकरणं । बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं
 प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच । बृहस्पतिश्च
 षक्ता । इन्द्राध्येता । दिव्यं वर्षसहस्रमध्ययनकालः । अतं
 च न जगाम । अद्य तु पुनर्यदि परमायुर्भवति स वर्षशतं
 जीवति । तत्र कुतः प्रतिपदपाठेन सकलपटावगमः ।
 कुतस्तरां प्रयोगिनः ॥ असंदेहार्थं चाध्येयं व्याकरणं ।
 याज्ञिकाः पठन्ति । स्थूलपृषतीमाग्निवारुणीमनड्वाहीमाल-
 भेतेति । तत्र न ज्ञायते किं स्थूलानि पृषन्ति यस्याः सा
 स्थूलपृषती । किंवा स्थूला चासौ पृषती च स्थूलपृषतीति ।
 तान्नावेयाकरणः स्वरतोऽध्यवस्यति । यदि समासांतोदात्तत्वं
 तदा कर्मधारयः । अथ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । ततो बहुव्रीहि-
 रिति ॥ इमानि च भूयः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानीति ।
 तेऽसुराः । दुष्टः शब्दः । यदधीतं । यस्तु प्रयुक्ते । अविद्वांसः ।
 विभक्तिं कुर्वन्ति । यो वा इमां । चत्वारि । उत त्वः ।
 सक्तुमिव । सारस्वती । दशम्यां पुत्रस्य । सुदेवो असि
 वरुणेति ॥ तेऽसुराः । तेऽसुराः हेलयो हेलय इति कुर्वन्तः
 परावभूवुः । तस्माद्वाङ्मणेन न स्नेहितवै नापभाषितवै ।
 स्नेहो ह वा एष यदपशब्दः । स्नेहा मा भूमेत्यध्येयं
 व्याकरणं ॥ दुष्टः शब्दः । दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा
 मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति
 यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधादिति । दुष्टांश्च शब्दान्मा प्रयुक्त-
 हीत्यध्येयं व्याकरणं ॥ यदधीतं । यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव
 शब्दइति । अनन्नाविव शृङ्गैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित् ।
 अविज्ञातमनर्थकं माधिगौक्षहीत्यध्येयं व्याकरणं ॥ यस्तुप्रयुक्ते ।

यस्तु प्रयुक्ते कुशलं विशेषे शब्दान्यथावहारव्यवहारकाले ।
 सोऽनंतमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविदुष्यति चापशब्देः ।
 कः । वाग्योग विदेव । यो हि शब्दाज्जानाति । अपशब्दानप्यसौ
 जानाति । यथैव शब्दज्ञाने च धर्म एवमपशब्दज्ञानेऽप्यधर्मः
 प्राप्नोति । अथवा भूयानधर्मः प्राप्नोति । भूयांसो ह्यपशब्दा
 अप्योयांसः शब्दाः । एकैकस्य हि शब्दस्य बहवोऽपभ्रंशाः । यथा
 गोरित्येतस्य शब्दस्य गावोगोणोगोपोतलिकेत्येवमादयः । अथ
 योऽवाग्योगविदुश्चानं तस्य शरणं । वषम उपन्यासः । नात्स-
 ताज्ञानं शरणं भवितुमर्हति । यो ह्यजानन्वे ब्राह्मणं हन्यात्पुरां
 वा पिवेत्सोऽपि मन्ये पतितः स्यात् । एव तर्हि कः । अवाग्यो-
 गविदेव । अथ यो वाग्योगविदुश्चानं तस्य शरणं ॥ अविद्वांसः ।
 अविद्वांसः प्रत्यभिवादे नान्नो ये न भ्रुतिं विदुः । कामं तेषु
 तु विप्रोथ स्त्रीष्विवायमहं वदेदिति । स्त्रीवन्मा भूमेत्यध्ययं
 व्याकरणं ॥ विभक्तिं कुर्वति । विभक्तिं कुर्वति । याज्ञिकाः
 पठन्ति । प्रयाजाः सविभक्तिकाः कर्तव्या इति । न चांतरण
 व्याकरणं प्रयाजाः सविभक्तिकाः शक्याः कर्तुं । तस्मादध्ययं
 व्याकरणं ॥ यो वा इमां । यो वा इमां पदशः स्वरशोऽ-
 क्षरशो वर्णशो वाचं विदधाति । स आर्त्विजौनो भवति ।
 आर्त्विजौनाः स्वामेत्यध्ययं व्याकरणं ॥ चत्वारि । चत्वारि
 ऋगा त्रयो अस्य पादा हे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य । त्रिधा
 बहो हृषभी रोरवीति महो देवो मर्त्या आविवेश । चत्वारि
 ऋगा । चत्वारि पदजातानि । नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च ।
 त्रयो अस्य पादाः । त्रयः कालाः । हे शीर्षे । सुपस्तिष्ठ ।
 सप्त हस्तासो अस्य । सप्त विभक्तयः । त्रिधा बहः । त्रिषु

स्थानेषु बहः । उरसि कंठे शिरसि । वृषभो वर्षणात्सर्व-
 कामानां । रोरवौति । रौतिः शब्दकर्मा । महो देवो
 सर्वान् आविवेश । महता देवेन नस्तादात्म्यं यथा
 स्वादित्यध्येयं व्याकरणं ॥ अथवा चत्वारि । चत्वारि वाक्पार-
 मिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः । गुहा
 त्रीणि निहिता नेगयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति । ये
 मनौषिणो मनस ईषिणः । गुहायां त्रीणि निहितानि
 नेगयन्ति । न चेष्टन्ते न निमिषन्ति । तुरीयं वाचो मनुष्या
 वदन्ति । तुरीयं ह वा एतदाचो यन्मनुष्येषु वर्तते ॥ उत त्वः ।
 उत त्वः पञ्चन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनां । उतो
 त्वस्मै तन्वं विसस्ते जायेव पत्य उगती सुवासाः । अपि खल्वेकः
 पश्यन्नपि न पश्यति । अपि खल्वेकः शृण्वन्नपि न शृणोत्येनां ।
 अविदांसमाहाडं । त्वस्मै अन्यस्मै तन्वं विसस्ते । तनुं
 विवृणुते । जायेव पत्य उगती सुवासाः । यथा जाया पत्ये
 कामयमाना सुवासाः स्वभात्मानं विवृणुते । एवं वाग्वाग्विदे
 स्वभात्मानं विवृणुते । वाग्ना विवृणुयादित्यध्येयं व्याकरणं ॥
 सक्तुमिव । सक्तुमिव तितउना पुनंतो यत्र धीरा मनसा
 वाचमकृत । अत्रासखायः सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मो-
 निहिताधि वाचि । सक्तुः सचतेर्दुर्धावो भवति । कसतेर्वा
 स्याद्विपरीतस्य विकसितो भवति । तितउ परिपक्वो भवति ।
 ततवद्वा तुन्नवद्वा । धीराः प्रज्ञावन्तो ध्यानवन्तो मनसा
 प्रज्ञानेन वाचमकृत । वाचमकृषत । अत्रासखायः सख्यानि
 जानते । सयुज्यानि जानते । क एव दुर्गमो मार्गः एकगम्यो
 वाग्विषयः । के पुनस्तै वैयाकरणाः । कुत एतत् । भद्रैषां

वाचि निहिताधि वाचि । एषां वाचि भद्रा लक्ष्मोर्निहिता
भवति ॥ सारस्वती । सारस्वती याज्ञिकाः पठन्ति । आहि-
ताम्बरपशब्दं प्रयुज्जानः प्रायश्चित्तीयां सारस्वतीमिष्टिं निर्वपे-
दिति । प्रायश्चित्तीया मा भूमित्वध्येयं व्याकरणं ॥ दशम्यां
पुत्रस्व । दशम्यां पुत्रस्व जातस्य नाम विदध्याहोषवदाद्यन्तरं-
तस्वमभिनिष्ठानां च द्वाक्षरं चतुरक्षरं वा । कृतं नाम कुर्यात् ।
न तद्धितमिति । न चांतरेण व्याकरणं कृतस्तद्धिता वा शक्या
विज्ञातुं । तस्मादध्येयं व्याकरणं ॥ सुदेवो अस्ति । सुदेवो
असि वरुण यस्य ते सप्त सिंधवः । अनुक्षरन्ति काकुदं सूर्यं
सुषिरामिव । सप्त सिंधवः सप्त विभक्तयः । ककुब्जिह्वा ।
सास्मिन्विद्यत इति काकुदं तालु । सूर्यः स्थूला लोहप्रतिमेति ।
एवं सिद्धे शब्दार्थसंबंध इत्यादिवार्तिकोक्तान्द्वारापि प्रयोजनान्यनुसंधेयानि ॥

अथ निरुक्तप्रयोजनमुच्यते । अर्थावबोधे निरपेक्षतया
पदजातं यद्वोक्तं तन्निरुक्तं । गौः ग्मा छमा क्ष्मा क्षा क्षमेत्यारभ्य
वसवः वाजिनः देवपत्न्यो देवपत्न्य इत्यन्तो यः पदानां
समान्नायः समान्नातस्तस्मिन्ग्रंथे पदार्थावबोधाय परापेक्षा न
विद्यते । एतावन्ति पृथिवीनामान्येतावन्ति हिरण्यनामानीत्येवं
तत्र तत्र विक्षेपमभिहितत्वात् । तदेतन्निरुक्तं त्रिकाण्डं ।
तच्चानुक्रमणिकाभाष्ये दर्शितं ॥

आद्यं नैघण्टुकं काण्डं द्वितीयं नैगमं तथा ।

तृतीयं देवतं चेति समान्नायस्त्रिधा मतः ॥

गौराद्यपारपर्यंतमः स्यं नैघण्टुकं मतं ।

जहाद्युल्बमृषीसांतं नैगमं संप्रचुच्यते ॥

अग्न्यादिदेवपत्न्यन्तं देवताकाण्डमुच्यते ।

अग्न्यादिदेवो ऊर्जाहुत्वंतः क्षितिगतो गणः ॥

वाय्वादयो भगन्ताः स्युरन्तरिक्षस्थदेवताः ।

सूर्यादिदेवपत्न्यन्ता व्युस्थाना देवता इति ॥

गवादिदेवपत्न्यन्तं समान्नायमधीयत इति ।

एकार्थवाचिनां पर्यायशब्दानां संघो यत्र प्रायेणोपदिश्यते । तत्र निघंटुशब्दः प्रसिद्धः । तादृशेष्वमरसिंहवैजयंतीहलायुधादिषु ढश निघंटव इति व्यवहारात् । एवमत्रापि पर्यायशब्दसंघोपदेशादायकाण्डस्य नैघंटुकत्वं । तस्मिन्काण्डे त्रयोऽध्यायाः । तेषु प्रथमे पृथिव्यादिलोकदिक्कालादिद्रव्यविषयाणि नामानि । द्वितीये मनुष्यतदवयवादिद्रव्यविषयाणि । तृतीये तदुभयद्रव्यगततनुबहुत्वह्रस्वत्वादिधर्मविषयाणि ॥ निगमशब्दो वेदवाच्यः । यास्केन तत्र तत्रापि निगमो भवतीत्येवं वेदवाक्यानामवतारितत्वान्तस्मिन्निगम एव प्रायेण वर्तमानानां शब्दानां चतुर्थाध्यायरूपे द्वितीयस्मिन्काण्ड उपदिष्टत्वान्तस्वकाण्डस्य नैगमत्वं ॥ पंचमाध्यायरूपस्य तृतीयकाण्डस्य दैवत्वं विस्पष्टं ॥ पंचाध्यायरूपकाण्डत्रयात्मक एतस्मिन्ग्रंथे परनिरपेक्षितया पदार्थस्योक्तत्वान्तस्य ग्रंथस्य निरुक्तत्वं । तद्व्याख्यानं च समान्नायः समान्नात इत्यारभ्य तस्यास्तस्यास्ताद्वाच्यमनुभवत्यनुभवतीत्यन्तैर्द्वादशभिरध्यायैर्यास्को निर्ममे । तदपि निरुक्तमित्युच्यते । एकैकस्य पदस्य संभाविता अवयवार्थास्तत्र निःशेषेणोच्यन्त इति व्युत्पत्तेः । तत्र हि चत्वारि पदजातानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताच्चेति प्रतिज्ञायोक्तवशेषेष्वर्थेषु निपतन्तीति निपातस्वरूपं निरुच्यैवमुदाहृतं । नेति प्रतिषे-

धार्यो भाषायामुभयमन्वधायकेंद्रं देवममंसतेति प्रतिषे-
 धार्य इति । द्रुमंदासो न सुरायामित्युपमार्थ्य इति च ।
 तच्च लोके केवलप्रतिषेधार्थ्यस्यापि नकारस्य वेदे प्रतिषेधो-
 पमालक्षणार्थोदाहरणमस्मिन्ग्रन्थेऽवगम्यते । एवं ग्रन्थकारे-
 णोक्तास्तत्पदनिर्वचनविशेषास्तत्तन्मन्त्रव्याख्यानावसर एवा-
 स्माभिरुदाहरिष्यन्ते । न च निर्वचनानां निर्मूलत्वं शङ्कनीयं ।
 एतदुत्पत्त्यर्थमेव ब्राह्मणेषु पदनिर्वचनानां केषांचिदुक्तत्वात् ।
 तदाहुतौनामाहुतित्वमिति । तमिदं संतमिदं इत्याचक्षत
 इति । यदप्रथयत्तत्पृथिव्याः पृथिवीत्वमिति च । ग्रन्थकारोऽपि
 तत्र तत्र स्तोत्रनिर्वचनमूलभूतब्राह्मणान्युदाहरिष्यति । केषां-
 चिन्निर्वचनानां व्याकरणवलेन सिद्धावपि न सर्वेषां सिद्धिरस्ति ।
 अत एव ग्रन्थकार आह । तदिदं विद्यास्थानं व्याकरणस्य
 कात्स्न्यं स्वार्थसाधकं चेति । तस्माद्देवार्थावबोधायोपयुक्तं
 निरुक्तं ॥

तथा कंदोऽग्रंथोऽप्युपयुज्यते । कंदोविशेषाणां तत्र तत्र
 बिहितत्वात् । तस्मात्सप्त चतुरक्षराणि कंदांसि प्रातरनुवाके-
 ऽनूच्यन्ते इति ज्ञान्नातं । गायत्र्युष्णिगनुष्टुबृहतीपंक्ति-
 त्रिष्टुब्जगतोऽस्तेतानि सप्त कंदांसि । चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री ।
 ततोऽपि चतुर्भिरक्षरैरधिकाष्टाविंशत्यक्षरोष्णिक् । एवमुत्तरो-
 क्षराधिका षण्णुष्टुबादयोऽवगंतव्याः । तथान्यत्रापि श्रूयते ।
 गायत्रीभिर्ब्राह्मणस्यादध्यात् । त्रिष्टुब्भी राजन्यस्य । जग-
 तिभिर्वैश्यस्येति । तत्र मगधयगणादिसाधयो गायत्र्यादिवि-
 वेकमकंदोऽग्रमंतरेण न सुविज्ञेयः । किंच यो ह वह-
 ष्विदितार्थ्यच्छंदोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाध्यापयति

वा । स्थाणुं वर्ष्मति । गते वा पत्यते । प्र वा मीयते ।
पापोयान्भवति । तस्मादेतानि मंत्रे मन्त्रे विदगादिति
श्रूयते । तस्मात्तावदेदनाय छंदोव्रथ उपयुज्यते ॥

ज्योतिषस्य प्रयोजनं तस्मिन्नेव ग्रंथे विहितं । यज्ञ-
कालार्थसिद्धय इति । कालविशेषविधयश्च श्रूयन्ते । संवत्सर-
मेतद्वतं चरेत्संवत्सरमुखां भूत्वैत्येवमादयः संवत्सरविधयः ।
वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत । ग्रीष्मे राजन्य आदधीत ।
शरदि वैश्य आदधीतेत्याद्या ऋतुविधयः । मासि मासि
सत्रपृष्ठान्युपयन्ति । मासि मास्यतिषाञ्चा गृह्यन्त इति
मासविधयः । यं कामयेत वसीयान्त्स्यादिति तं पूर्वपक्षे
याजयेदित्याद्याः पक्षविधयः । एकाष्टकायां दीक्षेन्
फलगुणोपूर्णमासे दीक्षेन्नित्याद्यास्तिथिविधयः । प्रातर्जुहोति
सायं जुहोतीत्याद्याः प्रातःकालादिविधयः । कृत्तिकास्वस्नि-
मादधीतेत्याद्या नक्षत्रविधयः । अतः कालविशेषानवगमयितुं
ज्योतिषमुपयुज्यते ॥

एतेषां वेदार्थोपकारिणां षष्ठां ग्रन्थानां वेदांगत्वं शिक्षा-
यामेवमुदीरितं ॥

छंदः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते ।

ज्योतिषमयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥

शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतं ।

तस्मात्सांगमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयत इतिः ॥

षडंगवत्पुराणादौनामपि वेदार्थज्ञानोपयोगी याज्ञवल्क्येन
स्मर्यन्ते । पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्रांगमिश्रिताः । वेदा
स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दशेति ॥ इतिहासपुराणाभ्यां

वेदं समुपवृहयेत् । विभित्वात्यन्तुताद्देदो मामयं प्रहरैदि-
 तौत्यन्यत्रापि स्मर्यते । ऐतरेयतैत्तिरीयकाठकादिशाखा-
 सूक्तानि हरिचंद्रनाचिकेताद्युपास्थानानि धर्मब्रह्मावबोधोप-
 युक्तानि तेषु तेष्वितिहासप्रबंधेषु स्मृतीकृतानि । उपनिषदुक्ताः
 सृष्टिस्थितिलयादयो ब्राह्मपाञ्चवेण्वादिपुराणेषु स्मृतीकृताः ।
 सर्गश्च 'प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वंतराणि च । वंशानुचरितं चेति
 पुराणं पंचलक्षणमिति । सृष्ट्यादेः पुराणप्रतिपाद्यत्वावगम-
 नात् । न्यायशास्त्रे प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तादीनां
 षोडशपदार्थानां निरूपणात्तदनुसारेणेदं वाक्यमस्मिन्नर्थे प्रमाणं
 भवति नेतरदिति निर्णयः कर्तुं शक्यते । पूर्वोत्तरमौसांसयो-
 र्वेदार्थोपयोगोऽतिस्पष्ट एव । मन्वत्रिविण्णुहारीतादिप्रोक्तासु
 स्मृतिषु वेदोक्तसंध्यावंदनादिविधयः प्रपञ्चिताः । तदु हा वा
 एते ब्रह्मवादिनः पूर्वाभिमुखाः संध्यायां गायत्र्याभिमन्त्रिता
 चाप ऊर्ध्वं विक्षिपंतौत्यादिकः संध्यावंदनविधिः । पंच वा
 एते महायज्ञाः सततं प्रतायंत ईत्यादिको महायज्ञविधिः ।
 एवं विध्यंतराणि द्रष्टव्यानि । उक्तप्रकारेण पुराणादीनां
 वेदार्थज्ञानोपयोगाद्विद्यास्थानत्वं युक्तं । एतैः पुराणादिभिश्च
 तेर्दशभिर्विद्यास्थानैरुपहंहिताया विद्याया ग्रहणेऽधिकारि-
 विशेषः शाखांतरगतैश्चतुर्भिर्मन्त्रैरुपदर्शितः । तांश्च मंत्रान्यास्क
 उदाजहूर ॥

तत्रायं प्रथमो मंत्रः ॥

विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा शेषधिष्टेऽहमस्मि ।

असूयकश्चानृजवेऽयताय न मा ब्रूया वीर्यवती तथा

स्वामिति ॥

विद्याभिमानिनी देवता ब्राह्मणमुपदेष्टारमाचार्यमाजगाम ।
आगत्य चैवं प्रार्थयामास । हे ब्राह्मण मामनधिकारिणेऽनुप-
दिश्य पालय । तवाहं निधिवत्पुरुषार्थहेतुरस्मि । तादृश्यां
मयि तदुपदेष्टरि त्वयि च योऽसूयां करोति । यश्चार्जवेन
विद्यां नाभ्यस्यति । योऽपि स्नानाचमनादग्राचारनियतो न
भवति । तादृशेभ्यः शिष्याभासेभ्यो मां न ब्रूयाः । तथा सति
त्वद्दृढये स्थित्वा फलप्रदा भवेयं ॥

अथ द्वितीयो मंत्रः ॥

य आदृणस्यवितथेन कर्णावदुःखं कुर्वन्नमृतं संप्रयच्छन् ।

तं मन्येत पितरं मातरं च तस्मै न दुष्टोत्कतमञ्चनाहेति ॥

पूर्वस्मिन्मन्त्रे आचार्यस्य नियममभिधायास्मिन्मन्त्रे शिष्यस्य
नियमाऽभिधायते । वितथममृतमपुरुषार्थभूतं लौकिकं वाक्यं ।
तद्विपरोतं सत्यं वेदवाक्यमवितथं । तादृशेन वाक्येन य
आचार्यः शिष्यस्य कर्णावादृणोति । सर्वतस्तर्दनं पुरणं करोति ।
उपसर्गवशादौचित्याच्च दृष्टान्तिधातोरर्थोत्तरे हस्तिः । सर्वदा
वेदं यः आवयतीत्यर्थः । किं कुर्वन् । न दुःखं कुर्वन् ।
मन्दप्रज्ञस्य माणवकस्वादावर्ध्चमृचं वा ग्रहीतुमशक्तस्य यथा
दुःखं न भवति तथा पादं पादैकदेशं वा ग्रहयन् । किञ्च ।
अमृतं संप्रयच्छन् । अमृतत्वस्य देवजन्मनो मोक्षस्य वा प्राप-
कत्वादमृतं वेदार्थः । अस्य प्रदानं कुर्वन् । तं तादृशमाचार्यं
संनिष्ठ्या मुख्यमातापितरूपं मन्येत । पूर्वसिद्धौ तु माता-
पितरावधमस्य मनुष्यस्य शरीरस्य प्रदानादमुष्योऽतस्मै
मुख्यमातापितरूपायाचार्यायेकमपि द्रोहं न कुर्यात् ॥

अथ तृतीयो मंत्रः ॥

अध्यापिता ये गुरुं नाद्रियन्ते विप्रा वाचा मनसा कर्मणा वा ।

यथैव ते न गुरोर्भोजनीयास्तथैव ताव भुनक्ति श्रुतं तदिति ॥ ६

ये त्वन्मा विप्रा गुरुणाध्यापिताः संतो विनयोक्ता तदीय-
हितचिन्तनेन श्रुश्रुया वा गुरुं नाद्रियन्ते । आदररहितास्ते
श्रिथाभासा गुरोर्न भोजनीयाः । अनुभवयोग्या न भवन्ति ।
न हि तेषु गुरुः कृपां करोति । यथैव गुरुणा ते न पालनीया-
स्तथैव तानधमान्श्रिथान्तच्छ्रुतं गुरुपादिष्टं वेदवाक्यं न
पालयति । फलप्रदं न भवतीत्यर्थः ॥

अथ चतुर्थो मंत्रः ॥

यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्रं मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नं ।

पस्तं न दुह्मेत्कतमञ्चनाह तस्मै मा ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन्मिति ।

हे आचार्यं यमेव मुख्यशिष्यं शुचित्वादिगुणोपेतं
जानोयाः । किंच यो मुख्यशिष्यस्तुभ्यं कदाचिदपि न द्रुह्येत् ।
तस्मै तु मुख्यशिष्याय त्वदोयनिधिपालकाय ब्रह्मन् वेदरूपां
मां विद्यां ब्रूयाः । इत्थं विदग्धदेवतया प्रार्थितत्वादाचार्येण
मुख्यशिष्याय वेदविदोपदेष्टव्या । तदर्थमृन्वेदोऽस्माभिः
पङ्गानुसारेण व्याख्यायते । मंत्रब्राह्मणात्मके वेदे ब्राह्मणस्य
मंत्रव्याख्यानोपयोगित्वादादौ ब्राह्मणमारण्यकांडसहितं
व्याख्यातुं । अथ तत्र तत्र ब्राह्मणोदाहरणेन मंत्रात्मकः
संहिताग्रंथो व्याख्यातव्यः ।

स चाम्निमौल इत्यारभ्य यथा वः सुसहासतीत्यन्तोऽष्टकांडे-
र्दशमंडलेऽतुःषष्टमाध्यायैरोषदधिकसहस्रसूतरीरोषदधिकांस-
हस्रवर्गोरोषदधिकाभिर्दशसहस्रसंख्याभिर्नृग्भिर्नोपेतः । तस्य

च यथस्य कृत्स्नस्याप्यान्नातक्रमेणैव सामान्यविनियोगो
ब्रह्मयज्ञजपादौ पूर्वमेवाभिहितः । विशेषविनियोगस्तु तत्तत्तृती
सूत्रकारेण प्रदर्शितः । स च त्रिविधः । सूक्तविनियोग-
स्तृचादिविनियोग एकैकस्याऋचो विनियोगश्चेति । तच्चा-
ग्निमौल इति सूक्तं प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ विनि-
युक्तं । स विनियोग आश्वलायनेन चतुर्थाध्यायस्य त्रयोदशे
खंडे सूत्रितः । अवा नो अग्न इति षडग्निमौलेऽग्निं
दूतमिति । तत्र हीनपादग्रहणात्सूक्तनिश्चयः । सूक्तं सूक्तादौ
हीने पादे आ० १. १. । इति परिभाषितत्वात् । तस्मि-
न्सूक्ते प्रथमाया ऋचो द्वितीयस्यां पवमानेष्टौ स्विष्टकृतौ
याज्यात्वेन विनियोगः । स च द्वितीयाध्यायस्य प्रथमखंडे
सूत्रितः । साह्जान्विधा अभियुजोऽग्निमौले पुरोहितमिति
संयाज्ये इति । तत्र कृत्स्नपादग्रहणादगित्ववगम्यते । ऋचं
पादग्रहणे । आ० १. १. । इति परिभाषितत्वात् । तथा
संयाज्ये इत्युक्ते सौविष्टकृतौ प्रेतौयात् । आ० १. २. । इति
परिभाषितत्वात्स्विष्टकृत्संबंधनिश्चयः । तत्रापि द्वितीयमंत्र-
त्वेनोदाहृतत्वाद्याज्यात्वं । यद्यपि साह्जानित्यनया पुरोनुवाक्य-
यैव देवताया अनुस्मरणरूपसंस्कारः सिद्धः । तथापि याज्या-
नुवाक्ययोः समुच्चयोः द्वादशेऽध्याये चतुर्थपादे भौमांसित ॥

पुरोनुवाक्यया याज्या विकल्प्या वा समुच्चिता । १

विकल्प्यान्यतरेणैव देवतायाः प्रकाशनात् ॥

पुरोनुवाक्यासमाख्यानादचनाच्च समुच्चयः । देवता-
प्रकाशनकार्यस्यैकत्वात् । युग्मयोर्यथा विकल्पस्तथैवैकयुग्मयो-
रेतयोरिति चेत् । मैवं । पुरोनुवाक्येति समाख्याया उत्तर-

कालीनयाज्यामंतरेणानुपपत्तेः । किंच पुरोनुवाक्यामनूयं
याज्यया जुहोतीति प्रत्यक्षवचनेन देवतोपलक्षणहविःप्रदान-
कार्यं भेदोक्तिपुरःसरं साहित्यं विधीयते । तस्मात्समुच्चय-
इति ॥

एतच्चाग्निमित्यादिसूक्तं नवचं । अग्निं नव मधुच्छंदा
वैश्वामित्र इत्यनुक्रमणिकायामुक्तत्वात् । विश्वामित्रपुत्रो
मधुच्छंदोनामकस्तस्य सूक्तस्य द्रष्टृत्वात्तदीय ऋषिः । ऋष-
गताविति धातुः । सर्वधातुभ्य इन् । उ० ४. ११८. ।
इगुपधात्कित् । उ० ४. १२१. । वेदप्राप्त्यर्थं तपोऽनुतिष्ठतः
पुरुषान्स्वयंभूर्वेदपुरुषः प्राप्नोत् । तथा च श्रूयते । अजाहू-
वै पृथ्नींस्तपस्यमानान्ब्रह्म स्वयंभ्वस्थानर्षत्तदृषयो ऽभवन्निति ।
तथातीन्द्रियस्य वेदस्य परमेश्वरानुग्रहेण प्रथमतो दर्शनादृषित्व-
मित्यभिप्रेत्य स्मर्यते । युगांतेऽतर्हि तान्वेदान्स्तेतिहासान्म-
हर्षयः । लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाता स्वयंभुवेति । ऋष्यादि-
ज्ञानाभावे प्रत्यवायः स्मर्यते । अविदित्वा ऋषिं छंदो देवतं
योगमेव च ॥ योऽध्यापयेज्जपेद्वापि पापोयाच्चायते तु सः ॥
ऋषिच्छंदोदेवतानि ब्राह्मणार्थं स्वराद्यपि । अविदित्वा
प्रयुजानो मंत्रकंटक उच्यत इति । वेदनविधिश्च स्मर्यते ।
स्वरो वर्णोऽक्षरं मात्रा विनियोगोऽर्थ एव च । मंत्रजिज्ञास-
मानेन वेदितव्यं पदे पद इति । अग्निमित्यादिसूक्तस्य
छंदोऽनुक्रमणिकायां यद्यप्यत्र नोक्तं तथापि परिभाषायामेव-
मुक्तं ॥ आदौ गायत्रं प्राक् हिरण्यस्तूपादिति । हिरण्य-
स्तूप ऋषिर्येषां मंत्राणां वक्ष्यते ततः प्राचीनेषु मंत्रेषु सामान्येन
गायत्रं छंद इत्यर्थः । पुरुषस्य पापसंबंधं वारयितुमाच्छादक-

त्वाच्छंद इत्युच्यते । तच्चारण्यकांडे समान्नायते । छादयंति
ह वा एनं कृदांसि पापात्कर्मण इति । अथ वा चोयमानाग्नि-
संतापस्याच्छादकत्वाच्छंदः । तच्च रैद्विरीया आमनंति ।
प्रजापतिरग्निमचिनुत । स क्षुरपविर्भूत्वातिष्ठत् । तं देवा
बिम्भतो नोपायन् । ते कृंदोभिरात्मानं छादयित्वोपायन् ।
तच्छंदसां कृंदस्त्वमिति । यद्वाप मृत्युं वारयितुमाच्छा-
दयतीति कृंदः । तदपि कृंदोग्योपनिषद्यान्नातं । देवा वै
मृत्योर्बिभ्युः । त्रयीं विद्यां प्राविशन् । ते कृंदोभिरात्मानं-
माच्छादयन् । यदेभिराच्छादयंस्तच्छंदसां कृंदस्त्वमिति ॥
तथा द्योतनार्थदीव्यतिधातुनिमित्तं देवशब्द इत्येतदान्नायते ।
दिवा वै नोऽभूदिति तद्देवानां देवत्वमिति । अतो दीव्यतीति
देवः । मंत्रेण द्योत्यत् इत्यर्थः । अस्मिन् सूक्ते स्तूयमान-
त्वादग्निर्देवः । तथा चानुक्रमणिकायामुक्तं । मंडलादिष्वग्ने-
यमैद्रादिति । तस्य सूक्तस्य प्रथमामृचं भगवान्वेदपुरुष
आह ।

ॐ अग्निमीले पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजं । होतारं

रत्नधातमं ॥ १ ॥

अग्निं । ईले । पुरोऽहितं । यज्ञस्य । देवं । ऋत्विजं ।

होतारं । रत्नऽधातमं ॥ १ ॥

अग्निनामकं देवमीले । स्तौमि । ईड स्तुतौ धा० २४.८. ।
इति धातुः । डकारस्य लकारो बह्वृचाध्येष्टसंप्रदायप्राप्तः ।
तथा च पठ्यते । अजमध्यस्थडकारस्य लकारं बह्वृचा जगुः ।
अजमध्यस्थडकारस्य लहकारं वै यथाक्रममिति ॥ मंत्रस्य
होत्रा प्रयोज्यत्वादहं होता स्तौमिति लभ्यते । कीदृशमग्निं ।

यज्ञस्य पुरोहितं । यथा राज्ञः पुरोहितस्तदभीष्टं संपादयति
 तथाग्निरपि यज्ञस्यापेक्षितं होमं संपादयति । यद्वा यज्ञस्य
 संबंधिनि पूर्वभाग आहवनीयरूपेणावस्थितं । पुनः कीदृशं ।
 देवं । दानादिगुणयुक्तं । पुनः कीदृशं । होतारमृत्विजं ।
 देवानां यज्ञेषु होतृनामक ऋत्विगग्निरेव । तथा च श्रूयते ।
 अग्निर्वै देवानां होतेति । पुनरपि कीदृशं । रत्नधातमं ।
 यागफलरूपाणां रत्नानामतिशयेन धारयितारं पोषयितारं वा ।
 अत्राग्निशब्दस्य यास्को बहुधा निर्वचनं दर्शयति । नि० ७.
 १४. । अथातोऽनुक्रमिष्यामोऽग्निः पृथिवीस्थानस्तं प्रथमं
 व्याख्यास्यामोऽग्निः कस्मादग्रणीर्भवत्यग्रं यज्ञेषु प्रणीयतेऽगं
 नयति संनयमानोऽक्तोपनो भवतीति स्यौलांष्टीविर्न क्तोपयति
 न स्नेहयति त्रिभ्य आख्यातेभ्यो जायत इति शाकपूर्णिरिता-
 दक्ताद्गन्धाद्वा नीतात्स खल्येतेरकारमादत्ते गकारमनक्तेर्वा
 दहतेर्वा नीः परस्तस्यैषा भवतीति । अग्निमील इति ।
 अस्यायमर्थः । सामान्येन सर्वदेवतानां लक्षणस्याभिहित-
 त्वादनंतरं यतः प्रतिपदं विशेषेण वक्तव्यत्वमाकांक्षितमतोऽ-
 नुक्रमेण वक्ष्यामः । तत्र पृथिवीलोके स्थितोऽग्निः प्रथमं
 व्याख्यास्यते । कस्मात्प्रवृत्तिनिमित्तादग्निशब्देन देवताभि-
 धीयत इति प्रश्नस्याग्रणीरित्यादिकमुत्तरं । देवसेनामग्रे स्वयं
 नयतीत्यग्रणीः । एतदेकमग्निशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं । तथा
 च ब्राह्मणांतरं । अग्निर्वै देवानां सेनानीरिति । एतदेवाभि-
 प्रेत्य बहुधा मंत्रब्राह्मणे आमनन्ति । अग्निर्मुखं प्रथमो
 देवतानामिति मंत्रः । अग्निर्वै देवानामवम इति ब्राह्मणं ।
 तथा तैत्तिरीयाश्चामनन्ति । अग्निरग्रे प्रथमो देवतानामिति

मंत्रः । अग्निस्त्वमो देवतानामिति च । वाजसनेयिनस्त्वेष-
मामनन्ति । स वा एषोऽग्रे देवतानामजायत तस्मादग्निर्नामेति ।
• यज्ञेष्वग्निर्होत्रेष्टिपशुसोमरूपेष्वग्रं पूर्वदिश्वर्त्याहवनीयदेशं
प्रति गार्हपत्याग्रणीयत इति द्वितीयं प्रवृत्तिनिमित्तं ।
संनयमानः सम्यक् स्वयमेव प्रह्वौभवन्नगं स्वकीयं शरीरं नयति
काष्ठदाहे हविःपाके च प्रेरयतीति तृतीयं प्रवृत्तिनिमित्तं ।
स्थूलाष्ठीविनामकस्य महर्षेः पुत्रो निरुक्तकारः कश्चिदक्नोपन
इत्यग्निशब्दं निर्वक्ति । तत्र न क्नोपयतौत्युक्ते न स्नेहयति ।
किंतु काष्ठादिकं रुक्षयतौत्युक्तं भवति । शाकपूणिनामको
निरुक्तकारो धातुत्रयादग्निशब्दनिष्पत्तिं मन्यते । इत इण्
गतौ । धा० १४, २६ । इति धातुः । अक्तोऽञ्जु व्यक्ति-
भ्रक्षणातिषु । धा० २८, २१ । इति धातुः । दग्धो दह
भस्मीकरणे । धा० २१, २३ । इति धातुः । नीतो णीञ्
प्रापणे । धा० २२, ५ । इति धातुः । अग्निशब्दो ह्यकार-
गकारनिशब्दानपेक्षमाण एतिधातोरुत्पन्नादयनशब्दादकारमा-
दत्ते । अनक्तिधातुगतस्य ककारस्य गकारादेशं कृत्वा तमादत्ते ।
यद्वा दहतिधातुजन्माद्दग्धशब्दाद्गकारमादत्ते । नीरिति नयति-
धातुः । स च ऋसो भूत्वा परो भवति । ततो धातुत्रयं
मिलित्वाग्निशब्दो भवति । यज्ञभूमिं गत्वा स्वकीयमंगं
नयति काष्ठदाहे हविःपाके च प्रेरयतीति समुद्भयार्थः ।
तस्माग्निशब्दार्थस्य देवताविशेषस्य प्राधान्येन स्तुतिदर्शनायै-
षाग्निमील इत्यृग्भवतीति । तामेतामृचं यास्क एवं व्याख्या-
तवान् । अग्निमीलेऽग्निं याचामौलिरध्येषणाकर्मा ब्रूजाकर्मा
वा पुरोहितो व्याख्यातो यज्ञस्य देवो दानाद्वा दीपनाद्वा

द्योतनादा द्युस्थानो भवतीति वा यो देवः सा देवता होतारं
 ह्वातारं जुहोतेर्होतैत्यौर्णवाभो रत्नधातमं रमणीयानां धनानां
 दाढतमं नि० ७, १४, । इति । अस्यायमर्थः । ईडतिधातोः
 स्तुत्यर्थत्वं प्रसिद्धं । धातूनामनेकार्थत्वमिति न्यायमाश्रित्य
 याचञाध्येषणापूजा अप्यत्रोचितत्वात्तदर्थतया व्याख्याताः ।
 पुरोहितशब्दो द्वितीयेऽध्याये नि० २, १२, । यद्देवापिः शं
 तनवे पुरोहित इत्येतामृचमुदाहृत्य पुर एनं दधातीति
 व्याख्यातः । तैत्तिरीयाश्च पौरोहित्ये स्पृष्टमानस्य पशुनुष्ठानं
 विधाय तत्फलत्वेन पुर एनं दधत इत्यासन्ति । देवशब्दो
 दानदीपनद्योतनानामन्यतममर्थमाचष्टे । यज्ञस्य दाता
 दीपयिता द्योतयितायमग्निरित्युक्तं भवति । दीपनद्योतनयो-
 रेकार्थत्वेऽप्यस्ति धातुभेदः । यदाप्यग्निः पृथिवीस्थानस्तथापि
 देवान्प्रति हविर्वहनाद्युस्थानो भवति । देवशब्दे देवताशब्दयोः
 पर्यायत्वान्मंत्रप्रतिपाद्या काचिदग्निरित्यतिरिक्त्वा देवता
 नान्वेषणीया । दोढशब्दस्य ह्वयतिधातोरुत्पन्नत्वेन देवानामा-
 ह्वातारमिति । और्णवाभनामकस्तु मुनिर्जुहोतिधातोरुत्पन्नो
 होढशब्द इति मन्यते । अग्नेश्च होढत्वं हौमाधिकरणत्वेन
 द्रष्टव्यं । रत्नशब्दो द्वितीयाध्याये मघमित्यादिष्वष्टाविंशतौ
 धननामसु पठितः । रमणीयत्वाद्वत्नत्वं । दधातिधातुरत्न
 दानार्थधात्वोति । तदिदं निरुक्तकारस्य यास्कस्य मंत्रव्याख्यानं ।
 अथ जाकरणप्रक्रियोच्यते । अग्निधातोर्गत्यर्थात् । धा० ५, ६८ ।
 अंगेर्नलोपश्चेत्यौणादिकसूत्रेण । उ० ४, ४१, । निप्रत्ययः ।
 इदित्वाङ्मागमेन प्राप्तस्य नकारस्य । पा० ७, १, ४८, ।
 लोपश्च भवति । अंगति स्वर्गं गच्छति हविर्नेतुमित्यग्निः ।

तत्र धातोः । पा० ६. १. १६२. । इत्यकार उदात्तः । आद्यु-
दात्तश्च । पा० ३. १. ३. । इति प्रत्ययगत इकारोऽप्युदात्तः ।
अनुदात्तं पदमेकवर्जं । पा० ६. १. १४८. । इति द्वयोरन्य-
तरमुदात्तमवशिष्येतरस्यानुदात्तत्वं प्राप्तं । तत्र धातुस्वरे
प्रथमतोऽवस्थिते सति पश्चादुपदिश्यमानः प्रत्ययस्वरोऽवशिष्यते ।
सति शिष्टस्वरो बलीयान् । पा०. ६. १. १५८. ८. । इति
हि न्यायः । ततोऽंतोदात्तग्निसंप्रातिपदिकं । अनुदात्तो
सुप्पितौ । पा० ३. १. ४. । इत्यमित्येताद्वितीयैकवचनम-
नुदात्तं । तस्मामि पूर्वः । पा० ६. १. १०७. । इति
यत्पूर्वरूपं तदुदात्तमेकदेश उदात्तोऽनुदात्तः । पा० ८. २. ५. ।
इति सूत्रितत्वात् । अग्निशब्दो धातुजन्मेति मते सेयं प्रक्रिया
सर्वापि द्रष्टव्या । मतद्वयं यास्केन प्रदर्शितं । नामान्याख्यात-
जानीति शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च । न सर्वाणीति गार्ग्यो
वैयाकरणानां चैके । नि० १. १३. । इति । गार्ग्यस्य मते-
ऽग्निशब्दस्याखंडप्रातिपदिकत्वात्किंफलोऽंत उदात्तः । फि०
१. १. । इत्तंतोदात्तत्वं । पूर्वोक्तेष्वग्रणीरित्यादिनिर्वचनेषु प्रकृति-
प्रत्ययाद्यशेषप्रक्रिया यथोचितं कल्पनीया । एतदेवाभिप्रेत्य
यास्क आह । अथ निर्वचनं । तद्येषु पदेषु स्वरसंस्कारौ
समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां तथा तानि निर्ब्रूया-
दयानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारेऽर्थानित्यः परीक्षेत कुनचिद्वृत्ति-
सामान्येनाविद्यमाने सामान्येऽप्यक्षरवर्णसामान्याश्च त्वेव न
निर्ब्रूयात् । नि० २. १. । इति । अस्यायमर्थः । तत्तत्र
निर्वचनीयपदसमूहसध्ये येष्वग्न्यादिपदेषु पूर्वोक्तरीत्या
स्वरसंस्कारौ समर्थौ व्याकरणसिद्धौ स्यातां । स्वर उदात्तादिः ।

संस्कारो निप्रत्ययादिः । किंच तौ स्वरसंस्कारौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां । शब्दस्यैकदेशः पूर्वोक्तोऽगिधातुः प्रदेशः । तत्र भवो गुणो गतिरूपोऽर्थः । तेनान्वितौ । तान्यग्न्यादिपदानि तथा व्याकरणानुसारेण निर्ब्रूयात् । तच्च निर्वचनमस्माभिः प्रदर्शितं । अथ पूर्वोक्तवैलक्षण्येन कश्चित्स्वेन विवक्षितोऽर्थो नान्वितस्तस्मिन्शब्देऽनुगतो न भवेत् । तस्मैव व्याख्यानमप्रदेशिके विकार इति । अग्रनयनादिरूपः क्रियाविशेषो विकारः । स च प्रदेशेनाग्निशब्दैकदेशेनात्र नाभिधीयत इत्यप्रादेशिकः । एवं सति यः पुमानर्थनित्यः स्वविवक्षितेऽर्थे नियतो तिर्बन्धवान् । ब्राह्मणानुसारेण वा देवतांतरविशेषणत्वेन योजयितुं वा स निर्बन्धः । तदानीं स पुमान्केनचिद्भूतिसामान्येन स्वविवक्षितमर्थं परीक्षेत । तस्मिन्शब्दे योजयेत् । वृत्ति क्रिया । तद्रूपेण सासान्यं सादृश्यं । अस्माभिश्चाग्रनयनादिरूपं क्रियात्वसामान्यमुपजीव्याग्रणीत्वादर्थो योजितः । तदिदं यास्काभिमतं निर्वचनं । स्थीलाष्टीविरचरसाम्यान्निर्वृत्ति । अक्लोपनशब्दस्यादौ निषेधार्थमकाररूपमक्षरं विद्यते । अग्निशब्दस्याप्यादावकारोऽस्ति । तदिदमक्षरसाम्यं । शाकपूणिस्तु वर्णसाम्यान्निर्वृत्ते । दग्धशब्दाग्निशब्दयोर्गकारवर्णेन साम्यं । सर्वथापि निर्वचनं न त्याज्यमिति ॥ इल इत्येतत्पदं कृद्भ्रमप्यनुदात्तं । डिङ्तिङ् । पा० ८, १, २८, । इत्यतिङ्ङित्तादग्निशब्दात्परस्येन इत्यस्य तिङ्ङितस्य निघातविधानात् । पदद्वयसंज्ञिताकाले लीकारस्य धातुगतस्योदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः । पा० ८, ४, ६६, । इति स्वरितत्वं । तस्मादूर्ध्वभाविन

एकारस्य तिङ्प्रत्ययरूपस्य स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् ।
 पा० १, २, ३८ । इत्येकश्रुत्यं प्रचयनामकं भवति । पुरः-
 शब्दोऽतोदात्तः । अयं पुरो भव इत्यत्र तथैवान्नातत्वात् ।
 पूर्वाधरावराणामसि पुरधवस्त्रैषां । पा० ५, ३, ३८ । इति
 पूर्वशब्दादस्प्रत्ययः पुरादेशश्च । ततोऽत्र प्रत्ययस्वरः । पा०
 १, १, ३ । धाजो निष्ठायां दधात्तेर्हिः । पा० ७, ४, ४२ ।
 इत्यादेशे सति प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तो ह्रितशब्दः । स च समासां-
 तोदात्तत्वे प्राप्ते । पा० ६, १, २२३ । तदपवादत्वेन तत्पुरुषे
 तुल्यार्थेत्यादिना । पा० ६, २, २ । अय्यपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
 यद्वा पुरोऽव्ययं । पा० १, ४, ६७ । इति गतिसंज्ञायां
 गतिरनुंतरः । पा० ६, २, ४८ । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
 तत ओकार उदात्तः । अवशिष्टानामनुदात्तस्वरितप्रचयाः
 पूर्ववद्दृष्टव्याः । आद्याक्षरस्य संहितायां प्रचयप्राप्तौ । पा० १,
 २, ३८ । उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः । पा० १, २, ४० ।
 इत्यतिनौचोऽनुदात्तः । यद्यपि पदकाले ह्रितशब्दांतगतस्वे-
 कारस्य स्वरितत्वं दुर्लभमुदात्तपरत्वाभावात् । मात्रा ङस्व-
 स्तावदवग्रहांतरमिति । प्रा० १, ३, १ । प्रातिशाख्येऽवसान-
 विधानात् । तैत्तिरीया अनुदात्तमेवाभिधीयते । तथापि
 यथा संधीयमानानामनेकोभवतां स्वरः । उपदिष्टस्तथा
 विद्यादक्षराणामवग्रहे । प्रा० ३, ३, ५ । इति प्रातिशाख्ये
 ऽभिदेशादिष्टसिद्धिः । यजयाचेत्यादिना । पा० ३, ३, ८० ।
 यजतेर्नेङ्प्रत्यये सत्यंतोदात्तो यज्ञशब्दः । विभक्तेः सुप्स्वरे-
 णानुदात्तत्वे सति पा० ३, १, ४ । पश्चात्स्वरितत्वं । देवशब्दः
 यचाद्यजंतः । पा० ३, १, १३४, स च फिट्स्वरेण । फि० १, १, ।

प्रत्ययस्वरिणः । पा० ३. १. ३. । चित्स्वरिणः । पा० ६. १. १६३. धातोदात्तः । ऋत्विक्षब्द ऋतौ यजतीति विग्रहे सत्यृत्विगदष्टक । पा० ३. २. ५८. । इति निपातितः । गतिकारकोपपदात्कृतः । पा० ६. २. १३८. । इति कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरिणां तोदात्तः । विभक्तिस्वरः पूर्ववत् । होढ्यब्दस्तृन्प्रत्ययांतः । पा० ३. ३. १३५. । नित्स्वरिणाद्युदात्तः । पा० ६. १. १८७. । स्वरितप्रचयौ पूर्ववत् । रङ्गशब्दो नञ्विषयस्यानिसंतस्य । फि० २. ३. । इत्याद्युदात्तः । तथा चान्नायते रङ्गं धातेति । रङ्गानि दधातीति विग्रहः । समासत्वादंतोदात्तो रङ्गधाशब्दः । यद्वा कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । तमप्रत्ययस्य । पा० ५. ३. ५५. । पित्स्वरिणानुदात्ते सति । पा० ३. १. ४. । स्वरितप्रचिती । संहितायामाद्याक्षरस्य प्रचयो द्वितीयाक्षरस्य सन्नतरत्वमिति । वेदावतार आद्याया ऋचोऽर्थश्च प्रपञ्चितः । विज्ञातं वेदगांभीर्यमथ संहिष्य वर्धते ॥

आग्नेयसूक्तस्य द्वितीयाष्टचमाह ॥

अग्निः पूर्वेभिर्ऋषिभिरीड्यो नूतनैरुत । स देवां एह

वक्षति ॥ २ ॥

अग्निः । पूर्वेभिः । ऋषिभिः । ईड्यः । नूतनैः । उत ।

सः । देवान् । अह । इह । वक्षति ॥ २ ॥

अयमग्निः पूर्वेभिः पुरातनैर्भृग्वंगिरःप्रभृतिभिर्ऋषिभिरीड्यः स्तुत्यो नूतनैरुतदानींतनैरस्माभिरपि स्तुत्यः । सोऽग्निः स्तुतः सन्निरुत यज्ञे देवाग्निर्विभुज आवक्षति । वह प्रापण इति धातुः । आवहत्वित्यर्थः । पूर्वेभिरित्यत्र बहुलं छंदसि । पा० ७. १.

१०. । इति भिस ऐसादेशाभावः । पूर्वं पर्वं मर्वं पूरण इति ।
धातुः । पूर्वतिधातोरनृप्रत्यय औणादिकः । इन्प्रत्ययात्
. ऋषिशब्द ऋषंधकेति निपातनात् पा० ४. १. ११४. ।
लघूपधगुणाभावः किप्रत्ययो वात्र ज्ञेयः । उ०. ४. १२१. ।
तौ शब्दौ नित्स्वरेणाद्युदात्तौ । ईशशब्दस्य ऋषप्रत्यया-
तत्वात्तित्स्वरितम् । पा० ६. १. १८५. । इति, स्वरिते
शेषानुदात्तत्वे च प्राप्ते तदपवादत्वेनेडवंदेत्यादिना । पा० ६.
१. २१४. । आद्युदात्तत्वं । नवस्य नू द्वमनपञ्चाश । पा०
५. ४. ३०. २. । इति वार्त्तिकेन नवशब्दस्य नू इत्यादेशस्तन-
नृप्रत्ययश्च महावार्त्तिके विहितः । ततो नित्स्वरेणाद्युदात्तः ।
अवशिष्टस्वरा अग्न्यादिषु नूतनांतेषु पूर्ववदुच्चेयाः । उतशब्दो
यद्यपि विकल्पार्थं प्रसिद्धस्तथापि निपातत्वेनानेकार्थत्वादौ-
चिध्येनात्र समुच्चयार्थो द्रष्टव्यः । उच्चावचेष्वर्थेषु निपतंतीति
निपातत्वं । तर्हि निपाता आद्युदात्ताः । फि० ४. १२. ।
इत्युकारस्योदात्तः प्राप्त इति चेत् । न । प्रातःशब्दवदंतोदात्त-
त्वात् । यथा प्रातःशब्दोऽंतोदात्तत्वेन स्वरादिषु पठितः ।
एवमुतशब्दस्यापि पाठो द्रष्टव्यः स्वरादेराक्षतिगणत्वात् । यच्च ।
एवादीनामंतः । फि० ४. १३. । इत्वंतोदात्तः । स इत्यच्
फिट्स्वरः । देवशब्दः पूर्ववत् । देवानित्यस्य नकारस्य
संहितायां दीर्घादटि । पा० ८. ३. ८. । इति कत्वं । अत्रानु-
नासिकः । पा० ८. ३. २. । इत्यनुवृत्तावातोऽटि नित्यम् ।
पा० ८. ३. ३. । इत्याकारः सानुनासिकः । भोभगो । पा०
८. ३. १७. । इति रोर्यकारः । स च लोपः शाकल्यस्य । पा०
८. ३. १८. । इति लुप्यते । तस्मात्सिद्धत्वात् पा० ८. २. १. ।

न पुनः संधिः कार्यः । आडो निपातत्वादाद्युदात्तत्वं ।
इदमो हप्रत्यये सति निष्पन्नत्वात् । पा० ५. ३. १२. । इहशब्दे
प्रत्ययस्वरः । वहतिधातोर्लोड्यै क्वांदसो लृट् । तस्य प्रत्यय-
गतस्य यकारस्य लोपोऽपि क्वांदसः । यद्वा लेटि सिव्वदुलम् ।
पा० ३. १. ३४. । इति सिप्प्रत्ययः । लेटोऽडाटौ । पा०
३. ४. ८४. । इत्यडागमश्च । ततो वक्षतीति संपद्यते । तस्य
तिङ्'तत्वान्निघातः । संहितांस्वराः पूर्ववत् ॥

आधाने तृतीयेष्टो प्रथमाज्यभागस्यानुवाक्या सूक्तगता तृतीया ।
तां तृतीयामृचमाह ॥

अग्निनां रयिमश्रवत्पोषमेव दिवेदिवे । यशसं वीरवत्तमं ॥ ३ ॥
अग्निना । रयिं । अश्रवत् । पोषं । एव । दिवेऽदिवे । यशसं ।
वीरवत्ऽतमं ॥ ३ ॥

योऽयं होत्रा स्तुत्योऽग्निस्तेनाग्निना निमित्तभूतेन यज-
मानो रयिं धनमश्रवत् । प्राप्नोति । कौटुशं रयिं । दिवे
दिवे पोषमेव । प्रतिदिनं पुष्यमाश्रतया वर्द्धमानमेव । न तु
कदाचिदपि क्षोयमाणं । यशसं । दानादिना यशोयुक्तं ।
वीरवत्तमं । अतिशयेन पुत्रभृत्यादिवीरपुरुषोपेतं । सति हि
धने पुरुषाः संपद्यन्ते ॥ रयिशब्दो मघमित्यादिधननामसु
पठितः । तत्र फिट्स्वरः । अश्रोतेर्धातोर्लेटि व्यत्ययेन तिप् ।
इतश्च लोपः । पा० ३. ४. ८७. । इतोकारलोपः । लेटोऽडाटौ
पा० ३. ४. ८४. । इत्यडागमः । ततोऽश्रवदिति भवति ।
तस्य निघातः । घञंतत्वात् । पा० ६. १. १८७. । पोषशब्द
आद्युदात्तः । एवशब्दस्य निपातत्वेऽप्येवादीनामंत इत्यं-
तोदात्तत्वं । वकारांताद्दिव्यशब्दात्परस्याः सप्तम्याः सुपां सुलुक् ।

पा० ७. १. ३८. । इत्यादिना शेषावे सति । सावेकाच
इत्यादिना । पा० ६. १. १६८. । ऊडिदंपदादीत्यादिना वा ।
पा० ६. १. १७१. । तस्योदात्तत्वं । नित्यवीप्सयोः । पा० ८.
१. ४. । इति द्विर्भागे सत्युत्तरभागस्यानुदात्तं च । पा० ८.
१. ३. । इत्यनुदात्तत्वं । यशोऽस्यः स्तौति विग्रहे सत्यर्श-
आदिभ्योऽच् । पा० ५. २. १२७. । इत्यच्प्रत्ययः । चित्स्वरं
व्यत्ययेन बाधित्वा मध्योदात्तत्वं । फिट्स्वरेणांतोदात्ताद्वीर-
शब्दादुत्तरयोर्मतुसमपोः पित्त्वादनुदात्तत्वं । ऋस्वनुङ्भ्याम् ।
पा० ६. १. १७६. । इति तु न । साववर्णांतत्वात् । न
गोष्वन् । पा० ६. १. १८२. । इति प्रतिषेधः ॥

अभिस्तवषडहस्य मध्यवर्त्तिषूक्त्येषु तृतीयध्वने मैत्रावरु-
णस्याग्ने यं यज्ञमित्यादिको वैकल्पिकोऽनुरूपस्तृचः । एतच्च
सप्तमाध्याय एङ्गं धित्यादिखंडे सूत्रितं । अग्निं वो वृधंतमग्ने
यं यज्ञमध्वरं । आ० ७. ८. । इति । तस्मिंस्तृचे या प्रथमा सा
सूक्ते चतुर्थी । तामेतां चतुर्थीमृचमाह ॥

अग्ने यं यज्ञमध्वरं विश्वतः परिभूरसि । स इदेवेषु

गच्छति ॥ ४ ॥

अग्ने । यं । यज्ञं । अध्वरं । विश्वतः । परिभूः ।

असि । सः । इत् । देवेषु । गच्छति ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वं यं यज्ञं विश्वतः सर्वासु दिदु परिभूः परितः
प्राप्तवानसि स इत् स एव यज्ञो देवेषु प्रणेतुं त्वमिं स्वर्गं गच्छति ।
प्राच्यादिचतुर्दिगंतेश्चाहवनीयमार्जालीयगार्हपत्याग्नौ प्रीयस्थाने-
ष्वग्निरस्ति । परिशब्देन होत्रियादिधिष्णयव्याप्तिर्विनिश्चिता ।
कौटुशं यज्ञं । अध्वरं । हिंसारहितं । न ह्यग्निना सर्वतः

पालितं यज्ञं राक्षसादयो हिंसितुं प्रभवन्ति । अग्निशब्दस्य
षाष्टिकं । पा० ६. १. १८८. । आमंत्रिताद्युदात्तत्वं । न
विद्यते धरोऽस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यां । पा० ६. १. १७२. ।
इत्यंतोदात्तत्वं । विश्वत इत्यत्र तसिलः प्रत्ययस्वरत्वं बाधित्वा
पूर्ववर्णस्य लिति । पा० ६. १. १८३. । इत्युदात्तत्वं ।
परिभूरित्यत्राथ्यपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते । पा० ६. २. २. ।
तदपवादत्वेन कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । पा० ६. २. १३८. ।
असीति । तडंतस्य यदृत्तान्नित्यं । पा० ८. १. ६६. । इति
निघाताभावः ॥

पंचमौष्ठचमाह ॥

अग्निर्होता कविकृतुः सत्यश्चित्रश्रवस्तमः । देवो देवेभिरा
गमत् ॥ ५ ॥

अग्निः । होता कविऽकृतुः । सत्यः । चित्रश्रवःऽतमः ।

देवः । देवेभिः । आ । गमत् ॥ ५ ॥

अयमग्निर्देवोऽन्यैर्देवैर्हविर्भोजिभिः सहागमत् । अस्त्रिन्यज्ञे
समागच्छतु । कीदृशोऽग्निः । होता होमनिष्पादकः ।
कविकृतुः । कविशब्दोऽत्र क्रांतवचनो न तु मेधाविनाम ।
कृतुः प्रज्ञानस्य कर्मणो वा नाम । ततः क्रांतप्रज्ञः क्रांतकर्मा
वा । सत्यः । अदृतरहितः । फलमवश्यं प्रयच्छतीत्यर्थः ।
चित्रश्रवस्तमः । श्रूयत इति श्रवः कीर्तिः । अतिशयेन
विविधकीर्तिसुक्तः ॥ कविकृतुश्चित्रश्रवस्तम इत्यत्रोभयत्र
बहुव्रीहौऽन्त्यात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सत्यु साधुः सत्यः सत्याद-
श्चपथे । पा० ५. ४. ६६. । इत्यन्तोदात्तो हरदत्तेन निपातितः ।

लोडंतस्य गच्छत्वितिशब्दस्य ह्रस्वाभावः । उकारलोपश्चादसः ।
ततो रूपं गमदिति भवति । स्पष्टमन्यत् ॥

॥ इत्युक्तं हितायां वेदार्थप्रकाशे प्रथमकांडस्य प्रथमाध्याये
प्रथमो वर्गः ॥

आग्नेयसूक्ते षष्ठीसूचमाह ॥

यदंग दाशुषे त्वमग्ने भद्रं करिष्यसि । तवेत्तत्सत्यमंगिरः ॥ ६ ॥
यत् । अंग । दाशुषे । त्वं । अग्ने । भद्रं । करिष्यसि । तव ।
इत् । तत् । सत्यं । अंगिरः ॥ ६ ॥

अंगेत्यभिमुखीकरणार्थो निपातः । अंगाम्ने हे अग्ने त्वं
दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय तव्रीत्यर्थं यद्भद्रं वित्तगृहप्रजा-
पशुरुपं कल्याणं करिष्यसि तद्भद्रं तवेत् । तवेव सुखहेतुरिति
शेषः । हे अंगिरोऽग्ने । एतच्च सत्यं न त्वच्च विसंवादोऽस्ति ।
यजमानस्य वित्तादिसंपत्तौ सत्यामुत्तरकृत्वनुष्ठानेनाग्नेरेव सुखं
भवति । भद्रशब्दार्थं शाखायगिन समामनन्ति । तद्वै पुरुषस्य
वित्तं तद्भद्रं गृहा भद्रं प्रजा भद्रं पशवो भद्रमिति ॥ अंग-
शब्दस्य तिपातत्वेऽपि । फि० ४. १२. । अभ्यादित्वादंतोदात्तत्वं
दाश्वान् साह्वान् । पा० ६. १. १२. । इति सूत्रेण दाशु दान
इति धातोः कसुप्रत्ययो निपातितः । तत्र प्रत्ययस्वरः ।
आमंचितस्वाग्निशब्दस्य पदाक्षरत्वेनाष्टमिकानुदात्तत्वं । पा०
८. १. १८. । न शङ्कनीयं । अपादादौ । पा० ८. १. १८. ।
इति पर्युदस्तत्वात् । ततः षाष्टिकं । पा० ६. १. १८८. ।
आशुदात्तत्वमेव । भद्रशब्दस्य नन्विषयत्वेन । फि० २. ३. ।
आशुदात्तत्वप्रसङ्गावपि भदि कल्याण इति धातोश्चपरि रक्-
प्रत्ययेन निपातनात् । उ० २. १. २८. । अंतोदात्तत्वं । अस्मि-

न्याक्ये यच्छब्दप्रयोगान्निपातैर्यद्यदिहंत । पा० ८. १. ३० ।
 इति निघाते प्रतिषिद्धे स्थप्रत्ययस्वरणे । पा० ६. १. ३३ ।
 सति शिष्टेन करिष्यसि शब्द उपात्तोदात्तः । तवेत्यत्र युष्म-
 दस्मदोर्द्धसि । पा० ६. १. २११ । इत्याद्युदात्तत्वं । अंगिरा
 अंगारा इति यास्कः । ऐतरेयिणोऽपि प्रजापतिदुहितृध्यानो-
 पाख्यानं समामनन्ति । येऽंगारा आसंस्तं ऽंगिरसोऽभवांश्चति ।
 तस्मादंगिरोनामकमुनिकारणत्वादंगाररूपस्याग्नेरंगिरस्त्वम् ।
 अत्र पदात्परत्वेनाष्टमिकानुदात्तत्वं ॥

अग्नोषोमप्रणयन उप त्वाग्ने इत्यादिकोऽनुवचनीयस्तृचः ।
 एतच्च ब्राह्मणे समाम्नातं । उप त्वाग्ने दिवे दिव उप प्रियं
 यनिप्रतमिति तिस्रश्चैकां चान्दाहेति । तस्मिंस्तृचे या प्रथमा
 सा सूक्ते सप्तमी । तामेतां सप्तमोमृचमाह ।

उप त्वाग्ने दिवेदिवे दोषावस्तुर्धिया वयं । नमो भरंत

एमसि ॥ ७ ॥

उप । त्वा । अग्ने । दिवेऽदिवे । दोषाऽवस्तुः । धिया ।

वयं । नमः । भरतः । आ । इमसि ॥ ७ ॥

हे अग्ने वयमनुष्ठातारो दिवे दिवे प्रतिदिनं दोषावस्ता-
 रात्रावह्नि च धिया बुध्या नमो भरंतो नमस्कारं संपादयंत
 उप समौपे त्वैमसि । त्वामागच्छामः ॥ उपशब्दस्य निपात-
 स्वरः । ऋ० ४. १२. त्वामौ द्वितीयायाः । पा० ८. १. २३ ।
 इति युष्मच्छब्दस्यानुदात्तस्वादेशः । दोषाशब्दो रात्रिवाचौ ।
 वस्तु इत्यहर्वाचौ । इदमसि कार्तिकौजपादित्वात् । पा० ६.
 २. ३८. ऋ० आद्युदात्तः । सावेकाचः । पा० ६. १. १६८. ।
 इति धियो विभक्तिरुदात्ता । नम इति निपातः । भरंत इत्यत्र

शयः पित्वाच्छतुर्लसार्वधातुकत्वाच्चानुदात्तत्वे सति । पा० ३.
२. १२८. । धातुस्वरः शिष्यते । इमसीत्यत्रेदंतो मसिः ।
• पा० ७. १. ४६. । इत्यादेशो निघातश्च ॥

अष्टमीरुचमाह ॥

राजंतमध्वराणां गोपासृतस्य दीदिविं । वर्धमानं स्वे दमे ॥ ८ ॥
राजंतं । अध्वराणां । गोपां । ऋतस्य । दीदिविं । वर्धमानं ।
स्वे । दमे ॥ ८ ॥

पूर्वमंत्रे त्वामुपेम इत्यग्निमुद्दिश्योक्तं । कोदृशं त्वां ।
राजंतं । दीप्यमानं । अध्वराणां राक्षसकृतहिंसारहितानां
यज्ञानां गोपां रक्तकं । ऋतस्य सत्यस्थावश्यं भाविनः कर्म-
फलस्य दीदिविं पौनःपुन्येन भृशं वा द्योतकं । आहुत्याधार-
मग्निं दृष्ट्वा शास्त्रप्रसिद्धं कर्मफलं स्मर्यते । स्वे दमे स्वकीयगृहे
यज्ञशालायां हविर्भिवर्द्धमानं ॥ राजंतं वर्द्धमानमित्यत्रोभयत्र
पूर्ववद्भातुस्वरः शिष्यते । दीदिविशब्दस्याभ्यस्तानामादिः ।
पा० ६. १. १८७. इत्याद्युदात्तत्वं । दमशब्दो वृषादित्वात् ।
पा० ३. १. २०३. । आद्युदात्तः ॥

नवमोरुचमाह ॥

स नः पितेव सूनवेऽग्ने सूपायनो भव । सचस्वा नः

स्वस्तये ॥ ९ ॥

सः । नः । पिताऽहव । सूनवे । अग्ने । सुऽउपायनः । भव ।

सचस्व । नः । स्वस्तये ॥ ९ ॥

हे अग्ने स त्वं नोऽस्मदर्थं सूपायनः शोभनप्रामिथुक्तो भव ।
तथा नोऽस्माकं स्वस्तये विनाशराहित्यार्थं सचस्व समवेतो
भव । तत्रोभयत्र दृष्टांतः । यथा सूनवे पुत्रार्थं पिता सुप्रापः

प्रायेण समवेतो भवति तद्वत् ॥ अस्मच्छब्दादेशस्तं न
इत्येतस्मानुदात्तं सर्वं । पा० ८, १, १८, । इत्थानुदात्तत्वं ।
चादयोनुदात्ताः । फि० ४, १५, । इतीवशब्दोऽनुदात्तः ।
इवेन नित्यसमासः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यं । पा० २,
१, ४, १, । इति समस्तः पितेवेति शब्दो मध्योदात्तः । शोभन-
मुपायमं यस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वं । सचस्वे-
त्यस्य पदात्परत्वं नास्तीति न निघातः लसार्वधातुकानुदात्तत्वे
सति धातुस्वरवशेषः ॥

इति प्रथमस्य प्रथमे द्वितीयो वर्गः ॥

अग्निमील इत्यादिसूक्तमग्निष्टोमस्य प्रातरनुवाके यथा
विनियुक्तं तथा वायावायाहीत्यादयस्तुचाः प्रउगशस्त्रे विनि-
युक्ताः । तत्रेदं चिंत्यते । शस्त्रं किं देवतास्मरणरूपं संस्कारकर्म
किंवादृष्टफलं प्रधानकर्मेत्यत्र पूर्वपक्षं जैमिनिः सूत्रयामास ॥

स्तुतशस्त्रयोस्तु संस्कारो याज्यावद्देवताभिधानत्वादिति ॥ १ ॥
आज्यं स्तुवते पृष्टं स्तुवत प्रउगं शंसति निष्केवथं शंसतीति
श्रूयते । तत्र स्तुतिः शंसनं च गुणिनिष्ठगुणाभिधानं । इन्द्रस्य
नु वोर्याणि प्रवोचमित्यत्र दृष्टत्वात् । एवं सति याज्यान्यायेन
गुणिन्या देवताया अभिधायकत्वेन स्तुतशस्त्रयोः संस्काररूपत्वम-
भ्युपेयं । याज्यायास्तद्रूपत्वं दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे दृष्टार्थ-
लाभिनः निर्णीतं । तद्वदत्रापि तुशब्दः प्रधानकर्मत्वं
व्यावर्तयति ॥ सिद्धांतितं पक्षं दूषयति ॥

अर्थेन त्वपकथ्येत देवतानाम्प्रसोदनार्थस्य गुणभूतत्वा-
दिति ॥ २ ॥ तुशब्देन संस्कारत्वं वारयति । संस्कारपक्षे
प्रयोजनवशेन मंत्रः स्वस्थानादपकथ्येत । कुतः । मंत्रगतं

देवतावाचकं यदिन्द्रादि नामास्ति तच्चोदनयामंत्ररूपया प्रति-
पाद्यस्व देवतारूपस्यार्थस्य गुणभूतं । तस्माद्यत्र प्रधानभूत-
देवतास्ति तत्र गुणभूतो मन्त्रो नेतव्यः । तद्यथा । माहेन्द्रग्रह-
संनिधावभि त्वा शुरेत्ययं प्रगाथ आम्नातः । स चेन्द्रं प्रकाशयति
न तु महेन्द्रं । ततो यच्चैन्द्रं कर्म तत्रायं प्रगाथोऽपकर्षणीयः ।
तथा सति क्रमसंनिधौ बाध्येयातां । तदेतस्मिन्नातिनाभिहितं
दुष्पणं पूर्वपक्षी समाधत्ते ॥

वशावहा गुणार्थं स्यादिति ॥ ३ ॥ वाशब्दः प्रगाथस्यान्यत्र-
नयनं वारयति । मंत्रे यदेतदिन्द्रशब्दाभिधानं तदेतन्महगुणो-
पलक्षणार्थं स्यात् । यथा सा वा एषा सर्वदेवत्या यदजा वशा
वायव्यामालभेत्यत्राजावशाशब्देन चोदिते कर्मणि कागशब्दे न
केवलेन युक्ता निगमा वशात्वगुणमप्युपलक्षयति तद्वत् ।
तस्मान्महत्वगुणयुक्ते चोदिते कर्मणि निर्गुणेनेन्द्रशब्देनाभिधान-
मविरुद्धं । लोके ऽपि महाराजे केवलराजशब्दप्रयोगमपि
पश्यामः । तदेतस्माधानं सिद्धांतौ दूषयति ॥

न श्रुतिसमवायित्वादिति ॥ ४ ॥ यदुक्तं वशान्यायेन
राजन्यायेन वास्य ग्रहस्येन्द्रो देवता युज्यत इति । तत्र । देवता-
त्वस्य तद्धितश्रुतिसमवायित्वात् । माहेन्द्रग्रह इत्यत्र सास्य
देवतेत्यस्मिन्नर्थे महेन्द्रशब्दाद्घाणौ च । पा० ४. २. २८. ।
इति मेहेन्द्रशब्दादण्प्रत्ययो विहितः । तस्मान्महेन्द्र एव देवता
नत्विन्द्रः । विपक्षे बाधमाह ॥

गुणज्ञानर्थक इति ॥ ५ ॥ यदीन्द्रो देवता स्यात्तदानीमैन्द्रग्रह
इत्येतावतैवार्थावगतौ माहेन्द्र इति महत्वगुणोऽनर्थकः स्यात् ।
चकारः पूर्वहेतुना समुच्चयार्थः । हेत्वन्तरमाह ॥

तथा याज्यापुरोरुचोरिति ॥ ६ ॥ इन्द्रमहेन्द्रयोर्देवतयोर्भेदे
यथा महत्वगुणः सार्थकस्तथा याज्यापुरोनुवाक्ययोर्भेदोऽप्यस्मि-
न्नेव पक्षे उपपद्यते । एन्द्र सानमिमित्यादिके इन्द्रस्य याज्यापुरो-
नुवाक्ये । मह्यं इन्द्रो य ओजसेत्यादिके महेन्द्रस्य । पूर्व-
पक्षिणोक्ते वशादृष्टान्ते वैषम्यमाह ॥

वशायामर्थसमवायादिति ॥ ७ ॥ या वशा विधिवाक्ये
श्रुता तस्या एव निगमेषु छागशब्देन व्यवहारो न विरुद्धः ।
छागत्वलक्षणस्यार्थस्य वशायां समवेतत्वात् । तच्च प्रत्यक्षेणो-
पलभ्यते । इन्द्रमहेन्द्रयोस्तु भेदे उपपादितः । तस्माद्विषमो
दृष्टान्तः । एवं संस्कारपक्षे प्रगाथस्यैन्द्रकर्मण्यपकर्षप्रसंगात्तद्वार-
यितुं स्तोत्रशस्त्रयोः प्रधानकर्मत्वमिति सिद्धातिनो मतं ॥
पुनरपि पूर्वपक्षी तदेतन्मतं निराचष्टे ॥

यत्रेति वार्थवत्त्वात्स्यादिति ॥ ८ ॥ वाशब्दः सिद्धातिम-
तव्यावृत्त्यर्थः । यत्रेदं कर्म तत्र प्रगाथो नेतव्य इत्ययमेव पक्षः
स्यात् । कुतः । अर्थवत्त्वात् । एन्द्रो मंत्र इन्द्रं प्रकाशयितुं समर्थ
इत्यर्थवान्स्यात् । महेन्द्रं तु प्रकाशयितुमसमर्थत्वादानर्थक्यं
प्रगाथस्य प्रसज्येत । तस्माद्देवताप्रकाशनरूपसंस्कारकर्मत्वमेव
स्तोत्रशस्त्रयोर्युक्तमिति स्थितः पूर्वपक्षः । अथ सिद्धांतमाह ॥

अपि वा श्रुतिसंयोगाप्रकरणे स्तोत्रिशंसती क्रियोत्पत्तिं
विदध्यातामिति ॥ ९ ॥ अपि वेत्यनेन संस्कारकर्मत्वं व्याव-
र्त्यते । स्तोत्रिधातुः शंसतिधातुश्चेत्येतावुभार्षि स्वप्रकरण एव
कस्याश्चिन्नधानक्रियाया उत्पत्तिं विदध्यातां । कुतः । श्रुति-
संयोगात् । तयोर्धात्वोर्वाच्योऽर्थः श्रुतिरित्युच्यते । तत्संयोगः
प्रधानकर्मत्वे सिध्यति । तथा हि गुणिनमुपसर्जनौकृत्य तन्नि-

छानां गुणानां प्राधान्येन कथनं स्तुतिः । यो देवदत्तः स चतुर्वेदाभिज्ञ इत्युक्ते सर्वे जनाः स्तुतिमवगच्छन्ति । गुणस्योप-
सर्जनत्वे तु न स्तुतिः प्रतीयते । यच्चतुर्वेदाभिज्ञस्तमाकारयेत्युक्ते
स्तुतिं न मन्यन्ते किंत्वाह्वानप्राधान्यमेव बुध्यन्ते । एवं मंत्रेष्वपि
या देवता सेयमीदृशैर्गुणैरूपेतेति गुणप्राधान्यविवक्षायां मुख्यः
स्तौतिधात्वर्थो विधीयते । त्वत्पत्वे तु येयमीदृग्गुणयुक्ता
सेयं देवतेति देवतास्मरणस्य प्राधान्यादियं स्तुतिर्न स्यात् ।
ततः श्रुतिवशादेते प्रधानकर्मणो । तथा सति देवताप्रकाशने
तात्पर्याभावादेंद्रोऽपि प्रगाथः स्वप्रकरणगते महेन्द्रकर्मण्येवाव-
तिष्ठते । यदि देवतास्मरणरूपं दृष्टं प्रयोजनं न लभ्येत
तर्ह्येदृष्टमस्तु । प्रधानकर्मत्वे हेत्वन्तरमाह ॥

शब्दपृथक्त्वाच्चेति ॥ १० ॥ द्वादशशब्देन स्तोत्राणि
द्वादश शस्त्राणीत्यत्र द्वादशशब्देन स्तोत्राणां पृथक्त्वमवगम्यते ।
देवताप्रकाशनपत्रे सर्वैरपि मन्तसंघैः कृतस्य प्रकाशनस्यैकत्वेन
द्वादशसंख्या न स्यात् । प्रधानकर्मणां त्वान्यस्तोत्रपृष्ठस्तोत्रा-
दिनामकानां भिन्नत्वाद्द्वादशत्वसंख्योपपद्यते । एवं शस्त्रवाक्ये-
ऽपि योज्यं । विपक्षे बाधमाह ॥

अनर्थकं च तद्वचनमिति ॥ ११ ॥ अग्निष्टुतिः श्रूयते ।
आग्नेया ग्रहा भवन्तीति । तत्रैव पुनरप्यन्यदुच्यते । आग्ने-
योषु स्तुवते । आग्नेयोः शंसतीति । त्वत्पक्षे तद्वचनमनर्थकं
स्यात् । चोदकप्राप्तेषु स्तोत्रशस्त्रमंत्रेष्वग्नेयग्रहानुसारेण
देवतापदस्योहे सत्याग्नेयत्वसिद्धेः । प्रधानकर्मपक्षे तु देवता-
प्रकाशनरूपत्वाभावेनोहाभावादाग्नेयमन्त्रांतरविधिचनमर्थवद्भव-
ति । पुनरपि हेत्वन्तरमाह ॥

अन्यथार्थः प्रतीयत इति ॥ १२ ॥ संबन्धे वै स्तोत्रशस्त्रे
इति ह्याम्नातं । संबन्धश्च द्वयोर्भवति न त्वेकस्य । तस्मात्-
स्तोत्रशस्त्रयोरर्थभेदः प्रतीयते । स च संस्कारपक्षे न संभवति ।
देवताप्रकाशनरूपस्यार्थस्यैकत्वात् । प्रधानकर्मपक्षे तु स्तोत्रकर्म
शस्त्रकर्म नैत्यर्थभेद उपपद्यते । यद्यपि ऋग् स्तुतौ शंभु
स्तुतावित्येकार्थौ तथापि प्रतिगीतमंत्रसाध्यं स्तोत्रं । अप्रति-
गीतमंत्रसाध्यं शस्त्रमिति तयोर्विवेकः । हेत्वंतरमाह ॥

अभिधानं च कर्मवदिति ॥ १३ ॥ यथा प्रधानकर्माग्नि-
होत्रं जुहोतीति द्वितीयासंयोगेनाभिहितं तथा प्रउगं शंस-
तीत्यभिधीयते । अतस्तस्मादृश्यात्प्रधानकर्मत्वं । हेत्वंतरमाह ॥

फलनिवृत्तेश्चेति ॥ १४ ॥ स्तुतस्य स्तुतमसीति स्तोत्रानु-
मंत्रणमात्रायवाक्यशेषे स्तोत्रफलमेवाह्नातं । इन्द्रियावन्तो
वगामहे धुद्यौमहि प्रजामिषमिति । न तु देवताप्रयुक्तं
फलमाह्नातं । अतो न देवतासंस्कारः किंतु प्रधानकर्मेति
स्थितं । अनेन तु निर्णयेन प्रयोजनं विवृतिषूहाभावः ।
संस्कारपक्षे तु यस्यां विवृतौ देवतांतरं तत्र तद्वाचकं पदमूह-
नीयं स्यात् । तस्मा भूदिति प्रधानकर्मत्वमुक्तं । एतच्च
दशमाध्याये सूत्रितं । ग्रहाणां देवतान्यत्वे स्तुतशस्त्रयोः
कर्मत्वादविकारः स्यादिति ॥

अथ संग्रहस्तोको ॥

प्रउगं शंसतीत्यादौ गुणतो न प्रधानता ।

दृष्टा देवस्मृतिस्ते न गुणता स्तोत्रशस्त्रयोः ॥

स्मृत्यर्थत्वे स्तौतिशंसोर्धात्वोः औतार्थबाधनं ।

तेनादृष्टमुपेत्यापि प्राधान्यं श्रुतये मतमिति ॥

अग्निष्टोमे सुत्यादिने सूर्योदयात्पूर्वं प्रेषितो होता प्रातः
 अनुवाकमनुब्रूयात् । एतच्चैतरेयब्राह्मणे प्रपञ्चितं । देवेभ्यः
 प्रातर्यावभ्यो होतरनुब्रूहीत्याह्वाध्वर्युरित्यादि ब्राह्मणं । तस्मिंश्च
 प्रातरनुवाकेऽग्निमील इत्यादिसूक्तमंतर्भूतं । तच्च व्याख्यातं ।
 प्रातःसवने वैश्वदेवग्रहणादूर्ध्वं प्रउगशस्त्रं होत्रा शंसनीयं ।
 तच्च शस्त्रं वायवायाहीत्यादिसप्तलक्षात्मकं । एतच्च ब्राह्मणे
 ग्रहोक्तमित्यादिखंडे प्रपञ्चितं । तथा पंचमाध्यायि । आ० ५.
 १०. । स्तोत्रमग्ने शस्त्रादित्यादिखंडे सूत्रितं च । अत्रेयम-
 नुक्रमणिका । वायो वायव्यैद्रवायवमैत्रावरुणास्तृचा अश्विनः
 द्वादशाश्विनैर्द्रवैश्चक्षुषसारस्वतास्तृचाः । सप्तैताः प्रउगदेवता
 इति । अस्यायमर्थः । वायवायाहीत्यादिकं नवर्चं सूक्तं ।
 अग्निं नवेत्यतो नवशब्दस्यानुवृत्तेः । तत्राव्यस्तृचो वायु-
 देवताकः । द्वितीय इन्द्रवायुदेवताकः । तृतीयो मित्रा-
 वरुणदेवताकः । अश्विनेत्यादिकं द्वादशर्चं सूक्तं । तत्राव्यस्तृच
 आश्विनः । द्वितीय ऐन्द्रः । तृतीयो वैश्वदेवः । चतुर्थः
 सारस्वतः । तेषु लक्षेषु प्रतिपाद्या वायुादयः सरस्वत्याः
 सप्तसंख्याकाः प्रउगशस्त्रस्य देवता इति । मधुच्छंदसोऽनु-
 वर्तनात् एवर्षिः । तथैवानुवृत्त्या गायत्रं छंदः । वायव्ये
 लक्षे प्रथमा ग्रहस्यैद्रवायवस्यैका पुरोनुवाक्या । एतच्च ब्राह्मणे
 समान्नातं । वायव्या पूर्वा पुरोनुवाक्यैद्रवायव्युत्तरिति । तथा
 सूत्रितं च । वायवायाहि दर्शतेन्द्रवायू इमे सुता इत्यनुवाक्ये
 इति । वायव्यलक्षे प्रथमाष्टचमाह ॥

वायवा याहि दर्शतेमे सोमा अरंक्ताः । तेषां पाणि

वायो इति । आ । याहि । दर्शत । इमे । सोमाः । अरंङ्कताः ।

तेषां । पाहि । शुधि । हव ॥ १ ॥

हे दर्शत दर्शनौय वायो कर्मस्थेतस्मिन्नायाहि । आगच्छ ।
 त्वदर्थमिमे सोमा अरंङ्कताः । अभिषवादिसंस्कारोऽलंकारः ।
 तेषां । तान्सोमान् । यदा तेषामेकदेशमित्यध्याहारः । पाहि ।
 स्वकीयं भागं पिबेत्यर्थः । तत्पानार्थं हवमस्मदीयमाह्वानं
 शुधि । शृणु । अत्र यास्कः । वायवायाहि दर्शनीयेमे सोमा
 अरंङ्कता अलंङ्कतास्तेषां पिब शृणु नो ह्वानं । नि० १०. २. ।
 इति ॥ दर्शतेत्यत्र भृशदृशौत्यादिस्त्रेण । उ० ३. १०८ ।
 अतच्प्रत्यय औणादिकः । चित्त्वादंतोदात्तस्यामंत्रितानुदात्तत्वं ।
 अतिस्तुस्वित्यादिना । उ० १. १३८. । मन्प्रत्ययांतस्य सोम-
 शब्दस्य नित्स्वरः । अलमित्यत्र क्हांदसो रफादेशः । अरंङ्कत-
 शब्दे समासांतोदात्तत्वं । पा० ६. १. २२३. । बाधित्वाव्यय-
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरप्राप्ती । पा० ६. २. २. । भूषणेऽलं । पा०
 १. ४. ६४. । इत्यलंशब्दस्य गतिमंज्ञायां गतिकारकेत्यादिना ।
 पा० ६. २. १६८. । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते तदपवादत्वेन
 गतिरनंतरः । पा० ६. २. ४८. । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
 निपातत्वादलंशब्द आयुदात्तः । पाहीत्यत्र पिबादेशाभाव-
 च्छांदसः । शुधौत्यत्र शुशृणुत्यादिना । पा० ६. ४. १०२. ।
 हेर्धिभावः । तिङंतादुत्तरस्य निघातो नास्ति । सेर्ध्वपिच्च ।
 पा० ३. ४. ८७. । इति पित्वनिषेधादनुदात्ते निवारिते
 प्रत्ययस्वरः । हवमित्यत्र ह्वयतिधातोर्बहुलं क्हांदसि । पा०
 ६. १. ३४. । इति संप्रसारणे सत्युकारांतत्वाददोरप् । पा०
 ३. ३. ४७. । इत्यप्प्रत्ययः । तस्य पित्वादनुदात्ते सति धातु-

स्वरः शिष्यते । संहितायां शुधोत्पत्त्यान्येषामपि दृश्यते ।
पा० ६. २. १३७. । इति दीर्घः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

वाय उक्थेभिर्जरंते त्वामच्छा जरितारः । सुतसोमा
अहर्विदः ॥ २ ॥

वायो इति । उक्थेभिः । जरंते । त्वां । अच्छ ।
जरितारः । सुतऽसोमाः । अहः विदः ॥ १ ॥

हे वायो जरितारः स्तोतार ऋत्विग्यजमानास्त्वामच्छ त्वाम-
भित्त्याकथेभिराज्यप्रउगादिशस्त्रैर्जरंते । स्तुवंति । कौटुशाः ।
सुतसोमाः । अभिषुतं सोमेनोपेताः । अहर्विदः । अहःशब्द
एकेनाह्ना निष्पाद्येऽग्निष्टोमादिक्रतौ वैदिकव्यवहारेण प्रसिद्धः ।
ऋत्विभिर्जा इत्यर्थः ॥ अर्चतिगायत्रीत्यादिषु चतुश्चत्वारिंशत्स्व-
र्चतिकर्मसु धातुषु जरते ह्ययतीति पठितं । स्तुतेरप्यर्चनाविशेष-
त्वाद्दीर्घत्वान्न सुत्यर्था जरतिधातुः । अच्छशब्दस्य संहितायां
निपातस्य च । पा० ६. २. १३६. । इति दीर्घः । सुतसोमा
इत्यत्र बहुव्रीहित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । पा० ६. २. १. ।
अहर्विद इत्यत्र समासस्वरः । पा० ६. १. २२३. । बाधित्वा
तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना । पा० ६. २. २. । द्वितीयापूर्वपद-
प्रकृतिस्वरे प्राप्तं तदपवादत्वेन गतिकारकोपपदात्कृत् । पा०
६. २. १३७. । इति ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

वायो तव प्रपृंचती धेना जिगाति दाशुषे । डरुची
सोमपीतये ॥ ३ ॥

वायो इति । तव । प्रपृंचतो । धेना । जिगाति ।

दाशुषे । उरुची । सोमऽपीतये ॥ ३ ॥

हे वायो तव धेना वाक् सोमपीतये सोमपानार्थं दाशुषे
दाश्रांसं दत्तवतं यजमानं जिगाति । गच्छति । हे यजमान
त्वया दत्तं सोमं पास्यामीत्येवं वायुर्ब्रूत इत्यर्थः । कोटशी
धेना । प्रपृंचतो । प्रकर्षेण सोमसंपर्कं कुर्वती । सोमगुणं
वर्णयतीत्यर्थः । उरुची । उरुन्वहन्त्यजमानात् गच्छन्ती ।
ये ये सोमयाजिनस्तान् सर्वान्वर्णयतीत्यर्थः ॥ प्रपृंचतीत्यत्र
शतुरनुमः । पा० ६, १, १८२, । इति डीबुदात्तः । श्लोको
धारेत्यादिषु सप्तधाश्रयसु वाङ्मनामसु गणो धेना ऋनेति पठितं ।

गाधिक्षतसंख्येषु गतिकर्मसु गाति
जिगातीति ॥ इत्यत्र गत्यर्थकर्मणि । पा० २,
३, १२, । इति ऋतः । औत्यत्र गौरादित्वेन । पा०
४, १, ४२, । ऋतिरिति ऋतः । सोमपीतये इत्यत्र
अशुषोहितीति ऋतिरिति ऋतः । प्रपृंचतीति ऋतिरिति ऋतः ॥

ऐन्द्रवायवे वृचे प्रयत्नास्तृचमाह ॥

इंद्रवायू इमे सुता उप प्रयाभिः गतं । इंद्रवी वामुर्शति

हि ॥ ४ ॥

इंद्रवायू इति । इमे । सुताः । उप । प्रयाभिः । आ ।

गतं इंद्रवः । वा । उर्शति । हि ॥ ४ ॥

एतस्या ऋच ऐन्द्रवायवयज्ञे द्वितीयपुरोमुवाक्ष्यारूपेण
विशेषत्रिनियोगः पूर्वमेवोक्तः ॥ हे इंद्रवायू भवदर्थमिमे सोमाः
सुताः । अभिषुताः । तस्माद्युवां प्रयोभिरन्नैरसम्भ्यं दातव्यैः
सहोपागतं । अस्मात्समोपं प्रत्यागच्छतं । हि यस्मादिंद्रवः

सोमा वा युवामुभंति । कामयंते । तस्मादागमनमुचितं ॥
 इन्द्रवायूश्चक्षुषामंत्रिताद्युदात्तत्वं । प्रीणयंति भोकृति
 प्रयांस्यन्नानि । प्रीज्धातोर्तर्भाषितव्यार्थात् । पा० ३. १.
 २६. । असुन्प्रत्यये सति नित्स्वरः । गमिधातोर्लोपमध्यम-
 पुरषद्विवचने बहुलं कृदसि । पा० २. ४. ७६. । इति शपो
 लुकि सत्यनुदात्तोपदेशेत्यादिना । पा० ३. ४. ३७. ।
 मकारलोपः । ततो गतमिति भवति । उदी क्लेदन इति
 धातोरुदेरिच्चादेः । उ० १. १२. । इत्युत्प्रत्ययः । आद्य-
 क्षरस्यकारादेशः । तत इदुश्चक्षुषाम् नित्स्वरः । सोमरसस्य
 द्रवत्वात्क्लेदनं संभवति । युष्मच्छब्दादेशस्य वामित्येतस्यानुदात्तं
 सर्वमपादादावित्यनुदात्तः । उग्रंतीत्यत्र निघाते णि च ।
 पा० ८. १. ३४. । इति श्रुतेण प्रीतिव्यये सति प्रत्ययस्वरः ।
 द्विशब्दस्य निपातस्वरः ॥

द्वितीयाष्टकः ॥

वायविन्द्रश्चेतयः सुतानां वाजिनीवसू । तस्मा यातगुप
 द्रवत् ॥ ५ ॥

वायो इति । इन्द्रः । च । चेतयः । सुतानां । वाजिनीवसू
 इति वाजिनीवसू । तौ । अ । यात । उप । द्रवत् ॥ ५ ॥

अत्र चकारिण्यः समुच्चोयते । संजातत्वाद्वायुरेव । हे
 वायो त्वमिन्द्रश्च युवामुभौ सुतानां अभिषुतांसीमान् चेतयः ।
 जानीथः । यद्वा । अभिषुतानां सोमानां विशेषमित्यध्याहारः ।
 कोट्टशौ युवां । वाजिनीवसू । वाजिनौशब्दो यद्यप्युषोनामसु
 पठितस्तथाप्यत्रासंभवात् गृह्यते । वाजोऽन्नं । अतश्चस्यां
 हविःसंततावस्ति सा वाजिनी । तस्यां वसत इति तौ वाजिनी-

वसू । आमन्त्रितत्वादनुदात्तः । ती तथाविधी युवां द्रव-
त्तिप्रसुप समीप आयातं । आगच्छतं । षड्विंशसंख्याकेषु
क्षिप्रनामसु नु क्षिप्रं मनु द्रवदिति पठितं । तत्क-
फिट्स्वरः ॥

इति प्रथमस्य प्रथमे तृतीयो वर्गः ॥

एन्द्रवायवे त्वचे तृतीयामृचमाह ॥

वायविन्द्रश्च सुन्वत आ यातसुप निष्कृतं । मत्सि १ स्या
धिया नरा ॥ ६ ॥

वायो इति । इन्द्रः । च । सुन्वतः । आ । यातं । डप ।

निःऽकृतं । मनु । इत्या । धिया । नरा ॥ ६ ॥

हे वायो त्वमिन्द्रश्च सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य
निष्कृतं संस्कृतं संस्कर्तारं वा सोममुपायातं । आगच्छतं ।
नरा हे नरो पुरुषौ पौरुषेण सामर्थ्यं नोपेती । युवयोरागतयोश्च
सतोर्धियामुना कर्मणा मनु त्वरया संस्कारः संपत्स्यते । इत्या
सत्यं ॥ वायो इत्यस्यामन्त्रितस्येति पाष्टिकमाद्युदात्तत्वं ।
इन्द्रशब्द ऋजुद्वेत्यादिना । उ० २, २८, । रन्प्रत्ययात्तत्वेन
निपातितो जिणत्यादिर्नित्यं । पा० ६, १, १७८, । इत्याद्यु-
दात्तः । चशब्दश्चादयोऽनुदात्ताः । फि० ४, १५, । इत्यनुदात्तः ।
सुन्वत इत्यत्र शतुरनुमी नद्यजादी । पा० ६, १, १७६, ।
इति विभक्तैरुदात्तत्वं । निरित्येष ममित्येतस्य स्थान इति
यास्कः । कृतशब्द आदिकर्मणि कर्तरि क्तः । पा ३, ४,
७१, । संस्कर्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः । कुर्गतिप्रादयः । पा० २, २,
१८, । इति समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते धायधञ्क्ता-
जबित्तिकाणां । पा० ६, ३, १४४, । इत्यन्तोदात्तः ।

गतिरनंतरः । पा० ६, २, ४८, । इति तु निस उदात्तत्वं न भवति । तद्धि कर्मणि के विहितं । पा० ६, २, ४८, । निष्करोतीति निष्कृदिति क्तिबंतव्याख्याने तु गतिकारकोप-पदात्कृत् । पा० ६, २, १३८, । इत्युकार उदात्तः स्यात् । धिया । सात्रेकादस्तृतीयादिः । पा० ६, १, १६८, । इति विभक्तिरुदात्ता । नरा । सुपां सुलुगित्यादिना संबोधन-द्विवचनस्य डादेशः ।, पदात्परत्वादानं चितस्येत्याष्टमिको निधातः ॥

मित्रं हुव इति मैत्रावरुणस्तृचो गवामयन आरंभणीयि चतुर्विंशेऽहनि प्रातःसवने मैत्रावरुणस्य स्तोत्रियः । तत्रैवा-भिप्लवषडहेऽपि विनियुक्तः । तथा चाश्वलायनेन चतुर्विंशे होताजनिष्टेत्यादिखंडे मित्रं वयं हवामहे मित्रं हुवे पूतदत्तं । आ० ७, २, । इत्यादि सूत्रितं । तथाहामिप्लवषष्टचाहानीति खंडे परिशिष्टानावापानुद्धृत्य मित्रं वयं हवामहे मित्रं हुवे पूतदत्तं । आ० ७, ५, । इति च । तस्य मैत्रावरुणस्य प्रथमानुचमाह ॥

मित्रं हुवे पूतदत्तं वरुणं च रिशादसं । धियं घृताचीं

साधंता ॥ ७ ॥

मित्रं । हुवे । पूतदत्तं । वरुणं । च । रिशादसं ।

धियं । घृताचीं । साधंता ॥ ७ ॥

अहमस्मिन्कर्मणि हविःप्रदानाय पूतदत्तं पवित्रबलं मित्रं हुवे । तथा रिशादसं रिशानां हिंसकानामदसमत्तारं वरुणं हुवे । आह्वयामि । कोटशी मित्रावरुणौ । घृताग्निद्वयकमंचति भूमिं प्रापयति या धौर्वर्षणकर्म तां घृताचीं धियं साधंता

साधयंतौ कुर्वंतौ ॥ मित्रशब्दः पूर्त्तिगः प्रातिपदिकस्वरेणां-
तोदात्तः । हुव इति ह्वयतेर्बहुलं कृंदसीति शपो लुकि सति
ह्रः संप्रसारणं । पा० ६, १, ३२, । इत्यनुवृत्तौ बहुलं कृंदसीति ।
संप्रसारण उवडादेशः । तिङ्ङतिङ्ङ इति निघातः । पूतशब्दः
प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । करुण-
शब्दः कृष्टदारिभ्य उनन् । उ० ३, ५३, । इत्युनन्प्रत्ययांतो
निष्ठादाद्युदात्तः । रिशंति हिंसंतोति रिशाः शत्रवः । इगु-
पधञाप्रोक्तिरः कः । पा० ३, १, १३५, । इति कः । प्रत्यय-
स्वरेणोदात्तः । तान्नोति रिशादाः । तं । सर्वधातुभ्योऽसुन् ।
उ० ४, १८०, । इत्यसुन्प्रत्ययः । नित्स्वरेणोत्तरपदमाद्यु-
दात्तं । कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एवावशिष्यते । शेषनिधाते
सत्येकादेश उदात्तेनोदात्तः । पा० ८, २, ५, । इति संघर्ष-
दीर्घोऽप्युदात्त एव । धीरित्यप इत्यादिषड्विंशतौ कर्मनामसु
पठितः । प्रातिपदिकस्वरेणोदात्तः । घृतमंचतीति घृताची ।
ऋत्विग्दधृगित्यादिना । पा० ३, २, ५८, । क्तिन्निदिता ।
पा० ६, ४, २४, । इति नकारलोपः । अचतेद्योपसंस्थानं ।
पा० ४, १, ६, २, । इति डीप् । अचः । पा० ६, ४, १३८, ।
रत्त्वकारलोपे च । पा० ६, ३, १३८, । इति दीर्घत्वं । घृत-
शब्दो नव्विषयस्थानिसंतस्येत्याद्युदात्तं बाधित्वा घृतादीनां
च । फि०, १, २२, । इत्यंतोदात्तः । समासस्येत्यंतोदात्तस्थाप-
वादकं तत्परि रपे तुष्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा गति-
कारकोपपदादित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोदात्तस्य धात्वकारस्य
लोपे सत्युदात्तस्य च यत्तोदात्तलोपः । पा० ६, १, १६१, ।
इति डीप् उदात्तस्ये प्राप्ते च । पा० ६, १, २२२, । इति

पूर्वपदांतोदात्तत्वं । साधन्ता । राध साध संसिद्धावित्य-
स्मादंतर्भावितव्यार्थाद्भट्टः शब्दादेशे । पा० ३. २. १२४. । अं-
बाधित्वा व्यत्ययेन शप् । अदुपदेशत्वादुपरि शब्दप्रत्ययस्य
लसार्वधातुकानुदात्तत्वं । द्वितीयादिवचनस्य शपस्यानुदात्तो
सुप्पितावित्यनुदात्तत्वे धातोरिति धातुस्य एव शिष्यते । सुपां
सुलुगित्यादिना विभक्त्येकाकारादेशः ॥

द्वितीयासृचमाह ॥

ऋतेन मित्रावरुणावृतावृधावृतसृशा । क्रतुं वृहंतमाशाये ॥ ८ ॥
ऋतेन । मित्रावरुणौ । ऋतऽवृधौ । ऋतऽसृशा । क्रतुं ।
वृहंतं । आशाये इति ॥ ८ ॥

हे मित्रावरुणौ युवां क्रतुं प्रवर्तमानमिमं सोमयाग-
माशाये । अनयाये । व्याप्तवन्तौ । केन निमित्तेन । ऋतेन ।
अवश्यंभावितया सत्येन फलेन । अस्मभ्यं फलं दातुमित्यर्थः ।
कौटुशी युवां । ऋतावृधौ । ऋतमित्युदकनाम सत्यं वा
यज्ञं वेति यास्कः । उदकादौनामन्यतमस्य वर्धयितारौ ।
अत एव ऋतसृशा । उदकादौन् सृशन्तौ । कौटुशं क्रतुं ।
वृहंतं । अंगैरुपांगैश्चातिग्रीढं ॥ ऋतशब्दो घृतादित्वादं-
तोदात्तः । मित्रावरुणावित्यत्र मित्रस्य वरुणश्चेति मित्रावरुणौ ।
देवताद्वन्द्वे च । पा० ६. ३. २६. । इति पूर्वपदस्थानङादेशः ।
ऋतस्य वर्धयितारावित्यर्थेऽंतर्भावितव्यार्थाद्भृधेः क्तिप् । अन्येषा-
मपि दृश्यते । पा० ६. ३. १३७. । इति पूर्वपदस्य दीर्घः ।
ऋतसृशा । सुपां सुलुगिति डादेशः । मित्रावरुणावित्याद्या-
मंत्रितव्यस्य स्वस्वपूर्वपदात्परत्वादामंविष्येत्याष्टमिवी निघातः ।
ननु ऋतेनेत्येतस्य सुवामंत्रिते परांगवत्स्वरे । पा० २. १. २. ।

इति परांगवद्वावेनामंत्रितानुप्रवेशात्पादादित्वेन पदादपरत्वेन
वाष्टमिकनिघाताभावादामंत्रितस्य चेत्याद्युदात्तेन भवितव्य-
मिति चेत् । न । परांगवद्वावस्य सुवामंत्रिताश्चायत्वेन पद-
विधित्वात्समर्थः पदविधिः । पा० २. १. १. । इति नियमात् ।
इह च ऋतेन मित्रावरुणावित्यनयोराशये इत्याख्यातेनैवान्वयेन
परस्परमसामर्थ्यात् । यत्र पुनः परस्परान्वयेपसामर्थ्यं तत्र
परांगवद्वावात्पादादेराद्युदात्तत्वं भवत्येव । यथा मरुतां
पितस्तदहं नृणामीति । ऋगोरुतिः । उ० १. ८४. । इत्यु-
तिप्रत्ययांतत्वेन पृश्निषे वै पयसो मरुतो जाता इत्यादावती-
दात्तोऽपि हि मरुच्छब्दो मरुतां पितरित्यत्र सामर्थ्यात्परांग-
वद्वावादेवाद्युदात्तो जातः । प्रकृते त्वुतंनत्यस्यासमर्थ्यादेव न
परांगवद्वाव इति ॥ ऋतावृधावित्यत्र द्वितीयामंत्रितस्य निघाते
कर्तव्य आमंत्रितं पूर्वमविद्यमानयत् । पा० ८. १. ७२. । इति
प्रथमामंत्रितेनाविद्यमानवद्भवितव्यमिति चेत् । भवतु । अत
एव तस्याव्यवधायकत्वादृतेनेति प्रथमपदात्परत्वेनैव द्वितीया-
मंत्रितं निहनिष्यते । यथा । इमं मे गंगे यमुन इत्यादौ गंगे-
शब्दस्याविद्यमानवद्वावेऽपि तस्माव्यवधायकत्वादेव न इत्येतदेव
पदमुपजोष्य यमुनेशब्दस्य निघातः । किंच प्रकृते मित्रावरुणा-
वितग्रामंत्रितं सामान्यवचनं । तस्य विशेषणतया विशेषवच-
नमृतावृधाविति । अतो नामंत्रिते समानाधिकरणे सामान्य-
वचनं । पा० ८. १. ७२. । इति पूर्वस्याविद्यमानवद्वावप्रति-
षेधादपि निरंतरायो द्वितीयस्य निघातः ॥ नन्ववमप्यपादा-
दावित्यनुवृत्तं ऋतावृधेत्यस्य द्वितीयपादादित्वात् भवितव्यं
निघातेन । अत एव ह्रीमं मे गंग इत्यत्र शुतुद्रिपदस्य पदात्पर-

स्वामंत्रिनस्यापि पादादित्वादेवानिघातादादुदात्तं जातं ।
तद्वदत्रापि भवितव्यं वक्तव्यो वा विशेष इति । उच्यते ।
• मित्रावरुणपदस्य सुवामंत्रित इति परांगवद्भावेन परानुप्रवेशादेव
ऋतावृधेत्यस्य न पादादित्वं ॥ श्रुतुद्रिपदमपि तर्ह्येवमेव पूर्वस्य
सरस्वतिपदस्य परांगवद्भावेन न पादादिरिति निहन्येतेति
चेत् । परांगवद्भावस्तावत्सुबंतमामंत्रितं चाश्रित्य प्रवृत्तेः
पदविधिः । अतस्तयोः सत्येव परस्परान्वये परांगवद्भावेन
भवितव्यं । समर्थः पदविधिरिति नियमात् । श्रुतुद्रिसरस्वति-
पदयोश्च न परस्परान्वयः । किंतु सचतेत्यनेनेत्यसामर्थ्यान्न
परांगवद्भावः । प्रकृते तु मित्रावरुणावृतावृधाविति द्वयोरपि
सामानाधिकरण्येन परस्परान्वयादस्ति सामर्थ्यमिति भवितव्यं
परांगवद्भावेन । यथा मरुतां पितरित्यत्रेति विशेषः ॥ नन्वेत-
एव तर्हि मित्रावरुणपदस्य परांगवद्भावेन पादादित्वादापादा-
दाविति पर्युदासादामंत्रितनिघातो न स्यादिति चेत् । न । पूर्वं
सुबंतं परं चामंत्रितमाश्रित्य यः स्वरः प्रवर्तते तत्र सुवामंत्रित
इति परांगवद्भावः । भवति चैवंविध ऋतावृधपदनिघात इति ।
तत्र पूर्वस्य परांगवद्भावेनापादादित्वात्स प्रवर्तते । मित्रावरुण-
पदनिघातस्तु पूर्वमेव पदसुपजीवति । न परमामंत्रितमिति
परांगवद्भावः ॥ ननु परांगवद्भाववन्निघाताऽपि पदविधिरिति ।
ऋतेनेत्यनेनासमर्थ्यात्ततः पदात्परस्य मित्रावरुणपदस्य न
स्यादिति चेत् । न । समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः ।
पा० २. १. १. ८. । इति निघाते पदविधावपि समानवाक्यत्वमेव
पर्याप्तं न परांगवद्भाववत्परस्परान्वयोऽपीत्यलं । क्रतुः । कृजः
क्रतुः । उ० १. ७७. । प्रत्ययस्वरणादिर्हृदात्तः । आशाये ।

आमशाथे । कंदसि लुङ्लङ्लिटः । पा० ३. ४. ६. । इति
वर्तमाने लिट् । नुडभावश्छांदसः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

कवी नो मित्रावरुणा तुविजाता उरुक्षया । दक्षं दधाते
अपसं ॥ ८ ॥

कवी इति । नः । मित्रावरुणा । तुविजातौ । उरुक्षया ।
दक्षं । दधाते इति । अपसं ॥ ८ ॥

मित्रावरुणावेतौ देवौ नोऽस्माकं दक्षं बलमपसं कर्म च
दधाते । पोषयतः । कोटशौ । कवी । मेधाविनी । तुविजातौ ।
बहूनामुपकारकतया समुत्पन्नौ । उरुक्षया । बहुनिवासौ ।
विप्रो धीर इत्यादिषु चतुर्विंशतिसंख्याकेषु मेधाविनामसु कवि-
र्मनोषीति पठितं । उरु तुवीत्येतौ शब्दौ द्वादशसु बहुनामसु
पठितौ । ओजः पाज इत्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु बलनामसु
दक्षो विव्विति पठितं । अपसंशब्दः षड्विंशतिसंख्याकेषु कर्म-
नामसु पठितः । मित्रावरुणा । मित्रशब्दः प्रातिपदिक-
स्वरेणांतोदात्तः । वरुणशब्दो नित्स्वरेणाद्युदात्तः । इंद्रे देवता-
इंद्रे च पा० ६. २. १४१. । इत्युभाववशिष्येते । तुविजातौ ।
बहूनामुपकारकतया तत्संबंधित्वेन जाताविति षष्ठीसमासे
समासांतोदात्तत्वं । चतुर्थीसमासे हि क्ते च । पा० ६. २. ४५. ।
इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात् । उरुणां बहूनां क्षयावुरुक्षयौ ।
क्षि निवासगत्योरिति धातोः क्षियंत्यस्मिन्निति क्षयः । अधि-
करण एर्षच् । पा० ३. ३. ५६. । इत्यच्प्रत्ययांतस्य चित्
इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ते क्षयो निवासे । पा० ६. १. २०१. ।

इत्याद्युदात्तत्वं विहितं । समासे तु समासस्येत्वंतोदात्तत्वं
बाधित्वा कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण प्राप्तमुत्तरपदाद्युदात्तत्वं
• यद्यपि धाधादिस्वरेणांतोदात्तेन बाध्यते तथापि परादिम्बुदंसि
बहुलं । पा० ६. २. १८८. । इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं द्रष्टव्यं ।
दक्षो दक्षतेरुक्ताहकर्मणो घञ् । जित्त्वादाद्युदात्तः । आप्यते
फलमनेनेत्यपः कर्म । आपः कर्माख्यायां क्खो नुट् च । उ०
४. १०८. । इत्यमुन्नंतस्थापसस्यारे इत्यादौ जित्त्वादाद्युदात्त-
स्याप्यपसशब्दस्यात्र व्यत्ययेन प्रत्ययाद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पथमे चतुर्थो वर्गः ॥

अश्विनस्तृचः प्रातरनुवाकस्याश्विने क्रतौ विनियुक्तः ।
तथा च सूत्रितं । अथाश्विन एषो उषाः प्रातर्युजिति चतस्रोऽ-
श्विना यज्वरीरिषः । आ० ४. १५. । इति । तत्र प्रथमा-
मृचमाह ॥

अश्विना यज्वरीरिषो द्रवत्पाणी शुभस्यती । पुरुभुजा

चनस्यतं ॥ १ ॥

अश्विना । यज्वरीः । इषः । द्रवत्पाणी इति द्रवत्पाणी ।

शुभः । पती इति । पुरुभुजा । चनस्यतं ॥ १ ॥

हे अश्विनो युवामिषो हविर्लक्षणाभ्यानि चनस्यतं ।
इच्छतं । भंजायामित्यर्थः । यद्यपि चनःशब्दोऽन्नवाचो तथा-
पोष इत्यनेन सह नास्ति पुनरुक्तिदोषः । इच्छामुपलक्षयितुं
प्रयुक्तत्वात् । वक्तव्यमुवाच । समूलकापं कषतौत्वादौ यथा
पुनरुक्त्यभावस्तद । कौटशौरिषः । यज्वरीः । यागनिष्पा-
दिकाः । कौटशावश्विनौ । द्रवत्पाणी । हविर्ग्रहणाद्यं द्रवज्जरां
पाणिभ्यामुपेतौ । शुभस्यती । शुभनस्य कर्मणः पालकौ ।

पुरुभुजा । विस्तीर्णभुजौ बहुभोजिनौ वा ॥ अश्विना ।
 आमंत्रितस्येति षाष्टिकमाद्युदात्तत्वं । यज्वरीः । याग-
 करणानामप्यन्नानामसिश्छिनत्तीतिवत् स्वव्यापारे कर्तृत्वविव-
 क्षया सुयजोर्ङुनिप् । पा० ३, २, १०३, । इति ङुनिप्प्रत्ययः ।
 वनो र च । पा० ४, १, ७, । इति ङीप् । तस्मिन्नियोगेन
 रेफादेशः । प्रत्ययत्रयस्यानुदात्तो सुप्पितावित्यनुदात्तत्वाद्वातु-
 स्वर एवावशिष्यते । इषःशब्दे शसोऽमुदात्तत्वात्प्रातिपदिकस्वर
 एव शिष्यते । द्रवंती धावंती पाणो ययोस्तयोः संबोधनं
 द्रवत्पाणो इति, तस्यामंत्रिताद्युदात्तत्वं न पुनराष्टमिको
 निघातोऽपादादाविति प्रतिषेधात् । इष इति पूर्वपदस्य
 सुवामंत्रित इति परांगवद्भावेन मित्रावरुणावृतावृधावितिवद-
 पादादित्वमिति चेत् । न । तत्र सामानाधिकरण्येन परस्पर-
 न्वयात् । इह त्विषो द्रवत्पाणौ इत्यनयोः सरस्वतिशतुद्रिप-
 दवदसामर्थ्येन प्रयुक्तत्वात् । शुभ इति शुभ शुंभ दौसावित्यस्य
 संपदादित्वादभावे क्तिबंतस्य षष्ठ्यं कवचनं । षष्ठ्याः प्रतिपुत्र ।
 पा० ८, ३, ५३, । इति विसर्जनौयस्य सत्वं । तस्य ष्ती
 इत्यामंत्रिते परतः परांगवद्भावादामंत्रिताद्युदात्तत्वं । न पुन-
 राष्टमिको निघातः । तस्मिन्कर्तव्ये द्रवत्पाणौ इति पूर्वस्या-
 मंत्रितस्यामंत्रितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवद्भावेन पादा-
 दित्वाद्वादादाविति प्रतिषेधात् ॥ ननु मित्रावरुणावृता-
 वृधावितिवन्नामंत्रिते समानाधिकरण इत्यविद्यमानवद्भाव-
 प्रतिषेधेन भवितव्यमिति चेत् । न । मित्रावरुणपदं हि
 सामान्यवचनमिति युक्तस्तस्याविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः । द्रव-
 त्पाणीपदं तु न तथेति वैषम्यात् । पुरुभुजौ । पुरु विस्तीर्णौ

भुजौ ययोस्तौ । आमंत्रिताद्युदात्तत्वं । सुपां सुलुगित्-
डादेशः । पुरु बहु भुंजाते इति वा । चनस्वतमित्त्वच चायते-
रन्ने ऋस्वसं । उ० ४. २०१. । इति चाय पूजानिशामनयो-
रित्यस्यासुनृप्रत्यय आकारस्य ऋस्वे चानुक्तष्टे नुडागमे च ।
उ० ४. १५८. । लोपो व्योर्वलि । पा० ६. १. ६६. । इति
यकारलोपे चनसुशब्दोऽस्मनामसु पठितः । तदात्मन इच्छतीति
सुप आत्मनः क्यच् । पा० ३. १. ८. । सन्नाद्यन्तः । पा० ३.
१. ३२. । इति धातुत्वालोपमध्यमङ्गिवचनं । क्यचः प्रत्ययस्वरणो-
दात्तत्वं । शपैकादेशे कृत एकादेश उदात्तेनोदात्तः । पा०
८. २. ५. । इत्युदात्तः । उपर्याख्यातस्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वे
स्वरितत्वं । न च तिङ्ङितिङ् इति निघातः । पूर्वस्यामंत्रित-
स्याविद्यमानवद्भावेन पदादपरत्वात्पादादित्वाद्वा तदप्राप्ते ॥

द्वितीयाष्टकमाह ॥

अश्विना पुरुदंससा नरा शवीरया धिया । धिष्णा

वनतं गिरः ॥ २ ॥

अश्विना । पुरुऽदंससा । नरा । शवीरया । धिया ।

धिष्णा । वनतं । गिरः ॥ २ ॥

अश्विना हे अश्विनौ युवां गिरोऽस्मदीयाः स्तुतीर्धियादर-
युक्ताया बुध्या वनतं । संभजतं । स्वीकुरुतं । कीदृशा अश्विनौ ।
पुरुदंससा । बहुकर्माणौ । षड्विंशतिसंख्याकेषु कर्मनामसु
दंस इति पठितं । नरा । नेतारौ । धिष्णा धार्ष्ट्ययुक्तौ
बुद्धिमंतौ वा । कीदृश्या धिया । शवीरया । गतिर्युक्ताया ।
अप्रतिहतप्रसरयेत्यर्थः ॥ अश्विनेत्याद्यामंत्रितचतुष्टयस्य षाड्वि-

कमामंत्रितादुदात्तत्वं । पादादित्वाच्चाष्टमिको निघातः ।
 पुरुदंससेत्वपि हि पादादिरेवामंत्रितं पूर्वमविद्यमानवदिति
 पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वात् । नामंत्रिते समानाधिकरण इति
 पूर्वस्य सामान्यवचनत्वेनास्य विशेषवचनत्वेन नाविद्यमान-
 वत्वमिति चेत् । न । अश्विशब्दवत्पुरुदंससः शब्दस्याप्यश्वि-
 नोरेव कृत्वा प्रयुज्यमानतया सामान्यशब्दत्वात् । सामान्य-
 वचनं नाविद्यमानवदित्युक्तेऽर्थात्परस्य विशेषवचनत्वाव-
 गमात् ॥ उभयोः सामान्यवचनत्वे पर्यायत्वेन पौनरुक्त्यात्सहा-
 प्रयोग इति चेत् । न । गुणविशेषसंकीर्तनवत्प्रसिद्धानेकनाम-
 विशेषसंबंधसंकीर्तनस्यापि स्तुत्ययोगेन सप्रयोजनत्वाच्चि-
 प्रयोजनपुनर्वचनस्यैव पुनरुक्तत्वात् । अश्विपुरुदंसःशब्दयो-
 रेकार्थवृत्तित्वेऽपि पर्यायत्वादेव प्रवृत्तिनिमित्तभेदाभावेनासा-
 मानाधिकरण्यादपि नाविद्यमानवत्वप्रतिषेधः । भिन्नप्रवृत्ति-
 निमित्तानामेव ह्येकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यं ॥ अश्वि-
 शब्दस्याश्विसंबंधो निमित्तं पुरुदंसःशब्दस्य तु बहुकर्मसंबंध
 इति प्रवृत्तिनिमित्तभेद इति चेत् । न । तद्विद्वयं व्युत्पत्ति-
 मात्रनिमित्तं न प्रवृत्तिनिमित्तं । व्युत्पत्तिनिमित्तभेदमात्रे-
 णापि सामानाधिकरण्याभिधाने वृक्षमहीरुहशब्दयोरपि
 तथात्वप्रसंगः । अत एव ह्रीडे रंतेऽदिते सरस्वति प्रिये प्रेयसि
 महि विद्युति । एतानि ते अघ्नये नामानीत्यत्र सहस्रतमी-
 प्रशंसोपयोगित्वेनेडादिशब्दानामेतानि ते अघ्नये नामानीति
 वचनेन पर्यायाणामप्यनेकविशिष्टनामसंबंधनिबंधस्तुत्यर्थत्वेनैव
 सहप्रयोगः । स्तुत्ययोगेनैव व्युत्पत्तिनिमित्तभेदविवक्षायामपि
 पर्यायत्वेनासामानाधिकरण्यादेव नामंत्रित इति निषेधाभा-

षादामंचितं पूर्वमविद्यमानवदिति पूर्वपूर्वस्याविद्यमान-
वत्त्वात्सर्वेषां षाष्टिकमादुदात्तत्वं । तद्वत्प्रकृते ऽपि कृशृपृक-
टिपटिशौटिभ्य ईरन् । पा० ४. ३०. । इत्यत ईरन्नित्यनुवृत्तौ
बहुलवचनादन्यत्वापीत्यनेन शु शु गताविति धातोरीरन्प्रत्ययि
कृते सति निष्वाञ्छवोरयाशब्द आदुदात्तः । धियेत्यत्र
सावेकाच इति विभक्तिरुदात्ता ॥ वनतमित्यत्र शपः पित्त्वा-
लोऽन्धमद्विवचनस्य लसार्वधातुकत्वाच्च वन षण् संभक्ताविति
धातूदात्तत्वमेव शिष्यते । न च तिङ्ङितिङ् इति निघातः
पूर्वामंत्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वात् । गिरः । सुपोऽनु-
दात्तत्वे प्रातिपदिकस्वरः शिष्यते ॥

तृतीयामृचमाह ॥

दस्मा युवाकवः सुता नासत्या वृक्षबर्हिषः । आ यातं

रुद्रवर्तनी ॥ ६ ॥

दस्मा । युवाकवः । सुताः । नासत्या । वृक्षऽबर्हिषः

आ । यातं । रुद्रवर्तनी इति रुद्रऽवर्तनी ॥ ६ ॥

अत्राश्विनेत्यनुवर्तते । हे अश्विनावायातमस्मिन्कर्मण्या-
नच्छतं । किमर्थमिति तदुच्यते । सुता युष्मदर्थं सोमा अभिषुताः ।
तान् स्वीकर्तुमिति शेषः । कीदृशावश्विनी । दस्मा । शत्रूनामु-
पह्रियतारौ । यद्वा देवैदृशत्वेन रोगाणामुपह्रियतारौ ।
अश्विनी वै देवानां भिषजाविति श्रुतेः । नासत्या । असत्य-
मनृतभाषणं । तद्रहितौ । अत्र यास्कः । सत्यावेव नासत्यावि-
त्यौर्णवामः । सत्यस्य द्रष्टेतारावित्वाप्रायण इति । रुद्रवर्तनी ।
रुद्रशब्दस्य रोदनं प्रवृत्तिनिमित्तं । यदरोदौत्तद्रुद्रस्य रुद्र-
त्वमिति तत्तिरौयाः । तदाद्रोदयन्ति तस्माद्रुद्रा इति

वाज्रसनेयिनः । रुद्राणां शत्रुरोदनकारिणां शूरभटानां वर्तनि-
 मर्गां धाटीरूपो ययोस्तौ रुद्रवर्तनौ । यथा शूरा धाटीमुखेन
 शत्रून् रोदयन्ति तद्वदेतावित्यर्थः । युवाकव इत्यभिषुतसोमानां
 विशेषणं । वसतोवरोभिरेकधनाभिश्चाङ्घ्रिर्मिश्रिता इत्यर्थः ।
 वृत्तवर्हिषः । वृत्तानि मूलैर्वर्जितानि बह्वींश्चास्तरणरूपाणि
 येषां सोमानां ते वृत्तवर्हिषः । यद्वा भरता इत्यादिष्वष्टसृत्व-
 ज्ञामसु वृत्तवर्हिष इति । तदानीं तृतीयार्थे प्रथमा ।
 ऋत्विग्भिरभिषुता इत्यन्वयः ॥ दत्ता । आमंत्रितस्येत्यादुदात्तः ।
 युवाकवः । युमिश्रणे । युवंति मिश्रीभवन्ति वसतोवरीप्रभृतिभिः
 अयणद्रव्यैरिति युवाकवः । कटिकुपादिष्वर्गाणितस्यापि
 यौतेर्वहुलग्रहणात् । उ० ३, ८६ । काकुप्रत्ययः । तस्य कित्त्वेन
 गुणाभावादुवडादेशः । प्रत्ययस्वरणाकार उदात्तः । न विदरतेऽ-
 सत्यमनयोरिति नासत्यौ । नभाणनपाबवेदानासत्येत्यादिना ।
 पा० ६, ३, ७५ । प्रकृतिवद्भावाद्वाज्रो नलोपाभावः । पादादि-
 स्वन निघाताभावादामंत्रितादुदात्तत्वं । वृत्तवर्हिषः । वृत्तं
 मूलैर्वर्जितं बहिरास्तौं येषां सोमानां ते वृत्तवर्हिषः । पूर्वपद-
 प्रकृतिस्वरणे ऋप्रत्ययस्वर एव शिष्यते । आ इत्यत्रोपसर्ग-
 चाभिवर्जः । फि० ४, १२ । इत्युदात्तः । रुद्रवर्तनौ । आमं-
 त्रितस्य चेत्यामंत्रितनिघातः ॥

• एदं त्वे प्रथमाचमाह ॥

इन्द्रा याहि चित्रभानो सुता इमे त्वायवः । अण्वीभिस्तना

पूतासः ॥ ४ ॥

इन्द्र । याहि । चित्रभानो इति चित्रभानो । सुताः ।

इमे । त्वायवः । अण्वीभिः । तना । पूतासः ॥ ४ ॥

चित्रमानो चित्रदीप्तो हे इन्द्रास्मिन्कर्मण्यायाहि । आगच्छ ।
सुता अभिषुता इमे सोमास्वायवस्त्वां कामयमाना वर्तते ।
अण्वोभिः । अग्नव इत्यादिषु द्वाविंशतिसंख्याकेष्वंगुलिनाम-
स्वराश्च इति पठितं । ऋत्विजामंगुलिभिः सुता इत्यन्वयः ।
किं च । एते सोमास्तना नित्यं पूतासः पूताः शुद्धा दशा-
पवित्रेण शोधितत्वात् ॥ इन्द्रशब्दं यास्को बहुधा निर्वक्ति ।
नि० १०. ८. । इन्द्र इरां दृणातीति वेरां ददातीति वेरां
दधातीति वेरां दारयतीति वेरां धारयतीति वेदवे द्रवतीति
वेदी रमत इति वेदे भूतानीति वा तद्यद्रेण प्राणैः समैधं-
स्तदिन्द्रस्येन्द्रत्वमिति विज्ञायत इदंकरणादित्वाग्रायण इदं दंश-
नादित्योपमन्वय इदंतेर्वैश्वर्यकर्मण इच्छत्तूणां दारयिता वा
द्रावयिता वादारयिता च यज्वनामिति । अस्यायमर्थः । दृ-
विदारण इति धातुः । इरामन्नमुद्दिश्य तन्निष्पादकजल-
सिद्धयै दृणाति मेघं विदीर्णं करोतीतीन्द्रः । डुदाज् दान
इति धातुः । इरामन्नं 'वृष्टिनिष्पादनेन ददातीतीन्द्रः ।
धाज् पोषणार्थः । इरामन्नं तृप्तिकारणं सस्यं दधाति जल-
प्रदानेन पुणातीतीन्द्रः । इरामुत्पादयितुं कर्षकमुखेन भूमिं
विदारयतीतीन्द्रः । पूर्वोक्तपोषणमुखेनेरां धारयति विनाश-
राहित्येन स्थापयतीतीन्द्रः । इन्दुः सोमो बल्लोरसः । तदर्थं
यागभूमौ द्रवति धावतीतीन्द्रः । इंदौ यथोक्ते सोमे रमते
क्रोडतीतीन्द्रः । जि इंधो दोसाविति धातुः । भूतानि प्राणि-
देहानिहं जीवचैतन्यरूपेणांतः प्रविश्य दीपयतीतीन्द्रः ।
एतदेवाभिप्रेत्य वाजसनेयिन आमनन्ति । इंधो हव्यं नामैष
योऽयं दक्षिणेक्षन्पुरुषः । तं वा एतमिधं संतमिन्द्र इत्याचक्षते ।

परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विष इति । तद्यदि-
 त्यादिकं ब्राह्मणांतरवाक्यं । तत्र त्रैद्विषये निर्वचनमुच्यते
 इति शेषः । यद्यस्मात्कारणादेनं परमात्मरूपमिंद्रं देवं प्राणी-
 र्वाक्चक्षुरादींद्रियैः प्राणापानादिवायुभिश्च सहितं समैधन् ।
 उपासका ध्यानेन सम्यक् प्रकाशितवन्तः । तत्रस्मात्कारणा-
 दिंद्रनामं संपन्नं । अस्मिन्नाक्ष इध्यते दीप्यते इति कर्मणि-
 व्युत्पत्तिः । आप्रायणनामको मुनिरिंद्रं करुणादिंद्र इति निर्वचनं
 मन्यते । इंद्रो हि परमात्मरूपेणेदं जगत्करोति । औपमन्य-
 वनामको मुनिरिंद्रं दर्शनादिंद्र इति निर्वचनमाह । इदमित्या-
 परोक्षमुच्यते । विवेकेन हि परमात्मानमापरोक्षेण पश्यति ।
 एतदेवाभिप्रेत्यारण्यकांडे समान्नायते । स एतमेव पुरुषं
 ब्रह्म ततममपश्यदिदमदर्शमितीऽ । तस्मादिंद्रो नामेंद्रो
 इवै नाम तमिंद्रं संतमिंद्र इत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया
 इव हि देवा इति । इदि परमैश्वर्यं इति धातुः । स्वमायया
 जगद्रूपत्वं परमैश्वर्यं । तद्योगादिंद्रः । अनेनाभिप्रायेण श्रूयते ।
 इंद्रो मायाभिः पुरुरूप इति । इनशब्दस्ये श्वरवाचकस्याकार-
 लोपे सति नकारांतमिन्निति पदं भवति । दृ भय इति धातुः ।
 स च परमेश्वरः शत्रूणां दारयिता भौषयितेतींद्रः । दु गता-
 विति धातुः । शत्रूणां द्रावयिता पलायनं प्रापयितेतींद्रः ।
 यज्वतां यागानुष्ठायिनामादरयिता भयस्य परिहर्ता । एव-
 मेतानि निर्वचनानि द्रष्टव्यानीति ॥ इन्द्रेत्यत्रामंत्रिताद्यु-
 दात्तत्वं । आ इत्यत्र निपातत्वेनाद्युदात्तः । चित्रभानो ।
 पदात्परत्वादांमंत्रितनिघातः । त्वामिच्छंतीत्यर्थे युष्मच्छब्दा-
 क्षप आत्मनः क्यच् । पा० ३. १. ८. । प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ।

पा० ७, २, ८८, । इति मप्रयंतस्य त्वादेशः । क्वाच्छंदसि ।
 पा० ३, २, १७०, । इति क्वजंतादुप्रत्ययः । त्वत्त्वव इति
 प्राप्नो युष्मदन्नदोरनादेशे । पा० ७, २, ८६, । इत्यविभक्तावपि
 हलादौ व्यत्ययेनात्वं । उकारः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । अणु-
 शब्दः सौक्ष्मवाचकस्तथोगात्प्रकृतेऽङ्गुलीषु वर्तते । वोतो
 गुणवचनात् । पा० ४, १, ४४, । इति ङोषि प्राप्ते व्यत्ययेन
 ङोन् । निच्वादाद्युदात्तः । तना इत्ययं निपातो नित्यमित्यर्थे
 निपातत्वादाद्युदात्तः । पूतासः । आज्ञसेरसुक् । पा० ७, १,
 ४०, । इत्यसुक् ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

इन्द्रा याहि धियेषितो विप्रजूतः सुतावतः । उप ब्रह्माणि

वाघतः ॥ ४ ॥

इन्द्र । आ । याहि । धिया । इषितः । विप्रजूतः ।

सुतऽवतः । उप । ब्रह्माणि । वाघतः ॥ ४ ॥

इन्द्र त्वमायाह्वस्मिन्कर्मण्यगच्छ । किमर्थं । वाघत
 ऋत्विजो ब्रह्माणि वेदरूपाणि स्तोत्राण्युपैतुं । कीदृशस्त्वं ।
 धियास्मदौयया प्रज्ञयेषितः प्राप्तः । अस्मद्भक्त्या प्रेरित इत्यर्थः ।
 विप्रजूतः । यथा यजमानभक्त्या प्रेरितस्तथान्यैरपि विप्रैर्मेधा
 विभिर्ऋत्विग्भिः प्रेरितः । कीदृशस्य वाघतः । सुतावतः ।
 अभिषुतसोमयुक्तस्य ॥ केत इत्यादिष्वेकादशसु प्रज्ञानामसु
 धोरिति पठितं । चतुर्विंशतिसंख्याकेषु मेधाविनामसु विप्रो
 धोर इति पठितं । भरता इत्यादिष्वष्टसूत्विङ्गामसु वाघत
 इति पठितं । इषित इत्यत्र ष गृतावित्यस्मान्निष्ठायामिडागमः ।

आगमा अनुदात्ताः । पा० ३. १. ३. १. । इतोऽनुदात्त-
त्वात् ऋस्वरः शिष्यते । विप्रञ्जुतः । टुबप् वीजतंतुसंताञ्च
इति धातोर्ऋद्ध्राग्रवञ्चविप्रेत्यादिना । उ० २. २७. ।
रन्प्रत्ययांतो विप्रशब्दो निपातितः । निपातनादुपधाया
इकारो लघूपधगुणाभावश्च । निच्वादाद्युदात्तः । तैर्जतः
प्राप्तः । 'जू इति सौत्रो धातुर्गत्यर्थः । अगुः किति । पा०
७. २. ११. । इतोऽप्रतिषेधः । तृतीया कर्मणि । पा० ६. २.
४८. । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुतावतः । छांदसं धीर्धत्वं ।
मतुपोऽनुदात्तत्वात् ऋप्रत्ययस्वर एव शिष्यते । ब्रह्माणि ।
नन्विप्रयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तः । वाघच्छब्द ऋत्वङ्नामसु
पठितः । प्रातिपदिकस्वरः ॥

तृतीयासुचमाह ॥

इन्द्रा याहि तूतुजान उप ब्रह्माणि हरिवः । सुते दधिष्व

नश्चनः ॥ ६ ॥

इन्द्र । आ । याहि । तूतुजानः । उप । ब्रह्माणि । हरिवः ।

सुते । दधिष्व । नः चनः ॥ ६ ॥

हरिशब्द इन्द्रसंबन्धिनोरश्वयोर्नामधेयं । हरौ इन्द्रस्य
'रोहितोऽग्ने रिति तदोयाश्वनामत्वेन पठितत्वात् । हे हरिवः ।
अश्वयुक्तेन्द्र त्वं ब्रह्माण्यपैतुमायाहि । कौटुशस्त्वं । तूतुजानः ।
त्वरमाणीः । आगत्य चास्मिन्सुते सोमाभिषवयुक्ते कर्मणि
नोऽस्मदीयं चनोऽन्नं हविलक्षणं दधिष्व । धारय । स्वीकु-
र्वित्यर्थः ॥ तूतुजानः । तुजेर्लिटि लिटः कानच्वा । पा० ३.
२. २०६. । इति कानजादेशः । तुजादीनां दीर्घाभ्यासस्य ।
पा० ६. १. ७. । इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वं । अभ्यस्तानामादिः ।

पा० ६. १. १८८. । इत्याद्युदात्तत्वं । हरिव इत्यत्र हरयोऽस्य
 संतोति मतुपि छंदसौरः । पा० ८. २. १५. । इति मकारस्य
 वत्त्वं । संबुद्वावुगिदचां । पा० ७. १. ७०. । इति नुम् । संयोगां-
 तलोपः । पा० ८. २. २३. । नकारस्य मतुवसो रुः संबुद्धौ
 छंदसि । पा० ८. ३. १. । इति रुत्वं । आष्टमिको निघातः ।
 ब्रह्माणौत्यस्य हरिव इत्यनेनाप्तमर्थ्यात्ममर्थः पदविधिरिति
 नियमात्सुत्रांमंत्रितपरांगवद्वाभावेनामंत्रितनिघाताभावादा-
 द्युदात्तत्वे सत्युपेत्यकारस्य सन्नतरः । दधिष्वेत्यत्र दधाते-
 लीटि षास् । धासः से । पा० ३. ४. ८०. ॥ सवाभ्यां वामौ ।
 पा० ३. ४. ८१. । इत्यकारस्य वादंशः । छंदस्यभयथा । पा०
 ३. ४. ११७. । इति सार्वधातुकार्द्धधातुकसंज्ञयोः सत्योः
 सार्वधातुकत्वेन शपि । पा० ३. १. ६८. । तस्य श्लो च
 द्विर्भावः । पा० ६. १. १०. । आर्द्धधातुकत्वेनेडागमश्च । पा०
 ७. २. ३५. । आतो लोप इटि च । पा० ६. ४. ६४. ।
 इत्याकारलोपः । चनः । चायतेरच्चे ऋस्त्वश्च । उ० ४. २०१. ।
 इत्यसुब्रतः । चकारान्नुडागमे यलोपः ।

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे पंचमो वर्गः ॥

वैश्वदेवहृत्वे प्रथमासृचमाह ॥

ओमासश्चर्षणोऽष्टतो विश्वे देवास आ गत । दाश्वान्सो दाशुषः

सुतं ॥ ७ ॥

ओमासः । चर्षणिऽष्टतः । विश्वे । देवासः । आ । गत ।

दाश्वान्सः । दाशुषः । सुतं ॥ ७ ॥

हे विश्वे देवास एतन्नामका देवविशेषाः । दाशुषो हवि-
 र्दत्तवतो यजमानस्य सुतमभिषुतं सोमं प्रत्यागत । आगच्छतः ॥

ते च देवा ओमामो रक्षकाः । चर्षणीष्टतो मनुष्याणां धारकाः ।
 दाक्षांसः फलस्य दातारः ॥ मनुष्या इत्यादिषु पंचविंशति-
 संख्याकेषु मनुष्यनामसु चर्षणिशब्दः पठितः । अश्विनावि-
 त्यादिष्वेकत्रिंशत्संख्याकेषु देवविशेषनामसु विश्वे देवाः
 साध्या इति पठितं । एतामृचं यास्क एवं व्याख्यातवान् ।
 अवितांरो वावनीया वा मनुष्यष्टतः सर्वे च देवा इहागच्छत
 दत्तवतो दत्तवतः सुतमिति तदेतदेकमेव वैश्वदेवं गायत्रं तृचं
 दशतयीषु विद्यते यत् किञ्चिद्बहुदैवतं तद्वैश्वदेवानां स्थाने
 युज्यते यदेव विश्वलिंगमिति शाकपूणिः । नि० १२. ४०. ।
 इति । अत्र विश्वशब्दः सर्वशब्दपर्याय इति यास्कस्य मतं ।
 देवविशेषस्यैवासाधारणं लिंगमिति शाकपूणेर्मतं । अवंती-
 त्योमामो देवाः । मन्त्रित्यनुवृत्तावविसिविसिशुषिभ्यः कित् ।
 उ० १. १४२. । इति मन्प्रत्ययः । ज्वरत्वरस्त्रिभ्यविमवासु-
 पधायाञ्च । पा० ६. ४. २०. । इत्यृट् । मनः कित्त्वेऽपि
 बाहुलकत्वाद्गुणः । आज्ञसेरसुक् । पा०. ७. १. ५०. । इति
 जसेरसुगागमः । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वं । चर्षणयो मनुष्यास्ता-
 न्वृष्टिदानादिना धारयन्तीति चर्षणीष्टतो देवाः । पूर्वस्या-
 मन्त्रितस्य सामान्यवचनस्य विभाषितं विशेषवचने बहुवचनं ।
 पा० ८. १. ७४. । इत्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधादपादादित्वेन
 निघातः । नन्वत एव विद्यमानवत्त्वात्सुबामन्त्रित इति परां-
 गवत्त्वं नैकपदीभावात्पदादपरत्वेन कथं निघात इति चेत् ।
 न । वत्करणं स्वाश्रयमपि यथा स्यादिति वचनात्पदमेदप्रशुक्तस्य
 निघातस्याप्यपपत्तेः । एकपद्येऽप्याद्युदात्तत्वेऽनुदात्तं पद-
 मेकवर्जमिति सुतरामेव निघातो भविष्यति । इत्यमेव तर्हि

द्रवत्पाणी शुभस्यती इत्यत्रापि परांगवत्त्वेनैकपद्यादुत्तरस्य
 शेषनिघातप्रसंग इति चेत् । न । तत्र परांगवद्भाषस्य परैषा-
 र्मज्ञितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवद्भावेन बाधितत्वात् ।
 इह पुनर्विभाषितं विशेषवचने बहुवचनमित्यविद्यमानवत्त्वस्य
 निषेधात् । पूर्वस्याप्यामंत्रितस्य विद्यमानवत्त्वात्परांगवत्त्व-
 स्वीकृतमिति वैषम्यं । विश्वे । पादादित्वादाद्युदात्तः । गण-
 देवतावचनश्चात्र विश्वशब्दो न सर्वशब्दपर्याय इति विशेष-
 परतया सामान्यवचनत्वादोमास इत्यनेन न समानाधिकरण्यं ।
 सामानाधिकरण्ये हि पूर्वस्य पादस्य परांगवद्भाषे सति मित्रा-
 वत्पाण्यहताहधावित्यादाविवान्नाप्यामंत्रिताद्युदात्तता न स्यात् ।
 विश्व इत्यस्य विशेषणं देवास इति । दीव्यंतीति देवाः
 प्रकाशवन्तः । नन्ववयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसीति
 रूढ एवार्थो देवशब्दस्य ग्राह्यो न यौगिकः । यौगिकत्वे
 ह्यवयवार्थानुमंधानव्यवधानेन प्रतिपत्तिर्विचक्षिता स्यात् ।
 समुदायप्रसिद्धौ तु न विक्षेप इति चेत् । न । समुदायप्रसिद्धौ हि
 देवशब्दस्य सामान्यपरतया विशेषवचनत्वाभावादिभाषितं
 विशेषवचने बहुवचनमित्यनेनानिषिद्धत्वाद्विश्वे इत्यस्याविद्य-
 मानवत्त्वं न शुभस्यती इति पदबद्देवा इत्यस्याप्याद्युदात्तत्वं
 स्यात् । स्वरानुसारेण च रूढित्वाग्नेनाग्निं देवशब्दस्य योग-
 स्वीकारो युक्त एव । आगत । आगच्छत । बहुलं कंसोति
 शपो लुकि सत्यनुदात्तोपदेशेत्यादिना मकारलोपः । आङ्
 पदात्परात्वाच्चिघातः । दाश्वंसः । दाश्व दान इत्यस्य कसौ
 दाश्वान् साह्वान् मोदुंश्च । पा० ६, १, १३, । इति निपात-
 नात्कादिनियमप्राप्त इडागमो द्विवचनं च । पा० ७, २, १३, ।

न भवति । प्रत्ययत्वरिण कसोरुदात्तत्वं । दाशुष इत्यत्र वसोः
संप्रसारणं । पा० ६. ४. १३१. । इति संप्रसारणं । संप्रसार-
णाच्च । पा० ६. १. १०८. । इति पूर्वरूपत्वं । आसिषसिच-
सीनां च । पा० ८. ३. ६०. । इति षत्वम् ।

द्वितीयाष्टचमाह ॥

विश्वे देवासो अमुरः सुतमा गंत तूर्णयः । उस्मा इव

स्वसराणि ॥ ८ ॥

विश्वे । देवासः । अप्सुरः । सुतं । आ । गंत ।

तूर्णयः । उस्माऽइव । स्वसराणि ॥ ८ ॥

विश्वे देवास एतन्नामकगणरूपा देवविशेषाः सुतं सोम-
मागंत । आगच्छंतु । कीदृशाः । अमुरः । तत्तत्काले वृष्टिप्रदा
इत्यर्थः । तूर्णयः । त्वरायुक्ताः । यजमानमनुग्रहीतुमालम्ब-
रहिता इत्यर्थः । विश्वेषां देवानां सोमं प्रत्यागमन उस्मा
इत्यादिर्दृष्टांतः । उस्माः सूर्यरश्मयः स्वसराण्यहानि प्रत्याल-
म्बरहिता यथा समागच्छन्ति तद्वत् । खेदय इत्यादिषु पंच-
दशसु रश्मिनामसूत्रा वसव इति पठितं । वस्तोरित्यादिषु
द्वादशस्वहर्नामसु स्वसराणि भ्रंसो घर्म इति पठितं । तच्च
पदं यास्केन व्याख्यातं । स्वसराण्यहानि भवन्ति स्वयंसारी-
ण्यापि वा स्वराहित्येण भवति स एतानि सारयति । उस्मा इव
स्वसराण्येत्यपि निगमो भवतीति ॥ देवासः । पचाद्यजंत-
श्चित्त्वादिन्तोदात्तः । पा० ३. १. १३४. । अमुरः । तुर त्वरणे
सुविकरणौ । तुतुरति त्वरयंतौत्यर्थे क्तिप्चेति क्तिप् । गति-
कारकोऽपि पदात्कृदित्युत्तरपदप्रकर्तस्वरत्वं । आगंत । आग-
च्छन्तित्यर्थे व्यत्ययेन मध्यमपुरुषबहुवचनं । बहुलं हृदसीति

शपो लुक् । तस्य तप्तनप्तनयनाच्च । पा० ७. १. ४५. । इति
तथादेशेऽपित् । पा० १. २. ४. । इति प्रतिषेधादङित्वादनु-
नासिकलोपाभावः । तिङ्ङितिङ् इति निघातः । जित्वरा
संभ्रम इति धातोस्वरंत इति तूर्णयः । निरित्यनुवृत्तौ वहि-
न्विशुयुद्रग्लाहात्वरिभ्यो नित् । उ० ४. ५२. । इति नित् ।
नित्त्वादाद्युदात्तः । उस्मा इवेत्यनेनेन नित्यसमासो विभक्त्य-
लोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति समासे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं
नित्यं । सरतीति सरः सूर्यः । पचाद्यच् । स्वः सरो येषां तानि
ससरास्यहानि । बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति स्वशब्द
आद्युदात्तः ।

तृतीयामृचमाह ॥

विश्वे देवासो अस्मिन् एहिमायासो अद्रुहः । मेधं जुषंत

वज्रयः ॥ ८ ॥

विश्वे । देवासः । अस्मिन् । एहिमायासः । अद्रुहः ।

मेधं । जुषंत । वज्रयः ॥ ८ ॥

विश्वे देवास एतन्नामका देवविशेषा मेधं हविर्यज्ञसंबद्धं
जुषंत । सेवतां । कीदृशाः । अस्मिन् क्षयरहिताः शोषरहिता
वा । एहिमायासः सर्वतो व्याप्तप्रज्ञाः । यद्वा सौचीकमग्निमस्य
प्रविष्टमेहि मा यासीरिति यदवोचन् तदनुकरणहेतुकोऽयं
विश्वेषां देवानां व्यपदेश एहिमायास इति । अद्रुहः । द्रोह-
रहिताः । वज्रयः । वोढारः । धनानां प्रापयितारः ॥ स्मिन्ने-
क्षयार्थस्य शोषणार्थस्य वा संपदादिभ्यो भावे क्तिप् नञ्
बहुव्रीहिः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा नञ्सुभ्यामित्युत्तर-

पदांतोदात्तत्वं । एहिमायासः । ईह चेष्टायां । आ समंतादीहत्
इत्येहिः । इन् । उ० ४, ११८ । इति सर्वधातुसाधारण
इन्प्रत्ययो निच्वादाद्युदात्तः । एहिर्माया प्रज्ञा येसामिति
बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अथवा । आङ उदात्तादुत्तर-
स्येहीति लोष्मध्यमैकवचनस्य तिङ्ङितिङ इति निघात
एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येकार उदात्तः । एहीत्येतत्पद्युक्तं
मा यासौरित्यत्र मायेत्यक्षरद्वयं येषां त एहिमायासः । पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरः । अद्रहः । द्रह जिघांसायां । संपदादित्वाद्भावे
क्लिपि । पा० ३, ३, १०८, ८, । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्त-
रपदांतोदात्तत्वं । मेधं । मेष्ट संगमे च । मेध्यते देवैः संगम्यत
इति मेधं हविः । कर्मणि घञ् । जिच्वादाद्युदात्तः । जुषंत
सेवंतामित्यर्थे कृंदसि लुङ्लङ्लिटः । पा० ३, ४, ६, । इति
धातुसंबन्धे लङ् । यत उक्तरूपा विश्वे देवा अतो जुषंतेति
द्रुहादिधात्वर्थैः संबन्धात् । बहुलं कृंदस्यमाङ्योगेऽपि । पा०
६, ४, ७५, । इत्यङागमाभावः । 'वङ्मयः । निरित्यनुवृत्तौ
वह्निश्चीत्यादिना विहितस्य निप्रत्ययस्य निच्वादाद्युदात्तत्वं ॥

सारस्वते त्वचे या प्रथमा सान्वारंभणौयेष्टौ सरस्वत्याः
पुरोनुवाक्या । तथा दर्शपूर्णमासावारण्यस्मान् इत्यस्मिन्खंडे
पावका नः सरस्वती पावीरवी कन्या चित्रायुः । आ० २, ८, ।
इति सूत्रितं । तामेतामृचमाह ॥

पावका नः सरस्वती वाजिभिर्वाजिनीवती । यज्ञं ।

वष्टु धियावसुः ॥ १० ॥

पावकः । नः । सरस्वती । वाजिभिः । वाजिनीऽवती ।

यज्ञं । वष्टु । धियावसुः ॥ १० ॥

सरस्वती देवी वाजिभिर्हविलंक्षणैरन्नैर्निमित्तभूतैः । यद्वा
यजमानेभ्यो दातव्यैरन्नैर्निमित्तभूतैर्नाऽस्मदीयं यज्ञं वष्टु ।
कामयतां कामयित्वा च निर्वहत्वित्यर्थः । तथा चारण्यककाण्डे
श्रुत्यैव व्याख्यातं । यज्ञं वष्टुति यदाह यज्ञं वहत्वित्येव
तदाहेति । किट्टशी सरस्वती । पावका । शोधयित्री । वाजि-
नीवती । अन्नवत्क्रियावती । धियावसुः । कर्मप्राप्यधननिमित्त-
भूता । वाग्देवतायास्तथाविधं धननिमित्तत्वमारण्यककाण्डे
श्रुत्या व्याख्यातं । यज्ञं वष्टु धियावसुरिति । वाग्वै धिया-
वसुरिति । श्येनः सोम इत्यादिषु पंचत्विंशत्संख्याकेषु देवता-
विशेषवाचिषु पदेषु सरमा सरस्वतीति पठितं । एतामृचं यास्क
एवं व्याचष्टे । पावका नः सरस्वत्यन्नैरन्नवती यज्ञं वष्टु
धियावसुः कर्मवसुः । नि० ११. २६. । इति ॥ पवनं पावः
शुद्धिस्तं कायतीति पावका । कै गै रै शब्दे । आतोऽनुपसर्गो
कः । पा० ३. २. ३. । ऊर्द्धत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनांतोदात्तत्वं ।
यद्वा । पुनातीत्यर्थं ण्वुलि प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात् इदाप्यसुप ।
पा० ७. ३. ४४. । इतोत्वस्याभावोऽंतोदात्तत्वं च क्कांदसं
द्रष्टव्यं । सरःशब्दः सत्तेरसुगंतत्वादाद्युदात्तः । मतुण्डोपोः पित्त्वा-
दनुदात्तत्वं । वाजिभिः । वाजशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः । स
ह्यवृत्तृत्वादाकृतिगणः । वाजोऽन्नमास्विति वाजिन्यः क्रियाः ।
अत इनिठनी । पा० ५. २. ११५. । इतीनिप्रत्ययः । ताः
क्रिया यस्याः संति सा सरस्वतो वाजिनीवतो । क्कंदसीर इति
मनुपो वत्वं । मतुण्डोपोः पित्त्वेनानुदात्तत्वादिनेः प्रत्ययाद्यु-
दात्तत्वमेव शिष्यते । यज्ञं ; यजयाचेत्यादिना । पा० ३. ३.
८०. । नड प्रत्ययस्वरणांतोदात्तः । वष्टु । वशं कांती । कांति-

रभिलाषः । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । निघातः ।
 धियावसुः । धिया कर्मणा वसु यस्याः सकाशाद्भवति सा
 धियावसुः । सावेकाच इति विभक्तिरुदात्ता । बहुव्रीहौ प्रकृत्या
 पूर्वपदमिति विभक्तिस्वर एव शिष्यते । छांदसस्तृतीयाया
 अलुक् ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

चोदयित्री सृष्टानां चेतंती सुमतीनां । यज्ञं दधे

सरस्वती ॥ ११ ॥

चोदयित्री । सृष्टानां । चेतंती । सुमतीनां ।

यज्ञं । दधे । सरस्वती ॥ ११ ॥

या सरस्वती सेयमिमं यज्ञं दधे । धारितवती । कीदृशी ।
 सृष्टानां प्रियाणां सत्यवाक्कानां चोदयित्री प्रेरयित्री ।
 सुमतीनां शोभनबुद्धियुक्तानामनुष्ठातृणां चेतंती । तदीयमनुष्ठेयं
 ज्ञापयंतो ॥ चोदयित्री । सुद प्रेरणे । ख्यंतानृच् । चित्वा-
 दंतोदात्तः । ऋन्नेभ्यो ङीप् । पा० ४. १. ५. । इति ङीप् ।
 तस्योदात्तयणो हल्पूर्वात् । पा० ६. १. १७४. । इत्युदात्तत्वं ।
 सृष्टानां । जन परिहाण इत्यतः क्तिप्चेति क्तिपि सूतरामून-
 यत्यप्रियमिति सून् इति प्रियमुच्यते । तच्च तद्वतं सत्यं चेति
 सृष्टं । परादिष्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । चेतंती ।
 चिति संज्ञाने । अत्र शपो ङीपश्च णिष्वादनुदात्तत्वं । शतु-
 खादुपदेशात्सर्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वं । धात्वंतस्वर एव
 शिष्यते ॥ सुमतिशब्दस्य मतुपि ऋस्वत्वानामन्यतरस्यां । पा०
 ६. १. १७७. । इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

महो अर्णः सरस्वती प्र चेतयति केतुना । धियो विश्वा

वि राजति ॥ १२ ॥

महः । अर्णः । सरस्वती । प्र । चेतयति । केतुना ।

धियः । विश्वाः । वि । राजति ॥ १२ ॥

द्विविधा हि सरस्वती विग्रहवद्देवता नदीरूपा च । तत्र
पूर्वाभ्यामृग्भ्यां विग्रहवती प्रतिपादिता । अगया तु नदीरूपा
प्रतिपाद्यते । तादृशी सरस्वती केतुना कर्मणा प्रवाहरूपेण
महो अर्णः प्रभूतमुदकं प्रचेतयति । प्रकर्षेण ज्ञापयति ॥
किंच । स्वकीयेन देवतारूपेण विश्वा धियः सर्वाण्यनुष्ठाद-
प्रज्ञानानि विराजति । विशेषेण दीपयति । अनुष्ठानविषय-
बुद्धीः सर्वदोत्पादयतीत्यर्थः । सरस्वत्या द्विरूपत्वं यास्को
दर्शयति । तत्र सरस्वतीत्येतस्य नदीवद्देवतावच्च निगमा
भवन्तीति । एकशतसंख्याकेषूदकनामस्वर्णः क्षौद्र इति पठितं ।
एतामृचं यास्को व्याचष्टे । महदर्णः सरस्वती प्रचेतयति
प्रज्ञापयति केतुना कर्मणा प्रज्ञया वेमानि च सर्वाणि प्रज्ञाना-
न्यभिविराजति । नि०. ११. २७. इति । महो अर्णः ।
महदिति तकारस्य व्यत्ययेन सकारः । तस्य कृत्वोत्वगुणाः ।
प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । एङः पदांतादति । पा० ६. १.
१०८. इति पूर्वरूपे प्राप्ते प्रकृत्यांतःपादमध्यपरे । पा० ६.
१. ११५. इति प्रकृतिभावः । अर्त्तोत्यर्थः । उदके नृत् च ।
उ० ४. १८८. इत्यसुन्प्रत्ययो नुडागमश्च । केतुना । प्राति-
पदिकस्वरेणांतोदात्तः । विश्वाः । विश्वशब्दः कन्प्रत्ययांत
आद्यदात्तः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे षष्ठो वर्गः ॥

॥ इति प्रथममंडले प्रथमोऽनुवाकः ॥

प्रथमे मंडले द्वितीयानुवाके चत्वारि सूक्तानि । तत्र
सुरूपेत्यादिकं दशचं प्रथमं सूक्तं सुरूपकस्तुं दशैत्यनुक्रांत्वात् ।
पूर्ववत्प्रधुच्छंदसो गायत्रस्य चानुवृत्तेस्तो एवर्षिच्छंदसी । इंद्रं
पृच्छेति चतुर्थ्यामृचि लिंगदर्शनादिंद्रो देवता । अभिप्लवषडहे
ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रातःसवने स्तोमवृद्धावावापार्थानि सुरूप-
कत्नुमूतय इत्यादीनि षट् सूक्तानि । सूत्रितं चाभिप्लव-
पृष्ट्याह्वानीति खंडे ब्राह्मणाच्छंसिनः सुरूपकत्नुमूतय इति षट्
सूक्तानि । आ० ७. ५. । इति ॥ अद्यानि त्रीणिसूक्तानि
महाव्रते निष्केवत्य श्रीणिहृत्वाशौती शस्तव्यानि । उक्तं च
शीनकेन । सुरूपकत्नुमूतय इति त्रौण्येन्द्र भानसिं रयिमिति
सूक्ते इति ॥ चतुर्विंशेऽहनि माध्यादिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिनः
सुरूपकत्नुमूतय इति वैकल्पिक स्तोत्रियस्तुचः । होत्रका-
णामिति खंडे मदे मदे हि नो ददिः सुरूपकत्नुमूतये ।
आ० ७. ४. । इति सूत्रितत्वात् ॥ अग्निष्टोमे वैश्वदेवशस्ते
सुरूपकत्नुमूतय इति धाय्या । सुरूपकत्नुमूतये तत्तन्मूत-
मिति सूत्रितत्वात् । तामेतां सूक्तगतां प्रथमां चमाह ॥

सुरूपकत्नुमूतये सुदुषामिव गोदुहे । जुहमसि द्यवि-

द्यवि ॥ १ ॥

सुरूपकत्नुं । जतये । सुदुषांऽद्व । गोऽदुहे ।

जुहमसि । द्यविऽद्यवि ॥ १ ॥

सुरूपकत्नुं शोभनरूपोपेतस्य कर्मणः कर्तारमिंद्रमूतयेऽ-
स्मद्रत्नाय द्यवि द्यवि प्रतिदिनं जुहमसि । आह्वयामः ।

आह्वाने दृष्टांतः । गोदुहे गोधुगर्थं सुदुघामिव सुष्टु, दोग्धीं
गामिव । यथा लोके गोयीं दोग्धा तदर्थं तस्याभिमुख्येन
देहनीयां गामाह्वयति तद्वत् । वस्तोरित्यादिषु द्वादशस्व-
हर्नामसु द्यवि द्यवीति पठितं ॥ सुरुपकत्तुं । करोतीति
कत्तुः । कृहनिभ्यां कृः । उ० ३. ३०. । किच्चाहुणाभावः ।
तकारोपजनम्ब्यांदसः । समासांतोदात्तः । उतये । अवर्तिर्धा-
तोरुदात्त इत्यनुवृत्तावृत्तिश्रुतिसातिहेतिकीर्तयश्च । पा० ३.
३. ८७. । इति क्तिन्नुदात्तो निपातितः । सुदुघां । सुष्टु, दुग्ध
इति सुदुघा । दुहः कञ्घश्च । पा० ३. २. ७०. । इति कप्प्रत्ययो
हकारस्य च घकारः । किच्चाहुणाभावः । कपः पिच्चादनु-
दात्तत्वे धातुस्वरणोक्ता उदात्तः । सुशब्देन गतिसमासे
क्लृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव स्वरः । इवेन विभक्त्यलोपः
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेतीवसमासे स एव । गां दोग्धीति
गोधुक् । सत्सूहिषेत्यादिना । पा० ३. २. ६१. । क्तिप् ।
क्लृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । जुहमसि । ह्वयतेर्लुत्तमपुरुष-
बहुवचने बहुलं कृंदसीति शपः झुः । पा० २. ४. ७६. ।
अभ्यस्तस्य च । पा० ६. १. ३३. । इत्यभ्यस्तकारणस्य ह्वयतेः
प्रागेव द्विर्वचनात्संप्रसारणं । संप्रसारणाच्च । पा० ६. १.
१०८. । इति परपूर्वत्वं । हलः । पा० ६. ४. २. । इति दीर्घः ।
ततः श्लाविति द्विर्वचनं । अभ्यासस्य ङस्वः । पा० ७. ४. ५८. ।
चुत्वजश्च । पा० ७. ४. ६२. ८. ४. ५४. । इदंतो मसिः ।
पा० ७. १. ४६. । इतोकारागमः । प्रत्ययस्वरेण मकारस्यो-
दात्तत्वं । द्यवि द्यवि । द्योशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः ।
नित्यवोपस्योः । पा० ८. १. ४. । इति द्विर्भावः । तस्य

परमास्त्रेडितं । पा० ८, १, २, । अनुदात्तं च । पा० ८, १, ३, ।
इति द्वितीयस्वानुदात्तत्वं ॥

द्वितीयाश्चमाह ॥

उप नः सवना गहि सोमस्य सोमपाः पिब । गोदा इदेवतो
मदः ॥ २ ॥

उप । नः । सवना । आ । गहि । सोमस्य । सोमऽपाः ।

पिब । गोऽदाः । इत् । रेवतः । मदः ॥ २ ॥

हे सोमपाः सोमस्य पातरिंद्र सोमं पातुं नोऽस्मदीयानि
सवना त्रीणि सवनानि प्रत्युप समीप आगहि । आगच्छ ।
आगत्य च सोमस्य सोमं पिब । रेवतो धनवतस्तव सहो हर्षो
गोदा इत् । गोप्रद एष । त्वयि हृष्टे सत्यस्माभिर्गावो, लभ्यंत
इत्यर्थः ॥ उप । निपातत्वापाद्युदात्तः । सवना । सूयते सोम
एष्विति सवनानि । अधिकरणे ल्युट् । पा० ३, ३, ११७, । सुपो
डादेशष्टिलोपश्च । लितीति प्रत्ययात्पुर्वस्वाकारस्योदात्तत्वं ।
गहि । गमेर्बहुलं छंदसीति शपो लुक् । हेर्डित्तादनुदात्तो-
पदेशेत्यादिना । पा० ६, ४, ३७, । मकारलोपः । अतो हेः ।
पा० ६, ४, १०५, । इत्याभाच्छास्त्रीये लुकि कर्तव्येऽसिद्धवदत्ता
भात् । पा० ६, ४, २२, । इत्याभाच्छास्त्रीयो मकारलोपऽ-
सिद्धवद्भवति । सोमपाः । आमंत्रितस्य चेति निघातः । तस्या-
विद्यमानवत्त्वेऽपि पूर्वापेक्षया तिङ्ङितिङ् इति पिबेत्यस्य
निघातः । न च पूर्वस्वापि परांगवद्भावेनाविद्यमानवत्त्वं ।
असामर्थ्येन तदभावात् । गां ददातीति गोदाः । क्षिप्श्च ।
पा० ६, २, ८६, । इति क्षिपं परमपि सरूपं बाधित्वा प्रति-
पदविधित्वादातो मनिन्कनिब्बनिपश्च । पा० ३, २, ७४, ।

इति विच । क्विपि हि घुमास्येत्यादिना । पा० ६. ४. ६६. ।
धातोराकारस्येत्वं स्यात् । रेवान् । रयिर्धनमस्यास्तीति मतुप् ।
ईस्वनुङ्श्चान् मतुप् । पा० ६. १. १०६. । इति मतुबुदात्तः ।
छन्दसीरः । पा० ८. २. १५. । इति वत्वं । रयिर्मतौ बहुलं
छन्दसि । पा० ६. १. ३७. २. । इति संप्रसारणपरपूर्वत्वे
गुणश्च । मदः । मदोऽनुपसर्गे । पा० ३. ३. ६७. । इत्यप् ।
पित्वादनुदात्तः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अथा ते अंतमानां विद्याम सुमतीनां । मा नोऽति

ख्य आ गहि ॥ ३ ॥

अथ । ते । अंतमानां । विद्याम । सुमतीनां । मा ।

नः । अति । ख्यः । आ । गहि ॥ ३ ॥

अथ सोमपानानंतरं हे इंद्र ते तवांतमानामंतिकतमाना-
मतिशयेन समीपवर्तिनां सुमतीनां शोभनमतियुक्तानां शोभन-
प्रज्ञानां पुरुषाणां मध्ये स्थित्वा विद्याम । वयं त्वां जानीयाम ।
यदा । सुमतीनां शोभनबुद्धीनां कर्मानुष्ठानविषयाणां लाभार्थ-
मित्यध्याहारः । बुद्धिलाभाय त्वां स्मरेमेत्यर्थः । त्वमपि नोऽति
मा ख्यः । अस्मानतिक्रम्यान्वेषां त्वत्स्वरूपं मा प्रकथय ।
किंत्वागच्छास्मानेवागच्छ ॥ अथेति निपात आद्युदात्तः ।
निपातस्य चेति दीर्घत्वं । अंतमानां । अतिशयेनांतिका
इत्यतिशयने तमप् । पा० ५. ३. ५५. । तमे तादेश ।
पा० ६. ४. १४८. ५. । इति तादिलोपः । अंतोऽस्यास्ती-
त्यंतिक समीपः । अत इनिठनाविति ठन् । नित्वाटाद्युदात्तः ।
दूरोत्कर्षस्य ह्यवसानं नास्ति । सामीप्योत्कर्षस्य पुनर्यो यस्य

समोपः स एव तस्मात् इत्यंतवत्त्वात्समीपमंतिकमुच्यते ।
 विद्याम । वेत्तेर्लिङि यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिञ्च । पा०
 ६, ४, १०३ । इति यासुडुदात्तः । पादादित्वात्तिङ्ङित्तिङ्
 इति न निघातः । सुमतौनां । मतिशब्दे क्तिनन्तेऽपि मन्वे
 वृषेष्पचमन्विदभूवीरा उदात्तः । पा० ३, ६६ । इतीकार
 उदात्तः । शोभना मतिर्येषां ते सुमतय इति । बहुव्रीहौ
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादेन नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तः ।
 शोभना मतयः सुमतय इति कर्मधारयेऽप्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्व-
 रापवादः । कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणांतोदात्ततैव । अतो मतुपि
 ऋस्वादंतोदात्ताच्च सुमतिशब्दात्परस्य नामो नामन्यतरस्या-
 मित्युदात्तत्वं । ख्यः । ख्या प्रथम इत्यस्य लुङि सिध्यस्यति-
 वक्तव्यत्वात्तिभ्योऽङ् । पा० ३, १, ५२ । इति चूर्णेडादेशः ।
 आतो लोप इटि च । पा० ६, ४, ६४ । इत्याकारलोपः ।
 इतश्च । पा० ३, ४, १०० । इतीकारलोपो रुत्वविसर्गौ ।
 न माङ्योगे । पा० ६, ४, ७४ । इत्युभभावः । गहि ।
 गर्भेर्बहुलं छंदसीति शपो लुकि हेङि च्छादनुदात्तोपदेशेति
 मकारलोपस्यासिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वादतो हेरिति लुक् न
 भवति ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

परेहि विग्रमस्तृतमिंद्रं पृच्छा विपश्चितं । यस्ते सखिभ्य

आ वरं ॥ ४ ॥

परा इहि । विग्रं । अस्तृतं । इंद्रं । पृच्छ । विपःचितं ।

यः । ते । सखिभ्यः । आ । वरं ॥ ४ ॥

अत्र यजमानं प्रति होता ब्रूते । हे यजमान त्वमिंद्रं परेहि । इंद्रस्य समीपे गच्छ । गत्वा च विपश्चितं मेधाविनं होतारं मां पृच्छ । असौ होता मम्यक् स्तुतवान्न वेत्येवं प्रश्नं कुरु । य इंद्रस्तौ तव यजमानस्य सखिभ्य ऋत्विग्भ्यो वरं श्रेष्ठं धनं पुत्रादिकमा समंतात्प्रयच्छतीति शेषः । तादृशमिंद्रमिति पूर्वश्रान्वयः । पुनरपि कौटुशं । विग्रं । मेधाविनं । अस्तृत् । अहिंमितं । विप्र इत्यादिषु चतुर्विंशतिमंख्याकेषु मेधाविनामसु विग्रविपश्चिच्छब्दौ णठितौ ॥ विग्रं । हृषादित्वादाद्युदात्तः । अस्तृत् । अन्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । इंद्रशब्द ऋज्ज्वाद्येत्यादिना रन् । निच्वादाद्युदात्तः । सखिभ्यः । समाने ख्यद्योदात्तः । उ० ४. १३८. । इति समान उपपदे ख्यातेरिण् । डिदित्यनुवृत्तेस्तस्य डित्वाट्टिलोपश्च । पा० ६. ४. १४३. । तत्संनियोगेन यलोपः । उपपदस्योदात्तत्वं । समानस्य इंद्रस्यमूर्धप्रभृत्युदकेषु । पा० ६. ३. ८४. । इति सभावः । अतः सखिशब्द आद्युदात्तः । त्रियत इति वरः । ग्रहवृष्टनिश्चिगमश्च । पा० ३. ३. ५८. । इत्यप् । तस्य पित्वाङ्गातुस्वर एव ॥

पंचमोऽमृतमाह ॥

उत ब्रुवंतु नो निदो निरन्यतश्चिदारत । दधाना इंद्र

इदुवुः ॥ ५ ॥

उत । ब्रुवंतु । नः । निदः । निः । अन्यतः । चित् ।

आरत । दधानाः । इंद्रे । इत् । दुवः ॥ ५ ॥

नोऽस्माकं संबन्धिन ऋत्विज इति शेषः । ते ब्रुवंतु । इंद्रं स्तुवंतु । उत । अपि च हे निदो निंदितारः पुरुषा निरारत ।

इता देशान्निर्गच्छत । अत्यतश्चित् । अन्यस्मादपि देशान्नि-
र्गच्छत । कोटशा ऋत्विजः । इंद्रे दुवः परिचर्या दधानाः ।
कुर्वाणाः । इच्छब्दोऽवधारणे । सर्वदा परिचर्या कुर्वंत एव
तिष्ठन्त्वित्यर्थः ॥ निदंतोति निदः । निदि कुत्सायां । क्विपि
नुमभावश्चादसः । सुपोऽनुदात्तत्वाद्वातुस्वरः । आमंत्रितत्वे-
अपि वाक्यांतरत्वेन स्ववाक्यगतपदादपरत्वान्न निघात इत्या-
द्युदात्तत्वमेव । अन्यतः । लितीति प्रत्ययपूर्वस्योदात्तत्वं ।
चिदित्यपिशब्दार्थः । तेन न केवलमितः । इतो निर्गत्यान्य-
तोऽपि निर्गच्छतेति गम्यते । स एष धात्वर्थयो संबंध आरतेति
लुडा द्योत्यते । स हि धातुसंबंधाधिकारे विधीयते । आरत ।
अचैश्चंदसि लुङ्लङ्लिट इति लोडर्थं लुङ् । मध्यमबहु-
वचनस्य तादेशः । सतिशास्यतिभ्यश्च । पा० ३. १. ५६. ।
इति च्लेरडादेशः । ऋट्शोऽङि गुणः । पा० ७. ४. १६. ।
इति गुणः । आडागमः । दधानाः । शानचश्चित्वात्प्राप्तमंतो-
दात्तं वाधित्वा परत्वादभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । दुवः
परिचर्या । इरज्यतौत्यादिषु दुवस्यतीति पाठात् । नन्वि-
षयस्यानिसंतस्यत्याद्युदात्तः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे सप्तमो वर्गः ॥

सुरुपेति सूक्ते षष्ठौ मृचमाह ॥

उत नः सुभगां अरिर्वोचेयुर्दस्म कृष्टयः । स्यामेदिंद्रस्य

शर्मणि ॥ ६ ॥

उत । नः । सुभगान् । अरिः । वोचेयुः । दस्म । कृष्टयः ।

स्याम । इत् । इंद्रस्य । शर्मणि ॥ ६ ॥

हेदस्म शत्रूणामुपक्षयितरिन्द्र त्वदनुग्रहादरिकृत शत्रवोऽपि
नोऽस्मान् सुभगान् शोभनधनोपेतान्वोचेयुः । उच्यासुः ।
कृष्टयो मनुष्या अस्मिन्मित्रभूता वदन्तीति किमु वक्तव्यमिति
शेषः । ततो धनमंपन्ना वयमिन्द्रस्य शर्जणीन्द्रप्रसादलब्धे सुखे
स्यामेत् । भवेमैव । मघमित्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु धन-
नामसु रयिः क्षत्रं भग इति पठितं । मनुष्या इत्यादिषु
पंचविंशतिसंख्याकेषु मनुष्यनामसु कृष्टय इति पठितं ॥ उत ।
एवमादीनामंतः । फि० ४. १३. । इत्यंतोदात्तः । सुभगान् ।
भगशब्दस्य क्रत्वादिषु पाठान्नसुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं
बाधित्वा क्रत्वादयश्च । पा० ६. २. ११८. । इत्युत्तरपदाद्यु-
दात्तत्वं । संहितायां दीर्घादटि समानपादे । पा० ८. ३. ६. ।
इति नकारस्य कृत्वं । भोभगो । पा० ८. ३. १७. । इति यत्वं ।
लोपः शाकल्यस्य । पा० ८. ३. १८. । इति यलोपः । तस्या-
सिद्धवत्त्वात् पुनः संधिकार्यं । आतोऽटि नित्यं । पा० ८. ६. ३.
इत्याकारस्य सानुनासिकता । अरिः । वचनव्यत्ययः । अच
इः । उ० ४. १४०. । इतीप्रत्ययांतः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः ।
वोचेयुः । उच्यासुः । वच परिभाषण इत्यस्मादाशीर्लिङि
च्छेर्जुसादेशे । पा० ३. ४. १०८. । लिङाशिष्यङ् । पा० ३. ४.
१. ८६. । इत्यङ्प्रत्यये वच उम् । पा० ८. ४. २०. । इत्यु-
मागमः । गुणः । किदाशिषि । पा० ३. ४. १०४. ३ इति
यासुट् । छंदस्युभयथा । पा० ३. ४. ११८. । इति लिङादेशस्य
सार्वधातुकत्वालिङः सलोपोऽन्यस्य । पा० ७. २. ७८. । इति
सकारलोपः । अतो येयः । पा० ७. २. ८०. । आहुः । पा०
६. १. ८७. । अङोऽदृपदेशत्वात्सार्वधातुकस्वरेण लिङोऽनु-

दात्तत्वं । अङ्प्रत्ययस्वर एव शिष्यते । तेन सहेकारस्य गुण
एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । देस्म । दसु उपक्षय
इत्यस्मादंतर्भावितव्यथादिषियुधीधिदसिश्वाधूसूभ्यो मक् । उ०
१. १४३. । पदात्परत्वादामंत्रितनिघातः । कष्टयः । क्तिच्क्षौ
च सज्ञायां । पा० ३. ३. १७४. । इति क्तिचि मनुष्यनाम-
त्वाच्चित इत्यंतोदात्तः । स्याम । अस मुवि । असोरक्षोपः ।
पा० ६. ४. १११. । यासुट उदात्तत्वं । पादादित्वादनघातः ।
शर्मणि । शृ हिंसायां । हिनस्ति दुःखमिति शर्म । अन्येभ्योऽपि
दृश्यंते । पा० ३. २. ७५. । इति मनिन् । नेडुशि कृति । पा०
७. २. ८. । इतीटप्रतिषेधः । निच्चादाद्युदात्तत्वं ॥

सप्तमीसूचमाह ॥

एमाशमाशवे भर यज्ञश्रियं नृमादनं पतयन्मंदयत्सखं ॥ ७ ॥

आ । ई । आशुं । आशवे । भर । यज्ञाश्रियं । नृमादनं ।

पतयत् । मंदयत्सखं ॥ ७ ॥

ईमिति निपात इदंशब्दार्थे वर्तते । हे यजमान । आशवे
कृत्स्नसोमयागव्याप्तार्थेद्राय । ईमाभर । इमं सोममाहर ।
कोट्टशं सोमं । आशुं । सवनत्रयव्याप्तं । यज्ञश्रियं । यज्ञस्य
संपद्रुपं । नृमादनं । नृणांमृत्वियजमानानां हर्षयितुं । पत-
यत् । पतयंतं । कर्माणि प्राप्नुवतं । मंदयत्सखं । यदंद्रो
मंदयति यजमानान् हर्षयति तस्मिन्निन्द्रे सखिभूतोऽयं सोमः ।
तत्प्रीतिहेतु त्वानृप्तिहेतुत्वाद्वा ॥ आशुं । कृत्वापाजिमिस्वदि-
साध्यश्रुभ्य उण् । उ० १. १. । इत्युण् । प्रत्ययस्वरः । आशवे ।
पूर्ववत् । यज्ञश्रियं । समासस्येत्यंतोदात्तः । माद्यंतेऽनेनेति
मादनः । करणाधिकरणयोश्च । पा० ३. ३. ११७. । इति

लुङ् । तस्य लिच्चात्पूर्वं आकार उदात्तः । गतिकारकोप-
पदात्कृदिति स एव शिष्यते । पतयत् । पतेरदंतस्य चीरादिको
णिच् । पा० ३. १. २५. । अतो लोपः । पा० ६. ४. ४८. ।
तस्य स्थानिवत्त्वादुपधायां वृद्धभावाः । पा० ७. २. ११६. ।
लटः शत्रादेशः । तस्य छंदस्युभयथेत्यार्द्धधातुकत्वेन शबभावाद-
दुपदेशादिति निघाताभावेन प्रत्ययाद्युदात्तत्वमेष भवति ।
आर्द्धधातुकत्वेऽपि सर्वे विधयश्छंदसि विकल्परंत इति णेरनिटि ।
पा० ६. ४. ५१. । इति णिलोपाभावः । सुपां सुलुगित्यमो
लुक् । न लुमता । पा० १. १. ६३. । इति प्रत्ययलक्षण-
निषेधादुगिदचां । पा० ७. १. ७०. । इति न नुम् । एवं
मंदयच्छब्दोऽतोदात्तः । मंदयतीद्वे सखा । सप्तमीति योग-
विभागात्सप्तमः । तत्पुरुषे तुल्यार्थेति सप्तमीपूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं ॥

अष्टमोऽष्टमाह ॥

अस्य पीत्वा शतक्रतो घनो वृत्राणामभवः । प्रावी वाजिषु
वाजिनं ॥ ८ ॥

अस्य । पीत्वा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । घनः । वृत्राणां ।

अभवः । ॥ । आवः । वाजिषु । वाजिनं ॥ ८ ॥

हे शतक्रतो बहुकर्मयुक्तेद्र त्वमस्य सोमस्य संबंधिमंशं पीत्वा
वृत्राणां वृत्रनामकासुरप्रमुखानां शत्रुणां घनोऽभवः । यताभूः ।
ततो वाजिषु संग्रामेषु वाजिनं संग्रामवंतं स्वभक्तं प्रावः । प्रकर्षेण
रक्षितवानसि ॥ अस्येतीदंशब्देन प्रयोगसमये पुरोदेशस्यः
सोमो निर्दिश्यते न तु पूर्वप्रकृतः सोमः परामृश्यते । अतोऽ-
नन्वादेशत्वान्नचिदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ । पा० २.

४. ३२. । इत्यशदेशः । अतो न सर्वानुदात्तत्वे किंतु
 त्यदाद्यवे । पा० ७. २. १०२. । हलि लोपेऽकारः प्रातिपदि-
 कस्वरिणोदात्त इत्यंतोदात्तादित्यनुवृत्तावूडिदंपदाद्यप्स्रैद्युभ्यः ।
 पा० ६. १. १७१. । इति विभक्तिरुदात्ता । पौत्वा । पिबतेः
 क्ताप्रत्यये घुमास्थादिनेत्वं । प्रत्ययस्वरिणोदात्तः । असामर्थ्यान्न
 परामंतितांगवद्भावः । घनः । भूतौ घनः । पा० ३. ३. ७७. ।
 इति हंतर्धातोः काठिन्येऽप्रत्ययः । तदस्यास्तीत्यर्गश्चादित्वाद-
 जंतः । चित्त्वादंतोदात्तः । वाजेषु । वृषादित्वादाद्युदात्तः ।
 वाजिनं । इतिप्रत्ययस्वरः ॥

नवमीमृचमाह ॥

तं त्वा वाजेषु वाजिनं वाजयामः शतक्रतो । धनानामिंद्र
 . सातये ॥ ८ ॥

तं । त्वा । वाजेषु । वाजिनं । वाजयामः । शतक्रतो

इति शतऽक्रतो । धनानां । इंद्र । सातये ॥ ८ ॥

हे शतक्रतो बहुकर्मयुक्त यदा बहुप्रज्ञानयुक्तेंद्र धनानां
 सातये संभजनार्थं वाजेषु युद्धेषु वाजिनं बलवंतं त्वा पूर्वमंतोक्त-
 गुणयुक्तं त्वां वाजयामः । अन्नवंतं कुर्मः । रण इत्यादिषु
 षट्त्वत्वारिंशत्सु संग्रामनामसु पौंस्येऽमहाधने वाजेऽज्मन्निति
 पठितं । अष्टाविंशतिसंख्याकेष्वन्ननामस्वंधो वाजः पाज इति
 पठितं । ७३ तुवोत्यादिषु द्वादशसु बहुनामसु शतं सहस्रमिति
 पठितं । अपोऽप्र इत्यादिषु षड्विंशतिसंख्याकेषु कर्मनामसु
 शक्ल क्रतुरिति पठितं । केतः केतुरित्यादिष्वेकादशसु प्रज्ञा-
 नामसु क्रतुरसुरिति पठितं ॥ त्वा । अनुदात्तं सर्वमित्यनुवृत्तौ
 त्वामी द्वितीयाया इति त्वादेशः । वाजेषु वज व्रज गतौ ।

वाजयति गमयात शरीरनिर्वाहमनेनेति वाजा बलमन्नं वा ।
 ण्यंतात्करणे घञ् । तत्र जित्स्वरस्यापवादे कर्षात्वतः ।
 पा० ६. १. १५८. । इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ते तस्याप्यपवादत्वेन
 वृषादीनां च । पा० ६. १. २०३. । इत्याद्युदात्तत्वं । वाज-
 यामः । वाजोऽस्यास्तीति वाजवान् । तं कुर्म इत्यर्थे तत्करोति ।
 पा० ३. १. २१. । तदाचष्टे । पा० ३. १. २५. । इति णिच् ।
 इष्ठवण्णो प्रातिपदिकस्य । पा० ६. ४. १५५. १. । इति
 तस्मिन्परत इष्ठवद्भावादिभ्यतोर्लुक् । पा० ५. ३. ६५. । इति
 मतुपो लुक् । टेः । पा० ६. ४. १५५. । इत्यकारलोपः ।
 णिचश्चित्त्वादंतोदात्तत्वं । शपः पित्वे नानुदात्तत्वं । लसार्वधातु-
 कस्वरिणां खगातस्याप्यनुदात्तत्वं । पादादित्वात्तिङ्ङितिङ् इति
 न निघातः । शतक्रतो । आमंत्रितनिघातः । धनानां ।
 नन्विषयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तः । सातये । उदात्त इत्यनु-
 वृत्तावृत्तियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयथेति क्लिबुदात्तः ॥

दशमीमृचमाह ॥

यो रायोऽवनिर्महान्सुपारः सुन्वतः सखा । तस्मा इन्द्राय

गायत ॥ १० ॥

यः । रायः । अवनिः । महान् । सुऽपारः । सुन्वतः । सखा ।

तस्मै । इन्द्राय । गायत ॥ १० ॥

य इन्द्रो रायो धनस्यावतो रक्षकः स्वामी वा तस्मा इन्द्राय
 गायत । हे ऋत्विजस्तृतीयार्थं स्तुतिं कुरुत । कीदृश इन्द्रः ।
 महान् । गुणैरधिकः । सुपारः । सुष्टु कर्मणः पूरयिता ।
 सुन्वतो यजमानस्य सखा सखिवन्प्रियः ॥ रायः । ऊडिदं प-

दाद्यप्युन्नेद्युभ्य इति विभक्तेरुदात्तत्वं । अवनिः । अवे रक्षणे-
 गतिप्रोतिष्ठत्यवगमप्रवेशश्रवणस्त्राम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीस्यवाह्य-
 लिंगनहिंसादहनभाववृद्धिषु चेत्यस्मादतिस्तृधम्यम्यश्रवितृ-
 भ्योऽनिः । उ० २, ८८, । इत्यगिः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं ।
 सुपारः । पृ पालनपूरणयोरित्यस्मास्मिजन्तात्कर्तरीत्यनुवृत्तौ ।
 पा० ३, १, ६८, । पचाद्यच् । पा० ३, १, १३४, । चित
 इत्यंतोदात्तः । सुन्वतः । शतुरनुमो नद्यजादौ । पा० ६, १,
 १७३, । इति विभक्तिरुदात्ता । सखा । समाने रव्यश्चोदात्तः ।
 उ० ४, १३८, । इतीणप्रत्ययांतः । तत्संनियोगेन यलोपः ।
 सशब्दस्य चोदात्तः । डित्त्वाट्टिलोपः । तस्मै । आदिरित्यनुवृत्तौ
 त्यजितनियजिभ्यो डित् । उ० १, १३०, । इति तनोतेरदि-
 प्रत्ययः । डित्त्वाट्टिलोपे प्रत्ययस्वरेण तच्छब्द उदात्तः ।
 त्यदाद्यत्वं । एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । सावेकाच-
 स्तृतीयोयादिर्विभक्तिरिति विभक्तेरुदात्तत्वप्राप्तौ प्रथमैकवचनेऽ-
 वर्णतत्त्वान्न गोश्वन्साववर्ण । पा० ६, १, १८२, । इति निषेधः ।
 इंद्राय । इंद्रशब्दो रन्प्रत्ययांतो निपातितः । निच्चादाद्यु-
 दात्तः । कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानं । पा० १, ४, ३२, ।
 इत्यत्र क्रियाग्रहणं कर्तव्यं । पा० १, ४, ३२, १, । इति
 वचनाज्ञानक्रियया प्राप्यत्वात्संप्रदानत्वेन चतुर्थी ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमेऽष्टमो वर्गः ॥

आ त्विति द्वितीयं सूक्तं दशर्चं । सुरुपकृतुं दशेत्यनु-
 वृत्तावा तु यंजंतोत्येवमनुक्रांतत्वात् । ऋषिच्छंदोदेवता-
 विनियोगाः पूर्ववत् । विशेषविनियोगस्तु । अतिरात्रे द्वितीय-
 पर्याये मैत्रावरुणशस्त्रे स्तोत्रियोऽयं वचः । अतिरात्रे पर्या-

याणामिति खंड आ त्वेता निषीदत । आ० ६. ४. । इत्युक्त-
त्वात् । तत्र प्रथमामृचमाह ॥

श्री त्वेता नि षीदतेद्रमभि प्र गायत । सखायः स्तोम-
वाहसः ॥ १ ॥

आ । तु । आ । इत् । नि । सौदत । इंद्र । अभि । प्र ।
गायत । सखायः । स्तोमवाहसः ॥ १ ॥

तुशब्द क्षिप्रार्थो निपातः । हाभ्यामाङ्भ्यामान्वेतुमित-
शब्दोऽभ्यसनीयः । हे सखाय ऋत्विजः क्षिप्रमस्मिन्कर्मस्था-
गच्छतागच्छत । आदरार्थोऽभ्यासः । आगत्य च निषीदत ।
उपविशत । उपविश्य चेंद्रमभिप्रगायत । सर्वतः प्रकर्षण
स्तुत । कोट्टशाः सखायः । स्तोमवाहसः । ब्रिट्यत्वंचदशादि-
स्तोमानस्मिन्कर्मणि वहंति । प्राययंति ॥ आ । निपातत्वा-
दाद्युदात्तः । इत । इण् गतौ । ह्यचोऽतस्तिङः । पा० ६. ३.
१३५. । इति संहितायां दीर्घत्वं । नि । निपातत्वादाद्युदात्तः ।
सौदत । पाप्माभास्याम्नादाण्टृशीत्यादिना । पा० ७. ३. ७८. ।
सदेः सौदादेशः । सदेरप्रतेः । पा० ८. ३. ६६. । इति
संहितायां षत्वं । अभि । उपसर्गाच्चाभिवर्जमिति वचनात्प्राति-
पदिकांतोदात्तत्वं । स्तोमवाहसः । अर्तिस्तुमुहुसृष्टिस्तुभाया-
वापदियक्षिणीभ्यो मन् । उ० १. १३८. । इति स्तौतेर्मन्प्र-
त्ययांत स्तोमशब्दो निष्वादाद्युदात्तः । स्तोमं वहंतीति
स्तोमवाहसः । वहिहाधाज्भ्यश्छंदसि । उ० ४. २२०. ।
इत्युसुन्प्रत्ययः । तत्र णिदित्यनुवृत्तेरत उपधाया इत्युपधाया
वृद्धिः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते गतिकारकयोरपि पूर्वपद-

प्रकृतिस्ररत्वं च । उ० ४. २२६. । इत्यौणादिकसूत्रात्मनास
आद्युदात्तः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

पुरुतमं पुरुणामीशानं वार्याणां । इंद्रं सोमे सचा सुते ॥ २ ॥
पुरुतमं । पुरुणां । ईशानं । वार्याणां । इंद्रं । सोमे । सचा ।
सुते ॥ २ ॥

सखायोऽभिप्रगायतेति षट्पदयमत्रानुवर्तते । हे सखाय
ऋत्विजः सचा यूयं सर्वैः सह । यद्वा सचा परस्परसमवायेन
सुतेऽभिषुते सोमे प्रवृत्ते सतींद्रमभिप्रगायत । कौटुशमिंद्रं ।
पुरुतमं । पुरुन्वहञ्च वृन्तमयति ग्लापयतीति पुरुतमः ।
पुरुणां बहूनां वार्याणां वरणीयानां धनानामीशानं स्वामिनं ॥
पुरुतमं । तमु ग्लान इति धातोरंतर्भावितव्यर्थात्पचाद्यच्चि
चित्त्वादंतोदात्तेऽपि कदुक्षरपदप्रकृतिस्ररत्वं बाधित्वा परा-
दिष्कंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । पुरुणां । पृ
पालनपूरणयोरित्यस्मात् कुरित्यनुवृत्तौ पृभिदिव्यधिगृधिधृषि
दृशिभ्यः । उ० १. २३. । इति कुप्रत्ययः । कित्त्वाद्गुणनिषेध
उदोष्ठपूर्वस्य । पा० ७. १. १०२. । इत्युकारः । उरण्
रपरः । पा० १. १. ५१. । प्रत्ययस्वरिणांतोदात्तः पुरुशब्दः ।
अतो मतुपि ऋस्वादंतोदात्तात्पुरुशब्दात्परस्य नामो नामन्य-
तरस्यां । पा० ६. १. १७७. । इत्यंतोदात्तत्वं । ईशानं । ईश
ऐश्वर्य इति धातोरनुदात्तेच्चात्परस्य शानचो लसार्वधातुकानु-
दात्तत्वं । वार्याणां । वृङ् संभक्तावित्यस्माद्वहलोरर्थत् । पा०
१. १. १२४. । क्यव्विधौ हि वृज एव ग्रहणं न वृङः । पा०
१. १. १०८. १. । तित्स्वरितं । पा० ६. १. १८५. । इति

प्रत्ययस्वरितं बाधित्वा ईउवंदवृशंसदुहां ख्यतः । पा० ६. १.
२७४. । इति ख्यदंतस्याद्युदात्तत्वं । यतोऽनावः । पा० ६.
१. २१३. । इत्यत्र तु ख्यतो ग्रहणं न भवति तस्य द्वानुबंध-
कत्वात् । एकानुबंधग्रहणे न द्वानुबंधकस्येति नियमान् ।
सचा । षच समवाये । धात्वादेः षः सः । संपदादित्वाद्भावे
क्विबिति क्विप् । तृतीयैकवचनं । धातुस्वरिणाद्युदात्तः । सर्वे
विधयश्चंदसि विकल्पं प्रत इति न्यायेन सावेकाच इति सूत्रं
न प्रवर्तते । सचेत्यस्य निपातत्वपक्षे स्पष्टमाद्युदात्तत्वं ॥

तृतीयोऽष्टकमाह ॥

स धा नो योग आ भुवत्स राये स पुरंध्यां । गमदाजिभिरा
स नः ॥ ३ ॥

सः । घा । नः । योगे । आ । भुवत् । सः । राये । सः ।

पुरंध्यां । गमत् । वाजिभिः । आ । सः । नः ॥ ३ ॥

घञ्बन्धोऽवधारणार्थो निपातः । सर्वैस्तच्छब्दैः संबध्यते ।
स घ स एवेन्द्रः पूर्वमंत्रोक्तिगुणविशिष्टो नोऽस्माकं योगे पूर्व-
मप्राप्तस्य पुरुषार्थस्य संबंध आभुवत् । आभवत् । पुरुषार्थं
साधयत्वित्यर्थः । स एव राये धनार्थमाभुवत् । आभवत् ।
स एव पुरंध्यां योषित्वाभुवत् । यदा । बह्वविधायां बुद्ध्यावाभुवत् ।
पुरंधिर्बहुधोः । नि० ६. १३. । इति यास्कः । स एव
वाजिभिर्देयैरन्नैः सह नोऽस्मानागमत् । आगच्छतु ॥ घा ।
चादयोऽनुदात्ता इत्यनुदात्तः । संहितायामृचि तुनुघमच्चुतङ्क-
मोरुथ्याणां । पा० ६. ३. १३३. । इति दीर्घः । योगे । घञो
जित्वादाद्युदात्तत्वं । भुवत् । भूयात् । भवतेराशौर्लङि परतो
लिङ्गाशिथ्यङित्यङ्प्रत्ययः । तस्य ङित्वेन गुणाभावाद्

वडादेशः । किदाशिषीति यासुण्ण भवत्यनित्यमागमशासन-
मिति वचनात् । तिङ्ङितिङ्ङ इति निघातः । ऊडिदंपदाद्य-
प्यन्वैद्युभ्य इति राय इत्येतस्य विभक्तेरुदात्तत्वं । पुरंध्यां ।
पुरंधिः पुरुधीः । पृषोदरादित्वात् । पा० ६, ३, १०८, । उकार-
स्यामादेश ईकारस्य ऋस्त्वश्च । आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां
छंदस्युपसंख्यानं । पा० ६, २, ८१, १, । इत्याद्युदात्तत्वं ।
अथवा पुरं शरीरं धीयतेऽस्यामिति कर्मण्यधिकरणे च । पा०
३, ३, ८३, । इति किप्रत्ययः । अलुक् छंदसः । नन्वि-
षयस्यानिसंतस्येति पुरशब्द आद्युदात्तः । दासीभारादित्वात् ।
पा० ६, २, ४२, । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । गमत् । गमेर्लेटस्तिप् ।
इतश्च लोपः परस्मैपदेष्वितीकारलोपः । बहुलं छंदसीति शपो
लुक् । लेटोऽडाटावित्यडागमः । आगमा अनुदात्ता 'इति
तस्यानुदात्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते । वाजेभिः ।' वृषादित्वा-
दाद्युदात्तः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

यस्य संस्थे न वृण्वते हरी समत्सु शत्रवः । तस्मा

इंद्राय गायत ॥ ४ ॥

यस्य । संस्थे । न । वृण्वते । हरी इति । समत्सु ।

शत्रवः । तस्मै । इंद्राय । गायत ॥ ४ ॥

समत्सु, युद्धेषु यस्येन्द्रस्य संस्थे रथे युक्ती हरी द्वावश्वौ
शत्रवो न वृण्वते । न संभजंते । रथमश्वौ च दृष्ट्वा पलायंत
इत्यर्थः । तस्मा इंद्राय तत्संतोषार्थं हे ऋत्विजो गायत ।
स्तुतिं कुरु । रण इत्यादिषु षट्चत्वारिंशत्सु संग्रामनामसु
समत्सु समरण इति पठितं ॥ संस्थे । सम्यक् तिष्ठतीति

संख्यौ रथः । आतस्योपसर्गे पा० ३. १. १३६. । इति कप्रत्ययः ।
 कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । वृण्वते । प्रत्ययस्वरणाकार उदात्तः ।
 सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य । पा० ६. १. १५८.
 ८. । तिङ्ङितिङ् इनि निघातो न भवति यद्वृत्तान्नित्यमिति
 प्रतिषेधात् । पंचमीनिर्देशेऽप्यत्र । पा० १. १. ६७. । व्यहृते-
 ऽपि कार्यमिष्यते । हरतो रथमिति हरी अश्वौ । इन्नित्यनु-
 वृत्तौ हृपिषिरुहिवृतिर्विदिच्छिदिकौर्तिभ्यश्च । उ० ४. १२०. ।
 इतोन्प्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । समत्सु । संपूर्वादत्तेः ।
 क्तिप् । शत्रवः । शति सौत्रो धातुर्हिसार्थः । रुशतिभ्यां कुन् ।
 उ० ४. १०६. । निच्चादाद्युदात्तत्वं । तस्मै । सावेकाच इति
 विभक्त्युदात्तस्य न गोश्वस्माववर्णेति प्रतिषेधात्प्रातिपदिकस्वर
 एकः ॥

पंचमीशृचमाह ॥

सुतपाव्रे सुता इमे शुचयो यंति वीतये । सोमासो

दध्याशिरः ॥ ५ ॥

सुतऽपाव्रे । सुताः । इमे । शुचयः । यंति । वीतये ।

सोमासः । दधिऽआशिरः ॥ ५ ॥

इमे सोमासोऽस्मिन्कर्मणि संपादिताः सोमाः सुतपाव्रेऽभि-
 षुतस्य सोमस्य पानकर्त्रे । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । तस्य पातुर्वीतये
 भक्षणार्थं यंति । तमेव प्राप्नुवन्ति । कौटुशाः सोमाः । सुताः ।
 अभिषुताः । शुचयः । दशापवित्रेण शोधितत्वाच्छुद्धाः ।
 दध्याशिरः । अवनीयमानं दध्याशीर्दोषघातकं येषां सोमानां
 ते दध्याशिरः ॥ सुतपाव्रे । सुतं पिबतीति सुतपावा । वनिपः
 प्रित्वाद्वातुस्वर एव शिष्यते । समासे द्वितीयापूर्वपदप्रकृतिस्वर

बाधित्वा लुदत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । शुचयः । शुच दीप्तौ ।
 इन्नित्यनुवृत्ताविगुपधात्कित् । उ० ४. १२१. । इतीनः
 कित्त्वात्क्षूपधगुणाभावः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । वीतये ।
 धौ गतिप्रजननकांत्यसनखादनेष्वित्यस्मान्त्रे वृषेषपचमन-
 विदभूवोरा उदात्तः । पा० ३. ३. ८६. । इति क्तिन्, दात्तः ।
 सोमासः । षुञ् अभिषवे । अर्तिस्तुसुदुष्टघृचीत्यादिना । उ०
 १. १३८. । मन् । नित्त्वादाद्युदात्तः । आज्ञसेरसुक् । पा०
 ७. १. ५०. । इत्यसुगागमः । दध्याशिरः । दधाति पुष्पातीति
 दधि । डधाञ् भारणपोषणयोः । आट्टगमहनजनः किकिनी
 लिट् च । पा० ३. २. १७१. । इति किन् । लिङ्गुद्भावाद्भिर्भावः ।
 कित्त्वादाकारलोपः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । शृ हिंसायां ।
 शृणाति हिनस्ति सोमेऽवनीयमानं सत्सोमस्य स्वाभाविकं
 रसमृजोषत्वप्रयुक्तं नीरसं दोषं वेत्याशीः । क्षिप्युत इद्धातोः ।
 पा० ७. १. १००. । इतीत्वं रपरत्वं च । दध्नेवाशीर्येषां
 सोमानां ते दध्याशिरः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे नवमो वर्गः ॥

आ त्वेति सूक्तस्य षष्ठीसूचभाह् ॥

त्वं सुतस्य पीतये सद्यो वृद्धो अजायथाः । इंद्रः

ज्यैष्ठ्याय सुक्रतो ॥ ६ ॥

त्वं सुतस्य । पीतये । सद्यः । वृद्धः । अजायथाः । इंद्रः ।

ज्यैष्ठ्याय । सुक्रतो इति सुऽक्रतो ॥ ६ ॥

सुक्रतो शोभनकर्मन् शोभनप्रज्ञ वा हे इंद्र त्वं सुतस्याभिषुतस्य
 सोमस्य पीतये पानार्थं ज्यैष्ठ्याय देवेषु ज्यैष्ठत्वार्थं च सद्य-
 स्तस्मिन्नेव क्षणे वृद्धोऽजायथाः । अभिवृद्धोत्साहेन युक्तोऽभूः ॥

पीतये । पा पान इत्यस्मात्स्थागापापचो भावे । पा० ३. ३. २४. । इति क्तिन् । घुमास्थेत्यादिना । पा० ६. ४. ६६. । ईत्वं । तस्य निच्चेऽपि व्यत्ययेन प्रत्ययोदात्तत्वं । उत्तरसूत्र-
गतमुदात्तपदमत्रापि वा योजनीयं । सद्यः । सद्यः परुत्प-
शरोति सूत्रेण । पा० ५. ३. २२. । समानेऽहनीत्यर्थे
समानस्य संभावी द्यश्च प्रत्ययो निपात्यते । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः ।
वृद्धः । वृधु वृद्धौ । उदितो वा । पा० ७. २. ५६. । इति
क्लाप्रत्यय इटो विकल्पितत्वाद्यस्य विभाषा । पा० ७. २. १५. ।
इति निष्ठायामिट्प्रतिषेधः । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । ज्येष्ठाय ।
ज्येष्ठस्य भावी ज्येष्ठा । गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ।
पा० ५. १. १२४. । इति थञ् । जित्वादाद्युदात्तः ॥

सप्तमोऽष्टकमाह ॥

आ त्वा विशंत्वाशवः सोमास इन्द्र गिर्वणः । शं ते संतु

प्रचेतसे ॥ ७ ॥

आ । त्वा । विशंतु । आशवः । सोमासः । इन्द्र । गिर्वणः ।

शं । ते । संतु । प्रचेतसे ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वां सोमासः सोमा आविशंतु । अभिमुख्येन
प्रविशंतु । कीदृशाः सोमाः । आशवः । सवनचये प्रकृति-
विकृत्योर्वा व्यामिमंतः । कीदृशेन्द्र । गिर्वणः । गीर्भिः स्तुतिभिः
संभजनोय देवविशेषः । गिर्वणा देवो भवति गीर्भिरेवं वन-
यंति । नि० ६. १४. । इति यास्कः । तथाविध हे इन्द्र ते
तव प्रचेतसे प्रकृष्टज्ञानाय शं सुखरूपाः सोमाः संतु ॥ गिर्वणः ।
गृणन्तीति गिरः स्तुतयः । गृ शब्दे । क्विपि ऋत इति ।
पा० ७. १. १००. । इतोत्वं रपरत्वं च । गीर्भिर्वन्यते सैव्यत

इति गर्विताः । वण षण संभक्तौ । संभक्तिः सेवा । सर्वधातु-
भ्योऽसुन् । उ० ४. १८०. । इत्यसुन्प्रत्ययः । प्रचेतसे ।
बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अष्टमौ सूचमाह ॥

त्वां स्तोमा अवोवृधन्त्वामुक्था शतक्रतो । त्वां वर्धंतु
नो गिरः ॥ ८ ॥

त्वां स्तोमाः । अवोवृधन् । त्वां । उक्था । शतक्रतो इति
शतऽक्रतो । त्वां । वर्धंतु । नः । गिरः ॥ ८ ॥

हे शतक्रतो बहुकर्मबहुप्रज्ञ वेद त्वां स्तोमाः सामगानां
स्तोत्रास्यवोवृधन् । वर्धितवन्ति । तथा बहुचानामुक्था
शस्त्राणि त्वामवोवृधन् । यस्मात्पूर्वमेवमासीत्तस्मादिदानीमपि
नोऽस्माकं गिरः स्तुतयस्त्वां वर्धंतु । वर्धयंतु । अतिवृष्टं कुर्वंतु ॥
स्तोमाः । मनो निश्वादाद्युदात्तः । अवोवृधन् । वृध वृष्टौ ।
स्थंतात् । पा० ३. १. २६. । लुङि चङि । पा० ३. १. ४८. ।
उक्तृत् । पा० ७. ४. ७. । इति वृधेरुपधाया ऋकारस्य
ऋकारविधानादंतर्गोऽपि गुणो बाध्यते । द्विर्भाव । पा० ६,
१. ११. । हलादिशेष । पा० ७. ४. ६०. । सम्बद्धाव ।
पा० ७. ४. ८३. । इत्व । पा० ७. ४. ७८. । दीर्घत्व । पा० ७,
४. ७४. । अडागमाः । पा० ६. ४. ७१. । उक्था । उक्थानि ।
पातूदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक् । उ० २. ७. । इति थक्-
प्रत्ययः । तस्य कित्वात्सं प्रसारणं । शिञ्छंदसि बहुलं । पा० ६,
१. १०. । इति शिलोपो नलोपश्च । प्रत्ययस्वरणांतोदात्तः ।
अमात्र्यादामंत्रितपरस्यापि न परांगवद्भाव इति नाद्युदात्तत्वं ।
वर्धंतु । अंतर्भावितण्यर्थावृधेर्यत्ययेन परस्मैपदं ॥

नवमोऽमृतमाह ॥

अक्षितोतिः सनेदिमं वाजमिन्द्रः सहस्रिणं । यन्निन्विशानि
पौंस्या ॥ ८ ॥

अक्षितोऽक्षितिः । सनेत् । इमं । वाजं । इन्द्रः । सहस्रिणं ।
यस्मिन् । विशानि । पौंस्या ८ ॥

इन्द्र इमं वाजं सोमरूपमन्नं सनेत् । संभजेत् । कीदृशं
इन्द्रः । अक्षितोतिः । अक्षिसितरक्षणः । कदाचिदपि रक्षां न
विमुच्यतौत्यर्थः । कीदृशं वाजं । सहस्रिणं । प्रकृतौ विकृतिषु
च प्रवर्तमानत्वेन सहस्रसंख्यायुक्तं । यस्मिन्वाजे विशानि
सर्वाणि पौंस्या पुंस्त्वानि बलानि वर्तन्ते तादृशं वाजमिति पूर्व-
त्वान्वयः । अक्षितोतिः । ननु क्षि क्षय इत्ययं धातुरकर्मकः ।
तस्य स कर्माभावादधिकरणे भावे कर्तरि वा क्तप्रत्ययेन
भवितव्यं । तदिह यदि कर्तर्यधिकरणे वा स्यात्तदा तयोरर्थ-
योर्ण्यत्प्रत्ययस्याविधानात्क्षि क्षय इत्यनुवृत्तौ । पा० ६. ४. ५८. ।
निष्ठायामण्यदर्थे । पा० ६. ४. ६०. । इति दौर्घेण भवितव्यं ।
तथा च क्षियो दौर्घात् । पा० ८. २. ४६. । इति निष्ठानत्वेऽ-
क्षौणेति स्यात् न त्वक्षितेति । अथ नपुंसके भावे क्तः । पा०
३. ३. ११४. । इति भावपरः क्षितशब्दो गृह्यते । तदा तस्य
ण्यदर्थत्वेनाण्यदर्थ इति निषेधाद्दीर्घनत्वयोरभावात्क्षितमिति
सिध्यति । तदा तु नञस्तत्पुरुषः प्रकृतेन नान्वेतीति न विद्यते
क्षितमचेति बहुव्रीहिर्नैव भवितव्यं । तथा च नञ्सुभ्यु-
पा० ६. २. १७२. । इत्युत्तरपदांतीदात्तत्वं स्यात् । पुनर-
शब्देन बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव स्वरस्तिष्ठोदात्त-
भिमतस्यायुदात्तत्वं न सिध्येदिति । सत्यं । अत एवाह

जिघातुरंतर्भावितव्ययां वृद्धते । तेन सकर्मकत्वात्कर्मखेषा
 निष्ठा । ततश्चाण्यदर्थ इति निषेधाद्दोषा निष्ठानत्वं च न
 भविष्यति । तथा च नञ्त्वरूपे न क्षिताक्षितार्थायित्यर्थः ।
 तत्र चाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन नञ् उदात्तत्वं । पुनरुक्ति-
 पदेन बहुव्रीहि स एव स्वरः स्थास्यतीति न कोऽपि दोषः ।
 रिद्धिधिरिजिरिदाशद्र जिघांसायामिति चिन्तोर्ताहिंसार्थस्य वा
 कर्मणि निष्ठा । तथा चाहिमितोतिरित्यर्थ उक्तक्रमेण स्वरः
 सिध्यतीति न दोषः । सनेत् । वन षणं संभक्तौ । भौवादिकः ।
 घाजं । वृषादित्वादाद्युदात्तः । इंद्रः । रनो निच्वादाद्युदात्तः ।
 सहस्रिणं । सहस्रमस्यास्ति । अत इनिठनी । पा० ५. २.
 ११५. । प्रत्ययस्वरः । विश्वानि । विशेः कनि । उ० १. १५०. ।
 निच्वादाद्युदात्तः । पुंसः कर्माणि पौस्यानि । ब्राह्मणादे-
 राकृतिगणत्वाद्गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च । पा० ५. १.
 १२४. । इति थञ् । जिच्वादाद्युदात्तः । पथमाबहुवचनस्य
 सुपां सुलुगित्यादिना उद्देशः । ननु स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्त्रजौ
 भवनात् । पा० ४. १. ८७. । इत्यनेन धान्यानां भवने चेतरे
 खञ् । पा० ५. २. १. । इत्यतत्पर्यतेष्वपत्याद्यर्थेषु नञ्स्त्रजौ
 विधानाद्यथा पुंसोऽपत्यं पौंसः पुंस आगतः पौंस इत्यादि-
 वत्पुंसो भावः कर्म वेत्यस्मिन्नप्यर्थे थञ् बाधित्वा पौंसानीत्वेव
 भवितव्यं । कथमुच्यते पौंसानोति । उच्यते । आ च त्वात् ।
 पा० ५. १. १२०. । इति सूत्रे त्वादित्यवधिनिर्देशाद्ब्राह्मणस्त्वः ।
 पा० ५. १. १३६. । इत्यतत्पर्यतेरिमनिजादिभिः प्रत्ययैः सह
 त्वतर्काः समावेशः । एवं तत्रैव चशब्दान्नञ्स्त्रनोरपि थजा-
 दिभिः समावेश एव । न बाध्यबाधकभावः ॥

दशमोऽसृचमाह ॥

मा नो मर्ता अभि दुहन्तनूनामिन्द्र गिर्वणः । ईशानो

यक्या वधं ॥ १० ॥

मा । नः । मर्ताः । अभि । दुहन् । तनूनां । इन्द्र । गिर्वणः ।

ईशानः । यवय । वधं ॥ १० ॥

हे गिर्वण इन्द्र मर्ता विरोधिनो मनुष्या नोऽस्मदीयानां
तनूनां शरीराणां माभिदुहन् । अभितो द्रोहं मा कुर्युः ।
ईशानः समर्थस्त्वं वधं वैरिभिः संपाद्यमानं यवय । अस्मत्तः
पृथक्कर । मनुष्या इत्यादिषु पंचविंशतिसंख्याक्रिषु मनुष्यनामसु
मर्ता व्राता इति पठितं ॥ मर्ताः । असिहसिम्बग्रिणामिद-
मिलूपूर्ध्वभिस्तन् । उ० ३. ८५. । इति तन् । निस्त्वादाद्यु-
दात्तः । अभि । एवमादोनामंतः । फि० ४. १३. । दुहन् ।
दुह जिघांसायां । लिङर्थे लेट् । ३. ४. ७. । इति प्रार्थनायां ।
पा० ३. ३. १६१. । लेट् । तस्य हि । पा० ३. ४. ७८. ।
होऽंतः । पा० ७. १. ३. । इतश्च लोपः परस्मैपदेषु । पा०
३. ४. ७९. । इत्याकारलोपः । शपो लुक् । सार्वधातुक-
मपित् । पा० १. २. ४. । इति तिङो ङित्त्वाङ्गपधगुणाभावः ।
पा० १. १. ५. । तनूनां । असामर्थ्याच्च परांगवज्ञावः । इन्द्र,
गिर्वणः । गतं । ईशानः । धातोरनुदात्तेत्वाच्चापो लुकि
लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते । यवय
यौतेर्णिचि संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्धिर्न लिङ् ।
अथवा यौतोति यवः । पचाद्यच् । पा० ३. १. ४. ।
यवं करोतौत्यर्थे तत्करोति तदाचष्टे । पा० ३. १. २१. २५. ।
इति णिच् । इष्टवज्ञावाटिलोपः । पा० ६. ४. १५५. १. । तस्य

स्थानिवद्भावाद्दृढाभावः । पा० १. १. ५७. । वधं । हनश्च वधः
पा० ३. ३. ७६. । इति भावेऽपि । तत्तन्नियोगश्चिष्टः स्थानि-
वद्भावेनातोदात्तो ऋधादेशः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणापि उदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे दशमो वर्गः ॥

सुरूपेत्यादिषु षट्सूक्तेषु ऋतौयस्य युजंतीति सूक्तस्य
मंत्रांख्या ऋषिच्छंदोदैवतानि विनियोगश्चेत्येते पूर्ववदव-
गंतव्याः । दशर्चे तस्मिन्सूक्ते आद्यास्तिस्रोऽंतिमा चेत्येताश्च-
तस्र ऐंद्राः । आ दहेत्येतां चतुर्थीमारभ्य षडृचो मारुत्यः ।
तासु मध्ये वीलु चिदिंद्रेणेत्येते द्वे ऋचौ मारुत्यौ सत्यावैन्द्रावपि
भवतः । तदेतत्सर्वमनुक्रमणिकायामुक्तं । सुरूपकृतं दशैद्रमा
तु युजंत्यादहेत्येताः षण्मारुत्यो वीलु चिदिंद्रेणेत्यैंद्रौ चेति ।
एतस्मिन्सूक्ते युजंतीत्यसौ वृचस्तृतीये रात्रिपर्याये ब्राह्मणा-
च्छंसिनोऽनुरूपः । तथा चालिरात्रे पर्यायाणामिति खंडे
योगे योगे तवस्तरं युजंति ब्रह्मरूपं । आ० ६. ४. । इति
सूक्तिं ॥

तत्र प्रथमाष्टचमाह ॥

युजंति ब्रह्मरूपं चरंतं परि तस्युषः । रोचंते रोचना

दिवि ॥ १ ॥

युजंति । ब्रह्म । अरुषं । चरंतं । परि । तस्युषः ।

रोचंते । रोचना । दिवि ॥ १ ॥

एते हि परमैश्वर्यमुक्तः । परमैश्वर्यं चाग्निवायुदित्यनक्षत्र-
रूपेणापि पानादुपपद्यते । ब्रह्मादित्यरूपेणावस्थितं । अरुषं ।
हिंसकरहिमाग्निरूपेणावस्थितं । चरंतं । वायुरूपेण सर्वतः
प्रसरंतमिंद्रं परि तस्युषः परितोऽवस्थिता लोकत्रयवर्तिन

प्राणिनो युजंति । स्वकीये कर्मणि देवतात्वेन संबद्धं कुर्वेति ।
तस्यैवेन्द्रस्य मूर्तिविशेषभूता रोचना नक्षत्राणि दिशि व्युलोके
रोचन्ते । प्रकाशन्ते । अस्य मन्त्रस्योक्तार्थपरत्वं ब्राह्मणांतरे
व्याख्यातं । युजंति ब्रध्नमित्याह । असौ वा आदित्यो ब्रध्नः ।
आदित्यमेवास्मै युनक्ति । अरुषमित्याह । अग्निर्वा अरुषः ।
अग्निमेवास्मै युनक्ति । चरन्तमित्याह । वायुर्वै चरन् । वायु-
मेवास्मै युनक्ति । परि, तस्थुष इत्याह । इमे वै लोकाः
परि तस्थुषः । इमानेव लोकानस्मै युनक्ति । रोचन्ते रोचना
दिवीत्याह । तक्षत्राणि वै रोचना दिशि । नक्षत्राण्येवास्मै
रोचयन्तीति । पञ्चविंशतिसंख्याकेषु मन्त्राणामसु मन्त्रो ब्रध्न इति
पठितं । आदित्यस्यापि सहस्रत्वादेव ब्रध्नत्वं ॥ युजंति । अन्तेः
प्रत्ययस्वरैणाद्युदात्तत्वं । ब्रध्नं । प्रातिपदिकांतोदात्तः । अरुषं ।
रुष रिष हिंसार्थाः । रोषन्तीति रुषा हिंसकाः । इगुपध-
ञाप्रोक्तिरः कः । पा० ३. १. १३४. इति कः । प्रत्यय-
स्वरैणोदात्तः । न संति रुषा यस्यासावरुषः । नञ्सुभ्यां ।
पा० ६. २. १७२. इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अमि पूर्वः । पा०
६. १. १०७. इति पूर्वरूप एकादेश उदात्तेनोदात्तः । पा० ८.
२. ५. इत्युदात्तत्वं । चरन्तं । शपः पित्त्वादनोदात्तत्वं । शतुष्व
लसार्वधातुकस्वरैः धातुस्वर एव शिष्यते । तस्थुषः । तिष्ठते-
र्लिटः कसुरादेशः । पा० ३. २. १०७. वस्वेकाजाहसां । पा०
७. २. ६७. इतोऽमन्तरंगमपि बाधित्वा संप्रसारणं ।
सारणाश्रयं च बलीय इति शसि परतो भत्वात् । पा० ३. ४.
१८. वसोः संप्रसारणं । पा० ६. ४. १३१. पञ्चत्वं ।
शासिवसिधसौनां च । पा० ८. ३. ६०. इति षत्वं । वसोः

प्रत्ययस्वरिणोदात्तत्वं । रोचन्ते । तिङो लसार्वाधातुकानुदात्तत्वं ।
 शपः पित्वादनुदात्तत्वं । धातुस्वर एव । रोचना । अनुदात्तत्वं
 हलादेः । पा० ३. ३. १४८. । इति युच् । युवोरनाकौ ।
 पा० ७. १. १. । इत्यनादेशः । चित इत्वंतोदात्तत्वं । दिवि ।
 ऊडिदमित्यपदिना विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

युंजंत्यस्य काम्या हरी विपक्षसा रथे । शोणा घृणू

नृवाहसा ॥ २ ॥

युंजति । अस्व । काम्या । हरी इति । विपक्षसा । रथे ।

शोणा । घृणू इति । नृवाहसा ॥ २ ॥

अस्य ब्रधनादिशब्दप्रतिपाद्यस्यादित्वादिमूर्त्तिभिस्तत्र तत्रा-
 वस्थितस्येन्द्रस्य रथे हरी एतन्नामानो हावश्वौ सारथयो युंजति ।
 इन्द्रसंबन्धिनोरश्वयोर्हरिनामत्वं हरी इन्द्रस्य रोहितोऽग्नेरिति
 पठितत्वात् । कौटशी हरी । काम्या । कामयितव्यौ ।
 विपक्षसा । विविधे पक्षसौ रथस्य पार्श्वौ ययोरश्वयोस्ती
 विपक्षमौ । रथस्य द्वयोः पार्श्वयोर्योजितावित्यर्थः । शोणा ।
 रक्तवर्णौ । घृणू । प्रगल्भी । नृवाहसा । नृणां पुरुषाणामिन्द्र-
 तत्सारथिप्रमुखानां वोढारौ ॥ अस्व ब्रधनमित्युक्तस्य परा-
 मर्शादिमोऽन्वादेशेऽननुदात्तस्तृतीयादौ । पा० २. ४. ३२. ।
 अथ । शित्वात् । पा० १. १. ५५. । सर्वादेशोऽनुदात्तः ।
 अनुदात्तत्वेति सर्वानुदात्तत्वं । काम्या । कामु कातो ।
 कौटशी । पा० ३. १. ३०. । कामयतेरचो यत् । पा० ३. १.
 ८७. । अतस्वरितापवादत्वन यतोऽनावः । पा० ६. १. २११. ।
 इत्याद्युदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति द्विवचनस्य डादेशः । हरतो

एवमिति हरो । ह्रपिषोत्यादिना । उ० ४. १२०. । इन् ।
 निच्चादाद्युदात्तः । विपक्षसा । पचिर्वाचभ्यां सुट् । उ० ४.
 २७८. । इति पचैरसुन् । सुडागमः । विभिन्ने पक्षसौ पाश्वी
 ययोस्ती । विशब्दो निपातत्वादुदात्तः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण
 स एव शिष्यते । द्विवचनस्य डादेशः । रथे । रमेतेऽस्मिन्निति
 रथः । रमु क्रोडायां । ह्रनिकुषिनोरमिकाश्रिभ्यः कथन् ।
 उ० २. २. । इति कथन् । कित्वादनुदात्तोपदेशेत्यादिना ।
 पा० ६. ४. ३७. । मकारलोपः । नित्स्वरेणाद्युदात्तः । शोणा ।
 शोणृ वर्णगत्वाः । गमनकरणत्वात्करणे घञ् । जिच्चादाद्यु-
 दात्तः । सुपां सुलुगिति डादेशः । धृष्णू । जिधृषा प्रागल्भ्ये ।
 लसिगृधिधृषिचिपेः क्लुः । पा० ३. २. १४०. । कित्वाङ्गणा-
 भावः । प्रत्ययस्वरः । नृवाहसा । नृन्वहत इति बह्वैर्वहिसा-
 धाज्भ्यश्छंदसि । उ० ४. २२०. । इत्यसुन् । णिदिस्थतुष्टत्वे-
 र्वृद्धिः । निच्चादाद्युदात्तः । कटुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स
 एव शिष्यते ॥

तृतीयासूचमाद ॥

केतुं कृण्वन्नकेतवे पेशो मर्या अपेशसे । समुषन्निर-

जायथाः ॥ ३ ॥

केतुं । कृण्वन् । अकेतवे । पेशः । मर्याः । अपेशसे । सं-

उषत्सुभिः । अजायथाः ॥ ३ ॥

हे मर्या मनुष्या इदमाश्चयं पश्यतेत्यध्याहारः । किं य-
 मिति तदुच्यते । आदित्यरूपोऽयमिन्द्र उपनिर्दिष्टकैः राशिमभिः
 प्रतिदिनमुषःकालैर्वा संभूयाजायथाः । उदपश्यत । अथवा

सूर्यस्यैवास्तमये मरणमुपचर्य । व्यत्ययेन बहुवचनं कृत्वा
 संबोधनं क्रियते । हे मर्य प्रतिदिनं त्वमजायथा इति योज्यं ।
 किं कुर्वन् । अकेतवे रात्रौ निद्राभिभूतत्वेन प्रज्ञानरहिताय
 प्राणिने केतुं कृण्वन् । प्रातः प्रज्ञानं कुर्वन् । अपेशसे ।
 रात्राबंधकारावृतत्वेनानभिव्यक्तत्वादूपरहिताय पदार्थाय प्रात-
 रंधकारनिवारणेन पेशो रूपमभिव्यज्यमानं कुर्वन् ॥ पेश इति
 रूपनाम पिंशतेरिति यास्कः । अकेतवेऽपेशस इति चतुर्थ्यै
 पश्यैर्द्रष्टव्यौ । केतुं । प्रातिपदिकस्वरः । कृण्वन् । कृवि-
 ङिप्साकरणयोश्च । लटः शत्रादेशः । इदितो नुम् धातोः ।
 पा० ७. १. ५८. । इति नुमागमः । कर्तरि शप् प्राप्ते धित्व-
 कृण्व्योरश्च । पा० ३. १. ८०. । इत्युप्रत्ययः । तत्संनियोगिन
 वक्षारस्य चाकारः । अतो लोपः । पा० ६. ४. ४८. । इत्य-
 कारलोपः । तस्य स्थानिवद्भावात्पूर्वस्य लघुपधगुणो न भवति ।
 पा० ७. ३. ८६. । अकारस्य प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं । अकेतवे ।
 बहुव्रीहौ नजसुभ्यां । पा० ६. २. १७२. । इत्युत्तरपदांतो-
 दात्तत्वं । पेशः । नखिषयस्यानिसंतस्य । फि० २. ३. ।
 इत्याद्युदात्तः । मर्याः । कंदसि निष्टर्क्यत्यादौ । पा० ३. १.
 १२३. । म्रियतेनिपातः । आमंत्रितनिघातः । पा० ८. १.
 १८. । असामर्थ्यात्पूर्वस्य न परांगवद्भावः । अपेशसे ।
 सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सं । निपात आद्युदात्तः ।
 उप । उष ऋष दाहे । जुलङ्घिः रश्मिभिः । लटः शत्रादेशे
 शप्ति । व्यत्ययेन शः । सार्वधातुकमपित् । पा० १. २. ४. ।
 इति तस्य डित्वाङ्गपधगुणो न भवति । शस्य प्रत्ययस्वरेणो-
 दात्तत्वं । उपरि शतुरदुपदेशाङ्गसार्वधातुकानुदात्तत्वं । एका-

देश उदात्तेनोदात्तः । अजायथाः । अजायतेत्यर्थे पुरुषव्यत्यये ।
निघातः ।

चतुर्थीमृचमाह ॥

आदह स्वधामनु पुनर्गर्भत्वमेरिरे । दधाना नाम यज्ञियं ॥ ४ ॥

आत् । अह । स्वधां । अनु । पुनः । गर्भस्त्वम् । आर्द्धिरिरे ।

दधानाः । नाम । यज्ञियं ॥ ४ ॥

अत्रास्ति विशेषविनियोगः । चतुर्विंशेऽहनि प्रातःसवने
ब्रह्मणाच्छंसिशस्त्र आदह स्वधामन्विति द्वे ऋचौ । इंद्रेण सं
हि दृक्षस इत्येका । अयं दृचः षलहस्तोत्रियसंज्ञकः । तथा
च सूत्रितं चतुर्विंशे होताजनिष्टेति खंडे । इंद्रेण सं हि दृक्षस
आदह स्वधामन्वित्येका द्वे च । आ० ७, २, । इति । यद्यप्ये-
तद्वैदं सूक्तं तथाप्यादहेत्यादिषु षट्सु मरुतो वर्ण्यते । प्रायेणैद्रे
मरुत इत्यनुक्रमणिकायामुक्तत्वात् । अ० परि० १, २, ॥
आदित्ययमानंतर्यार्थे निपातः । अहेत्यवधारणार्थः । आदह
वर्षर्तोरनंतरमेव । स्वधामनु । इतः परं जनिष्यमाणमन्नमुदकं
वानुलक्ष्य मरुतो देवा गर्भत्वमेरिरे । मेघमध्ये जलस्य गर्भा-
कारं प्रेरितवंतः । जलस्य कर्तारं पर्जन्यं प्रेरितवंतः । प्रति-
संवत्सरमेवं कुर्वतीति दर्शयितुं पुनःशब्दः प्रयुक्तः । कीदृशा
मरुतः । यज्ञियं यज्ञार्हं नाम दधानाः । धारयंतः । सप्तसु
गणेषु मरुतामीदृङ्गान्यादृङ्गत्यादीनि यज्ञयोग्यानि नामान्
ब्रह्मज्ञातानि । अंध इत्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेष्वन्नानामु-
रसः स्वधेति पठितं । अर्ण इत्यादिष्वेकशतसंख्याकेषूदरानामु-
तेजः स्वधाक्षरमिति पठितं ॥ आत् । अह । निघातवाक्य-
दात्तौ । स्वधा । स्वं लोकं दधाति पुष्पातीनि स्वधा । आतोऽ-

द्वुपसर्गं कः । पा० ३, २, ३ । कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अनु-
 पुनःशब्दो निपातावाद्युदात्तो । गर्भस्यभावो गर्भत्वं । प्रत्यय-
 स्वरः । एरिरे । अंतर्भाषितव्यार्थादीर गतावित्यस्मादनुदात्तेत्वं
 परस्य लिटो ऋस्य । पा० ३, ४, ८१ । इरेच् । चित्त्वादंतो-
 दात्तः । सह सुपा । पा० २, १, ४ । इत्यक् मुपेति योग-
 विभागादाडः सह तिङः समासेऽपि समासस्य । पा० ६, १,
 २२३ । इत्वंतोदात्तत्वं । इजादेश्च गुरुमतो नृच्छः । पा० ३,
 १, ३६ । इत्याम् न भवति मंत्रत्वात् । अहशब्दयोगान्नि-
 चाताभावः । तुपश्यपश्यताहैः पूजायां । पा० ८, १, ३८ ।
 इति निषेधात् । दधानाः । शानचश्चित्त्वादंतोदात्तत्वे प्राप्ते-
 ऽभ्यस्तानामादिः । पा० ६, १, १८८ । इत्याद्युदात्तत्वं ।
 यज्ञमर्हति यज्ञियं । यज्ञत्विग्भ्यां घञ्जौ । पा० ५, १, ७१ ।
 इति घप्रत्ययः । आयनेयीनीयियः फट्खर्द्धां प्रत्ययादीनां ।
 पा० ७, १, २ । इतीयादेशः । प्रत्ययस्वरणेकार उदात्तः ॥

पंचमोऽष्टचक्राह ॥

वोलु चिदारुजत्नुभिर्गुहा चिदिंद्र वक्रिभिः । अविंद उस्त्रियाः
 अनु ॥ ५ ॥

वोलु । चित् । आरुजत्नुऽभिः । गुहा । चित् । इंद्र ।

वक्रिऽभिः । अविंदः । उस्त्रियाः । अनु ॥ ५ ॥

अस्ति किंचिदुपाख्यानं । पणिभिर्देवलोकाद्भावोऽपहृताः
 कारे प्रक्षिप्ताः । ताश्चेन्द्रो मरुद्भिः सहाजयदिति । एतच्चानु-

मा सरमां देवशुनीमिंद्रेण प्रक्षितामयुग्भिः पणयो-
 मिनीयंतः प्रोचुरिति । मंत्रातरे च दृष्टांततया सूचितं ।

निरुद्धा आपः पणिर्मेव गाव इति । तदेतदुपाख्यानमभिप्रेत्यो-
च्यते ॥ हे इन्द्र वीलु चित् । दृढमपि दुर्गमस्थानमारुजत्नु-
भिर्भजन्निर्वहन्भिर्वोदुभिरन्यत्र नेतुं समर्थैर्मरुद्भिः सहितस्त्वं
गुहा चित् । गुहायामपि स्थापिता उस्त्रिया गा अन्वविन्दः ।
अन्विष्य लब्धवानसि । औजः पाज इत्यादिष्वष्टाविंशति-
संख्याकेषु बलनामसु दक्षो वीलु चोद्धमिति पठितं । नव-
संख्याकेषु गोनामस्त्रयोऽस्योस्त्रियेति पठितं ॥ वीलु । प्राति-
पदिकस्वरः । चित् । चादिरनुदात्तः । आरुजत्नुभिः । रुजो
भंग इत्यौणादिकः कत्नुच्प्रत्ययः । कित्त्वाङ्गुणभावः । चित्त्वा-
दन्तोदात्तत्वं । समासे कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । गुहा । सप्तम्या
डादेशः । ग्रामादीनां च । फि० २, १५ । इत्याद्युदात्तः ।
वह्निभिः । वह्निश्चित्रयुद्गुलाहात्वरिभ्यो नित् । उ० ४, ५२ ।
इति वह्निर्निप्रत्ययः । निच्चादानुदात्तः । अविन्दः । शे मुचा-
दीनां । पा० ७, १, ५८ । इति नुमागमः । लुङ्लङ्लृङ्क्षडु-
दात्तः । पा० ६, ४, ७१ । वसन्तीत्युस्त्रियाः । वसेः कर्तरि
रियक्प्रत्ययः । पत्याभावस्य बाहुलकादूहनीयः । उक्तं हि ।
यन्न पदार्थविशेषसमुत्पन्नं प्रत्ययतः प्रकृतेश्च तदूह्यमिति । इकारः
प्रत्ययस्वरणोदात्तः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथम एकादशो वर्गः ॥

युजंतीति सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

देवयन्तो यथा मतिमच्छा विददमं गिरः । महामनूषतः

श्रुतः

देवयन्तः । यथा । मतिं । अच्छ । विदत्स्वसुं । गिरः ।

महां । अनपत । श्रुतं ॥ ६ ॥

देवयन्तो मरुत्संज्ञकान्देवानिच्छन्तो गिरः स्तोतार ऋत्विजो
महां प्रौढं मरुद्गणमच्छ प्राप्तुमनूषन्तः । स्तुतवन्तः । कौटुशं
मरुद्गणं । विदद्वसुं । वेदयद्भिः स्वमहिमप्रख्यापकैर्वसुभिर्धनै-
र्युक्तं । श्रुतं विख्यातं । मरुद्गणस्य दृष्टान्तः । यथा मतिं ।
मन्तारमिंद्रं यथा स्तुवन्ति तथेत्यर्थः ॥ देवयन्तः । देवानात्मन
इच्छन्तः । सुप आत्मनः क्यच् । पा० ३, १, ८, । क्यचि च ।
भा० ७, ४, ३३, । इतोत्वमकृत्सार्वाधातुकयोर्दीर्घः । पा० ८,
४, २५, । इति दीर्घत्वं च न भवति । न कृदस्य पुत्रस्य ।
पा० ७, ४, २५, । इत्यनेन क्यचि यत्प्राप्तमीत्वं दीर्घत्वं वा
तस्य सर्वस्य प्रतिषेधात् । यद्यपीत्वमेव प्रकृतं तथापि व्यवहित-
स्यापि दीर्घत्वस्य स प्रतिषेध इति विज्ञायते । अश्वायन्त
इत्यादावश्वाघस्यात् । पा० ७, ४, ३७, । इत्यात्वविधानादिति
श्रुतं । क्यजन्ताच्छट्प्रत्ययः । क्यचश्चित्वाञ्चित इत्यन्तोदात्तत्वं ।
शपः पित्वेन शतुश्च लसाधेधातुकस्वरेणानुदात्तत्वं एकादेश
उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । यथा प्रकारवचने थाल् । पा० ५,
३, ३३, । लितोति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तत्वं । मतिं । मन्त्रे
वृषेष्पचमनेत्यादिना । पा० ३, ३, ८६, । क्तिब्रुदात्तः ।
मतिशब्दो ज्ञानपरोऽप्युपचाराज्ज्ञातरीद्रे वर्तते । अथवा
पदांतरे विश्वानुपादानादिन्द्रस्यैषा संज्ञा । ततश्च क्तिचक्षौ
संज्ञायां । पा० ३, ३, १७४, । इति मन्यतेः कर्तरि क्तिच् ।
पदेशेऽनुदात्तत्वादिप्रतिषेधः । पा० ७, २, १०, ।
चित्वादीदतोदात्तत्वं । अच्छ । अध्याहृतगच्छत्यर्थयोगादच्छ
गत्यर्थवद्देहु । पा० १, ४, ६८, । इति गतिसंज्ञया सह
निपातसंज्ञाया अपि समावेशात् । पा० १, ४, ६०, ।

निपाता आद्युदात्तः । फि० ४, १२ । इत्याद्युदात्तत्वं ।
 विददसु । विद ज्ञान इत्यन्तर्भाविताख्यायाच्छतप्रत्यये
 विदंत्यौदार्यातिशयवत्तया ज्ञापयन्ति वसूनि धनानि यं स
 विददसुः । विदेः शतप्रत्ययेऽदिप्रभृतिभ्यः शपः । पा० २, ४,
 ७२ । इति शपो लुकि प्रत्ययस्वरेण शतुरुदात्तत्वं । बहुव्रीहौ
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । गृणन्ति स्तुवन्तीति गिरः ।
 गृणातिः क्लिप्तुत इच्छातोः । पा० ७, १, १०० । इतीत्वं ।
 रपरत्वं । धातुस्वरेणोदात्तत्वं । महं । महान्तं । नकारत-
 कारयोर्लोपश्छांदसः । प्रातिपदिकस्वरेणोदात्तत्वं । अनूषत ।
 णु स्तुती । व्यत्ययेनात्मनेपदं । लुङि हेत्यादादेशः । पा० ७,
 १, ५ । सिचि कुटादित्वेन । पा० १, २, १ । ङित्वाङ्गुणा-
 भावः । इडभाव उकारदीर्घत्वं च छांदसं । निघातः । श्रुतं ।
 प्रत्ययस्वरः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

इंद्रेण सं हि दृक्षसे संजग्मानि अबिभ्युषा । मंदू समान-

वर्चसा ॥ ७ ॥

इंद्रेण । सं । हि । दृक्षसे । संजग्मानः । अबिभ्युषा ।

मंदू इति । समानऽवर्चसा ॥ ७ ॥

हे मरुद्गण त्वमिंद्रेण संजग्मानः संगच्छमानः संदृक्षसे हि ।
 सम्यग्दृश्येयाः खलु । अवश्यमस्माभिर्द्रष्टव्य इत्यर्थः । कौटुशे
 नंद्रेण । अबिभ्युषा । भीतिरहितेन । कौटुशविद्रमरुद्गणेषु
 मंदू । नित्यप्रमुदितौ । समानवर्चसा । तुल्यदीप्ति । कौटुश
 कदाचिद्ब्रह्मबध्दशायामिंद्रस्य सखायः सर्वे देवा हव्यस्येनाप-
 सारिताः । तदानीमिंद्रस्य हव्यसंबधिसकलसेनाजयार्थं मरुद्भिः

संगमोऽभूत् । सोऽयमर्था वृत्रस्य त्वाश्वसथादिति मंत्रे
 संगृहीतः । इन्द्रो वै वृत्रं हनिष्यन्निति ब्राह्मणे प्रपञ्चितम् ॥
 इन्द्रशब्द परमैश्वर्यवंतं मरुद्गणं वाभिधत्ते । तदानीमिन्द्रस्यै
 संबोधनं बहिरैवाध्याहृतव्यं । तथा चैयमृग्यास्केन व्याख्याता ।
 इन्द्रेण हि संदृश्यसे संगच्छमानोऽबिभाषा गणेन मंदू महिष्णू
 युवां श्योऽपि वा मंदुना तेनेति स्यात्समानवर्चसेत्येतेन
 व्याख्यातं । नि० ४, १२, । इति॥ संदृक्षसे । संपश्येथाः ।
 दृशेथेति वक्तव्यं । पा० १, ३, २८, २, । इत्यात्मनेपदं ।
 दृशेर्लिङ्गं लेट् । पा० ३, ४, ७, । इति प्रार्थनायां लेट् ।
 यासः से । पा० ३, ४, ८०, । लेटोऽडाटौ । पा० ३, ४, ८४, ।
 इत्यङागमः । सिव्वङ्गुलं लेटि । पा० ३, १, ३४, । इति सिप् ।
 संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति गुणाभावः । वृथादिना षत्वं ।
 पा० ८, २, २६, । षटोः कः सि । पा० ८, २, ४१, । इति
 कत्वं । आदेशप्रत्ययोः । पा० ८, ३, ५८, । इति सिपः षत्वं ।
 वङ्गुल्यङ्गुणास्त्रिपः परस्ताच्छब्दपि भवति । सिपा व्यवधाना-
 त्यश्यादेशो न भवति । पा० ७, ३, ७८, । शपः पितृत्वादनु-
 दात्तत्वं । उत्तरस्य लसार्वधातुकामुदात्तत्वं । धातुस्वर एव
 शिष्यते । हिशब्दयोगात्तिङ्ङितिङ इति निघातो न भवति ।
 हि च । पा० ८, १, ३४, । इति प्रतिषेधात् । संजग्मानः ।
 मेः संपूर्वाच्छंदसि लुङ्लङ्लिटः । पा० ३, ४, ६, । इति
 लुङ् लाने लिट् । समो गम्यच्छिभ्रां । १, ३, २८, । इत्यात्मने-
 पदं नाङिङः कानजादेशः । पा० ३, २, १०६, । द्विर्भावः
 पा० ३, ८, ८०, । इलादिशेषः । पा० ७, ४, ६०, । अभ्यासश्च
 चुत्वं । पा० ७, ४, ६२, । गमहनेत्युपधालोपः । पा० ६, ४,

६८. । कानचिच्चिदादंतोदात्तत्वं । गतिसमासे कदुचरपद-
प्रकृतिस्वरत्वं । अबिभ्युषा । जिभौ भये । पूर्ववक्षित् ।
ऋषात्कर्तरि परस्मैपदं । पा० १. ३. ७८. । इति परस्मैपदं ।
कसुश्च । पा० ३. २. १०७. । इति लिटः कसुरादेशः । तस्य
कित्वाद्गुणाभावः । द्विर्भावः । अभ्यासस्य ऋस्वजश्चत्वे । पा० ७.
४. ५८. ८. ४. ५४. । क्रादिनियमात् । पा० ७. २. १३. । प्राप्त
इडुस्वेकाजादृघसां । पा० ७. २. ६७. । इति नियमाच्चिवर्तते ।
नज्समासे तृतीयैकवचने भत्वाद्दसोः संप्रसारणं । पा० ६. ४.
१३१. । इति वकारस्योकारः । संप्रसारणाच्च । पा० ६. १.
१०८. । इति पूर्वस्वरत्वं । शामिवसिघसीनां च । पा० ८. ३.
६०. । इति षत्वं । इयंडादेशं बाधिस्यैरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य ।
पा० ३. ४. ८२. । इति यणादेशः । अथ्ययपूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । पूर्वेण सह संहितायामोकारस्यैडः पदांतादति ।
पा० ६. १. १०८. । इति परपूर्वत्वे प्राप्ते प्रकृत्यांतःपादमव्य-
परे । पा० ६. १. ११५. । इति प्रकृतिभावः । मंदू । मदि
स्तुतिमोदमदस्वप्नकांतिगतिषु । इदितो नुम् धातोः । पा० ७.
१. ५८. । इति नुमागमः । कुरित्यनुवृत्तौ खरुशंकुपीयुनीलंगु-
लिगु । उ० १. ३६. । इत्यत्राविभक्तिकनिर्देशादंतर्हिगुरिति-
वडात्वंतरादपि कुरित्युक्तं । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । द्विवचनमौ ।
प्रथमयोः पूर्वसवर्णः । पा० ६. १. १०२. । तृतीयैकवचने चेतु-
सुपां सुलुगित्यादिना पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । समानवर्चसा । सम-
वर्चा ययोरिति वा यस्येति वा बहुव्रीहिः । द्विवचने
सुलुगित्यादिनांकारादेशः । समानपादस्य प्रातिपदिकान-
तोदात्तत्वं । बहुव्रीथौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण तदेव स्थितं ।

अष्टमोऽध्यायः ॥

अनवद्यैरभियुभिर्मखः सहस्रदर्चति । गणैरिन्द्रस्य काम्यैः ॥ ६ ॥

अनवद्यैः । अभियुभिः । मखः । सहस्रत् । अर्चति । गणैः ।

इन्द्रस्य । काम्यैः ॥ ८ ॥

मखः प्रवर्तमानोऽयं यज्ञोऽनवद्यैर्दोषरहितैरभियुभि-
र्युलोकमभिगतैः काम्यैः फलप्रदत्वेन कामयितव्यैर्गणैर्मरुत्समूहैः
सहितमिन्द्रस्येन्द्रं सहस्रद्वलोपेतं यथा भवति तथार्चति ।
पूजयति । अयं यज्ञो मरुत इन्द्रं चातिशयेन प्रीणयतीत्यर्थः ।
यज्ञ इत्यादिषु पंचदशसु यज्ञनामसु मखो विष्णुरिति पठितं ।
चतुर्ध्वत्वारिंशत्स्वर्चतिकर्मस्वर्चति गायतीति पठितं ॥ न
विद्यतेऽवद्यं येषां तेऽनवद्याः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदा-
तोदात्तत्वं । अभिगता द्यौर्यैस्तेऽभियवः । तैरभियुभिः ।
अभिगच्छः प्रातिपदिकस्वरेणातोदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । मखः । प्रातिपदिकस्वरः ।
सहो बलमस्मिन्नर्चने शर्मण्यस्तीति सहस्रत् । तसौ मत्वत्त्वं ।
पा० १, ४, १८, । इति भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधितत्वात्स-
कारस्य कृत्वाभावः । मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः । पा०
८, २, ८, । इति वा ऋयः । पा० ८, २, १०, । इति वा मतुपो
मस्य वत्त्वं । सहस्रगच्छो नब्विषयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तः ।
मत्तुपैः पित्वात्स एव शिष्यते । काम्यैः । कमेर्णिङ् । अतं
धायाः । पा० ७, २, ११६, । इति वृद्धिः । जनौ जृप् क्लृप्
मन्ताश्च । धा० पा० १८, ६३, ६७, । इत्यमन्तत्वेन प्राप्तस्य
मित्त्वस्य न काम्यमि चमामिति प्रतिषेधात् । धा० पा० १८,
६८, । मितो ऋस्वः । पा० ६, ४, ८२, । इत्युपधाङ्स्वत्त्वं

न भवति । ख्यंतादचो यत् । पा० ३. १. ८७. । णिलोपः ।
पा० ६. ४. ५१. । तित्स्वरितमिति प्राप्ते यतोऽनावः । पा०
६. १. २१३. । इत्याद्युदात्तत्वं ॥

नवमीसृचमाह ॥

अतः परिजमन्नागहि दिवो वा रोचनादधि । समस्मिन्मृजते
गिरः ॥ ८ ॥

अतः । परिजमन् । आ । गहि । दिवः । वा । रोचनात् ।

अधि । सं । अस्मिन् । ऋजते । गिरः ॥ ८ ॥

हे परिजमन् परितो व्यापिन्मरुद्गण । अतोऽस्मान्मरुद्गण-
स्थानादंतरिक्षादागहि । अस्मिन्कर्मणागच्छ । दिवो वा ।
द्युलोकाद्वा समागच्छ । रोचनादधि । दीप्यमानादादित्य-
मंडलाद्वा समागच्छ । अस्मदीयकर्मकाले यत्र यत्र तिष्ठसि
ततः सर्वस्मादागच्छेत्यर्थः । किमर्थमागमनमिति तदुच्यते ।
अस्मिन्कर्मणि वर्तमान ऋत्विगिरः स्तुतीः समृजते । सम्यक्
प्रसाधयति । ऋजतिः प्रसाधनकमेति यास्कः । एताः स्तुतीः
श्रोतुमागच्छेत्यर्थः । यद्यप्यृत्विजा मंत्रस्य प्रयुज्यमानत्वाद्ऋज-
तिघातोरुत्तमपुरुषेण भवितव्यं । तथापि परोक्षकृतत्वेन
निर्देशात्प्रथमपुरुषप्रयोगः । परोक्षकृतलक्षणं च यास्क आह ।
तास्त्रिविधा ऋचः परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृता आध्यात्मिकश्च ।
तत्र परोक्षकृताः सर्वाभिर्नामविभक्तिभिर्युज्यन्ते प्रथमपुरुषैश्चा-
ख्यातस्येति ॥ अतः । पंचम्यास्तसिल् । पा० ५. ३. १५८. ।
एतदोऽश् । पा० ५. ३. ५. । शिच्चात्सर्वादेशः । लिङ्गित
प्रत्ययात्पुर्वस्योदात्तत्वं । परिजमन् । अज गतिक्षेपयोः ।
अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते । पा० ३. २. ७५. । इति मणिन् ।

अकारलोपश्छांदसः । आमंत्रितनिघातः । गहि । गमेर्बहुलं
 छंदसि । पा० २, ४, ७३ । इति शपो लुक् । हेडित्वादन-
 दात्तोपदेशेत्यादिना । पा० ६, ४, ३७ । मलोपः । अतो हेः ।
 पा० ६, ४, १०५ । इति हिलोपो न भवति तस्मिन्कर्त्तव्येऽ-
 सिद्धवदत्ता भात् । पा० ६, ४, २२ । इति मलोपस्यासिद्धत्वे-
 नानकारांतत्वात् । दिवः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं ।
 वा । चादयोऽनुदात्ताः । फि० ४, १५ । इत्यनुदात्तः ।
 रोचनात् । रुच दीप्तौ । अनुदात्तेतश्च हलादेः । पा० ३, २,
 १४८ । इति युच् । युवोरनाकौ । पा० ७, १, १ ।
 इत्यनादेशः । किदित्यंतोदात्तः । अधि । अधिपरी अनर्थकौ ।
 पा० १, ४, ८३ । इति कर्मप्रवचनीयत्वेन सह निपात-
 संज्ञायाः समावेशान्निपाता आयुदात्ता इत्यायुदात्तः । अस्मिन् ।
 परिभ्रमन्नित्यादिष्टस्यैवान्वादेशादिदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्मृती-
 यादौ । पा० २, ४, ३२ । इत्यश् अनुदात्तः । शित्वात्सर्वादेशः ।
 विभक्तिरनुदात्तौ सुप्ति । पा० ३, १, ४ । इत्यनुदात्तेति
 सर्वानुदात्तत्वं । ऋजते । ऋजि भृजौ वर्जने । समित्युपस-
 र्गयोगात्प्रसाधने वर्तते । निघातः । गिरः । प्रातिपादिकस्वरः ॥

दशमौचमाह ॥

इतो वा सातिमौमहे दिवो वा पार्थिवादधि । इंद्रं महो

वा राजसः ॥ १० ॥

मः । वा । सातिं । ईमहे । दिवः । वा । पार्थिवात् ।

अधि । इंद्रं । महः । वा । राजसः ॥ १० ॥

इंद्रं देवं प्रति सातिं धनदानमधीमहे । आधिक्येन
 याचामहे । कस्मात्तुकादिति तदुच्यते । इतोऽस्मादभिदृश्य-

मानात्पार्थिवात्पृथिवीलोकाद्वा । दिवो वा । द्युलोकाद्वा । महो
महतः प्रौढाद्रजसो वा । पक्षादीनां रंजकादंतरिक्षलोकाद्वा ।
अयमिंद्रो यतःकुतश्चिदानीयास्मभ्यं धनं प्रयच्छत्वित्यर्थः ।
सप्तदशसु याश्चाकर्मस्वौमहे यामीति पठितं ॥ इतः । इदम्-
शब्दात्पञ्चम्यास्तसिल् । इदम् इत् । पा० ५, ३, ३, । इतीश ।
शित्वात्सर्वादेशः । अत्रोडिदमित्यस्यावकाशः । आभ्यां ।
एभिः । पा० ६, १, १७१, । लितोत्यस्यावकाशः । पा० ६, १,
१८३, । पचनं पाचकः । उभावपि नित्यौ । तत्र परत्वादि-
प्रतिषेधे परं कार्यमिति लितीतौकारस्योदात्तत्वं । पश्चात्तसेः
प्राग्दिशो विभक्तिः । पा० ५, ३, १, । इति विभक्तिसंज्ञ-
कत्वादूडिदमित्यादिनाऽसर्वनामस्थानविभक्तोरुच्यमानमुदात्तत्वं
भवति । सक्तृज्ञतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेवेत्यूडिद-
मित्यस्य पुनरप्रवृत्तिरेवेति चेत् । न । लघ्वानुरोधेन पुनः
प्रसंगविज्ञानं चेति स्त्रीकारात् । नन्वेवं यतस्तत इत्याटावपि
परेण लित्स्वरेण बाधितमपि सावेकाच इति तसिल उदात्तत्वं
स्यादिति चेत् । न । यत्तच्छब्दयोः साववर्णातत्वे न गोश्वन्माव-
वर्णन्ति । पा० ६, १, १८२, । निषेधात् । न च पुनः प्रसं-
गविज्ञानं चेत्येतत्सार्वात्मिकं लघ्वानुरोधेन कचिदेव तदाश्रय-
णादिति । साति । षण् दाने । धात्वादेः षः सः । पा० ६, १,
६४, । भावे क्तिन् । जनसनखनां सन्कूलोः । पा० ६, १,
४२, । इति नकारस्यात्वं । तितुत्ततथसिसुसरकसेषु च । पा०
७, २, ८, । इति निषेधादिण न भवति । नित्त्वात् प्राप्ति-
उदात्त इत्यनुवृत्ताद्युतियूतजुतिसातिहेतिकौतयश्चेति निपात-
त्वादंतोदात्तत्वं । ईमहे । ईङ् गतौ । श्यनोऽपि बहुलं वृद्धसौति

लुक् । अस्य धातोर्ङित्वात्तास्यनुदात्तेर्ङिददुपदेशात् । पा०
 ६. १. १८६. । इति लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वे धातुस्वर एव
 शिष्यते । न च तिङ्ङितङ् इति निघातः । चवायोगे प्रथमा ।
 पा० ८. १. ५६. । इति निषेधात् । उत्तरवाक्ययोरपि हि
 वाग्ययोगादन्यथा वाक्यापरिपूर्तेस्तिङ्ङिभक्तेरवश्यमध्याहारात्त-
 दपेक्षयैषा प्रथमा तिङ्ङिभक्तिरिति । दिवः । ऊङिदमित्यादिना
 विभक्तेरुदात्तत्वं । पार्थिवात् । प्रथ प्रख्याने । प्रथत इति
 पृथिवौ । प्रथेः पिवन्संप्रसारणं च । उ० १. १४६. । इति
 पिवन्प्रत्ययः । पित्रौरादिभ्यश्च । पा० ४. १. ४१. । इति
 ङोष् । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । शेषनिघातेनानुदात्तादिः पृथिवी-
 शब्दः । पृथिव्या विकार इत्यर्थं ओरजित्यनुवृत्तावनुदात्तादेश्च ।
 पा० ४. ३. १४०. । इत्यञ् । यस्येति च । पा० ६. ४. १४८. ।
 इतोकारलोपः । तदितेचचामादेः । पा० ७. २. ११७. ।
 इत्यादिद्वौ रपरत्वं । जित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तः । अधि ।
 निपातत्वादाद्युदात्तः । इदं । रन्प्रत्ययांत आद्युदात्तः । महः ।
 महत इत्यस्याकारतकारयोर्लोपश्छांदसः । सावेकाच इति
 विभक्तेरुदात्तत्वं । रजसः । नव्यिषयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तत्वं ।

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे द्वादशो वर्गः ॥

इंद्रमित्यादिकं दशचं यत्सूक्तं तत्सुरूपकृद्भूमित्यादिषु
 तृथं । ऋषिच्छंदोदेवता विनियोगश्च पूर्ववत् । विशेषावनि-
 मत्तच्यते । महाव्रते निष्केवल्यशस्त्रमिद्रमिद्राथिन इति
 सूक्तं तथा च पंचमारण्यके सूत्रितं । शिरो गायत्रमिंद्र-
 मिद्राथि इति । तथा चतुर्विंशेऽहनि ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्र
 इंद्रमिद्राथिन इति षलहस्तोत्रियस्तृचः । चतुर्विंशे होताज-

निष्ठेत्यपक्रम्यायाहि सुषुमा हि त इन्द्रमिन्द्राथिनो ब्रह्मत् ।
आ० ७. २. । इति सूचितत्वात् । अतिरात्रे प्रथमे पर्यायेऽच्छा-
वाकशस्त्रेऽयमेवं तृचोऽनुरूपः । सूत्रितं च । इन्द्राय महने
सुतमिन्द्रमिन्द्राथिनो ब्रह्मत् । आ० ६. ४. । इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

इन्द्रमिन्द्राथिनो ब्रह्मदिन्द्रंमर्केभिरर्किणः । इन्द्रं वाणीरनूषत ॥ १ ॥

इन्द्रं । इत् । गाथिनः ब्रह्मत् । इन्द्रं । अर्केभिः । अर्किणः ।

इन्द्र । वाणीः । अनूषत ॥ १ ॥

गाथिनो गीयमानसामयुक्ता उन्नातार इन्द्रमिन्द्रमेव ब्रह्मत् ।
त्वामिद्वि हवामहे । ऋ० वे० ४. ७. २८. । इत्यस्यामृच्युत्पन्नेन
ब्रह्मनामकेन साम्नानूषत । स्तुतवन्तः । अर्किणोऽर्चनहेतुमन्त्रोपेता
होतारोऽर्केभिर्ऋग्यजुर्मन्त्रैरिन्द्रमेवानूषत । ये त्ववशिष्टा अध्व-
र्यवस्ते वाणोर्वाम्भिर्यजूरूपाभिरिन्द्रमेवानूषत । अर्कशब्दस्य
मन्त्रपरत्वं यास्केनोक्तं । अर्को मन्त्रो भवति यदनेनार्चति ।
नि० ५. ५. । इति । श्लोकं इत्यादिषु सप्तपंचात्सु वाङ्मसु
वाशो वाणीति पठितं ॥ गाथिनः । उषिकुषिगार्तिम्यस्यन् ।
उ० २. ४. । इति गायतेत्यन्प्रत्ययः । निच्वादाद्युदात्तः ।
गाथा एषा संतीति गाथिनः । व्रीह्यादिभ्यश्च । पा० ५. २.,
११६. । इतीनिः । प्रत्ययस्वरणेकार उदात्तः । स च सति
शिष्टः । ब्रह्मत् । बृहता । तृतीयैकवचनस्य सुपां सुलुगि-
लुक् । पृषद्ब्रह्महज्जगच्छतवत् । उ० २. ८१. । इत्यन्ते ^{षु}ती
निपातितः । अर्केभिः । अर्च- पूजायां । अर्च्यन्त एभिर्ऋग्यजुर्वा-
मन्त्रैः । पंसि संज्ञायां घः प्रायेण । पा० ३. ३. ११८. । इति
घः । चजोः कु धिष्यतोः । पा० ७. ३. ५२. । इति कुत्वं ।

प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । बहुलं छंदसि । पा० ७. १. १०. । इति
 भिस एसादेशो न भवति । अर्का स्तुतिसाधनभूता भंवा
 एषां संतोत्यर्किणः । वाणीः । वृषादीनां च । पा० ६. १.
 २०३. । इत्याद्युदात्तः । दीर्घाज्जसि च । पा० ६. १. १०५. ।
 इति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधस्य वा छंदसि । पा० ६. १. १०६. ।
 इति विकल्पितच्चाद्दीर्घत्वं । ढतोयार्थे प्रथमा । अनूषत । ण
 स्तुती । णो नः । पा० ६. १. ६५. । इति नत्वं । लुङि
 व्यत्ययेनात्मनेपदं । ऋस्यादादेशः । पा० ७. १. ५. । सिच
 इडभाव उकारस्य दीर्घत्वं च छांदसं घातोः कुटादित्वात् ।
 पा० १. २. १. सिचो ङित्वेन । पा० १. १. ५. । गुणाभावः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

इंद्र इहयोः सचा संमिस्त्र आ वचोयुजा । इन्द्रो वज्री

हिरण्ययः ॥ २ ॥

इंद्रः । इत् । हयोः । सचा । संमिस्त्रः । आ । वचः । युजा ।

इंद्रः । वज्री । हिरण्ययः ॥ २ ॥

इंद्र इन्द्र एव हयोर्हिरिनामकयोरश्वयोः सचा सह
 युगपदा संमिस्त्रः सर्वतः सम्यग्मिश्रयिता । कीदृशोर्हयोः ।
 वचोयुजा । इंद्रस्य वचनमात्रेण रथे युज्यमानयोः सुशिक्षित-
 योरित्यर्थः । अयमिन्द्रो वज्री वज्रयुक्तः । हिरण्ययः । हिरण्यमयः
 गर्भरत्नभूषित इत्यर्थः ॥ हयोः । हरत इति हरो । इन् ।
 पा० ७. १. १०५. । इत्याद्युदात्तः । सचा । सहेत्युक्तं । संमिस्त्रः । मिश्रणं
 मिश्रः । मिश्रवर्तेर्घञ् । पा० ३. ३. १८. । सम्यक् मिश्रो
 यस्यासौ संमिश्रः । लत्वं छांससं । सम्यक् मिश्रयितेत्यर्थः ।
 पूबहुव्रीहौ वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वचोयुजा । वचसा युज्येते

इति वचीयुजौ । तयोः । षष्ठोदिवचनस्य सुपां सुलुगित्या-
कारादेशः । युजशब्दो धातुस्वरेणांतोदात्तः । कृदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । वची । वज्रमस्यास्ति । अत
इतिठनौ । प्रत्ययस्वरः । हिरण्ययः । ऋत्व्यवास्वधास्व-
माध्वीहिरण्ययानि कृंदसि । पा० ६, ४, १७५, १. इति
हिरण्यमयशब्दस्य मकारलोपो निपात्यते । अकारः प्रत्ययस्व-
रेणोदात्तः । पूर्वणानुदात्तेन सङ्केकादेश उदात्तेनोदात्त
इत्युदात्तः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

इंद्रो दीर्घाय चक्षसे आ सूर्यं रोहयद्दिवि । वि गोभिरद्रिमे-
रयत् ॥ ३ ॥

इंद्रः । दीर्घाय । चक्षसे । आ । सूर्यं । रोहयत् । दिवि ।
वि । गोभिः । अद्रिं । एरयत् ॥ ३ ॥

अयमिंद्रो दीर्घाय प्रौढाय निरंतराय चक्षसे दर्शनाय दिवि
द्युलोके सूर्यमारोहयत् । पुरा ब्रह्मासुरेण जगति यदापातितं
तमस्तन्निवारणेन प्राणिनां दृष्टिसिद्धार्थमादित्यं द्युलोके
स्थापितवानित्यर्थः । स च सूर्या गोभिः स्वकीयरश्मिभिरद्रिं
पर्वतप्रमुखं सर्वं जगद्हरैरयत् । विशेषेण दर्शनार्थं प्रेरितवान् ।
प्रकाशितवानित्यर्थः । अथवा । इंद्र एव गोभिर्जलैर्निमित्त-
भूतैरद्रिं मेघं व्यैरयत् । विशेषेण प्रेरितवान् । पंचदशसंख्याकेषु
राश्मनामसु खेदयः किरणा गाव इति पठितं । त्रिंशत्संख्या-
केषु मेघनामस्वद्रिर्गावेति पठितं ॥ दीर्घाय । प्राति-
स्वरेणांतोदात्तः । चक्षसे । चजेः सर्वधातुभ्योऽसुन्नित्यसुन् ।
बहुलग्रहणात्ख्याजादेशभावः । निष्वादाद्युदात्तः । सूर्यं ।

सुवति प्रेरयतीति सूर्यः । घू प्रेरणे । धात्वादेः षः सः । राज्ञ-
सूर्यसूर्यत्यादिना । पा० ३. १. ११४. । क्यप्रत्ययः । तस्य
रुडागमश्च निपात्यते । क्यपः किच्चाङ्गुणाभावः । पित्त्वादनृ-
दात्तत्वं । धातुस्वर एव शिष्यते । रोहयत् । रुहेर्ण्यंताङ्गडि
बहुलं छंदस्यमाङ्गयोगेऽपि । पा० ६. ४. ७५. । इत्यङभावो
निघातश्च । दिवि । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं ।
अद्रिं । अदिशदिभूशमिभ्यः क्तिन् । उ० ४. ६६. । इति
क्तिन्प्रत्ययः । अदंति पशवस्तृणादिकमन्त्रे त्यद्रिः । निच्चादाद्यु-
दात्तत्वं । ऐरयत् । ईर गतौ । ण्यंताङ्गड् । निघातः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

इंद्र वाजिषु नोऽव सहस्रप्रधनेषु च । उग्र उग्राभिरुतिभिः ॥ ४ ॥

इंद्र । वाजिषु । नः । अव । सहस्रऽप्रधनेषु । च । उग्र ॥

उग्राभिः । ऊतिऽभिः ॥ ४ ॥

हे इंद्र । उग्रः शत्रुभिरप्रपृष्टस्त्वमुग्राभिरप्रपृष्ट्याभिरुति
भिरस्मद्विषयरक्ष्याभिर्वाजिषु युद्धेषु नोऽस्मानव । रक्ष ॥ तद्य
सहस्रप्रधनेषु च । सहस्रसंख्याकगजाश्वादिलाभयुक्तेषु मह-
युद्धेष्वपि रक्ष ॥ वाजिषु । वृषादीनां च । पा० ६. १. २०३. ।
इत्याद्युदात्तत्वं । नोऽव । नसः सकारस्य रुत्वोत्वगुणेषु प्रकृत्या-
तःपार्दामति प्रकृतिभावो न भवति । अव्यपर इति निषेधात् ।
पा० ६. १. ११५. । अव रक्षणे । तिङ्ङितिङ् इति निघातः ।
यद्यपि सहस्रप्रधनेष्वेत्यध्याहृतां क्रियामपेक्ष्य प्रथमायाः
श्रूयामि श्रूया अवेति क्रियायाश्चवायोगे प्रथमा । पा० ८. १.
५८. । इति निघातनिषेधः प्राप्तः । तथापि वाजिष्वित्यत्र
चकारस्य लुप्तत्वाच्चादिलोपे विभाषा । पा० ८. १. ६३. । इति

निषेधस्य विकल्पितत्वादत्र निघातः प्रवर्तते । सहस्रशब्दः
कर्दमादीनां च । फि० ३. १०. । इति मध्योदात्तः । सहस्र-
प्रधनेषु वाजेषु । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । उग्रः । उच
समवाये । चस्य गः । ऋज्रेद्रेति रन् । व्यत्ययेनांतोदात्तः ।
ऊतिभिः । ऊतियूतीत्यादिना क्तिच्दात्तः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

इंद्रं वयं महाधन इंद्रमर्भे इवामहे । युजं वृत्रेषु वज्रिणं ॥ ५ ॥

इंद्रं । वयं । महाधने । इंद्रं । अर्भे । इवामहे । युजं ।

वृत्रेषु । वज्रिणं ॥ ५ ॥

वयमनुष्ठातारो महाधने प्रभूतधननिमित्तमिंद्रं इवामहे ।
आह्वयामः । अर्भेऽर्भके स्वल्पेऽपि धने निमित्तभूते सतींद्रं
इवामहे । कौटुशमिंद्रं । युजं । सहकारिणं समाहितं वा ।
वृत्रेषु शत्रुषु धनलाभविरोधिषु प्राप्तेषु तन्निवारणाय वज्रिणं
वज्रोपेतं ॥ महाधनशब्दो यद्यपि संग्रामनामसु पठितस्तथापि
महाधनवचनमत्र संग्राम इति बहुव्रीहित्वे सत्यंतोदात्तत्वा-
सिद्धेर्नात्र तद्गृहीतं । महाधने महच्च धनं चेति समासस्ये-
त्यंतोदात्तः । अर्भे । अर्तिगृभ्यां भन् । उ० ३. १५०. ।
नित्त्वादाद्युदात्तः । इवामहे । ह्वेज् स्पर्शायां शब्दे च । जित्त्वा-
त्कर्त्तृभिप्राये । पा० १. ३. ७२. । आत्मनेपदं । लटः स्थाने
महिङ् । टित आत्मनेपदानां । पा० ३. ४. ७८. । इति
टेरेत्वं । कर्तरि णप् । पा० ३. १. ६८. । हूः संप्रसारणं ।
पा० ६. १. ३२. । इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसि । पा० ६. १.
३४. । इति संप्रसारणं । वकारस्योकारः । परपूर्वत्वं ।
गुणावादेशौ । अतो दीर्घा यजि । पा० ७. ३. १०१. ।

इति दीर्घत्वं । तिङ्ङितिङ इति निघातः । युजं । युज
समाधावित्यस्य क्तिप् । युजेरसमासे । पा० ७. १. ७१. । इति
नुम् न भवति । स हि युजेरिति निर्देशादिकाररहितस्य न
भवति । अनित्यमागमशासनमिति वा युजिर्योग इत्यस्यापि
नुम् न भवति । वृत्तेषु । वृत्तु वर्तने । प्रतिकूलतया वर्तत इति
वृत्राणि शत्रुकुलानि । स्फायितंचौल्यादिना रक्प्रत्ययः । उ०
२. १३. । किच्चाहुणाभावः । प्रत्ययस्वरः । वज्रिणं । अत
इनिठनावितीनः प्रत्ययस्वरः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे त्रयोदशो वर्गः ॥

इन्द्रमिहायिन इति सूक्ते षष्ठीमुच्यमाह ॥

स नो वृषन्नमं चरुं सत्वादावन्नपा वृधि । अस्मभ्यम-
प्रतिष्कृतः ॥ ६ ॥

सः । नः । वृषन् । अमं । चरुं । सत्वाऽदावन् । अप । वृधि ।
अस्मभ्यं । अप्रतिऽस्कृतः ॥ ६ ॥

हे सत्वादावन् । अस्मदभीष्टानां सर्वेषां फलानां सह
प्रदातः । अतो व्रीह्यादिनिथत्यर्थं हे वृषन् वृष्टिप्रदेन्द्र नोऽस्म-
दर्थममुं वृश्ममानं अरुं मेघन्नपावृधि । उदुघाटय । तथैवास्म-
भ्यमस्मदर्थमप्रतिष्कृतः प्रतिशब्दरहितः । यद्यदस्माभिर्याच्यते
तत्र सर्वत्र नेति प्रतिशब्दं नोच्चारयति । अतोस्माद्विषये कदा-
चिदप्यप्रतिस्खलितः । एतदेवाभिप्रेत्य यास्क आह । अप्रति-
ष्कृतोतिस्खलितो वेति ॥ वृषन् । आमंत्रितनिघातः ।
अमुं । प्रतिपदिकस्वरेणांतोदान्तः । चरुं । चरतीति चरुः ।
भृशशीतृचरित्सरितनिधनिमिमस्त्रिभ्य उः । उ० १. ७. ।

इत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । सत्त्वादावन् । सत्त्वादब्दः
सहार्थे । अभिमतफलजातं सकलं सह ददातीति सत्त्वादावा ।
आतो मनिन्कनिव्वनिपञ्च । पा० ३. २. ७४. । इति वनिप् ।
आमंत्रितस्य चेत्युदात्तत्वं । पादादित्वाच्च निघातः । अप ।
निपातस्य चेति दौर्घः । निपात आद्युदात्तः । वृद्धिः । वृज्
वरणे । लोटः सिप् । तस्य सेह्वपिञ्च । पा० ३. ४. ८७. । इति
ह्रिः । स्वादिभ्यः श्रुः । पा० ३. १. ७३. । तस्य बहुलं कृदं
सीति लुक् । शुश्रूणपृक्कृवभ्यश्च कृदसि । पा० ६. ४. १०२. ।
इति हेर्धिरादेशः । तस्य ङित्वात्पूर्वस्य गुणाभावः । निघातः ।
अस्मभ्यं । अस्मच्छब्दाद्भ्यो भ्यं । पा० ७. १. ३०. । इति
भ्यमादेशः । शेषे लोपः । पा० ७. २. ८०. । इति दकारलोपः ।
बहुवचने च्छल्येत् । पा० ७. ३. १०३. । इत्येत्वं न भवति ।
अंगवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्येत्युक्तं । म० भा० ७. १.
३०. । प्रतिपदिकस्वरेण स्मेत्यकार उदात्तः । भ्यसोऽभ्यमित्य-
भ्यमादेशपक्षे शेषे लोप इति मपर्यंतशेषस्यास्मदृशब्दस्य लोपः ।
तदोदात्तनिवृत्तिस्वरेणाभ्यमादेरकास्योदात्तत्वं । पा० ६. १.
१६१. । अप्रतिष्कृतः । केनचिदप्रतिशब्दितः । कुङ् शब्दे ।
निष्ठेति कर्मणि क्तप्रत्ययः । प्रतेः प्राक्प्रयोगः । पारस्करादेरा-
क्ततिगणत्वास्तुडागमः । पा० ६. १. १५७. । सुषामादेराकृति-
गणत्वात्षत्वं । पा० ८. ३. ८८. । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृ-
तिस्वरत्वं ॥

सप्तमाष्टकमाह

तुंजितुंजे य उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणः । न विंधे अस्म
सृष्टिं ॥ ७ ॥

तुंजितुंजे । ये । उत्तरे । स्तोमाः इन्द्रस्य । वज्रिणः । न ।
विंधे । अस्म । सुस्तुतिं ॥ ७ ॥

तस्मिन्तस्मिन्फलदातरि देवांतरे ये स्तोमाः स्तोत्रविशेषा
उत्तर उत्कृष्टाः संति तैः स्तोमैः सर्वैरपि वज्रिणो वज्रयुक्तस्येन्द्रस्य
सृष्टिं योग्यां शोभनस्तुतिं न विंधे । न विंदामि । इन्द्रस्यात्यं-
तगुणबाहुल्येन देवांतरेषूत्तमत्वेन प्रसिद्धान्यपि स्तोत्राणि न
पर्याप्तानीत्यर्थः ॥ एतामृचं यास्क एवं व्याचष्टे । तुंजस्तुं-
जतेर्दानकर्मणः । दाने दाने य उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणो
नास्य तैर्विंदामि समाप्तिं स्तुतेः । नि० ६. १८. । इति ॥ तुंजे
तुंजे । तुंजतिर्दानकर्मण्युक्तं । ततः कर्तरि प्रचाद्यच् । पा०
३. १. १३४. । चित इत्यंतोदात्तत्वं । नित्यवीक्षयोः । पा०
८. १. ४. । इति द्विर्भावः । तस्य परमास्त्रेडितं । पा० ८. १.
२. । इति द्वितीयस्यास्त्रेडितसंज्ञा । अनुदात्तं च । पा० ८. १.
३. । इत्यनुदात्तत्वं । दातरि दातरीत्यर्थः । निरुक्ते तु दाने
'दान इत्यर्थतो व्याख्यानं । उत्तरे । तृ प्लवनतरणयोः । भावे
ऋदोरपः । पा० ३. ३. ५७. । उच्छब्द उत्कृष्टवचनः ।
उत्कृष्टस्तरो यस्येति बहुव्रीहिः । उच्छब्दो निपाता आद्यु-
दात्ता इत्याद्युदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । स्तोमाः ।
अर्तिः । स्वित्यादिना । उ० १. १३८. । स्तोमशब्दो मनंतो
नित्वादाद्युदात्तः । विंधे । विट् लामि । लट् । स्वरितेत्त्वा-
दात्मनेपदं । उत्तमैकवचनमिट् । पा० ३. ४. ७८. । तुदा-

दिभ्यः शः । पा० ३, १, ७७, । शि मुचादीनामिति नुम् । पा०
पा० ७, १, ५६, । दकारस्य व्यत्ययेन धकारः । अस्य । प्रकृत-
स्थेन्द्रस्य परामर्शादन्वादेश इदमोऽश् । पा० २, ४, ३२, ।
शिच्चात्सर्वादेशोऽनुदात्तः । सुष्टुतिं । शुज स्तुतौ । धात्वादेः
षः सः । पा० ६, १, ६४, । इति सत्वं । स्त्रियां क्तिन् । पा०
३, ३, ८४, । इति भावै क्तिन् । स्त्रित्युदात्तेनोपसर्गेण प्रादि-
समासः । उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना षत्वं । पा० ८, ३, ६५, ।
अत्राव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन सोः प्राप्तमुदात्तत्वं बाधित्वा
गतिकारकोपपदात्कृतृ । पा० ६, २, १३८, । इत्युत्तरपद-
प्रकृतिस्वरेण धातोरुदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादत्वेन तादौ च
निति कृत्यतौ । पा० ६, २, ५०, । इत्यनंतरस्य गतिसंज्ञस्य
सोरेवोदात्तत्वेन भवितव्यं । तत्तु मनक्तिन्व्याख्यानशयनासन-
स्थानयाजकादिक्रीताः । पा० ६, २, १५१, । इत्युत्तरपदांतो-
दात्तत्वेन बाध्यते । तथा च सुहवां सुष्टुतो हुवे । ऋ० वे० २,
७, १५, । वृणो चोदस्व सुष्टुतिं । ऋ० वे० ६, ५, २४, ।
यास्ते राके सुमतयः । ऋ० वे० २, ७, १५, । इत्यादावंतो-
दात्तत्वमित्याहुः । यथा तु मनक्तिन्नित्यादौ वृत्तावुक्तं तथैव
तत्र घटत इति लक्ष्यते । तत्र हि कारकाहत्तश्रुतयोरेवाशिषि ।
पा० ६, २, १४८, । इत्यतः कारकादित्यनुवृत्तेः पाणिनिकृति-
रित्यादावेव मनक्तिन्नित्यादिसूत्रमित्युक्तं । कारकादित्येव
प्रकृतिः प्रवृत्तिरिति प्रत्युदाहृतं । स्यादेतत् । स्तूयतेऽनयेति
स्तुतिरिति क्तिना कारणभूतर्गभिधीयते । सुशब्देन च कारणमेव
विशेष्यते न धात्वर्थः । तथा च सुष्टुतिरित्यत्र सुशब्दः कारकपर
एव भविष्यति । प्रकृतिः प्रवृत्तिरित्यादौ तु प्रशब्दो धात्वर्थे

विशेषणमेवेति तत्प्रत्युदाहरणोपपत्तिरिति । न । एवं सति
 सुशब्दस्य क्रियायोगाभावादुपसर्गाः क्रियायोगे । पा० १. ४.
 ५८. । इत्युक्ताऽऽपसर्गसंज्ञा न स्यात् । तथा चोपसर्गास्तु-
 नोतिस्वतोत्यादिना । पा० ८. ३. ६५. । षत्वं न स्यात् ।
 ननु क्तिना करणमभिधीयते । क्रियासाधनं च करणं । तथा
 च करणविशेषणस्यापि सुशब्दस्य करणांतर्गतक्रियायोगादुप-
 सर्गता भविष्यतीति । न । तथा सति यत्क्रियायुक्तास्तं
 प्रत्युपसर्गसंज्ञका इति करोत्यर्थमेव प्रति स्वरूपसर्गता न तु
 स्तुधात्वर्थं प्रतीत्यस्य षत्वं न स्यादेव । ननु स्तुधात्वर्थद्वारैव
 तत्करणस्य सुशब्दो विशेषणं भविष्यति । या हि शोभना
 स्तुतिस्तत्करणमपि शोभनमेवेति । एवं च स्तुधात्वर्थसंबंधात्
 प्रत्युपसर्गत्वेन षत्वमपि भविष्यतीति वृत्त्यविरोधेनैव मन्क्तिना-
 दिसूत्रस्य सुष्टुतिशब्दो विषयो, भविष्यति । प्रकृतिः प्रकृति-
 रित्यत्र भावे क्तिन्निति प्रत्युदाहृते इति । न । तत्र प्रशब्दस्य
 करणपरत्वं । करणे क्तिनुदाहरणेऽपि धात्वर्थमात्रविशेषणतैव
 विवक्षिता न तद्वारा प्रत्ययार्थविशेषणतापीति तत्प्रत्युदा-
 हरणोपपत्तिरिति । सुष्टुतिरित्यत्र पुनः क्तिनभिधेयकरण-
 पर्यंतं सुशब्दस्य व्यापार इत्युदाहरणतैव न प्रत्युदाहरणतेति ।
 न । किमत्र सुशब्दः श्रुत्यैव प्रकृतिप्रत्ययार्थोभयविशेषणपरः ।
 उत श्रुत्यैकं विशिनष्टि । अर्थादितरदिति । यदाष्टुभयपरत्वं
 तदापि यौगपद्येन उत क्रमेणेति । आद्ये प्रति विशेष्यं विशे-
 षणपदोपपत्तिरिति प्रसंगः । द्वितीये विरस्य व्यापारापातः ।
 न च शब्दबुद्धिकर्मणां विरस्य व्यापारः कस्यचिदृष्ट इष्टो वा ।
 अतो न श्रुत्योभयपरत्वं । अथैकत्र श्रुत्या तात्पर्यं । अपरत्र

त्वार्थादिति । तत्र धात्वर्थसंबंधस्यार्थिकत्वे षत्वासिद्धिः ।
प्रत्ययार्थसंबंधस्यार्थिकत्वे मन्त्रिन्नित्यादिस्वरसिद्धिः । आर्थि-
केनापि कारकसंबंधेनोदाहरणत्वाभिधाने प्रकृतिः प्रकृतिरि-
त्याद्युदाहरणं न स्यात् । युत्वा धात्वर्थमात्रसंबंधस्यापि
प्रशब्दस्यार्थात्तत्करणसंबंधः केन वारयितुं शक्यत इत्येषा दिक् ।
अत इह प्रत्ययार्थमात्रसंबंधपरत्वांगोकारिण स्वरः सिध्यतु षत्वम् ।
तु क्तादिसमस्तु । शोभना स्तुतिर्यस्यामिति बहुब्रीहिर्या
भवतु । एवं च नजसुभ्यां । पा० ६. २. १७२. । इत्यंतोदात्तं
भविष्यति । अथवा सुष्टु स्तुवंतीति सुष्टु तय इति करणभूता
ऋचः स्तुतिशब्देनोच्यते । क्तिच्क्षौ च संज्ञायां । पा० ३. २.
१७४. । इति क्तिच्प्रत्यये सति चित्त्वादंतोदात्तता भविष्यति ।
न च करणीभूतानामृचां कर्तृप्रत्ययेन क्तिचा कथमभिधान-
मिति वाच्यं । काष्ठानि पंचतंगेतिवत्तासामपि स्वव्यापारवि-
वक्षया करणत्वोपपत्तेरिति ॥

अष्टमीभूचमाह ॥

वृषा यूथेव वंसगः कृष्टोरियत्योजसा । ईशानो अप्रतिष्कृतः ॥ ८ ॥

वृषा । यूथाऽइव । वंसगः । कृष्टीः । इयति । ओजसा ।

ईशानः । अप्रतिऽस्कृतः ॥ ८ ॥

वृषा कामानां वर्धितं ई ओजसा स्वकीयबलिनानुग्रहीतुं
कृष्टीर्मनुष्यानि यति । प्राप्नोति । कौटश इंद्रः । ईशानः ।
समर्थः । अप्रतिष्कृतः । प्रतिशब्दरहितः । याचमानं न
परिहरतोत्यर्थः । इंद्रस्य दृष्टांतः । वंसगो वननोद्यगतिर्द्विभो
यूथेव गीयूथानि यथा प्राप्नोति तद्वत् ॥ वृषा । वानन्नु-
वृषितक्षिधन्विराजिद्युप्रतिदिवः । उ० १. १५५. । इति वर्धितः

कनिप्रत्ययः । किच्चाङ्गुणाभावः । निच्चादाद्युदात्तः । यूथा
इव । युवंति मिश्रौभवंतीति यूथानि । यु मिश्रणामिश्रयोः ।
तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः । उ० २. १२. । इति थप्रत्ययांतो निपा-
तितः । निपातनाद्दीर्घत्वं । प्रत्ययस्वरेणाकार उदात्तः ।
शेखंदसि बहुलमिति लुक् । इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपद-
पङ्क्तिस्वरत्वं च वक्तव्यं । पा० २. २. १८. १०. । इति समा-
सेऽपि स एव स्वरः । वंसगः । पृषोदरादित्वादभिमतरूपस्वर-
सिद्धिः । पा० ६. ३. १०८. । कर्षेतीति कृष्टयः । क्तिच्त्तौ च
संज्ञायामिति क्तिच् । चित्चादंतोदात्तः । इयति । ऋ सृ गतौ ।
तिप् । शपः श्लः । श्लाविति द्विर्भावः । अभ्यासस्योरदत्वहला-
दिशेषौ । पा० ७. ४. ६६. ६०. । अर्तिपिपत्योश्च । पा० ७.
४. ७७. । इत्यकारस्यऽङ्कारः । अभ्यासस्यासवर्णे । पा० ६.
४. ७८. । इतियडादेशः । अंगस्य गुणो रपरत्वं । ओजसा ।
उज्जेर्बले बलोपश्च । उ० ४. १८३. । इत्यसुन् । तत्संनियोगेन
वकारलोपः । लघूपधगुणः । निच्चादाद्युदात्तः । ईशानः । ईश
ऐश्वर्ये । लटः शानच् । अदिप्रसृतिभ्यः शप इति शपो लुक् ।
चिदित्यंतोदात्तं बाधित्वानुदात्तेत्वात्तत्सर्वधातुकानुदात्तत्वेन
धातुस्वर एव शिष्यते । अप्रतिष्कृतः । अप्रतिशब्दितः । कु
शब्दे । कर्मणि क्तः । पारस्करादेराकृतिगणत्वात्सुडागमः ।
सुषाम्नादित्वात्पत्वं । नउसमासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

नवमोमृचमाह ॥

य एकश्चर्षणीनां वसूनामिरज्यति । इंद्रः पंच क्षितीनां ॥ ८ ॥
यः । एकः । चर्षणीनां । वसूनां । इरज्यति । इंद्रः । पंच ।
क्षितीनां ॥ ८ ॥

य इन्द्रः स्वयमेक एव चर्षणीनां मनुष्याणामिरज्यति । ईष्टे ।
तथा वसूनां धनानामिरज्यति स इन्द्रः पञ्च निषादपञ्चमानां-
•क्षितीनां निवासाह्वाणां वर्णानामनुग्रहीतेति शेषः ॥ एकः ।
इण् गतौ । इणभौकापाशस्यतिमर्चिभ्यः कन् । उ० ३. ४३. ।
इति कन् । बाहुलकात्कलोभावः । निच्वादाद्युदात्तत्वं । चर्ष-
णीनां । प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । अंतोदात्तादित्यनुवृत्तौ
नामन्यतरस्यामिति विभक्तेरुदात्तत्वं । वसूनां । निदित्यनुवृत्तौ
शृस्वृस्त्रिहितप्यसि वसिहनिक्लिदिर्बन्धिमनिभश्च । उ० १. १०. ।
इत्युप्रत्ययः । निच्वादाद्युदात्तः । इरज्यति । कंड्वादिष्वरज्
ईर्ष्यायां । अतैश्चर्यार्थः । कंड्वादिभ्यो यक् । पा० ३. १. २७. ।
प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । पञ्च । पचि व्यक्तीकरणे । पंचेश्वेत्
कनिन् । निच्वादाद्युदात्तः । क्षितीनां । प्रातिपदिकस्वरेणां-
तोदात्तः । नामन्यतरस्यामिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

आश्विनं शंसिष्यन्निद्रं वो विश्वतस्परौति जुहुयात् ।
संस्थितेष्वश्विनाय स्तुवत इति खंडे वरुणं असि सूर्यं
हाभ्यामिन्द्रं वो विश्वतस्परि । आ० ६. ५. । इति सूत्रितं ॥
चतुर्विंशेऽहनि प्रातःसवने ब्राह्मणाकंसि न इन्द्रं वो विश्वत-
स्परौत्यारंभणीया । चतुर्विंश इत्युपक्रम्य ऋजुनीती नो वरुण
इन्द्रं वो विश्वतस्परि । आ० ७. २. । इति सूत्रितं । तामेतां
दशमीमृचमाह ॥

इन्द्रं वो विश्वतस्परि इवामहे जनेभ्यः । अस्माकमस्तु

केवलः । १० ॥

इन्द्रं । वः । विश्वतः । परि । इवामहे । जनेभ्यः ।

अस्माकं । अस्तु । केवलः । १० ॥

हे ऋत्विग्यजमानाः । विश्वतः सर्वेभ्यो जनेभ्यः परि ।
 उपर्यवस्थितमिंद्रं वोऽयुष्मदर्थं इवामहे । आह्वयामः । अतः
 स इंद्रोऽस्माकं केवलोऽसाधारणोऽस्तु । इतरेभ्योऽप्यधिक-
 मनुग्रहमस्मासु करोत्वित्यर्थः ॥ इंद्रं । रन्प्रत्ययांतो निच्चा-
 दाद्युदात्तः । वः । अनुदात्तं सर्वमित्यनुवृत्तौ बहुवचनस्य
 वस्त्रसौ पा० ८, १, २१, । इति वस् । विश्वतः । लितीति
 प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं । परि । निपातत्वादाद्युदात्तः । संहितायां
 पंचम्याः परावध्यर्थे । पा० ८, ३, ५१, । इति विसर्जनीयस्य
 सत्वं । इवामहे । द्वेजः शपि बहुलं छंदसोति संप्रसारणं ।
 परपूर्वत्वं । गुणावादेशो । जनेभ्यः । जन्यंत इति जनाः ।
 जनयतेः कर्मणि घञ् । जनिबध्योश्च । पा० ७, ३, ३५, ।
 इत्युपधाया वृद्धाभावः । जिच्चादाद्युदात्तत्वं । अस्माकं ।
 अस्मच्छब्दोऽतोदात्तः । शेषे लोप इत्यंतलोपपक्षे साम आकं ।
 पा० ७, १, ३३, । इत्याकारेणैकादेश उदात्तः । टिलोपपक्ष
 उदात्तनिवृत्तिस्वरिणाकार उदात्तः । केवलः । वृषादेराकृति-
 गणत्वादाद्युदात्तः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे चतुर्दशो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले द्वितीयोऽनुवाकः ॥

तृतीयेऽनुवाके चत्वारि सूक्तानि । तत्रैन्द्र सानसिमित्यादिकं
 प्रथमं, दशचं सूक्तं सुरुपकृतमित्यादिषु षट्सु पंचमं ।
 ऋथादयस्तु पूर्ववत् । विशेषविनियोगस्तु । महाव्रते निष्केवल्य
 औष्णिहृत्वाशीतावेन्द्र सानसिं रयिमित्यादिके द्वे सूक्ते ।
 पंचमसूक्तक औष्णिहृत्वाशीतिरिति खंडे शौजकेन सूत्रितं ।
 सुरुपकृतमूनय इति वीर्येन्द्र सानसिं रयिमिति द्वे इति ॥

अतिरात्रे प्रथमे पर्यायेऽच्छावाकशस्त्र एन्द्र सानसिमिति सूत्रं ।
सूत्रितं च इन्द्रमिन्द्रायिनो बृहदेन्द्र सानसिं । आ० ६. ४. ।
इति ॥ दर्शयाग इन्द्रयाजिनः सान्नायस्मानुवाक्या । एन्द्र
सानसिं रयिमिति । उक्ता देवता इत्यस्मिन्खण्ड एन्द्र सानसिं
रयिं प्र ससाहिषे पुरुहूत शत्रून् । आ० १. ६. । इति सूत्रितं ।
तस्मिन्सूक्ते तामेतां प्रथमामृचमाह ॥

एन्द्र सानसिं रयिं सजित्वानं सदासहं । वर्षिष्ठमृतये भर ॥ १ ॥
आ । इन्द्र । सानसिं । रयिं । सजित्वानं । सदाऽसहं ।

वर्षिष्ठं । ऊतये । भर ॥ १ ॥

हे इन्द्र । उतयेऽस्मद्रक्षार्थं रयिं धनमाभर । आहर ।
कोट्यं रयिं । सानसिं । संभजनौयं । सजित्वानं । समान-
शत्रुजयंशीलं । धनेन हि शूरान्भृत्यास्संपाद्य शत्रवो जीयन्ते ।
सदासहं । सर्वदा शत्रुणामभिभवहेतुं । वर्षिष्ठं । अतिशयेन
वृद्धं प्रभूतमित्यर्थः ॥ सानसिं । वन षण् संभक्तावित्यस्मादसि-
प्रत्ययो वृद्धिरन्तोदात्तत्वं च सानसिवर्णसोत्यादिना । उ० ४.
१०६. । निपात्यते । रयिं । प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः ।
सजित्वानं । समानानरीक्षेतुं शीलमस्य । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ।
पा० ३. २. १५. । इति कनिष् । उपपदसमासः । समानस्य
कंदस्यमूर्ध्वप्रभृत्युदकेषु । पा० ६. ३. ८४. । इति समानस्य
सभावः । कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते ।
वृद्धशब्दादतिशायने तमविष्ठनौ । पा० ५. ३. ५५. । इतीष्ठन् ।
प्रियस्थिरेत्यादिना । पा० ६. ४. १५७. । वृद्धशब्दस्य वर्षादेशः ।
इष्ठनो निच्चादाद्युदात्तत्वं । ऊतये । उदात्त इत्यनुदात्तावृत्ति-
यूतिनूतिसातीत्यादिना क्तिन्नुदात्तो निपातितः । भर ।

ह्रस्वोर्भश्छंदसि । पा० ८, २, ३२, १ । इति हकारस्य
भक्कारः । ते प्राग्धातोः । पा० १, ४, ८० । इति धातोः
प्राक्प्रयोक्तव्यस्याङौ व्यवहिताश्च । पा० १, ४, ८२ । इति
छंदसि व्यवहितप्रयोगः ।

द्वितीयामृचमाह ॥

नि धेन मुष्टिहृत्यया नि वृत्ता रुणधामहै । त्वोतासो
न्यवता ॥ २ ॥

नि । धेन । मुष्टिहृत्यया । नि । वृत्ता । रुणधामहै ॥
त्वाऽकृतासः । निऽअवता । २ ॥

येन धनेन संपादितानां भटानां नि मुष्टिहृत्यया नितरां
मुष्टिप्रहारेण वृत्ता शत्रून्विरुणधामहै निरुहान्करवाम तादृशं
धनमावहेत्यर्थः । त्वोतासस्त्वया रक्षिता वयमवतास्मदीयेना-
श्वेन निरुणधामहा इत्यनुषंगः । पदातियुद्धेनाश्वयुद्धेन च शत्रू-
न्विनाशयामित्यर्थः ॥ मुष्टिहृत्यया । हनस्तु च । पा० ३, १,
१०८ । इति सुबंत उपपदे क्यप् । तत्संनियोगेन नकारस्य
तकारः । ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते परादिश्छंदसि बहुलं ।
पा० ६, २, १८८ । इति बहुलग्रहणेन त्रिचक्रेणाप्यंतोदात्त-
त्वाभिधानात् । पा० ६, २, १८८, १ । अंतोदात्तत्वं । नि ।
आख्यातसंबंधस्यापि नेरुपसर्गस्य व्यवहिताश्चेति व्यवहित-
प्रयोगः । वृत्ता । श्रेष्ठं दसि बहुलमिति श्रेर्लोपः । नलोपः ।
रुणधामहै । आट्संयोगेन पित्त्वात् । पा० ३, ४, ८२ । असो-
रलोपः । पा० ६, ४, १११ । इत्यकारलोपो न भवति ।
पित्त्वादेव चाख्यातस्यानुदात्तत्वेन विकरणस्य अम एवोदात्तत्वं

शिष्यते । ननु तिङ्ङितिङ् इति निघातेन भवितव्यं । न ।
 द्वे ह्यत्र तिङ्ङिभक्ती । निविडया मुध्या निरुणधामहा इत्यत्र
 • मुख्या श्रुतेका । अर्वता निरुणधामहा इत्यत्रानुषक्ता द्वितीया ।
 तयोः समुच्चयार्थयकारो लुप्यते । तेन चादिलोपे विभाषा ।
 पा० ८, १, ६३ । इति प्रथमेयं तिङ्ङिभक्तिर्न निह्न्यते । यथा
 तात्मना ढप्यति नान्यस्मै ददातीत्यत्र हि समुच्चयार्थस्य
 चशब्दस्य लोपात्तृप्यतीति प्रथमा तिङ्ङिभक्तिर्न निह्न्यते ददा-
 तीति द्वितीया तु निह्न्यत पव ॥ ननु तत्र द्वे तिङ्ङिभक्ती
 श्रूयते । इह पुनरेकेव श्रुता । सैवोत्तरत्वाऽनुषज्यते नान्या
 श्रूयत इति द्वितीयाभावात्कथमियं प्रथमा । न । अनुषंगलब्ध-
 द्वितीयापेक्षमपि प्राथम्यमुपजीव्य निघातनिषेधदर्शनात् ।
 पुरोडाशं चाधिश्रयत्याज्यं च । प्रोक्षणीयासादयत्याज्यं चेत्यत्र
 ह्यधिश्रयत्यासादयतीत्याख्यातयोः प्रथमवाक्यद्वयश्रतयोरुत्तर-
 वाक्यद्वयेऽनुषंगमपेक्षैव प्राथम्यस्वीकारेण चवायोगे प्रथमा ।
 पा० ८, १, ५८ । इति निघातनिषेधो दृष्ट इति । त्वयोता
 रक्षितास्त्वोतासः । प्रत्ययोत्तरपदयोश्च । पा० ७, २, ८८ । इति
 मपर्यंतस्य त्वादेशे दकारलोपश्छांदसः । अवर्तनिष्ठायामिङ्-
 भावश्च । ज्वरत्वरक्षिव्यविमवामुपधायाश्च । पा० ६, ४, २० ।
 इत्यूट् । एत्येधत्यूट्सु । पा० ६, १, ८८ । इति वृद्धभावाश्छांदसः ।
 त्वतोया कर्मणि । पा० ६, २, ४८ । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरिणा-
 कार उदात्तः । एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । अर्वता ।
 अर्वति गच्छतीत्यर्वा । अर्व गतौ । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति
 वनिप्प्रत्ययः । नेडुशि कृति । पा० ७, २, ८ । इतीदृप्रति-
 षेधः । लोपो व्योर्वलि । पा० ६, १, ६६ । इति वकारलोपः ।

अर्वणस्त्वमावनजः । पा० ३. ४. १२७. । इति तकारः । वनिषः
पित्वाद्वातुस्वर एव ॥

तृतीयाष्टचमाह ॥

इंद्र त्वोतास आ वयं वज्रं घना ददीमहि । जयेम सं युधि
सृधः ॥ ३ ॥

इंद्र । त्वऽऊतासः । आ । वयं । वज्रं । घना । ददीमहि ।
जयेम । सं । युधि । सृधः ॥ ३ ॥

हे इंद्र त्वोतासस्त्वया पालिता वयं घना घनं शत्रुप्रहरणा-
यात्यंतं दृढं वज्रमायुधमाददीमहि । स्वीकुर्मः । तेन च वज्रेण
युधि युद्धे सृधः स्पर्धमानाञ्छत्रून्संजयेम । सम्यक् जयेम ॥
त्वोतासः । उक्तं । वज्रं । वज्रं व्रज गतो । ऋज्जेद्राघ्रे त्यादिना
रन्प्रत्ययांतो निपातः । घना । घनः काठिन्यं । तदस्यास्ती-
त्यश्रवादित्वादच् । चित्त्वादंतोदात्तः । सुपां सुलगिति डादेशः ।
ददीमहि । डुदाज् दाने । प्रार्थनायां लिङ् । क्रियाफलस्य
कर्तृगामित्वात्स्वरितजितः । पा० १. ३. ७२. । इत्यात्मनेपदो-
त्तमपुरुषबहुवचनं ददीमहि । जुहोत्यादित्वाच्छ्रपः श्रुः ।
ज्ञाविति द्विर्भावः । लिङ् सलोपोऽनंत्यस्य । पा० ७. २. ७८. ।
इति सलोपः । आभ्यस्तयोरातः । पा० ६. ४. ११२. । इत्या-
कारलोपः । जयेम । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिङश्च
लसार्वधातुकस्वराद्वातुस्वर एव शिष्यते । छंदसि परेऽपि ।
पा० १. ४. ८१. । इति समः परः प्रयोगः । युधि । युध
संप्रहारः । संपदादित्वाद्भावे क्तिप् । सावेकाच इति विभक्ते-
रुदात्तत्वं । स्पर्धत इति स्पृधः । स्पर्ध संघर्षे । क्तिप्चेति

किंप् । बहुलं कंदमोति रेफस्य संप्रसारणमृकारः । अकार-
लोपश्च ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

वयं शूरेभिरस्तृभिरिंद्र त्वया युजा वयं । सप्तसह्याम

पृतन्यतः ॥ ४ ॥

वयं । शूरेभिः । अस्तृभिः । इंद्र । त्वया । युजा ।

वयं । सप्तसह्याम । पृतन्यतः ॥ ४ ॥

वयं कर्मानुष्ठातारः शूरेभिः शौर्ययुक्तरस्तृभिरायुधानां
प्रक्षेप्तृभिर्भटैः संयुज्येमहोति शेषः । हे इंद्र'तादृशभटसहिता
वयं युजा सहायभूतेन त्वया पृतन्यतः सेनामिच्छतः शत्रून्नास-
ह्याम । अतिशयेनाभिभवेम ॥ शूरेभिः । शु शु गतो ।
क्रन्नित्यनुवृत्तौ शृषिचिम्बोनां दीर्घश्च । उ० २, २६, । इति
क्रन् । किच्चाद्गुणाभावः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । बहुलं कंद
सीत्येसो निषिद्धत्वाद्बहुवचने च्छल्येदित्येत्वं । सहयोगे तृतीया-
बलादयमित्यस्मत्पदसमभिव्याहाराच्च वयं संयुज्येमहोति गम्यं ।
विनापि सहशब्देन वृद्धो यूना । पा० १, २, ६५, । इति
निपातनादिति ह्युक्तं । पा० २, ३, १८, । अस्तृभिः ।
शस्त्रास्त्रप्रक्षेपणशीलैः । तद्धर्मभिस्तत्साधुकारिभिर्वा । असु
क्षेपणे । तन्निति ताच्छोल्यादिषु त्वन् । निच्चादाद्युदात्तः ।
रधादिभ्यश्च । पा० ७, २, ४५, । इति विकल्पविधानादयं
पक्ष इडभावः । वस्तुतस्तु रधादावभावात्तृन्तृचौ शंसिच्छदा-
दिभ्यः । उ० २, ८०, । इत्यनेनानिडं त्वन् । त्वया युज्येतिभ्यां
मदिक् । उ० १, १३८, । किच्चाद्गुणाभावः । युज्येति प्रत्यय-
स्वरणाकार उदात्तः । तृतीयैकवचनं टा । त्वमावेकवचने ।

पा० ८. २. ७८. । इति मपर्यंतस्य त्वादेशः । अतो गुणे ।
 पा० ६. १. ७८. । इति पररूपत्वं । एकादेश उदात्तेनोदात्त
 इत्युदात्तः । युजा । अंबुयुजिक्रं चां च । पा० ३. २. ५८. ।
 इति क्तिन् । सावेकाच इति विभक्तोरुदात्तत्वं । सासह्याम ।
 भृशं पुनः पुनः सहेमहि । षह मर्षणे । धात्वादेः षः सः ।
 धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् । पा० ३. १. २२. ।
 यङोऽचि च । पा० २. ४. ७४. । इति लुक् । सन्यङोः ।
 पा० ६. १. ८. । इति द्विर्भावः । हलादिशेषः । पा० ७. ४.
 ६०. । दीर्घोऽङितः । पा० ७. ४. ८३. । इति दीर्घः ।
 प्रार्थनायां लिङ् । चर्करोतं परस्मैपदमदादिवच्च द्रष्टव्यं । सि०
 कौ० ति० य० । इति परस्मैपदोत्तमपुरुषबहुवचनं, भस् ।
 कर्तरि शप् । अदादिवद्भावात्, क् । नित्यं ङितः । पा० ३.
 ४. ८८. । इत्यंत्यसकारलोपः । यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिश्च ।
 पा० ३. ४. १०३. । इति यासुट् । लिङः सलोपोऽनंत्यस्य ।
 पा० ७. २. ७८. । इति सकारलोपः । सति शिष्टत्वादासुट्
 एवोदात्तत्वं शिष्यते । पादादित्वाच्च निष्ठातः । पृतन्यतः ।
 युयोङ् पृतनामात्मन इच्छतः । सुप आत्मनः क्यजिति क्यच् ।
 सनाद्यंता धातवः । पा० ३. १. ३२. । इति धातुसंज्ञायां सुपो
 धातुप्रातिपदिकयोः । पा० २. ४. ७१. । इति सुपो लुक् ।
 क्यच् चेत्यनुवृत्तौ क्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः । पा० ७. ४.
 ३८. । इत्याकारलोपः । पृतन्यधातुश्चत्वादंतोदात्तः । उपरि
 लटः एत्वादेशः । कर्तरि शप् । पिप्वादनोदात्तत्वं । शतुश्च
 लसार्वधातुकस्वरेणोदात्तेन सहेकादेश उदात्तेनोदात्त इति पृत-
 न्यच्छब्दोऽंतोदात्तः । शसः सुप्स्वरेणानुदात्तस्यांतोदात्तादि-

त्यनुवृत्तौ शतुरनुमो नद्यजादी । पा० ६, १, १७३ । इत्यु-
दात्तत्वं ॥

पंचमोमृचमाह ॥

महां इंद्रः परश्च नु महित्वमस्तु वज्रिणे । द्यौर्न प्रथिना
शवः ॥ ५ ॥

महान् । इंद्रः । परः । च । नु । महिऽत्वं । अस्तु । वज्रिणे ।
द्यौः । न । प्रथिना । शवः ॥ ५ ॥

अयमिंद्रो महान् शरीरेण प्रौढः परश्च गुणैरुत्कृष्टोऽपि ।
तु किंच वज्रिणे वज्रयुक्ताटेन्द्राय महित्वं पूर्वोक्तं द्विविधमाधिक्यं
सर्वदास्तु । स्वभावासिद्धस्यापि भक्त्या प्रार्थनमेतत् । किंच ।
द्यौर्न । • द्युलोक इव शवो बलमिंद्रस्य सेनारूपं प्रथिना प्रथिन्ना
पृथुत्वेन युज्यतामिति शेषः । यथा द्युलोकः प्रभूत एवमस्य
सेना प्रभूता । नुशब्दो यद्यपि क्षिप्रनामसु नु मस्त्विति पठि-
तस्तथाप्यत्र तस्यान्वयाभावान्निपातत्वेनानेकार्थत्वसंभवाच्च समु-
च्चयार्थोऽत्र गृहीतः । नशब्दो लोके प्रतिषेधार्थ एव । स्वाध्याये
तु प्रतिषेधार्थ उपमानार्थश्चेति द्विविधः । येन पदेनाव्यीयते
तस्मान्पूर्वं प्रयुज्यमानः प्रतिषेधार्थः । उपरिष्ठात्प्रयुज्यमान
उपमार्थः । तथा च यास्क उदाहरति । उभयमन्वध्यायं नेंद्रं
देवममंसतेति प्रतिषेधार्थीयः पुरस्तादुपचारस्तस्य यत्प्रतिषेधति ।
दुर्मदासो न सुरायामित्युपमार्थीय उपरिष्ठादुपचारस्तस्य येनो-
पमिमोते । नि० १. ४. । इति । अत्रोपमावाचिनो द्युशब्द-
स्यापि प्रयुक्तत्वादुपमार्थः स्वीकृतः । अष्टाविंशतिसंज्ञाकेषु
बलनामस्त्रोजः पाजः शव इति पठितं ॥ महानिति नकारस्य
संहितायां दीर्घादटि समानपादे । पा० ८, ३, ८. । इति

रुत्वं । आतोऽटि नित्यं । पा० ८. ३. ३. । इति पूर्वस्याकार-
स्यानुनासिकः । भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि । पा० ८. ३.
१७. । इति यकारः । तस्य लोपः । पा० ८. ३. १७. । तस्या-
सिद्धत्वात् । पा० ८. २. १. । स्वरसंधिर्न भवति । महेरिन् ।
उ० २. ५७. । इत्योणादिक इन् । महेर्भावो महित्वं ।
त्वमिति प्रत्ययस्वरिणोदात्तः । स एव शिष्यते । वज्रिणे ।
इकारः प्रत्ययस्वरिणोदात्तः । द्यौः । द्यौश्चब्दः प्रातिपदिकस्वरि-
णांतोदात्तः । गोतो णित् । पा० ७. १. ६०. । इति विभक्ते-
र्णित्त्वादचो णिति । पा० ७. २. ११५. । इति वृद्धिरांतर-
तभ्यादुदात्तैव भवति । प्रथिना । प्रथिन्ना । पृथोर्भाव इत्यर्थे
पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा । पा० ५. १. १२२. । इतीमनिच् ।
र ऋतो हलावेर्लघोः । पा० ६. ४. १६१. । इति ऋकारस्य
रभावः । त्रिष्टमेयःस । पा० ६. ४. १५४. । इत्यनुवृत्तौ टेः ।
पा० ६. ४. १५५. । इति टिलोपः । प्रथिमन्श्चब्दश्चिच्चादंतो-
दात्तः । तृतीयैकवचने भत्वादल्लोपोऽनः । पा० ६. ४. १३४. ।
इत्यकारलोपः । छान्दसो मकारलोपः । अनुदात्तस्य च यलो-
दात्तलोप इति विभक्तेरुदात्तत्वं । शवः । नव्विषयस्यानिसंतस्ये-
त्याद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे पंचदशो वर्गः ॥

एन्द्र मानसिमिति सूक्ते षष्ठोमृचमाह ॥

समोहे वा य आशत नरस्तोकस्य सनिती । विप्रासो वा

धियायवः ॥ ६ ॥

संशोहे । वा । ये । आशत । नरः । तोकस्य । सनिती ।

विप्रासः । वा । धियाऽयवः ॥ ६ ॥

ये नरः पुरुषाः समोहे संग्रामे तोकस्थापत्यस्य सनितौ वा
 लाभे वाशत । व्यासवंतः । इदं स्तुत्येति शेषः । वा । अथवा
 विप्रासो मेधाविनो धियायवः प्रज्ञाकामाः संत आशत ते सर्वे
 लभन्त इत्यध्याहारः । रण इत्यादिषु षट्चत्वारिंशत्संग्रामना-
 मसु समोहे समिथ इति पठितं । पंचदशस्वपत्यनामसु तुक्
 तोकमिति पठितं ॥ समोहे । प्रातिपदिकांतोदात्तत्वं । वा ।
 चादयोऽनुदात्ता इत्यनुदात्तः । आशत । अशू व्याप्तौ । क्वां-
 मञ्जुर्लोपः । आडागम उदात्तः । पा० ६. ४. ७२. । सति
 शिष्टत्वेन स एव शिष्यते । नरः । प्रातिपदिकस्वरः । सनितौ ।
 स्त्रियां क्तिन् । तितुल्येष्वग्रहादीनामिति वचनात् । पा० ७. २.
 ८. १. । निर्गृहोतिर्निर्पठितिरिति वदिडागमः । विप्रासः ।
 ऋज्वद्रेत्यादिना विप्रशब्दो रन्प्रत्ययांतो निपातितः । धिया-
 यवः । धि धारणे । धीयते धार्यतेऽवबुध्यते श्रुतमज्ञातमनयेति
 धिया प्रज्ञा । तामात्मान इच्छन्तीति क्यच् । क्वाच्छंदमि ।
 पा० ३. २. १७०. । इत्युप्रत्ययः । अतो लोपः । प्रत्ययस्वरैर्णो-
 दात्तः ॥

सप्तमौचमाह ॥

यः कुक्षिः सोमपातमः समुद्र इव पिबन्ते । उर्वीरापो न
 काकुदः ॥ ७ ॥

यः । कुक्षिः । सोमऽपातमः । समुद्रऽइव । पिबन्ते । उर्वीः ।
 आपः । न । काकुदः ॥ ७ ॥

यः कुक्षिरस्येन्द्रस्योदरप्रदेशः सोमपातमोऽतिशयेन सोमस्य
 पाता । स कुक्षिः समुद्र इव पिबन्ते । वर्धते । सेचनार्थो
 धातुरौचित्येन वृद्धिं लक्षयति । काकुदो मुखसंबन्धिन्य

उर्वोर्विह्य आपो न । जलानीव । जिह्वासंबन्धमास्थीदकं यथा
 कदाचिदपि न शुष्यति तथेदस्य कुक्षिः सोमपूरितो न शुष्यती-
 त्यर्थः । यद्यपि श्लोक इत्यादिषु सप्तपंचाशत्सु वाङ्मामसु
 काकुब्जिह्वेति पठितं तथाप्युदकसंबन्धसिद्ध्यर्थमत्र काकुब्ज्येन
 मुखमुपलक्ष्यते । संबन्धिविचिनस्तद्धितस्यात्र छांदसो लोपो
 द्रष्टव्यः ॥ सोमपातमः । सोमं पिबतीति सोमपाः । आकारो
 धातुस्वरेणोदात्तः । कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते ।
 तमः० पिप्त्वादनुदात्तत्वं । समुद्रशब्दः प्रातिपदिकत्वादंतो-
 दात्तः । इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति प्रकृति-
 स्वरः । पिब्वते । पिवि सेचने । इदितो नुम् धातोरिति
 नुमागमः । शपः पिप्त्वेनानुदात्तत्वं । तिङ्श्च लसार्वधातु-
 कस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । उर्वोः । उरुशब्देऽंतोदात्तः ।
 वोतो गुणवचनात् । पा० ४. १. ४४. । इति ङीष् । यणादेशः ।
 उदात्तयणो ह्रस्पूर्वात् । पा० ६. १. १७४. । इतीकार उदात्तः ।
 जसा सहैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येकादेश उदात्तः ॥

अभिप्लवषडहगतेषूकथ्येषु तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिन एवा
 ह्यस्य सून्ततेत्यनुरूपस्तृचः । एङ्गेषु ब्रवाणि ते । आ० ७. ८. ।
 इति खंडे । अथवा ब्राह्मणाच्छंसिन इत्युपक्रमस्य एवा ह्यसि
 वीरयुरेवा ह्यस्य सूतना । आ० ८. ३. । इति सूत्रितं ।
 तस्मिन्तृचे प्रथमां सूक्तेऽष्टमीमृचमाह ॥

एवा ह्यस्य सून्तता विरप्शी गोमती मही । पक्वा शाखा न
 दाशुषे ॥ ८ ॥

एव । हि । अस्य । सून्तता । विरप्शी । गोऽमती । मही ।
 पक्वा । शाखा । न । दाशुषे ॥ ८ ॥

अस्येन्द्रस्य सृष्टता प्रियसत्यरूपा वाग्धाशुषे हविर्त्तवते
यजमानाय तदर्थमेवा हि । एवं खलु । अनंतरपदवक्ष्यमाण-
गुणोपेता भवतीत्यर्थः । कोट्टशी । विरप्शी । विविधरपणोपे-
तवाक्ययुक्ता बहुविधोपचारवादिनोत्यर्थः । गोमती । बह्वी-
भिर्गोभिरुपेता गोप्रदेत्यर्थः । अत एव महौ महती पूज्या ।
यथोक्तवाचो दृष्टांतः । पक्का शाखा न । यथा बहुभिः पक्वैः
फलेरुपेता पनसवृक्षादिंशाखा प्रीतिहेतुस्तद्वत् । यद्यपि मह-
वामसु ब्राधं विरप्शीति पठितं तथाप्यत्र महौत्यनेन पुनरुक्ति-
प्रसंगादवयवार्थो गृहीतः ॥ एवा । एवमीदीनामंत इत्यंतो-
दात्तः । संहितायां निपातस्य चेति दीर्घः । हि । निपात
आद्युदात्तः । अस्य । प्रकृतस्येन्द्रस्य परामर्शादिदमोऽन्वादेश
इत्यादिनाशदेशोऽनुदात्त इति सर्वानुदात्तः । सृष्टता । जन
परिहाणे । सुतरामूनयत्यप्रियमिति सृन् । सा चासाहता
सत्या चेति सृष्टता प्रियसत्यवाक् । परादिश्छंदसि बहुलमि-
त्युकार उदात्तः । विरप्शी । विविधं विचित्रं रपणं विरप् ।
रप लप व्यक्तायां वाचि । संपदादित्वाद्भावे क्तिप् । तदे-
तदेषामस्तोति विरप्शानि वाक्यानि । तानि यस्यां वाचि
सन्ति सा वाग्विरप्शिनी । अत इनिठनावितीनिः । यस्येति
चेत्युकारलोपः । ऋन्नेभ्यो ङीप् । पा० ४. १. ५. । इति
ङीप् । इकारः प्रत्ययस्वरणोदात्तः । नकारलोपश्छंदसः ।
सवर्णदीर्घ एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । गावोऽ-
स्यां संतौति गोमती । मतुप्ङीपौ पिप्वादनुदात्तौ ।
प्रातिपदिकस्वर एव शिष्यते । महौ । महती । उगितस्य ।
पा० ४. १. ६. । इति ङीप् । तस्य पिप्वादनुदात्तत्वे प्राप्ते

अतुरनुमो नद्यजादो इत्यत्र वृहन्महतीरुपसंख्यानं । पा० ६, १. १७३. १. । इत्युदात्तत्वं । अच्छब्दलोपग्राहसः । पक्षा । उपचष् पाके । निष्ठेति क्तप्रत्ययः । पचो वः । पा० ८. २. ५२. । इति वत्वं । चोः कुः । पा० ८. २. ३०. । इति कुत्वं । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । टापा सह सवर्णदीर्घ एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । शाखा । शाख् शाखृ व्याप्तौ । पचाद्यच् । चित्त्वादंतोदात्ते प्राप्ते वृषादेराकृतिगणत्वाद्दृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । दाशुषे । दाशृ दाने । दाश्यान्साह्याभ्योद्वांश्च । पा० ६. १. १२. । इति निपातनात्कासाविडभावो द्विवचनाभावश्च । चतुर्थ्यैकवचने यदि भं । पा० १. ४. १८. । इति भसंज्ञायां वसोः संप्रसारणं । पा० ६. ४. १३१. । इति संप्रसारणं । धकारस्वोकारः । परपूर्वत्वं । शसिवसिधसीनां चेति षत्वं । प्रत्ययस्वरेणोकार उदात्तः ॥ ८

नवमोऽमृतमाह ॥

एवा हि ते विभूतय ऊतय इंद्र मावते । सद्यश्चित्संति

दाशुषे ॥ ८ ॥

एव । हि । ते । विभूतयः । ऊतयः । इंद्र । मावते ।

सद्यः । चित् । संति । दाशुषे ॥ ८ ॥

हे इंद्र ते तव विभूतय ऐश्वर्यविशेषा एवा हि । एवंविधाः खलु । किविधा इति तदुच्यते । मावते मत्सदृशाय दाशुषे हविर्देत्तुते यजमानायोतयस्त्वदौयरक्षारूपाः सद्यश्चित्संति । यदा कर्मानुष्ठितं तदैव भवन्ति ॥ मावते । मत्सदृशाय । वतुष्पकरणे युष्मदस्मद्भ्यां छंदसि सादृश्य उपसंख्यानं । पा०

५. २. ३८. १. । इत्यस्मच्छब्दादतुप् । मपर्यंतस्य प्रत्ययोत्तर-
पदयोश्च । पा० ७. २. ८८. । इति मादेशः । अदृशब्देन
सहातो गुणे । पा० ६. १. ८७. । इति पररूपत्वं । दृग्दृश्व-
तुष्वित्यनुवृत्तावा सर्वनाम्नः । पा० ६. ३. ८१. । इति दकार-
स्वाकारः । सवर्णदीर्घत्वं । वतुपः पित्वात्प्रातिपदिकस्वर एव
शिष्यते । सद्यः । समाने द्यवौत्यर्थे सद्यः परस्परयिषमः ।
पा० ५. ३. २२. । इत्यद्भिना निपातितं । प्रत्ययस्वरेणातो-
दात्तत्वं । चित् । चादयोऽनुदात्ता इत्यनुदात्तः । संति । अस-
भुवि । लटः स्थाने च्छि । च्छोऽंतः । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति
भपो लुक् । तिङ्ः प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । प्रत्ययलोपे प्रत्यय-
लक्षणं । पा० १. १. ६२. । इति शबकारमाश्रित्य लमार्धधातु-
कानुदात्तत्वं न भवति । वर्णाश्रयविधौ प्रत्ययलक्षणं नास्ति ।
पा० १. १. ५६. । इति निषेधात् । दाशुषे । गतमंत्रे गतं ॥

दशमीमृचमाह ॥

एवा ह्यस्य काम्या स्तोम उक्तं च शंस्या । इंद्राय सोमपी-
तये ॥ १० ॥

एव । हि । अस्य । काम्या । स्तोमः । उक्तं । च । शंस्या ।
इंद्राय । सोमपीयये ॥ १० ॥

अस्येन्द्रस्य स्तोमः सामसाध्यं स्तोत्रमुक्तं चाक्षाध्यं शस्त्र-
मप्येवा ह्येते उभे एवंविधे खलु । किंविधे इति तदुच्यते ।
काम्या । कामयितव्ये । शंस्या । ऋत्विग्भिः शंसनीये । किमर्थं
शंसनमिति तदुच्यते । इंद्राय सोमपीतये । इंद्रस्य सोम-
पानार्थं ॥ एवा ह्यस्य । व्यवहितमंत्रे गतं । काम्या । कमे-
र्णिङंतादचो यत् । पा० ३. १. ८७. । शेरनिटि । पा० ६. ४.

५१. । इति णिलोपः । तिस्वरितमिति स्वरिते प्राप्ते यतोऽ-
नावः । पा० ६. १. २१३. । इत्याद्युदात्तत्वं । सुपो डादेशः ।
सोमः । अतिस्तुस्वित्यादिना । उ० १. १३८. । मन्प्रत्ययः ।
उक्तं । वच् परिभाषणे । पातृतुदिवचिरचिसिचिभ्यस्थक् ।
उ० २. ७. । थक् । किच्चात्संप्रसारणं । परपूर्वत्वगुणभावौ ।
शंस्या । शंसु स्तुतौ । ण्यंतादचो यत् । यतोऽनाव इत्याद्यु-
दात्तत्वं । सुपो डादेशः । सोमस्य पीतये । सोमस्य पीतिः ।
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । अथवा
सोमस्य पीतिर्यस्येन्द्रस्येति सोमपीतिरिन्द्रः । बहुव्रीहौ प्रकृत्या
पूर्वपदमिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे षोडशो वर्गः ॥

इंद्रेहीत्यादिकं दशचं सूक्तं सुरुपकृत्तुमित्यादिषु षष्टं ।
ऋथादयस्तस्य पूर्ववत् । तिषीषस्वतिरात्रे द्वितीयपर्यायेऽ-
च्छावाकशस्त्र इंद्रेहीत्यनुरूपस्तुचः । अतिरात्रे पर्यायाणा-
मिति खंड इदं वसो सुतमंध इंद्रेहि मत्स्यंधसः । आ० ६. ४. ।
इति सूत्रितं । तस्मिन्सूक्ते प्रथमाष्टचमाह ॥

इंद्रेहि मत्स्यंधसो विश्वेभिः सोमपर्वभिः । मह्यं अभिष्टि-
रोजसा ॥ १ ॥

इंद्र । आ । इहि । मत्सि । अंधसः । विश्वेभिः सोमपर्वभिः ।

महान् । अभिष्टिः । ओजसा ॥ १ ॥

हे इंद्र एहि । अस्मिन्कर्मण्यागच्छ । आगत्य च विश्वेभिः
सर्वैः सोमपर्वभिः सोमरसरूपैरंधसोऽंधोभिरन्नैर्मत्सि । माद्य
हृष्टो भव । तत ऊर्ध्वमोजसा बलेन महान्भूत्वाभिष्टिः शत्रूणा-
मभिभविता भवेति शेषः । अष्टाविंशतिसंख्याकेषु बलनाम-

स्त्रोजः पाज इति पठितं ॥ आ । इहि । आहुणः । पा० ६. १. ८७. । इन्द्र एहि । यो ह्युभयोः स्थाने लभतेऽसावन्यतरव्यपदेश-
मित्याङ्माङोरेकादेशस्याङ् व्यपदेशादोमाङोश्च । पा० ६. १. ८५. । इति पररूपं । मल्लि । माद्य । मही हर्षग्लपनयोः ।
लौटः सिप् । सर्वे विधयश्चन्दसि विकल्प्यन्त इति सेर्हिंरा-
देशः । पा० ३. ४. ८७. । न भवति । दिवादिभ्यः श्यन्निति
श्यन् । बहुलं कन्दसीति श्यनो लुक् । न लुमतांगस्य । पा०
१. १. ६३. । इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाच्छामाष्टानां दीर्घः
श्यनि । पा० ७. ३. ७४. । इत्युपधादीर्घा न भवति । सिपः
पित्वाङातुस्वर एव । अंधसः । अर्देर्नुम् धस्य । उ० ४. २०७. ।
इत्यसुन् । व्यत्ययेन तृतीयाबहुवचनं कर्तव्यं । निच्वादाद्यु-
दात्तः । विश्वेभिः । अशिप्रुषीत्यादिना । उ० १. १५०. ।
कन् । निच्वादाद्युदात्तत्वं । एसादेशो बहुलं कन्दसीति न
भवति । सोमपर्वभिः । लतारूपं सोमं पृणन्ति पूरयन्तीति
सोमपर्वणः सोमरसाः । पृं पालनपूरणयोः । अन्येभ्योऽपि
दृश्यन्त इति वनिप् । गुणो रपरत्वं । वनिपः पित्वाङातुस्वर
एव । उपपदसमासे क्तदुस्तरपदप्रकृतिस्वरेण पुनः स एव
भवति । अभिष्टिरभिगन्ता । इष गतौ । मन्त्रे वृषेत्यादिना ।
पा० ३. ३. ८६. । क्तिन्नुदात्तः । स हि भावपरोऽपि भवितारं
लक्षयति । कित्वाङ्गधूपधगुणाभावः । तितुव्रतर्थासिसुस्रुक्सेषु
च । पा० ७. २. ८. । इतीडागमो न भवति । अभिशब्दस्ये-
कार एमन्नादिषु पररूपं वक्तव्यं । पा० ६. १. ८४. ६. । इति
पररूपत्वं । प्रादिसमासे क्तदुस्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । रजसा ।
उज्ज्वले बलोपस्येत्यसुन् । निच्वादाद्युदात्तः ॥

द्वितीयाष्टचमाह ॥

एमेनं सृजता सुते मंदिमिन्द्राय मंदिने । चक्रिं विश्वानि
चक्रये ॥ २ ॥

आ । ईं । एनं । सृजत । सुते । मंदिं । इन्द्राय । मंदिने ।
चक्रिं । विश्वानि । चक्रये ॥ २ ॥

ईमित्यनर्थकः पादपूरणाय प्रयुक्तः । हे अध्वर्यवः सुतेऽ-
भिषुते चमसस्ये सोम एनं सोममिन्द्रायेन्द्रार्थमासृजत । पुन-
रभ्युन्नयत । शुक्रामंथिचमसगणे पुनरभ्युन्नयनमापस्तंभेनोक्तं ।
होत्रकाणां चमसाध्वर्यवः सकृत्सकृदुत्वा शुक्रस्याभ्युन्नीयोपा-
वर्तध्वमितीति । कीदृशमेनं । मंदिं । हर्षहेतुं । चक्रिं ।
साधुकरणशीलं । कीदृशायेंद्राय । मंदिने । हर्षयुक्ताय ।
विश्वानि सर्वाणि चक्रये कृतवते सर्वकर्मक्षिपादनशीलाये-
त्यर्थः ॥ ईमित्यस्य पादपूरणार्थत्वं यास्क आह । अथ ये
प्रवृत्तेऽर्थेऽमिताक्षरेषु ग्रंथेषु वाक्यपूरणा आगच्छन्ति पादपूर-
णार्थं मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिदिति । नि० १. ८. । इति ।
अस्यायमर्थः । अन्यैरेव पदैर्विवक्षितेऽर्थे समाप्ते सति ये शब्दा
ईमित्यादयः प्रयुक्तास्ते शब्दा अमिताक्षरेषु कंदोराहित्येन
परिमिताक्षररहितेषु ब्राह्मणादिवाक्येषु वाक्यपूरणार्था द्रष्टव्याः ।
मिताक्षरेषु कंदोयुक्तेषु ग्रंथेषु पादपूरणार्थाः । ते च कमीमि-
त्यादय इति । ईमित्यस्य शब्दस्यानर्थक्यायेतामृचमुदाजहार ।
एमेनं सृजता सुते । आसृजतैनं सुत इति ॥ एनं इदमो द्विती-
यायां द्वितीयाटोऽध्वेनः । पा० २. ४. ३४. । इत्येनादेशोऽनुदात्त-
इत्यनुवृत्तेः सर्वानुदात्तः । सृजता । संहितायामन्येषामपि
दृश्यते । पा० ६. ३. १३७. । इति दीर्घः । मंदिं । प्रमोद-

हेतुं । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकांतिगतिषु । इदितो नुम्
धातोरिति नुम् । मंदमानं प्रयुक्त इत्यर्थे हेतुमति च । पा० ३.
१. २६. । इति णिच् । ख्यंतस्याजंतत्वादच इः । उ० ४.
१४०. । इतीकारप्रत्ययः । णेरनिटोति णिलोपः । प्रत्ययस्वर-
णांतोदात्तत्वं । मंदिने । मंदेः पूर्ववत् । चतुर्थ्येकवचनेऽनपुंस-
कस्यापि । पा० ७. १. ७३. । व्यत्ययेन नुमागमः । चक्रिं ।
डुकृज् करणे । आट्टगमहनजनः किकिनौ लिट् च । पा० ३.
२. १७१. । इति तच्छोलतद्धर्मतत्साधुकारिषु कर्तृषु किन्प्र-
त्ययः । तस्य कित्त्वान्नाभावः । यणादेशः । लिङ्ङावद्विर्व-
चनं । द्विर्वचनेऽचि । पा० १. १. ५८. । इति यणादेशस्य
स्थानिवद्भावात्कृशब्दो द्विरुच्यते । अभ्यासस्योरत्वरपरत्वसुत्व-
हलादिशेषाः । किनो निच्वादाद्युदात्तः । विश्वानि । विशेः
कन् । निच्वादाद्युदात्तः । अस्य ञ्प्रत्यय इति कृदन्तेन योगेऽपि
कर्तृकर्मणोः कृति । पा० २. ३. ६५. । इति षष्ठौ न भवति ।
किकिनौ लिट् चेति किकिनोर्लिङ्ङावेन न लोकाव्ययनिष्ठा-
खलर्थद्वयानां । पा० २. ३. ६८. । इति निषेधात् ॥

तृतीयामृचमाह ॥

मत्स्वा सुशिप्र मंदिभिः स्तोमेभिर्दिश्वर्षणे । सदैषु सव-
नेष्वा ॥ ३ ॥

मत्स्व । सुशिप्र । मंदिभिः । स्तोमेभिः । दिश्वर्षणे ।
सचा । एषु । सवनेषु । आ ॥ ३ ॥

हे सुशिप्र हे शोभनहनो शोभननासिक वा । शिप्रे इनु
नासिके वा । नि० ६. २७. । इति यास्केनोक्तत्वात् । तादृश
हे इंद्र मंदिभिर्हर्षहेतुभिः स्तोमेभिः स्तोत्रैर्मत्स्व । हृष्टो भव ।

हे विश्वचर्षणे सर्वमनुष्ययुक्त सर्वैर्यजमानैः पूज्येत्यर्थः । तादृशेन्द्र
त्वमेषु यागगतेषु त्रिषु सवनेषु सचा देवैरन्यैः सहागच्छेति
शेषः ॥ मदि स्तुतोत्यस्य क्षीव्यनित्यमागमशासनमिति कृत्वै-
दितो नुम् धातोरिति नुम् न भवति । अनुदात्तेत्त्वात्तास्यनु-
दात्तेन्डिटदुपदेशादिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वं । धातुस्वर
एव । संहितायां द्व्यचोऽतस्तिडः । पा० ६. . १३५. । इति
दौर्घत्वं । सुशिप्रेत्यामंत्रितनिघातः । मंदिभिः । गतमंत्रे
व्याख्यातं । स्तोमेभिः । मन्प्रत्ययस्य निच्चादाद्युदात्तत्वं ।
बहुलं कंदसौमि भिस ऐसादेशो न भवति । विश्वचर्षणे ।
निघातः । सचा । उक्तं । एषु । ऊडिटमित्यादिना विभक्ते-
रुदात्तत्वं ॥

चतुर्थीसृचमाह ॥

असृग्रमिंद्र ते गिरः प्रति त्वाम्मुदहासत । अजोषा

वृषभं पतिं ॥ ४ ॥

असृग्रं । इंद्र । ते । गिरः । प्रति । त्वां । उत् । अहासत ।

अजोषाः । वृषभं । पतिं ॥ ४ ॥

हे इंद्र गिरस्त्वदौयाः स्तुतौरसृग्रं । सृष्टवानस्मि । तास
गिरः स्वर्गोऽवस्थितं त्वां प्रत्युदहासत । उद्गत्य प्राप्नुवन् ।
तादृशोर्गिरस्त्वमजोषाः । सेवितवानसि । कीदृशं त्वां ।
वृषभं । कामानां तर्षितारं । पतिं । सोमस्य पातारं
यजमानानां पालयितारं वा । पाता पालयिता वा । नि०
४. २६. । इति यास्केनोक्तत्वात् ॥ असृग्रं । असृजं । सृज
विसर्गं । लडो मिप् । तदादिभ्यः शः । बहुलं कंदसि । पा०
७. १. ८. । इत्यत्र विकरणस्य रुडागमः । जकारस्य गकारः ।

लुङ्लड्लृङ्छडुदात्त इत्यङागम उदात्तः । सति शिष्टत्वात्
एव शिष्यते । गिरः । प्रातिपदिकस्वरः । अहासत । हाङ्
गैतौ । लुङ् । च्छयादादेशः । च्लेः मित्र । अङागमो निघातश्च ।
अजोषाः । जुषी प्रीतिसेवनयोः । लङ् । स्यास् । तुदादिभ्यः
शः । तस्य कंदस्युभयथा । पा० ३. ४. ११७. । इत्यार्ध-
धातुकत्वेन डित्वाभावात्तद्धूपधगुणः । थासस्थकारलोपश्छादसः ।
सवर्णदीर्घः । अङागमः ।, सति शिष्टत्वादुदात्तः शिष्यते ।
वृषभं । पृषु वृषु सेचने । अभजित्यनुवृत्तावृषिवृषिभ्यां कित् ।
उ० ३. १२२. । इत्यभच्प्रत्ययः । कित्त्वाङुणाभावाः । चित्त्वा-
दंतोदात्तः । पतिं । पा रक्षणे । पातेर्डतिः । उ० ४. ५८. ।
डित्वाङिलोपः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

सं चोदय चित्रमर्वाग्राध इंद्र वरेण्यं । असदित्ते विभु
प्रभु ॥ ५ ॥

सं । चोदय । चित्रं । अर्वाक् । राधः । इंद्र । वरेण्यं ।

असत् । इत् । ते । विभु । प्रभु ॥ ५ ॥

हे इंद्र वरेण्यं श्रेष्ठं राधो धनं चित्रं मणियुक्तादिरूपेण
बहुविधमर्वाग्राधमिमुखं यथा भवति तथा संचोदय । सम्यक्
प्रेरय । भोगाय यावत्पर्याप्तं तावद्विभुशब्देनोच्यते । ततो-
ऽप्यधिकं प्रभुशब्देन । तादृशं धनं ते तवैवासदित् । अस्त्येव ।
तस्मादस्मभ्यं प्रयच्छेत्यर्थः ॥ मघमित्यादिष्वष्टाविंशतिधननामसु
रायो राध इति पाठितं । चोदय । सुद प्रेरणे । स्यंतालोद् ।
तिङ्ङितिङ् इति निघातः । राधः । राधुवंत्यनेनेति राधो
धनं । सर्वधातुभ्योऽसुन् । नित्त्वादाद्युदात्तः । वरेण्यं । वृज् ।

एण्यः । वृषादित्वादाद्युदात्तः । असत् । अस भुवि । लेट् ।
 तिप् । इतश्च लोप इतीकारलोपः । लेटोऽडाटावित्यडागमः ।
 अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । आगमा अनुदात्ता इत्वा-
 टोऽनुदात्तत्वाच्चतुस्वर एव । विभु । विभषतीति विभु । भुव
 इत्यनुहत्ती विप्रसंभ्यो ङुसंज्ञायां । पा० ३. २. १८०. । इति
 ङुप्रत्ययः । डित्वाट्टिलोपः । प्रत्ययस्वरेणोकार उदात्तः ।
 ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । एवं प्रभु ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे सप्तदशोवर्गः ॥

• इंद्रेहौति सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

अस्मानत्सु तत्र चोदयेद्र राये रभस्वतः । तुविद्युन्न यश-
 स्वतः ॥ ६ ॥

अस्मान् । सु । तत्र । चोदय । इन्द्र । राये । रभस्वतः । तुवि-
 द्युन्न । यशस्वतः ॥ ६ ॥

हे तुविद्युन्न प्रभूतधनेन्द्र राये धनपिङ्गाग्रमस्माननुष्ठातृन्तत्र
 कर्मणि सु चोदय । सुष्टु प्रेरय । कौटुशानस्मान् । रभस्वतः ।
 उद्योगवतः । यशस्वतः । कीर्तिमतः ॥ तत्र । तच्छब्दात्सप्त-
 म्यास्त्रल् । लितोति प्रत्ययात्पूर्वोदात्तत्वं । इन्द्र । आमंत्रि-
 ताद्युदात्तत्वं । पादादित्वान्न निघातः । राये । ऊडिदमित्या-
 दिना विभक्तेरुदात्तत्वं । रभस्वतः । रभ राभस्ये । राभस्यं
 कार्योपक्रमः । सर्वधातुभ्योऽसुन् । नित्वादाद्युदात्तः । मतुपः
 पित्वादननुदात्तत्वं । स्वादिष्वसर्वनामस्थाने । पा० १. ४. १७. ।
 इति नू पदत्वं तसौ मत्वर्थे । पा० १. ४. १८. । इति भसंज्ञया
 बाधितत्वात् । आ कडारादेका संज्ञा । पा० १. ४. १. । इति

नियमात् । त्विद्युन् । त्वि बहु द्युन् धनं यस्य । षाष्टिक-
मांमंजिताद्युदात्तत्वं । यशस्वतः । यशोऽस्यास्तीति मतुप ।
अस्मायामेधास्रजो विनिः । पा० ५, २, १२१ । इति विनिना
न बाध्यते मतुपः सर्वत्र समुच्चयात् । यशस्शब्दो नन्विषयस्या-
निसंतस्येत्याद्युदात्तः । मतुपः पितृत्वात् एव शिष्यते ॥

सप्तमोऽमृतमाह ॥

सं गोमदिंद्र वाजवदस्मे' पृथु अवा ब्रह्मत् । विश्वायुर्धेह्य-
क्षितं ॥ ७ ॥

सं । गोऽमत् । इंद्र । वाजऽवत् । अस्मे इति । पृथु । अवा ।
ब्रह्मत् । विश्वऽआयुः । धेहि । अक्षितं ॥ ७ ॥

हे इंद्र अवा धनमस्मे संधेहि । अस्मभ्यं सम्यक् प्रयच्छ ।
कोट्यं अवा । गोमत् । ब्रह्मोभिर्गोभिरुपेतं । वाजवत् । प्रभू-
तेनास्ते नोपेतं । पृथु । परिमाणेन्द्राधिकं । ब्रह्मत् । गुणैरधिकं ।
विश्वायुः । कृत्स्नायुः कारणं । अक्षितं । विनाशरहितं ॥
गोमत् । वाजवत् । उभयत्र मतुपोऽनुदात्तत्वात्प्रातिपदिकस्वर
एव । वाजशब्दा वृषादिराद्युदात्तः । अस्मे । अस्मच्छब्दाच्च-
तुर्थीबहुवचनस्य सुपां सुलुगित्यादिना शि आदेशः । शितृत्वा-
त्सर्वादशः । प्रातिपदिकस्येत्यंतोदात्तत्वं । शेषे लीपाष्टलोप
इति पक्ष उदात्तनिर्वात्तस्वरेण विभक्तैरुदात्तत्वं । अंत्यलोप-
पक्षेऽतो गुण इति पररूप एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वं ।
पृथु । प्रथ प्रख्यानं । प्रथिस्त्रिभस्त्रजां संप्रसारणं सलोपश्च ।
उ० १, २८ । इति कुप्रत्ययः । रीफस्य संप्रसारणमकारः ।
परपूर्वत्वं । कोः कित्त्वान्न लघूपधगुणः । श्रूयत इति अवा
धनं । असुन्प्रत्ययः । नितृत्वादाद्युदात्तः । ब्रह्मत् । प्रातिपदि-

कत्वरः । विश्वायुः । विश्वमायुर्यस्मिन्धने । विश्वशब्दः कन्प्र-
त्ययांतः । तस्य बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते परादि-
शब्दसि बहुलमिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । एकादेश उदात्तेनो-
दात्त इत्युदात्तः । अक्षितं । क्षि क्षय इत्यस्मादंतर्भावितस्य-
र्थात्कर्मणि निष्ठा । तेन ख्यर्थत्वान्निष्ठायाजख्यदर्थः । पा० ६, ४,
६०, । 'इति न दीर्घत्वं । अत एव क्षिया दीर्घात् । पा० ८,
२, ४६, । इति न निष्ठानत्वं । अन्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं ॥

अष्टमोमृचमाह ॥

अस्म धेहि श्रवो बृहद्युम्नं सहस्रसातमं । इन्द्र ता रथिनो
रिषः ॥ ८ ॥

अस्मे इति । धेहि । श्रवः । बृहत् । युम्नं । सहस्रसातमं ।
इन्द्र । ताः । रथिनोः । रिषः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र बृहच्छ्रवो महतीं कौर्तिमस्मे धेहि । अस्मभ्यं
प्रयच्छ । तथा सहस्रसातममर्तिशयेन सहस्रसंख्यादानोपेतं
युम्नं धनमस्मे धेहि । तथा ता व्रीहियवादिरूपेण प्रसिद्धा
रथिनोर्बृहदर्थोपेता इषोऽन्नान्यस्मे धेहि ॥ अस्मे । सुपां सुलु-
गित्यादिना श्रे आदेशः । धेहि । घृमोरेद्वावभ्यासलोपश्च । पा०
६, ४, ११८, । इत्येत्वाभ्यासलोपी । अयत इति श्रवः ।
असुनो नित्वादाद्युदात्तत्वं । सहस्रं सनुते ददातीति सहस्र
साः । षण्णु दाने । जनसनखनक्रमगमो विट् । पा० ३, २,
६७, । विडुनोरनुनासिकस्यात् । पा० ६, ४, ४१, । इत्या-
कारादेशः । धातुस्वरिणांतोदात्तः । पुनः कृदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरिण स एव शिष्यते । रथा आसां संतीति रथिन्य इति

प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वं । ऋन्नेभ्यो डौए । पा० ४. १. ५. । स
च पितृत्वादनुदात्तः । इषो यौगिकत्वे धातुस्वरः । रुढत्वे
प्रातिपदिकस्वरः ॥

नवमीमचमाह ॥

वसोरिंद्रं वसुपतिं गोभिर्गृणंत ऋग्मियं । होम गंतार-
मृतये ॥ ८ ॥

वसोः । इंद्रं । वसुऽपतिं । गोभिः । गृणंत । ऋग्मियं ।
होम । गंतारं । ऊतये ॥ ८ ॥

वसोर्वसुनोऽस्मदीयस्य धनस्योतये रक्षार्थमिंद्रं होम । वय-
माह्वयामः । किं कुर्वतः । गोभिः स्तुतिभिर्गृणंतः । स्तुवंतः ।
किट्टशमिंद्रं । वसुपतिं । धनपालकं । ऋग्मियं । ऋचां
मातारं । गंतारं । यागदेशे गमनशीलं ॥ वसोः । वस नि-
वासं । शृस्वृस्त्रिहोत्यादिना । उ० १. १० । उप्रत्ययः । निदि-
त्यनुवृत्तेर्निच्वादाद्युदात्तः । वसुपतिं । समासांतोदात्तत्वे प्राप्ते
पत्यावैश्वर्ये । पा० ६. २. १८. । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
गोभिः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । गृणंतः । गृ शब्दे ।
लटः शब्दः । क्रादिभ्यः श्रा । शतुः सार्वधातुकमपिदिति
डित्त्वात् श्राभ्यस्तयोरातः । पा० ६. ४. ११२. । इत्याकार-
लोपः । शतुरकारस्य प्रत्ययस्वरैणोदात्तत्वं । ऋग्मियं । ऋचो
मिमोत इत्यृग्नोः । तर्ह्यग्मियं । माङ् माने शब्दे च ।
क्विप्चेति क्विप् । घुमास्येत्यादिना । पा० ६. ४. ६६. । ईत्त्वं ।
चकारस्य चोः कुः । च्छलां जशोऽन्ते । पा० ८. २. ३८. ।
इति जश्त्वं । गकारः । द्वितीयैकवचनेऽचि शुधात्वित्यादिना ।
पा० ६. ४. ७७. । इयडादेशः । एरनेकाच इति यणादेशः ।

पा० ६. ४. ८२. । सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इति न भवति । कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरिणकार उदात्तः । होम । आह्वयामः । ह्वेञ् स्पर्द्धायां शब्दे च । लट् । तस्यास्मदो बहुत्वेऽपि व्यत्ययेन मिप् । इकारस्य व्यत्ययेनाकारः । शपो बहुलं कन्दसीति शपो लुक् । बहुलं कन्दमीति ह्वः संप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणः । धातोरित्योकार उदात्तः । मिपः पित्स्वरिणानुदात्तत्वं । गन्तारं । गम्न सृष्ट्वा गतौ । ताच्छोभ्ये लृन् । नित्वादाद्युदात्तः । ऊतये । ऊतोत्यादिना क्तिन्नुदात्तो निपातितः ॥

दशमीमृचमाह ॥

सुतेसुते न्योकसे बृहद्बृहत एदरिः । इंद्राय शूषमर्चति ॥ १० ॥

सुतेऽसुते । निऽओकसे । बृहत् । बृहते । आ । इत् । अरिः ।

इंद्राय । शूषं । अर्चति ॥ १० ॥

आकार इच्छब्दश्च पादपूरणी । यद्वा व्यसिवचन आकारः । आ ईषदर्थेऽभिव्याप्तावित्यभिधानात् । इच्छब्दोऽपिशब्दार्थः । इयति गच्छत्यनुष्ठेयं कर्म प्राप्नोतीत्यरियजमानः । एदरिः सर्वोऽपि यजमान इंद्राय सुते । इंद्रार्थमभिषुते तत्तत्त्वोमे शूषं बलमर्चति । स्तौति । इंद्रस्य पराक्रमं प्रशंसतीत्यर्थः । कीदृशं शूषं । बृहत् । प्रौढं । कीदृशयेन्द्राय । न्योकसे । नियतस्थानाय । बृहते । प्रौढाय ॥ सुते सुते । पुञ् अभिषवे । क्तप्रत्ययः प्रत्ययस्वरिणोदात्तः । नित्यवीप्सरयोरिति वीप्सायां द्विर्भावः । तस्य परमास्त्रेडितमिति द्वितीयस्यास्त्रेडितत्वेनानुदात्तं च । पा० ८. १. ३. । इत्यनुदात्तत्वं । न्योकसे । नियतमोको यस्य तस्मै । निशब्दो निपाता आद्युदात्ता इत्युदात्तः । तस्य यनादेश उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य । पा० ८. २. ४. ।

इत्योकारः स्वरितः । बृहते । बृहन्महतीरूपसंख्यानं । पा० ६.
१. १७३. १. । इत्यजादिविभक्तेरुदात्तत्वं । अरिः । ऋ गती ।
अच इः । उ० ४. १४०. । इतीकारप्रत्ययः । गुणो रपरत्वं ।
प्रत्ययस्वरेणोकार उदात्तः । इंद्राय । ऋजेंद्रेत्यादिना रन्प्रत्यय
इकार उदात्तः । शूषं । अष्टाविंशतिसंख्याकेषु बलनामसु शूषं
सह इति पठितं । प्रातिपदिकस्वरः । अर्चति । निघातस्वरः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमेऽष्टादशो वर्गः ॥

गायंतीति सूक्तस्य मंत्रसंख्या कंदोविशेषश्चैवमनुक्रम्यते ।
गायंति द्वादशानुष्टुभं त्विति । तु हि ह वा इत्यादिपरिभा-
षायां तुशब्दस्य सूक्तद्वये परिभाषितत्वादस्य सूक्तस्य वक्ष्यमा-
णस्य चानुष्टुभत्वं द्रष्टव्यं । ऋषिदेवते पूर्ववत् ॥ अभिप्लवषड-
हस्योक्त्ये तृतीयसवनेऽस्कावाकस्य गायंतीति स्तोत्रियस्तृचः ।
एह्युष्विति खंडे गायंति त्वा गायत्रिण आ त्वा गिरो रथीरिव ।
आ० ७. ८. । इति सूत्रितं । अस्मिंस्तृचे प्रथमास्तृचमाह ॥

गायंति त्वा गायत्रिणोऽर्चत्यर्कमर्किणः ।

ब्रह्माणस्त्वा शतक्रत उदंशमिव येमिरे ॥ १ ॥

गायंति । त्वा । गायत्रिणः । अर्चति । अर्कं । अर्किणः ।

ब्रह्माणः । त्वा । शतक्रतो इति शतक्रतो । उत् । वंशं इव ।

येमिरे ॥ १ ॥

हे शतक्रतो बहुकर्मन्बहुप्रज्ञ वेद त्वां गायत्रिण उक्ततारो
गायंति । स्तुवंति । अर्किणोऽर्चनहेतुमंत्रयुक्ता होतारोऽर्कमर्च-
नौयमिंद्रमर्चति । शस्त्रगतैर्मन्त्रैः प्रशंसति । ब्रह्माणो ब्रह्मप्रभु-
तय इतरे ब्राह्मणास्वामुह्येमिरे । उन्नतिं प्रापयंति । तत्र
दृष्टांतः । वंशमिव । यथा वंशाग्रे नृत्वंतः शिल्पिनः प्रौढं

वंशमुन्नतं कुर्वन्ति । यथा वा सन्मार्गवर्तिनः स्वकीयं कुलमुन्नतं कुर्वन्ति । तद्वत् । एतामृचं यास्क एवं व्याचष्टे । नि० ५. ५. १ गायन्ति त्वा गायत्रिणः प्रार्चन्ति तेऽर्कमर्किणो ब्रह्माणस्त्वा शतक्रत उह्ये मिरे वंशमिव । वंशो वनशयो भवति वननाच्छ्रयत इति वेति । अर्कशब्दं च बहुधा व्याचष्टे । नि० ५. ४. १ अर्को देवो भवति यदेनमर्च्यर्को मन्त्रो भवति यदेनेनार्च्यर्कमन्नं भवत्यर्चति भूतान्यर्को वृक्षो भवति स वृक्षः कटुकश्चेति ॥ गायन्ति । शमिडौ पित्त्वाल्लसार्वधातुकत्वाच्चानुदात्तौ । धातुरूदात्तः । गायत्रिणः । गायत्रं साम येषामुद्गातृणामस्ति तं । अत इनिठनौ । प्रत्यस्वरेणिकार उदात्तः । अर्चन्ति । अर्च पूजायां । भौवातिकः । शमिडावनुदात्तौ । धातुस्वर एव । पादादित्वाच्च निघातः । अर्कं । अर्चत्येभिरित्यर्का मन्त्राः । तैरर्चनीयतया तदात्मक इन्द्रोऽपि लक्षणयाः । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण । पा० ३. ३. ११८. । इति करणे घः । चजीः कुचिष्प्रतोः । पा० ७. ३. ५२. । इति चकारस्य कुत्वं । ककारः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । अर्का मन्त्रा एषां संतीत्यर्किणो होतारः । एकाक्षरात्कृतो जातेः सप्तम्यां च न तौःस्मृती । पा० ५. २. ११५. २. । इति कृदन्तादिनिठनौ यद्यपि प्रतिषिद्धौ तथाप्यत्र व्यत्ययादिनिः । प्रत्ययस्वरेणिकार उदात्तः । ब्रह्माणः । प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । शतक्रतो । निघातः । संहितायामवादेशे लोपः शाकल्यस्य । पा० ८. ३. १८. । इति वकारलोपः । वंशशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । इवेन समासे विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति स एव शिष्यते । येमिरे । यम उपरमे । तिङ्ङितिङ् इति निघातः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

यत्सानोः सानुमारुहद्वयस्यष्ट कर्त्तुं ।

तदिन्द्रो अर्थं चेतति यूथेन वृष्णिरेजति ॥ २ ॥

यत् । सानोः । सानुं । आ । अरुहत् । भूरि । अस्यष्ट । कर्त्तुं ।

तत् । इन्द्रः । अर्थं । चेतति । यूथेन । वृष्णिः । एजति ॥ २ ॥

यद्यदा सानोः सानुमारुहत् । यजमानः सोमवल्लीसमि-
दाद्याहरणायैकस्मात्पर्वतभागादपरं पर्वतभागमारुढवान् । तथा
भूरि प्रभूतं कर्त्तुं कर्म सोमयागरूपमस्यष्ट । स्यष्टवानुपक्रांत-
वानित्यर्थः । तत्तदानौमिन्द्रोऽर्थं यजमानस्य प्रयोजनं चेतति ।
जानाति । ज्ञात्वा च वृष्णिः कामानां वर्षिता सन् यूथेन
मरुद्गणेन सहैजति । कंपते । स्वस्थानाद्यज्ञभूमिमागतुमुद्युक्त
इत्यर्थः ॥ सानोः । षण्णु दाने । सनोति ददाति निवसतामव-
काशमिति सानुः । दंसनिजनिचरिचटिरहिभ्यो जुण् । ७०
१. ३. । णित्त्वादुपधाया वृद्धिः । जित्त्वादाद्युदात्तत्वं च ।
अरुहत् । रुहेर्लङि तिपि शपि संज्ञापूर्वको विधरनित्य इति
लघूपधगुणो न भवति । लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः । सति
शिष्टत्वात् एव शिष्यते । निपातैर्यद्यादहतेति निषेधान्निघातो
न भवति । भूरि । अदिशदिभूशभिभ्यः क्रिन् । ७० ४. ६६. ।
कित्वाङ्गुणाभावः । नित्त्वादाद्युदात्तः । अस्यष्ट । स्यश बाधन-
स्पर्शनयाः । स्वरितञित इत्यात्मनेपदं । लङ् । प्रथमपुरुषै-
कवचनं त । बहुलं कंदसोति शपो लुक् । ब्रश्वादिषत्वष्टुत्वे ।
पा० ८. २. ३६. ८. ४. ४१. । लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त इत्य-
ङागम उदात्तः । स एव शिष्यते । अनुषंगेण यच्छब्दयामात्र-
घाताभावः । कर्त्तुं । डक्कञ् करणे । अन्येभ्योऽपि दृश्यते ।

पा० ३. २. ७५. । इति विच् । गुणो रपरत्वं । विचः
 सर्वापहारी लोपः । करो भावः कर्त्वं । अर्थे । अर्तेरपिकुषि-
 गार्तिभ्यस्थन् । उ० २. ४. । निच्चादाद्युदात्तः । यूथेर्न ।
 तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथा । उ० २. १२. । इति थक्प्रत्ययांतो
 निपातितः । वृष्णिः । निरित्यनुवृत्तौ सृष्टृषिभ्यां कित् । उ०
 ४. ५०. । इति निप्रत्ययांतः । किच्चाङ्गुणाभाः । प्रत्ययस्वर-
 णांतोदात्तः । एजति । एजू कंने । तिङ्ङितिङ् इति
 निघातः ॥

तृतीयानृचमाह ॥

युक्त्वा हि केशिना हरी वृषणा कक्षप्रा ।

अथा न इंद्र सोमपा गिरामुपश्रुतिं चर ॥ ३ ॥

युक्त्वा । हि । केशिना । हरी इति । वृषणा । कक्षप्रा ।

अथ । नः । इंद्र । सोमप्राः । गिरां । उपश्रुतिं । चर ॥ ३ ॥

हे सामपाः सामपानयुक्तेन्द्र हरी त्वदौयावश्चौ युक्त्वा हि ।
 सर्वथा संयाजय । अथानंतरं नास्मदौयानां गिरां स्तुतौनामु-
 पश्रुतिं समोपे श्रवणमुद्दिश्य चर । तत्प्रदेशं गच्छ । कीदृशी
 हरी । केशिना । स्कंधप्रदेशे लंबमानकेशयुक्ता । वृषणा ।
 सेचनसमर्थौ युवानौ । कक्षप्रा । अश्वस्यादरबंधनरज्जुः कक्षः ।
 तस्य पूरको पुष्टांगावित्यर्थः ॥ युक्त्वा । अमो लोपश्छांदसः ।
 सति शिष्टत्वेन प्रत्ययस्वरः शिष्यते । इत्यचोऽतस्तिङ् इति
 संहितायां टोषत्वम् । केशिना । प्रशस्ताः केशा अनयो संतौति
 मत्वर्थीय इति । प्रत्ययस्वरः । सुपां सुलुगित्यादिना द्विवचन-
 स्याकारोदेशः । वृषणा । पृषु वृषु मृषु सेचने । कनिन्युवृषित-
 क्षिराजिधन्विप्रार्तादेवः उ० १. १५५. । इति कनिन ।

त्रित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तः । वा षपूर्वस्य निगमे । पा० ६.
४. ८. । इत्युपधायाः पक्षे दीर्घाभावः । पूर्ववदाकारः । कक्ष्यप्रा ।
कक्ष्योर्भवं कक्ष्यं सूत्रं । तत्रातः पूरयतः पुष्टत्वादिति कक्ष्यप्रौ ।
प्रा पूरणे । अतोऽनुपसर्गे कः । पा० ३. २. ३. । इति क-
प्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरिणांतोदात्तत्वं । आकारः पूर्व-
वत् । अथ । निपातस्येति संहितायां दीर्घः । नः । अनुदात्तं
सर्वमपादादावित्यनुवृत्ती बहुवचनस्य वस्तुमाविति नसादेशो-
ऽनुदात्तः । इंद्र सोमपा । उभावामंत्रितस्य चेति सर्वानुदात्तौ ।
गिरां । सावेकाचस्तृतीयादिर्विसक्तिरिति धिभक्तिरुदात्ता ।
उपशब्दो निपातत्वाद्वाद्युदात्तः । श्रुतिशब्देन प्रादिसमासे
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते तादौ च निति कृत्यती । पा०
६. २. ५५. । इति तुवर्जिततादिपरत्वाद्भर्तः प्रकृतिस्वरः । चर ।
निघातः ॥

विशेषविनियोगस्तु यत्र श्रौतो न सूत्रितः । स्मार्तं तत्र
विजानौयादृग्विधानिदिसूत्रतः ॥ एहि स्तोमानित्यृगेषा
सूत्रं विशिष्टाकारेण विनियुक्ता । साधारणविनियोगस्तु ब्रह्म
यज्ञादौ सर्वत्रानुसंधेयः ॥ तामेतां सूक्तगतां चतुर्थीमृचमाह ॥

एहि स्तोमाँ अभि स्वराभि गृणीह्या रुव ।

ब्रह्म च नो वसो मचेन्द्र यज्ञं च वर्धय ॥ ४ ॥

आ । इहि । स्तोमान् । अभि । स्वर । अभि गृणीहि ।

आ । रुव ।

ब्रह्म । च । नः । वसो । इति । मचा इंद्र । यज्ञं । च ।

वर्धय ॥ ४ ॥

हे वसो निवासकारणभूतेन्द्र । एहि । अस्मिन् कर्मस्था-
 गच्छ । आगत्य च स्तोमानुद्वाटप्रयुक्तानि स्तोत्राण्यभिस्वर ।
 अभिलक्ष्य प्रशंसारूपं शब्दं कुरु । तथाध्वर्यवमभिलक्ष्य
 गृणीहि । शब्दं कुरु । तथा होटप्रयुक्तानि शस्त्राण्यालक्ष्य
 रुव । शब्दं कुरु । परितोषेण सर्वानृत्विजः प्रशंसेत्यर्थः । तत
 ऊर्ध्वं नोऽस्माकं ब्रह्मा चान्नं च यज्ञं चानुष्टीयमानं कर्म च
 सचा सह वर्धय । सांगत्वसंपादनेन यज्ञं वर्धयित्वा तत्फल-
 मन्नं च प्रवृद्धं कुरु । अंध इत्यादिष्वष्टाविंशत्यन्ननामसु ब्रह्म
 वर्च इति पठितं ॥ इहि । इण् गतौ । सेहिः । हेरपित्वेन
 डित्वाद्गुणाभावः । निघातः । आडा सह गुण एकादेश उदा-
 त्तेनोदात्त इत्युदात्तः । स्तोमान् । अतिस्तुस्वित्यादिना मन् ।
 निष्वादाद्युदात्तः । उत्तरपदेन संहितायां नकारस्य दीर्घादिति
 समानपाद इति कृत्वं । आतोऽति नित्यमित्याकारस्यानुना-
 सिकः । भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशौति यत्वं । तस्य लोपः
 शाकल्यस्येति लोपः । तस्यासिद्धत्वात्स्वरसंधिर्न भवति । अभि ।
 एवमादीनामंत इत्यंतोदात्तः । स्वर । स्तृ शब्दोपतापयोः ।
 निघातः । अभि । गतं । गृणीहि । गृ शब्दे । सेर्ह्यपिञ्चेति हिः ।
 क्रादिभ्यः आ । ई हल्यघोः । पा० ६, ४, ११३, । इतीत्वं ।
 प्वादीनां ङस्वः । पा० ७, २, ८०, । इत्युकारस्य ऋकारः ।
 ऋवर्णाञ्चेति वक्तव्यं । पा० ८, ४, १, १, । इति णत्वं ।
 तिङ्ङितिङ्ङ इति निघातः । रुव । रु शब्दे । सेर्ह्यपिञ्च । अपि
 प्राप्ते व्यत्ययेन शः । तस्य डित्वेन गुणाभावादुवङ्कादेशः । अतो
 हेरिति हेर्लुक् । तिङ्ङितिङ्ङ इति निघातः । ब्रह्मा । तहि
 त्वाहि वृद्धौ । मर्निन्नित्यनुवृत्तौ वृंहैरम् नलोपश्च । उ० ४,

१४७. । इति मनिन् । तत्संनियोगेन नलोपः । अमागमश्च ।
मिदचोऽत्यात्परः । पा० १. १. ४७. । इत्यृकारात्परः । यना-
देशः । मनिनो निच्चादाद्युदात्तत्वं । वसो । आमंत्रितनि-
घातः । यज्ञं । यज याचेत्यादिना । पा० ३. ३. ८०. । नङ् ।
प्रत्ययस्वरः । वर्धय । निघातः । अत्र चकारद्वयश्रवणादियमेव
तिङ्विभक्तिः पूर्ववाक्येष्वनुषज्यते । अतोऽनुपत्तौव प्रथमा न
श्रुतेति श्रुतायाश्चवायोगे प्रथमा । पा० ८. १. ५६. । इति
निघातनिषेधो न भवति ॥

अभिप्लवषडङ्गतोक्त्येष्वच्छावाकस्य तृतीयसवन उक्थ-
मिन्द्राय शंस्यमित्यनुरूपस्तृचः । एष्टुष्विति खंड इदं विज्ञा
अवौवधन्नुक्थमिन्द्राय शंस्यं । आ० ७. ८. । इति सूत्रितं ।
तस्मिंस्तृचे प्रथमं सूक्ते पंचमोऽष्टमाह ॥

उक्थमिन्द्राय शंस्यं वर्धनं पुरुनिष्पिधे ।

शक्रो यथा सुतेषु णो रारणत्सख्येषु च ॥ ५ ॥

उक्थं । इन्द्राय । शंस्यं । वर्धनं । पुरुनिऽसिधे ।

शक्रः । यथा । सुतेषु । नः । रारणत् । सख्येषु । च ॥ ५ ॥

इन्द्रायेंद्रायें वर्धनं वृद्धिसाधनमुक्थं शंस्यं शंस्यमस्माभिः
शंसनीयं । कीदृशायेंद्राय । पुरुनिष्पिधे बहूनां शत्रूणां
निषेधकारिणे । शक्रः शक्त इन्द्रो नोऽस्मदीयेषु सुतेषु पुत्रेषु
सख्येषु च सखित्वेऽपि यथा येन प्रकारेण रारणत् । अति-
शयेन शब्दं कुर्यात्तथा शंस्यमिति पूर्वत्वान्वयः । अस्मदीयेन
शस्त्रेण परितुष्ट इन्द्रोऽस्माकं पुत्रानस्मत्सख्यानि च बहुधा
प्रशंसत्वित्यर्थः ॥ उक्थं । वक्ष्यक्प्रत्ययः । उ० २. ७. ।
प्रत्ययस्वरः । शंस्यं । शंसु स्तुतौ । खंतादचो यत् । शेरनि-

टोति णिलोपः । तित्स्वरिते प्राप्ते यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ।
वधेनं । करणाधिकरणयोश्चेति करणे ल्युट् । लितीति प्रत्यय-
पूर्वस्यादात्तत्वं । पूरुनिष्पिधे । बहूनां शतूनां निषेधकाय ।
षिध गत्यां । धात्यादेः षः सः । अत्र निरित्युपसर्गस्य निशब्द-
समानार्थस्य प्राक्प्रयोगः । क्तिप्चेति क्तिप् । क्तिपः सर्वाप-
हारो लोपः । कुगतिप्रादयः । पा० २. २. १८. । इति स-
मासः । निसः सकारिणो व्यवधानं ङादसत्वादनाट्योप-
सर्गात्सुनोतोत्यादिना । पा० ८. ३. ६५. । धातुसकारस्य
षत्व । निसः सकारस्य ङुना ङुः । पा० ८. ४. ४१. ।
इति षत्वं । पुरुशब्देन कर्मणि षष्ठ्यन्तेन समासः । षिधो
धातुस्वरिणोदात्तत्वं । निष्पिध इति प्रादिसमासे कृदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वं । कृद्गृह्णे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात्पुनः
कारकसमासेऽपि स एव स्वरः । शक्नोतीति शक्रः । स्फायितं-
चिवंचिशकीत्यादिना । उ० २. १३. । रक्प्रत्ययः । यथा ।
प्रकारवचने थल् । लिट्स्वरिण प्रत्ययात्पूर्वोऽकार उदात्तः ।
सुतेषु । क्तः प्रत्ययस्वरिणोदात्तः । नः । नसो नकारस्य नञ्
धातुस्थोरुभ्यः । पा० ८. ४. २७. । इति संहितायां णत्वं ।
रारणत् । रण शब्दार्थः । धातोरेकाचः । पा० ३. १. २२. ।
इति यङ् । यङोऽचि चेति लुक् । प्रत्ययलक्षणेन । पा० ६. १.
८. । द्विर्भावो हलादिशेषः । दीर्घाऽकितः । पा० ७. ४. ८३. ।
इति दीर्घः । प्रत्ययलक्षणेन सन्नाद्यन्ता धातव इति धातु-
संज्ञायां लिङर्थे लोटिति हेतुहेतुमद्भावलक्षणे । पा० ३. ३.
१५६. । लिङर्थे लोट् । अत्र हीन्द्रकर्तृकं रारणनमुक्यशंसनस्य
कर्तव्यत्वं हेतुः । लोटस्तिप् । इतश्च लापः परस्मैपदेष्वितीकारः

लोपः । लेटोऽडाटावित्यडागमः । कर्तरि शप् । तस्य चर्करीतं
 पुरस्मैपदमदादिवच्च द्रष्टव्यमित्यदादिवद्भावाददिप्रभृतिभ्यः शप्
 इति प्राप्नो लुग्वहुलं छंदसीति निषिध्यते । शपोऽनुदात्तत्वाद्वा-
 तोरंतोदात्त एव शिष्यते । शपा लसार्वधातुकस्य व्यवधाना-
 त्तत्र परतो विधोयमानमभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं न
 भवति । न च तिङ्ङितिङ् इति निघातः । अत्र यथाशब्द-
 यागेन यावद्यथाभ्यां । पा० ८. १. ३६. । इति निषेधात् ।
 चवायोगे प्रथमेति वात्र निघातो न भविष्यति । अतः छत्तर-
 वाक्ये सख्येषु चेति चानुक्तष्टविभक्त्यपेक्षयेयं प्रथमा तिङ् वि-
 भक्तिः । सख्येषु । सख्युः कर्माणि सख्यानि तेषु । कर्मणि
 चेत्यनुवृत्तौ सख्युर्यः । पा० ५. १. १२६. । इति सखिशब्दा-
 द्यप्रत्ययः । तत्र भसंज्ञायां यस्येति च । पा० ६. ४. १४८. ।
 इतोकारलोपः । प्रत्ययस्वरः ॥ •

षष्ठोऽष्टकमाह ॥

तमित्सखित्व ईमहे तं राये तं सुवीर्यं ।

स शक्र उत नः शक्रदिंद्रो वसु दयमानः ॥ ६ ॥

तम् । इत् । सखित्वे । ईमहे । तं । राये । तं । सुवीर्यं ।

सः । शक्रः । उत । नः । शक्रत् । इंद्रः । वसु । दयमानः ॥ ६ ॥

सखित्वे निमित्तभूते सति तमित्तमेवंद्रमौमहे । प्राप्नुमः ।
 तथा राये धनार्थं तमौमहे । तथा सुवीर्यं शोभनसीमर्थ-
 निमित्तं तमौमहे । उत । अपि च शक्रः शक्तिमान्स इंद्रो
 नोऽस्मभ्यं वसु धनं दयमानः प्रयच्छन् शक्रत् । अस्मदीयरक्षणे
 शक्तोऽभूत् । सप्तदशयाच्चाकर्मस्वौमहे यामीति पठितं ।
 तदनुसारिणेंद्रं याचामहे इति व्याख्येयं ॥ सख्युर्भावः सखित्वं ।

तस्य भावस्त्वतली । पा० ५. १. ११८. । इति त्वः । प्रत्यय-
 स्वरेणोदात्तः । ईमहे । इङ् गतौ । डिच्चादात्मनेपदं ।
 दिवादिभ्यः श्यन् । बहुलं छंदसीति श्यनो लुक् । तिङ्ङितिङ्
 इति निघातः । राये । ऊङिदमिति विभक्तोरुदात्तत्वं । सुवीर्ये ।
 शोभनं वीर्यं यस्यासौ सुवीर्यः । भवित्वाचिनानेन भावो
 लक्षते । सुवीर्यत्वं इत्यर्थः । बद्रौहावित्यनुवृत्तौ वीरवीर्यौ च ।
 पा० ६. २. १२०. । इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । शक्नोतीति शक्नः ।
 स्फायितंचिचिचिशकौत्यादिना रक् । प्रत्ययस्वरः । शकत् ।
 शक्न शक्नौ । धातुसंबन्धाधिकारे छंदसि लुङ्लङ्लिटः ।
 पा० ३. ४. ६. । इति लुङ् । यतः शक्नोत्यतस्तमौमह इति
 धातुसंबन्धः । लुङ्स्तिप् । पुषादियुताद्युदितः परस्मैपदेषु ।
 पा० ३. १. ५५. । इति चुरडादेशः । बहुलं छंदसोत्यडाग-
 माभावः । तिङ्ङितिङ् इति निघातः । वसु । निदित्यनुवृत्तौ
 वसेरुप्रत्ययः । उ० १. १०. । निष्वादाद्युदात्तत्वं । दयमानः ।
 दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु । अनुदात्तेच्चादात्मनेपदं । लटः
 शानजादेशः । शपः पिच्चादनुदात्तत्वं । शानचक्षित इत्यं-
 तोदात्तत्वं बाधित्वादुपदेशाच्छप उत्तरत्वेन परत्वात्सर्वधातु-
 कत्वानुदात्तत्वं । धातुस्वर एव शिष्यते ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथम एकोनविंशो वर्गः ॥

गर्ग्यंतोति सूक्ते सप्तमौष्ठमाह ॥

सुविहृतं सुनिरजमिंद्र त्वादातमिद्वयः ।

गवामप ब्रजं वृधि कृणुष्व राधो अद्रिवः ॥ ७ ॥

सुऽविहृतं । सुनिऽजं । इंद्र । त्वाऽदातं । इत् । यशः ।

गवां । अप । ब्रजं । वृधि । कृणुष्व । राधः । अद्रिवः ॥ ७ ॥

हे इंद्र यशोऽन्नं कर्मफलभूतं सुविहृतं सुष्ट सर्वत्र प्रसृतं
 सुनिरजं सुखेन निःशेषं प्राप्तं शक्यं त्वादातमित्त्वया शोधितं
 च संपन्नमिति शेषः । इतः परं क्षोरादिरमलाभार्थं गवां व्रजं
 निवासस्थानमपहृदि । अपहृतमुदघाटितद्वारं कुरु । हे अद्रिवः
 पर्वतोपलक्षितवज्रयुक्तेन्द्र राधो धनं कृणुष्व । संपादय ॥
 सुविहृतं । वृज् वरणे । कर्मणि क्तप्रत्ययः । विशब्देन प्रादि-
 समासः । विहृतमित्यत्र क्तदुत्तरपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा
 कर्मवाचिनि क्तांते परतो गतिरनंतरः । पा० ६, २, ४८, १
 इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते परादिश्छंदसि बहुलं । पा० ६,
 २, १८८, १ इत्यृकार उदात्तः । पुनः सुशब्देन समासे
 क्तदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एवकार उदात्तः । ननु हृतमित्येव
 क्तदंतं न तु विहृतमिति प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादे-
 स्तदंतस्य ग्रहणमिति वचनात् । सुविहृतमित्यत्र च समासे
 हृतमित्येतावन्मात्रं नोत्तरपदं किंतु विहृतमिति । तत्कथं
 क्तदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वमिति चेत् । उच्यते । प्रत्ययग्रहण-
 परिभाषापवादेन क्तग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमित्यनेन
 विहृतमित्यस्यापि क्तदंतव्यपदेशोपपत्तेः । ननु विहृतमित्यस्य
 यथा क्तदंतव्यपदेशः । एवं क्तांतव्यपदेशोऽप्यस्ति तथैव परि-
 भाषया । तथा च कर्मणि क्तांत उत्तरपदे परतो गतिरनंतर
 इति सुशब्दस्य प्रकृतिस्वरः प्राप्नोति । न चात्रापि परादिश्छंदसि
 बहुलमित्येवं नास्ति विस्तारः । तथा हि । सति सुविहृत-
 मित्यत्र विहृतमित्येवोत्तरपदमिति तदादिरिकार एवोदात्तः
 स्यात् । विहृतमिति समासे यद्यप्यृकारः पदादिर्भवात् तथापि
 सुविहृतमिति समासस्य सति शिष्टत्वेन बलौयस्वात्तद्वत्त्व

एवोत्तरपदादाविकार एवोदात्तस्वरेण भवितव्यमिति । उच्यते ।
 गतिरनंतर इत्यत्रानुवृत्तेः कृग्रहणे कृदग्रहणपरिभाषा नाश्रौ-
 यते । तदाश्रयणे व्यवहितगतावपि प्रकृतिस्वरे सत्यनंतरग्रहण-
 मनश्चकं स्यात् । अनेनैव चाभिप्रायेणानंतरग्रहणस्य प्रयोजनम-
 भ्युद्धृतमित्यत्र व्यवहितस्याभिशब्दस्य मा भूदिति प्रत्युदाहृतं ।
 तस्मात्सुविधृतमित्युक्तकार एवोदात्त इति स्थितं । सुनिरजं ।
 अनायासेन निरवशेषं पाप्यं । अज गतिक्षेपणयोः । सुनिमोरुप-
 सर्गयोः प्राक्प्रयोगः । ईषद्स्मृषु कृच्छाकृच्छार्थेषु खल । पा०
 ३. ३. १२६. । न चात्र सुशब्दस्य निसा व्यावधानं शङ्कनीयं ।
 सुशब्दस्य ह्युपपदमात्रं । खलो निमित्तं नानंतर्यं । अत एव
 सुपरिहरं दुःपरिहरमित्यादयः प्रयोगा इति । पूर्ववद्द्विसमासे
 लितोति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तमिति धात्वकार उदात्तः । निसा
 समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । पुनः सुशब्देन
 समासे कृदग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति परिभाषया
 कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । त्वादात्तं । त्वया
 शोधनेन विशदोक्तं । दैप् शोधने । अदेच उपदेशेऽशिति ।
 पा० ६. १. ४५. । इत्यात्वं । सत्यपि हि पकारे नानुबन्ध-
 क्तमनेजंतत्वमित्येजंत एवायं । निष्ठेति कर्मणि क्तः । दाधा
 घृदाप् । पा० १. १. २०. । इत्यत्रादाविति प्रतिषेधेन घुसं-
 ज्ञाया अभवाद्दो ददोः । पा० ७. ४. ४६. । इति ददादेशो
 न भवति । ननु दाप् लवन इति प्रतिपदोक्तस्यैव दापस्तत्रादा-
 विति निषेधः । न पुनर्लाक्षणिकस्य दैप् । लक्षनप्रतिपदो-
 क्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणं न तु लाक्षणिकस्येति नियमादिति
 चेत् । न । गामादाग्रहणेष्वविशेष इति प्रतिप्रसवात् । युष्म-

ऋद्धात्तृतीयैकवचनस्य सपां सुलुगिति डादेशः । त्वमावेक-
वचन इति मपर्यंतस्य त्वादेशः । अतो गुण इति पररूपत्वं ।
भैमंज्ञायां टेरित्यदशब्दस्य लोप उदात्तनिवृत्तिस्वरिणाकार
उदात्तः । कर्तृकरणे कृता बहुलं । पा० २. १. ३२. । इति
तृतीयायाः समासः । तत्पुरुषे कृति बहुलं । पा० ६. ३. १४. ।
इति तृतीयाया अप्यलुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरि प्राप्ते तृतीया
कमणि । पा० ६. २. ४८. ६ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यशः ।
अशू व्याप्ती । अशैर्युट् च । उ० ४. १८२. । इत्यसुन् । तत्संनि-
योगेन धातोर्युडागमः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । गवां । प्राति-
पदिकस्वरः । सावेकाच इति विभक्तोरुदात्तत्वं प्राप्तं । न
शास्त्राववर्णेति निषिध्यते । वृधि । वृज् वरणे । शुश्रूणपृक्त-
वृथ्यृच्छंदमि । पा० ६. ४. १०२. । इति हीर्धरादेशः । बहुलं
कृंदमोति श्रीरपि लुक् । निघातुः । कृणुष्व । कृवि हिंसा-
करणयोश्च । इदितो मुम् । व्यत्ययेनात्मनेपदं । लोटस्थाम् ।
पा० ३. ४. ७८. । यासः से । पा० ३. ४. ८०. । सवाभ्यां
वामौ । पा० ३. ४. ८१. । कर्तरि शपि प्राप्ते । पा० ३. १.
६८. । धिन्विक्तृण्व्योरञ्च । पा० ३. १. ८०. । इत्युप्रत्ययः ।
तत्संनियोगेन वकारस्य चाकारः । तस्यातो लोपः । पा० ६.
४. ४८. । इति लापः । अचः परस्मिन्पूर्वविधौ । पा० १. १.
५७. । इत्यकारलोपस्य स्थानिवद्भावाद्बधूपधगुणो न भवति ।
अत्र मति शिष्टस्वरबलोयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति मति
शिष्टमपि विकरणस्वरं बाधित्वा तिङ् एव प्रत्ययाद्युदात्तत्वं ।
राधः । असुनंतो नित्त्वादाद्युदात्तः । अद्विवः । अद्विजः ।
अदस्वास्तोति मनुष । कृंदसौरः । पा० ८. २. १५. । इति

वत्वं । संवुधावुगिदचां । पा० ७. १. ७०. । इति नुम् ।
हल्ङ्यादिसंयोगांतलोपो । पा० ६. १. ६८. । मतुवसो र
संवुधौ छंदमि । पा० ८. १. १. । इति रुत्वं । विसर्जनीयः ।
आमंत्रितस्य च निघातः ॥

अष्टमीऋचमाह ॥

नहि त्वा रोदसौ उमे ऋधायमाणमिन्धतः ।

जेषः स्वर्वतोरपः सं गा अस्मभ्यं धूनुहि ॥ ८ ॥

नहि । त्वा । रोदसौ इति । उमे इति । ऋधायमाणं । इन्धतः ।

जेषः । स्वःऽवतौः । अपः । सं । गाः । अस्मभ्यं ।

धूनुहि ॥ ८ ॥

हे इंद्र ऋधायमाणं शत्रूबधं कुर्वाणं त्वां रोदसौ उमे
द्यावापृथिव्यावपि त्वदीयं महिमानं व्याप्नूँ नहीन्धतः । न
समर्थ इत्यर्थः । तादृशस्त्वं स्वर्वतौः स्वर्लोकयुक्ता अपो वृष्टिरूपा
जेषः । जयेः । प्रेरयेत्यर्थः । अपां स्वर्गसंबन्धनान्यत्र दिवो
वृष्टिं आवयतीति श्रुतं । किंच वृष्टिप्रदानादवसंपत्तेरुर्ध्वम-
स्मभ्यं क्षोरादिरसप्रदा गाः संधूनुहि । सम्यक् प्रेरय ॥ नहि ।
नञो हिशब्देन सह सुपा । पा० २. १. ४. । इति समासः ।
समासत्वादंतोदात्तत्वं । त्वा । अनुदात्तं सर्वमित्यनुवृत्तौ त्वामौ
द्वितीयाया इति त्वादेशः । रोदसौ । रुदेरसुन् । निच्चा-
दाप्युदात्तः । उगितश्च । पा० ४. १. ६. । इति ङीप् । उमे ।
प्रातिपदिकस्वरैणांतोदात्तः । श्या सहैकादेश उदात्तः । ऋधाय-
माणं । नृन्धंतौत्यधा । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति विच् ।
द्वित्रिग्रहणस्य विध्वंतरोपसंग्रहणार्थत्वाच्चकारलोपो हकारस्य
च चकारः । अन्ध्या ऋधा भवतीत्यभूततद्भावे लोहितादि-

डाज्भ्यः क्यष् । पा० ३. १. १३. । इति क्यष् प्रत्ययो भवति ।
 स ह्याकृतिगणः । लोपश्च हलः । पा० ३. १. १२. । इत्यनु-
 वृत्तेर्नकारलोपश्च । वा क्यष् । पा० १. ३. ८०. । इत्यात्मने-
 पदं । लटः शानच् । शपोऽदुपदेशात्पराच्छानचो लसार्व-
 धातुकानुदात्तत्वं । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । क्यष्ः प्रत्ययस्वरः ।
 एकादेशस्योदात्तत्वं । इत्थतः । इवि व्याप्ती । इदितो नुम् धातो-
 रिति नुम् । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । लडादेशस्य तस्य लसार्व-
 धातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । हि चेति निषेधात्तिङ्-
 तिङ इति निघातो न भवति । जेषः । जेः प्रार्थनायां लिङर्थे
 लेट् । तस्य मध्यमपुरुषैकवचनं सिप् । इतश्च लोपः परस्मैपदेष्वि-
 तीकारलोपः । कर्तरि शपि प्राप्ते तदपवादः सिब्बहुलं लेटीति
 सिप् । अडागमस्यानुदात्तत्वाद्धातुस्वर एव शिष्यते । स्वरा-
 सामस्तीति स्वरत्वः । न्यङ्स्वरौ स्वरितौ । फि० ४. ६. । इति
 स्वरशब्द स्वरितः । मतुपङ्गीपौ पित्त्वादनुदात्तौ । संहितायां
 स्वरितात्मंहितायामनुदात्तानां । पा० १. २. ३८. । इत्येक-
 श्रुतिः । स्वरित एव शिष्यते । अपः । ऊडिदमित्यादिना
 विभक्तेरुदात्तत्वं । धूनुहि । धूज् कंपने । लोटः सेर्हपिश्च ।
 स्वादिभ्यः श्रुः । उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् । पा० ६. ४.
 १०६. । इति प्राप्तस्य लुक्च्छादसत्वादभावः ॥

अभिप्लवषडहस्योक्थेषु तृतीयसवनेऽक्षावाकस्य षट्स्तीत्रि-
 यानुरूपयुगलेषु द्वितीयस्मिन्नुगल आश्रुत्कर्णेति तृचोऽनुरूपः ।
 एण्युष्विति खंडे श्रुधी ह्वं तिरश्चा आश्रुत्कर्णं श्रुधी ह्वं ।
 आ० ७. ८. । इति सूत्रितं । तस्मिंस्तृचे प्रथमां सूक्ते नवमी-
 सूचमाह ॥

आशुत्कर्णं शुधी हवं नू चिदधिष्व मे गिरः ।

इंद्र स्तोममिमं मम कृष्वा युजसिदंतरं ॥ ८ ॥

आशुत्कर्णं । शुधि । हवं । नू । चित् । दधिष्व । मे ।
गिरः ।

इंद्र । स्तोमं । इमं । मम । कृष्व । युजः । चित् ।
अंतरं ॥ ८ ॥

हे आशुत्कर्णं सर्वतः योतारौ कर्णौ यस्य तादृगिंद्र हव-
मस्मदीयमाह्वानं नू चिप्रं शुधि । शुणु । मे मम होतुर्गिर-
श्चित्तुतोरपि दधिष्व । चित्ते धारय । किंच । मम मदीय-
मिमं स्तोमं स्तोत्ररूपं वाक्समूहं युजसित्स्वकीयसख्युरप्यंतरं
कृष्व । आसन्नं कुरु । यथा वचनं तस्य प्रियं मन्यसे तद्वदस्म-
दीयस्तुतिष्वपि प्रीतिं कुर्वित्यर्थः ॥ आशुत्कर्णं । आ समंता-
च्छृणुत इत्याशुत् । क्तिप् । ऋस्वस्य तुक् । तादृशी कर्णौ
यस्य । आमंत्रितस्य चेत्याद्युदात्तत्वं । शुधी । शु अवणे ।
लोटी हिः । शुवः शु च । पा० ३. १. ७४. । इति विहितश्रो-
बहुलं कंदमौति लुक् । तत्सन्नियोगशिष्टत्वाच्छ्रुभाषोऽपि नि-
वर्तते । शुशृणुपृक्तवृष्यच्छंदसि । पा० ६. ४. १०२. । इति
हेर्धिः । सति शिष्टत्वात्प्रत्ययस्वरः । आमंत्रितं पूर्वमविद्य-
मानवत् । पा० ८. १. ७२. । इत्यविद्यमानवत्त्वेन पदादपर-
त्वान्तिङ्ङितिङ इति निघातो न भवति । संहितायामन्येषा-
मपि दृश्यत इति दोषः । हवं । ह्वेञ् स्पृहायां शब्दे च ।
बहुलं कंदमौत्यनैमित्तिके संप्रसारणे कृते पश्चादुकारांतत्वेन
ऋदोर्ण । पा० ३. ३. ५७. । इत्यपप्रत्ययः । अपः पिस्वाद्वा-
तुस्वरः । नू । संहितायामृचि तुनुघमक्षुतङ्गुत्रोरुथाशां । पा०

६. ३. १३३. । इति दीर्घः । चित् । चादिरनुदात्तः । दधिषु
दधातेर्लोट् । थासस्त्रे । सवाभ्यां वामौ । पा० ३. ४. ८१.
शेषः स्त्रुः । अभ्यासस्य ऋस्रत्वादि । कृंदस्युभयधेत्यार्द्धधातुक-
स्यापि स्त्रीकारादिडागमः । आकालोपः । निघातः । मे
मम । तवममो ङ्सि । पा० ७. २. ८६. । इत्यनेन मपर्यंतस्त्र-
ममादेशः । प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तत्वे प्राप्ते युष्मदंस्मदो-
ङ्सि । पा० ६. १. २११. । इत्याद्युदात्तत्वं । कृषु । डुकृञ्
करणे । लोट् । थासस्त्रे । सवाभ्यां वामौ । शपो बहुत्
कृंदसोति लुक् । सति शिष्टत्वात्प्रत्ययस्वरः । पादादित्वा-
निघातः । युजः । सावेकाच्च इति विभक्तेरुदात्तत्वं । अंतरं
वृषादित्वादाद्युदात्तः ॥

दशमोऽमृतमाह ॥

विद्वा हि त्वा वृषंतमं वाजेषु हवनश्रुतं ।

वृषंतमस्य ह्रमहे ऊतिं सहस्रसातमां ॥ १० ॥

विद्म । हि । त्वा । वृषन्ऽतमं । वाजेषु । हवनऽश्रुतं ।

वृषन्ऽतमस्य । ह्रमहे । ऊतिं । सहस्रऽसातमां ॥ १० ॥

हे इंद्र त्वां विद्म । जानीमः । कीदृशं त्वां । वृषंतमं ।
कामानामतिशयेन वर्षितारं । वाजेषु हवनश्रुतं । अस्मदीय-
स्याह्वानस्य श्रोतारं । वृषंतमस्यातिशयेन कामादीनां वर्षि-
तुस्तवोतिं रक्षामस्मद्विषयामुद्दिश्य ह्रमहे । त्वामाह्वयामः ।
कीदृशीमूतिं । सहस्रसातमां । अतिशयेन धनसहस्राणां
दात्रीं ॥ विद्म । विदो लटो वा । पा० ३. ४. ८३. । इति
मसो मादेशः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । इडाच्चाऽर्तास्तुङ् इति
संहितायां दीर्घः । वृषंतमं । पृषु वृषु मृषु सेचने । कनिन्यु-

वृषितक्षिराजिर्धन्व्युप्रतिदिबः । उ० १. १५५. । इति क-
निन् । निष्वादाद्यदात्तः । तमपः पिप्त्वाच्च एव शिष्यते ।
अयस्मयादीनि छंदसि । पा० १. ४. २०. । इति मत्वेन षट्-
त्वाभावाज्जलोपाभावः । पा० ८. २. ७. । पदत्वाच्च टिसीपा-
भावः । पा० ६. ४. १४३. । वाजिषु । वाजशब्दो वृषादिराद्य-
दात्तः । हवनश्रुतं । ह इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसोति स्फुटि
संप्रसारणं । हवनं शृणोतीति हवनश्रुत् । तुगागमः । वृषंत-
मस्व । उक्तं । ह्रमहे । बहुलं छंदसोति संप्रसारणं । शप
इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसोति शपी लुक् । ऊर्तं । ऊर्तियूती-
त्वादिनांतीदात्तो निपातितः । सहस्रसातमां । सहस्रं सनो-
सहस्रसाः । षण्णु दाने । जनसनखनक्रमगमो विट् । पा० ३.
२. ६७. । विड्नोरनुनासिकस्थात् । पा० ६. ४. ४१. ।
इत्याकारादेशः । छन्दुसरपदप्रकृतिस्वरत्वं तमपः पितृत्वादेव
शिष्यते ॥

एकादशीश्रवमाह ॥

आ तू न इन्द्र कौशिक मंदसानः सुतं पिब ।

नव्यमायुः प्र सु तिर कृधो सहस्रसामृषिं ॥ ११ ॥

आ । तु । नः । इन्द्र । कौशिक । मंदसानः । सुतं । पिब ।

नव्यं । आयुः । प्र । सु । तिर । कृधि । सहस्रसाम् । ऋषिं ॥ ११ ॥

हे इन्द्र तु क्षिप्रं नोऽस्मान्प्रत्खामच्छेति शेषः । हे कौशिक
कुशिकस्य पुत्रेन्द्र मंदसानो ज्येष्ठो भूत्वा सुतमभिषुतं सोमं
पिब । यद्यपि विश्वामित्रः कुशिकस्य पुत्रस्तथापि तद्रूपेणेंद्र-
स्त्वैवोर्ध्वत्वात्कुशिकपुत्रत्वमविरुद्धं । अयं वृत्तान्तोऽनुक्रम-
णिकायामुक्तः । कुशिकस्त्वैषौरथिरिन्द्रतुल्यं पुत्रमिच्छन्वृत्तान्तं

चकार । तस्मैद् एव माथी पुत्री जज्ञ इति । हे इन्द्र नव्यं सर्वदेवैः स्तुत्यं कर्मानुष्ठानपरमभ्युर्जीवितं प्र सू तिर । प्रकर्षेण सुष्ठु वर्धय । ततो मां सहस्रतां सहस्रसंख्याकलाभीपेतमृषि-
भतीन्द्रियद्रष्टारं कधि । कुब ॥ तु संहितायामृषि तुनुघमस्तुत-
श्चोक्त्याणामिति दीर्घः । मः । संहितायामुदात्तादनुदात्तस्य
स्वरितः । इन्द्र । आमन्त्रितनिघातः । कौशिक । निघातः ।
मंदमानः । ह्यन् । मदि स्तुतिमीदमदस्त्रप्रकांतिगतिषु ।
असानजित्यनुवृत्ताहं जित्वधिमदिसहस्रभ्यः कित् । उ० २, ८४. ।
इत्यसानच्प्रत्ययः । चित्त्वादंतोदात्तः । सुतं । प्रत्ययस्वरः ।
नव्यं । एणु स्तुतौ । अचो यत् । गुणः । वांतो यि प्रत्यये । पा०
६. १. ७८. । इत्यवादेशः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । आयुः ।
उमि निदित्यनुवृत्तावेतेर्णिच् । उ० २. ११४. । इत्युसिप्रत्ययः ।
णिच्चाद्दृष्टायादेशी । निच्चादाद्युदात्तत्वं । सु । निपातस्तेति
संहितायां दीर्घत्वं । तिर । तरतेर्व्यत्ययेन शः । ऋत इक्षातोः ।
पा० ८. १. १००. । इतौत्वं । अतो हेरिणि हेर्लुक् । कधि ।
डुक्कञ् करणे । बहुलं कंदसोति शपो लुक् । शुशणुपृक्तवभ्य-
श्चदसोति हेर्घिरादेशः । सहस्रतां । उक्तं । ऋषिं । ऋषी
गतौ । इदित्यनुवृत्ताविगुपधात्किञ्च । किच्चाद्गुणाभावः ।
निच्चादाद्युदात्तत्वं ॥

प्रवर्त्ये परि त्वेत्त्वभिष्टयात् । सृष्टोदकमिति खंडे परि त्वा
गिर्वेणो गिरोऽधि द्वयोरदधा उक्त्यं वचः । आ० ४. ६. ।
इति सूत्रितं । तथा हविर्धानप्रवर्तने सेयं परिधानीया ।
हविर्धाने प्रवर्त्यंतोति खंडे परि त्वा गिर्वेण इति पश्चिद्ध्यात् ।
आ० ४. ८. । इति सूत्रितं । तथा ब्राह्मणं च । परि त्वा

गिर्वणो गिर इत्युत्तमया परिदधातीति । तामेतां द्वादशी-
मृचमाह ॥

परि त्वा गिर्वणो गिर इमा भवंतु विश्वतः ।

वृद्धायुमनु वृद्धयो जुष्टा भवंतु जुष्टयः ॥ १२ ॥

परि । त्वा । गिर्वणः । गिरः । इमाः । भवंतु ।
विश्वतः ।

वृद्धऽआयुं । अनु । वृद्धयः । जुष्टाः । भवंतु ।

जुष्टयः ॥ १२ ॥

हे गिर्वणः । अस्मदीयस्तुतिभांगिन्द्र विश्वतः सर्वेषु कर्मसु
प्रयुज्यमाना इमा गिरोऽस्मदीया स्तुतयस्त्वा त्वां परि भवंतु ।
सर्वतः प्राप्नुवंतु । कीदृश्यो गिरः । वृद्धायुमनु वृद्धेनायुष्ये-
णापेतं त्वामनुसृत्य वृद्धयो वर्धमानाः । किंचैता गिरो जुष्टा-
स्त्वया सेविताः सत्यो जुष्टयोऽस्माकं प्रीतिहेतवो भवंतु ॥
गिर्वणः । गीर्भिर्वन्यत इति गिर्वणाः । वन षण्य संभक्तौ ।
सर्वधातुभयोऽसुन् । गिर उपधाया दीर्घाभावम्छांदसः ।
आमंत्रितनिघातः । विश्वतः । लितोति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं ।
वृद्धायुं । वृधु वृद्धौ । क्तप्रत्ययः । उदितो चेतोऽटः क्तप्रत्यये
विकल्पितत्वाद्यस्य विभाषेति निष्ठायामिडभाषः । प्रत्ययस्वरः ।
इण् गतौ । छंदसोणः । उ० १. २. । इत्युण् । णित्त्वाद्बुद्धिः ।
आयादेशश्च । वृद्धमायुर्यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
वृद्धयः । वृधेः क्तिनि तितुळतथसिससरकसेषु च । पा० ७. २.
६. । इतोऽडभावः । नित्त्वादाद्यदात्तत्वं । जुष्टाः स्त्रीदितो
निष्ठायां । पा० ७. २. १४. । इतोऽडभावः । जुष्टार्पिते इत्यनु-
वृत्तौ नित्यं रुक् । पा० ६. १. २१०. । इत्याद्यदात्तत्वं ।

जुष्टयः । जुषी प्रीतिसेवनयोः । क्तिन् । तितुत्रे तीडभावः ।
नित्त्वादाद्युदात्तः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे विंशो वर्गः ॥

इंद्रं विश्वा इत्यष्टर्चस्य सूक्तस्य मधुच्छंदसः पुत्रो जेतुनामकं
ऋषिः । तथा चानुक्रांतं । इंद्रमष्टौ जेता माधुच्छंदम इति ।
कंदस्वानुष्टुभमिति पूर्वसूक्तोक्तं । इंद्रो देवतानुवर्तते । विनि-
योगस्तु । महाव्रते निष्केवल्ये कृत्स्नसूक्तं शंभनीयं । उरु इति
खंडे शौनकेन सूत्रितं । इंद्रं विश्वा अवोवृधन्नित्यानुष्टुभं ।
तस्य प्रथमायाः पूर्वमर्द्धर्चं शस्त्वोत्तरैर्णार्द्धर्चनोत्तरस्याः पूर्वमर्द्धर्चं
व्यतिषंजति पादैः पादाननुष्टुप्कारं प्रागुक्तमाया इति ।
ब्राह्मणं च प्रथमाख्यके पठ्यते । प्र वो मज्ज इति खंड इंद्रं
विश्वा अवोवृधन्निति पदानुषंगा इति । तथा पृष्ठ्यस्य पंचमऽ-
हति निष्केवल्ये शस्त्व इंद्रं विश्वा अवोवृधन्नित्यनुरुपस्तृचः ।
स्तोमे वधमान इति खंडे सूत्रितं । उप नो हरिभिः सुतमिंद्रं
विश्वा अवोवृधन् । आ० ७. १२. इति । अस्मिन्सूक्ते प्रथमा-
मृचमाह ॥

इंद्रं विश्वा अवोवृधन्त्समुद्रव्यचमं गिरः ।

रथोतमं रथीनां वाजानां सत्पतिं पतिं ॥ १ ॥

इंद्रं विश्वाः । अवोवृधन् । समुद्रव्यचमं । गिरः ।

रथोतमं । रथीनां । वाजानां । सत्पतिं । पतिं ॥ १ ॥

विश्वा सर्वा गिरऽस्मदोयाः स्तुतय इंद्रमवोवृधन् । वर्धित-
वत्यः । कोटशमिंद्रं । समुद्रव्यचमं । समुद्रवह्नामवंतं । रथीनां
रथयुक्तानां योद्धृणां मध्ये रथोतमं । अतिशयेन रथयुक्तं ।
वाजानामुद्धानां पतिं स्वामिनं । सत्पतिं सतां सन्नाति-

वर्तिनां पालकं ॥ विश्वाः । विशेः कन् । नित्स्वरः । अवी-
 वधन् । वधेर्णिचि चङ्ङुर्ऋदित्यनुवृत्तौ नित्यं ऋदसि । पा०
 ७. ४. ८. । इत्यृकारस्य ऋकारविधेनालघूपधगुणाभावः ।
 निघातस्वरः । समुद्रव्यचमं । चचैरसुन् । गाङ्गुटादिभ्योऽजि-
 ङ्ङित् । पा० १. २. १. । ग्रामस्य डित्वस्य व्यचेः कुटादित्व-
 मनसि । पा० १. २. १. १. । इत्यसिनिषेधाद्गुह्रिज्येत्यादिना
 डिति विधेयमानं संप्रसारणं । पा० ६. १. १६. । न भवति ।
 समुद्रव्यच इव व्यचो यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदकृतिस्वरत्वं ।
 रथौतमं रथीनां । रथशब्दादुत्पन्नस्येनश्चादमं दीर्घत्वं ।
 प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं च । वाजानां । वषादित्वादाद्युदात्तत्वं ।
 सत्यतिं । पत्यावैश्वर्ये । पा० ६. २. १८. । इति पूर्वपदप्रकृति-
 स्वरत्वं ॥

द्वितीयाऽमृचमाह ॥

सख्ये त इन्द्र वाजिनो मा भेम शरसस्यते ।

त्वामभि प्र णोनुमो जितारमपराजितं ॥ २ ॥

सख्ये । ते । इन्द्र । वाजिनः । मा । भेम । शवसः । पते ।

त्वां । अभि । प्र । नोनुमः । जितारं । अपराऽजितं ॥ २ ॥

हे शवसस्यते बलस्य पालकेन्द्र ते तव सख्येऽनुग्रहप्रयुक्ते
 सखित्वे वर्तमाना वयं वाजिनोऽन्नवंतो भूत्वा मा भेम ।
 शत्रुभ्यो भीतिं प्राप्ता मा भूम । अतस्त्वामभयहेतुमभिप्रणो-
 नुमः । सर्वतः प्रकर्षणं स्तुमः । कीदृशं त्वां । जितारं । युद्धेषु
 जयशैलं । अपराजितं । कापि पराजियरहितं ॥ सख्ये ।
 सख्युः कर्म सख्यं । सख्युर्यः । पा० ५. १. १२६. । प्रत्यय-
 स्वरः । वाजिनः । वाजोऽन्नमेषामस्तीति वाजिनः । प्रत्यय-

स्वरः । मेम । जिभी भये । लुङुत्तमबहुवचं० मम् । नित्यं
डितः । पा० ३. ४. ८८. । इति सलोपः । बहुलं कंदसीति
●ल्ले लुक् । कंदस्युभयथेति तिङ् आर्धधातुकत्वेन डिच्चाभावा-
द्गुणः । न माङ्योगे । पा० ६. ४. ७४. । इत्यङागमप्रतिषेधः ।
श्वसस्यते । श्वसः षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्योषेषु । पा०
८. ३. ५३. । इति विसर्जनौयस्य संहितायां सत्वं । 'सुवामं-
त्रितपरांगवद्भावेन । पा० २. १. २. । पदद्वयनिघातः । नो-
नुमः । णु स्तुतौ । णो नः । पा० ६. १. ६५. । इति नत्वं ।
यङो लुक् । प्रत्ययलक्षणेन सन्धङोरिति द्विर्भावः । गुणो
यङ्लुको । पा० ७. ४. ८२. । इत्यभ्यासस्य गुणः । प्रत्यय-
लक्षणेन धातुसंज्ञायां लटो मम् । अदादिवद्भावाच्छपो लुक् ।
उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य । पा० ८. ४. १४. । इति
संहितायां णत्वं । जितारं । जि जये । ताच्छीत्यादिषु लट् ।
जित्यादिर्नित्यं । पा० ६. १. १८७. । इत्याद्युदात्तत्वं । अप-
राजितं । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन नञ् उदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

पूर्वीरिंद्रस्य रातयो न वि दस्यंत्यूतयः ।

यदी वाजस्य गोमतः स्तोतृभ्यो मंहते मघं ॥ ३ ॥

पूर्वीः । इंद्रस्य । रातयः । न । वि । दस्यंति । ऊतयः ।

यदि । वाजस्य । गोऽमतः । स्तोतृभ्यः । मंहते । मघं ॥ ३ ॥

इंद्रस्य संबंधिन्यो रातयो धनदानानि पूर्वीरिनादिकाल-
सिद्धाः प्रभूता वा । अयेंद्रस्य सर्वदा यष्टृभ्यो धनदानमव-
स्वभाव इत्यर्थः । एवं सत्सैदानींतनोऽपि यजमानः स्तोतृभ्य-
ऋत्विग्भ्यो गोमतो गोसहितस्य वाजस्यान्नस्य पर्याप्तं मघं

धनं यदि मंहते । दक्षिणारूपेण ददाति तदानीमूतयो
 बहुधनदानपूर्वकाणींद्रस्यास्मद्विषयाणि रक्षणानि न विदस्यन्ति ।
 विशेषेण नोपनीयन्ते ॥ मघं रेक्कण इत्यादिष्वष्टाविंशतिः ।
 संख्याकेषु धननामसु मघशब्दः पठितः । दाति दामतीत्यादिषु
 दशसु दानकर्मसु मंहत इति पठितं । पूर्वीः । पुरुगष्टस्य
 वोतो गुणवचनादिति ङीष् । आद्यस्योकारस्य दीर्घश्छांदसः ।
 जमि दीर्घाज्जमि चेति निषेधं बाधित्वा वा छंदमि । पा० ६.
 १. १०६. । इति पूर्वमवर्णदीर्घत्वं । ङीष्ः प्रत्ययस्वरैणोदात्तत्वं ।
 रातयः । मंत्रे तृषेपचमनविदभूवोरा उदात्तः । पा० ३. ३.
 ८६. । इति क्तिन उदात्तत्वं । दस्यन्ति । दस उपचये ।
 दिवादिभ्य श्यन् । निघातः । ऊतयः । ऊतियूतोत्यादिना
 क्तिन्नुदात्तः । यदि । निपातत्वादाद्युदात्तः । संहितायां निपा-
 तस्य चेति दीर्घत्वं । स्तोत्रभ्यः । ण्यु स्तुतौ । धात्वादे षः सः ।
 त्वचश्चित्त्वादंतोदात्तत्वं । मंहते । शपः पित्वादनुदात्तत्वं ।
 तिङ्श्च लसार्वाधातुकस्वरैण तिङ्ङितिङ् इति निघातो न
 भवति निपातैर्यद्यदिहन्तेति निषेधात् ॥

अभिप्लवषडहस्योक्त्येषु तृतीयसवनेऽकावाकस्य पुरां
 भिंदुर्युवा कविरिति स्तोत्रियस्तृचः । तथा च सूत्रितं ।
 एह्लूषित्युपक्रम्य पुरां भिंदुर्युवा कविर्वृषा ह्यमि राधसे । आ०
 ७. ८. । इति । तस्मिंस्तृचे प्रथमां सूक्ते चतुर्थीमृचमाह ॥

पुरां भिंदुर्युवा कविरमितौजा अजायत ।

इंद्रा विश्वस्य कर्मणो धर्ता वज्री पुरुष्टुतः ॥ ४ ॥

पुरां भिंदुः । युवा । कविः । अमितऽओजाः । अजायत ।
 इंद्रः । विश्वस्य । कर्मणः । धर्ता । वज्री । पुरुऽस्तुतः ॥ ४ ॥

अयमिन्द्र उच्यमानगुणयुक्तोऽजायत । संपन्नः । कीदृग्गुणक
इति तदुच्यते । पुरामसुरपुराणां भिन्दुर्भेक्ता । युवा । कदाचिदपि
पौलोपलितादिवार्धकरहितः । कविर्मधावी । अमितीजाः ।
प्रभूतबलः । विश्वस्य कर्मणः कृत्स्नस्य ज्योतिष्टोमादेर्धर्ता
पोषकः । वज्रो । यजमानरक्षणार्थं सर्वदा वज्रयुक्तः । पुरुष्टुतः ।
बहुविधे तत्तत्कर्मणि स्तुतः ॥ भिन्दुः । भिदिर् विदारणे ।
कुरित्यनुवृत्तौ पृभिदिव्यधिगृध्रिष्टिषट्शिभ्यः । उ० १. २३. ।
इति कुप्रत्ययः । तस्य कृदस्य भयथेति सार्वधातुकसंज्ञायां
रुधादिभ्यः अम् । मित्वादेत्यादयः परो भवति । अमोरसोपः ।
अनुस्वारपरसवर्णौ । पा० ८. ४. ५८. । अचः परस्मिन्पूर्व-
विधाविति प्राप्तस्य स्थानिवद्भावस्य न पदांतित्यादिना । पा०
१. १. ५८. । निषेधः । युवा । यु मिश्रणाभिमिश्रणयोः ।
कनिन्युवृषितार्क्षराजिधन्विद्युप्रतिदिव इति कनिन् । नित्वा-
दाद्युदात्तः । कविः । कु शब्दे । अच इरितौप्रत्ययस्वरः । अमि-
तीजाः । अमितशब्दस्याव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । विश्वस्य । अशिप्रुषी-
त्यादिना । उ० १. १५०. । कन् । नित्वादाद्युदात्तः । कर्मणः ।
अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति मनिन् । नित्स्वरः । धर्ता । तच् ।
चित्त्वादंतोदात्तः । वज्रो । भत्वर्थीय इनिः । प्रत्ययस्वरः ।
पुरुष्टुतः । स्तुतस्तोमयोश्चंदसि । पा० ८. ३. १०५. । इति
षत्वं । बहुषु प्रदेशेषु स्तुतः । याथघञ्क्ताजबिन्नकाणां । पा०
६. २. १४४. । इत्थंतोदात्तत्वं । तृतीयासमासे हि यथादि-
स्वरापवादः । तृतीया कर्मणि । पा० ६. २. ४८. । इति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात् ॥

पंचमीमृचमाह ॥

त्वं वलस्य गोमतोऽपावरद्विवो बिलं ।

त्वां देवा अबिभ्युषस्तुज्यमानास आविषुः ॥ ५ ॥

त्वं । वलस्य । गोऽमतः । अप । अवः । अद्रिऽवः । बिलं ।

त्वां । देवाः । अबिभ्युषः । तुज्यमानासः । आविषुः ॥ ५ ॥

वलनामकः कश्चिदसुरो देवसंबन्धिनीर्गा अपहृत्य कस्मिं-
श्चिद्विले गोपितवान् । तदानौमिंद्रस्तद्विलं स्वसैन्येन समावृत्य
तस्माद्विलाद्वा निःसारयामास । तदिदमुपस्थानमिंद्रो वलस्य
बिन्नमपौर्णोदित्वादिब्राह्मणेषु मंत्रांतरेषु च प्रसिद्धं । तदुतवृद्धि-
निधायायं मंत्रः प्रवर्तते ॥ हे अद्रिवः । वज्रयुक्तोऽहं त्वं गोमतो
वलस्य गोभिर्युक्तस्य वलनामकस्यासुरस्य संबन्धि बिलमपावः ।
स्वसैन्यमुखेनापावृतवानसि । तदानीं तुज्यमानासो वलेन
ह्रियमाना देवा अबिभ्युषस्त्वद्वीयरक्षया वलादभीताः संतस्त्वा-
माविषुः । प्राप्तवन्तः ॥ अप । निपातत्वादाद्युदात्तः । अवः ।
वृज् वरणे । लङ् । सिप् । इतश्च लोपः । स्वादिभ्यः श्रुः ।
तस्य बहुलं कंदसीति लुक् । गुणो रपरत्वं हल्ङ्यादिलोपः ।
विमर्जनोयः । अडागमः । अद्रिवः । अद्रिरस्यास्तोति मतुप् ।
कंदमीर इति वत्त्वं । संबोधन उगिदचामिति नुम् । हल्ङ्यादि-
संयोगांतलोपी । मतुवमो रु संबुद्धौ कंदसि । पा० ८, ३,
१ । इति रुत्वं । बिलं । नञ्विषयस्थानिसंतस्थेत्याद्यु-
दात्तत्वं । अबिभ्युषः । जिभो भये । लिट् । द्विर्भावः । अभ्या-
मस्य ऋस्वजश्त्वे । कसुस्तेति लिटः कसुरादेशः । क्रादिनिय-
मात्राक्षं इट् वस्वेकाजादघसामिति नियमान्निवर्तते । जसि
सर्वनामस्थानेऽपि व्यत्ययेन भत्वादमोः संप्रसारणं । पर-

पूर्वत्वं । शासिर्वसिघ्नसौनां चेति षत्वं । अचि शुधात्वित्या-
दिना प्राप्तमियङादेशं बाधित्वा एरनेकाच्च इति यणादेशः ।
नैजममासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । तुज्यमानामः ।
तुजेहिंसार्थात्परस्य कर्मणि लटः स्थाने शानच् । सार्वधातुके
यक् । पा० ३. १. ६७. । इति यक् । तस्माददुपदेशादुत्तरस्य
लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वं । यकार एव प्रत्ययस्वरः शिष्यते ।
आविषुः । अव रक्षणादिषु । अस्माद्भवार्थान्नुडो च्छिः । तस्य
मिजभ्यस्तविदिभ्यश्च । पा० ३. ४. १०८. । इति जुम् । सिच
इडागमः । आडजादीनां । पा० ६. ४. ७२. । इत्याडागमः ।
आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं ॥

षष्ठीसूचमाह ॥

तवाहं शूरं रातिभिः प्रत्यायं सिंधुमावदन् ।

उपातिष्ठन्तं गिर्वणो विदुष्टे तस्य कारवः ॥ ६ ॥

तव । अहं । शूर । रातिभिः । प्रति । आयं । सिंधुं ।
आवदन् ।

उप । अतिष्ठन्त । गिर्वणः । विदुः । ते । तस्य । कारवः ॥ ६ ॥

हे शूर संग्रामे शौर्ययुक्तेन्द्र तव रातिभिस्त्वदीयेर्धनदानैः-
मित्तभूतैरहं होता प्रत्यायं । त्वां पुनरागतोऽस्मि । पुरा बहुषु
कर्मसु त्वत्तो धनस्य लब्धत्वादस्मिन्कर्मणि प्रत्यागमनमित्य-
च्यते । किं कुर्वन् । सिंधुं खंदमानं सोममावदन् । सर्वतः
कथयन् । अस्मिन्सोमयागे त्वदीयां धनदानकोर्त्तिं प्रकटयामि-
त्यर्थः । हे गिर्वणः । गीर्भिवननीरेन्द्र । कारवः कर्त्तार ऋत्वि-
ग्यजमाना उपातिष्ठन्त । पुरा धनलाभार्थं त्वामुपास्थितवन्तः ।

उपस्थाय च तस्य तादृशस्थीदार्योपितस्य ते तव धनदानं विदुः ।
 जानन्ति ॥ गिर्वणमशब्दं यास्क इत्थं निर्गूते । गिर्वणा देवी
 भवति गीर्भिरेनं वनयन्ति । नि० ६. १४. । इति । रेभौ
 जरितेत्यादिषु त्रयोदशसु स्तोत्रनामसु काकशब्दः पठितः ।
 तव । युष्मदस्मदोर्द्धसौत्याद्युदात्तत्वं । रातिभिः । मंत्रे वृषे-
 त्यादिना क्तिञ्चुदात्तः । आयं । इणो लङ् । तस्यस्थमिपां
 तमृतमृतामः । पा० ३. ४. १०१. । इत्यमादेशः । अदिप्रभृ-
 तिभ्यः शप इति शपो लुक् । आडाममः । वृद्धमायादेशौ ।
 तिङ्ङतिङ् इति निघातः । सिध् । स्तू प्रसवणे । निदित्य-
 नुवृत्तौ स्यंदेः संप्रसारणं धश्च । उ० १. ११. । इत्युप्रत्ययो
 धकारश्चांतादेशः । निच्चादनुदात्तत्वं । आवदन् । वद व्यक्ता-
 यां वाचि । लटः शट् । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च
 लसर्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । आडा सह कुगति-
 प्रादयः । पा० २. २. १८. । इति समासः । कृदुत्तरपद-
 प्रकृतिस्वरत्वं । अतिष्ठन्त । उपान्मन्त्रकरणे । पा० १. ३.
 २५. । इत्यात्मनेपदं । गिर्वणः । वन षण संभक्ती । असुन् ।
 आमन्त्रितस्य चेति निघातः । विदुः । विद ज्ञानि । लट् ।
 अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । वदो लटो वा । पा० ३.
 ४. ८३. । इति च्छेरुस् । पादादित्वाच्च निघातः । संहितायां
 युष्मत्तप्ततद्भुःष्वतःपादं । पा० ८. ३. १०३. । इति षत्वं ।
 ए, नौ ए, रित्युत्तरस्य तकारस्य एत्वं । तस्य । सावेकाच
 इति विभक्तेरुदात्तत्वं प्राप्तं न गोश्वन्माववर्णेति निषिध्यते ।
 कारवः । कृवापाजौत्यादिना । उ० १. १. । उण् । प्रत्यय-
 स्वरः ॥

सप्तमीचमाह ॥

मायाभिरिन्द्र मायिनं त्वं शुष्णमवातिरः ।

विदुष्टे तस्य मेधिरास्तेषां अवांसुत्तिर ॥ ७ ॥

मायाभिः । इन्द्र । मायिनं । त्वं । शुष्णं । अव । अतिरः ।

विदुः । ते । तस्य । मेधिराः । तेषां । अवांसि । उत् ।
तिर ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वं मायिनं ज्ञानाविधकपटोपेतं शुष्णं भूतानां
शोषणहेतुमेतन्नामकमसुरं मायाभिस्तत्प्रतिकूलैः कपटविशेषैः ।
अहा तद्बोधोपायगोचरप्रज्ञाभिः । हिंसितवानसि । एतच्च
यास्केनोक्तं । इन्द्रः शुष्णं जघान् । नि० ३. ११. । इति । शुष्णं
पिप्रुमित्यादिमन्त्रे चायमर्थो विस्पष्टः । मेधिरा मेधावंतोऽनु-
ष्ठातारस्तस्य तादृशस्य ते तव महिमानं विदुः । जानन्ति ।
तेषां ज्ञानतामनुष्ठातृणां अवांस्रन्नाम्बुत्तिर । वर्द्धय ॥ केतः
केतुरित्यादिष्वेकादशसु प्रज्ञानामसु माया वयुर्नामति पठितं ।
अवःशब्दं यास्को निर्वर्त्तितः । अव इत्यन्नाम श्रूयत इति
सतः । नि० १०. ३. । इति । मायाभिः । मादमाने ।
माच्छाससिद्धभगो यः । उ० ४. १११. । इति यप्रत्ययः ।
प्रत्ययस्वरः । मायिनं । मायास्यास्तीति मायी । व्रीह्यादित्वा-
दिनिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । शुष्णं । शुष शोषणे । अस्मादन्त-
र्भावितस्त्वर्थान्निदित्वनुवृत्तौ ढषिशुषिरसिभगः किञ्च । ङ० ३.
१२. । इति नप्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तः । अतिरः । तरते-
र्लङि व्यत्ययेन शः । तस्य ङित्वेन गुणाभावादृत इहातो-
रितौत्वं । विदुष्टे तस्य । गतमन्त्रे गतं । मेधिराः । मिष्ट मेष्ट

मेधाहिंसनयोः । औणादिक इरन् । निच्चादाद्युदात्तः ।
अवांसि । नव्विषयत्वादाद्युदात्तः ॥

अष्टमोऽनुचमाह ॥

इंद्रमीशानमोजमाभि स्तोमा अनूषत ।

सहस्रं यस्य रातय उत वा संति भूयसीः ॥ ८ ॥

इंद्रं । ईशानं । ओजसा । अभि । स्तोमाः । अनूषत ।

सहस्रं । यस्य । रातयः । उत । वा । संति । भूयसीः ॥ ८ ॥

स्तोमाः स्तोतार ऋत्विज ओजसा बलेनेशानं जगतो
नियामकमिंद्रमभ्यनूषत । सर्वत्र स्तुतवन्तः । यस्येन्द्रस्य रातयो
धनदानानि सहस्रं सहस्रसंख्योपेतानि संति । उत वा ।
अथवा भूयसीः सहस्रसंख्याया अप्यधिकाः संति । तमिंद्रमिति
पूर्ववान्वयः ॥ इंद्रं । ऋजं द्रेत्यादिना रन् । निच्चादाद्युदात्तः ।
ईशानं । लटः शानच् । अदिप्रमृतिभ्यः शपो इति शपो लुक् ।
धातोरनुदात्तेत्वात्तास्यनुदात्तेत्यादिना शानचोऽनुदात्तत्वं ।
ओजसा । नव्विषयत्वादाद्युदात्तः । स्तोमाः । अर्तिस्तुस्त्रित्या-
दिना मन्प्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तः । अनूषत । ण स्तुती ।
णो नः । लुङ् । व्यत्ययेन च्छस्यादादेशः । पा० ७. १. ५. ।
च्चेः सिच् । अस्य धातोः कुटादित्वेन सिचो ङित्वाङ्गुणाभावः ।
हङ्भावश्छांदसः । दौर्घत्वं च । अडागमः । सहस्रं । कर्दमा-
दीनां च । फि० ३. १०. । इति द्वितीयाक्षरमुदात्तं । रातयः ।
मंत्रे ह्रिषेत्यादिना क्तिबुदात्तः । उत । प्रातिपदिकस्वरः । वा ।
चादिरनुदात्तः । संति । प्रत्ययादाद्युदात्तत्वं । तिङ्ङितिङ्
इति निघातो न भवति यद्गुणान्नित्यमिति प्रतिषेधात् । स हि
व्यवहितोऽपि भवतीत्युक्तं । भूयसीः । सहस्रादतिशयेन बह्व्यो

भूयस्यः । अत्र विभक्त्यस्य सहस्रस्य संनिधिवलादुपपदत्वप्रती-
तेर्द्विवचनविभक्त्योपपदे तरबीयसुनौ । पा० ५. ३. ५७. । इति
बहुशब्दादीयसुन् । बहोर्लोपो भू च बहोः । पा० ६. ४.
१५८. । इतौकारलोपः प्रकृतेर्भुरादेशश्च । ईयसुनो निष्वा-
दाद्युदात्तत्वं । उगितश्चेति ङीत् ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथम एकविंशो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले तृतीयोऽनुवाकः ॥

चतुर्थातुवाके षट् सूक्तानि । तत्राग्निं दूतमित्यादिकस्य
द्वादशर्चस्य प्रथमस्य सूक्तस्य कण्वपुत्रो मेधातिथिर्ऋषिः ।
अपवादाभावादनुवर्तमानं प्राग्घरण्यस्तूपादित्युक्तं गायत्रमेव
छंदः । अग्निदेवताकत्वं विस्पष्टं । अत एवानुक्रस्यते । अग्निं
द्वादश मेधातिथिः काण्व आग्नेयमग्निनेति पादो द्व्यग्निदैवतो
निर्मथ्य आहवनीयश्चेति । विनियोगस्तु प्रातरनुवाक आग्नेये
क्रतौ गायत्रे छंदस्यग्निं दूतमिति सूक्तं । अथैतस्या रात्रेर्वि-
वासकाल इति खंडेऽग्निमीलेऽग्निं दूतं । आ० ४. १३. ।
इति सूत्रितं । तथा पृष्ठपण्डितस्य द्वितीयेऽहनीदमेव सूक्त-
माज्यशस्त्रं । पृष्ठस्याभिप्लवेनोक्ते अहनी इति खंडे सूत्रितं ।
अग्निं दूतमिति द्वितीये । आ० ७. १०. । इति । दर्शपूर्ण-
मासयोः सामिधेनीष्वग्निं दूतमित्येका नमः प्रवक्तु इति खंडे
सूत्रितं । ईलेन्यो नमस्यस्तिरोऽग्निं दूतं वृणीमहे । आ० १.
२. । इति । अस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

अग्निं दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसं ।

अस्य यज्ञस्य सुक्रतुं ॥ १ ॥

अग्निं । दूतं । वृणीमहे । होतारं । विश्ववेदसं ।

अस्य । यज्ञस्य । सुऽक्रतुं ॥ १ ॥

अग्नेर्दूतत्वमेतन्मन्त्रव्याख्याने तैत्तिरीयब्राह्मणे समाज्जायते ।
अग्निर्देवानां दूत आसीदुशनाः काव्यऽसुराणामिति । तादृशं
देवदूतमग्निमस्मिन्कर्मणि वृणीमहे । संभजामः । कीदृशं ।
होतारं । देवानामाह्वतारं । विश्ववेदसं । सवधनोपेतं । अस्य
प्रवर्तमानस्य यज्ञस्य निष्पादकत्वेन सुऽक्रतुं । शोभनकर्माणं
शोभनप्रज्ञं वा ॥ मघमित्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु धन-
नामसु वेदसंशब्दः पठितः । होतारं । द्वेज् स्यर्द्धायां शब्दे
च । ताच्छील्यादिषु ढन् । बहुलं कंदसीति संप्रसारणे पर-
पूर्वत्वे गुणः । निच्वादाद्युदात्तः । विश्ववेदसं । बहुक्रीहो विश्वं
संज्ञायां । पा० ६. २. १०३. इति पूर्वपदांतोदात्तत्वं ।
अस्य । ऊडिदमित्यादिना पिभक्तेरुदात्तत्वं । सुऽक्रतुं । क्रत्वाद-
यश्च । पा० ६. २. ११८. इत्याद्युदात्तत्वं ॥

द्वितीयासृचमाह ॥

अग्निमग्निं हवौमभिः सदा हवंत विश्पतिं ॥

हव्यवाहं पुरुप्रियं ॥ २ ॥

अग्निंऽअग्निं । हवौमभिः । सदा । हवंत । विश्पतिं ।

हव्यऽवाहं । पुरुऽप्रियं ॥ २ ॥

*यद्यप्यग्निः स्वरूपेणैक एव तथापि प्रयोगभेदादाहवनी-
योदिस्थानभेदात्पावकादिविशेषणभेदाद्वा बहुविधत्वमभिप्रेत्या-
ग्निमग्निमिति वीप्सा । तं हवौमभिराह्वानकरणेर्मन्त्रैः सदा
हवंतैः । निरंतरमनुष्ठातार आह्वयन्ति । कीदृशं । विश्पतिं ।
विशां प्रजानां होत्रादीनां पालकं । हव्यवाहं । यजमान-

समर्पितस्व हविषो देवान्प्रति बोढारं । अत एव पुरुषप्रियं ।
 बहूनां प्रीत्यास्पदं ॥ अग्निमग्निं । नित्यविष्णोरिति
 बोधायां द्विर्भावः । तस्य परस्मान्नेडितमित्युत्तरस्यान्नेडित
 संज्ञायामनुदात्तं चेत्यनुदात्तत्वं । हवीमभिः । द्वेज् स्यद्धायां
 शब्दे च । आह्वानकरणभूतेषु मंत्रेषु स्वव्यापारस्वातंत्र्यात्कर्तृत्व-
 विवक्षयान्येभ्योऽपि दृश्यंत इति कर्तरि मनिन् । तस्य क्वांस
 ईडागमः । बहुलं क्वादसीति धातोः संप्रसारणं परपूर्वत्वं
 गुणावादेशौ । निस्त्वादाद्युदात्तत्वं । सदा । सर्वैकान्येत्यादिना ।
 पा० ५. ३. १५. । सर्वशब्दाद्वाप्रत्ययः । सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां
 दि । पा० ५. ३. ६. । इति सभावः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं ।
 हवंत । द्वेजो लट् । च्छस्यांतादेशः । टेरेत्वाभावश्चांसः ।
 शपि बहुलं क्वादसीति संप्रसारणं । तिङ्ङितिङ् इति निधातः ।
 विश्वपतिं । पत्यावैश्वर्यं इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरं प्राप्ते परा-
 दिश्चंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । हव्यवाहं । वह
 प्रापणे । वहस्य । पा० ३. २. ६४. । इति शिवप्रत्ययः ।
 क्तदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । पुरुषप्रियं । पुरुषां प्रियं । समासां-
 तोदात्तत्वं ॥

तृतीयासुचमाह ॥

अग्ने देवां इहा वह जज्ञानो हस्तबर्हिषे । असि होता

न ईषाः ॥ ३ ॥

अग्ने । देवान् । इहा । आ । वह । जज्ञानः । हस्तबर्हिषे ।

असि । होता । नः । ईषाः ॥ ३ ॥

हे अग्ने जज्ञानोऽरण्योरुत्पन्नस्त्वं हस्तबर्हिष श्रीस्तरणार्थं
 छिन्नेन बर्हिषा सुक्ताय । तं यजमानमनुग्रहीतुमिह कर्मणि

हविर्भुजो देवानावह । नोऽस्मदर्थं होता देवानामाह्वाता
 त्वमौघः स्तुत्योऽसि ॥ देवानित्यत्र संहितायां दीर्घादटि
 समानपाद इति कृत्वं । आतोऽटि नित्यमित्यनुनासिकभावः ।
 जज्ञानः । जनौ प्रादुर्भावे । लिटः कानच् । गमहनेत्युपधा-
 लोपः । द्विर्वचनेऽचि । पा० १. १. ५६. । इति तस्य स्थानि-
 वद्भावाद्द्विर्वचनं । चित्त्वादंतोदात्तः । वृक्तबर्हिषे । ओत्रसू
 छेदने । निष्ठेति क्तप्रत्ययः । यस्य धिभाषेतीट्प्रतिषेधः । वृक्तं
 बर्हिष्यजमानाय येन वा ऋत्विजा । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
 स्वरः । असि । अस्तेः सिप् । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो
 लुक् । तासस्त्योर्लोपः । पा० ७. ४. ५०. । इति सकारस्य
 लोपः । पादादित्वाच्च निघातः । होता । ह्यतेस्ताच्छ्रोत्र्या-
 दिभ्य ङन् । बहुलं छंदसोति संप्रसारणं । निच्चादाद्युदात्तः ।
 ईधः । ईड स्तुतौ । ऋहल्लेखत् । पा० ३. १. १२४. ।
 तिस्वरिते प्राप्त ईडवंदवृशंसदुहां स्तुतः । पा० ६. १. २१४. ।
 इत्याद्युदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

तां उशतो वि बोधय यदग्ने यासि दूत्यं ।

देवैरा सस्मि बर्हिषि ॥ ४ ॥

तान् । उशतः । वि । बोधय । यत् । अग्ने । यासि । दूत्यं ।

देवैः । आ । सस्मि । बर्हिषि ॥ ४ ॥

हे अग्ने यद्यस्मात्कारणादूत्यं यासि । देवानां दूतकर्म
 प्राप्तोषि तस्मात्कारणादुशतो हविः कामयमानान्तान्देवान्
 हविःस्त्रीकारार्थं विबोधय । विबोध्य च बर्हिष्यस्मिन्कर्मणि
 तैर्देवैः सह आसस्मि । आसीद । आगत्योपविश ॥ तान् ।

दीर्घादटि समानपाद इति संहितायां कृत्वं । आतोऽटि
 नित्यमित्यनुनासिकभावः । उग्रतः । वश कांतौ । लठः शष्ट ।
 मुदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । ग्रहज्येत्यादिना संप्र-
 सारणं । शतुरनुमो नद्यजादी इति विभक्तेरुदात्तत्वं । यासि ।
 यदृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । दूतस्य भागः कर्म वा
 दूत्यं । दूतस्य भागकर्मणो । पा० ४, ४, १२०, । इति यत् ।
 तस्य तिस्त्वरितापवादत्वेन यतोऽनाव इति प्राप्तमाद्युदात्तत्वं
 सर्वं विधयश्छंदसि विकल्प्येत इति निवर्तते । अतस्तिस्त्वरित-
 मित्वेव भवति । शेषनिघातः । सस्मि । सीदसि । षड् विश-
 रणगत्यवसादनेषु । लठः सिपि शपो बहुलं कंदसीति लुक् ।
 न लुमतांगस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् पाप्नेत्यादिना सौदा-
 देशो न भवति । बर्हिषि । बृह बृहि वृद्धौ । बृहेर्नलोपश्च ।
 उ० २, १०५, । इतोसिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरणेकार उदात्तः ॥

पंचमीमृचंगाह ॥

घृताहवन दीदिवः प्रति अ रिषतो दह ।

अग्ने त्वं रक्षस्विनः ॥ ५ ॥

घृतऽआहवन । दीदिऽवः । प्रति । स्म । रिषतः । दह ।

अग्ने । त्वं । रक्षस्विनः ॥ ५ ॥

हे घृताहवन घृतेनाह्वयमान दीदिवो दीप्यमानाग्ने त्वं
 रक्षस्विनो रक्षोयुक्तान् रिषतो हिंसकान् शत्रून्प्रत्ययस्माकं
 प्रतिकूलान्दह स्म । सर्वथा भस्मीकुरु ॥ घृतेनाह्वयतेऽस्मि-
 न्निति करणाधिकरणयोस्त्यधिकरणे ल्युट् । अत्र जुहोतेरवि-
 षक्षितकर्मत्वेनाकर्मकत्वाद्घृतस्य करणत्वमेव न तु कर्मत्वं ।
 अतो नैषा द्वितीया च होश्छंदसि । पा० २, ३, ३, । इति

कर्मणि तृतीया । किंतु कर्तृकरणयोस्तृतीया । पा० २. ३. १८. । इति करणवाचिन्येव । अतः कर्तृकरणे कृता बहुलं । पा० २. १. ३२. । इति समासः । तत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादे कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरै प्रातिपदिकावस्थायामेव कृते सति पश्चाद्विभक्तावुत्पन्नयामामंत्रितस्य चेत्यार्थदात्तत्वं । दीदिवः । दीव्यतेर्लिटः कसुः । तस्य वस्त्रेकाजादुधसामिति नियमादि-
 उभावः । द्विवचनं । हलादिशेषः । उत्तरवकारस्य लोपो व्योर्वलौति लोपः । कसुः । किच्चाङ्गुणाभावः । तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य । पा० ६. १. ७. । इति दीर्घत्वमभ्यासस्य । संवुच्चावुगिदचामिति नुम् । संयोगांतस्य लोप इति सकारलोपे नकारस्य मंतुवसो रु संवुच्ची कंदसीति रुत्वं । विसर्गः । पदात्परत्वादामंत्रितनिघातः । ननु पूर्वामंत्रितस्याविद्यमानत्वात्पादादित्वेन न निघातोपपत्तिः । न च मामंत्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनमित्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः । उभयोरग्निपदविशेषणत्वेन विशेषवचनत्वात् । अत एव परस्परमन्ययेनासामर्थ्यात्समर्थः पदविधिरिति नियमात्पूर्वस्य न परांगवद्भावो येनैकपद्येन निघातः स्यात् । अत एव हीडि २तेऽदिते सरस्वतीत्यादौ पृथक् प्रथगाद्यदात्तत्वमिति । उच्यते । अत्र दीदिव इति नाग्निपदविशेषणं किंतु घृताहवनपदस्यैव दीत-
 नार्थः । घृताहवन इति विशेष्यत्वेन विवक्षितत्वात् । विशिष्टस्य तु पश्चादग्निविशेषणता । तत्र दीदिवःपदं प्रति घृताहवनपदस्य विशेष्यत्वान्नामंत्रिते समानाधिकरण इत्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधान्निघातोपपत्तिः । अत एव परस्परविशेषणविशेष्यभावेन सामर्थ्याभुवामंत्रित इति परांगवद्भावे शेषनिघातेनार्थि

स्वरोपपत्तिरिति । इडे रंत इत्यादौ तु नैवं परस्परान्वय इति
वैषम्यं । रिषतः । रुष रिष हिंसार्था इति । भौवादिकस्य
नटः शत्रादेशे शपि क्कांदसो गुणाभावः । तौदादिकस्य वा
रुश रिश हिंसायामित्यस्य क्कांदसं षत्वं । विकरणस्य शस्य
डित्त्वाद्गुणाभावः । रक्तसुशब्दादस्त्रायामेधास्रजो विनिः । पा०
५. २. १२१. । इति मत्वर्थीयो विनिः । तस्य प्रत्ययाद्यु-
दात्तत्वं ॥

अग्निमंथनेऽग्निनाग्निः समिध्यत इत्येषानुवचनीया ।
प्रातर्वंशदेव्यां प्रेषित इति खंडे सूत्रितं । अग्निनाग्निः समि-
ध्यते त्वं ह्यग्ने अग्निना । आ० २. १६. । इति । एषैवाग्नि
मत इत्यस्यानुवाक्या । अथाग्नेय्य इति खंडेऽग्नावग्निप्रणयन
इत्युपक्रम्य सूत्रितं । यद्वा वयं प्रमिनाम व्रतान्यग्निनाग्निः
समिध्यते । आ० ३. १३. । इति । नामेतां षष्ठीसूचमाह ॥

अग्निनाग्निः समिध्यते कृषिर्गृहपतिर्युवा ।

हव्यवाट् जुह्वास्यः ॥ ६ ॥

अग्निना । अग्निः । सं । इध्यते । कविः । गृहपतिः । युवा ।

हव्यवाट् । जुहुऽस्यास्यः ॥ ६ ॥

अग्निराहवनीयाख्यस्तस्मिन्प्रक्षिप्यमाणेनाग्निना निर्मथ्येन
प्रणीतेन वा सह समिध्यते । मय्यक् दोष्यते । कीदृशोऽग्निः ।
कविः । मेधावी । गृहपतिः । यजमानगृहस्य पालकः ।
युवा । नित्यतरुणः । हव्यवाट् । हविषो वोढा । जुह्वास्यः ।
जुहुरूपेण मुखेन युक्तः ॥ गृहपतिः । पत्न्यावेश्वर्य इति पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वं । युवा । यु मिश्रणे । कनिन्युर्वाषतक्षिराज-
धन्व्युपतिदिव इति कनिन् । निच्वादाद्युदात्तः । हव्यं

वहतीति हव्यवाट् । वहस्येति षिवप्रत्ययः । णिच्चादुपधाहङि ।
 गतिकारकोपपदात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । जुह्वास्यः । ह्यते
 ऽनयेति जुहः । हुवः झुवञ्च । उ० २. ६१. । इति क्लिप् ।
 तत्संनियोगाद्दीर्घः । झुवङ्गावाद्द्विर्भावः । चुत्वजश्त्वे । प्रादि-
 पदिकस्वरेणांतोदात्तः । जुह्वरास्यं यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपद-
 प्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिथ्यते । शेषनिघातः । यणादेश
 उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य । पा० ८. २. ४. ।
 इत्याकारः स्वरितः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे द्वाविंशो वर्गः ॥

सूक्ते सप्तमीमृचमाह ॥

कविमग्निमुप स्तुहि सत्यधर्माणमध्वरे ।

देवममौवचातनं ॥ ७ ॥

कविं । अग्निं । उप । स्तुहि । सत्यधर्माणं । अध्वरे ।

देवं । अमौवचातनं ॥ ७ ॥

हे स्तोत्रसंघ । अध्वरे कर्तावग्निमुपस्तुहि । उपेत्य स्तुतिं
 कुरु । कीदृशं । कविं । मेधाविनं । सत्यधर्माणं । सत्यवदन-
 रुपेण धर्मणोपेतं । देवं । द्योतमानं । अमौवचातनं ।
 अमौवानां हिंसकानां शत्रूणां रोगाणां वा घातकं ॥ सत्य-
 धर्मो यस्येति सत्यधर्मा । धर्मादनिच् केवलात् । पा० ५. ४.
 १२४. । इत्यनिच् समासांतः । अंतःपदेन तस्य समासत्वाभि-
 धानाद्बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे शेषनिघातेनानुदात्तत्वं ।
 अमौवशब्दोऽम रोग इत्यस्मात् शिवयज्ञजिह्वाग्रौवाष्वामीवाः ।
 उ० १. १५३. । इति वग्प्रत्यय ईडागमे च निपातः । निच्चा-
 दाद्युदात्तः । चते चदे याचने चेत्यस्माद्विंसार्थात् णिजंताग्रं

द्यादित्वात् ल्युः । पा० ३. १. १३४. । योरनादेशः । णेरनि-
टोति णेलीपः । लितीति धातोरकारस्योदात्तत्वं । न च स्वर-
कर्तव्ये णिलोपस्य स्थानिवद्भावः । न पदांतद्विर्वचनेत्यादिना
प्रतिषेधात् । अमीवानां चातन इति समासे कदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरस्य स एव शिष्यते ॥

अष्टमौष्ठमाह ॥

यस्वामग्ने हविष्यतिदूतं देव सपर्यति ।

तस्य स्म प्राविता भव ॥ ८ ॥

यः । त्वां । अग्ने । हविःऽपतिः । दूतं । देव । सपर्यति ।

तस्य । स्म । प्रऽअविता । भव ॥ ८ ॥

हे अग्ने देव यो हविष्यतिर्यजमानो देवदूतं त्वां सपर्यति ।
परिचरति । तस्य यज्ञमानस्य प्राविता भव स्म । अवश्यं रक्षको
भव ॥ ह्ययत इति हविः । अर्चिंशुचीत्यादिना । उ० २.
१०४. । इसिः । प्रत्ययस्वरणेकार उदात्तः । हविषः पतिर्ह-
विष्यतिः । नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य । पा० ८. ३. ४५. ।
इति षत्वं । पत्यावैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सपर-
शब्दात्कंडादिभ्यो यगिति यक् । धातुप्रकरणाद्गुणप्रतिषे-
धाद्यर्थाद्यकः कित्वाच्च सपरशब्दस्य धातुत्वात्ततो विहितस्य
यक आर्द्धधातुकत्वे सत्यतो लोप इति लोपः । मनाद्यन्ता धातव
इति धातुसंज्ञायां तिप् । कर्तरि शप् । तस्मिन्पूर्वस्यातो गुण
इति परपूर्वत्वं । यकः प्रत्ययस्वरणेऽदात्तत्वं । शपा सहैका-
देशस्यैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वं । तिङ्ङितिङ् इति
निघातो न भवति यद्भूतान्नित्यमिति प्रतिषेधात् ॥

गार्हपत्याहवनौययोः परस्परसंसर्गं विहितस्य हविषो

याज्या यो अग्निं देववीतय इत्येषा । अथाग्नेय्य इष्टय इति खंड सूत्रितं । यो अग्निं देववीतये कुर्वितुं ना गविष्टये । आ० ३. १३. । इति । तामेतां याज्यां सूक्तगतां नवमोऽमृतचमाह ॥

यो अग्निं देववीतये हविष्मां आविवासति ।

" तस्मै पावक मूलय ॥ ८ ॥

यः । अग्निं । देववीतये । हविष्मान् । आऽविवासति ।

तस्मै । पावक । मूलय ॥ ८ ॥

हविष्मान् हविर्युक्तो यो यजमानो देववीतये देवानां हविर्भक्षणहेतुयागार्थमाग्निमाविवासति । अग्नेः समीपे विशेषेणागत्य परिचर्यां कराति । हे पावकाग्ने तस्मै मूलय । तं यजमानं सुख्य ॥ देववीतये । वो गतिप्रजननकांत्यशनः स्वादनेष्वित्यस्मादशनार्थात् क्तिन् । देवानां वीतिर्यास्मन्यागं स देववीतिः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नव्विषयस्यानिमित्तस्येति पर्युदासाद्विशब्दोऽतोदात्तः । मतुपः सुर्वानुदात्तत्वात् एव शिथ्यते । आविवासति । वा गतिगंधनयोः । अस्मादंतर्भावितस्पर्शार्थादागमयितुमिच्छतीत्यर्थं सन् । आह्वा नच्छा परिचर्यायां पर्यवस्यतीति विवासतिशब्दः परिचर्याथि निघंटौ पठितः । द्विभावः । अभ्यासस्य क्लृप्तः । सन्त्यतः । पा० ७. ४. ७८. । इतीत्वं । जित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं । तिङ्ङितिङ् इति निघातो न भवति यद्धृत्तान्निमिति प्रतिषेधात् । तिङि चोदात्तवति । पा० ८. १. ७१. । इत्याङो निघातः । सह सुपा । पा० २. १. ४. । इत्यत्र सहेति योगविभागादाङ्ङिस्तडा सह समासे समासांतोदात्तत्वं प्राप्ते परादि-

ऋदमि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । तस्मै । क्रियाग्रहणं
कर्तव्यमिति संप्रदाने चतुर्थी ॥

पवमानेष्टावग्नेः पावकस्यानुवाक्या स नः पावक दौदिव
इति पौर्णमासेर्नाष्टपशुसोमा उपादिष्टा इति खंडे सूत्रितं । स
नः पावक दौदिवोऽग्ने पावक रोचिषा । आ० २. १. । इति ।
तामेतामनुवाक्यां सूक्तगतां दशमौमृचमाह ॥

स नः पावक दौदिवोऽग्ने देवा इहा वह ।

उप यज्ञं हविश्च नः ॥ १० ॥

सः । नः । पावक । दौदिवः । अग्ने । देवान् । इहा । आ । वह ।

उप । यज्ञं । हविः । च । नः ॥ १० ॥

हे दौदिवो दीप्यमान पावक शोधकाम्ने म त्वं नोऽस्म-
दर्थमिह देवयजनदेशे देवानावह । ततो नोऽस्मदौयं यज्ञं
तत्त्वं हविश्चाप देवसमौपे प्राप्नुयेति शेषः ॥ दौदिवः । दिवु
क्रोडादौ । ऋदमि लुङ्लङ्लिठ इति वर्तमाने लिट् । कसुः ।
दिर्भावो हलादिशेषः । तुजादौनां दीर्घोऽभ्यासस्येत्यभ्यासस्य
दीर्घत्वं । कस्वेकाजादृषसामिति नियमाद्वसोरित्प्रतिषेधः ।
उत्तरवकारस्य लोपो व्योर्वलौति लोपः । कसुः । कित्वाङ्गुणा-
भावः । संबुद्धागिदचारमित्यादिना नुम् । हल्ङ्ग्रादिलोपः
संयागांतलोपः । नकारस्य तु मतुवसोरिति रुत्वं । विसर्गः ।
अग्ने । पादादित्वान्न निघातः । देवा इहेत्यत्र दीर्घादटि
समानप्राद इति रुत्वं । आतोऽटि नित्यमित्याकारस्यानु-
नासिकः । भाभगोअघोअपूर्वस्य योऽशौति रोर्यकारः । लोपः
शाकल्यस्येति यकारलोपः । तस्यासिद्धत्वाद्गुणो न भवति ।
इहा । इदमो ह इति सप्तम्यंतादप्रत्ययः । इदम इश् । तच्च-

तांतत्वात्प्रातिपदिकत्वे सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । पा० २. ४. ७१. । इति सप्तम्या लुक् । तद्धितश्चासर्वविभक्तिः । पा० १. १. ६८. । इत्यथ्ययादाप्पुपः । पा० २. ४. ८२. । इत्युत्तरस्याः सप्तम्या लुक् । अकारः प्रत्ययस्वरणोदात्तः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

स नः स्तवान् आ भर गायत्रेण नवीयसा । रयिं
वोरवतीमिषं ॥ ११ ॥

सः । नः । स्तवानः । आ । भर । गायत्रेण । नवीयसा ।
रयिं । वोरवतीं । इषं ॥ ११ ॥

हे अग्ने नवीयसा नवतरेण पूर्वकैरप्यसंपादितेन गायत्रेण
गायत्रीच्छंदस्केनानेन सूक्तेन स्तवानः स्तूयमानः स त्वं
नोऽस्मदर्थं रयिं धनं वोरवतीं शूरपुत्रप्रभृत्यपत्ययुक्तामिषमन्नं
चाभर । संपादय ॥ स्तवानः । ष्टृञ् स्तुतौ । धात्वादेः षः सः ।
स्वरितञित इत्यात्मनेपदं । लटः शानच् । कर्तरि शप् । बहुलं
छंदसोति लुगभावः । गुणावादेशौ । आने मुक् । पा० ७. २. ८२. ।
इति मुग्न भवत्यनित्यमागमशासनमित्यागमानुशासन-
स्यानित्यत्वात् । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । शानचश्चित्त्वादे-
तोदात्तस्यादुपदेशाच्छपः परत्वात्सर्वधातुकानुदात्तत्वं । धातु-
स्वर एव शिष्यते । भर । ह्यग्रहोर्भश्छंदसीति भत्वं । गायत्रेण ।
गायत्र्याः संबन्धि गायत्रं । तस्मैदं । पा० ४. ३. १२०. ।
इत्यण्प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । नवीयसा । नवशब्दादतिशायनिक
इत्यसुन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तः । वोरवतीं । मतुब्ङीपोः
पित्त्वादनुदात्तत्वं । अकारः प्रातिपदिकस्वरणोदात्तः ॥

द्वादशोऽमृतमाह ॥

अग्ने शुक्रेण शोचिषा विश्वाभिर्देवहूतिभिः । इमं स्तोमं

जुषस्व नः ॥ १२ ॥

अग्ने । शुक्रेण । शोचिषा । विश्वाभिः । देवहूतिभिः ।

इमं स्तोमं । जुषस्व । नः ॥ १२ ॥

हे अग्ने शुक्रेण शोचिषा त्वदीयश्वेतवर्णदीप्त्या विश्वाभि-
र्देवहूतिभिस्त्वत्कृतसर्वदेवताज्ञानसाधनस्तोत्रैश्च युक्तस्त्वं नोऽस्म-
दीयमिमं स्तोमं स्तोत्रविशेषं जुषस्व । सेवस्व ॥ विश्वशब्दी
विशेः क्नन्तो निच्वादाद्युदात्तः । देवहूतिभिः । देवशब्दः
पचाद्यजन्तः । चित्त्वादन्तोदात्तः । देवानां हृतय आह्वानान्यासु
स्तुतिष्विति देवहृतयः स्तुतयः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
स्तूयतेऽनेनेति स्तोमः । अतिस्तुस्त्वित्यादिना मम् । निच्वा-
दाद्युदात्तः ।

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे त्रयोविंशो वर्गः ॥

सुमसिद्ध इत्यादिकं द्वादशचं द्वितीयमाप्रोसूक्तं । तस्य
काण्वो मेधातिथिर्ऋषिः । गायत्रं छन्दः । प्रत्यृचं प्रतीयमानाः
सुमसिद्धतनूनपादादिका द्वादश देवताः । तथा चानुक्रम-
णिकायामृक्साध्यामृषिं छन्दश्चानुवृत्तिबलात्सिद्धवत्कृत्य देवता
उदाहृताः । सुमसिद्ध इतोष्मः समिद्धो वाग्निस्तनूनपाद्भराशंस
इलो बर्हिर्देवोर्द्धार उषासानक्ता दैव्यौ होतारौ प्रचेतसौ तिस्रो
देव्यः सरस्वतीलाभारत्यस्त्वष्टा वनस्पतिः स्वाहाकृतय इति
प्रत्यृचं देवता । एतदाप्रोसूक्तमिति । विनियोगस्तु पशौ सुस-
मिद्धो न आवहेति काण्वमाप्रोसूक्तं । एकादशप्रयाजा इति

खण्डे सूत्रितं । समिद्धो अयेति सर्वेषां यथर्षि वा । आ० ३, २, । इति । तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

सुसमिद्धो न आ वह देवाँ अग्ने हविषते ।

होतः पावक यक्षि च ॥ १ ॥

सुसमिद्धः । नः । आ । वह । देवान् । अग्ने ।

हविषते । होतरिति । पावक । यक्षि । च ॥ १ ॥

हे अग्ने सुसमिद्धनामकस्त्वं 'नोऽस्मदीयाय हविषते यजमानाय तदनुग्रहार्थं देवानावह । हे पावक शोधक होतर्हामनिष्यादकाग्ने यक्षि च । यज च । सुसमिद्धः । समः क्रियाविशेषणत्वेन गतिसंज्ञकत्वात्प्रादिसमासः । शोभनवाचिनः सुशब्दस्य तु विशेषणं विशेष्येण बहुलं । पा० २, १, ५७, । इति समिद्धपदेन कर्मधारयसमासः । सुशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणोदात्तः । कर्मधारयेऽनिष्ठा । पा० ६, २, ४६, । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । क्रियाविशेषणत्वे हि सुशब्दस्य गतित्वात्प्रादिसमासे गतिरनंतर इति समो यदुदात्तत्वं तदेव कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स्थास्यतीति सुशब्दोऽनुदात्तः स्यात् । देवाँ अग्ने । पूर्ववद्भुत्वानुनासिके । हविषते । हविरस्यास्तौति मतुप् । तसौ मत्वर्थः । पा० १, ४, १८, । इति भत्वेन पदत्वस्य बाधितत्वान्न कृत्वं । होतःपावकशब्दयोरामंत्रितयोः पृथक्पृथगेव क्रियान्वये परस्परमसामर्थ्यात्परांगवद्भावाच्च तन्निबन्धनमैकस्वर्यं । न च द्वितीयस्यामंत्रितस्याष्टमिकनिघातेनैकस्वर्यं । आमंत्रितं पूर्वमविद्यमानवदिति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वेन पदात्परत्वाभावात्प्रादादित्वाच्च परस्परसामानाधिकरण्येऽपि होतरित्यस्य विशेषणत्वे समानमेवाविद्यमान-

वेत्तुं । अत एवाविद्यमानवत्त्वात्सामर्थ्येऽपि न परांगवद्भाव इति नैकस्वर्यसिद्धिः । अतो होतरिति विशेष्यं । अतः पुञ्जातीति पावक इत्यवयवप्रसिद्धिसूचकारेण विशेषणत्वाद्होतरिति विशेष्यं । तच्च सामान्यवचनमिति नामन्त्रिते समानाधिकरण इत्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधात्पदात्परत्वादपादादित्वाच्च द्वितीयामन्त्रितस्याष्टमिकनिघातेन च परांगवद्भावे सति शेषनिघातेन वा सर्वानुदात्तत्वसिद्धिः । यच्च । यजेर्लोठः सिपि बहुलं वृन्दसीति शपो लुक् । ब्रश्चादिना षत्वं । षढोः कः सीति कत्व । सेर्हिंरादेशश्छांदसत्वाच्च भवति । सिपः पितृत्वेनानुदात्तत्वाद्वातुस्वर एव शिष्यते । न च तिङ्ङितिङ इति निघातः । पूर्वकस्य पावकेत्यामन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वात् । अतएव तस्याव्यवधायकत्वेन होतरित्यपेक्ष्य निघातः स्यादिति चेत् । न । यच्चिपदापेक्षया होतरित्यस्यापि पूर्वत्वेनाविद्यमानवत्त्वात् । ननु नामन्त्रिते सामानाधिकरण इति तस्य निषिद्धमविद्यमानवत्त्वं । न च पावकपदस्याविद्यमानवत्त्वेन सामानाधिकरणपरत्वाभावः । यच्चिपदस्यैव हि कार्यं प्रणि पावकपदं पूर्वत्वादविद्यमानवत्त्वात् । होतः पदकार्यमविद्यमानत्वप्रतिषेधं प्रति तु परत्वाद्द्विद्यमानवदेवेति भवत्येवेति भवत्येव होतरित्यस्याविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः । अतस्तस्य विद्यमानवत्त्वात्तदपेक्षया यच्चीत्यस्य निघातः प्राप्नोत्येव । सत्यं । अत्र यच्चीत्यस्य चशब्दपरत्वाच्चादिषु चेति निघातप्रतिषेधो भविष्यतीत्यदोषः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

मधुमन्तं तनूनपाद्यञ्च देवेषु नः कवे ।

अद्या कणुहि वीतये ॥ २ ॥

मधुऽमन्तं । तनूऽनपात् । यञ्च । देवेषु । नः । कवे ।

अद्य । कणुहि । वीतये ॥ २ ॥

हे कवे मेधाविन् अस्मै तनूनपादेतन्नामकस्त्वमद्यास्मिन्दिने
भीऽस्मादीयं मधुमन्तं रसवंतं यञ्च हविर्वीतये भक्षणार्थं देवेषु
कणुहि । कुक् प्रापयेत्यर्थः ॥ मधुमन्तं । फलिपाटिनमिमनि-
जनां गुक्पटिनाकिधतश्च । उ० १. १८. । इति मन्यतेरु-
प्रत्ययो घकारस्थांतादेशः । निदित्यनुवृत्तेः प्रत्ययस्य नित्त्वा-
दाद्युदात्तो मधुशब्दः । तनूनपात् । आमन्त्रितनिघातः ।
अद्या । सद्यःपरुदित्यादिनास्मिन्काल इत्यर्थे व्यप्रत्ययांती
निपातितः । प्रत्ययस्वरेणांतीदात्तः । तद्धितश्चासर्वविभक्तिरि-
त्यश्रयत्वादव्ययादाप्पुप इत्युपरि सप्तम्या लुक् । संहिताया-
मन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं । कणुहि । कृति हिंसाकरण-
योश्च । इदितो नुम् धातोरिति नुम् । लोटः सेहिरादेशः ।
धिविक्लव्योरश्चेति शपोऽपवादो विकरण उप्रत्ययः । तत्त्वचि-
योगेन वकारस्थाकारः । तस्मातो लोप इति लोपः । तस्य
स्थानिवद्वावाक्पूपधगुणो न भवति । उतश्च प्रत्ययादसंयोग-
पूर्वात् । पा० ६. ४. १०६. । इति हेर्लुक् भवत्युतश्च प्रत्यया-
च्छन्दो वावचनं । पा० ६. ४. १०६. १. । इति वचनात् ।
तिङ्ङितिङ् इति निघातः । वीतये । मंचे वृषेपयचमनविद-
भूषीरा उदात्त इति क्तिङ्दात्तः ॥

तृतीयाष्टकमाह ॥

नराशंसमिह प्रियमस्मिन्वन्न उप ज्ञये ।

मधुजिह्वं हविष्कृतं ॥ ३ ॥

नराशंसं । इह । प्रियं । अस्मिन् । यज्ञे । उप । ज्ञये ।

मधुजिह्वं । हविःकृतं ॥ ३ ॥

इह देवयजनदेशेऽस्मिन्प्रवर्तमाने यज्ञे नराशंसमेतन्नामक-
मग्निमुपज्जये आह्वयामि । कौटुशं । प्रियं । देवानां प्रतिहेतुं ।
मधुजिह्वं । मधुरभाषिजिह्वोपेतं । माधुर्यरसास्वादकजिह्वोपेतं
वा । हविष्कृतं । हविषो निष्पादकं ॥ नराशंसः । नरशब्दो
नृ नय इत्यस्मादबन्तः । प्रत्ययस्य पिप्वाच्चातुस्वर एव शिष्यते ।
शंसत्यस्मिन्निति शंसः । हलस्येत्यधिकरणे घञ् । नराणां शंस
इति समासे कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्त उभे वनस्पत्यादिषु
युगपत् । पा० ६. २. १४०. । इति पूर्वोत्तरपदे प्रकृतिस्वरे
भवतः । अत एव वनस्पत्यादिषु पाठान्नरशब्दस्य दौर्घत्वं ।
इह । इदमो ह इति हप्रत्ययः । इदम इतितीशादेशः ।
प्रत्ययस्वरः । प्रियं । प्रीणातीति प्रियः । इगुपधज्ञाप्रीकिरः क
इति कः । प्रत्ययस्वरः । अस्मिन् । ऊडिदमित्यादिना विभक्ते-
रदात्तत्वं । ज्ञये । निघातः । मधुजिह्वं । मधुशब्दस्याशु-
दात्तत्वमुक्तं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते ।
हविष्कृतं । हविः करोतीति हविःकृत् । क्विपि ऋस्वस्व तुक् ।
नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्येति षत्वं । कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

चतुर्थीष्टकमाह ॥

अग्ने सुखतमे रथे देवाँ ईलित आ वह ।

असि होता मनुर्हितः ॥ ४ ॥

अग्ने । सुखऽतमे । रथे । देवान् । ईलितः । आ । वह ।

असि । होता । मनुःहितः ॥ ४ ॥

इदृशब्दाभिधेय हे अग्ने । ईलितोऽस्माभिः स्तुतः सन्
सुखतमेऽतिशयेन सुखहेतौ कस्मिंश्चिद्रथे देवान्स्थापयित्वा
कर्मभूमावावह । इदृशब्दाभिधेयत्वमत्र सूचयितुमीडित इति
विशेषणं । मनुर्हितः । मनुमा मंत्रेण मनुष्येण वा यजमानादि-
रूपेण हितोऽत्र स्थापितस्त्वं होता देवानामाह्वातासि ॥
सुखतमे । सुखमस्मिन्नस्तौति मतुप् । तस्य गुणवचनेभ्यो मतुपो
लुग्वक्तव्यः । या० ५. २. ८४. १. । इति लुक् । अतिशयेन
सुखः सुखतमः । तमपोऽनुदात्तत्वात्प्रातिपदिकस्वरः । रथे ।
रमु क्रोडायां । रमंतेऽस्मिन्निति रथः । हनिकुषिनीरमिका-
शिभ्यः कथन् । उ० २. २. । इति कथन् । एकाच्च उपदेशेऽनु-
दात्तात् । पा० ७. २. १०. । इतीदृप्रतिषेधः । अनुदात्तोप-
देशेत्वादिना । पा० ६. ४. ३७. । मकारलोपः । निच्वादाद्यु-
दात्तत्वं । ईडितः । ईड स्तुतौ । निष्ठेति क्तः । इडागमः ।
तस्यागमा अनुदात्ता इत्यनुदात्तः । प्रत्ययस्वरः । देवानिति
नकारस्य संहितायां दीर्घादटि समानपाद इति क्तत्वं । अतो-
ऽटि नित्यमित्याकारस्यानुनासिकभावः । भोभगो इत्यादिना
रोर्यत्वं । तस्य लोपः शाकल्यस्येति लोपः । तस्यासिद्धत्वाद्गुणो
न भवति । आ । निपातत्वादाद्युदात्तः । असि । असु भुवि ।
लटः सिप् । अतिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । तासस्त्योर्लोप
इति सकारस्य लोपः । होता । ताच्छील्यं ढन् । सौ ऋदुशन
इत्यहदिना । पा० ७. १. ८४. । अनङ् । ङित्त्वादंतादेशः ।
अमन्नित्यादिना । पा० ६. ४. ११. । उपधादीर्घः । ह्रस्व्यादि-

लोपनलोपो । निस्त्वादाद्युदात्तः । मनुर्हितः । मन्यत इति
मनुः । मन ज्ञाने । शृस्त्वृत्तिह्रिष्यसि वसिह्रिनिक्लिदिबन्धिम-
निभ्यश्च । उ० १. १०. । इत्युप्रत्ययः । तत्र निदित्यनुवृत्तेर्नि-
स्त्वादाद्युदात्तः । हितः । दधातेर्निष्ठेति कर्मणि क्तः । दधा-
तेर्हिरिति हिरादेशः । मनुना हित इति समासे तृतीयायाः
स्थाने सुपां सुलुगित्यादिना स्त्रित्यादेशः । तस्य रुत्वं । लुग-
भावश्चादसः । तृतीया कर्मणोति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

स्तृणीत बर्हिरानुषष्टतष्टं मनीषिणः ।

यत्रामृतस्य चक्षुषं ॥ ५ ॥

स्तृणीत । बर्हिः । आनुषक् । ष्टतष्टं । मनीषिणः ।

यत्र । अमृतस्य । चक्षुषं ॥ ५ ॥

हे मनीषिणो बुद्धिमंत ऋत्विजः । बर्हिर्दभं स्तृणीत ।
वेदेरुपर्याच्छादयत । अत्रापि बर्हिर्नामकोऽग्निः सूच्यते ।
कौटुशं बर्हिरास्तरणीयं । आनुषक् । अनुक्रमेण सक्तं । परस्परं
संबद्धं । ष्टतष्टं । ष्टतपूर्णानां सुचां बर्हिष्यासादितत्वाद्ष्टतं
ष्ट उपरिभागे यस्य बर्हिषस्तदष्टतष्टं । यत्र यस्मिन्बर्हिष्य-
मृतस्यामृतसमानस्य ष्टतस्य चक्षुषं शर्शनं भवति । यद्वा ।
मरणरहितस्य देवस्य बर्हिर्नामकस्याग्नेर्दर्शनं भवति । तर्हर्हिः
स्तृणीतेति पूर्वत्वान्वयः ॥ स्तृणीत । स्तृज् आच्छादने ।
लोपमध्यमपुरुषस्य बहुवचनं । लोटो लङ्ङत् । पा० ३. ४.
८५. । तस्यस्थमिपां । पा० ३. ४. १०१. । इति यस्य तादेशः ।
क्रादिभ्यः आ । ई हल्यघोः । पा० ६. ४. ११३. । इतीत्वं
ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यं । पा० ८. ४. १. १. । इति णत्वं ।

प्रादीनां कृत्स्नः । पा० ७. १. ८०. । इति धातोर्ज्ञस्त्वत् ।
 सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्वत् विकरणेभ्यः । अतस्तिङ् एक
 प्रत्ययस्वरणेदात्तत्वं । बर्हिः । हुं हुंर्नलोपश्च । उ० २. १०५. ।
 इतीप्प्रत्ययनलोपी । प्रत्ययस्वरः । आनुषक् । आ समन्तादनु-
 षजतीत्यानुषक् । घञ् संगे । धात्वादेः षः सः । क्षिप्चेति
 क्षिप् । अनिदिता । पा० ६. ४. २४. । इति खोपः । आङ्-
 ग्वोरुपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः । गतिसमासः । उपसर्गाङ्गुनीती-
 त्यादिना षत्वं । घृतपृष्ठं । घृ रक्षणदीप्त्योः । निष्ठेति क्तः ।
 प्रत्ययस्वरणेदात्तः । घृतयुक्तं पृष्ठमप्तेति बहुव्रीहौ पूर्वपद-
 प्रकृतिस्वरत्वं । मनीषिणः । आमन्त्रितनिघातः । अमृतस्त्व ।
 न विद्यते मृतं मरणमस्मिन्नित्यमृतं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
 स्वरत्वं बाधित्वा नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वे प्राप्ते नञो
 जरमरमित्यमृताः । पा० ६. २. ११६. । इत्युत्तरपदाद्युदात्त-
 त्वं । चक्षणं । चक्षिङ् व्यङ्गायां बाधि । वागभिव्यक्तिबाधि-
 धातुरिहाभिव्यक्तिमात्रं सञ्चयति । लुट् च । पा० ३. ३.
 ११५. । इति भावे लुट् । योरनादेशः । तस्माद्विधत्तुकात्वाङ्-
 क्षिङ्गः ख्याञ् । पा० २. ४. ५४. । इति ख्याजादेशे प्राप्ते ऽङ्-
 नयोश्च । पा० २. ४. ५४. ३. । इति प्रतिषेधः ॥

कष्टीमचमाह ॥

वि अयंतामृताहधो हारो देवीरमन्वतः ।

अथवा नूनं च यष्टवे ॥ ६ ॥

वि । अयंतां । कृतऽहधः । हारः । देवीः । अमन्वतः ।

अथवा । नूनं । च । यष्टवे ॥ ६ ॥

हारो यज्ञस्य शालाह्वाराणि विश्रयंतां कपाटोद्घाटनेन

वित्रियंतां । कीदृशः । ऋतावृषः । ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा
 वईयित्रः । देवीः । द्योतमानाः । असञ्चतः । असञ्चत्यः ।
 ऋद्व्याटनेन प्रवेष्टुं पुरुषसंगरहिताः । यज्ञाः । असञ्चतः । प्रवेष्टुं पुरु-
 षरहितान्यग्र्यं हान्त्युपवेषाय द्वारमिमामिन्धं एतन्मन्त्रं
 अग्निविशेषमूर्तयी विषयंतां । विशेषेण सेव्यतां । द्वारसेवया
 तत्र पुरुषप्रवेशेन वा किं प्रयोजनमिति तदुच्यते । अथास्मि-
 न्दिने नूनमवश्यं यष्टवे यष्टुं । चकाराहिनातरेष्वप्येति द्रष्टव्यं ॥
 ऋतावृषः । ऋतं वर्धयंतीत्यर्थे वृधेरन्तर्भावितव्यर्थात्किञ्चेति
 किम् । उपपदसमासः । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य
 दीर्घत्वं । वृधिर्धातुस्वरेणीदात्तः । समासे क्तदुत्तरपदप्रकृति-
 स्वरत्वेन स एव शिष्यते । देवीः । वा वृन्दस्येति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं ।
 देवशब्देति चाद्यजन्तात्पुंयोगादाख्यायां । पा० ४. १. ४८. ।
 इति ऊोष् । प्रत्ययस्वरेणीदात्तः । विभक्त्या सहेकादेश उदात्ते-
 णीदात्त इत्युदात्तः । असञ्चतः । ग्लुंशु घसज गती । जकारस्व
 व्यत्ययेन चकारः । लटः शब्दादेशः । द्वाराभावे न विद्यते
 सञ्चतो गच्छतो येषु प्राम्बंशादिषु तानसञ्चतः । अथा ।
 सञ्चः परुदित्यादिना व्यप्रत्ययांतो निपातितः । तद्धितश्चा-
 सर्वविभक्तिरित्यव्ययसंज्ञकत्वात्परस्मा विभक्तेर्लुक् । प्रत्यय-
 स्वरेणांतोदात्तः । संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं ।
 नूनं । एवमादौ नामन्त इत्यंतोदात्तत्वं । यष्टवे । यजेत्सुमर्षे
 सेसेनित्यादिना । पा० ३. ४, ८. । तवेऽप्रत्ययः । व्रजादिना
 षत्वं । निष्वादाद्युदात्तः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे चतुर्विंशो वर्गः ॥ •

सूक्ते सप्तमीमृचमाह ॥

नक्तोषसा सुपेशसास्मिन्यत्र उप ह्वये । इदं नो
वर्हिःसदे ॥ ७ ॥

नक्तोषसा । सुपेशसा । अस्मिन् । यज्ञे । उप ।
ह्वये । इदं । नः । वर्हिः । आऽसदे ॥ ७ ॥

नक्तशब्द उषःशब्दश्च लोके कालविशेषवाचिनौ । इह तु
तत्कालाभिमानिवह्निमूर्त्तिह्वये प्रयुज्येते । नक्तोषसा नक्तो-
षोनामिके वह्निमूर्त्तौ अस्मिन्प्रवर्त्तमाने यज्ञकर्मण्युपह्वये ।
आह्वयामि । क्षिमर्थे । नोऽस्मदीयमिदं वेद्यामास्तौणं वर्हि-
र्दभमासदे । आसत्तुं । प्राप्तुं । कौटुश्यौ । सुपेशसा । शोभन-
रूपयुक्ते ॥ नक्तं चोषाश्च नक्तोषसा । द्वितीयाद्विवचनस्य सुपां
सुलुगित्याकारः । मलोप उपधादौर्घश्छांदसी । देवताहं
च । पा० ६. २. १४१. । इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं ।
सुपेशसा । शोभनं पेशो रूपं ययोस्ते । पूर्ववदाकारः ।
पेशःशब्दो नव्विषयत्वादाद्युदात्तः । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामि-
त्युत्तरपदांतोदात्तत्वस्यापवादत्वेनाद्युदात्तं हाच् छंदसि । पा०
६. २. ११८. । इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अस्मिन् । ऊडिदमि-
त्यादिना विभक्तिरुदात्ता । आसदे । षट् विशरणगत्यवसादनेषु ।
धात्वादेः षः सः । आङ्पूर्वादस्मात्संपदादिभ्यो भावे क्तिप् ।
प्रादिप्रमासः । ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

ता सुजिह्वा उप ह्वये होतारा दैव्या कवौ । यज्ञं नो
यक्षतामिमं ॥ ८ ॥

ता । सुजिह्वी । उप । ह्वये । होतारा । दैव्या । कवी

इति । यज्ञं । नः । यज्ञतां । इमं ॥ ८ ॥

● तच्छब्दोऽत्र सर्वनामत्वात्प्रसिद्धार्थवाची । ता तौ याज्ञि-
कानां प्रसिद्धौ दावग्नी उपह्वये । आह्वयामि । नोऽस्मदीयमिमं
यज्ञं यज्ञतां । तांभौ यजतामनुतिष्ठतां । कीदृशी । सुजिह्वा ।
शोभनजिह्वोपेतौ । प्रियवचनौ शोभनज्वालौ वेत्यर्थः । होतारा ।
होमनिष्पादकी । दैव्या । दैव्ये देवमंबंधिनौ । अत एवेमा-
वग्नी दैव्यहोतृनामकी । कवी । मेधाविनौ ॥ ता तौ ।
द्वितीयादिवचनस्य सुपां सुलुगित्वाकारः । एकादेश उदात्तेनो-
दात्त इत्युदात्तः । सुजिह्वी । शोभना जिह्वा ययोस्तौ ।
नञ् सुस्थामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । पूर्ववदेकादेशस्वरः । संहि-
तायामावादेशः । वस्य लोपः शाकल्यस्येति लोपः । होतारा ।
जुहोतेस्तृन् । द्विवचने ऋतो ङि । पा० ७. ३. ११०. । इति
गुणः । अमृच्चित्युपधादौर्घः । पूर्ववदाकारः । निच्चादाद्यु-
दात्तः । दैव्या । देवानामिमौ । देवाद्यजौ । पा० ४. १. ८५.
३. । इति यञ् । यस्येति चेत्यकारलोपः । जित्यादिर्नित्य-
मित्याद्युदात्तः । पूर्ववदाकारः । यज्ञतां । यजतां । लोटि
अपि परतः सिव्वहुलं लेटोति बहुलग्रहणात्सिप् । कुत्वचत्वं
षत्वानि ॥

नवमीमृचमाह ॥

इला सरस्वती मही तिस्रो देवीर्मयोभूवः ।

बर्हिः सौदंत्वस्रिधः ॥ ९ ॥

इला । सरस्वती । मही । तिस्रः । देवीः । मयःऽभूवः ।

बर्हिः । सौदंतु । अस्त्रिधः ॥ ९ ॥

अत्र महीशब्दो महत्त्वगुणयुक्तां भारतीमाचष्टेऽन्येष्वप्री-
सूक्तेषु सदृशोष्विला सरस्वती भारतीत्यान्नातत्वात् । इलादि-
शब्दाभिधेया वङ्गिभूर्त्तयस्त्रिस्रो देवीर्दीप्यमाना बर्हिर्वेद्या-
मास्तोत्रं सीदंतु । प्राप्नुवंतु । कौटुश्यः । मयोभुवः । सुखोत्पा-
दकाः । अस्त्रिधः । शोषेण क्षयेण वा रहिताः ॥ इला । ईड
स्तुतौ । छादसं ऋस्वत्वं । क्तिप् । धातुस्वरः । टापं चापि हलं-
तानां यथा वाचा दिशा निश्चेति टाप् । सरस्वती । सरोऽसुनंतो
निष्वादाद्युदात्तः । तदस्यास्तीति मतुप् । अदुपधाइत्वं । तसौ
मत्वर्थ इति भत्वेन पदत्वस्य बाधितत्वाद्भत्वादभावः । उगि-
तश्चेति डीप । मतुप्डीपौ पिप्त्वादनुदात्तो । मही । महती-
शब्दे तकारलोपश्छांदसः । यस्येति चेत्यकारलोपः । उदात्त-
निवृत्तिस्वरेण डीप उदात्तत्वं । तिस्रः । त्रिशब्दाज्जसि
त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ । पा० ७. २. ८८. । इति तिस्रा-
देशः । अचि र ऋतः । पा० ७. २. १००. । इति रेफादेशः ।
तिसृभ्यो जसः । पा० ६. १. १६६. । इति जस उदात्तत्वं ।
देवीः । देवानां पत्न्यो देव्यः । पुंयौगादास्त्रयायामिति डीष् ।
यस्येति चेत्यकारलोपः । प्रत्ययस्वरेण डीष उदात्तत्वं । जसि
दीर्घाज्जसि चेति निषिद्धं दीर्घत्वं वा छंदसीति पक्षेऽभ्यनुज्ञा-
यते । मयोभुवः । मौज् हिंसायां । हिनस्ति दुःखमिति सुखं
मयः । तद्भावयंतीति मयोभुवः । अंतर्भावितण्यर्थाद्भुवः क्तिप् ।
ऊदत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । बर्हिः । बृंहर्नलोपश्चेतीसिप्रत्ययः ।
प्रत्ययस्वरः । सीदंतु । षट् विशरणादौ । पाप्नेत्यादिना
सीदादेशः । अस्त्रिधः । स्त्रिधर्हिंसार्थस्य शोषणार्थस्य वा संप्र

दादिभ्यो भावे क्षिपि नञा बहुव्रीहिः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरं
बाधित्वा नञ् सुभ्यामित्युत्तरपदात्तत्वं ॥

● पद्मीसंयाजे त्वष्टुः पुरनुवाक्येह त्वष्टारमग्रियमिति । शं
युवाकाय संप्रेषित इति खंडे सूचितं । सं ते पयांसि समु यंतु
वाजा इह त्वष्टारमग्रियं । आ० १. १०. । इति । तामेतां
पुरोनुवाक्यां सूक्ते दशमौमृचमाह ॥

इह त्वष्टारमग्रियं विश्वरूपमुप ह्वये ।

अस्माकमस्तु केवलः ॥ १० ॥

इह । त्वष्टारं । अग्रियं । विश्वरूपं । उप । ह्वये ।

अस्माकं । अस्तु । केवलः ॥ १० ॥

त्वष्टारं त्वष्ट्र नामकमग्निमिह कर्मण्यप ह्वये । कौटुशं ।
अग्रियं । ' अष्ट्र' । विश्वरूपं । बहुविधरूपोपेतं । सोऽस्माकं
केवलोऽसाधारणोऽस्तु । इतरयजमानेभ्योऽप्यधिकमनुग्रहं करो-
त्वित्यर्थः ॥ त्वष्टारं । तच्छू त्वच्छू तनूकरणे । तन् । स्वरति-
सूतिसूयतिधूजूदितो वा । पा० ७. २. ४४. । इतीडभावपक्षे
स्कोः संयोगाद्योरन्ते च । पा० ८. २. २८. । इति ककारलोपः ।
ष्ट्रत्वं । द्वितीयैकवचने ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोरिति गुणे-
ऽप्तृत्वादिनोपधाया दीर्घः । तनो निच्चादाद्युदात्तत्वं ।
अग्रियं । अघादित्वनुवृत्तौ घच्छौ च । पा० ४. ४. ११७. ।
इति घच् । आयनेयीत्यादिना । पा० ७. १. २. । घकारस्य
इयादेशः । यस्येति लोपः । आयनादिषूपदेशिवद्बचनं । 'स्वर-
सिद्ध्यर्थं । पा० ७. १. २. १. । इत्युपदेशिवद्भावात्प्रत्ययाद्यु-
दात्तत्वाद्घचञ्चिच्चादन्तोदात्तत्वं । विश्वरूपं । विश्वानि रूपाणि
त्वष्ट्रत्यक्त्वेन यस्य । त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानां रूपकदिति श्रुतेः ।

विश्वशब्दस्याद्युदात्तत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते बहुव्रीहौ विश्वं
संज्ञायां । पा० ६. २. १०६. । इति पूर्वपदांतोतात्तत्वं ।
अस्माकं । असु क्षेपणे । युष्यसिभ्यां मदिक् । उ० १. १३७. ।
प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । षष्ठौ बहुवचनमाम् । अत्र परमपि
योऽचि । पा० ७. २. ८६. । इति यत्वं बाधित्वा निवृत्त्यात्प्र-
तिपदविधित्वाच्चाम आकमादेशे कृतेऽनादेश इति निषेधेन ।
पा० ७. २. ८६. । यत्वाभावाच्छेषे लोप इति दकारलोपे-
ऽकारांतत्वेन । पञ्चाप्राप्तस्यापि सृष्टः । पा० ७. १. ५२. ।
साम इति निर्देशे स्थानिन्यंतभावेन । पा० ७. १. ३३. ।
निवृत्तिः । एवमर्थ एव हि साम इति ससुट्कस्य निर्देशः ।
केवलः । वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तः ॥

एकादशीसृचमाह ॥

अव सृजा वनस्पते देव देवेभ्यो हविः ।

प्र दातुरस्तु चेतनं ॥ ११ ॥

अव । सृज । वनस्पते । देव । देवेभ्यः । हविः ।

प्र । दातुः । अस्तु । चेतनं ॥ ११ ॥

हे वनस्पते । एतन्नामकाम्ने देव हविर्भुग्भ्यो देवेभ्योऽस्म-
दीयं हविरवसृज । समर्पयित्वा । प्र दातुर्यजमानस्य चेतनं
परलोकविषयं विज्ञानं त्वत्प्रसादादस्तु ॥ वनस्पते । आमंत्रित-
निष्कृतः । देव । पादादित्वान्न निघातः । षाष्ठिकमामंत्रि-
ताद्युदात्तत्वं । हविः । इसः प्रत्ययस्वरः । दातुः । ददातेस्तुच् ।
चित इत्थंतोदात्तः । ङसि ऋत उत् । पा० ६. १. १११. ।
इत्युत्थं । एकादेशः । रपरत्वं च । राक्सस्य । पा० ८. २. २४. ।
इति सलोपः । एकादेशस्वरेणोकार उदात्तः । चेतनं । चित्ती

संज्ञाने । करणे ल्युट् । योरनादेशः । लघूपधगुणः । लितीति
प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं ॥

हादशौष्ठमाह ॥

स्वाहा यज्ञं कृणोतनेन्द्राय यज्वनो गृहे ।

तत्र देवां उप ह्वये ॥ १२ ॥

स्वाहा । यज्ञं । कृणोतन । इन्द्राय । यज्वनः । गृहे ।

तत्र । देवान् । उपा । ह्वये ॥ १२ ॥

स्वाहाशब्दो हविःप्रदानवाची सन् एतन्नामकमग्निविशेषं
लक्षयति । तदग्निसंपादितं यज्ञमिन्द्रायेंद्रतुष्ट्यर्थं यज्वनो यज-
मानस्य गृहे ऋत्विजः कृणोतन । कुरुत । तत्र यज्ञे देवानुप-
ह्वये ॥ कृणोतन । हवि हिंसाकरणयोश्च । इतितात्पर्यम् ।
लोपमध्यमबहुवचनस्य तस्यस्त्वमिपामिति तादेशः । तप्तनप्तनय-
नाश्च । पा० ७. १. ४५. इति तनवादेशः । अपि प्राप्ते
धिविक्तगव्योरश्चेत्युप्रत्ययः । तस्मिनियोगेन वकारस्य चाकारः ।
तस्यातो लोप इति लोपः । अचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावाद्-
कारस्य लघूपधगुणो न भवति । तनयः पितृत्वेनाङित्त्वादुकारस्य
गुणः । इन्द्राय । ऋजेंद्रेत्यादिना रन् । निष्वादाद्युदात्तः ।
यज्वनः । यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु । सुयजोर्ङ्निप् ।
पा० ३. २. १०३. । ङसि भसंज्ञायामङोपे प्राप्ते न संयोगाह-
मंतात् । पा० ६. ४. १३७. इति निषेधः । वनिपः पितृत्वेन
धातुस्वर एव शिष्यते । गृहे । ग्रह उपादाने । गेहे कः । पा०
३. १. १४४. इति कप्रत्ययः । ग्रहिण्येत्यादिना संप्रसारणं ।
परपूर्वत्वं । प्रत्ययस्वरः । तत्र । तल् । लितीति प्रत्ययात्पूर्व-
स्योदात्तत्वं । देवां उपेत्यत्र संज्ञितायां दीर्घादटीति नकारस्य

रत्वं । आतोऽऽटि नित्यमित्याकारस्थानुनासिकादेशः । भोभगो
इति यत्वं । तस्य लोपः शाकल्यस्येति लोपः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे पञ्चविंशो वर्गः ॥

ऐभिरग्ने इत्यादिकस्य द्वादशर्चस्य तृतीयसूक्तस्य ऋषि-
हंसो पूर्ववत् । तच्च मूक्तं बहुदेवताकं । अत एवानुक्तस्यते ।
ऐभिर्वैश्वदेवमिति । विनियोगस्तु व्यूढद्वादशाहस्य प्रथमे छंदोमे
तृतीयसवने वैश्वदेवशस्त्रे । ऐभिरग्ने दुवो गिर इति सूक्तं ।
तथा च सूचितं । अथ छंदोमाः समुद्रादूर्मिरित्युपक्रम्यैभिरग्ने
दुवो गिर इति वैश्वदेवं । आ० ८, ८, । तच्च प्रथमासृचमाह ॥

ऐभिरग्ने दुवो गिरो विश्वेभिः सोमपीतये ।

देवेभिर्याहि यक्षि च ॥ १ ॥

आ । एभिः । अग्ने । दुवः । गिरः । विश्वेभिः । सोमऽपीतये ।

देवेभिः । याहि । यक्षि । च ॥ १ ॥

हे अग्ने । ऐभिरस्मिन्यज्ञे संभावितैर्विश्वेभिर्देवेभिः सर्वैर्देवैः
सह सोमपीतये सोमपानोपेतयागार्थं दुवोऽस्मदीयां परिचयां
गिरोऽस्मदीयाः स्तुतीषु प्रत्यायाहि । आगच्छ । यक्षि च ।
आगत्य यज च ॥ एभिः । पूर्वनिर्दिष्टानां देवानामिदमा परा-
मर्शादिदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ । पा० २, ४, ३२, ।
इत्यशनुदात्तः । शित्वात्सर्वादेशः । नेदमदसोरकोः । पा० ७,
१, ११, । इति भिस ऐसादेशाभावः । विभक्तिरनुदात्तैव । न
चोडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं तत्रातोदात्तादित्यधिका-
रात् । दुवः । नन्विषयस्थानिसंतस्थेत्याद्युदात्तत्वं । विश्वेभिः ।
विश्वशब्दो विश्वेः क्लृप्तो नित्वादाद्युदात्तः । बहुलं छंदसोति
भिस ऐस् न भवति । बहुवचने च्छस्येत् । पा० ७, ३, १०३, ।

इत्येत्वं । सोमपीतये । सोमशब्दोऽतिस्तुस्त्रित्यादिना मनन्तो
नितत्वादाद्युदात्तः । सोमस्य पीतिर्यस्मिन्त्यागी स सोमपीतिः ।
तस्मै । तादर्थ्ये चतुर्थी । देवेभिः । बहुलं छंदसीति भिस
ऐसादेशाभावः । बहुवचने षष्ठ्ये दित्येत्वं । यस्मि । यजेर्लोऽः
सिप् । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । ब्रह्मादिना षत्वं । षष्ठोः
कः सीति कत्वं । सेहिरादेशश्छांदसत्वाद्भवति । सिपः
पितृत्वेनानुदात्तत्वाच्चातुस्वर एव ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

आ त्वा कण्वा अह्वषत गृणन्ति विप्र ते धियः ।

देवेभिरग्न आ गहि ॥ २ ॥

आ । त्वा । कण्वाः । अह्वषत । गृणन्ति । विप्र । ते ।

धियः । देवेभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ २ ॥

हे विप्र मेधाविन् अग्ने कण्वा मेधाविन ऋत्विजस्त्वा
यज्ञनिष्पादकं त्वामह्वषत । आह्वयन्ति । तथा ते धियस्त्वदोयानि
कर्माणि गृणन्ति कथयन्ति । ततो हे अग्ने देवेभिर्देवैः
सहागहि । आगच्छ ॥ विप्र इत्यादिषु चतुर्विंशतिसंख्याकेषु
मेधाविनामसु कण्वा ऋभुरिति पठितं । त्वा । त्वामो द्वितीयाया
इति त्वादेशः । सर्वानुदात्तः । कण्वाः । कण शब्दार्थः ।
अशिप्रुषिलटिकणिल्लटौत्यादिना कन् । नित्त्वादाद्युदात्तः ।
अह्वषत । ह्वेञ् स्रद्धायां शब्दे च । छंदसि लुङ्लङ्ङालिट् इति
वर्तमाने लुङ् । जित्त्वादात्मनेपदं । ऋ आत्मनेपदेष्वनत
इत्यदादेशः । चूः सिच् । एकाच इतीदप्रतिषेधः । पा० ७,
२, १० । बहुलं छंदसीति संप्रसारणं परपूर्वत्वं । *हलः ।
पा० ६, ४, २, । इति दीर्घत्वं । आदेशप्रत्ययोरिति षत्वं ।

छांदसत्वाकूकारस्य न गुणः । अडागमः । गृणन्ति । गृ शब्दे ।
 लट् । ष्छि । ष्छोऽन्तः । त्वादिभ्यः आ । आदीनां ऋस्व
 इति धातोर्ऋस्वत्वं । आभ्यस्तयोरातः । पा ६. ४. ११२. ।
 इत्याकारलोपः । ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यमिति णत्वं । सिङ्गः
 स्वर एव शिञ्जते । विप्र । आमंत्रितनिघातः । ते । अनुदात्त-
 मित्तनुवृत्तौ नेमयावेकवचनस्य । पा० ८. १. २२. । इति
 षष्ठ्यास्ते इत्यादेशः । देवेभिः । छांदस ऐस अभावः । गहि ।
 गन्त सङ्ग गतौ । लोटः सिप् । सेर्हिरपिञ्च । कर्तरि शप् ।
 तस्य बहुलं छंदसीति लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिना मकार-
 लोपः । तस्यासिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वादतो हेरिति हेर्लुग्न
 भवति ॥

तृतीयासुचमाह ॥

इंद्रवायुं बृहस्पतिं मित्राग्निं पूषणं भगं । आदित्यान्मरुतं
 गणं ॥ ३ ॥

इंद्रवायूं इति । बृहस्पतिं । मित्रां । अग्निं । पूषणं ।
 भगं । आदित्यान् । मरुतं । गणं ॥ ३ ॥

इंद्रादिदेवान्मरुतं मरुतां वायूनां संबंधिनः गणं च हे
 अग्ने यच्चीति पदद्वयमनुवर्तते ॥ इंद्रश्च वायुश्चंद्रवायु ।
 देवताद्वंद्वे च । पा० ६. ३. २६. । इति प्राप्तस्यानङ् उभयत्र
 वायोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । पा० ६. ३. २६. १. । इति
 प्रतिषेधः । देवताद्वंद्वे च पा० ६. २. १४१. । इति प्राप्तस्योभय-
 पदप्रकृतिस्वरस्य नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ । पा० ६. २. १४२. ।
 इति निषेधः समासांतोदात्तत्वमेव । बृहस्पतिं ॥ तद्बृहतोः
 करपत्न्योश्चोरदेवतयोरभिधेययोः सुट् तलोपो वक्तव्यः । पा० ६.

१. १५७ । इति तलोपः सुडागमश्च । बृहच्छब्दमाद्युदात्तं
केचिद्वर्णयन्तीति वामनः । पा रक्षणे । पातीति पतिः ।
धातेर्ङिति । उ० ४. ५८. । प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । समास उभे
वनस्पत्यादिषु युगपदित्यभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । मित्रा । द्विती-
यायाः सुपां सुलुगित्यादिना विभक्तेराजादेशः । आदित्यान् ।
अदितेरपत्यान्यादित्याः । दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदान् ग्यः ।
पा० ४. १. ८५. । प्रत्ययस्वरः । मारुतं मरुतां विकारः ।
अनुदात्तादेशः । पा० ४. ३. १४०. । इत्यञ् । जित्त्वादाद्यु-
दात्तः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

प्र वो भ्रियंत इंदवो मत्सरा मादयिष्णवः ।

द्रप्सा मध्वश्चमूषदः ॥ ४ ॥

प्र । वः । भ्रियन्ते । इंदवः । मत्सराः । मादयिष्णवः ।

द्रप्साः । मध्वः । चमूषदः ॥ ४ ॥

हे इन्द्रादिदेवाः । वो युष्मदर्थमिंदवः सोमाः प्रभ्रियन्ते ।
प्रकर्षणं संपाद्यन्ते । कीदृशाः । मत्सराः । तप्तिकराः । मत्सराः
सोमो मंदतेस्तृप्तिकर्मणः । नि० २. ५. । इति यास्कः । माद-
यिष्णवः । हर्षहेतवः । द्रप्साः । विंदुरूपाः । मध्वः । मधुराः ।
चमूषदः । चमूषु चमसादिपात्रेष्ववस्थिताः ॥ प्र । प्राग्व्य-
वहितः सति व्यवाहितप्रयोगः । भ्रियन्ते । भृजो याक्, रिङ्
शयस्लिङ् । पा० ७. ४. २८. । इति रिङादेशः । हृजो वा ।
हृजोर्भश्चंदसीति हकारस्य भकारः । इंदवः । उंदो क्लेदमे ।
उंदन्ति पात्राणीति । निदित्यनुवृत्तायुंदरिच्चादेः । उ० १० १२. ।
इत्युप्रत्ययः । आदिरिकारश्च नित्त्वादाद्युदात्तः । मत्सराः ।

मद हस्तियोगे । चिदित्यनुवृत्तौ कृधूमदिभ्यः कित् । उ० ३, ७२ । इति सरप्रत्ययः । तितुद्वतथसिसुसरकसेषु चेतौदप्रतिषेधः । चित्त्वादंतोदात्तः । मादयिष्णवः । मदी हषग्लनयोः । मदेर्ण्यंताणेश्छंदसि । पा० ३, २, १३० । इतीष्णुच् । णेरनिटीति णिलोपे प्राप्तेऽयामंतास्त्रायेत्त्वन्वशाषु । पा० ६, ४, ५५ । इचयादेशः । चित्त्वादंतोदात्तः । मध्वः । मधुशब्द आद्युदात्त उक्तः । मधुशब्दस्य व्यत्ययेन पुल्लिङ्गत्वं । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति जसि च । पा० ७, ३, १०८ । इति गुणो न भवति । चमूषदः । चमु क्मु जमु च्छमु अदने । चस्यते भक्ष्यते येषु चमसेषु ते चम्बः । कृषिचमौत्यादिना । उ० १, ८१ । ऊः । तत्र सोदंतौति चमूषदः । सत्सुद्विषेत्यादिना । पा० ३, २, ६१ । क्तिप् । सुप्रामादेराकृतिगणत्वात्पत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

ईलते त्वामवस्यवः कण्वासो वृक्तबर्हिषः ।

हविष्मंतो अरंक्ततः ॥ ५ ॥

ईलते । त्वां । अवस्यवः । कण्वासः । वृक्तऽबर्हिषः ।

हविष्मंतः । अरंक्ततः ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वामीलते । ऋत्विजः स्तुवंति । कीदृशाः । अवस्यवः । अवनं रक्षणं तद्धेतून्देवानिच्छंतः । कण्वासः । मेधाविनः । वृक्तबर्हिषः । आस्तरणार्थं छिन्नदर्भाः । हविष्मंतः । हविर्युक्ताः । अरंक्ततः । अलंकर्तारः ॥ ईलते । ईड स्तुतौ । अनुदासेत्त्वांल्लटो च्छः । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । च्छस्त्रादादेशः टेरत्वं । तास्यनुदात्तेदित्यादिना लसार्वधातुः

कस्यानुदात्तत्वाद्वातुस्वर एव शिष्यते । अवस्यवः । अवन्तीत्यवा
देवाः । तानतिशयेनेच्छन्ति । सुप आत्मनः क्वच् । क्वचि
चैतीत्वं न भवति । न छंदस्यपुत्रस्य । पा० ७, ४, ३५ ।
इति निषेधात् । सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालमायां सुग्वक्तव्यः ।
पा० ७, १, ५१, ३ । इति सुक् । क्वाच्छंदमीत्युप्रत्ययः ।
अतो लोपः । प्रत्ययस्वरैणांतोदात्तत्वं । कण्वासः । कण
शब्दार्थः । कणन्ति ध्वनन्ति स्तोत्रादिपाठेनेति कण्वा ऋत्विजः ।
अशिप्रुषीत्यादिना कन् । निच्चादाद्युदात्तः । आज्ञसेरसुक् ।
पा० ७, १, ५० । इत्यसुक् । वृक्तवर्हिषः । वृक्तमुक्तं । बहु-
व्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । हविष्मन्तः । हविरेषामस्तीति
हविष्मन्तः । तसौ मत्वर्थ इति भत्वेनापदत्वान्न रुत्वं । अरंक्ततः ।
अलंकुर्वन्तीत्यरंक्ततः । क्षिप् चेति क्षिप् । ऋस्वस्य तुक् ।
कपिलकादीनां संज्ञाच्छंदसोर्वा लो रत्वमापद्यते । पा० ८, २,
१८, ३ । इति लकारस्य रेफादेशः ॥

षष्ठीमुचमाह ॥

घृतपृष्ठा मनोयुजो ये त्वा वहन्ति वज्रयः ।

आ देवान्सोमपीतये ॥ ६ ॥

घृतपृष्ठाः । मनःपुजः । ये । त्वा । वहन्ति । वज्रयः ।

आ । देवान् । सोमपुपीतये ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वा त्वां येऽश्वा रथेन वहन्ति । कीदृशाः । घृत-
पृष्ठाः । पुष्टांगत्वेन दीप्तपृष्ठाः । मनोयुजः । मनःसंकल्पमात्रेण
रथे युज्यमानाः । वज्रयः । वोढारः । तैरश्वैः सोमपानहंतु-
यागार्थं देवानावहेति शेषः ॥ घृतपृष्ठाः । घृ चरणदीप्योः ।
घृतं दीप्तं पृष्ठं येषां ते घृतपृष्ठाः । घृतशब्दः प्रत्ययस्वरैणांतो-

दात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । मनसा युञ्जत इति
मनोयुजः । ऋत्विग्दधृगित्यादिना क्तिन् । कृदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वं । त्वा । त्वामौ द्वितीयाया इत्यनुदात्तस्वाददेशः ।
वहन्ति । शप्तिपोरनुदात्तत्वाच्चातुस्वरः । यङृत्तयोगान्निघाता-
भावः । वङ्गयः । निरित्यनुवृत्तौ वहिश्चिन्त्युद्रस्ताह्वात्वरिभ्यो
नित् । उ० ४, ५२ । इति निप्रत्ययः । तस्य निच्वादाद्यु-
दात्तत्वं । सोमपीतये । उक्तं । सकारे परतो नकारस्य संहि-
तायां नञ्च । पा० ८, ३, ३० । इति धुगागमः । खरि चेति
चत्वं । चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेः । पा० ८, ४, ४८,
३ । इति द्वितीयस्थकारः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे षड्विंशो वर्गः ॥

सूक्ते सप्तमीमृचमाह ॥

तान्यजत्रां ऋतावृधोऽग्ने पत्नीवतस्तुधि ।

मध्वः सुजिह्व पायय ॥ ७ ॥

तान् । यजत्रान् । ऋतवृधः । अग्ने । पत्नीवतः । तुधि ॥

मध्वः । सुजिह्व । पायय ॥ ७ ॥

हे अग्ने तानिन्द्रादौन्देवान्यजत्रान्यजनीयान् ऋतावृधः
मत्स्यस्य यज्ञस्य वा वर्षकान् पत्नीवतः पत्नीयुक्तान्स्तुधि । कुरु ।
हे सुजिह्व शोभनजिह्वोपेत मध्वो मधुरस्य सोमस्य भागं
देवागतायय ॥ यजत्रान् । अमिनक्षियजिबन्धिर्घातिभ्योऽचन् ।
उ० ३, १०४ । इति यजेरचन्प्रत्ययः । ऋतावृधः । वृधु वृधौ ।
अन्तर्भावितव्यर्थात् क्तिप् चेति क्तिप् । अन्येषामपि दृश्यत
इति पूर्वपदस्य देर्घत्वं । वृधेर्धातुस्वरः । समासे कृदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वं । अग्ने । पादादित्वान्नामन्त्रितनिघातः । षाष्ठि-

कामाद्युदात्तत्वं । पञ्चमीवतः । [पत्युर्नो यज्ञसंयोगे । पा० ४. १. ३३. । इति ङीप् । इकारस्य च नकारः । ता एषां संतोति मत्तुप् । छंदसीर इति क्तत्वं । पतिशब्दो ङितिप्रत्ययांतत्वादाद्युदात्तः । ङीम्मतुपोरनुदात्तत्वात् एव शिष्यते । कधि । कजो लोटः सिः । सुहृदिपिबेति हिः । बहुलं छंदसीति विकरणलुक् । अत्र्यलुपृक्तवभ्यच्छंदसि । पा० ६. ४. १०२. । इति हेर्धिरादेशः । ङित्त्वाहुणाभावः । मध्वः । उक्तं । सुजिह्व । आमंत्रितनिघातः । प्रायय । पा पाने । पिबंतं प्रयुंक्त इति हेतुमति चेति णिच् । शास्त्रासाह्वाव्यावेपां युक् । पा० ७. ३. ३५. । इति युक् । पूर्वस्यामंत्रितस्याविवक्षितान्वत्त्वं । अत एवाव्यवधायकत्वान्मध्य इत्यपेक्ष्य तिङ्ङितिङ्ङ इति निघातः ॥

अष्टमीसूचमाह ॥

ये यजन्ता य ईद्यास्ते ते पिबंतु जिह्वया ।

मधोरग्ने वषट्कृति ॥ ८ ॥

ये । यजन्ताः । ये । ईद्याः । ते । ते । विबंतु । जिह्वया ।

मधोः । अग्ने । वषट्कृति ॥ ८ ॥

ये देवा यजन्ता यष्टव्याः । तथा ये देवा ईद्याः स्तुत्याः । ते सर्वेऽपि वषट्कृति वषट्कारकाले वषट्कारयुक्ते यागे वा हे अग्ने ते त्वदीयया जिह्वया मधोर्मधुरस्य सोमस्य भागं पिबंतु ॥ ये यजन्ताः । गतं । ईद्याः । ईड स्तुतौ ऽ ऋह-लोर्ण्यत् । तित्स्वरिते प्राप्त ईडवंदवृशंसदुहां ख्यत इत्याद्युदात्तत्वं । द्वितीयस्य तेशब्दस्य युष्मदादेशस्य सर्वानुदात्तत्वं । मधोः । उपत्ययस्य निच्वादाद्युदात्तत्वमुक्तं । अग्ने । आमंत्रित-निघातः । वषट्कृति । करोतः संपदादिभ्यो भावे क्तिप् । वष-

डित्यस्य करणं यस्मिन्त्याग इति बहुव्रीहिः । वषडित्यस्य
निपातत्वादाद्युदात्तत्वं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

आकीं सूर्यस्य रोचनाद्विष्वान्देवां उषर्बुधः ।

विप्रो होतेह वक्षति ॥ ८ ॥

आकीं । सूर्यस्य । रोचनात् । विष्वान् । देवान् । उषः । बुधः ।

विप्रः । होता । इह । वक्षति ॥ ८ ॥

विप्रो मेधावी होता होमनिष्पादकोऽग्निरुषर्बुध उषः काले
यागगमनाय बुध्यमानान्विष्वान्देवान्सूर्यस्य संबन्धिनो रोच-
नात्स्वर्गलोकादिह कर्मण्याकीं वक्षति । आवहत् ॥ आकीं ।
निपात आद्युदात्तः । सूर्यस्य । सूर्यशब्दो राजसूर्यसूर्यत्यादिना ।
पा० ३. १. ११४. । क्यप्प्रत्ययांतो निपातितः । क्यपः पित्वाङ्हा-
तुस्वरेणाद्युदात्तः । रोचनात् । रोचमानात् । रुच दीप्ती ।
अनुदात्तेतश्च हलादेः । पा० ३. २. १४८. । इति कर्तरि
युच् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । विष्वान् । विशेः क्कनंतो निच्चा-
दाद्युदात्तः । उषर्बुधः । उषर्बुध्यंत इत्युषर्बुधः । क्किप् चेति
क्किप् । धातुस्वरेणोकार उदात्तः । समासे कृदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वं । विप्रः । ऋज्रेद्रेत्यादिना रन् । निच्चादाद्युदात्तः ।
होता । ह्ययतेस्ताच्छील्ये ढन् । बहुलं कंदसीति संप्रसारणं ।
परपूर्वत्वं । गुणः । निच्चादाद्युदात्तः । इह । इदमो ह इति
हप्रत्ययः । इदम इशितौश् । शित्त्वात्सर्वादेशः । प्रत्ययस्वरः ।
वक्षति । वहेः प्रार्थनायां लिङर्थे लेट् । तस्य तिप् । कर्तरि
शप् । शप्ति परतः सिव्वहुलं सेटोति सिप् । ढत्वकत्वषत्वानि ।
तिङ्ङितिङ्ङ इति निघातः ॥

अग्निष्टोमे प्रहगशस्त्रस्य याज्या विश्वेभिः सोम्यं मध्विति
स्तात्रमग्रे शस्त्रादिति खंडे सूत्रितं । विश्वेभिः सोम्यं मध्विति
याज्या । आ० ५, १० । इति । तामेतां याज्यां सूक्ते दशमो-
मृचमाह ॥

विश्वेभिः सोम्यं मध्वग्ने इंद्रेण वायुना । पिबा
मितस्य धामभिः ॥ १० ॥

विश्वेभिः । सोम्यं । मधु । अग्ने । इंद्रेण । वायुना ।
पिब । मितस्य । धामभिः ॥ १० ॥

हे अग्ने त्वं विश्वेभिः सर्वैः पूषमगादिभिर्देवैरिंद्रेण वायुना
मितस्य संबंधिभिर्धामभिस्ते जोभिर्मूर्तिविशेषरूपैश्च सह सोम्यं
सोमसंबंधि मधु, मधुरं भागं पिब ॥ विश्वेभिः । बहुलं
कुंदसीति भिस ऐसादेशाभावः । सोम्यं । सोममर्हति य
इत्यनुवृत्तौ मये च । पा० ४, ४, १३८ । इति यप्रत्ययः ।
सोमस्य विकार इत्यर्थः । यस्वेति चेत्यकारलोपः । प्रत्ययस्वरः ।
मधु । फलिपाटिनमिमनीत्यादिना । उ० १, १८ । उप्रत्ययः ।
निदित्यनुवृत्तेर्निच्वादाद्युदात्तः । वायुना । क्वापाजोत्यादिना
उण् । आतो युक् चिक्कतोः । पा० ७, ३, ३३ । इति
युक् । प्रत्ययस्वरः । पिबा । पा पाने । लोटः सेहिरादेशः ।
अपि प्राप्त्रादिना पिबादेशः । अतो हेरिति हेर्लुक् । शपः
पित्वाद्वातुस्वरः । पादादित्वान्न निघातः । इयचोऽतस्तिङ्
इति संहितायां दीर्घः । धामभिः । धाञ् । आतो मनिर्नाति
मनिन । नित्स्वरः ॥

एकादशीसूचमाह ॥

त्वं होता मनुर्हितोऽग्ने यज्ञेषु सीदसि ।

सेमं नो अध्वरं यज ॥ ११ ॥

त्वं । होता । मनुःऽहितः । अग्ने । यज्ञेषु । सीदसि ।

सः । इमं । नः । अध्वरं । यज ॥ ११ ॥

हे 'अग्ने' मनुर्हितो मनुषा होतोदिरूपेण मनुष्येण हितः
संपादितो होता होमनिष्पादको, यस्त्वं यज्ञेषु सीदसि ।
तिष्ठसि । स त्वं नोऽस्मदौयमिममध्वरं यज्ञं यज । निष्पादय ॥
मनुर्हितः । मन्यत इति मनुः । जनेरुसिरित्यनुवृत्तौ बहुल-
मन्यत्रापि । उ० २. ११६. । इत्युस् । अतिपूर्वपीत्यादिना
निदित्यनुवृत्तौ निष्पादाद्युदात्तः । हितः । धाजो धातोर्निष्ठेति
क्ताप्रत्ययः । दधातेर्हिरिति हिरादेशः । मनुषां हितो
मनुर्हितः । कर्तृकरणे कृता बहुलमिति समासः । कृत्स्वराप-
वादेन तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सीदसि ।
षट् विशरणगत्यवसादनेषु । लटः सिप् । शपि पात्राभेत्यादिना
सौदादेशः । निघातः । सेममित्यत्र संहितायां सोऽचि लोपे
चेत्यादपूरणं । पा० ६. १. १३४. । इति सेलोपे गुणः ।
अध्वरं । न विद्यते ध्वरो हिंसा यस्मिन्स अध्वरः । नञ्सु-
भ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । नो अध्वरमित्यत्र संहितायामेङः
षदांतादाति । पा० ६. १. १०८. । इति पूर्वरूपं प्राप्तं प्रकृत्यांतः-
षादमव्यपर इति प्रकृतिभावान्निवर्तते ॥

द्वादशीसूचमाह ॥

• युक्त्वा ह्यीरुषौ रथे हरितो देव रोहितः ।

ताभिर्देवा इहा वज्र ॥ १२ ॥

युक्त्वं । हि । अरुषोः । रथे । हरितः । देव । वोहितः ।

ताभिः । देवान् । इह । आ । वह ॥ १२ ॥

● हे देवान् रोहितो रोहिच्छब्दाभिधेयास्वदीया बडवा
रथे युक्त्वं । युज योजय । हिशब्दः पादपूरणार्थः । कौटुशीः ।
अरुषोः । गतिमतोः । हरितः । इत्तुं रथारूढान्पुरुषान्नेतुं
समर्थाः । ताभिर्बडवाभिरिहास्मिन्कर्मणि देवानावह ॥ 'युक्त्वं ।
युजिर् योगे । लोट् । स्वरितेत्त्वादात्मनेपदं । धामः से ।
सवाभ्यां वामौ । रुधादिभ्यश्च अम् । तस्य बाहुलकात्कुक् ।
कुत्वषत्वे । प्रत्ययस्वरेणांतादात्तः । संहितायां ह्यचोऽतस्तिङ्
इति दीर्घः । अरुषोः । ऋ गतौ । रंति गच्छंतीत्यरुथो
बडवाः । ऋहनिभ्यामुषन् । उ० ४. ७४. । धातोर्गुणो
रपरत्वं । नित्त्वादाद्युदात्तोऽरुषशब्दः । तस्मात्तिस्त्रयां छांदसो
डोप् । शसि प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति दीर्घः । रथे । रमेगौ-
णादिकः कथनप्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तः । हरितः । ह्रस्वरुहि-
षुषिभ्य इति । उ० १. ८७. । इति हरतेरिति प्रत्ययः । इकारः
प्रत्ययस्वरेणांतादात्तः । रोहितः । रुहेरपि तेनैव सूत्रेणेति ।
इकारः प्रत्ययस्वरेणांतादात्तः । ताभिः । सावेकाच इति विभक्तेः
प्राप्तमुदात्तत्वं साववर्णेति निषिध्यते । देवानित्यत्र पूर्ववद्गत्वानु-
नासिकौ ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे सप्तविंशो वर्गः ॥

इंद्र सोममित्यादिकस्य द्वादशर्चस्य चतुर्थस्य सूक्तस्य ऋषि-
च्छंदमौ पूर्ववत् । यद्यप्येतत्सुक्तं ऋत्स्नमृतदेवताकं तथापि
प्रत्यृचमिन्द्रादिदेवतांतराणि मिलितानि । तथा चनुकुम्यते ।
इंद्र सोममृतस्य तत्रैन्द्रो मारुती त्वाष्ट्रान्मेयैद्रौ मैत्रावरुणी

चतस्रा द्रविणोदस आश्विन्याग्ने व्यृतुदेवताः सर्वत्रेति । [विमि-
योगस्तु स्मार्ती द्रष्टव्यः । तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

इंद्र सोमं पिब ऋतुना त्वा विशंत्विंदवः ।

मत्सरासस्तदोकसः ॥ १ ॥

इंद्र । सोमं । पिब । ऋतुना । आ । त्वा । विशंतु ।

इंदव । मत्सरासः । तत्तदोकसः ॥ १ ॥

हे इंद्र ऋतुना सह सोमं पिब । इंदवः पीयमानाः
सोमास्त्वा त्वामाविशंतु । कौटुशाः । मत्सरासः । तदोकसः ।
तदोकसः । तद्विवासाः । सर्वदा त्वदुदरस्थायिन इत्यर्थः ॥
इंद्र । षाष्ठिकसामंत्रिताद्युदात्तत्वं । सोमं । अतिस्तुस्वित्या-
दिना मन् । निच्वादाद्युदात्तः । पिब । पिबा मित्रस्येत्यत्रोक्तं ।
अस्या त्वा विशंत्वित्युत्तरवाक्यगताख्यातार्थेन सह समुच्चयार्थ-
श्चशब्दो लुप्तः । अतश्चादिलोपे विभाषेतीयं प्रथमा तिङ्भिर्भक्तिर्न
निहन्यते । विशंत्विति चलोपमास्येऽपि द्वितीयात्वाद्निहन्यत
एव । संहितायामाहुण इति प्राप्तस्य गुणस्य ऋत्यकः । पा०
६. १. १२८. । इति शाकल्यमते प्रकृतिभावादभावः । इंदवः ।
प्र वो भ्रियंत इत्यत्राक्तं । मत्सरासः । तत्रैवोक्तं । आज्ञसेर-
सुगित्यसृक् । तदोकसः । तदेवौकः स्थानं येषां ते तथोक्ताः ।
बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

मरुतः पिबत ऋतुना पोत्रायज्ञं पुनीतन ।

यूयं हि ष्ठा सुदानवः ॥ २ ॥

मरुतः । पिबत । ऋतुना । पोत्रात् । यज्ञं । पुनीतन ।

यूयं । हि । ष्ठा । सुदानवः ॥ २ ॥

हे मरुतः ऋतुना सह पोत्रात्योदनामकस्य ऋत्विजः
 पात्रात्सोमं पिबत । ततोऽस्मादौयं यज्ञं पुनीतन । शोधयत ।
 ॐ सुदानवः । शोभनदातारो मरुतः । हि यस्मादौयं स्य ।
 युष्माकं शोधयितृत्वं प्रसिद्धं । तस्माच्छोधयतेत्यर्थः ॥ पिबत ।
 अत्र तिङोऽदुपदेशाच्छपः परत्वाङ्गमावंधातुकानुदात्तत्वं । धातु-
 स्वरः । पूर्वामंत्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वान्निघाता-
 भावः । पूर्ववत्प्रकृतिभावः । पोत्रात् । पोतुः संबंधि पात्रं
 पोत्रं । तस्येदमित्यण् । तद्धितेष्वचामादेः । पा० ७. २. ११७. ।
 इति प्राप्ता वृद्धिः सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति न
 भवति । नन्वेवमंत्यस्य ऋकारस्याचो जिति । पा० ७. २.
 ११५. । इति वृद्धिः प्राप्नोति । त्वाङ्गो जागत इत्यत्र हि विप्रति-
 पेधे परं कार्यमिति परयादिबृहदांत्योपधलक्षणा वृद्धिर्बाध्यत
 इत्युक्तं । इह तु परस्या आदिबृहदेच्छांदसत्वेन निवृत्तत्वादेत्य-
 वृद्धिः प्राप्नोत्येवेति । एवं तर्ह्यत्राप्यादिबृहद्विरौकारः क्रियतां ।
 तस्य तु छांदस ओकारो भविष्यति । पुनीतन । पूज् पवने ।
 लोट् । लोटो लङ्ङुदिति लङ्ङावात्तस्य तस्यस्यमिर्पांमिति
 तादेशः । त्रयादिभ्यः श्रा । ई हल्यघोरितौकारः । तमनमनश्च-
 नाश्चेति तनादेशः । प्वादीनां ऋस्व इति ऋस्वः । प्रत्ययद्वय-
 स्यापि सार्वधातुकमपिदिति ङित्वात्स्वस्वपूर्वयोरिकोर्गुणा-
 भावः । यूयं । युष्मदः परस्य जसो ङेप्रथमयोरम् । पा० ७. १.
 २८. । इत्यमादेशः । न विभक्तौ तुस्माः । पा० १. ३. ४. ।
 इति मकारस्येत्संज्ञाप्रतिषेधः । यूयवयौ जसि । पा० ७. २.
 ८३. । इति मपर्यंतस्य यूयादेशः । शेषे लोपः । अळ यया-
 देशात्प्राग्विवांतरंगत्वात्प्रातिपदिकस्यांतोदात्तत्वं । शेषनिघातः ।

ततो यूयादेशः स्थानेऽन्तरतमः । पा० १. १. ५०. । इति सर्वा-
नुदात्तः । तत्र शेषलोपोऽत्यलोप इति पचे पूर्वसवर्णदीर्घत्वं
बाधित्वा योऽयममि पूर्व इति प्रातिपदिकांतेनोदात्तेन सङ्हा-
नुदात्तस्य सुप एकादेशः स एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः ।
टिलोपपचे तूदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं । स्थ । अथ
भुवि । लटो मध्यमबहुवचनं थ । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति
शपो लुक् । असोरलोप इत्यकारलोपः । व्यत्ययेन षत्वं । हि
चेति निषेधात्तिङ्ङितिङ्ङ इति निघातो न भवति । मंहिता-
यामन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं । अत्र हे सुदानवो
यूयं हि स्थेति विवक्षितं । सुदानवः । दाभाभ्यां नुः । उ०
३. ३२. । सोः प्रादिसमासः । आसंक्षितनिघातः । अत्र यूय-
मित्युद्दिश्य सुदानवः स्थेति न विधीयते येनानामसंक्षितान्नि-
घातो न स्यात् । किंतु सुदानव इति सिद्धवद्वाक्यत्वेन
संबोधान्येषु मारुतसूक्तेषु मरुतां प्रसिद्धाप्रभवातिशयाद्ययं
स्थेति युष्मच्छब्देन प्रतिनिर्दिश्य पुनीतनेति प्रार्थने पवने
तेषां हेतुत्वं हिशब्देनोच्यते ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अभि यज्ञं गृणीहि नो ग्नावो नेष्टः पिब ऋतुना ।

त्वं हि रत्नधा असि ॥ ३ ।

अभि । यज्ञं । गृणीहि । नः । ग्नावः । नेष्टरिति ।

पिब । ऋतुना । त्वं । हि । रत्नधाः । असि ॥ ३ ॥

ग्नाशब्दः स्त्रीवाची । तथा च यास्क आह । मेना ग्ना
इति स्त्रीणां मेना मानयंत्येना ग्ना मच्छंत्येनाः । नि० ३.
२१. । इति । ग्ना अस्य संतीति ग्नावान । नेष्टशब्दोऽत्र

त्वष्टारं देवमाह । कस्मिंश्चिद्देवसत्त्वे नेष्टृत्वेन त्वष्टुर्वृत्तत्वात् ।
हे ज्ञावः पद्मोयुक्त नेष्टः । त्वष्टः । नोऽस्मादोयं यज्ञमभि-
गृणोहि । अभितो देवानां समीपे स्तुहि । ऋतुना सह त्वं
सोमं पिब । हि यस्मात्त्वं रत्नधा असि । रत्नानां दातासि ।
दाता भवसि । तस्मात्सोमं पातुमर्हसोत्यर्थः ॥ अभि ।
उपगर्गाश्चाभिवर्जमिति पर्युदासादभेरंतोदात्तत्वं । गृणोहि ।
गृ शब्दे । लोटि सिपो हि । कथादिभ्यः आ । हेडिंत्वादी
हृष्यघोरितोत्वं । आप्रत्ययस्य डिच्चाङ्गुणाभावः । प्वादीनां
ङस्वः । तिङ्ङतिङ् इति निघातः । ज्ञा अस्य संतीति
मतुप् । व्यत्ययेन यत्वं । संबुद्धौ मतुवसो कुरिति कृत्वं ।
विसर्गः । पादादित्वेनामंत्रितनिघाताभावात् षाष्टिकमामं-
त्रिताद्युदात्तत्वं । ज्ञाव इत्यस्य विशेषणतया विशेषवचन-
त्वात्सामंत्रिते समानाधिकरण इति निषेधाभावादविद्यमान-
वत्त्वेनोत्तरस्य नेष्टृशब्दस्य षाष्टिकमाद्युदात्तत्वं । पिब । शपः
पित्वाद्वातुस्वरः । पूर्वयोरामंत्रितयोरविद्यमानवत्त्वेन निघाता-
भावः । रत्नानि दधातीति रत्नधाः । क्तिप् चेति क्तिप् ।
धातुस्वरः । समासे क्तुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते ।
असि । सिपः पित्वाद्वातुस्वरः । तिङ्ङतिङ् इति निघातो न
भवति हि चेति प्रतिषेधात् ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

अग्ने देवां इहा वह सादया योनिषु त्रिषु ।

परि भूष पिब ऋतुना ॥ ४ ॥

अग्ने । देवान् । इहा । आ । वह । सादय । योनिषु ।

त्रिषु । परि । भूष । पिब । ऋतुना ॥ ४ ॥

हे अग्ने देवानिहास्मिन्कर्मण्यावह । ततो योनिषु स्थानेषु
 त्रिषु सवनेषु सादया । देवानुपवेशय । ततस्तान्परिभूष ।
 अलंकुरु । ऋतुना सह त्वं सोमं पिब ॥ अग्ने देवानित्यौषं
 पादो गतः । योनिषु । यु मिश्रणे । वह्निश्रीत्यादिना । ङ० ४,
 ५२ । निप्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तः । त्रिषु । षट्त्रिचतुर्भ्यो
 हलादिः । पा० ६, १, १७८ । इति विभक्तोरुदात्तत्वं । भूष
 अलंकारे । तिङ्ङितिङ् इति त्रिधातः । पिब । ऋतुना ।
 गतौ ॥

पंचमौमृचमाह ॥

ब्राह्मणादिन्द्र राधसः पिबा सोममृतूर्नु ।

तवेहि मख्यमस्तृतं ॥ ५ ॥

ब्राह्मणात् । इन्द्र । राधसः । पिब । सोमं । ऋतून् ।

अनु । तव । इत् । हि । मख्यं । अस्तृतं ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ब्राह्मणाद्ब्राह्मणाच्छसिर्बद्धाद्राधसो धनभृतास्या-
 द्वात्सोमं पिब । किं कृत्वा । ऋतूननु । ऋतुदेवाननुसृत्य ।
 ऋतवोऽपि पिबंत्वित्यर्थः । हि सस्मात्तवेत्तव मख्यमस्तृतमृतु-
 नामविच्छिन्नं । तस्मादृतुभिः सह पानं युक्तं ॥ ब्राह्मणात् ।
 ब्रह्मशब्देनात्र ब्रह्मवर्गे द्वितीयो ब्राह्मणाच्छसौ कथ्यते । स च
 पुङ्क्तिर्गो शेषनिघातेनानुदात्तादिः । तस्य संबन्धुच्छिष्टश्चमसः ।
 स च तस्यैवावयववन्नियत इत्यवयवविवक्षायामनुदात्तादेरञ् ।
 पा० ४, २, ४४ । तेन जित्वादाद्युदात्तश्चमसपरोऽत्र ब्राह्मण-
 शब्दः । राधसः । सर्वधातुभ्योऽसुन् । नित्वादाद्युदात्तः ।
 पिब । ष्पादादित्वादाद्युदात्तत्वं । इचोऽतस्तिङ् इति दीर्घत्वं ।
 ऋतूरन्वित्यत्र दीर्घादटि समानपाद इति नकारस्य कृत्वं ।

अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा । पा० ८, ३, २ । इत्युकारस्यानुनासिकत्वं । तव । युष्मदस्मद्भां ङसोऽश् । पा० ७, १, २७ । श्रित्वात्सर्वादेशः । तामसौ ङसोति तवादेशः । युष्मदस्मद्भाङ्गोऽसौऽङात्तत्वं । सख्यं । सख्यः कर्म सख्यं । सख्युर्यः । यस्येति लोपः । प्रत्ययस्वरः । अस्तृत् । स्तृणातेहिंसार्थस्य ऋः । नञसमासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

षष्ठोऽष्टकमाह ॥

युवं दत्तं धृतव्रत मित्रावरुण दूलभं ।

ऋतुना यज्ञमाशाय ॥ ६ ॥

युवं । दत्तं । धृतऽव्रता । मित्रावरुणा । दुऽदभं ।

ऋतुना । यज्ञं । आशाय इति ॥ ६ ॥

हे धृतव्रता स्वीकृतकर्माणौ मित्रावरुणा हे मित्रनामकं परुणनाकौ देवौ युवमुभौ युवाऽऋतुना सहास्मदीयं यज्ञमाशाये । व्याप्रथः । कौटुशं यज्ञं । दत्तं । प्रदत्तं । दूलभं । दुर्देहं । शत्रुभिर्दग्धं विनाशयितुमशक्यमित्यर्थः ॥ युवं । प्रथमाद्विवचनस्य ङे प्रथमयोरमित्यमादेशः । युवावौ द्विवचने । पा० ७, २, ८२ । इति मपयंतस्य युवादेशः । शेषे लोप इति टिलोपऽन्त्यलोपो वा । अमि पूर्वत्वं । भाषायामेव ह्यात्वं । टिलोपपक्ष उदात्तनिवृत्तिस्वरेणाम उदात्तत्वं । अन्त्यलोपपक्ष एकादेश उदात्तः । दत्तं । दत्तं वृद्धौ । दत्तं त्यनेनेति करणे ङञ् । एवं हि पुल्लिङ्गत्वानियमः । अन्यस्थानियम इति नपुंसकत्वं । धृतव्रता मित्रावरुणा । धृतानि व्रतानि याभ्यस्तौ धृतव्रतौ । मित्रश्च वरुणश्च मित्रावरुणौ । उभयत्रभ्युपां सुलुगित्यादिना विभक्तेराकारः । मित्रशब्दस्य देवताद्वहे

चेत्थानडादेशः । प्रथमसामंखितनिघातः । द्वितीयस्य पादा-
दित्वादायुदात्तत्वं । संहितायां क्वांसं ऋस्वत्वं । दूलभं ।
दह भस्मोकरणे । दुःखेन दह्यत इति दुर्दहं । ईषद्दुःसुखि-
त्यादिना । पा० ३, ३, १२६, । दुर्युपपदे दग्धे खल । व्यत्ययो
बहुक्षमित्युकारस्य ऊकारो रेफस्य लोपो दकारस्य डकारो
हकारस्य भकारः । लितौति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं । कदुत्तर-
पदत्वं स एव शिष्यते । आशाथे । अशू व्याप्नो । क्वांसं लुङ्-
लङ्लिट् इति वर्तमाने लिट् । मध्यमद्विवचनमाथां । टेरेत्वं ।
अत आदेः । पा० ७, ४, ७०, । इत्यभ्यासस्य दीर्घः । अग्नोतिष्ठ ।
पा० ७, ४, ७२, । इति प्राप्नो नुडागमोऽनित्यमागमशासन-
मिति निवर्तते ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमेऽष्टाविंशो वर्गः ॥

सूक्ते सप्तमौचमाह ॥

द्रविणोदा द्रविणसो ग्रावहस्तासो अध्वरे ।

यज्ञेषु देवमोलते ॥ ७ ॥

द्रविणऽदाः । द्रविणसः । ग्रावऽहस्तासः । अध्वरे ।

यज्ञेषु । देवं । ईलते ॥ ७ ॥

अध्वरेऽग्निष्टोमे प्रकृतिरूपे यज्ञेषु विकृतिरूपेषूक्थ्यादिषु
च देवमग्निमीलते । ऋत्विजः स्तुवंति । कीदृशा ऋत्विजः ।
द्रविणसः । धनार्थिनः । ग्रावहस्तासः । अभिषवसाधनपाषाण-
धारिणः । कीदृशं देवं । द्रविणोदाः । धनप्रदं । यद्वा धन-
प्रदोऽग्निः सोमं पिबत्विति शेषः । तमेतं मन्त्रं यास्क एवं
निर्वक्षि । नि० ८, १, । द्रविणोदाः कस्माद्धनं द्रविणमुच्यते
यदेनदभिद्रवंति बलं वा द्रविणं यदेनेनाभिद्रवंति तस्य दाता

द्रविणोदास्यस्यैषा भवति । द्रविणोदा द्रविणस इत्यादि ।
 सोऽयं यास्कोक्तो निर्वचनप्रपञ्चस्तस्मिन्नेव ग्रंथेऽवगन्तव्यः ॥
 द्रविणोदाः । द्रदक्षिभ्यामिनन् । उ० २. ५२. । निच्चादाद्यु-
 दात्तो द्रविणशब्दः । तद्दातीति द्रविणोदाः । क्तिप् चेति
 क्तिप् । पूर्वपदस्य सकारोपजनश्छांदसः । कत्वोत्वे । कदुत्तर-
 पदप्रकृतिस्वरत्वं । देवविशेषणत्वेनैकवाक्यतापक्षे द्वितीयायाः
 स्वादेशः । अथवा द्रविणमात्मन इच्छन्ति द्रविणस्यन्ति । सुप
 आत्मनः क्यच् । सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायां सुस्वक्तव्यः ।
 पा० ७. १. ५१. ३. । इति क्यचि परतः सुगागमः । द्रविणस्यतेः
 संपदादित्वाद्भावे क्तिप् । अनो लोपः । कौ लुप्तं न स्थानिव-
 द्भवति । पा० १. १. ५८. २. । इति तस्य स्थानिवत्त्वप्रति-
 षेधाद्यलोपः । एवं द्रविणस्यशब्दो धनेच्छावचनः । द्रविणेच्छा
 दस्यति यथेष्टधनप्रदानेनोपचपयतीत्यर्थे दसु उपचय इत्य-
 स्मादंतर्भावितख्यर्थात्क्तिप् चेति क्तिप् । एवं द्रविणोदःशब्दः
 सकारांतो भवति । तथा द्रविणोदसाः प्रवादा भवन्तीति
 नैरुक्ता व्यवहार उपपद्यते । नि० ८. २. । अतो द्रविणोदस-
 शब्दो भिन्नवाक्यत्वे स्वार्थं प्रथमा । एकवाक्यत्वे तु व्यत्ययेन
 द्वितीयार्थो भवति । द्रविणस इत्यत्रापि वाक्यभेदपक्षे द्रविणसः
 सोमस्येत्यर्थे सकारोपजनश्छांदसः । आद्युदात्तत्वं तु नियमेन
 स्थितं । ऋत्विग्विशेषणत्वेनैकवाक्यत्वपक्षे तु क्यजन्तात्क्तिप् ।
 अतो लोपादि पूर्ववत् । अत्र तु पक्षे क्यचश्चित्त्वेनांतोदात्तस्ये
 प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । यावयुक्ता हस्ता येषां ते याव-
 हस्तासः । आज्ञसेरसुक । यावशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः ।
 बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अध्वरे । न विद्यते ध्वरो हिंसा

यस्मिन् । नवसुभामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । ईलते । अनुदात्ते-
त्त्वादात्मनेपदं । अदिगभृतिभ्य इति शपो लुक् । च्छस्या-
दादेशः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

द्रविणोदा ददातु नो वसूनि यानि शृण्वरे । देवेषु
ता वनामहे ॥ ८ ॥

द्रविणऽदाः । ददातु । नः । वसूनि । यानि । शृण्वरे ।
देवेषु । ता । वनामहे ॥ ८ ॥

द्रविणोदा देवो नोऽस्मभ्यं वसूनि धनानि ददातु यानि
धनानि शृण्वरे हविरुपयुक्तत्वेन श्रूयन्ते । तानि च सर्वाणि
धनानि देवेषु निमित्तभूतेषु वनामहे । संभजामः । धनैर्देवा-
न्यष्टं तानि स्वीकुर्म इत्यर्थः ॥ द्रविणोदाः । गतं । वसूनि ।
शस्त्रस्त्रिहोत्यादिना । उ१ १. १०. । उपत्ययः । निदित्यनु-
त्तेराद्युदात्तः । शृण्वरे । शृ श्रवणे । छंदसि लुङ्लङ्लिट्
इति वर्तमाने लिट् । च्छ इरेच् । पा० ३. ४. ८१. । छंदस्यभ-
यथेति सार्वधातुकत्वे व्यत्ययेन श्रुः । तत्संनियोगेन शृभावश्च ।
उवाङि प्राप्ते हुश्रुवोः सार्वधातुके । पा० ६. ४. ८७. । इति
यणदेशः । चित इत्थंतोदात्तत्वं । यदृत्तान्नित्यमिति निघात-
प्रतिषेधः । ता । श्रेष्ठं छंदसि बहुलमिति श्रेलोपः । नलोपः
प्रतिपदिकांतस्य । पा० ८. २. ७. । इति नलोपः । वनामहे ।
वन षण संभक्तौ । व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥

नवमीमृचमाह ॥

द्रविणोदाः पिपौषति जुहात प्र च तिष्ठत ।

नेष्ट्रादृतुभिरिष्यत ॥ ९ ॥

द्रविणःऽदाः । पिपीषति । जुहोत । प्र । च । तिष्ठत ।

नेष्टात् । ऋतुऽभिः । इष्यत ॥ ८ ॥

• द्रविणोदा देव ऋतुभिः सह नेष्टास्तेऽसंबन्धिपात्रात्पि-
पीषति । सोमं पातुमिच्छति । ततो हे ऋत्विज इष्यत ।
होमस्थाने गच्छत । गत्वा च जुहोत । होमं कुरुत । हुत्वा
प्रतिष्ठत च । होमस्थानात्स्थानान्तरं प्रति प्रस्थानमपि कुरुत ॥
द्रविणोदाः । गतं । पिपीषति । पा । आने । पातुमिच्छतीति
सन् । क्वांस ईकारः । तिङ्ङतिङ् इति निघातः । जुहोत ।
लोणमध्यमबहुवचनं । तस्य लङ्ङावात्तादेशः । तस्य तमनस-
नथनाश्चेति तवादेशः । तस्य पित्वाङ्गुणः । अभ्यस्तानामादि-
रित्यनुवृत्तावनुदात्ते च । पा० ६. १. १८०. । इत्याद्युदात्तत्वे
प्राप्ते भोक्त्रीभृद्भुमदजनघनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पुर्वं पिति
पा० ६. १. १८२. । इत्योकार उदात्तः । तिष्ठत । छा
गतिनिवृत्तौ । लोणमध्यमबहुवचनस्य यस्य लङ्ङावात्तादेशः ।
शपि पात्राभ्येत्यादिना तिष्ठादेशः । समवप्रविभ्यः स्थः । पा०
१. ३. २२. । इत्यात्मनेपदं न भवति । तत्रानुवृत्तस्य निर्दिष्ट-
ग्रहणस्यानन्तर्यार्थत्वात् । अत्र चशब्देन व्यवधानात्ते प्राग्घातो-
रित्युपसर्गत्वेन प्राक्प्रयोक्तव्यस्यापि प्रशब्दस्य व्यवहिताश्चेति
क्वंसि व्यवहितप्रयोगः । अत्र चशब्दो जुहोतेति पूर्वेण सह
समुच्चयार्थः । न पुनरिष्यतेत्युत्तरेण । तेनाप्रथमत्वाच्चवायोगे
प्रथमा । पा० ८. १. ५८. । इति निषेधाभावात्तिङ्ङतिङ्
इति निघातः । नेष्टात् । पोत्राद्यङ्गं पुनौ तनेत्यत्र पोत्रशब्देन
यदुक्तं तदत्र द्रष्टव्यं । इष्यत । इष गतौ । लोणमध्यम-
बहुवचनं ॥

दशमीमृचमाह ॥

यत्वा तुरीयमृतुभिर्द्रविणोदी यजामहे । अध

स्मा नो ददिर्भव ॥ १० ॥

यत् । त्वा । तुरीयं । ऋतुऽभिः । द्रविणऽदः । यजामहे ।

अध । स्म । नः । ददिः । भव ॥ १० ॥

हे द्रविणोदी देव यद्यस्मात्कारणादृतुभिः सह त्वां यजामहे । अधेत्ययं निपातस्तच्छब्दार्थः । तस्मात्कारणाद्गोऽस्मभ्यं ददिर्घनस्य दाता भव स्म । अवश्यं भव ॥ तुरीयं । चतुर्थं पूरणं । चतुरम्बुयतावाद्यक्षरलोपश्च । पा० ५. २. ५१. १. । इति कप्रत्ययः । तस्य प्रत्ययस्वरेणोदात्तात्प्रागेवायनेयीनि-
त्वादिना । पा० ७. १. २. । ईयादेशः । आयनादिषूपदेशिव-
च्चनं स्वरसिद्धार्थमिति वचनाभ्युक्त आदेशे प्रत्ययस्वरेणकार-
उदात्तः । द्रविणोदः । उक्तं । पादादित्वादामंत्रिताद्युदात्तत्वं ।
यजामहे । अत्र शपः पित्त्वेन तिङश्च लसार्वधातुकस्वरे
धातुस्वर एव । पूर्वस्यामंत्रितस्याप्यविद्यमानवत्त्वाद्यदृक्तयोगाद्वा
न निघातः । व्यवहितयोगेऽपि हि स निषेध इत्युक्तं । अध ।
क्वांसो घकारः । स्म । चादिरनुदात्तः । संहितायां निपातस्य
चेति दीर्घः । ददिः । डुदाज् दाने । आदृगमहनजनः किकिनी
लिट् च । पा० ३. २. १७१. । इति कप्रत्ययः । लिङ्ग-
वाङ्मिर्वचनादि । आतो लोप इटि च । पा० ६. ४. ६४. ।
इत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

एकादशमृचमाह ॥

अग्निना पिबतं मधु दीद्यन्तो शुचिन्नता । ऋतुना

यज्ञवाहसा ॥ ११ ॥

अश्विना । पिबतं । मधु । दौद्यग्नी इति दौदिऽअग्नी ।

शुचिऽव्रता । ऋतुना । यज्ञऽवाहसा ॥ ११ ॥

हे अश्विनौ मधु माधुर्यपितं सोमं पिबतं । कीदृशी ।
दौद्यग्नी । द्योतमानाहवनीयाद्यग्नियुक्तौ । शुचिव्रता ।
शुद्धकर्माणौ । ऋतुना । ऋतुदेवतया सह । यज्ञवाहसा ।
यज्ञस्य निर्वाहकौ ॥ अश्विना । संबोधनद्विवचनस्य सुपां सुलु-
गित्याकारः । आमंत्रिताद्युदात्तः । पिबतं । शपः पित्त्वादनु-
दात्तत्वं । तिङ्श्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते ।
मधु । फलिपाटीत्यादिना उपत्ययः । निदित्यनुवृत्तेर्निष्वा-
दाद्युदात्तः । दौद्यग्नी । दिवु क्रीडादौ । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत
इति विच् । वेरपृक्तलोपाहलि लोपो बलीयानिति प्रथम-
वकारस्य लोपः । पा० ६. १. ६६. ६७. । प्रथमं प्रत्ययलोपेऽहि-
वर्णाश्रयविधौ प्रत्ययलक्षणं नास्त्येति निषेधाहलि लोपो न
स्यात् । क्वांदसं द्विवचनं । तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वं ।
यङ्लुगंतादा संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इत्यभ्यासस्य गुणाभावः ।
दौदिरग्निर्ययोस्ती दौद्यग्नी । आमंत्रिताद्युदात्तत्वं । पादा-
दित्वाच्च निघातः । शुचिव्रता । शुचि व्रतं ययोस्ती । सुपां
सुलुगित्याकारः । दौद्यग्निशब्दस्य सामान्यवचनत्वेन नामंत्रित-
इत्यविद्यमानवस्त्वप्रतिषेधादाष्टमिकनिघातत्वं । पूर्वस्य परां-
गवद्भावाद्देकस्वर्यं । यज्ञवाहसा । वह प्रापणे । यज्ञं वहत इति
यज्ञवाहसौ । वहिहाधाञ्भ्यश्छंदसि । उ० ४. २२०. ।
इत्यसुन् । तत्र हि गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं
चेति वचनात्कोपपदानामपि भवति । उ० ४. २२६. । इत्युक्तं ।
निदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः । सुपां सुलुगित्यादिना विभक्ते-

राकारः । आमंत्रितनिघातः । असामर्थ्यात्पूर्वस्य न परां-
गवद्भावः ॥

हादशीमृचमाह ॥

गार्हपत्येन संत्य ऋतुना यज्ञनौरमि ।

देवान्देवयते यज ॥ १२ ॥

गार्हपत्येन । संत्य । ऋतुना । यज्ञऽनीः । अमि ।

देवान् । देवऽयते । यज ॥ १२ ॥

हे संत्य ऋतुप्रदाग्निदेव गार्हपत्येन गृहपतिमंबंधिना
रूपेन युक्तः सन् ऋतुना ऋतुदेवेन सह यज्ञनौर्यज्ञस्य निर्वाह-
कोऽसि । तस्मात्त्वंदेवयते देवविषयकामनायुक्ताय यजमानाय
देवान्यज ॥ गार्हपत्येन । गृहपतिना संयुक्ते अग्निः । पा० ४. ४.
८०. । यस्येति लोपः । जित्वादादिर्वाहिराद्युदात्तत्वं च ।
गृहपतित्वमित्यर्थे पत्यंतपुरोहितादिभ्यः । पा० ५. १. १२८. ।
इति यक्त्वंतोदात्तत्वं स्यात् । संत्य । मनने भव । षण् दाने ।
क्लिच्क्लौ चेति क्लिच् । न क्लिचि दीर्घश्च । पा० ६. ४. ३८. ।
इति दीर्घनलोपाभावः । भवे कंदमौति यत् । तच्च साधुरिति
वा । निघातः । यज्ञं नयतीति यज्ञनौः । तस्मिन्निषेत्यादिना
क्लिप् । कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । देवयते । देवानात्मन इच्छतीति
देवयन् । तस्मै । क्वचि चेतोत्वं न भवति । न कंदस्यपुत्रस्येति
निषेधात् । अश्वाघस्येत्यात्वविधानादात्वनिषेधे प्राप्तस्य दीर्घ-
स्याप्येष निषेध इत्युक्तं । शतुरनुमो नयजादौ इति विभक्ते-
रुदात्तत्वं । अत्र क्वचिच्चित्वादंतोदात्तत्वं । शपः पित्वादनु-
दात्तत्वं । शतुश्च लसावधातुकस्वरेणोभयोः क्वचा सहैकादेश

एकोदेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । तस्मादंतोदात्तत्वात्परस्य विभक्तेः शतरनुमी नद्यजादौ इत्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथम एकोनविंशो वर्गः ॥

आ त्वा वहंत्विति पंचमं नवचं सूक्तं । ऋषिच्छंदसी पूर्ववत् ॥ अनुवर्तेते विशिषादशाभावादिद्वौ देवता । विनियोगस्तु प्रातःसवने मैत्रावरुणस्योन्नोद्यमाने सूक्तमा त्वा वहंतु हरय इति । तथा च द्विदेवत्यैश्चरंतीति खंडे सूत्रितं । उन्नोद्यमानेभ्याऽन्वाहा त्वा वहंतु । आ० ५. ५. । इति । तथा षाडशिगस्त आ त्वा वहंतु हरय इति तिस्रः । तथा सूत्रितमथ षोलशोति खंडे । आ त्वा वहंतु हरय इति तिस्रा गायत्रयः । आ० ६. २. । इति । तस्मिन्सूक्त प्रथमाष्टकमाह ॥

आ त्वा वहंतु हरयो वृषणं सोमपीतये । इंद्र

त्वा सूरचक्षसः ॥ १ ॥

आ । त्वा । वहंतु । हरयः । वृषणं । सोमपीतये ।

इंद्र । त्वा । सूरचक्षसः ॥ १ ॥

हे इंद्र वृषणं कामानां वर्षितारं त्वां सोमपीतये सोमपानार्थं हरयस्त्वदीया अश्वा आवहंतु । अस्मिन्कर्मस्थानयंतु । तथा सूरचक्षसः सूर्यसमानप्रकाशयुक्ता ऋत्विजस्त्वां मंचैः प्रकाशयंत्विति शेषः ॥ हरंतीति हरयः । इन् सर्वधातुभ्य । उ० ४. ११८. । इतीन् । नित्यादाद्युदात्तः । वृषणं । कनिन्युवृषितक्षोत्यादिना कनिन् । कित्त्वान्नघृपधगुणाभावः । वा षपूर्वस्य निगमे । पा० ६. ४. ८. । इति विकल्पितमुपधादीर्घत्वं । सोमपीतये । ऐभिरग्न इत्यत्रोक्तं । सूरचक्षसः । चक्षिड् व्यक्तायां वाचि । सर्वधातुभ्योऽसुन् । चक्षिड्

स्थायिति न भवति । अनसीः प्रतिषेधो वक्तव्यः । पा० २. ४. ५४. ३. इति निषेधात् । षू प्रेरणे । सवतीति सूरः । सुसूधागृधिभ्यः क्रन् । उ० २. २५. इति क्रन् । कित्त्वाङ्गुष्म-
भावः । नित्त्वादाद्युदात्तः । सूरवत्स्थानं प्रकाशो येषां ।
अहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

इमा धाना घृतस्रुवो हरी इहोपवक्षतः । इदं

सुखतमे रथे ॥ २ ॥

इमाः धानाः । घृतस्रुवः । हरी इति । इह । उप ।

वक्षतः । इदं । सुखतमे । रथे ॥ २ ॥

हरिशब्द इन्द्ररथस्य वोढारावश्चावाचष्टे । तथा च श्रुत्यंतरं
हृर्योः स्थातेति । हरिभ्यां त्वेदो देवतां गमयत्विति च ।
एतदेवाभिप्रेत्य निबंटुकार आह । हरी इन्द्रस्येति । तादृशौ
हरी इमा यागार्थं वेद्यामासादितत्वेन पुरोवर्तिनीर्धाना भ्रष्ट-
यवतंडुलानुद्दिश्य सुखतमे रथे इदं स्थाप्यास्मिन्कर्मण्युपवक्षतः ।
वेदिसमोपे वहतां । कोटशौर्धानाः । घृतस्रुवः । अलंकरणो-
पस्तरणाभिघरणेन घृतस्राविणोः ॥ धीयंत इति धानाः ।
धापृवस्रज्यतिभ्यो नः । उ० ३. ६. इति नः । प्रत्ययस्वरः ।
घृतस्रुवः । घृतं स्रुवंतीति घृतस्रुवः । किपि तुगभावश्चांदसः ।
धातुस्वरः । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । स्रोः संयोग-
पूर्वत्वेन यणभावादुवडादेशः । हरी । हृज् हरणे । सर्वधातुभ्य
इन् । नित्त्वादाद्युदात्तः । प्रगृह्यत्वात्संहितायां प्रकृति-
भावः । वक्षतः । प्रार्थनास्थे लिङर्थे लेट् । तस्य प्रथम-
पुरुषद्विवचनं तस् । लेटोऽडाटावित्यडागमः । शपि प्राप्ते

सिक्वङ्गुलं लैटीति सिप् । ढत्वकुत्वषत्वानि । तिङ्ङितिङ् इति
निघातः । सुखतमे । गतं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

इंद्रं प्रातर्हवामहे इंद्रं प्रयत्यध्वरे । इंद्रं सोमस्य
पीतये ॥ ३ ॥

इंद्रं । प्रातः । हवामहे । इंद्रं । प्रयति । अध्वरे ।

इंद्रं । सोमस्य । पीतये ॥ ३ ॥

प्रातः कर्मरंभे प्रातःसवन इंद्रं हवामहे । आह्वयामः ।
तथैवाध्वरे सोमयागे प्रयति प्रगच्छति प्रारभ्य वर्तमाने सति
माध्यंदिने सवने तमिंद्रं हवामहे । तथा यज्ञस्य समाप्त्यवसरे
तृतीयसवने सोमस्य पीतये सोमपानार्थं हवामहे ॥ प्रातः ।
स्वरादिष्वंतोदात्तो निपातितः । हवामहे । ह्वेजो लटि
शपि परतो ह्वः संप्रसारणमित्यनुवृत्तौ बहुलं कंदसौति संप्र-
सारणं । परपूर्वत्वं । गुणावादेशौ । प्रयति । इण् गतौ ।
लटः शट् । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । शतुर्ङित्त्वा-
द्गुणाभावः । प्रादिसमासः । कृद्गृहणे गतिकारकपूर्वस्यापि
ग्रहणमिति वचनात्प्रत्ययग्रहण इति नियमाभावात् शतुरनुमो
नद्यजादी इति विभक्तोरुदात्तत्वं । अध्वरे । उक्तं । संहिताया-
मुदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य । पा० ८, २, ४ ।
इत्यकारस्य स्वरितत्वं । पीतये । पा पाने । क्तिनि क्कंदसुमं-
तोदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

उप नः सुतमा गहि हरिभिरिंद्रं केशिभिः । सुते हि

त्व० हवामहे ॥ ४ ॥

उप । नः । सुतं । आ । गहि । हरिऽभिः । इन्द्र ।

केशिऽभिः । सुते । हि । त्वा । हवामहे ॥ ४ ॥

हे इन्द्र केशिभिः केशरयुक्तैर्हरिभिरश्वैस्त्वं नोऽस्मदीयं
सुतमभिषुतं सोमं प्रत्युप समीप आगहि । आगच्छ । सुतेऽभि-
षुते सोमे निमित्तभूते सति यस्मात्कारणात्त्वां हवामहे ।
त्वामाह्वयामः । तस्मादागच्छेति पूर्वत्रान्वयः ॥ गहि । गमे-
लोऽटः शिहिः । शप इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदमोति शपो लुक् ।
ब्रधुगभियमां छः । पा० ७, ३, ७७ । इति छत्वं न भवति ।
न लुमतांगस्वेति प्रतिषेधात् । अनुटात्तोपदेशेत्यादिनात्-
नः भिज्जनीपः । तस्यामिद्वदत्वाभादित्यामिद्वत्त्वादतो हरिति
हे इन्द्र भवति । केशिभिः । क्लिशरन् लो लोपश्च । उ० ५,
३३ । इत्यन् । मत्वर्थीय इनिः । प्रत्ययस्वरः । हवामहे ।
ह इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदमोति संप्रसारणं । शपः पित्वादन-
दात्तत्वं । तिङश्च लसार्धधातुक्स्वरेण धातुस्वर एव ।
तिङ्तिङ इति न निघातो हि चेति प्रतिषेधात् ॥

पंचमीमृचमाह ॥

सोमं नः स्तोममा गच्छुपेदं सवनं सुतं । गौरो न

दृषितः पिब ॥ ५ ॥

सः । इमं । नः । स्तोमं । आ । गहि । उप । इदं । सवनं ।

सुतं । गौरः । न । दृषितः । पिब ॥ ५ ॥

हे इन्द्र स त्वं नोऽस्मदीयमिमं स्तोमं स्तुतिं प्रत्यागहि ।
आगच्छ । आगमने हेतुरुच्यते । उप देवयजनसमीपे सुत-
स्तुतिपुतिसोमयुक्तमिदमिदानीमनुष्ठीयमानं सवनं प्रातःसव-
न्यादिरूपं कर्म वर्तते । तस्माद्गौरो न गौरमृच इव दृषितः

मन्निमं सोमं पिब ॥ सः इममित्यत्र मंहितायां सोऽचि लोपे
चेत्यादपूरणमिति सुलोपः । गहि । गतं । मवनं । सूयते-
ऽस्मिन्सोम इत्यधिकरणे ल्युट् । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं ।
ल्युङतात्सम्याः सुपां सुपो भवन्तीति वक्तव्यमिति वचना-
द्वितीया । अभिषुतसोमयुक्तमिदं मवनमिति कर्मण्येव
द्वितीया । तदा सुतशब्दादर्शनादित्वादच् । पा० २.
१२७ । लघितः । निष्ठा पिपासायां । निष्ठेति क्तः । प्रत्यय-
स्वरेणोदात्तः । पश्चादिट् । आगमा अनुदात्ता इत्यनुदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमं त्रिंशो वर्गः ॥

पूर्वोक्तं पठोमुच्यते ॥

इमे सोमाम इंदवः सुतासो अधि बर्हिषि । तां इंद्र महसे
पिब ॥ ६ ॥

इमे । सोमामः । इंदवः । सुतासः । अधि । बर्हिषि । तान् ।
इंद्र । महसे । पिब ॥ ६ ॥

इंद्रशब्द उंदो क्लेदन इति धातोरुत्पन्नः । इंदवः क्लेदन-
युक्ता इमे वेद्यामदस्थिताः सोमामस्तत्तत्पात्रगताः सोमा
बर्हिषि यज्ञेऽध्याधिक्येन सुतासोऽभिषुताः । हे इंद्र महसे
वन्नाथं तान्सोमान्पिब ॥ सोमामः । आज्ञसेरसुगिति जसो-
ऽसुगागमः । इंदवः । उक्तं । सुतासः । पूर्ववदसक् । मंहितायां
प्रकृत्यांतःपादमव्यपर इति प्रकृतिभावात्परपूर्वत्वं न भवति ।
बर्हिषि । बृहन्नेलोपश्चेतीम्प्रत्ययस्वरः । तां इंद्रेत्यत्र दीर्घा-
दटि समानपाद इति स्त्वं । यत्वयलोपी । अनुनासिकः ।
महसे । षह मूर्धणे । असृजन्तो निच्वादाद्युदात्तः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

अयं ते स्तोमो अग्रियोः हृदिस्पृगस्तु शंतमः । अथा सोमं सुतं
पिब ॥ ७ ॥

अयं । ते । स्तोमः । अग्रियः । हृदिस्पृक् । अस्तु । शमस्तमः ।
अथ । सोमं । सुतं । पिब ॥ ७ ॥

हे इन्द्र । अयमस्माभिः क्रियमाणः स्तोमः स्तोत्रविशेषो-
ऽग्रियः श्रेष्ठः सन् ते तव हृदिस्पृक् मनस्वंगीकृतः शंतमः
सुखतमोऽस्तु । अथ स्तुतेरनंतरं सुतमभिषुतं सोमं पिब ॥
अग्रियः । अग्रादित्यनुवृत्तौ घच्छौ चेति घच् । चित्त्वादंतो-
दाक्तः । हृदि स्पृशतीति हृदिस्पृक् । स्पृशोऽनुदके क्तिन् ।
पा० ३. २. ५८. । तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यलुक् । क्तिन्प्रत्य-
यस्य कुः । पा० ८. २. ६२. । इति शकारस्य कुत्वं । कृदुत्तर-
पदप्रकृतिस्वरत्वं । शंतमः । सुखकारद्रव्यवचनोऽत्र शमश्च ।
ततस्तमप् । अत्र सुखप्रकर्षस्य गुणद्वारा गुणनिष्ठद्रव्ये संक्रां-
तत्वादद्रव्यप्रकर्षे इति निषेधात् । पा० ५. ३. ५५. २. ।
किमेत्तिङ्ङ्ययैत्यादिना । पा० ५. ४. ११. । आम् न भवति
द्रव्यस्य स्वतः प्रकर्षाभावात् । ईदृगर्थ एव हि स निषेधः ।
अथा सोमं । मंहितायां निपातस्येति दीर्घः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

विश्वमित्सवनं सुतमिन्द्रो मदाय गच्छति । तत्रहा सोमपो-
तये ॥ ८ ॥

विश्वं । इत् । सवनं । सुतं । इन्द्रः । मदाय । गच्छति ।
तत्रहा । सोमऽपोतये ॥ ८ ॥

वृत्रहा शत्रुघातक इन्द्रः सोमपीतये सोमपानाय मदाय
तत्पानजन्यहर्षाय च विश्वमित्सर्वमपि सुतमभिषुतसोमयुक्तं
ब्रह्मनं प्रातःसवनादिरूपं कर्म गच्छति ॥ विश्वं । अग्निप्रुषी-
त्यादिना क्वन् । निष्वादाद्युदात्तः । सवनं सुतं । पूर्ववत् ।
मदाय । मदोऽनुपसर्ग इत्यप्प्रत्ययः । पित्वाद्वातुस्वरः ।
गच्छति । इषुगमियमां क्वः । वृत्रहा । वृत्रं हतवान् । ब्रह्म-
भूणवृत्रेषु क्विप् । पा० ३. २. ८७. । इन्द्रहिनित्यादिना निवृत्तं
दीर्घत्वं सौ च । पा० ६. ४. १२. १३. । इति प्रतिप्रसवाङ्ग-
वति । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सोमपीतये । व्यधिकरण-
बहुव्रीहिरित्युक्तं । तत्पुरुषे वा दासीभारादित्वात् । पा० ६.
२. ४२. । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

नवमीमचमाङ्ग ॥

मेमं नः काममां पृण गोभिरश्वैः शतक्रतो । स्त्वाम त्वा
स्वाध्यः ॥ ८ ॥

सः । इमं । नः । कामं । आं । पृण । गोभिः । अश्वैः । शतक्रतो
इति शतऽक्रतो । स्त्वाम । त्वा । सुऽआध्यः ॥ ८ ॥

हे शतक्रतो स त्वं नोऽस्मदीयमिमं कामं काम्यमानं फलं
गोभिरश्वैश्च सहापृण । सर्वतः पूरय । वयमपि स्वाध्यः सुष्ठु
सर्वतो ध्यानयुक्ताः संतस्त्वां स्त्वाम ॥ मेमं । संहितायां
मांऽचि लोपे चेत्यादपूरणमिति सुलोपः । कामं । कामेर्घञि
कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः । पा० ६. १. १५८. । इत्यन्तो-
दात्तत्वे प्राप्ते वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं । पृण । पृण प्रीणने ।
लोठः सेहिः । तुदादिभ्यः शः । तस्य डित्वाङ्गुणाभावः । अतो
हेरिति हेर्लक । गोभिः । सावेकाच इति प्राप्तं विभक्ते-

रुदात्तत्वं न गोश्वन्माववर्णेति प्रतिषिध्यते । अश्वैः । क्वनंत
इत्युक्तं । असामर्थ्याच्च परांगवद्भावः । स्तवाम । षृञ् स्तौती ।
धात्वादेः षः सः । लोङ् उत्तमबहुवचनस्य लोटो लङ्ङदिक्षि
लङ्ङ्ङावान्नित्यं डितः । पा० ३. ४. ८८. । इति सकारस्य
लोपः । आङ् उत्तमस्य पिच्च । पा० ३. ४. ८२. । इत्याडागमः ।
प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वं । धातुस्वर एव । स्वाध्यः । ध्ये
चिंतायां । स्वाडोरुपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः । अन्येभ्योऽपि
दृश्यंत इति क्तिप् । दृशिग्रहणस्य विध्यंतरोपसंग्रहणार्थत्वादत्र
संप्रसारणे सति परपूर्वत्वं । हल इति दीर्घः । जस्येरनेकाचः ।
पा० ६. ४. ८२. । इति यणादेशः । गतिकारकोपपदात्कृदि-
त्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । उदात्तयणो ह्रस्पूर्वादिति जम उदा-
त्तत्वं न भवति तत्रासर्वनामस्थानमित्यनुवृत्तेः । अत उदात्त-
स्वरितयोर्यणः स्वरितानुदात्तस्येति स्वरितत्वमेव भवति ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथम एकत्रिंशो वर्गः ॥

इन्द्रावरुणयोरित्यादिकं नर्वचं षष्ठं सूक्तं । अत एव
नवशब्दानुवृत्तावनुक्रम्यते । इन्द्रावरुणयोरिन्द्रावरुणं युवाकु
पादनिचृताविति । अत्र देवता विस्यष्टा । ऋषिच्छंदमौ तु
पूर्ववदनुवर्तते । अयं तु विशेषः । युवाकु हीत्यादिके द्वे ऋचौ
पादनिचृन्नामकच्छंदीयुक्ते । विनियोगस्तु स्मार्त्तो लैंगिको
वा कश्चिदवगंतव्यः । तस्मिन्सूक्ते प्रथमाष्टमाह ॥

इन्द्रावरुणयोरहं सम्म्राजोरव आ वृणे । ता नो

मृलात ईदृशे ॥ १ ॥

इन्द्रावरुणयोः । अहं । संम्राजोः । अवः । आ । वृणे ।

ता । नः । मृलातः । ईदृशे ॥ १ ॥

अहमनुष्ठाता सस्राजोः समौचीनराज्योपेतयोः सस्यग्दीप्य-
मानयोर्विद्रावरुणयोर्देवयोः संबध्यवो रक्षणमावृणो । सर्वतः
प्रार्थये । ता तौ देवावौदृशे एवंविधेऽस्मदीयवरणे निमित्तभूते
सति मृलातः । अस्मान्मुखयतः ॥ इन्द्रशब्दो रन्प्रत्ययांतः ।
वरुणशब्द उन्नन्प्रत्ययांतः । उभौ निच्चादाद्युदात्तौ ।
समासे देवताद्वंद्वे चेति पूर्वपदस्यानडादेशः । उभे युग-
पदित्यनुवृत्तौ देवताद्वंद्वे चेति युगपदुभयपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
सस्राजोः । राजृ दीमौ । सत्सू द्विषेत्यादिना क्तिप् ।
समोमोऽनुस्वारः । पा० ८, ३, २३, । इत्यनुस्वारि प्राप्ते
मो राजि समः कौ । पा० ८, ३, २५, । इति मकारा-
देशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । कर्तृकर्मणोः कृति । पा० २,
३, ६५, । इति कर्तरि षष्ठो । अव रक्षणादिषु । भावेऽसुन् ।
निच्चादाद्युदात्तः । ता । सुपां मलुगित्यादिना द्विवचनस्य
डादेशः । टिलोपे विभक्तेरुदात्तनिवृत्तिस्वरः । मृलातः ।
मृड सुखने । प्रार्थनायां लिङ्गर्थं लेट् । द्विवचनं तस् ।
लेटाऽडाटावित्याडागमः । तुदादिभ्यः शः । डिच्चात्त्वपूषध-
गुणाभावः । ईदृशे । त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ् च ।
पा० ३, २, ६०, । इतीदमशब्दो उपपदे दृशेः कञ् । उपपद-
समास इदंकिमोरीशकी । पा० ६, ३, ८०, । इतीदम ईश् ।
शिच्चात्सर्वादेशः । कञः कित्वाद्गुणाभावः । जिच्चादुत्त-
रपदस्याद्युदात्तत्वं । उपपदसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन
तदेव शिथ्यते ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

गंतारा हि स्थोऽवसे हवं विप्रस्य मावतः । धर्तारा
चर्षणीनां ॥ २ ॥

गंतारा । हि । स्थः । अवसे । हवं विप्रस्य । माऽवतः ।
धर्तारा । चर्षणीनां ॥ २ ॥

हे इन्द्रावरुणौ । अवसेऽवितुमनुष्ठातारं रक्षितुं मावतो
मद्भिष्य विप्रस्य ब्राह्मणत्विजो हवमाह्वानं गंतारी स्थौ हि ।
प्राप्तशीलौ भवथः खलुः कोटशौ । चर्षणीनां मनुष्याणां
धर्तारी । योगक्षेमसंपादनेन धारयितारी ॥ गंतारा । गमेस्ता-
च्छील्ये तन् । द्विवचनस्य सुपां सुलुगित्यादिनाकारादेशः ।
ऋट्शोऽङि गुणः । अमृन्नित्यादिनोपधादौर्ध्वत्वं । तनो
नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । स्थः । अस भुवि । लङ्मध्यमपुरुष-
द्विवचनं यस् । अदिप्रभृद्भिभ्यः शप् इति शपो लुक् । हि
चेति निघातप्रतिषेधः । अवसे । अव रक्षणे । तुमर्थे सेसेन्नित्य-
सेन् । नित्त्वादाद्युदात्तः । हवं । ह्वेजो बहुलं कंदसीत्य-
नैमित्तिके संप्रसारणे परपूर्वत्वे च ऋदोरबित्यप् । गुणावादेशौ ।
अपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । धातुस्वर एव । विप्रस्य । टुवप्
वीजतंतुमंतानि । अस्य ऋजेंद्रेत्यादिना रन् निपातितः ।
नित्त्वादाद्युदात्तः । मावतः । वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्भा-
कंदसि साट्थ्य उपसंख्यानं । पा० ५, २, ३८, १, । कतुप् ।
प्रत्ययोत्तरपदयोरस्मदो मपर्यंतस्य मादेशः । पा० ७, २, ८८, ।
आ सर्वनाम्नः । पा० ६, ३, ८१, । इति दकारस्थाकारः ।
सर्वदीर्घः । मतुपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । प्रातिपदिकां-
तोदात्तत्वे स एव शिष्यते । धर्तारा । धृज् धारणे । गुल्त-

चो । पा० ३. १. १३३. । इति त्वच् । एकाच उपदेश
इतीदृप्रतिषेधः । गुणो रपरत्वं । अमृच्चित्वादिनोपधादीर्घः ।
सुपीं सुलुगित्वाकारः । त्वच्चित्त्वादन्तोदात्तत्वं । चर्षणीनां ।
कृषेरादेश चः । उ० २. १००. । इत्थानिप्रत्ययः । तत्संनियोगेन
ककारस्य चकारः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं षाधित्वा क्वांसमं-
तोदात्तत्वं । अत एव नामन्यतरस्यामिति विभक्तेरुदात्तत्वं ।
तत्र हि मतुपि यो ऋस्वांतस्तुत उत्तरस्य नाम उदात्तत्वमिति
व्याख्यातं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अनुकामं तर्पयेथामिन्द्रावरुण राय आ । ता वां
नेदिष्ठमौमहे ॥ ३ ॥

अनुकामं । तर्पयेथां । इन्द्रावरुणा । रायः । आ ।
ता । वां । नेदिष्ठं । ईमहे ॥ ३ ॥

इन्द्रावरुण हे इन्द्रावरुणौ । अनुकाममस्मदीयाभिलाषमनु
रायो धनस्य प्रदानेनातर्पयेथां । सर्वतोऽस्मांस्तृप्तान् कुरुतं ।
पयं यदा यदा धनं कामयामहे तदा तदा प्रयच्छतमित्यर्थः ।
ता वां तादृशौ युवां नेदिष्ठमतिशयेन सामौष्यं यथा भवति
तथा ईमहे । याचामहे । कालविलंबमंतरेण धनं दातव्य-
मित्यर्थः ॥ सप्तदशसु याच्ञाकर्मस्वीमहे पठितं । अनुकामं ।
कामस्य पश्चादनुकामं । अथवा कामे कामेऽनुकामं । अनुरिह
पश्चादर्थे । अथवा वौष्णालक्षणे यथार्थं । योग्यता वौष्णा
पदार्थानतिवृत्तिः सादृश्यं चेति चत्वारो हि यथार्था गृहीताः ।
अव्ययं विभक्तीत्यादिना । पा० २. १. ६. । अव्ययीभावसमासः ।

अव्ययीभावश्च । पा० १, १, ४१ । इत्यव्ययसंज्ञायामव्ययादा-
 स्सुपः । पा० २, ४, ८२ । इति प्राप्तस्य लुकोऽपवादो
 नाव्ययीभावादतोऽम् त्वपंचम्याः । पा० २, ४, ८३ । इति
 विभक्तेरमादेशः । समासस्थेत्यंतोदात्तत्वं । तर्पयेथां । तृपेष्णे-
 तात्तोऽतो णिचश्च । पा० १, ३, ७४ । इत्यात्मनेपदं । मध्यमद्वि-
 वचनमथां । टेरेत्व आमेतः । पा० ३, ४, ८० । इत्यामादेशः ।
 शपि सत्यतो येयः । पा० ७, २, ८० । इत्यनुवृत्तावातो
 ङितः । पा० ७, २, ८१ । इत्याकारस्येयादेशः । आहुणो
 यलोपश्च । इंद्रावरुणा । सुपां सुलुगिति द्विवचनस्याकारः ।
 आमंत्रिताद्युदात्तत्वं । मंहिताभ्यामाकारस्य द्रस्त्वत्वं । रायः ।
 ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । ता । सुपां सुलुगिति
 विभक्तेराकारः । पदात्परत्वाद्युवामित्यस्य वामादेशोऽनुदात्तः ।
 नेदिष्ठं । अतिशयेनांतिकं । अतिशायन इष्टन् । अंतिकवा-
 द्योर्नेदसाधौ । पा० ५, ३, ६३ । इति नेदादेशः । यस्येति
 लोपः । इष्टनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । ईमहे । ईङ् गतौ ।
 ङित्त्वादात्मनेपदं । बहुलं कंदसौति श्यनो लुक् । निघातः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

युवाकु हि शचीनां युवाकु सुमतौनां । भूयाम

वाजदात्रां ॥ ४ ॥

युवाकु । हि । शचीनां । युवाकु । सुमतौनां ।

भूयाम । वाजऽदात्रां ॥ ४ ॥

इह यस्माकारणाच्छचीनामस्मदीयकर्मणां संबंधि सोमरूपं
 हविर्युवाकु बसतीवर्येकधनात्मकैरुदकैः पयःसक्तादिद्रव्यांतरेषु

मिश्रितं । तथा सुमतीनां शोभनबुद्धियुक्तानां कृत्विजां स्तोत्र-
रूपं वचनमपि युवाकु नानाविधैः स्तुत्यगुणैर्मिश्रितं ।
तस्मात्कारणात् हे इन्द्रावरुणौ तथाविधं हविः स्वीकुर्वतोर्युवयोः
प्रसादादयं वाजदावामन्नप्रदानां पुरुषाणां मध्ये मुख्या
भूयाम । भवेम ॥ अपोऽग्न इत्यादिषु षड्विंशतिसंख्याकेषु
कर्मनामसु शची शमीति पठितं । युवाकु । युं मिश्रणे ।
कटिकुषिभ्यां काकुः । उ० ३. ७६. । इत्यत्र बाहुलकाद्यीते-
रपि काकुः प्रत्ययः । कित्त्वेन गुणाभावादुकारस्योवडादेशः ।
प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तत्वं । शचीशब्दः केषांचिन्मते शार्ङ्गर-
वादिः । डीनंतो नित्त्वादाद्युदात्तः । पा० ४. १. ७३. ।
इत्युभे वनस्पत्यादिषु युगपदित्यत्र । पा० ६. २. १४०. ।
वृत्तिकृतोक्तं । सुमतीनां । विद्याम सुमतीनामित्यत्रोक्तं ।
भूयाम । प्रार्थनायां लिङ् । उत्तमबहुवचने नित्यं डित इति
सकारलोपः । यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो डिच् । पा० ३. ४.
१०३. । इत्युदात्तो यासुडागमः । लिङः सलोपोऽनंत्यस्य ।
पा० ७. २. ७६. । इति सकारलोपः । बहुलं कंदसीति शपो
लुक् । सति शिष्टत्वाद्यासुडुदात्त एव शिष्यते । वाजदाव्रां ।
वाजं ददातीति वाजदावानः । आतो मनिन्नित्यादिना वनिप् ।
तस्य पित्वाद्वातुस्वर एव शिष्यते । समासे कृदुत्तरपदप्रकर्ता-
स्वरत्वेन स एव शिष्यते । आस्यन्नोपोऽनः । पा० ६. ४. १३४. ।
इत्यकारलोपः । तस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावाच्चोपो
व्योर्वलीति वकारलोपो न भवति ॥

पंचमीसूचमाह ॥

इंद्रः सहस्रदावां वरुणः शंस्यानां । क्रतुर्भवत्युक्थः ॥ ५ ॥

इंद्रः । सहस्रदावां । वरुणः । शंस्यानां । क्रतुः । भवति ।
उक्थः ॥ ५ ॥

अयमिंद्रः सहस्रदावां सहस्रसंख्याकधनप्रदानां मध्ये
क्रतुर्धनदानस्य कर्ता भवति । प्रभूतं ददातीत्यर्थः । तथा
वरुणः शंस्यानां स्तुत्यानां मध्य उक्थः स्तुत्यो भवति । अति-
शयेन स्तुत्य इत्यर्थः ॥ वरुणः । उन्प्रत्ययो निच्चादाद्युदात्तः ।
शंस्यानां शंसु स्तुतौ । ऋहलोर्णत् । तित्स्वरितमिति प्राप्त
ईडवंदह्रशंसदुहां स्थत इत्याद्युदात्तः । क्रतुः । कृञः क्रतुरिति
क्रतुः । कित्त्वाङ्गुणाभावे यणादेशः । प्रत्ययस्वरिणाद्युदात्तः ।
उक्थः । उक्थं शस्त्रं । तेन स्तुत्यत्वेन तत्र भवं उक्थः ।
भवे कंदमीति यत् । यस्येति लोपः । अत्र तित्स्वरितमित्ये-
तद्वाधित्वा तीर्थाय कूप्यायेत्यादिवद्भ्रुच्त्वाद्यतोऽनाव इति
प्राप्तमाद्युदात्तत्वं सर्वे विधयश्छंदसि विकल्पांत इति न
क्रियते । ननु यस्येति लोपात्प्रागेव तित्स्वरितत्वमस्तु । न हि
तदा यतोऽनाव इत्येतदस्ति ह्रच्त्वाभावात् । अत एव
ऊर्माय च सूर्माय चेत्यादौ स्वरितत्वं दृश्यते । न च परत्वा-
न्नित्यत्वाच्च यस्येति लोपेन प्रथमतो भाव्यमिति वाच्यं ।
प्रकृतिप्रत्ययाश्रयाद्विहंग्वाद्यस्येति लोपात्प्रत्ययमात्राश्रयतयां-
तरंगत्वेन तित्स्वरितमित्येतस्य प्राबल्यात् । अत ऊर्मायेत्यादि-
बहुक्थ इत्यत्रापि लक्षणत एव स्वरितत्वं भविष्यतीति । किं
छांदस्येन । यत्र हि लोपमंतरेणैव ह्रच्त्वं तत्र यतोऽनाव
इत्येतद्वति । यथा चेयं येयमिति । लोपनिबंधनह्रच्त्व-

प्रदेशेषु तु स्वरितेनैव भवितव्यमिति । एवं तर्हि तीर्थाय
कूप्यायेत्यादौ यदाद्युदात्तत्वं तदेव क्वांदसमस्तु । अथात्र तु
वर्णादांगं बलीय इत्थंतरंगत्वेऽपि स्वरितत्वं बाधित्वा लोप एव
भवित्यति । तर्ह्युक्त्य ऊर्म्याय सूर्म्यायेत्यादौ च क्वांदम्यमस्तु ।
सर्वथैकात्र क्वांदस्यात्र मुच्यते ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे द्वात्रिंशो वर्गः ॥

सूक्ते षष्टीमृचमाह ॥

तयोरिदवसा वयं सनेम नि च धीमहि । स्यादुत
परेचनं ॥ ६ ॥

तयोः । इत् । अवसा । वयं । सनेम । नि । च । धीमहि ।
' स्यात् । उत । प्रऽरेचनं ॥ ६ ॥

तयोरित्पूर्वोक्तयोरिन्द्रावरुणयोरेवावसा रक्षणेन वयमनुष्ठा-
तारः सनेम । संभजेम धनमिति शेषः । निधीमहि च । प्राप्ते
धने यावदपेक्षितं तावद्भुक्ता ततोऽधशिष्टं धनं क्वचिन्निधिरूपेण
स्थापयामश्च । उत । अपि च परेचनं भुक्तान्निहिताश्च प्रकर्षे-
णाधिकं धनं स्यात् । संपद्यतां ॥ अवसा । असुन् । नित्त्वा-
दाद्युदात्तः । वयं । यूयं हि स्थेत्यत्र यदुक्तं तदत्र द्रष्टव्यं ।
सनेम । आशिषि लिङ् । तस्य मस् । नित्यं डित इति
सकारलोपः । किदाशिषीति यासुट् । क्वांदस्युभयथेति सार्व-
धातुकमप्यस्तौति लिङ् । सलोपोऽनन्त्यस्येति सकारलोपः । अतो
येय इतीयादेशः । लोपो व्योर्वलोति यलोपः । लिङ्वाशिष्यङ् ।
पा० ३. १. ८६. । इत्यङ् । आहुणः । पादादित्वात्र निष्ठातः ।
धीमहि । डुधाञ् धारणपोषणयोः । आशिषि लिङो महिङ् ।

तस्य छंदस्युभयथेति सार्वधातुकार्धधातुकसंज्ञे । तत्र सार्व-
धातुकत्वेन लिङः सलीपोऽनन्त्यस्येति संकारलोपः । सार्वधातु-
कमपिदिति ङित्वं शप् च । बहुलं छंदसीति जुहोत्यादेर्गपि
शपो लुक् । आर्धधातुकत्वादातो लोप इटि च । पा० ६. ४.
६४. । इत्याकारलोपः । निघातः । सनेमेत्यपेक्षया द्वितीय-
त्वादत्र ध्वायोगे प्रथमेति न निषेधः । स्यात् । अस्तेः प्रार्थ-
नायां लिङ् । तिप् । इतश्चेतोकारलोपः । यासुट् परस्मैपदेषू-
दात्तो ङित्वेति यासुडङित्वे । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो
लुक् । असोरलोप इत्याकारलोपः । पादादित्वादनघातः ।
उत । एवमादीनामंत इत्यंतोदात्तः । प्ररेचनं । रिचिर् विरेचने ।
भावे ल्युट् । योरनादेशः । लितौति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं ।
प्रादिसमासः । कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

सप्तमीभूचमाह ॥

इंद्रावरुण वामहं हुवे चित्राय राधसे । अस्मान्त्सु
जिग्युषस्कृतं ॥ ७ ॥

इंद्रावरुणा । वां । अहं । हुवे । चित्राय । राधसे । अस्मान् ।
सु । जिग्युषः । कृतं ॥ ७ ॥

इंद्रावरुण हे इंद्रावरुणौ वां युवामुभावहं हुवे । आह्व-
यामि । किमर्थं । चित्राय भणियुक्तादिरूपेण विविधाय राधसे
धनस्य । तत आहुतौ युवामस्माननुष्ठातृन् सुजिग्युषः शत्रु-
विषये सुष्ठु जययुक्तान् कृतं । कुरुतं ॥ इंद्रावरुण । सुपां
सुलुगित्यादिना संबोधनस्याकारः । देवताहंहे चेति पूर्वपदस्या-
नङ् । आमंत्रिताद्युदात्तत्वं । संहितायां क्वांदसं । हुवे ।
ह्वयतेलङ्कृतमैकवचनं मिप् । शप इत्यनुवृत्तौ बहुलं, छंदसीति

लुक् । ह इत्यनुवृत्तौ बहुलं कृन्दसौति संप्रसारणं परपूर्वत्वं ।
अचि शुधात्वित्यादिनोवङ् । न च हुश्च, वोरित्यादिना यणा-
देशः । जुहोतेरेव हि प्रतिपदोक्तस्य तत् । न पुनरस्य लाक्षणि-
कत्वात् । इटः प्रत्ययस्वरणोदात्तत्वं । पाटादित्वाच्च निघातः ।
राधसे । असुन् । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । अस्मान् । शसि द्विती-
यायां चेत्यात्वं । शमो न । पा० ७, १, २८, । इति नत्वं ।
जिग्यषः । जि जये । लिटः कसुष्येति कसुः । द्विर्भावः ।
मन्निटोर्जः । पा० ७, ३, ५७, । इति द्वितीयस्य कुत्वं । कसोः
किच्चाङ्गणाभावः । क्रादिनियमाप्राप्तस्येटी वस्वेकाजादृषसा-
मिति नियमेन निवृत्तिः । द्वितीयाबहुवचनं शस् । भसंज्ञायां
वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । एरनेकाच इति
यणादेशः । शासिवसिघसोनां चेति षत्वं । प्रत्ययस्वरणोकार
उदात्तः । कृतं । डक्कञ् करणे । लोणमध्यमद्विवचनस्य लङ्ङा-
वात्तमादेशः । शपो बहुलं कृन्दसौति लुक् । तिङ्ङितिङ् इति
निघातः ॥

अष्टमोऽष्टकमाह ॥

इन्द्रावरुण नू नु वां सिषासंतीषु धीष्वा । अस्मभ्यं

शर्म यच्छतं ॥ ८ ॥

इन्द्रावरुणा । नु । नु । वां । सिषासंतीषु । धीषु । आ ।

अस्मभ्यं । शर्म । यच्छतं ॥ ८ ॥

इन्द्रावरुण हे इन्द्रावरुणौ धौष्वस्मदीयवुद्धिषु वां युवां
सिषासंतीषु सनितं संभक्तं सम्यक् सेवितुमिच्छंतीषु तदानीमा
समंतादस्मभ्यं शर्म सुखं नू नु । अतिशयेन क्षिप्रं प्रयच्छतं ।
दत्तं ॥ षड्विंशतिसंख्याकेषु क्षिप्रनामसु नु मस्त्विति पठितं ।

तस्य द्विरावृत्तिबलादतिशयो लभ्यते । इन्द्रावरुण ॥ उक्ते ।
 नू नु । ऋचि तुनुधमस्तुतङ्गचोरुथाणां । पा० ६. ३. १३३ ।
 इति पूर्वस्य दीर्घत्वं । सिषासंतौषु । वन षण संभक्तौ । धात्वादेः
 षः सः । इच्छायां सन् । द्विर्भावो हलादिशेषः । सन्धत
 इतौत्वं । आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं । सनीवंतेत्यादिना । पा०
 ७. २. ४८. । विकल्पादिङभावः । जनसनखनां सञ्च्छलीः ।
 पा० ६. ४. ४२. । इति नकारस्याकारः । उपरि लटः शट् ।
 कर्तरि शप् । उगितश्चेति ङीप् । शप्श्यनोर्नित्यमिति तुम् ।
 ङीपः शपश्च पित्वाच्छतुश्च लसार्वाधातुकत्वेनानुदात्तत्वं । सनो
 नित्वादाद्युदात्तत्वं ॥ तदेव शिष्यते । धीषु ॥ सावेकाच इति
 विभक्तेरुदात्तत्वं । अस्मभ्यं । अस्मभ्यमप्रतिष्कृत इत्यत्रोक्तं ।
 यच्छतं । दाण् दाने । शपि पात्रेत्यादिना यच्छादेशः ॥

नवमोऽमृतमाह ॥

प्र वामश्रोतु सुष्टुतिरिन्द्रावरुण यां हुवे । यामृधाये
 सधस्तुतिं ॥ ८ ॥

प्र । वां । अश्रोतु । सुऽस्तुतिः । इन्द्रावरुणा । यां । हुवे ।

यां । ऋधाये इति । सधऽस्तुतिं ॥ ८ ॥

इन्द्रावरुण हे इन्द्रावरुणौ यामस्रत्कर्तृकां शोभनस्तुतिं
 प्रति हुवे । युवामुभावाह्वयामि । किंच सधस्तुतिं युवयोरुभयोः
 साहित्वेन क्रियमाणया स्तवक्रियया युक्तां यां सुष्टुतिं प्रतिलभ्य
 युवामृधाये । वर्थाये । तादृशी सुष्टुतिः शोभनस्तुतिहेतुभूत
 ऋक्समूहो वामश्रोतु । युवां व्याश्रोतु ॥ अश्रोतु । अशू व्याप्तौ ।
 लोटोऽव्यत्ययेन तिप् । स्वादिभ्य अः । सुष्टुतिः । न विधे
 अथ सुष्टुतिमित्यत्रोक्तं । इन्द्रावरुण । हुवे । उक्ते । अत्र तु

यदक्षयोगाच्च निघातः । ऋधाथे । ऋधु वृद्धौ । लट् ।
 व्यत्ययेनात्मनेपदं । मध्यमद्विवचने श्रोर्बहुलं कृदसीति लुक् ।
 प्रतीयस्वरिणाकार उदात्तः । यच्छब्दयोगाच्च निघातः । सध-
 स्तुतिं । सह स्तुतिर्यस्यां सुष्टुतौ सा सधस्तुतिः । अत्र
 सुष्टुतिरित्यन्यपदार्थे स्तुतिशब्दस्य स्तूयतेऽनयेति करणसाधन-
 त्वेन ऋक्परत्वेऽयं स्तुतिशब्दो भावसाधनतया स्तवनक्रियांपरः ।
 तस्मिन्भावसाधनत्वेन क्रियांपरेऽयं करणसाधनतया ऋक्पर
 इति समस्यमानपदार्थादन्यः । सहेत्यत्र हकारस्य व्यत्ययेन
 धकारः । सहशब्द एवमादित्वादंतोदात्तः । बहुव्रीहित्वेन
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे त्रयस्त्रिंशो वर्गः ॥

॥ इति प्रथममंडले चतुर्थोऽनुवाकः ॥

पंचमेऽनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र सोमानमित्यादिकं
 नवचं प्रथमं सूक्तं । ऋषिच्छंदसौ पूर्ववत् । देवताविशेषस्त्वेव
 अनुक्रम्यते । सोमानमिति पंच ब्राह्मणस्यत्याश्चतुर्थ्यामिंद्रश्च
 सोमश्च पंचग्यां दक्षिणा चान्याः सादसस्यत्या नाराशंसो
 वात्येति । सूक्तगता आद्याः पंचर्चो ब्रह्मणस्पतिदेवताकाः ।
 तासां मध्ये स धा वीर इत्येतस्याश्चतुर्थ्या ऋचो ब्रह्मणस्पति-
 रिंद्रश्च सोमश्चेति तिस्रो देवताः । त्वं तमित्येतस्याः पंचम्ना
 दक्षिणया सह पूर्वाक्तास्तिस्रो देवताः । षष्ठीमारभ्य तिसृणां
 सदसस्पतिर्देवता । नाराशंसमित्येतस्या नवम्याः सदसस्पति-
 र्नाराशंसो वा विकल्प्यते । विनियोगस्तु पूर्ववत् ॥ तस्मिन्संज्ञे
 प्रथमामुचमाह ॥

सोमानं स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते । कक्षीवंतं य
 औशिजः ॥ १ ॥

सोमानं । स्वरणं । कृणुहि । ब्रह्मणः । पते । कक्षीवंतं ।
 यः । औशिजः ॥ १ ॥

हे ब्रह्मणस्पते । एतन्नामकदेव सोमानमभिषवस्य कर्तारं
 मामनुष्ठातारं स्वरणं देवेषु प्रकाशनवंतं कृणुहि । कुरु । अत्र
 दृष्टान्तः । कक्षीवंतमितन्नामकमृषिं । इवशब्दोऽत्राध्याहर्तव्यः ।
 कक्षीवान्यथा देवेषु प्रसिद्धस्तद्वदित्यर्थः । यः कक्षीवानृषिरी-
 शिजः । उशिजः पुत्रः । तमिवेति पूर्वयोजना । कक्षीवतो-
 ऽनुष्ठातृषु मुनिषु प्रसिद्धिस्तैत्तिरीयैराम्नायते । एवं वै पर
 आहारः कक्षीवानौशिजो वोतहव्यः आयसस्त्रसदस्युः पौर-
 कुत्स्यः प्रजाकामा अचिन्तन्ति । ऋगंतरेऽप्यृषित्वकथनेना-
 नुष्ठातृत्वप्रसिद्धिः सूच्यते । अहं कक्षीवां ऋषिरस्मि विप्र इति ।
 तस्मादस्यानुष्ठातारं प्रति दृष्टान्तत्वं युक्तं । सोऽयं मंत्रो यास्के-
 नैवं व्याख्यातः । नि० ६. १०. । सोमानं सोतारं प्रकाशनवंतं
 कुरु ब्रह्मणस्पते कक्षीवंतमिव य औशिजः । कक्षीवान्कक्ष्या-
 वानौशिज उशिजः पुत्र उषिग्वष्टेः कांतिकर्मणोऽपि त्वयं मनु-
 थकक्ष एवाभिप्रेतः स्यात्तं सोमानं सोतारं मा प्रकाशनवंतं कुरु
 ब्रह्मणस्पत इति । अस्मिन्मन्त्रे सोमानमिति पादेन कृणुहि
 ब्रह्मण इति पादेन सूचितं तात्पर्यं तैत्तिरीया आमनन्ति ।
 सोमानं स्वरणमित्याह सोमपौथमेवावरुंधे । कृणुहि ब्रह्मण-
 स्पत इत्याह ब्रह्मवर्चसमेवावरुंध इति ॥ सोमानं । सुमोतीति ।
 पुत्र अभिषवे । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । दृशिग्रहणस्य

विध्यन्तरोपसंग्रहणार्थत्वाच्चित्त्वेऽपि नाद्युदात्तत्वं किंतु प्रत्यय-
स्वर एव । उंच्छादिषु वा सोमन्शब्दो द्रष्टव्यः । पा० ६. १.
१६०. । बहुलग्रहणादौणादिको वा मनिर्द्रष्टव्यः । स्वरणं ।
प्रत्यातं । स्मृ शब्दोपतापयोः । कृत्यल्युटो बहुलं । पा० ३.
३. ११३. । इति कर्मणि ल्युट् । लितौत्यकार उदात्तः ।
कण्हि । कवि हिंसाकरणयोश्च । इदितो नुम् धातोरिति
नुम् । लोटः शिपो हिः । शपि प्राप्ते धिन्विकृण्ण्योरञ्चेत्यु-
प्रत्ययः । तत्संनियोगेन वकारस्य चाकारः । तस्यातो लोप
इति लोपः । तस्य स्थानिवद्भावाच्च पूर्वस्य लघूपधगुणः ।
हेर्ङित्त्वादुकारस्य न गुणः । उतश्च प्रत्ययाच्छंदो वावचनं ।
पा० ६. ४. १०६. १. । इति हेर्लुक् न । सति शिष्टस्वर-
बलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वचनाद्देरेव प्रत्ययस्वरेणो-
दात्तत्वं । पादादित्वाच्च निघातः । ब्रह्मणः । षष्ठ्याः पति-
पुत्रेत्यादिना । पा० ८. ३. ५३. । संहितायां विसर्जनीयस्य
सकारः । सुबामंत्रितपरांगंवद्भावात्पदद्वयस्यामंत्रितनिघातः ।
कक्षोवंतं । कक्षे भवा कक्ष्या । अश्वोदरसंबन्धिनौ रज्जुः ।
भवे कंदसि । पा० ४. ४. ११०. । इति यत्प्रत्ययः । सास्या-
स्तौत्यर्थ आसंदौवदष्टौवच्चक्रौवत्कक्षोवत् । पा० ८. २. १२. ।
इत्यृषिविशेषनाम कक्षीवच्छब्दो निपातितः । पा० ६. १. ३७.
३. । कंदसीर इति वत् । यप्रत्ययस्वरेण तदादेशो निपातित
ईकार उदात्तः । मतुष्मपा पित्त्वादनुदात्तौ । औशिजः ।
वश कांती । इजोत्यनुवृत्तौ वशेः किञ्च । उ० २. ७० ।
इतीजिप्रत्ययः । तस्य कित्त्वाद्गृहिज्येत्यादिना संप्रसारणं
परपूर्वत्वं गुणाभावः । स तस्यापत्यं । पा० ४. १. ७२. । इति

प्राग्दोष्यतोऽण् । पा० ४. १. ८३. । आदिहृङिः । प्रत्यय-
स्वरेणांतोदात्तत्वं ॥

द्वितीयाष्टचमाह ॥

या रेवान्यो अमीवहा वसुवित्पुष्टिवर्धनः । स नः

सिषक्तु यस्तुरः ॥ २ ॥

यः । रेवान् । यः । अमीवहा । वसुवित् । पुष्टिवर्धनः ।

सः । नः । सिषक्तु । यः । तुरः ॥ २ ॥

यो ब्रह्मणस्पती रेवान्धनवात्यश्चामीवहा रोगाणां हंता
वसुविहनलब्धा पुष्टिवर्धनः पुष्टेर्वर्धयिता यस्य तुरस्वरोपेतः
शोघ्नफलदः स ब्रह्मणस्पतिर्नोऽस्मान् सिषक्तु । सेवतां । परि-
गृह्यानुगृह्णात्वित्यर्थः ॥ अत्र सिषक्तुशब्दस्य सेवार्थत्वं यास्क
आह । सिषक्तु सचत इति सेवसानस्येति प्रत्यायकौ शब्दाविति
शेषः । रेवान् । रयिरस्यास्तोति मतुप् । 'रयेर्मतौ बहुलं ।
पा० ६. १. ३८. २. । इति 'यकारस्य संप्रसारणं परपूर्वत्वं ।
कुंदसौर इति वत्वं । आद्गुणः । ननु वत्वस्यासिद्धत्वाद्दहि-
रंगताच्च प्रागेव गुणे कृत इवर्णाभावान्न वत्वं । न चांतादिवच्च ।
पा० ६. १. ८५. । इत्यादिवद्भावेनेवर्णसंपादनं वर्णाश्रयविधौ
तत्प्रतिषेधात् । अन्यथा खल्वाभिरित्यत्र सवर्णदीर्घस्यांतव-
द्भावेन अकारत्वादतो भिस ऐस् । पा० ७. १. ८. । इत्यै-
सादेशः स्यात् । न च निरवकाशत्वेन वत्वस्यानवकाशत्वं ।
अग्निवान्वेदर्भ स्तंभः । उप ब्रह्माणि हरिव इत्यादाववकाश-
लाभात् । सत्य । अत्र गुणप्रवृत्तेः प्रागिकारात्परो मतुप् ।
कदाचित्दिवर्णात्परस्य मतुपः पश्चादेकारादेशेनेवर्णाभावेऽपि
भवति वत्वमिति कुंदसौर इति सूत्रकृता विवक्षितं ।

अमुनेवाभिप्रायेण हरिव इत्यादिकमुदाहृत्याप्यन्ते वृत्तिकृता
रेवानित्यप्युदाहृतं । ऋस्वनुङ्भ्यामित्यत्रारिशब्दाश्चतुष इत्यु-
दात्तत्वं वक्तव्यं । पा० ६. १. १७६. १. । इत्यत्रारिशब्दो
रिशब्दस्याप्युपलक्षणं । अत एव हि रेवां इद्रेत्यादौ मतुप
उदात्तत्वं दृष्टं । अथवा ऋस्वनुङ्भ्यामित्यत्रापि कदाचिद्ब्र-
ह्मात्परस्य मतुप उदात्तत्वमित्येव व्याख्येयं । एवं च संप्रसारण-
परपूर्वत्वयोः कृतयोर्गुणाभ्याम्भ्रस्वात्परो मतुबिति रेवानारेवानि-
त्यादौ सर्वत्रोदात्तत्वं सिध्यति । अयमेव सूत्रकृतोऽभिप्रायो
वार्तिककृता व्याख्यात इति । अमोवहा । अस रोग इत्येत-
स्मादन्प्रत्ययेनामोवशब्दो निपातितः । तं हन्तीति बहुलं
कुंदसोति क्तिप् । क्तदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । वसुवित् । वसु
विन्दतीति वसुवित् । क्तिप् चेति क्तिप् । उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
पुष्टिर्वर्धनः । वर्धयतेनंद्यादित्वाङ्ग्युः । पा० ३. १. १३४. ।
लितोति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । पुष्टेर्वर्धन इति कर्मणि षष्ठ्या
समासः । क्तदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सिषक्तु । षच समवाये ।
लोटि बहुलं कुंदसोति शपः श्लुः । श्लाविति द्वित्वे हलादिशेषे
बहुलं कुंदसोत्यभ्यासस्याकारस्येकारः । पा० ७. ४. ७८. ।
तुर त्वरणे । इगुपधञ्जाप्रौकिरः कः । प्रत्ययस्वरः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

मा नः शंसो अररूपो धूर्तिः प्रणङ्गर्त्यस्य । रक्षा णो ,
ब्रह्मणस्पते ॥ ३ ॥

मा । नः । शंसः । अररूपः । धूर्तिः । प्रणक् । मर्त्यस्य ।

रक्ष । नः ब्रह्मणः । पते ॥ ३ ॥

अररूपो मर्त्यस्योपद्रवं कर्तुमस्मत्समोपं प्राप्तस्य शत्रुरूपस्य

मनुष्यस्य धूर्तिर्हिंसकः शंसः शंसनमधिक्षेप इत्यर्थः । तादृशो
वाग्विशेषो नोऽस्मान्मा प्रणक् । मा संपृणक्तु । शत्रूणां प्रयुक्तो-
ऽधिक्षेपः कदाचिदस्मान्मा प्राप्नोत्वित्यर्थः । तदर्थं हे ब्रह्मण-
स्यते नोऽस्माग्रक्ष । पालय ॥ मा । निपातः । शंसनं शंसः ।
भावे घञ् । जिह्वादाद्युदात्तः । अररुषः । अर्तेररुः । उ० ४.
८०. । इत्यंतर्भावितण्यर्थाद् गतावित्यस्मादरुम् । गुणो
रपरत्वं । प्रत्ययस्वरे प्राप्ते वृषादित्वादाद्युदात्तः । धूर्ति । धुर्वि
हिंसायां । क्तिच्क्त्तौ च संज्ञायामिति क्तिच् । तितुव्रतयसिसु-
सरकसेषु चेत्तोत्प्रतिषेधः । उपधायाश्च । पा० ७. १. १०१. ।
इत्युपधादीर्घत्वं । वलि लोपं बाधित्वोऽटि प्राप्ते । पा० ६. ४.
१६. । राज्ञोऽपः । पा० ६. ४. २१. । इति वकारलोपः । प्रणक् ।
पृचो संपर्कः । लङ्स्तिप् । इत्येतीकारलोपः । ह्रस्वादि-
लोपः । कुत्वं । रुधादिभ्यः श्रम् । तस्य व्यत्ययो बहुलमित्य-
डागमः । यणादेशः । अकारस्यागमानुदात्तत्वं बाधित्वा
व्यत्ययेनोदात्तत्वं । चादिलोपे विभाषेति निघाताभावः ।
मर्त्यस्य । सृङ् प्राणत्यागे । असिहसिमृ इत्यादिना । उ० ३.
८५. । ओणादिकस्तन्प्रत्ययः । मर्तेषु भव इत्यर्थे भवे छंदसोति
यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । रक्ष । रक्ष पालने । शपः
पिह्वादनुदात्तत्वं । धातुस्वर एव शिथ्यते । पादादित्वाच्च
तिघातः । रक्षा णः । ह्यचोऽतस्तिङ् इति दीर्घः । उपसर्गाह-
ङ्गुलं । पा० ८. ४. २८. १. । इति बहुलग्रहणादनुपसर्गादपि
नसो णत्वं । ब्रह्मणस्यते । षष्ठ्याः पतिपुत्रेति संहितायां
विसर्गस्य सकारः । सुवामंत्रिते परांगवद्भावात्पदद्वयस्यामंत्रित-
निघातः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

स घा वीरो न रिष्यति यमिन्द्रो ब्रह्मणस्पतिः । सोमो

हिनोति मर्त्ये ॥ ४ ॥

सः । घ । वीरः । न । रिष्यति । यं । इन्द्रः । ब्रह्मणः ।

पतिः । सोमः । हिनोति । मर्त्ये ॥ ४ ॥

इन्द्रो देवो यं मर्त्यं यक्ष्यमाणं हिनोति । प्राप्नोति वर्धयति
घा । तथा ब्रह्मणस्पतिर्देवो हिनोति । तथा सोमो हिनोति ।
स घ स एव यजमानो वीरो वीर्ययुक्तः सन् न रिष्यति । न
विनश्यति ॥ घा । चादिरनुदात्तः । संहितायामृचि तुनुच-
मक्षुतङ्गचोरुष्याणां । पा० ६. ३. १३३. इति दीर्घः ।
ब्रह्मणस्पतिः । उक्तं । हिनोति । हि गतौ वृद्धौ च । स्वादिभ्यः
श्रुः । तिपः पित्त्वात् श्रुप्रत्ययस्वर एव शिष्यते ॥

पंचमोमृचमाह ॥

त्वं तं ब्रह्मणस्पते सोम इन्द्रश्च मर्त्ये । दक्षिणा पात्वंहसः ॥ ५ ॥

त्वं । तं । ब्रह्मणः । पते । सोमः । इन्द्रः । च । मर्त्ये । दक्षिणा ।

पातु । अंहसः ॥ ५ ॥

हे ब्रह्मणस्पते त्वं तं मर्त्यमनुष्ठातारं मनुष्यमंहसः पापा-
त्पाहीति शेषः । तथा सोमः पात्विन्द्रश्च पातु दक्षिणाख्या
देवता च पातु ॥ दक्षिणा । दक्ष वृद्धौ । द्रुदक्षिभ्यामिनन् ।
उ० २. ५१. । नित्त्वादाद्युदात्तः । अंहसः । नविषयस्येत्या-
दिराद्युदात्तः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे चतुस्त्रिंशो वर्गः ॥

अनुप्रवचनौयचरोर्होमे सदस्पतिमित्येषा विनियुक्ता । तथा
च गृह्ये मेखलामावध्येति खंडे पठ्यते । आचार्यः समन्वारब्धे

जुहुयात्सदसस्यतिमद्भुतं । गृ० १. २२. । इति । तामेतां सूक्ते
षष्ठोमृचमाह ॥

सदसस्यतिमद्भुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यं । सनिं

मेधामयासिषं ॥ ६ ॥

सदसः । पतिं । अद्भुतं । प्रियं । इन्द्रस्य । काम्यं । सनिं ।

मेधां । अयासिषं ॥ ६ ॥

मेधां लब्धं सदसस्यतिमेतन्नामकं देवमयासिषं । प्राप्त-
वानस्मि । कौटुशं । अद्भुतं । आश्चर्यकरं । इन्द्रस्य प्रियं ।
सोमपाने सहचारित्वात् । काम्यं । कमनीयं । सनिं । धनस्य
दातारं ॥ सदसः । षट् विशरणादौ । सर्वधातुभ्योऽसुन् ।
निच्वादाद्युदात्तः । पतिं । पातेर्ङितिः । टिलोपः । प्रत्ययस्वरः ।
प्रियं । इगुपधन्नाप्रौकिरः कः । इयडादेशः । प्रत्ययस्वरः ।
काम्यं । कामयतेरचो यत् । णेरनिटीति णिलोपः । यतो-
ऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । सनिं । षण्णु दाने । धात्वादेः षः सः ।
अच इरित्यनुवृत्तौ खनिकथज्यसि वसि वनिसनि ध्वनिग्रंथि च-
रिभ्यश्च । उ० ४. १४१. । इति इप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ।
अयासिषं । या प्रापणे । लुङ् । मिपोऽमादेशः । यमरमन-
मातां सक् च । पा० ७. २. ७३. । इति सिच इडागमः ।
धातोः सगागमः । निघातः ॥

सप्तमौमृचमाह ॥

यस्मादृते न सिध्यति यज्ञो विपश्चितश्चन । स धौनां

योगमिन्वति ॥ ७ ॥

यस्मात् । ऋते । न । सिध्यति । यज्ञः । विपःऽचितः ।

चन । सः । धौनां । योगं । इन्वति ॥ ७ ॥

यज्ञोऽयमनुष्ठातव्यो विपश्चितश्चन विदुषोऽपि यजमानस्य
यस्मात्सदसस्यतिदेवादृते न सिध्यति । सोऽयं सदसस्यतिर्देवो
धोनां मनोऽनुष्ठानविषयाणामस्मद्भूतीनामनुष्ठेयकर्मणां वा
योगं संबंधमिन्वति । व्याप्नोति । यजमानमनुष्ठेयं तदीयं यज्ञं
निष्ठादयतीत्यर्थः ॥ यस्मात् । अन्यारादित्यादिना । पा० २.
३. २८. । ऋतेयोगात्पंचमौ । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वे
प्राप्ते न गोश्वन्माववर्णेति प्रतिषेधः । सिध्यति । विधु संसिद्धौ ।
श्यनो निष्ठादाद्युदात्तत्वं । यद्वृत्तानित्यमिति निष्ठात-
प्रतिषेधः । धोनां । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । योगं ।
युजिर् योगे । यज्ञो निष्ठादाद्युदात्तत्वं । इन्वति । इवि
व्याप्तौ । शप् । इदितो नुम् धातोरिति नुम् । निष्ठातः ॥

अष्टमौष्टकमाह ॥

आदृध्नोति हविष्कृतिं प्रांचं कृणोत्यध्वरं । होत्रा
देवेषु गच्छति ॥ ८ ॥

आत् । ऋध्नोति । हविःकृतिं । प्रांचं । कृणोति ।

अध्वरं । होत्रा । देवेषु । गच्छति ॥ ८ ॥

आदनंतरमेव हविष्कृतिं हविःसंपादनयुक्तं यजमान-
ऋध्नोति । सदसस्यतिर्देवो वर्धयति । हविर्धानानंतरमेव फलं
प्रयच्छतोऽर्थः । तथाविधफलसिद्धयेऽध्वरं यजमानेनानुष्ठेय-
मानं यज्ञं प्रांचं प्रकर्षेण गच्छंतमविघ्नेन परिसमीक्षितयुक्तं
कृणोति । करोति । होत्रा ह्वयमाना देवता तुष्टा सती
यजमानं प्रस्थापयितुं देवेषु गच्छति । यद्वा होत्रास्मदीय-
स्तुतिरूपा वाक् देवान्परितोषयितुं देवेषु गच्छति ॥ श्लोको
धारेत्वादिषु सप्तपंचाशसु वाङ्मामसु होत्रा गौरिति पठितं ।

हविष्कृतिं । हविषः कृतिः संपादनं यस्य यजमानस्य सोऽयं
हविष्कृतिः । बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । प्रांचं ।
अनिगंतो वप्रत्यये । पा० ६. २. ५२. । इति गतिः प्रकृति-
स्वरतः । पश्चादेकादेशस्वरः । अध्वरं । न विद्यते ध्वरो हिंसा
यस्मिन् । नज्जुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्व । ह्ययतेऽस्यामिति
होत्रा देवता । हुयामाशुभ सिम्भ्यस्त्रन् । उ० ४. १६८. ।
इति त्रन् । नित्वादाद्युदात्तः ॥

नवमोऽष्टमाह ॥

नराशंसं सुधृष्टमपश्यं सप्रथस्तमं दिवो न

सद्यमखसं ॥ ८ ॥

नराशंसं । सुधृष्टमं । अपश्यं । सप्रथःस्तमं । दिवः ।

न । सद्यमखसं ॥ ८ ॥

नराशंसमेतन्नामकं देवविशेषं । यद्वावयवार्थव्युत्पत्त्या सद-
सस्यतिदेवपरोऽयं शब्दः । व्युत्पत्तिं च यास्को दशयति ।
नराशंसो यज्ञ इति कात्यक्यो नरा अस्त्रिन्नासौनाः शंसंत्यग्नि-
रिति शाकपूणिर्नरैः प्रशस्यो भवति । नि० ८. ६. । इति ।
अत्राग्निरसदस्यतेरपि नरैः प्रशस्यमानत्वान्नराशंसत्वं । एव-
मेवाभिप्रायं हृदि निधाय ब्राह्मणमेवमाज्जायते । प्रजा वै
नरो वाक् शंस इति । अतो मनुष्यैः शस्यमानो यः सद-
सस्यतिर्यौ वा नराशंसनामको देवस्तमपश्यं । शास्त्रदृष्ट्या
दृष्टवानस्मि । कोट्टशं । सुधृष्टमं । अत्याधिक्येन घाष्टयुक्तं ।
सप्रथस्तमं । अतिशयेन प्रख्यातं । सद्यमखसं । प्राप्ततेजस्कं ।
तत्त्वदृष्टांतः । दिवो न । अलोकानिष । आदित्यचंद्रादिभि-
रधिष्ठिता अलीकविशेषा यथा तेजस्विनस्तद्वदयं नराशंसस्तेज-

स्त्रीत्वर्थः ॥ सुधृष्टम् । शोभनं धृष्टोतीति सुधृक् । क्विप् चेति
क्विप् । आतिशायनिकस्तमप् । षकारस्य जश्त्वाभावश्छांदसः ।
कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन ऋकार उदात्तः । अपश्यं । पात्राभ्ये-
त्यादिना पश्चादेशः । लुङ्लङ्लृच्च्ङुदात्तः । पा० ६. ४.
६१. । इत्युट उदात्तत्वं । पादादित्वाच्च निघातः । सप्रथस्तमं ।
प्रथ प्रथ्याने । प्रथं प्रथः । सर्वधातुभ्योऽसुन् । नित्त्वादाद्यु-
दात्तत्वं । सङ् प्रथमा वर्तत इति तेन सहेति तुल्ययोगे ।
पा० २. २. २८. । इति बहुव्रीहिसमासः । वीपसर्जनस्य ।
पा० ६. ३. ८२. । इति सादेशः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते
परादिच्छांदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । दिवः । ऊङिद-
मित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । रुद्धमखसं । भीदतीति सङ् ।
षट् विगणनादौ । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । नित्त्वा-
दाद्युदात्तः । सङ् महो यस्येति बहुव्रीहौ हकारस्य व्यत्ययेन
खकारः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे पञ्चत्रिंशतितमोऽवर्गः ॥

प्रति त्यमिति नवर्चं द्वितीयं सूक्तं । ऋषिच्छांदसौ पृषवत् ।
देवता त्वनुक्रम्यते । प्रति त्यमग्निमारुतमिति । कारीरीष्टौ
प्रति त्यमित्येषा ध्याय्या । तथा सूत्रितं । वर्षकामेष्टिः कारीरौ
तस्यां प्रति त्यं चारुमध्वरमोले अग्निं स्ववसं नमोभिरिति
धाय्ये । अ० २. १३. । इति तामेतां सूक्तगतां प्रथमासृचमाह ॥

प्रति त्यं चारुमध्वरं गोपीधाय प्र ह्वये । मरुद्भिर्गन्

आ गहि ॥ १ ॥

प्रति । त्यं । चारुं । अध्वरं । गोऽपीधाय । प्र । ह्वये ।

मरुत्भिः । अग्ने । अ । गहि ॥ १ ॥

त्यच्छब्दः सर्वनाम तच्छब्दपर्यायः । हे अग्ने यो यज्ञ-
 चारुंगवेकत्यरहितः । त्वं तथाविधं चारुमध्वरं प्रतिलभ्य
 गोपीथाय सोमपानाय प्रह्वयसे । प्रकर्षेण त्वं ह्वयसे । तस्मा-
 दस्मिन्नध्वरे त्वं मरुद्भिः सह देवविशेषैः सहागहि । आगच्छ ॥
 सेयन्मृग्यास्ते नैवं व्याख्याता । तं प्रति चारुमध्वरं सोमपानाय
 प्रह्वयसे सोऽग्ने मरुद्भिः सहागच्छ । नि० १०. ३६. ॥ इति ।
 प्रति । निपात आद्युदात्तः । त्वं । त्यदादौनामः । पा० ७. २.
 १०२. । प्रातिपदिकस्वरः । चारुं । दृसनिजनिचरीत्यादिना ।
 उ० १. ३. १. जुण् । अत उपधाया इति वृद्धिः । जित्वादायु-
 दात्तः । गोपीथाय । निशीथगोपीथावगथाः । उ० २. ८. ।
 इति थक्प्रत्ययांतो निपातितः । प्र । निपातस्वरः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

नहि देवो न मर्त्यो महस्तव क्रतुं परः । मरुद्भिरग्न

आ गहि ॥ २ ॥

नहि । देवः । न । मर्त्यः । महः । तव । क्रतुं । परः ।

मरुत्भूमिः । अग्ने । आ । गहि ॥ २ ॥

हे अग्ने महो महतस्तव संबंधि क्रतुं कर्मविशेषमुत्तमं
 परो नहि । उत्कृष्टो देवो न भवति खलु । तथा मर्त्यो
 मनुष्यश्च परो न भवति । ये मनुष्यास्त्वदीयं क्रतुमनुतिष्ठंति
 ये च देवास्त्वदीये क्रताविज्यंते त एवोत्कृष्टा इत्यर्थः ।
 मरुद्भिरित्यादि पूर्ववत् ॥ नहि । एवमादौनामंत इत्यंतोदात्तः ।
 देवः । पचाद्यजंतश्चित्वादंतोदात्तः । महः । महतस्तलोप-
 ष्छांसः । बृहन्नहतरूपसंख्यानमिति विभक्तोरुदात्तत्वं ।
 तव । युषदस्मादोर्दसौत्याद्युदात्तत्वं । क्रतुं । कञः क्रतुः ।

उ० १. ७. ७. । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । गहि । गम् सृप् गतो ।
लोपः सेहिः । बहुलं कंदमीति शपो लुक् । अनुदात्तोपदेशे-
त्यादिनानुनासिकलोपः । तस्यासिद्धवदत्रा भादित्यसिद्धत्वादतो
हेरिति लुङ् भवति । निघातः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

ये महो रजसो विदुर्विश्वे देवासो अद्रुहः । मरुद्भिरग्न

आ गहि ॥ ३ ॥ ,

ये । महः । रजसः । विदुः । विश्वे । देवासः । अद्रुहः ।

मरुत्भिः । अग्ने । आ । गहि ॥ ३ ॥

हे अग्ने ये मरुतो महो रजसो महत उदकस्य वर्षण-
प्रकारं विदुस्तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः । कौटशा मरुतः । विश्वे ।
सर्व सप्तविधगणोपेताः । सप्तगणा वै मरुत इति श्रुतेः ।
देवासः । द्योतमानाः । अद्रुहः । द्रोहरहिताः । वर्षणेन
सर्वभूतोपकारित्वात् । तथा चोपरिष्ठादाम्नायते । उदीरयथा
मरुतः समुद्रतो यूयं वृष्टिं वर्षयथा पुरौषिण इति । शाखांतर-
ऽपि मंत्रांतरस्य ब्राह्मणमेवमाम्नायते । मरुतं पृषयंत स्येत्याह
मरुतो वै वृष्ट्या ईशत इति । रजःशब्दो यास्केन बहुधा
व्याख्यातः । रजो रजतेर्ज्याती रज उच्यत उदकं रज उच्यते
लोका रजांस्युच्यंतेऽसृगहनौ रजसौ उच्येते । नि० ४. १८.
१. । इति ॥ रजसः । नव्विषयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तः । विदुः ।
विद ज्ञाने । विदो लटो वा । पा० ३. ४. ८३. । इति
च्छेरुसादेशः । प्रत्ययस्वरः । यदृत्तयोगान्निघाताभावः । विश्वे ।
विश्वेः क्लान्तस्य निष्वादाद्युदात्तत्वं । देवासः । आंजसेरशुक् ।
देवशब्दः पचाद्यजंतः । चित्त्वादंतोदात्तः । अद्रुहः । संपदादि-

त्वाङ्गावे क्षिपि बहुब्रह्मो नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वं । कर्तरि
वा क्षिप् । तत्पुरुषे अश्वयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं स्यात् । न च
ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । यतो नञ् न गतिर्न च कारकं
इति । पा० ६. २. १३८. ।

चतुर्थीमृचमाह ॥

य उथा अर्कमानृचुरनाष्टृष्टास ओजसा । मरुद्भिरग्ने
आ गहि ॥ ४ ॥

ये । उथाः । अर्कं । आनृचुः । अनाष्टृष्टासः । ओजसा ।
मरुत्भिः । अग्ने । आ । गहि ॥ ४ ॥

ये मरुत उथास्तीव्राः संतोऽर्कमुदकमनृचुः । अर्चितवन्तः ।
वर्षणेन संपादितवन्त इत्यर्थः । तेर्मरुद्भिरित्यन्वयः । कीदृशा
मरुतः । ओजसा बलेनानाष्टृष्टासांतिरस्कृताः । सर्वेभ्योऽपि
प्रबला इत्यर्थः ॥ अर्कशब्दस्योदकवाचित्वं वाजसनेयिन आम-
नन्ति । आपो वा अर्क इति । तन्निर्वचनं च त एवामनन्ति ।
सोऽर्कश्चरत्तस्यार्चत आपोऽजायन्तार्चतो वै मे कमभूदिति
तदेवार्कस्यार्कत्वमिति । जगत्सृष्ट्वा हिरण्यगर्भं उदकं स्रष्टुमुद्यु-
क्तोऽर्चन् उदकसत्यसंकल्पमहिमप्रस्थापनेन स्वात्मानं पूजयन्-
चरत् । तथा पूजयतो हिरण्यगर्भस्य सकाशादुदकमुत्पन्नं ।
तदान्नोमर्चतो मत्तः कमभूदित्यवोचत् । ततोदकस्यार्कनाम
निष्पन्नमित्यर्थः । आनृचुः । अर्चते । अपस्पृधेयमित्यादिना ।
पा० ६. १. ३६. । निपातः । प्रत्ययस्वरः । यदृत्तयोगाच्च
निघञः । अनाष्टृष्टासः । अश्वयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । ओजसा ।
उत्तेर्वसे बलोपमेत्यसुन् । निष्ठादासुदासः ॥

पंचमौमृचमाह ॥

यैशुभ्रा घोरवर्षसः सुक्षत्रासी रिशादसः । मरुद्भिरग्नि
आ गहि ॥ ५ ॥

ये शुभ्राः । घोरऽवर्षसः । सुऽक्षत्रासः । रिशादसः ।
मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ ५ ॥

ये मरुतः शुभ्रत्वादिगुणोपेतास्तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः । शुभ्राः ।
शोभमानाः । योरवर्षसः । उग्ररूपधराः । सुक्षत्रासः । शोभन-
धनोपेताः । रिशादसः । हिंसकानां भक्षकाः ॥ मघमित्या-
दिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु धननामसु क्षत्रं भग्न इति पठितं ।
शुभ्राः । स्फुरितचोत्यादिना शुभेरीणादिको रक्प्रत्ययः ।
प्रत्ययस्वरः । घोरवर्षसः । घोरं वर्षा येषां च बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुक्षत्रासः । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामि-
त्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । आद्युदात्तं, इयच् छंदमि । पा० ६,
२. ११८. । इत्येव तु न भवति क्षत्रशब्दस्यांतोदात्तात् ।
रिशन्ति हिंसन्तीति रिशाः । तानदन्तीति रिशादसः । सर्व-
धातुभ्योऽसुगप्रत्ययः । नित्स्वरेणोत्तरपदमाद्युदात्तं । कृदुत्तर-
पदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे षट्त्रिंशो वर्गः ॥

सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

ये नाकस्याधि रोचने दिवि देवास आसते । मरुद्भिरग्नि
आ गहि ॥ ६ ॥

ये । नाकस्य । अधि । रोचने । दिवि । देवासः । आसते ।
मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ ६ ॥

ये मरुतो नाकस्याधि दुःखरहितस्य सुख्यस्योपरि दिवि
 द्युलोके रोचने दीप्यमाने ये देवासः स्वयमपि दीप्यमाना
 आसते । तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः ॥ नाकस्य । कं सुखं । तस्य स्थि-
 त्वास्त्यसावक इति बहुव्रीहिं कृत्वा पञ्चम्यञ् । न अको नाक
 इति नञ्त्तत्पुरुषः । नलोपो नजः । पा० ६, ३, ७३, । इति
 लोपो न भवति । नभ्राणनपादित्यादिना । पा० ६, ३, ७५, ।
 प्रकृतिभावात् । तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना । पा० ६, २, २, ।
 अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे नोदात्तत्वं । प्रथमतस्तत्पुरुषं कृत्वा
 पञ्चाद्वह्व्रीहावत्तरपदांतोदात्तत्वं स्यात् । अधिशब्द उपर्यर्थे ।
 उपसर्गप्रतिरूपको निपातः । रोचने । रुच दीप्तौ । अनुदात्ते-
 तश्च हलादेरिति युच् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । दिवि । ऊडि-
 दमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । देवासः । आज्ञसेरसुगित्यसुच् ।
 आसते । आस उपवेशने । अनुदात्तेत्वादात्मनेपदं । च्छस्या-
 दादेशः । अदिप्रभृतिभ्य शप् इति शपो लुक् । अनुदोत्वात्त-
 सार्वधातुकानुदात्तत्वं । यदृत्तयोगाच्च निघातः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

ये ईंस्वयंति पर्वतां तिरः समुद्रमर्णवं । मरुद्भिरग्न

आ गहि ॥ ७ ॥

ये ईंस्वयंति । पर्वतान् । तिरः । समुद्रं । अर्णवं ।

मरुत्भ्यः । अग्ने । आ । गहि ॥ ७ ॥

ये मरुतः पर्वतान्नेधानींस्वयंति । चालयंति । तथार्णव-
 मुदकयुक्तं समुद्रं तिरः कुर्वतीति शेषः । निखलस्य जलस्य
 तरंगस्थस्युत्पत्तये पालनं तिरस्कारः । तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः ॥
 ईंस्वयंति । उख ऊखीत्यादावीखिर्गत्यर्थः । हेतुमति चेति

श्चि । इदितो नुम् धातोरिति नुम् । णिजंतधातोश्चित
इत्थंतोदात्तत्वं । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिङ्श्च लसाव-
धातुक्स्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । पर्वतान् । पूर्वपर्वं मर्वं
पूरणे । औणादिको भृमुदशोत्थादिनात्तच्प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

अष्टमौऽष्टमाह ॥

आ ये तन्वन्ति रश्मिभिस्त्रिरः समुद्रमोजसा । मरुद्भिरग्ने

आ गहि ॥ ८ ॥

आ । ये । तन्वन्ति । रश्मिभिः । त्रिरः । समुद्रं । ओजसा ।

मरुत्भिः । अग्ने । आ । गहि ॥ ८ ॥

ये मरुतो रश्मिभिः सूर्यकिरणैः सहातन्वन्ति । आप्नव-
त्थाकाशमिति शेषः । किंच । ओजसा स्वकीयबलेन समुद्रं
तिरस्कुर्वन्ति । तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः ॥ तन्वन्ति । तनु विस्तारे ।
लटो ष्योऽतः । तनादिकञ्भ्य उः । पा० ३. १. ७६. । सति
शिष्टस्वरबलोयस्वमन्यत्वं विकरणेभ्य इति तिङ् एवाद्युदात्तत्वं ।
समुद्रं । उदौ क्लेदने । स्थायितंचीति रक् । समासे कृदुत्तर-
पदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

नवमौऽष्टमाह ॥

अभि त्वा पूर्वपीतये सृजामि सोम्यं मधु ।

मरुद्भिरग्ने आ गहि ॥ ९ ॥

अभि । त्वा । पूर्वपीतये । सृजामि । सोम्यं । मधु ।

मरुत्भिः । अग्ने । आ । गहि ॥ ९ ॥

हे अग्ने पूर्वपीतये पूर्वकाले प्रवृत्ताय पानाय त्वां प्रति
सोम्यं मधु सोमसंबन्धिनं मधुरसमभिसृजामि । सर्वतः संपा-
दयामि । अतस्त्वं मरुद्भिः सहात्वागच्छ ॥ अभि । एवमादी-

नामंत इत्यंतोदात्तत्वं । त्वामौ द्वितीयाया इति त्वादेशः
 सर्वानुदात्तः । पूर्वपीतये । पूर्वा चासौ पीतिश्च । पुंवत्कर्म-
 धारयेत्यादिना । पा० ६, ३, ४२ । पुंवद्भावः । सृजामि
 सृज विसर्गे । मिपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । विकरणस्वरः ।
 सोम्यं । सोममर्हति यः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । मधु ।
 फलिपाटिनमौल्यादिना उप्रत्ययः । निदित्यनुहत्तेराद्युदात्तत्वं ।
 अन्यद्रतं । अत्र यास्कः । अभि सृजामि त्वा पूर्वपीतये
 पूर्वपानाय सोम्यं मधु सोममयं सोऽग्ने मरुद्भिः सहागच्छ ।
 नि० १०, ३८, ॥ इति ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमादीश्चतुरो देवाद्विद्यातीर्थमहेस्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीर-
 बक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये
 वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहितायां प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्
निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अत्र प्रथमाष्टके द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते । तत्राद्यं देवायैत्यष्टचं सूक्तं । तस्य ऋषिच्छंदसी पूर्ववत् । ऋभुदेवता-
कत्वमनुक्रमते । अयमष्टावार्भवमिति । विनियोगस्तु सूक्तस्य
लैंगिकः स्मार्तो वा द्रष्टव्यः । व्युत्स्य प्रथमे छंदोमे वैश्वदेवश-
स्त्रेऽयं देवाय जन्मन इत्यार्भवस्तृचः । अथ छंदोमा इति खंडे
सूत्रितं । अभि त्वा देव सवितः प्रेतां यज्ञस्य शंभुवायं देवाय
जन्मन इति वृत्ताः । आ० ८, ९, १० । इति । ब्रह्मिन्सूक्ते
प्रथमाष्टकमाह ॥

अयं देवाय जन्मनं स्तोमो विप्रे भिरासया । अकारि
रत्नधातमः ॥ १ ॥

अयं देवाय । जन्मने । स्तोमः । विप्रेभिः । आसया ।
अकारि । रत्नधातमः ॥ १ ॥

ऋभवो हि मनुष्याः संतस्तपसा देवत्वं प्राप्ताः । ते चात्र
सूक्ते देवताः । तत्राद्या जायमानवाचिना जन्मशब्देनैक-
वचनातिनात्र निर्दिश्यते । जन्मनं जायमानाय ऋभुसंघरूपाय
देवाय तत्पीत्यर्थमयं स्तोमः स्तोत्रविशेषो विप्रेभिर्भ्रा-
विभिर्ऋत्विभिर्भासया स्वकीयेनास्येनाकारि । निष्पादितः ।
कौटुशः स्तोमः । रत्नधातमः । अतिशयेन रमणीयनिमित्तान्
दिधनप्रदः । स्तोत्रेण तुष्टा ऋभवो धनं प्रयच्छन्तीत्यर्थः ॥
आसया । आस्यशब्दात्तौयैकवचनस्य सुपां सुलुगित्यादिना

याजादेशः । व्यत्ययेन प्रकृतियकारस्य लोपः । चित इत्थं-
तोदात्तः । रत्नधावमः । रत्नानि दधातीति रत्नधाः । कृदुत्तर-
पदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

य इन्द्राय वचोयुजा ततस्तुमनसा हरी । शमीभिर्यज्ञ-
माशत ॥ २ ॥

ये इन्द्राय । वचःऽयुजा । ततस्तुः । मनसा । हरी इति ।
शमीभिः । यज्ञं । आशत ॥ २ ॥

ये ऋभव इन्द्रादेद्रप्रोत्यर्थं वचोयुजा नाडनादिकं विना-
वाङ्मात्रेण रथे युज्यमानौ सुशिक्षितौ हरी एतन्नामकावश्वौ
मनसा ततस्तुः । संपादितवन्तः । ऋभूणां सत्यसंकल्पत्वात्तत्सं-
कल्पमात्रेणेन्द्रस्याशौ संपन्नावित्यर्थः । ते ऋभवः शमीभिर्यज्ञ-
चमसादिनिष्पादनरूपैः कर्मभिर्यज्ञमस्मदीयमाशत । व्याप्तवन्तः ॥
अपोऽप्र इत्यादिषु षड्विंशतिसंख्याकेषु कर्मनामसु शमी-
शमीति पठितं । वचोयुजा । वचसा युंजाते । सत्सू द्विषे-
त्वादिना क्षिप । सुपां सुलुगित्यादिना विभक्तेराकारः ।
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । ततस्तुः । तस्तू त्वस्तू तनू करणे । लिटि-
च्छेरसादेशः । पादादित्वादिनिघातः । शमीभिः । शमयन्ति-
षापानीति शम्यः कर्माणि । औणादिक इन् । कृदिकाराद-
क्तिनः । पा० ४. १. ४५. इति ङीष् । वृषादित्वादाद्युदात्तः ।
आशत । अशू व्याप्तौ । लङि च्छस्यादादेशः । स्यादिभ्यः श्रुः ।
तस्य बहुलं कंदसीति लुक् । आडागमः । तिङ्ङितिङ् इति
निघातः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

तच्चन्नासत्याभ्यां परिउमानं सुखं रथं । तच्चन्धेनुं

सबर्दुघां ॥ ३ ॥

तच्चन् । नासत्याभ्यां । परिउमानं । सुखं । रथं ।

तच्चन् । धेनुं । सबःऽदुघां ॥ ३ ॥

नासत्याभ्यामग्निदेवप्रीत्यर्थं रथं तच्चन् । ऋभवो देवाः
कंचिद्रथमतच्चन् । तच्चणेन संपादितवतः । कीदृशं रथं ।
परिज्मानं । परितो गंतारं । सुखं । उपर्युपवेशने सुखकरं ।
किंच । धेनुं कौंचिद्वां तच्चन् । धातूनामनेकार्थत्वात्तच्चतिरत्न
संपादनवाचो । कीदृशीं धेनुं । सबर्दुघां । सबरः क्षीरस्य
दोग्ध्रीं ॥ तच्चन् । बह्वलं कंदसीत्युडभावः । नासत्याभ्यां । न
विद्यते सत्त्वं ययोस्तावसत्यौ । न असत्यौ नासत्यौ । नभ्राण-
पादित्यादिना नलोपाभावः । परिज्मा । अजेः परिपूर्वस्य
श्वबुध्नित्यादिना । उ० १. १४८. । सम्प्रत्ययेऽकारलोप-
आद्युदात्तत्वं च निपातनात् । सबर्दुघां । सबः पयो दोग्धोति
सबर्दुघा । दुहः कबघ्नः । पा० ३. २. ७०. । इति कप् ।
सबरिति रेफांतं प्रातिपदिकं क्षीरवाचीति संप्रदायविदः ।
कपः पिप्सादनुदात्तत्वं । धातुस्वर एव शिष्यते । समासे
छन्दुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

द्वितीये कंदोमे वैश्वदेवशस्त्रे युवाना पितरा पुनरित्या-
र्भवस्तृचः । द्वितीयस्याग्निं वो देवमिति खंडे सूचितं ।
मही द्यौः पृथिवी च नो युवाना पितरा पुनरिति दृष्टौ ।
आ० ८. १०. । इति । तस्मिंस्तृचे प्रथमां सूक्ते चतुर्थी-
मृचमाह ॥

युवाना पितरा पुनः सत्यमंत्रा ऋजूयवः । ऋभवो
विध्यकृत ॥ ४ ॥

युवाना । पितरा । पुनरिति । सत्यमंत्राः । ऋजुऽयवः । '
 ऋभवः । विष्टी । अकृत ॥ ४ ॥

ऋभव एतस्मामका देवा पितरौ स्वकीयी मातापितरौ पर्व
दृद्धावपि पुनर्युवाना तरुणावकृत । कृतवंतः । कोट्टशाः ।
सत्यमंत्राः । अश्वितयमंत्रसामर्थ्योपेताः । पुरश्चरणाद्यनुष्ठामेन
सिद्धमंत्रत्वाद्यद्यफलमुद्दिश्य मंत्राः प्रयुज्यन्ते तत्रत्फलं तथैव
संपद्यते । तस्माज्जीर्णयोः पित्रोर्युवत्वं संपादयितुं समर्था
इत्यर्थः । ऋजूयवः । ऋजुतामात्मन इच्छन्तः । क्लृप्तहिता
इत्यर्थः । अत एवैतेषामनुष्ठिता मंत्रा सिध्यन्ति । विष्टी
विष्टयो व्याप्तिर्युक्ताः । सर्वेषु कार्येष्वेतदीयस्य मंत्रसामर्थ्यस्मा-
प्रतिघातोऽत्र व्याप्तिरुच्यते ॥ ऋभुशब्दं यास्क एवं निर्वक्ति ।
ऋभव उर भांतीति वर्तन् भांतीति वर्तन् भवन्तीति वा ।
नि० ११. १५. । इति । युवाना । युवन्शब्दो यौतेः कनिनन्तो
निस्त्वादाद्युदात्तः । सुपां सुलुगित्यादिना विभक्तेराकारः ।
पितरा । पूर्ववदाकारः । सत्यमंत्राः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
स्वरः । ऋजुशब्दो भावपरः । ऋजुत्वमात्मन इच्छन्ति । कथच् ।
अकृतस्मार्वाधातुकयोर्दीर्घः । पा० ७. ४. २५. । इति दीर्घः ।
क्याच्छंदसौत्थुप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । विष्टी । विष्णु व्याप्ति ।
क्लिच्क्लौ च संज्ञायामिति क्लिच् । तितुच्चेत्यादिनेट्प्रतिबंधः ।
तस्माज्जस इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानं । पा० ७. १. ३८.
३. । इति तस्येकारादेशः । स चालोऽत्यस्य । पा० १. १.
५२. इति सकारस्य भवति । तत आङ्गु इति गुणे कृते

प्रथमयोः पूर्वसवर्णः । पा० ६. १. १०२. । इति पूर्वसवर्णदौर्घः ।
तं वाधित्वा परत्वाज्जसि च । पा० ७. ३. १०८. । इति
ऋषेस्व गुणेन भवितव्यमिति चेत् । न । संज्ञापूर्वकस्य
विधेरनित्यत्वात् । अकृतं । कृषो लुङ् । आत्मनेपदं । ऋष्या-
दादेशः । मंत्रे घसेत्यादिना च्लेर्लुक् । यथादेशः । अडागमः ।
निघातः ॥

पंचमोऽष्टकमाह ॥

सं वो मदासो अगमतेन्द्रेण च मरुत्वता । आदित्येभिश्च
राजभिः ॥ ५ ॥

सं । वः । मदासः । अगत । इन्द्रेण । च । मरुत्वता ।

आदित्येभिः । च । राजभिः ॥ ५ ॥

हे ऋभवो युष्माकं संबंधिनो मदासो मदहेतवः सोमा
इन्द्रेण चादित्येभिरादित्यैश्च समगमत । संगताः । ऋभूणा-
मिन्द्रादित्यैः सह सोमपानं तृतीयसवनेऽस्ति । अत एवा-
वाहनानगद आश्वलायनेनैवं पठितः । इन्द्रमादित्यवंतसृभुमंतं
विभुमंतं वाजवंतं बृहस्पतिमंतं विश्वदेव्यावंतमाहवेति ।
कौटशेनेन्द्रेण । मरुत्वता । मरुद्भिर्गुत्तेन । अत एव मंत्रांतरमेव-
मान्नायते । मरुद्भिर्गिन्द्र सख्यं ते अस्त्विति । कौटशैरादित्येभिः ।
राजभिः । दौष्यमानैः ॥ मदासः । माद्यन्त्येभिरिति मदाः
सोमाः । मदोऽनुपसर्गे । पा० ३. ३. ६७. । इत्यप् । तस्य
पित्वादनुदात्तत्वं । धातुस्वर एव शिष्यते । आज्ञसेरसुगिति
जसोऽसुगागमः । अगमत । गमेः संपूर्वाल्लुङ् । समो गम्यच्छी-
त्यादिना । पा० १. ३. २८. । आत्मनेपदं । ऋष्यादादेशः ।
मंत्रे घसेत्यादिना च्लेर्लुक् । गमहनेत्यादिना । पा० ६. ४.

८८ । उपधालोपः । व्यवहृतायेति समो व्यवहितप्रयोगः ।
 निघातः । मरुत्वता । मरुतोऽस्य संतौति मरुत्वान् । तसौ
 मत्वर्थ इति भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधितत्वाज्जगत्वाभावः ।
 च्छयः । पा० ८. २. १०. । इति मतुपो यत्वं । आदित्वेभिः ।
 बहुलं छंदसौति भिस ऐसादेशाभावे बहुवचने च्छय्येदित्वेत्वं ।
 राजभिः । राजन्शब्दस्य कनिनंतत्वेन निच्चादाद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये प्रथमो वर्गः ॥

सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

उत त्वं चमसं नवं त्वष्टुर्देवस्य निष्कृतं । अकृतं

चतुरः पुनः ॥ ६ ॥

उत । त्वं । चमसं । नवं । त्वष्टुः । देवस्य । निःकृतं ।

अकृतं । चतुरः । पुनरिति ॥ ६ ॥

उतापि च त्वष्टुरेतन्नमकस्य देवस्य । देवसंबंधी तक्षण-
 व्यापारः । नवं नूतनं त्वं चमसं तं सोमधारणक्षमं काष्ठपात्र-
 विशेषं निष्कृतं निःशेषेण संपादितमकरोदिति शेषः । तक्षण-
 व्यापारकुशलस्य त्वष्टुः शिष्या ऋभवस्तेन निर्मितं तमेकं
 चमसं पुनरपि चतुरोऽकृतं । चतुर्धा विभक्तांश्चमसान्कृतवंतः ।
 एकस्य चतुर्विधत्वकरणरूपोऽयमर्थो मंत्रांतरेऽपि विस्पष्टः ।
 एकं चमसं चतुरः कृणोतनेति ॥ नवं । नूतनं । नूत इति
 नर्व । कर्मणि अप्रत्ययः । स हि घञोऽपवादत्वाद्घञर्थे
 सर्वत्र भवति । पा० ३. ३. ५६. ५७. । घञप्रत्ययश्चाकर्तरि च
 कारके संज्ञायां । पा० ३. ३. १८. । इति कर्तृव्यतिरिक्ते
 सर्वत्र कारके भवति । यद्यपि तत्र संज्ञायामित्युक्तं तथापि
 चकारस्य संज्ञाव्यभिचारार्थत्वादसंज्ञायामपि भवत्वेव । संब-

ध्यत इति संबंधः । कर्मणि घञित्युक्तं । त्वष्टः । तच्च त्वच्च
तनूकरणे । औणादिकस्तृन् । ऊदित्वात्यच्च इडभावः ।
पा० ७. २. ४४. । स्तोः संयोगाद्योरंते च । पा० ८. २. २८. ।
इति ककारलोपः । निष्कृतं । कृजो निरुपष्टष्टात्कर्मणि क्तः ।
प्रादिममासे नित्यं ममासेऽनुत्तरपदस्थस्य । पा० ८. ३. ४५. ।
इति षत्वं । अत्र कर्तृकर्मणोः कृति । पा० २. ३. ६५. । इति
प्राप्ता षष्ठी यद्यपि न लोकाव्ययेति निषिद्धा । पा० २. ३.
६८. । तथापि कर्तुः शेषत्वेन विवक्षितत्वात्कर्तृकरणयोस्तृ-
तीया । पा० २. ३. १८. । इत्येतस्याः प्राप्तेः षैषिकौ षष्ठी ।
यथा कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते । पा० २. ३. ५२. । माषाणा-
मश्रोयादिति । गतिरनंतर इति निस उदात्तत्वं । अकर्त ।
अक्षपत । कृजो लुङि च्छस्य व्यत्ययेन तादेशः । मंत्रे घसे-
त्वादिना चर्लुक् । कृंदस्युभययेति तिङ् आर्धधातुकत्वादिङ-
त्वाभावेन गुणः । चतुरः शशि । पा० ६. १. १६७. । इत्युकार
उदात्तः । पुनः । स्वरदिष्वाद्युदात्तः पाठतः ॥

तृतीये कृंदोमे वैश्वदेवशस्त्रे ते नो रत्नानि धत्तनेति हे
ऋचावार्भक्ष्यौ । तृतीयस्याग्नौ महेति खंडे सूत्रितं । इंद्र इषे
ददातु नस्ते नो रत्नानि धत्तनेत्येका हे च । आ० ८. ११. ।
इति । तयोराद्यां सूक्त सप्तमीसूचमाह ॥

ते नो रत्नानि धत्तन त्रिरा साप्तानि रुन्वते । एकमेकं
सुशस्तिभिः ॥ ७ ॥

ते । नः । रत्नानि । धत्तन । त्रिः । आ । साप्तानि । रुन्वते ।
एकंऽएकं । सुशस्तिभिः ॥ ७ ॥

पूर्वास्त्वृक्षु ये प्रतिपादिना ऋभवस्ते यूयं सुशस्तिभिः
 शोभनैरस्सदीयशमनैर्युक्ताः संतो नोऽस्माकं संबंधिने सुन्वते
 सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय रत्नानि रमणीयानि सुवर्ण-
 मणिमुक्तादीनि धनान्येकमेकं क्रमेण प्रत्येकं धत्तन । प्रयच्छत ।
 सुवर्णादीनां मध्ये प्रतिद्रव्यं यावदपेक्षितं तावदिति विवक्षये-
 कमेकमित्युक्तं । कीटशानि रत्नानि । तिरा । त्रिवारमा-
 वृत्तानि । उत्तमानि मध्यमान्यधमानि चेत्येवं रत्नानां तिरा-
 वृत्तिः । किं च साप्तानि । सप्तसंस्थानिष्पन्नवर्गरूपाणि कर्माणि
 च धत्तन । संपादयत । कीटशानि साप्तानि । तिरा । त्रिवा-
 रमावृत्तानि । अग्न्याधेयं दर्शपूर्णमासादीनां सप्तानां
 हविर्यज्ञानामेको वर्गः । औपासनहोमो वैश्वदेवमित्यौदीनां
 सप्तानां पाकयज्ञानां वर्गो द्वितीयः । अग्निनष्टोमोऽत्यग्नि-
 ष्टोम इत्यादीनां सप्तानां सोमसंस्थानां वर्गस्तृतीयः ॥ रत्नानि ।
 रमु क्रौडायां । निदित्यनुवृत्तौ रमेस्त च । उ० ३. १४. ।
 इति नप्रत्ययः । तत्संनियोगेन मकारस्य तकारः । नित्वा-
 दाद्युदात्तः । धत्तन । धत्त । तप्तनप्तनथनाश्चेति तशब्दस्य
 तनादेशः । सप्तानां वर्गः साप्तं । सप्तनोऽज् कंदसि । पा० ५.
 १. ६१. । इति वर्गेऽज्प्रत्ययः । नस्तद्धिते । पा० ६. ४.
 १४४. । इति टिलोपः । जित्वादादिद्विष्टिराद्युदात्तत्वं च ।
 अत्र वर्गप्रवचनेन वर्गिणी लक्ष्यंते । तेन बहुवचनं । अन्यथा
 ह्येक एव वर्गस्त्रिराष्ट्र इत्येकवचनमेव स्यात् । सुन्वते । शतु-
 रनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं एकमेकं । नित्यवीप्सयोरिति
 वीप्सायां द्विर्भावः । एकशब्द इणः कर्तुं नित्वादाद्युदात्तः ।
 द्वितीयस्यैकशब्दस्य तस्य परमान्त्रेडितमित्यान्त्रेडितसंज्ञाया-

मनुदात्तं चेत्यनुदात्तत्वं । सुशस्तिभिः । शस्यत आभिरिति
शस्तय ऋचः । शंसु स्तुतौ । करणेऽङ्गिन् । तस्य कित्वाब्ज-
लीपः । शोभनाः शस्तय इति प्रादिसमासे यद्यपि च क्तिनो
निष्वादाद्युदात्तत्वेन कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव प्राप्तं तत्तु
परेण मन्क्तिग्याख्यानेत्यादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वेन बाध्यते ।
पा० ६. २. १५१. ॥

अष्टमौऋचमाह ॥

अधारयंत वङ्गयोऽभजंत सुक्लत्थया । भागं देवेषु
यज्ञियं ॥ ८ ॥

अधारयंत । वङ्गयः । अभजंत । सुऽक्लत्थया । भागं ।
देवेषु । यज्ञियं ॥ ८ ॥

वङ्गयश्चमसादिसाधननिष्पादनेन यज्ञस्य वोढार ऋभवो-
ऽधारयंत । पूर्वं मनुष्यत्वेन मरणयोग्या अप्यमृतत्वलाभेन
प्राणान्धारितवंतः । तथा च मंत्रांतरमान्नायते । मर्तासा संतो
अमृतत्वमानश्रुतिः । किंचैतं सुक्लत्थया यज्ञसाधनद्रव्यसं-
पादनरूपेण शोभनव्यापारेण देवेषु मध्ये स्थित्वा यज्ञियं यज्ञार्हं
भागं हविर्लक्षणमभजंत । सेवितवंतः । अयमर्थः सौधन्वना
यज्ञियं भागमानश्रित्यादिमंत्रांतरे विस्पष्टः । ब्राह्मणेऽप्यभ्वो
वै देवेषु तपसा सोमपीथमभ्यजयन्नित्याद्यपाख्यानं विस्पष्टं ॥
वङ्गयः । निदित्यनुवृत्तौ वहिश्चोत्यादिना निप्रत्ययः । अभजंत ।
पादादित्वादिनिघातः । सुक्लत्थया । विभाषा कृद्वयोः । पा०
३. १. १२०. । इति कृजः कर्मणि क्यप् । शोभनं कृत्यं
यस्या भजनक्रियायाः सा सुक्लत्था । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं बाधित्वा नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । ननु

कृत्यशब्दे क्यपः पितृत्वेनानुदात्तत्वाद्वातुस्वरेशादिरुदात्तः ।
 ततश्चाद्युदात्तं द्वाच्छंदसौत्यनेनाद्युदात्तत्वेन भवितव्यं । तेन
 हि पुरस्तादपवादेन परमपि नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं
 बाध्यत इत्युक्तं । एवं तर्हि कजः श च । पा० ३. ३. १००. ।
 इति स्त्रियां भावे क्यप्प्रत्ययांतः कृत्याशब्दः । क्यपः पित्वेऽपि
 व्यत्ययेनोदात्तत्वं । प्रादिसमासे क्कुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन
 तदेव शिष्यते । भागं । कर्षात्त्वत् इत्यंतोदात्तः । यज्ञियं ।
 यज्ञमर्हतौत्यर्थे यज्ञत्विभ्यां घञञौ । पा० ५. १. ७१. ।
 इति घः । तस्य इयादेशः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये द्वितीयो वर्गः ॥

इहेंद्राग्नी इत्यादिकं षलृचं चतुर्थं सूक्तं । तस्य ऋषि-
 च्छंदसी पूर्ववत् । देवता लृनुकस्यते । इह षलेंद्राग्निमिति ।
 विनियोगस्त्वग्निष्टोमेऽच्छावाकशस्त्रे इहेंद्राग्नी उपह्वय इति
 सूक्तं । स्तोत्रमग्रे शस्त्रादिति खंड इहेंद्राग्नी उपयं वामस्य
 मन्त्रन इति नव । आ० ५. १०. । इति सूत्रितत्वात् ।
 तथाभिप्लवषडहे प्रातःसवनेऽच्छावाकशस्त्रे स्तोमातिशंसनार्थ-
 मेतदेव सूक्तं । तथा च सूत्रितं । अभिप्लवषृष्ठाहानीत्युपक्र-
 म्येहेंद्राग्नी इंद्राग्नी आगतं । आ० ७. ५. । इति । तस्मिन्सूक्त
 प्रथमासृचमाह ॥

इहेंद्राग्नी उप ह्वये तयोस्तिस्तोममुश्मसि । ता सोमं

सोमपातमा ॥ १ ॥

इह । इंद्राग्नी इति । उप । ह्वये । तयोः । इत् । स्तोमं ।

उश्मसि । ता । सोमं । सोमऽपातमा ॥ १ ॥

इहास्मिन्कर्मणीद्राग्नी देवावुपह्वये । आह्वयामि । तयो-
रिदिंशग्न्योरिव स्तोमं स्तोत्रमुष्मसि । 'कामयामहे । सोम-
पातमा । अतिशयेन सोमं पातुं क्षमौ तौ द्वौ देवौ सोमं
पिबतामिति शेषः ॥ इन्द्राग्नी । अत्र देवताद्वन्द्वेऽपि पूर्वपद-
स्यानङ् न भवति । तत्र हि द्वंद्व इत्यनुवृत्तौ पुनर्द्वन्द्वग्रहणाज्ज्ञो-
कप्रसिद्धसाहचर्यानामेव द्वंद्व आनङित्युक्तं । पा० ६. २. २६ ।
तस्मादत्रावग्रहे ऋस्व इन्द्रशब्दः । समासस्येत्यंतीदात्तत्वं ।
देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं तु न भवति । अग्निशब्दस्या-
नुदात्तादित्वेन 'नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ । पा० ६. २. १४२ ।
इति प्रतिषेधात् । उष्मांसि । वश कांतौ । लटो मसं । इदंतौ
मसिरितीकारोपजनः । अदादित्वाच्छपो लुक् । मसेर्द्धित्वा-
द्ग्रहिज्येत्यादिना संप्रसारणं । ता सोमपातमा । उभयत्र सुपां
सुलुगित्याकारः ॥

द्वितीयानृचमाह ॥

ता यज्ञेषु प्र शंसतेद्राग्नीं शुभता नरः । ता गायत्रेषु

गायत ॥ २ ॥

ता । यज्ञेषु । प्र । शंसत । इन्द्राग्नी इति । शुभत ।

नरः । ता । गायत्रेषु । गायत ॥ २ ॥

हे नरो मनुष्या ऋत्विजः । ता पूर्वोक्ता ताविन्द्राग्नी
यज्ञेष्वनुष्ठीयमानकर्मसु प्रशंसत शस्त्रैः । तथा शुभत । नाना-
विधैरलंकारैः शोभितौ कुरुत । तथा ता पूर्वोक्ताविन्द्राग्नी
गायत्रेषु गायत्रोच्छंदस्केषु मंत्रेषु सामरूपेण गायत ॥ ता ।
सुपां सुलुगित्याकारः । शुभता । अस्य संहितायामन्येषामपि
दृश्यत इति दौर्घः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

ता मितस्य प्रशस्त्य इन्द्राग्नी ता हवामहे । सोमया
सोमपीतये ॥ ३ ॥

ता । मितस्य । प्रशस्तये । इन्द्राग्नी इति । ता ।
हवामहे । सोमपा । सोमपीतये ॥ ३ ॥

मितस्य स्नेहविषयस्य ममानुष्ठातुः प्रशस्तये ता पूर्वोक्ता
देवौ संपद्येतामिति शेषः । यद्वा मितस्य मम संबन्धिनौ
ताविन्द्राग्नी प्रशस्तये प्रशंसितुमिच्छाम इति शेषः । सोमपा
सोमपानक्षमौ ता पूर्वोक्ताविन्द्राग्नी सोमपीतये सोमपानार्थं
हवामहे । आह्वयामः ॥ प्रशस्तये । तुमर्थाच्च भाववचनात् ।
पा० २. ३. १५. । इति चतुर्थी । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं
बाधित्वा तादौ च निति कृत्यतौ । पा० ६. २. ५०. । इति
गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सोमपीतये । सोमस्य पीतयस्मिन्कर्मणि
तस्मै । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सोमस्य पीतिरिति
तत्पुरुषे वा दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

उया संता हवामह उपेदं सवनं सुतं । इन्द्राग्नी
एह गच्छतां ॥ ४ ॥

उया । संता । हवामहे । उप । इदं । सवनं । सुतं ।
इन्द्राग्नी इति । आ । इह । गच्छतां ॥ ४ ॥

सुतमभिषोपेतमिदमनुष्ठीयमानं सवनं प्रातःसवनादिरूपं
कर्माप, सामीप्येन प्राप्तुमुया संता वैरिबधादिषु क्रूरी संतौ
देवौ हवामहे । आह्वयामः । इन्द्राग्नी देवाविह कर्मण्या-

गच्छतां ॥ संता । अस्तेः शतरि असोरक्षोपः । सवनं सुत-
मिति इयं सेमं नः स्तोममा गच्छीत्यत्रोक्तं ॥

पंचमोऽमृतमाह ॥

ता महांता सदस्यतो इंद्राग्नी रक्ष उजतं । अप्रजाः
संत्वत्रिणः ॥ ५ ॥

ता । महांता । सदस्यतो इति । इंद्राग्नी इति । रक्षः ।
उजतं । अप्रजाः । संतु । त्रिणः ॥ ५ ॥

तो पूर्वोक्ताविंद्राग्नी रक्षो राक्षसजातिमुजतं । ऋजु-
कुरुतं । कौयं परित्याजयतमित्यर्थः । कीदृशी । महांता ।
महांतो गुणैरधिको । सदस्यतो । सभापालको । तयोः प्रसा-
दादत्रिणो भद्रका, राक्षसा अप्रजा अनुत्पन्नाः संतु ॥ महांता ।
सांतमहतः संयोगस्य । पा० ६, ४, १० । इति दीर्घः । सद-
स्यतो । सदस्यतो इति समासे षष्ठ्या लुकि प्रातिपदिक-
सकारस्य रुत्वाभावश्छांदसः । उभे वनस्यत्यादिषु युगपदित्यु-
भयपदप्रकृतिस्रस्त्वं । इंद्राग्नी । आसंविताद्युदात्तत्वं ।
अप्रजाः । प्रजायंत इति प्रजाः । अन्येष्वपि दृश्यते । पा० ३,
२, १०१ । इति जनेर्ङप्रत्ययः । न प्रजा अप्रजाः । प्रजाशब्दस्य
बहुव्रीही हि नित्यमस्मिन् प्रजामेधयोः । पा० ५, ४, १२२ ।
इत्यसिजादेशः स्यात् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्रस्त्वं । अत्रिणः ।
तजंतस्याहशब्दस्य जसश्छांदस इनुडागमः । चित इति
ऋकार उदात्तः । तस्य यणादेश उदात्तयणो ह्रस्वपूर्वादितीकार
उदात्तः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

तेन सत्येन जागृतमधि प्रचेतुने पदे । इन्द्राग्नी शर्म
यच्छतं ॥ ६ ॥

तेन । सत्येन । जागृतं । अधि । प्रचेतुने । पदे । इन्द्राग्नी
इति । शर्म । यच्छतं ॥ ६ ॥

हे इन्द्राग्नी सत्येनावश्यफलप्रदानादवितथेन तेनास्माभि-
रनुष्ठितेन कर्मणा प्रचेतुने प्रकर्षेण फलभोगज्ञापके पदे स्वर्ग-
लोकादिस्थानेऽधि जागृतं । आधिक्येन सावधाना भवतं ।
ततोऽस्मभ्यं शर्म यच्छतं । सुखं गृहं वा दत्तं ॥ गयः कदर
इत्यादिषु द्वाविंशतिसंख्याकेषु गृहनामसु शर्म वर्मेत्युक्तं ।
जागृतं । जागृ निद्राक्षये । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो
लुक् । तिङ्ङितिङ इति निघातः । प्रचेतुमे । चित्ती संज्ञान
इत्यस्मात्प्रताच्छकेरुनीति । ७० ३. ४८. । इति विहितत्वा-
द्बहुलकादौणादिक डनप्रत्ययः । समासे कृदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वं । इन्द्राग्नी । इहेन्द्राग्नी इत्युचोक्तं । आमंत्रितत्वादाद्यु-
दात्तमत्र विशेषः । शृणाति हिनस्ति दुःखमिति शर्म । शृ-
हिंसायां । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । यच्छतं । इषु-
गमियमां कृ इति कः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये तृतीयो वर्गः ॥

प्रातर्युजेत्यादिकमेकविंशत्यृचं पंचमं सूक्तं । तस्य ऋषि-
च्छंदसोऽपूर्ववत् । देवताविशेषस्त्वनुक्रम्यते । प्रातर्युजा सैका
चतस्र आश्विन्यस्तथा सावित्र आग्नेय्यौ हे देवीनामेकैकै-
द्राणीवरुणान्दग्नायीनां द्यावापृथिव्ये पार्थिवी षडैषण्योऽतो

देवा देवी वेति । सूक्तसंख्यानुवर्तत इत्यस्मिंखण्डेऽनिरुक्ता संख्या विंशतिरिति परिभाषितत्वात् प्रातर्युजेति सूक्ते संख्या-विशेषस्थानिरुक्ता संख्या विंशतिसंख्या द्रष्टव्या । सा च विंशतिरेकयाधिकया मह वर्तत इति सैका । तत्रादौ चतस्र ऋचाऽश्विदेवताकाः । पंचमौमारभ्याष्टम्यंताश्चतस्रः सवित्रदेव-ताकाः । नवमौ दशमौ चोमे अग्निदेवताके । एकादश्या ऋचा देवसंबन्धिभ्यो देव्यो देवताः । द्वादश्या इन्द्रवरुणाग्नि-पत्न्य इन्द्राणीवरुणान्यग्नाय्यो देवताः । त्रयोदशीचतुर्दश्यौ ध्यावापृथिवीदेवताके । पंचदशी पार्थिवी पृथिवीदेवीदेव-ताका । षोडशौमारभ्यैकविंशंत्याः षड्विंशुदेवताकाः । अतो देवा इत्येतस्याः षोडश्यास्तु कृत्स्ना देवा विष्णुर्वा विकल्पेन देवता । अत्र सूक्तविनियोगो लैंगिकः । प्रातरनुवाक आश्विनै कृतौ प्रातर्युजा विबोधयेति चतस्र ऋचः । सूत्रितं च । अथाश्विन एषो उषा प्रातर्युजेति चतस्रः । आ० ४, १५ । इति । आश्विनग्रहस्य प्रातर्युजेत्येका पुरोनुव-द्विदेवत्यैश्च-रंतोति खंडे सूत्रितं । आश्विनस्य प्रातर्युजा विबोधय । आ० ५, ५ । इति । तत्र प्रथमाष्टकमाह ।

प्रातर्युजा वि बोधयाश्विनावेह गच्छतां । अस्य

सोमस्य पोतये ॥ १ ॥

प्रातःऽयुजा । वि । बोधय । अश्विनौ । आ । इह ।

गच्छतां । अस्य । सोमस्य । पोतये ॥ १ ॥

अत्र होताध्वर्युमुद्दिश्य ब्रूते । हे अध्वर्या प्रातर्युजा प्रातः-सवनग्रहेण संयुक्तावाश्विनौ देवौ विबोधय । विशेषेण प्रबुद्धौ कुरु । अश्विनौ प्रबुद्धौ चाश्विनौ देवावस्याभिषवसंस्कारमुक्तस्य

सोमस्य पीतये पानायेह कर्मण्यागच्छतां ॥ प्रातर्युजाते
 गृह्यमाणेन ग्रहेण सहेति प्रातर्युजा । सखूद्विषेत्यादिना क्षिप् ।
 सुपां सुलुगित्याकारः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अस्य ।
 ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । पीतये । व्यत्ययेन क्तिन
 उदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

या सुरथा रथीतमाभा देवा दिविऽसृशा । अश्विना
 ता हवामहे ॥ २ ॥

या । सुऽरथा । रथिऽतमा । उभा । देवा । दिविऽसृशा ।
 अश्विना । ता । हवामहे ॥ २ ॥

योभाश्विना देवा यावुभावश्विनौ देवौ सुरथा शोभनरथ-
 युक्तौ रथीतमा रथीनां मध्येऽतिशयेन रथिनौ । दिविऽसृशा
 द्युलोकनिवासिनौ । ता हवामहे । तादृशावश्विनावाहया-
 महे ॥ येत्यादिष्वष्टसु पदेषु सुपां सुलुगिति द्विवचनस्याकारः ।
 सुरथा । शोभनो रथा ययोस्तौ सुरथौ समासांतोदात्तत्वा-
 पवादं बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा नङ्सुभ्यामित्युत्तर-
 पदांतादात्तत्वे प्राप्त आद्युदात्तं ह्यच्छंदसौलुत्तरपदाद्युदात्तत्वं ।
 रथीतमा । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायामिकारस्य
 दीर्घत्वं । दिविऽसृशा । दिविऽसृशत इति दिविऽसृशौ । क्षिप्
 चेति क्षिप् । तत्प रुषे कृति बहुलमित्यलुक् । गतिकारकोप
 पदात्वादिति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

या वां कशा मधुमत्यश्विना सूनृतावतौ । तथा यज्ञं
 'मिमिच्छत' ॥ ३ ॥

या । वां । कशा । मधुऽमती । अश्विना । सूनृताऽवती ।

१ तया । यज्ञं । मिमिक्षतं ॥ ३ ॥

अश्विना हे अश्विनौ देवौ वां युवयोः संबंधिनी या कशाश्चताडनौ विद्यते तया सहागत्य यज्ञमस्मदीयं मिमिक्षतं । सोमरसेन सेक्तुमिच्छतं । कशयाश्चान्दृढं ताडयित्वा सहसा समागत्य सर्वादिषयां सोमरसाहुतिं निष्पादयितुमुद्युक्ता भवतमित्यर्थः । कौटुशौ कशा । मधुमती । अर्णः क्षोद इत्यादिष्वेकशतसंख्याकैषूदकनामसु मधु पुरीषमिति पठितं । तस्मादुदकवतीत्युक्तं भवति । अश्वस्य शीघ्रगत्या यत्स्वेदोदकं भवति तेनेयं कशा क्लिबेत्यर्थः । सूनृतावती । प्रियमत्यवाग्युक्ता तीव्रेण कशाताडनेन यो ध्वनिर्निष्पद्यते । ताडनवैलायामश्चारूटेन च य आक्रोशः क्रियते । तदुभयं शीघ्रगमनहेतुत्वेन यजमानस्य च प्रियं । यद्वा । श्लोको धारित्यादिषु सप्तपंचाशद्वाङ्मसु कशा विषणोति पठितं । अश्विनोर्या वाक्मधुमती माधुर्येपिता पारुष्यरहिता सूनृतवती प्रियत्वसत्यत्वोपेता फलप्रदानविषयेत्यर्थः । तया वाचा युक्ता यज्ञं मिमिक्षतमिति योजनीयं ॥ कशा । कश गतिशासनयोः । पचाद्यच् । वृषादित्वादाद्युदात्तः । सूनृतवती । ऊन परिहाणे । सुष्ठु नयत्यप्रियमिति सूनृ । तथाविधमृतं सत्यं यस्यां वाचि सा सूनृता । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं बाधित्वा परादिच्छंदसि बहुलमिति ऋकार उदात्तः । सा यस्या अस्ति सा कशा सूनृतवतीति कशायाः संज्ञा । एवंनामा कशेत्यर्थः । संज्ञायां । पा० ८. २. ११. इति मतुपो वत्त्वं । मिमिक्षतं । मिहेः सन् । हलन्ताच्चेति कित्वाङ्गणाभावः । ढत्वकत्वषत्वानि ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

नहि वामस्ति दूरके यत्र रथेन गच्छथः । अश्विना ,
सोमिनो गृहं ॥ ४ ॥

नहि वां । अस्ति । दूरके । यत्र । रथेन । गच्छथः ।
अश्विना । सोमिनः । गृहं ॥ ४ ॥

अश्विना हे अश्विनौ देवौ युवां सोमिनः सोमवतो
यजमानस्य गृहं प्रति रथेन गच्छथः । स मार्गे वां युवयो-
र्दूरके दूरदेशे नञ्अस्ति । न वर्तते खलु । यद्वा । यत्र गृहे
गच्छथस्तच्च गृहं दूरे न भवति ॥ नहि । एवमादोनामंत
इत्यंतोदात्तः । अस्ति । चादिलोपे विभाषेति निघाताभावः ।
अत्र हि गृहं दूरे च नास्ति युवां च रथेन गच्छथ इति
समुच्चयस्यार्थो गम्यते । चशब्दो न प्रयुज्यत इति चलापे
प्रथमा तिङ्भिर्भाक्तिरस्त्योक्तिः । यत्र । निघातस्य चेति संहितायां
दीर्घत्वं । गच्छथः । इयं यद्यपि न प्रथमा तथापि यच्चेति
यदुत्तयोगान्न निघातः ॥

व्यूढस्य द्वितीये छंदोसं वैश्वदेवशक्ते हिरण्यपाणिमूतय
इति सावित्रश्चतस्रः । । द्वितीयस्येति खंडे सूत्रितं । हिरण्य-
पाणिमूतय इति चतस्रो मही द्यौः पृथिवी च नः । आ०
८. १०. । इति । तत्र प्रथमां सूक्ते पंचमीमृचमाह ॥

हिरण्यपाणिमूतये सवितारमुप ह्वये । स चेत्ता
देवता पदं ॥ ५ ॥

हिरण्यऽपाणिं । ऊतये । सवितारं । उप । ह्वये ।

सः । चेत्ता । देवता । पदं ॥ ५ ॥

ऊतयेऽस्मद्रक्षणार्थं सवितारं देवमुपह्वये । आह्वयामि ।

स च सविता देव एतन्मंत्रप्रतिपाद्यदेवता भूत्वा पदं यजमानेन
 प्राप्यं स्थानं चेत्ता । ज्ञापयिता भवति । कोट्टशं सवितारं ।
 हिरण्यपाणिं । यजमानाय दातुं हस्ते सुवर्णधारिणं । यद्वा ।
 देवकर्तृके यागे सविता स्वयमृत्विग्मूत्वा ब्रह्मत्वेनावस्थितः ।
 तदानीं कस्यांचिदिष्टावध्वर्यवस्तस्मै सवित्रे ब्रह्मणे प्राशिच-
 नामकं पुरोडाशभागं दत्तवन्तः । तच्च प्राशित्रं हस्ते सवित्रा
 गृह्येत सत्तदौयपाणिं चिच्छेद । ततः प्राशित्रस्य दातारो-
 ऽध्वर्यवः सुवर्णमयं पाणिं निर्माय प्रक्षिप्तवन्तः । सोऽयमर्थः
 कौशौतकीब्राह्मणे समाम्नातः । सवित्रे प्राशित्रं प्रतिजङ्घु-
 स्तत्तस्य पाणी चिच्छेद तस्मै हिरण्यमयौ प्रतिदधुस्तस्माद्विरण्य-
 पाणिरिति स्तुत इति । हिरण्यशब्दं पाणिशब्दं च यास्क
 एवं निर्वक्ति । हिरण्यं कस्माद्वियत आयम्यमानमिति वा
 क्रियते जनाज्जनमिति वा हितरमणं भवतीति वा हृदय-
 रमणं भवतीति वा हर्यतेर्वा स्यात्प्रेप्साकर्मणः । नि० २,
 १०. । इति । तथा पाणिः । पणायतेः पूजाकर्मणः । नि०
 २, २६. । इति । हिरण्यशब्दो नव्विषयत्वादाद्युदात्तः ।
 बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । ऊतये । उदात्त इत्यनुवृत्ता-
 वृतियूतिजूतिसातोत्यादिना क्लिनन्तोऽतोदात्तो निपातितः ।
 सवितारं । त्वचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वं । चेत्ता । चितौ संज्ञाने ।
 अस्मादन्तर्भावितव्यर्थत्वाच्छ्लोके तन् । अनित्यमागमशासन-
 मितौडभावः । निच्चादाद्युदात्तः । देवता । देवात्तल् । पा०
 ५, ४, २७. । इति स्वार्थं तल् । लितीति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं ।
 पदशब्दः पचाद्यजन्तः । चित इत्यन्तोदात्तः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये चतुर्थी वर्गः ॥

सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

अपां नपातमवसे सवितारमुप स्तुहि । तस्य

व्रतान्युश्मसि ॥ ६ ॥

अपां । नपातं । अवसे । सवितारं । उप । स्तुहि ।

तस्य । व्रतानि । उश्मसि ॥ ६ ॥

अत्र होता सामगमृत्वजमन्यं वा शस्त्रिणं ब्रूते । अवसे-
ऽस्मान्रक्षितुं सवितारमुपस्तुहि । 'तस्य सवितुः संबंधीनि
व्रतानि कर्माणि सोमयागादिरूपाण्युश्मसि । कामयामहे ।
कीदृशं सवितारं । अपां नपातं । जलस्य न पालकं । संतापेन
शोषकमित्यर्थः ॥ अपां । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं ।
नपातं । पारक्षणे । अस्य शत्रंतः पाच्छब्दः । तस्य नञा
समासे नभ्राणनपादित्यादिना नलोपप्रतिषेध इति वृत्तिकरः ।
अग्निर्ह्यपो न पाति तच्छोषकत्वात् । तर्हि कथमपामिति
षष्ठी । न लोकाव्ययनिष्ठाखलयेति । पा० २, ३, ६८ ।
कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधादिति चेत् । तर्ह्येषा शेषलक्षणास्तु ।
अग्न्यादित्यावपां करणतया संबंधिनावानराप इति श्रुतेः ।
आदित्याज्जायते वृष्टिरिति स्मृतेश्च । अस्मिन्पक्ष उगिद-
चामिति नुमभावोऽपि निपातनादेवेति मंतव्यं । पातेः
क्लिबंतस्य तुग्वा निपातनाद्द्रष्टव्यः । अथवा न पातयतीति
नपात् । पतू गताविति धातोर्णतात्किप् । अग्न्यादित्यौ
ह्यपां न प्रापकौ प्रत्युत तच्छोषकौ । अव्ययपूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । अवसे । तुमर्थे सेसेनित्यादिना असेन् । निच्चा-
दाद्युदात्तः । उश्मसि । वश कांतो । अदिप्रभृतिभ्य इति
शपो लुक् । इदंतो मत्तिरितीकारोपजनः ॥

सप्तमौचमाह ॥

विभक्तारं हवामहे वसोश्चित्रस्य राधसः । सवितारं

नृचक्षसं ॥ ७ ॥

विभक्तारं । हवामहे । वसोः । चित्रस्य । राधसः ।

सवितारं । नृचक्षसं ॥ ७ ॥

वसोर्निवासहेतोश्चित्रस्य सुवर्णरजतादिरूपेण बहुविधस्य राधसो धनस्य विभक्तारं । अस्य यजनानस्यैतावद्भनदान-सुचितमिति विभागकारिणं । 'नृचक्षसं । मनुष्याणां प्रकाश-कारिणं सवितारं हवामहे ॥ कौशोतकिन एतस्या ऋचो व्याख्यानरूपे ब्राह्मणे सवितुर्विभागहेतुत्वमेव समामनन्ति । यदेतद्वसोश्चित्रं राधस्तदेष सविता विभक्ताभ्यः प्रजाम्यो विभजतीति ॥ विभक्तारं । त्वचश्चित्त्वादंतोदात्तत्वं । ऋदुत्तर-पदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । हवामहे । ह्ययतर्बहुलं कृंदमौति संप्रसारणं । वसोः । वस निवासे । शृस्वृस्निहौ-त्यादिना उः । निदित्यनुवृत्तेर्निच्वादाद्युदात्तः । राधसः । असुनंतो निच्वादाद्युदात्तः । नृचक्षसं । नृश्चष्ट इति नृचक्षाः । तं नृचक्षसं । चक्षेर्बहुलं शिष्य । उ३ ४. २३२. । इत्यसुन् । शित्वादनाईधातुकत्वेन ख्याजादेशाभावः । ऋदुत्तरपदप्रकर्ता-स्वरत्वं ॥

अष्टमौचमाह ॥

सखाय आ नि षीदत सविता स्तोम्यो नु नः ।

दाता राधांसि शुभति ॥ ८ ॥

सखायः । आ । नि । षीदत । सविता । स्तोम्यः । नु ।

नः । दाता । राधांसि । शुभति ॥ ८ ॥

सखिभूता हे ऋत्विजः । अग्निषोदत । सर्वत्रोपविशत ।
 नोऽस्माकमयं सविता नुं क्षिप्रं स्तोम्यः स्तुतियोग्यः । राधांसि
 धनानि दाता प्रदातुमुद्यत्तः । एष सविता श्रुंभति । शोभते ॥
 ममानाः संतः ख्यातिं प्रकाशंत इति सखायः । खया प्रकथने ।
 समाने ख्यश्चोदात्तः । उ० ४. १३८. । इतीणप्रत्ययः । तत्सं-
 नियागेन डित्वं यलोपश्च । डित्वादाकारलोपः । समानस्य
 कृंदसोत्थादिना समानशब्दस्य सादेशः । इण्संनियोगेनोदात्तत्वं
 च । जसि सख्युरसंबुद्धाविति णिच्चाद्दृष्टिरायादेशः । निषोदत ।
 सदरप्रतः । प्रा० ८. ३. ६६. । इति षत्वं । स्तोमेषु प्रति-
 पाद्यत्वेन भवः स्तोम्यः । भवे कृंदसीति यत् । यतोऽनाव
 इत्याद्युदात्तत्वं । दाता । दानशैलः । ताच्छीष्ये ढन् ।
 निष्वादायुदात्तः । राधांसि । गतं । कर्तृकर्मणोः कृतीति
 प्राप्तायाः षष्ठ्या न लाकाव्ययेति प्रतिषेधः ॥

अग्निष्टोमे प्रातःसवनेऽग्ने पत्नीरिहावहेति नेष्टुः प्रस्थित-
 याज्यप्रशास्ता । ब्राह्मणाच्छंसीति खंडे सूत्रितं । अग्ने
 पत्नीरिहावहोक्षां नाय वशां नायेति ॥

तामेतां सूक्ते नवमीमृचमाह ॥

अग्ने पत्नीरिहा वह देवानामुशतौरुप । त्वष्टारं
 सोमपीतये ॥ ८ ॥

अग्ने । पत्नीः । इह । आ । वह । देवानां । उशतौः ।

उप । त्वष्टारं । सोमऽपीतये ॥ ८ ॥

हे अग्ने उशतौः कामयमाना देवानां पत्नीरिंद्राण्याद्या
 इह देवयजनदेशे आवह । तथा त्वष्टारं देवं सोमपीतये
 सोमपानार्थमुप समीप आवह ॥ पत्नीः । उत्पंतः प्रतिशब्द

आद्युदात्तः । पत्युर्ना यज्ञसंयोगे । पा० ४. १. ३३. । इति
डोप् । तत्संनियोगेन नकारस्य डोपः पित्त्वाड्डतिस्वर एव ।
उगृतोः । वग कांतौ । लटः शल । अदिप्रष्टतिभ्यः शप इति
शपो लुक् । शतुर्ङित्वाङ्गिज्यादिना संप्रसारणं । उगितश्चेति
डोप् । शतुरनुम इति डोप् उदात्तः ॥

दशमोमृचमाह ॥

आ ग्ना अग्न इहावसे होत्रां यविष्ठ भारतीं । वरून्नी
धिषणां वह ॥ १० ॥

आ । ग्नाः । अग्न । इह । अवसे । होत्रां । यविष्ठ ।
भारतीं । वरून्नी । धिषणां । वह ॥ १० ॥

हे अग्ने । अवसेऽस्मानवितं ग्ना देवपत्नोरिहावह । तथा
हे यविष्ठ युवत्तमाग्ने होत्रां होमनिष्पादकाग्निपत्नीं भारतीं
भरतनामकस्यादित्यस्य पत्नीं वरून्नीं वरणोयां धिषणां वाग्देवीं
चावह ॥ वाग्वै धिषणेति वाजसनेयकं । भरत आदित्य इति
यास्केनाक्तत्वात्तस्य पत्नो भारतीत्युच्यते । गम्यंत इति ग्नाः ।
गमन् सृप् गतौ । औणादिको ड्रप्रत्ययः । ङित्त्वाङ्गिलोपः ।
प्रत्ययस्वरः । होत्रां । दुयामाशुभसिभ्यस्त्रन् । उ० ४. १६८. ।
इति व्रनंतो नित्त्वादाद्युदात्तः । अतिशयेन युवा यविष्ठः ।
अतिशयने तमबिष्ठनौ । स्थूलदूरेत्यादिना यणादिपरस्य लोपः
पूर्वस्य च गुणः । भारतीं । शार्ङ्गरवादेरवृत्कृतत्वात् डौतंतो
नित्त्वादाद्युदात्तः । वरून्नीं । अक्षितस्कभितेत्यादौ । पा० ७,
२. ३४. । यद्यपि वरूटशब्दस्तृजंत इत्युक्तं तथाप्यंत इति-
करणस्य प्रदर्शनार्थत्वाद्वरूटशब्दस्तृजंतोऽपि द्रष्टव्यः । तेन
नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । शेषनिघातेन ऋकारस्यानुदात्तत्वादुदात्तः

यसो हृष्यूर्वादित्यपि न ङोप उदात्तत्वं । धिषणां । क्युप्रत्यया-
मुवृत्तौ धृषेर्धिष् च संज्ञायां । उ० २. ८०. । इति क्युः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये पंचमो वर्गः ॥

सूक्त एकादशीऋचमाह ॥

अभि नो देवीरवसा महः शर्मणा नृपत्नीः । अच्छिन्नपत्नाः
सचंतां ॥ ११ ॥

अभि । नः । देवीः । अवसा । महः । शर्मणा । नृपत्नीः ।
अच्छिन्नपत्नाः । सचंतां ॥ ११ ॥

देवोर्देश्यो देवपत्न्योऽवसा रक्षणेन महो महता शर्मणा च
सुखेन च सह नोऽस्मानभि सचंतां । आभिमुख्येन सेवतां ।
कोट्यशो देव्यः । नृपत्नीः । मनुष्याणां पालयित्राः । अच्छिन्न-
पत्नाः । अच्छिन्नपत्नाः । न हि पत्निरूपाणां देवपत्नोनां पत्न्योः
केनचिच्छिद्यन्ते ॥ देवीः । पुंयोगादाख्यायां । पा० ४. १,
४८. । इति ङोषन्तः । प्रत्ययस्वरणांतोदात्तः । दीर्घाज्जिसि
चेति प्रतिषेधस्य वा छंदसोति पाचिकस्योक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं ।
अवसा । अव रक्षणे । असुन् । बिच्वादाद्युदात्तः । महः । मह
पूजायां । क्तिप् । सुपां सुपो भवन्तीति तृतीयैकवचनस्य
ङसादेगः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । नृपत्नीः । समा-
सांतोदात्तत्वे प्राप्ते परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्यु-
दात्तत्वं । अच्छिन्नपत्नाः । न छिन्नान्याच्छिन्नानि । अव्ययपूर्व-
प्रसङ्गकृतिस्वरत्वं । अच्छिन्नानि पत्नाणि यासां ताः । बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

इहेंद्राणीमुप ह्वये वरुणानीं स्वस्तये । अग्नायीं
सोमपीतये ॥ १२ ॥

इह । इन्द्राणीं । उप । ह्वये । वरुणानीं । स्वस्तये ।
अग्नायीं । सोमऽपीतये ॥ १२ ॥

इहास्त्रिंशत्कर्मणि स्वस्तयेऽस्माकमविनाशाय सोमपीतये
सोमपानाय चेंद्रवरुणाग्नीनां पत्नीराह्वयामि ॥ इन्द्राणीं ।
वरुणानीं । इन्द्रवरुणेत्यादिना । पा० ४. १. ४८. । पुंयोगे
ङीष्प्रत्यय आनुगागमश्च । प्रत्ययस्वरः । अग्नायीं । वृषाक-
प्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तः । पा० ४. १. ३७. । इति
ङीप् । तत्संनियोगेनेकारस्येकार उदात्तः । सोमपीतये ।
असक्तपूर्वाक्तं ॥

द्वितीये छंदोमे वैश्वदेवशस्त्रे मही द्यौः पृथिवी च न इति
द्यावापृथिव्यो निविद्वानीयस्तु चः । द्वितीयस्याग्निं व इति
खंडे सूत्रितं । मही द्यौः पृथिवी च नो युवाना पितरा पुनः ।
आ० ८. १०. । इति ॥ आग्रयणेष्टौ मही द्यौरित्येषा द्यावा-
पृथिव्यैककपालस्यानुदाक्या । आग्रयणं ब्रीहिश्यामाकेति खंडे
सूत्रितं । ये के च उमामहिनो अहिमाया मही द्यौः पृथिवी
च नः । आ० २. ८. । इति ॥ अग्निमंथनेऽप्येषा विनियुक्ता ।
प्रातर्वैश्वदेव्यामिति खंडे सूत्रितं । अभि त्वा देव सवितर्मही
द्यौः पृथिवी च नः । आ० २. १३. । इति ॥ विष्यंदमानं
सान्नाय्यमनयैवाहवनौयदेशे निनयेत् । विध्यपराध इति खंडे
तथैव सूत्रितं । विष्यंदमानं मही द्यौः पृथिवी च न इत्युतः-
परिधिदेशे निनयेयुः । आ० ३. १०. । इति ॥ आश्विन-

शस्त्रेऽप्येषा संस्थितेष्वश्विनायिति खंडे सूत्रितं । मही द्यौः
पृथिवी च नस्ते हि द्यावापृथिवी विश्वग्रंभुवा । आ० ६. ५. ।
इति ॥ तामेतां सूक्ते त्रयोदशीमृचमाह ॥

मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षतां । पिपृतां नो
भरीमभिः ॥ १३ ॥

मही । द्यौः । पृथिवी । च । नः । इमं । यज्ञं । मिमिक्षतां ।
पिपृतां । नः । भरीमभिः ॥ १३ ॥

मही महती द्यौर्युलोकदेवता पृथिवी भूमिदेवता च
नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं मिमिक्षतां । स्वकीयसारभूतेन रसेन
मिमिक्षतां । सेक्तुमिच्छतां । दया भरीमभिर्भरणैः पोषणेर्नो-
ऽस्मान्पिपृतां । उभे देव्यौ पूरयतां ॥ मही । महच्छब्दादु-
गितश्चेति ङोप् । अच्छब्दलोपश्चांदसः । बृहन्महतोरुपसंख्या-
नमिति ङोऽ उदात्तत्वं ॥ द्यौः । दिव्शब्दः प्रातिपदिकस्वर-
णांतोदात्तः । गोतो णित् । पा० ७. १. ८०. । इति ततः
परस्य सोर्णिहङ्गावाङ्गवंती वृद्धिरपि स्थानिवद्भावेनोदात्ता ।
पृथिवी । प्रथ प्रथगाने । प्रथेः धिवन्त्संप्रसारणं च । उ० १.
१४८. । इति धिवन्प्रत्ययः । षिहोरादिभ्यश्च । पा० ४. १.
४१. । इति ङोष् । प्रत्ययस्वरः । मिमिक्षतां । मिह सेचने ।
सनि हिर्भावहलादिशेषौ । ढत्वकत्वषत्वानि । पिपृतां । पृ
पालनपूरणयोः । ऋस्व इत्येके । शपः श्नुः । अर्तिपिपत्योश्च ।
पा० ७. ४. ७७. । इत्यभ्यासस्याकारस्य इकारः । तिङः प्रत्यय-
स्वरः । भरीमभिः । डुभृज् धारणपोषणयोः । दुस्तृभृस्तृ-
स्तृभ्य ईमन्नितीमन् । निच्चादाद्युदात्तः ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

तयोरिदृष्टवत्पयो विप्रा रिहंति धीतिभिः । गंधर्वस्य
ध्रुवे पदे ॥ १४ ॥

तयोः । इत् । दृष्टवत् । पयः । विप्राः । रिहंति । धीति-
भिः । गंधर्वस्य । ध्रुवे । पदे ॥ १४ ॥

गंधर्वस्य ध्रुवं पटमंतरत्नं । तथा च तापनीयशास्त्रार्था
समास्त्रायते । यत्तु गंधर्वाप्सरोब्रह्मसेवितमंतरत्नमिति । तेनां-
तरिक्षेण पलक्षित आकाशं वर्तमानयोरिव्यावपृथिव्योरिव
संबन्धि पयो जलं दृष्टवद्दृष्टसदृशं विप्रा मेधाविनः प्राणिनो
धीतिभिः कर्मभी रिहंति । लिहंति । यद्वा । दृष्टवद्दृष्टं
सारं तेनोपेतं रिहंति ॥ लिहैर्व्यत्ययेन रेफः । गंधर्वस्य । दृष्ट-
धारणे । गवि गं दृष्टो व इति वप्रत्ययः । तत्संनियोगेन
गोशब्दस्य च गमादेशः ॥

स्योना पृथिवीत्येषा महानाम्नीव्रते भूमिस्पर्शने विनि-
युक्ता । एतद्विदं ब्रह्मचारिणमिति खंडे सूचितं । स्योना
पृथिवि भवेति समाप्य । आ० ८. ४. इति ॥ स्मार्त्ते हेमंत-
प्रत्यवरोहणेऽप्येषा जप्ता । मार्गशीर्षां प्रत्यवरोहणमिति
सूचितं । तस्मिन्नुपविश्य स्योना पृथिवि भवेति जपित्वा ।
आ० गृ० २. ३. इति । तामेतां सूक्ते पंचदशीमृचमाह ॥

स्योना पृथिवी भवानृक्षरा निवेशनी । यच्छा नः शर्म
सप्रथः ॥ १५ ॥

स्योना । पृथिवी । भव । अनृक्षरा । निवेशनी । यच्छा ।
नः । शर्म । सप्रथः ॥ १५ ॥

हे पृथिवी स्योनत्वादिगुणयुक्ता भव । स्योनशब्दो विस्तोर्ण-

वाची । तथा च वाजसनेयब्राह्मणे स्योनशब्दोपेतं कंचिन्मंत्र-
मुदाहृत्य व्याख्यातं । इन्द्रस्योरुमाविश स्योन स्योनमिति
विस्तीर्णं विस्तीर्णमित्येव तताह । यद्वा । स्योनशब्दः सुख-
वाची । तथा च यास्कवाक्यमुदाहरिष्यते । अनृक्षरा । कंट-
करहिता । निवेशनी । निवासस्थानभूता । सुप्रथो विस्तार-
युक्तं भ्रमं शरणं नोऽस्मभ्यं यच्छ । हे पृथिवि देहि ॥ तामेता-
मृचमुदाहृत्य यास्क एवं व्याचष्टे । सुखा नः पृथिवी भवानृक्षरा
दिवेशन्यक्षरः कंटक ऋच्छतेः कंटकः कंतपो वा कृततेर्वा
कंटतेर्वा स्यादतिकर्मण उद्गततमो भवति यच्छ नः शर्म शरणं
सर्वतः पथु । नि० ८. ३२. । इति ॥ स्योना । प्रिवु तंतु-
संताने । सिवेष्टेर्यो च । उ० ३. ८. । इति नप्रत्ययः । टेष्ट
यो इत्यादेशः । प्रत्ययस्वरः । स्योना पृथिवीत्यनयोर्भवेत्त्वा-
ख्यातेनैवान्वयो न परस्परं । अतोऽसामर्थ्येनैव परांगवद्भावा-
भावादोकारस्य नामांविताद्युदात्तत्वं । अनृक्षरा । ऋषि गतौ ।
गच्छत्यंरित्यृक्षरः कंटकः । तन्यृषिभ्यां कसरन् । उ० ३. ७४. ।
षढोः कःसौति कत्वं । आदेशप्रत्यययोरिति प्रत्वं । नञा
बहुव्रीहिः । तस्मात्तुडचि । पा० ६. ३. ७४. । इति नुडागमः ।
नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । निविशत्यस्यामिति निवे-
शनो । करणाधिकरणयोश्चेति ल्युट् । लिटीति प्रत्ययात्पूर्व-
स्योदात्तत्वं । यच्छ । दाण् दाने । पात्रेत्यादिना यच्छादेशः ।
होचोऽतस्तिष्ठ इति दीर्घः । सप्रथः । प्रथ प्रख्याने । असुन् ।
प्रथसा सह वर्तत इति तेन सहेति तुल्ययोगी । पा० २. २.
२८. । इति समासः । वोपसर्जनस्य । पा० ६. ३. ८२. । इति
सभावः । कृत्स्वरः ॥ इति प्रथमस्य द्वितीयो षष्ठो वर्गः ॥

प्रातःसवने सोमातिरेक एकं शस्त्रं शंसनीयं । अजातो
 देवा इत्याद्याः षडृचः सोमातिरेक इति खंडे सूत्रितं । मह्यं
 इन्द्रो य आजमातो देवा अवंतु न इत्यैन्द्रोभिर्विष्णवोभिश्च । आ०
 ६. ७. । इति ॥ आसोर्यामिऽच्छावाकातिरिक्तोऽप्येताः
 षडृचः स्तोत्रियानुरूपार्थाः । तथा च यस्य पशव इति खंडे
 सूत्रितं । अतो देवा अवंतु न इति स्तोत्रियानुरूपौ । आ०
 ८. ११. । इति ॥ दर्शपूर्णमासयोः प्रायश्चित्तहोमेऽप्याद्ये विनि-
 युक्ते । तथैव वैदं पृतन्या इति खंडे सूत्रितं । अतो देवा अवंतु
 न इति द्वाभ्यां व्याहृतिभिश्च । आ० १. ११. । इति ॥
 याज्यानुवाक्ययोर्मध्ये लौकिकभाषणेऽतो देवा इत्येषा जप्या ।
 सूत्रितं हि । आपद्यतो देवा अवंतु न इति जपेदिति ॥
 तामेतां सूक्ते षोडशीमृचमाह ॥

अतो देवा अवंतु ना यता विष्णुर्विचक्रमे । पृथिव्याः सप्त
 धामभिः ॥ १६ ॥

अतः । देवाः । अवंतु । नः । यतः । विष्णुः । विऽचक्रमे ।
 पृथिव्याः । सप्त । धामऽभिः ॥ १६ ॥

विष्णु परमेश्वरः सप्त धामभिः सप्तभिर्गायत्र्यादिभिश्छं-
 दोभिः साधनभूतैर्यतः पृथिव्या यस्माद्भूप्रदेशाद्विचक्रमे । विविध-
 पादक्रमणं कृतवान् । अतोऽस्मात्पृथिवीप्रदेशान्नांऽस्मान्देवा
 अवंतु ॥ विष्णोः पृथिव्यादिलोकेषु छंदोभिः साधनैर्ज्ञेयं
 तैत्तिरीया आमनन्ति । विष्णुमुखा वै देवाश्छंदोभि-
 रिमान् लोकाननपजय्यमभ्यजयन्निति विष्णोस्त्रिविक्रमाव-
 तारे पादत्रयक्रमणस्य पृथिव्यपादानं । पृथिवीप्रदेशा-
 द्रक्षणं नाम भूर्लौकी वर्तमानानां पापनिवारणं ॥ अतः ।

एतच्छब्दात्पञ्चम्यास्तमितिलि तमितल । एतदोऽग्र । पा०
 ५, ३, ५, । इत्यशादेशः । लिट्स्वरणाकार उदात्तः । यतः ।
 तमितलः प्राग्दशा विभक्तिः । पा० ५, ३, १, । इति विभक्ति-
 संज्ञायां त्यदाद्यत्वं । लिट्स्वरः । विष्णुः । विषेः कश्च ।
 उ० ३, ३८, । इति नुप्रत्ययः । कित्वात्र गुणः । निर्दिष्ट्यनु-
 वृत्तेराद्युदात्तत्वं । विचक्रमे । सुवित्यत्र योगविभागाद्विशब्दस्य
 समासः । समाप्तोदात्तत्वं । यद्वृत्तयागात्र निघातः । सप्त ।
 सुपां सुलुगिति भिसा लुक् । धामाभिः । उधातेरातो मनिन्निति
 मानन् । लिट्स्वरः ॥

वैष्णवापांशुयाजस्येदं विष्णुर्विच्छेदानुवाक्या । उक्ता देवता
 इति खंडे सूत्रितं । इदं विष्णुविचक्रमे त्रिदेवः पृथिवीमेष
 एतां । आ० १, ६, । इति ॥ गार्हपत्याहवनीययोर्मध्यं
 स्वातिक्रमणेऽनयेव श्वपदेषु भस्म प्रक्षिपेत् । विध्यपराध इति
 खंडे सूत्रितं । भस्मना शुनः पदं प्रतिवपेदिदं विष्णुर्विचक्रमे ।
 आ० ३, १०, । इति ॥ आतिथ्यायां प्रधानस्य हविष एषैवानु-
 वाक्या । अथातिथ्यलांतेति खंडे सूत्रितं । इदं विष्णुर्विचक्रमे
 तदस्य प्रियमभि पाथा अश्यां । आ० ४, ५, । इति ॥ उपसक्त
 वैष्णवस्यैषैवानुवाक्या । अथोपसदिति खंडे सूत्रितं । गयस्कानां
 अमोवहेदं विष्णुर्विचक्रमे । आ० ४, ८, । इति ॥ तामेतां
 सूक्ते सप्तदशोमृचमाह ॥

इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रेधा निदधे पदं । समूलहमस्य
 पांसुरे ॥ १८ ॥

इदं विष्णुः । वि । चक्रमे । त्रेधा । नि । दधे । पदं ।
 संऽजलहं । अस्य । पांसुरे ॥ १८ ॥

विष्णुस्त्रिविक्रमावतारधारीदं प्रतीयमानं सर्वं जगदुद्दिश्य
विचक्रमे । विशेषेण क्रमणं कृतवान् । तदा त्रेधा त्रिभिः
प्रकारैः पदं निदधे । स्वकीयं पादं प्रक्षिप्तवान् । अस्य
विष्णोः पांसुरे धूलियुक्ते पादस्थाने समूढमिदं सर्वं जगत्स-
म्यगंतभूतं ॥ सेयमृग्यास्केनैवं व्याख्याता । विष्णुर्विशतेर्वा
व्यश्रातेर्वा । यदिदं किंच तद्विक्रमते विष्णुस्त्रेधा विधत्ते
पदं त्रेधाभावाय पृथिव्यामंतरिक्षे दिव्यीति शाकपूणिः
समारोहणं विष्णुपदे गयशिरसौत्थौर्णवाभः समूलहमस्य
पांसुरेऽप्यायनेऽंतरिक्षे पदं न दृश्यतेऽपि वोपमार्थं स्यात्समूलह-
मस्य पांसुर इव पदं न दृश्यत इति पांसवः पादैः सूर्यंत इति
वा पद्मा शिरत इति वा पंसनोया भवतीति वा । नि० १२.
१८. । इति ॥ त्रेधा । एधाञ्च । पा० ५. ३. ४६. । इत्येधाच्-
प्रत्ययः । चितोऽंतोदात्तः । समूलहं । वह प्रायणे । निष्ठेति
क्तः । वचिस्वपोत्यादिना । पा० ६. १. १५. । संप्रसारणं ।
ढत्वधत्वष्ट्वढलोपदौर्धत्वानि । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृति-
स्वरत्वं । अस्य । इदमोऽशादेश ईत्यशनुदात्तः । प्रत्ययश्च
सुप्स्वरेण । पांसुरे । नगपांसुपांडभ्यश्चति वक्तव्यं । पा० ५.
२. १०७. २. । इति मत्वर्थीयां रप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

उपसर्दि वैष्णवयागस्य प्रातःकाले याग्या सायंकालेऽनु-
वाक्या त्रीणि पदेत्वेष्टा । सूत्रितं च । त्रीणि पदा विचक्रम
इति खिष्टकृदा लुप्यते । आ० ४. ८. । इति ॥ तामेतामष्टादशी-
मृचमाह ॥

त्रौणि पदा वि चक्रमे विष्णुर्गोपा अदाभ्यः । अतो •

धर्माणि धारयन् ॥ १८ ॥

त्रोणि । पदा । वि । चक्रमे । विष्णुः । गोपाः ।

अदाभ्यः अतः । धर्माणि । धारयन् ॥

अदाभ्यः केनापि हिंसितुमशक्यो गोपाः सर्वस्य जमतो रक्षको विष्णुः पृथिव्यादिस्थानेष्वत एतेषु त्रीणि पदानि विचक्रमे । किं कुर्वन् । धर्माण्याग्निहोत्रादीनि धारयन् । पोषयन् ॥ पदा । सुपां सुलुगित्वादिना विभक्तेर्डादेशः । तस्य स्थानिवद्भावेनानुदात्तत्व प्राप्त उदात्तनिवृत्तिस्वरणोदात्तत्वं । गापाः । गोपामृतस्येत्यत्रात्तं । अदाभ्यः । दमेऋ हलोर्ण्यदिति ख्यत् । नञ्समासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । धारयन् । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसावधातुकस्वरेण णिच् एव स्वरः शिष्यते ॥

एकोनविंशोमृचमाह ॥

विष्णाः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पश्यथे । इन्द्रस्य

युज्यः सखा ॥ १८ ॥

विष्णाः । कर्माणि । पश्यत । यतः । व्रतानि । पश्यथे ।

इन्द्रस्य । युज्यः । सखा ॥ १८ ॥

हे ऋत्विगादयः । विष्णाः कर्माणि पालनादीनि पश्यत । यता यैः कर्माभिर्व्रतान्याग्निहोत्रादीनि पश्यथे । सर्वो यजमानः स्पृष्टवान् । विष्णारनुग्रहादनुतिष्ठतीत्यर्थः । तादृशो विष्णुरिन्द्रस्य युज्यो याज्यऽनुकूलः सखा भवति । विष्णोरिन्द्रानुकूल्यं त्वष्टा हतपुत्र इत्यनुवाक्ये वै तर्हि विष्णुरित्यादिना प्रपंचेन तैत्तिरीया आमनन्ति ॥ पश्यथे । स्पृष्ट बाधनस्पर्शनयोः । लिट् । द्विर्भावे शपूर्वा ख्यः । पा० ७, ४, ६१, इति प्रकारः शिष्यते । सकारो लुप्यते । यदन्तयोगादनिघातः । युज्यः ।

युजेर्वाहुलकात्कथप् । कित्वाङ्गणाभावः । कथपः पित्वादन-
दात्तत्वं । धातुस्वरः ॥

विंशीमृचमाहं ॥

तद्विष्णो परमं पदं सदा पश्यति सूरयः । दिवौव

चक्षुराततं ॥ २० ॥

तत् । विष्णोः । परमं । पदं । सदा । पश्यति ।

सूरयः । दिविऽङ्गव । चक्षुः । आऽततं ॥ २० ॥

सूरयो विद्वांस ऋत्विगादयो विष्णोः संबंधि परममुत्कृष्टं
तच्छास्त्रप्रसिद्धं पदं स्वर्गस्थानं शास्त्रदृष्ट्या सर्वदा पश्यन्ति ।
तत्र दृष्टान्तः । दिवोव । आकाशे यथाततं सर्वतः प्रसृतं
चक्षुर्विरोधाभावेन विशदं पश्यति तद्वत् ॥ सदा । सर्व-
कान्येति । पा० ५. ३. १५. । दाप्रत्ययः । सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां
दि । पा० ५. ३. ६. । इति सर्वशब्दस्य सभावः । व्यत्ययेना-
द्युदात्तत्वं । दिवि । ऊङिङ्मित्यादिना विभक्तोरुदात्तत्वं ।
इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति तदेव शिष्यते ।
चक्षुः । नव्विषयस्थेत्याद्युदात्तत्वं । आततं । तनोतेः कर्मणि
क्तः । यस्य विभाषेतोऽप्रतिषेधः । अनुदात्तोपदशेत्यादिना
नलोपः । कौदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते गतिरनंतर इति
गतेरुदात्तत्वं ॥

एकविंशीमृचमाह ॥

तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिधते । विष्णोर्यत्प

रमं पदं ॥ २१ ॥

तत् । विप्रासः । विपन्यवः । जागृऽवांसः । सं । इधंसे ।

विष्णोः । यत् । परमं । पदं ॥ २१ ॥

पूर्वोक्तं विष्णोर्यत्परमं पदमस्ति तत्पदं विप्रासो मेधाविनः
समिंधते । सम्यक् दीपयन्ति । कौटुशाः । विपन्यवः । विशे-
षेण स्तोतारः । जागृकंसः । शब्दार्थयोः प्रमादराहित्येभ
जागरूकाः ॥ विप्रासः । आज्ञासेरसुक् । विपन्यवः । स्तुत्य-
र्थस्य पनेर्बाहुलक औणादिको युप्रत्ययः । तत्र प्रत्ययस्वरः ।
जागृवांस । जागृ निद्राक्षये । लिटः कसुः । क्रादिनियमा-
प्राप्तस्येष्टो वस्त्रेकाजादवसामिति नियमान्वितः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये सप्तमो वर्गः ॥

तौत्रा इति चतुर्विंशत्युचं षष्ठं सूक्तं । अत्रेयमनुक्रम-
णिका । तौत्राश्चतुर्विंशतिर्वायव्यैकैन्द्रवायव्यौ मैत्रावरुणमरुत्व-
तौयवैश्वदेवपौष्णास्तृचाः शेषा आप्योऽत्याध्यक्षाग्नेय्यपस्वन्तः
पुरउष्णिक् परानुष्टुप्सिन्धुवांत्या एकविंशो प्रतिष्ठेति । ऋषि-
श्चान्यस्मादिति परिभाषयानुवर्तनाभेधातिथिः काण्व ऋषिः ।
अपस्वन्तरित्येषा पुरउष्णिक् । प्रथमपादस्य द्वादशाक्षरेणाद्यस्त्रे-
त्युरउष्णिगिति लक्षणसङ्गावात् । अप्सु मे सोम इत्येषानुष्टुप् ।
इदमाप इत्याद्यास्तिस्त्रोऽनुष्टुभः । शिष्टा एकोनविंशति-
संख्याका ऋचो गायत्राः । आदौ गायत्रमिति परिभाषित-
त्वात् । आद्या वायुदेवताका । ततो हे ऋचाविन्द्रवायूदेवताके ।
तत एकस्तृचो मित्रावरुणदेवत्यः । तत उत्तरतृचस्य मरुद्गण-
विशिष्टेन्द्रो देवता । तत एकस्तृचो वैश्वदेवः । तदनन्तरभावी
पौष्णः । शिष्टा ऋचोऽग्नेदेवताकाः । पयस्वानग्न इत्यर्धचर्युक्ता
सं माम्ग्न इत्येषा त्वग्निदेवताका ॥ सूक्तविनियोगो लिङ्गाद-
वगन्तव्यः । अमिद्गवषडहस्य द्वितीयेऽहति प्रउगशस्त्रे वायव्य-
तृचस्य तौत्राः सोमास इत्येषा तृतीया । द्वितीयस्य चतुर्विंशे-

नेति खंडे सूत्रिनं । तौत्राः सोमास आगहीत्येका । आ० ७.
६. । इति । पृष्ठपडहेऽपि द्वितीयेऽहनि प्रउग एषा । तामेतां
सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

तौत्राः सोमास आ गङ्गाशौर्वंतः सुता इमे । वायो
तान्प्रस्थितान्पिब ॥ १ ॥

तौत्राः । सोमासः । आ । गङ्गा । आशौःऽवंतः । सुताः ।
इमे । वायो इति । तान् । प्रऽस्थितान् । पिब ॥ १ ॥

हे वायो । इमे सोमास ऐन्द्रवायवप्रहादिरूपाः सोमाः
सुता अभिषुताः । ते च तौत्राः । प्रभूतत्वात्तर्पयितुं समर्थाः ।
आशौर्वंतः । आशिर्युक्ताः । अनस्त्वमागहि । अस्मिन्कर्मण्या-
गच्छ । प्रस्थितातुत्तरवेदिं प्रत्यनीतान्तन्सोमाग्निपिब ॥ तौत्राः ।
तिज निशाने । रक् दीर्घत्वं जस्य व इति ऋज्जंद्रेत्यत्र मनो-
रमा । सोमासः । अतिस्त्रित्यादिना मन् । निश्वादाद्युदात्तः ।
आज्जसेरसुक् । गहि । महर्द्धरग्न आगहीत्यत्रोक्तं । आशौ-
र्वंतः । शौर् पाके । अपस्पृधेथामित्यादिसूत्रे । पा० ६. १.
३६. । आङ्पूर्वस्य क्षिपि शिरादेशो निपातितः । करणस्यापि
अयणद्रव्यस्य स्वव्यापारे कर्तृत्वविवक्षया कर्तरि क्षिप् न
विरुध्यते । आशौरेषामस्तीत्याशौर्वंतः । छंदसीर इति वत्वं ।
वायो । आमंक्षिताद्युदात्तत्वं । प्रस्थितान् । प्रादिसमासे
कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा व्यत्ययेनाथ्यपूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं ॥

पूर्वोक्त एव शस्त्र उभा देवा दिविस्पृशेति हे ऐन्द्रवायव-
हवस्व प्रथमाद्वितीये । तथा च द्वितीयस्येति खंडे सूत्रितं ।

उभा देवा दिविऽसृशेति ॥ ६ । आ० ७. ६. । इति । तयोः प्रथमां
सूक्तं द्वितीयासृचमाह ॥

उभा देवा दिविऽसृशेद्रवायू हवामहे । अस्य सोमस्य
पीतये ॥ २ ॥

उभा । देवा । दिविऽसृश । इन्द्रवायू इति । हवामहे ।
अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ २ ॥

दिविऽसृश द्युलोकवर्तिनावुभा देवा द्वौ देवादिन्द्रवायू
हवामहे । आह्वयामः । किमर्थं । अस्य सोमस्य पीतये ।
असकृद्वाख्यातं ॥ उभा देवा । सुपां सुलुगित्याकारः । दिवि-
सृश । ऋट्गुभ्यां डेरुपसंख्यानं । पा० ६. ३. ८. १. । इति
सप्तम्या अलुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । इन्द्रवायू । इन्द्रश्च
वायुश्चेति द्वंद्वः । उभयत्र वायोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । पा० ६.
३. २६. १. । इत्यानङो निषेधः । देवताद्वंद्वे चेति प्राप्तस्याभ-
यपदप्रकृतिस्वरत्वस्य नीत्तरपदेऽनुदात्तादौ । पा० ६. २.
१४२. । इति निषेधात्समासांतादात्तत्वमेव शिष्यते । हवामहे ।
ह्वेञ् स्यर्जायां शप्ते च । बहलं कंदसीति संप्रसारणं । संप्र-
सारणाच्चेति परपूर्वत्वं । शप् । गुणावादेशौ । शपः पित्वा-
दनुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरणे पदस्याद्युदात्तत्वे
प्राप्ते तिङ्ङितिङ् इत्याष्टमिको निघातः । अस्य । उडिदमि-
त्यादिना षष्ठ्या उदात्तत्वं । पीतये । पा पाने । स्थागा-
पापचः । पा० ३. ३. ८५. । इति भावे क्तिन् । घमास्थेतीत्वं ।
व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

इंद्रवायू मतोज्जुवा विप्रा हवंत ऊतये । सहस्राक्षा
धियस्पती ॥ ३ ॥

इंद्रवायू इति । मनःज्जुवा । विप्राः । हवते । उतये ।
सहस्रऽअक्षा । धियः । पती इति ॥ ३ ॥

विप्रा मधाविन ऋत्विज्यजमाना ऊतये रक्षणार्थमिंद्रवायू
हवंते । आहवन्ति । कौटुम्भी । मनोज्जुवौ । मन इव वेगयुक्तौ ।
सहस्राक्षाः । सहस्रतयनयुक्तौ । यद्यपींद्र एव सहस्राक्षस्तथापि
ऋत्विन्यायेन वायुरपि तत्राच्यते । धियस्पती । कर्मणो बुद्धेर्वा
पालको । मनोज्जुवा । ऊवतिर्गातकर्म । मनोवज्यवत इति
मनोयुवा मन इव वेगयुक्ता । कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुपां
सुलुगित्याकारः । विप्राः । औणादिको रन् । रन्प्रत्ययांत
आद्युदात्तः । ऊतये । ऊतिदूतीत्यादिना क्लृप्त उदात्तत्वं ।
सहस्राक्षा । सहस्रमक्षोणि ययास्ती बहुव्रीहौ । सक्थ्यक्षोः ।
पा० ५. ४. ११३. । इति षचसमादातः । बहुव्रीहिस्वर
प्राप्ते समासांतप्रत्ययस्य सति शिष्टत्वाच्चित इत्यंतीदात्तत्वं ।
धियः । सार्वकाव इति डम उदात्तत्वं । षष्ठ्याः एतिपुत्रेति
संहितायां विपर्जनौयस्य मकारः । पती । उत्यत आद्युदात्तः ॥

चतुर्विंशकेऽहनि प्रातःसवने मैत्रावरुणशस्त्रे मित्रं ययं
हवामहे इति त्वचः षनहस्ताद्वियः । चतुर्विंश इति खंडे
सूत्रितं । आ ना मित्रावरुणा मित्रं ययं हवामहे । आ०
७. २. । इति ॥ अभिप्लवषडहेऽपि प्रातःसवने मैत्रावरुणस्यायं
त्वच आवापार्थः । अभिप्लवपृष्ठगहानीति खंडे सूत्रितं ।

परिशिष्टानावापानुवृत्त्य मित्रं वयं हवामहे । आ० ७. ५. ।
इति॥ मैत्रावरुणस्य मित्रं वयं हवामहे इत्येषा प्रातःसवने
प्रस्थितयाज्या । प्रशास्ता ब्राह्मणाच्छंसौत्युपक्रम्येदं ते सौम्यं
मधु मित्रं वयं हवामहे इति सूत्रितं ॥ तामेतां सूक्ते चतुर्थी-
मृचमाह ॥

मित्रं वयं हवामहे वरुणं सोमपीतये । जज्ञाना
पूतदक्षसा ॥ ४ ॥

मित्रं वयं हवामहे । वरुणं । सोमपीतये । जज्ञाना ।
पूतऽदक्षसा ॥ ४ ॥

वयमनुष्ठातारः सामपीतये सामपानार्थं मित्रं वरुणं
चाभावाद्भयामः । कौटुशावुभौ । जज्ञाना । कर्मप्रदेशे प्रादुर्भ-
वतो । पूतदक्षसा । शुद्धबलो ॥ वरुणं । वृष् करणे ।
कृहदारिभ्य उनन् । उ० ३. ५३. । निच्चादाद्युदात्तः ।
सामपीतये । दासोभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जज्ञाना ।
जनो प्रादुर्भावे । छदसि लिट् । पा० ३. २. १०५. । तस्य
लिटः कानज्वा । पा० ३. २. १०६. । इति कानजादेशः ।
गमहनेत्यादिना । पा० ६. ५. ८८. । उपधालापः । तस्माच्चः
परस्मिन्नात् स्थानिवद्भावाज्जनशब्दस्य द्विर्वचनं । स्तो युना
शुः । पा० ८. ४. ४०. । इति नकारस्य अकारः । चित
इत्यन्तोदात्तत्वं । पूर्ववदाकारः । पूतदक्षसा । पूष् पवने ।
तिष्ठेति क्तः । अयुक्तः किति । पा० ७. २. ११. । इतौट्-
प्रतिषेधः । पूतं दक्षा ययास्तौ । बहुव्रीहौ प्रकृत्यति पूर्वपद-
प्रकृतस्वरत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

ऋतेन यावतावृधावृतस्य ज्योतिषस्पती । ता

मित्रावरुणा हुवे ॥ ५ ॥

ऋतेन । यौ । ऋतावृधौ । ऋतस्य । ज्योतिषः ।

पती इति । ता । मित्रावरुणा । हुवे ॥ ५ ॥

यो मित्रावरुणावृतेन मत्स्यवचनेन याजमानानुग्रहकारिणा
ऋतावृधौ । ऋतमवश्यंभावितया मत्स्यं कर्मफलं तस्य वर्धको ।
ऋतस्य मत्स्यस्य प्रेगस्तस्य ज्योतिषः प्रकाशस्य पती पालकौ ।
श्रुत्यंतरे मित्रावरुणयोरदितिपुत्रत्वेन श्रुतत्वाद्वादशादित्येष्वंत-
र्भूतत्वेन ज्योतिःपालकत्वं युक्तं । श्रुत्यंतरे चाष्टौ पुत्रासौ
अदितिरित्युपक्रम्य मित्रश्च वरुणश्चेत्यादिकमान्नातं । ता मित्रा-
वरुणा तथाविधौ मित्रावरुणौ हुवे । आह्वयामि ॥ ऋतावृधौ ।
वृधु वृद्धौ । क्षिप् चेति क्षिप् । अन्यपात्रपि दृश्यत इति
दोषः । कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । ज्योतिष । द्युत दीप्तौ ।
द्युतरिमित्रादेशः जः । उ० २. १०६. । इतीमिन्प्रत्ययः ।
नित्वादाद्युदात्तः । षष्ठ्याः पतिपुत्रेति संहितायां विसर्ज-
नीयस्य मत्स्यं । मित्रावरुणा । देवताहं चेत्यानङ् । देवताहं च
चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्णदोषं
आकारः । हुवे । ह्वेज् । आत्मनेपदीत्तमपुरुषैकवचने संप्र-
सारणे परपूर्वत्वे च कृते बहुलं कंदमौति शपो लुक् । टेरेत्वं ।
गुणि प्राप्ते विडति च । पा० १. १. ५. । इति प्रतिषेधः ।
उवडादेशः । तिड्ढतिड् इति निघातः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीयोऽष्टमो वर्गः ॥

षष्ठौ मृचमाह ॥

वरुणः प्राविता भुवन्मित्रो विश्वाभिरुतिभिः । करतां
नः सुराधसः ॥ ६ ॥

वरुणः । प्रऽअविता । भुवत् । मित्रः । विश्वाभिः ।
ऊतिऽभिः । करतां । नः । सुराधसः ॥ ६ ॥

अयं वरुणोऽस्माकं प्राविता भुवत् । प्रकर्षेण रक्षको
भवत् । मित्रश्च विश्वाभिरुतिभिः सर्वाभो रक्षाभिः प्राविता
भुवत् । तापुभावपि नोऽस्मान् सुराधसः प्रभूतधनयुक्तान्करतां ।
कुरुतां ॥ अविता । त्वचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वं । प्रादिसमासे
लुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । भुवत् । भू सत्तायां ।
लेटस्तिप् । लेटोऽडाटावित्यडागमः । इतश्च लोप इतीकार-
लोपः । बहुलं छंदसौति श्पो लुक् । गुणे प्राप्तं भूसुवोस्तिङि ।
पा० ७, ३, ८८ । इति प्रतिषेधः । उवडादेशः । तिङ्ङितिङ्
इति निघातः । विश्वाभिः । अग्निप्रषौत्यादिना कर्तृन्तो
विश्वशब्द आद्युदात्तः । टाणुपोरनुदात्तत्वात्तदंय शिष्यते ।
ऊतिभिः । ऊतियूतोत्यादिना क्तिबुदात्तः । करतां । कृञ्
करणे । भौवादिकः । लोटस्तस् । तसस्तां । कर्तरि शप् ।
गुणो रपरत्वं । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातु-
कस्वरिण धातुस्वरः शिष्यते । सुराधसः । राध साध संसिद्धौ ।
राध्नात्यनेनेति राधो धनं । शोभनं राधो येषां ते । बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्तं नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं
प्राप्तं सार्धनसौ अलोमोषसौ । पा० ६, २, ११७ । इत्युत्तर-
पदाद्युदात्तत्वेन बाध्यते ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

मरुत्वंतं हवामह इन्द्रमा सोमपीतये । सजूर्गणेन
तंपतु ॥ ७ ॥

मरुत्वंतं । हवामहे । इन्द्र । आ । सोमऽपीतये ।
सजूर् । गणेन । तंपतु ॥ ७ ॥

मरुत्वंतं मरुद्भिर्युक्तमिंद्रं सोमपीतये सोमपानाय हवामहे ।
आह्वयामः । स चेंद्रो गणेन मरुत्समूहेन सजूर् सह तंपतु ।
तप्तो भवतु ॥ मरुत्वंतं । मरुतोऽस्य संतीति । मरुत्वान् ।
च्छयः । पा० ८. २. १०. । इति मतुपो वत्वं । तसौ मत्वर्थे ।
पा० १. ४. १८. । इति भसंज्ञायां पदसंज्ञाया बाधित-
त्वाज्जशत्वाभावः । मतुप्, पो पित्त्वादनुदात्तौ । ननु ऋस्वनुडभ्यां
मतुप् । पा० ६. १. १७६. । इति मतुप उदात्तत्वेन भवितव्यं
स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवदिति तकारस्याविद्यमानवत्त्वेन
ऋस्वात्परत्वात् । न । ऋस्वनुडभ्यामित्यत्र नुडग्रहणसामर्थ्या-
दविद्यमानपरिभाषा नाश्रीयत इति वृत्तावुक्तं । अतो मरु-
च्छब्दस्य स्वर एव शिष्यते । सजूर् । जुषो प्रीतिसेवनयोः ।
संपदादिलक्षणः क्विप् । समाना प्रीतिर्यस्येति बहुव्रीहिः ।
समानस्य कृदस्येति सभावः । ससजुषो रुः । पा० ८. २. ६६. ।
इति रत्वं । स वीरुपधायाः । पा० ८. २. ७६. । इत्युपधा-
दौर्घः । बहुव्रीहिस्वरं प्राप्ते त्रिचक्रादीनां कंदसि । पा० ६.
२. १८८. १. । इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । तंपतु । तप तंप
तप्तो । तुदादिभ्यः शः । श्रे मुचादीनामिति तुमागमः ॥ •

अष्टमोऽनुचमाह ॥

इन्द्रज्येष्ठा मरुद्गणा देवासः पूषरातयः । विश्वे

मम श्रुता हवन् ॥ ८ ॥

इन्द्रज्येष्ठाः । मरुद्गणाः । देवासः । पूषरातयः ।

विश्वे । मम । श्रुता । हवन् ॥ ८ ॥

हे देवास इन्द्रमरुद्रूपा विश्वे सर्वे यूयं मम हवमाह्वानं
श्रुत । शृणुत । कौटुम्भाः । इन्द्रज्येष्ठाः । इन्द्रो ज्येष्ठो मुखो
येषु ते तथाविधा मरुद्गणाः मरुत्समूहरूपाः । पूषरातयः ।
पूषाख्यो देवी रातिर्दाता येषामिन्द्रमरुतां ते पूषरातयः ॥
इन्द्रज्येष्ठाः । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वं । पादादित्वादिनिघातः ।
मरुद्गणाः । विभाषितं विशेषवचने बहुवचनं । पा० ८. १.
७४. । इति पूर्वस्याविव्यमानवत्वादिनिघातः । देवासः पूष-
रातयः । पूर्ववत् । श्रुत । श्रु श्रवणे । लोऽन्त्यमबहुवचनं
य । तस्यस्यमिपां । पा० ३. ४. १०१. । इति तादेशः ।
व्यत्ययेन शप् । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । सार्वधातु-
कार्धधातुकयोरिति गुणे प्राप्ते किङिति चिति प्रतिषेधः ।
ह्यचोऽतस्तिङ इति दीर्घः । हवन् । हव् स्पर्धायां शब्दे च ।
भावेऽनुपसर्गस्येत्यप् । संप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणावादेशो ।
पित्कादनुदात्तत्वं । धातुस्वरः शिष्यते ॥

अष्टमोऽनुचमाह ॥

हृत हवन् सुदानव इन्द्रेण सहसा युजा । मा नो

दुःशंस ईशत ॥ ९ ॥

हृत । हवन् । सुदानवः । इन्द्रेण । सहसा । युजा ।

मा । नः । दुःशंसः । ईशत । ९ ॥

हे सुदानवः शोभनदानयुक्ता मरुद्गणाः सहसा बलवतां
युजा योग्येनद्रेण सह वृत्रं शत्रुं हतं । नाशयत । दुःशंसो
दृष्टेन शंसनेन कीर्तनेन युक्तो वृत्रो नोऽस्मान्प्रति मेशत ।
समर्था मा भूत् ॥ हत । हन हिंसागत्याः । लोटस्य । तस्य
त । अदिप्रभृतिभ्य शप् इति शपो लुक् । अनुदात्तोपदेशे-
त्यादिनानुनासिकलोपः । सुदानवः । दुटाञ् दाने । दाभाभ्यां
सुः । उ० २. ३२. । इत्योणादिको नुप्रत्ययः । प्रादिसमास
आमंस्त्रितत्वान्निघातः । युजा । युजिर् यागे । ऋत्विगित्यादिना
क्विन् । सावेकाच इति तृतीयैकवचनस्योदात्तत्वं । दुःशंसः ।
ईषद्दुःसुप्तिरिति खल् । लितोति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं ।
ईशत । ईश ऐश्वर्ये । माडिलुडि प्राप्ते छंदसि लुङ्लङ्लिट्
इति व्यत्ययेन लङ् । तस्य बहुलं छंदसोति शपो लुगभावः ।
न माड्याग इत्याडागमाभावः । तिङ्ङतिङ् इति निघातः ॥

दशभूमिचमाह ॥

विश्वान्देवान्हवामहे मरुतः सोमपीतये । उग्रा हि

पृश्निमातरः ॥ १० ॥

विश्वान् । वेवान् । हवामहे । मरुतः । सोमपीतये ।

उग्राः । हि । पृश्निमातरः ॥ १० ॥

मरुतो मरुत्संज्ञकान्विश्वान्सर्वान्देवान्सोमपीतये हवामहे ।
सोमपानार्थमाह्वयामः । ते मरुत उग्राः शत्रुभिरसह्यबलाः ।
पृश्निमातरः पृश्नेर्नावावर्णयुक्ताया भूमिः पुत्राः । हिशब्दः
प्रसिद्धार्थः । सा च प्रसिद्धिः पृश्नेः पुत्राः इति मंत्रान्तराद-
वगंतव्या ॥ पृश्निमातरः । पृश्निर्माता येषां ते । पृश्निशब्दा

धृषिष्टिरित्युक्तादावाद्युदात्तो निपातितः । उ० ४. ५३. ।
बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये नवमो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

जयतामिव तन्यतुर्मरुतामेति धृष्ण्या । यच्छुभं

याथना नरः ॥ ११ ॥

जयतांऽइव । तन्यतुः । मरुतां । एति । धृष्ण्या ।

यत् । शुभं । याथन । नरः ॥ ११ ॥

मरुतां देवानां तन्यतुः शब्दो धृष्ण्या धार्ढ्ययुक्तः सन्नेति ।
गच्छति । केषामिव । जयतां विजययुक्तानां शूराणां भटाना-
मिव । हे नरो नेतारो मरुतो यूयं यद्यदा शुभं शोभनं
देवयजनं याथन । प्राप्तुं य । तदा त्वदीयः शब्दो गच्छतीति
पूर्वत्वान्वयः ॥ तन्यतुः । तनु विस्तारे । ऋतन्यंजीत्यादिना ।
उ० ४. २. । यत्तुचप्रत्ययः । धृष्ण्या । जिधृषा प्रागल्भ्ये ।
असिष्ठधिधृषिष्ठिपे ऋः । पा० ३. २. १४०. । सुपां सुलुगिति
सोर्याच्चादेशः । चित्त्वादंतोदात्तः । याथन । तप्तनप्तनयनाच्चेति
यनादेशः । यच्छब्दयोगान्निधाताभावः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥ •

हस्काराद्विद्युतस्पर्यतो जाता अवंतु नः । मरुतो

मृलयंतु नः ॥ १२ ॥

हस्कारात् । विद्युतः । परि । अतः । जाताः । अवंतु ।

नः । मरुतः । मृलयतु । नः ॥ १२ ॥

हस्कारादीप्तिकराद्विद्युतो विशेषेण दीप्यमानात् । अतो-
ऽन्तरिक्षात्परि जाताः सर्वत उत्पन्ना मरुतो नोऽस्मान्भवंतु ।

रक्षन्तु । तथाविधा मरुतो नोऽस्मान्मलयन्तु । सुखयन्तु ॥
हस्कारात् । हसे हसने । अत्र तु 'प्रकाशमात्रे वर्तते ।
'अस्मात्संपदादिलक्षणः क्तिप् । अस्मिन्नुपपदे डुकृञ् करण
इव्यस्मात्कर्मण्यण् । पा० ३. २. १. । इत्यणप्रत्ययः । तत्पुरुषे
तुल्यार्थेत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते गतिकारकेत्यादिना
छन्दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अतः छकमोत्यादिना । 'पा० ८,
३. ४६. । विसर्जनोपस्य सत्वं ॥

तयोदशोऽष्टमाह ॥

आ पूषन् चित्रवर्हिषमाघृणे धरुणं दिवः । आजा
नष्टं यथा पशुं ॥ १३ ॥

आ । पूषन् । चित्रवर्हिषं । आघृणे । धरुणं । दिवः ।
आ । अज । नष्टं । यथा । पशुं ॥ १३ ॥

हे पूषन् चित्रवर्हिषं विचित्रैर्दमैर्युक्तं धरुणं यागस्य धारकं
सीमं दिव आ व्युलोकादां हरति शेषः । पूषा विशिष्यते ।
आघृणे । आगतदीप्तियुक्त । तत्र दृष्टान्तः । हे अज गमन-
शील । यथा लोके नष्टं पशुं महारण्यादावन्वीक्ष्य कश्चिदा-
हरति तद्वत् ॥ आघृणे । घृ चरणदोष्योरित्यस्माद्घृणिघृणि-
रिति निप्रत्ययो निपातितः । ऋवर्णाश्चेति वक्तव्यमिति णत्वं ।
प्रादिसमासः । आनन्त्रिताद्युदात्तत्वं । धरुणं । घृञ् धारणे ।
अस्मात् ण्यन्ताद्घातोरर्जेणिलुक् च । उ० ३. ५८. । इति
चकारणाद्घातोरप्युनन्प्रत्ययः । व्यत्ययेन निहस्वराभावे
ब्रत्ययस्वरः । दिवः । ऊहिदमित्यादिना षष्ठ्या उदात्तत्वं ।
अजा । अज गतिक्षेपणयोः ॥

चतुर्दशोऽध्यायमाह ॥

पूषा राजानमाष्टृणिपगूलहं गुहा हितं । अविन्दन्नि-
तर्वाहं ॥ १४ ॥

पूषा । राजानं । आष्टृणिः । अपगूलहं । गुहा । हितं ।
अविन्दत् । चित्रवर्हिषं ॥ १४ ॥

आष्टृणिः पूषा राजानं सोममविन्दत् । अलभत । कीदृशं ।
अपगूलहं । अत्यंतगूढं । तत्र हेतुः । गुहा हितं । गुह्यामदृशे
दुर्गमे ब्रह्मलोके स्थितं । तथा चित्रवर्हिषं ॥ अपगूलहं ।
गुह्यं संवरणे । निष्ठेति कर्मणि क्तः । हो ढ इति ढत्वं ।
च्छपस्तथाधोऽधः । पा० ८. २. ४०. । इति धकारः । शुत्व-
ढलोपढोर्धाः । समासे गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ।
गुहा । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । हितं । निष्ठायां
दधातेहिः ॥

पंचदशोऽध्यायमाह ॥

उतो म मच्छमिन्दुभिः षड्युक्ता अनुसेषिधत् । गोभिर्यवं
न चर्कषत् ॥ १५ ॥

उतो इति । सः । मच्छं । इन्दुभिः । षट् । युक्तान् ।
अनुसेषिधत् । गोभिः । यवं । न । चर्कषत् ॥ १५ ॥

उतो । अपि च स पूषा मच्छं यजमानायिन्दुभिर्यागहेतुभिः
सोमैर्युक्तान् षड्मन्तादीन्तूतननुसेषिधत् । अनुक्रमेण पुनः
पुनर्नयन्वर्तत इति शेषः । तत्र दृष्टान्तः । गोभिर्बलीवदैर्यवं न
चर्कषत् । नशब्द उपमायाः । यथा यवमुद्दिश्य भूमिं प्रति-
सवत्सरं पुनः पुनः कृषति तद्वत् ॥ मच्छं । उयि च । पा० ६.
१. २१२. । इत्याद्युदात्तत्वं । इन्दुभिः । उदी क्लेदने ।

उदेरिष्वादेः । उ० १. १२. । इत्युप्रत्ययः । उकारस्यकारा-
देशश्च । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । युक्तान् । दौर्घादटि
समानपाद इति संहितायां नकारस्य रुत्वं । आतोऽटि
नित्यमिति सानुनासिक आकारः । अनुभेषिधत् । धिधु
गत्यां । धातोरेकाचः । पा० ३. १. २२. । इति यङ् ।
यङोऽचि च । पा० २. ४. ७४. । इति तस्य लुक् । प्रत्यय-
लक्षणेन सन्त्यङोः । पा० ६. १. ८. । इति द्विर्भावः । हला-
दिशेषः । गुणो. यङ्लुकोः । पा० ७. ४. ८२. । इत्यभ्यासस्य
गुणः । इणकोः । पा० ८. ३. ५७. । इति षत्वम् । सनादित्वा-
च्चातुमंज्ञायां लटः श्रुत् । कर्तरि शप् । अदादिवच्चेति वचना-
त्तस्य लुक् । नाभ्यस्ताच्छतुः । पा० ७. १. ७८. । इति
नुमप्रतिषेधः । प्रत्ययस्वरं प्राप्तं भ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ।
गाभिः । सावेकाच इति भिस उदात्तत्वे प्राप्ते न. गोश्वन्निति
प्रतिषेधः । चर्कषत् । कृष. विलेखने । यङ्लुकि द्विर्भावः ।
हलादिशेषोरत्त्वचत्वानि । रुग्रिकौ च लुकि । पा० ७. ४.
८१. । इत्यभ्यासस्य ऋगागमः । अस्माद्यङ्लुगंतास्तेऽस्तिप् ।
इतश्च लोपः । लेटोऽडाटावित्यडागमः । अदिप्रभृतिभ्य शप्
इति शपो लुक् । लघूपधगुणं प्राप्ते नाभ्यस्तस्याचि पिति ।
पा० ७. ३. ८७. । इति निषेधः । तिङ्ङितिङ् इति निघातः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये दशमो वर्गः ॥

अपोनध्वौय एकधनासूपानीतासु स्वयमनुगच्छन्त्य
इति हे अनुव्रूयात् । तृतीययापो देवीरित्यनयैकधनासु
हविर्धानं प्रविष्टासु स्वयमनुप्रविशेत् । तथैव सूत्रितं । अंबयो

यंत्वध्वभिरिति तिस्र उक्तमयानुप्रपद्येतेति । अस्मिंस्तृचे प्रथमा
सूक्ते षोडशीमृचमाह ॥

अंबयो यंत्वध्वभिर्जामयो अध्वरोयतां । पृंचतीर्मधुना

पयः ॥ १६ ॥

अंबयः । यंति । अध्वभिः । जामयः । अध्वरिऽयतां ।

पृंचतीः । मधुना । पयः ॥ १६ ॥

अध्वरोयतामध्वरमात्मन इच्छतामस्माकमंबयो माह-
स्थानीया आपः । तथा च कौशोतकिब्राह्मणे समान्नायते ।
अंबयो यंत्वध्वभिरित्यापो वा अंबय इति । ता आपोऽध्वभि-
र्देवयजनमागैर्यंति । गच्छंति । कौटुष्य आपः । जामयः ।
हितकारिण्यो बंधवः । तथा मधुना माधुर्यंरसेन युक्तं पयः
पृंचतीः । गवादिषु योजयंत्वः ॥ अंबयः । रवि लवि अवि
शब्दे । एतस्मादच इः । उ० ४. १४०. । इति प्रकरणे
बाहुलकादिः । प्रत्ययस्वरः । अध्वभिः । अर्धे च । उ० ४.
११७. । इति कनिप् । पित्वात्प्रत्ययस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरः ।
जामयः । जमु अदने । बाहुलकादिः । अध्वरोयतां ।
अध्वरशब्दात्सुप आत्मनः क्यजिति क्यच् । क्यचि चेतीत्वं ।
अपुत्रादौनामिति वक्तव्यमिति वचनाच्च छंदस्यपुत्रस्येतीत्वनि-
षेधाभावः । सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति कव्यध्वर-
पृतगस्य । पा० ७. ४. ३८. । इत्यकारलोपोऽपि न भवति ।
क्यच्प्रत्ययांतधातोर्लटः शब्द । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च
लसार्वधातुकस्वरेण तयोः क्यचा सहैकादेशः । एकादेश
उदात्तनोदात्त इत्यंतोदात्तत्वे सति शतुरनुमा नद्यजादौ
इति षष्ठ्या उदात्तत्वं । पृंचतीः । पृची संपर्के । लटः शब्द ।

रूधादिभ्यः शुम् । शुसोरलोपः । अनुस्वारपरसवर्णौ । उगित-
श्चेति ङीप् । वा ङदसौति पूर्वसवर्णदौर्घ्यत्वं । शतुरमुम
इति ङीप् उदात्तत्वं ॥

सप्तदशोमृचमाह ॥

अमूर्या उप सूर्ये याभिर्वा सूर्यः सह । ता नो
ह्रिन्वंत्वध्वरं ॥ १७ ॥

अमूः । याः । उप । सूर्येः । याभिः । वा । सूर्यः । सह ।
ताः । नः । ह्रिन्वंतु । अध्वरं ॥ १७ ॥

या अमूरापः, सूर्य उप समीपेनावस्थिताः । आपः सूर्य
समाहिता इति श्रुत्यंतरात् । वा । अथवा सूर्यो याभिरङ्गः
सह वर्तते । पूर्वत्वापां प्राधान्यमुत्तरत्र सूर्यस्येति विशेषः ।
तास्मादृश्य आपो नोऽस्मदीयमध्वरं यागं ह्रिन्वंतु । प्रौण-
यंतु ॥ प्रक्रिया स्पष्टा । याभिः । सावेकाच इति विभक्त्यु-
दात्तस्य न गोश्चन्साववर्णेति प्रतिषेधः ॥

अष्टादशोमृचमाह ॥

अपो देवीरुप ह्वये यत्र गावः पिबन्ति नः । सिंधुभ्यः
कत्वं हविः ॥ १८ ॥

अपः देवीः । उप । ह्वये । यत्र । गावः । पिबन्ति । नः ।
सिंधुभ्यः । कत्वं । हविः ॥ १८ ॥

नोऽस्मदीया गावो यत्र यास्वप्सु पिबन्ति । पानं कुर्वन्ति ।
ता अपो देवीरुपह्वये । आह्वयामि । सिंधुभ्यः स्यंदनशी-
लाभ्योऽङ्गो देवताभ्यो हविः कत्वं । अस्माभिः कर्तव्यं ॥ अपः ।
ऊडिदमित्यादिना शस उदात्तत्वं । पिबन्ति । पात्रत्यादिना
पिबादेशः । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । तिङ्श्च लसार्धधातु-

कस्त्ररेण धातुस्त्ररेणाद्युदात्तत्वं । निपातैर्यद्यदीत्यादिना निघा-
ताभावः । कत्वं । ङ्कुञ्ज करणि । क्तत्कार्थं तवैकेकेन्यत्वनः ।
पा० ३. ४. १४. । इति कर्मणि त्वन्प्रत्ययः । गुणः । निस्त्ररे-
णाद्युदात्तत्वं ॥

एकोनविंशोऽमृतमाह ॥

अस्वन्तरमृतमप्सु, भेषजमपासुत प्रशस्तये । देवा भवत
वाजिनः ॥ १८ ॥

अप्सु । अंतः । अमृतं । अप्सु । भेषजं । अपां । उत ।
प्रशस्तये । देवाः । भवत । वाजिनः ॥ १८ ॥

अप्सु, जलेश्वन्तर्मध्येऽमृतं पीदूषं वर्तते । तस्याविकार-
त्वात् । अमृतं वा आप इति श्रुत्यंतराच्च । तथैवाप्सु, भेषज-
मौषधं वर्तते । क्षुद्रोगनिघर्तकस्यान्नस्यभ्कार्यत्वात् । उत ।
अपि च तादृशीनामपां देवतानां प्रशस्तये प्रशंसार्थं हे देवा
ऋत्विजादयो ब्राह्मणाः । एते हे देवाः प्रत्यक्षं यद्वाह्यणा इति
श्रुत्यंतरात् । वाजिनो वेगवंतो भवत । शीघ्रं स्तुतिं कुरु-
तेत्यर्थः ॥ अप्सु । ऊडिदमित्यादिना सप्तम्या उदात्तत्वं ।
संहितायामुदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरित इति स्वरितत्वं ।
अमृतं । नञो जरमरमित्त्वमृताः । पा० ६. २. ११६. । इत्यु-
त्तरपदाद्युदात्तत्वं । प्रशस्तये । तादौ च निति । पा० ६. २.
५०. । इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । भवत । आमंत्रितं पूर्वम-
विद्यमानवदिति पूर्वस्यामंत्रितस्याविद्यमानवच्चेन पादादित्वाच्च
निघातः ॥

कारीर्यामुत्तमस्याज्यभागस्याप्सु म इत्येषानुवाक्या । वर्ष-
कामेष्टिरिति खड्डेऽप्स्वग्ने सधिष्ठवाप्सु मे सोमो अब्रवीत् ।
आ० २. १३. । इति सूत्रितं ॥ विंशीमचमाह ॥

अप्सु मे सोमो अब्रवीदंतर्विश्वानि भेषजा ।

अग्निं च विश्वशंभुवमाप च विश्वभेषजीः ॥ २० ॥

अप्सु । मे । सोमः । अब्रवीत् । अंतः । विश्वानि । भेषजा ॥

अग्निं । च । विश्वशंभुवं । आपः । च । विश्वभेषजीः ॥ २० ॥

अप्सु जक्षेष्वांतर्मध्ये विश्वानि भेषजा सर्वाण्यौषधानि
संतोति मे मच्छं मंचदर्शने मुनये सोमो देवोऽब्रवीत् । तथा
विश्वशंभुवं सर्वस्य जगतः सुखकरमेतन्नामकं अग्निं चाप्सु
वर्तमानं, सोमोऽब्रवीत् । तथा च तैत्तिरोया । अग्ने-
स्तयो ज्यायांस इत्यनुवाके सोऽपः प्रायिशदित्यग्नेऽप्सु प्रवेश-
मामनन्ति । लतागुल्मवृक्षमूलादौनामौषधाणां वृष्टिजन्यत्वेन
जलवर्तित्वं प्रसिद्धं । विश्वभेषजीः । विश्वानि भेषजानि
यासु तथाविधा अपोऽप्यब्रवीत् ॥ भेषजा । सपां सलुगि-
त्याकारः । विश्वशंभुवं । भवतेरंतर्भावित्वाख्यात् किप् ।
व्यत्ययेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा । विश्वे सर्वेऽपि व्यापाराः
सुखकरा यस्य । बहुब्रीहौ विश्वं संज्ञायां । पा० ६. २. १०६. ।
इति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । आपः । कर्मणि शसि प्राप्ते व्यत्ययेन
जम् । अमृन्नित्यादिनोपधादौर्घः । विश्वभेषजीः । विश्वशंभु-
रितिवत् ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीय एकादशो वर्गः ॥

एकविंशीमृचमाह ॥

आपः पृणीत भेषजं वरूथं तन्वे मम । ज्योक् च

सूर्यं दृशे ॥ २१ ॥

आपः । पृणीत । भेषजं । वरूथं । तन्वे । मम ।

ज्योक् । च । सूर्यं । दृशे ॥ २१ ॥

हे आपो मम तन्वे शरीरार्थं वरूथं रोगनिवारकं भेषज-
मौषधं पृणीत । पूरयत । किञ्च ज्योक् चिरं सूर्यं दृशे द्रष्टुं
नौरोगा वयं शक्नुवामेति शेषः ॥ पृणीत । पृ पालनपूरणयोः ।
लोणमध्यमबहुवचनं । यस्य तस्यस्यमिपामिति तादेशः ।
त्रादिभ्यः आ । आदीनां ऋस्व इति ऋस्वः । ई हल्यघो-
रितौत्वं । ऋवर्णाश्चेति णत्वं । सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र
विकरणेभ्य इति तिङः स्वरः शिष्यते । आप इत्यस्यमन्त्रितं
पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वे पादादित्वाभिघाताभावः ।
वरूथं । वृज् वरणे । जृह्वज्भ्यामूथन् । उ० २. ६. । निच्वा-
दाद्युदात्तः । तन्वे । ङिति ऋस्वश्च । पा० १. ४. ६. । इति
नदीसंज्ञा पाक्षिकीत्याडागमाभावः । उदात्तयणोर्हल्यूवादिति
विभक्त्युदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेनोदात्तस्वरितयोरिति स्वरितत्वं ।
दृशे । दृशे विख्ये च । पा० ३. ४. ११. । इति तुमर्थे
निपात्यते ॥

पशौ मार्जन इदमापः प्रवहतेत्येषा विनियुक्ता । हुतायां
वपायामिति खंडे सूत्रितं । इदमापः प्रवहत । आ० ३. ५.
इति ॥ एषैवावभृथेष्टौ स्नाने विनियुक्ता । पत्नीसंयाजैश्चति
खंड इदमापः प्रवहत सुमित्त्रा न आप ओषधयः संतु ।
आ० ६. १३. । इति सूत्रितं ॥ तामेतां सूक्ते द्वाविंशीमृचमाह ॥

इदमापः प्र वहत यत्किं च दुरितं मग्नि ।

यद्वाहमभिदुद्रोह यद्वा शेष उतानृतं ॥ २२ ॥

इदं आपः । प्र । वहत । यत् । किं । च । दुःइतं । मयि ।

यत् । वा । अहं । अभिऽदुद्रोह । यत् । वा । शेषे । उत ।

अनृतं ॥ २२ ॥

मयि यजमाने यत्किंच दुरितमज्ञानान्निष्यन्नं । वा ।
अथवाहं यजमानोऽभिदुद्रोह । सर्वतो बुद्धिपूर्वकं द्रोहं
कृतवानस्मि । वा । अथवा शेषे । साधुजनं शप्तवानस्मीति
यदस्ति । उत । अपि चानृतमुक्तवानिति यदस्ति । तदिदं
सर्वमपराधजातं प्रवहत । मत्तोऽपनीय प्रवाहेणान्यतो नयत ॥
मयि । मपर्यंतस्य त्वमावेकवचन इति मादेशे कृतोऽतो गुण
इति पररूपे च सति योऽचीति दकारस्य यकारादेशः ।
एकादेशस्वरेण मकारात्परस्य ककारस्योदात्तत्वं । दुद्रोह । द्रुह
जिघांसायां । णलि गुणे द्विर्वचनङ्गस्वहलादिशेषाः । लितीति
प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । यद्दत्तयोगान्निघाताभावः । शेषे ।
शप आक्रोशे । लिटि व्यत्ययेन तङ् । उत्तमैकवचनमिदं
टेरेत्वं । अत एकहल्प्रथ्ये । पा० ६. ४. १२०. । इत्येत्वाभ्यास-
लापी । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं । पूर्ववन्निघाताभावः ॥

पशावाहवनीयोपस्थान आपो अद्यान्वचारिषमित्येषा ।
मनोतायै संप्रेषित इति खंडे सूचितं । एत्योपतिष्ठंत आपो
अद्यान्वचारिषं । आ० ३. ६. । इति । तामेतां सूक्ते त्रयोविंशो-
मृचमाह ॥

आपो अद्यान्वचारिषं रसेन समगस्महि ।

पयस्वानग्ने आ गहि तं मा सं सृज वर्चसा ॥ २३ ॥

आपः । अद्य । अनु । अचारिषं । रसेन । सं । अगस्महि ।

पयस्वान् । अग्ने । आ । गहि । तं । मा । सं । सृज ।

वर्चसा ॥ २३ ॥

अद्यास्मिन्दिनेऽवभृथार्थमापोऽन्वचारिषं । जलान्यनुप्रवि-
ष्टोऽस्मि । प्रविश्य च रसेन क्लृप्तारेण समगस्महि । संगताः
स्मः । हे अग्ने पयस्वान् जले वर्तमानत्वेन पयोयुक्तस्व-
मागहि । ओस्मन्कर्त्तव्यागच्छ । तं मा तादृशं ज्ञातं मां
वर्चसा तेजसा संसृज । संयोजय ॥ आपः । कर्मणि शसि
प्राप्ते व्यत्ययन जस् । अचारिषं । चर गत्यर्थः । लुडि च्चैः
मिच । आर्घधातुकस्येड्गुलादः । पा० ७. २. ३५. । इतौट् ।
नेटि । पा० ७. २. ४. । इति वृद्धिप्रतिषेधे प्राप्ते तदपवादत-
यातो ल्रांतस्य । पा० ७. २. २. । इत्युपधाया वृद्धिः ।
अगस्महि । समो गमच्छिभ्यां । पा० १. ३. २८. । इत्यात्म-
नेपदं । च्चैः मिच् । मन्त्रे घसेत्यादिना च्चैर्लुगभावश्छांदसः ।
एकाच उपदेशेऽनुदात्तादितौट्प्रतिषेधः । वा गमः । पा० १.
२. ११. । इति सिचः कित्वादनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिक-
लोपः । गहि । लोटि गमैः सिपो हिः । अपित्वेन डित्वादन-
दनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । अतो हेरिति लुग्न
भवति । असिद्धवदस्मा भादिति मलोपस्यासिद्धत्वात् ॥

चतुर्विंशोमृचमाह ॥

सं माग्ने वर्चसा सृज सं प्रजया समायुषा ।

विद्यमं अस्य देवा इंद्री विद्यास्तह कृषिभिः ॥ २४ ॥

से । मा । अग्ने । वर्चसा । सृज । सं । प्रजया । सं । आयुषा ।
विद्युः । मे । अस्य । देवाः । इंद्रः । विद्यात् । सह ।

ऋषिभिः ॥ २४ ॥

हे अग्ने वर्चःप्रजायुर्भिर्मा संयोजय । देवाः सोमपाता-
रोऽस्य मे यजमानस्य विद्युः । अनुष्ठानं जानीयुः । किंच ।
इंद्रश्च ऋषिगणैः सह ममानुष्ठानं विद्यात् । जानीयात् ॥
विद ज्ञाने । लिङि च्छेर्जुम् । पा० ३. ४. १०८. । यासुट् ।
लिङः सलोपः । पा० ७. २. ७८. । इति सकारलोपः ।
उस्यपदांतात् । पा० ६. १. १६. । इति पररूपत्वं । यासुट्
उदात्तत्वेनैकादेश उकारोऽप्युदात्तः । अस्य । इदमोऽन्वादेश
इत्यशनुदात्तः । विभक्तिरपि सुप्त्वेनानुदात्ता । सह ऋषिभि-
रित्यत्र ऋत्यकः । पा० ६. १. १२८. । इति प्रकृतिभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये द्वादशो वर्गः ॥

॥ इति ऋक्संहितायां प्रथमे मंडले पंचमोऽनुवाकः ॥

प्रथममंडलस्य षष्ठेऽनुवाके सप्त मूक्तानि । तत्र कस्य
नूनमिति पंचदशचं प्रथमं सूक्तं । अजौगर्तपुत्रस्य शुनःशेष-
स्याषं । त्रैष्टुभं । अभि त्वा देवेति तृचो गायत्रः । आद्याया
अनिरुक्तत्वात्प्रजापतिर्देवता । अग्नेर्वयमित्यस्याग्निः । अभि
त्वा देवेत्यस्य तृचस्य सविता । भगभक्तस्येत्येषा भगदेवताका
वा । शेषा वारुण्यः । तथा चानुक्रांतं । कस्य पंचोनाजिगर्तिः
शुनःशेषः स कृत्रिमो वैष्णामित्रो देवरातो वारुणं तु त्रैष्टुभ-
मादौ काय्याग्नेय्यौ सावित्सृचो गायत्रोऽस्यांता भागौ
वेति ॥ राजसूयेऽभिषेचनौयेऽहनि मरुत्वतीये परिसम्पत्ते
सत्येतदादिकं सूक्तसप्तकमभिषिक्तस्य पुत्रादिभिः परिवृतस्य

राज्ञः पुरस्ताद्धोत्राख्यातव्यं । तथा च सूत्रेऽभिहितं । संस्थिते
मरुत्वतोये दक्षिणत आहवनीयस्य हिरण्यकशिपावासीनो-
ऽभिषिक्ताय पुत्रापत्यपरिवृताय राज्ञे शौनःशेषमाचक्षीत ।
आ० ८. ३. । इति । ब्राह्मणं च भवति । तदेतत्परऋक्शतगाथं
शौनःशेषमाख्यानं तद्धोत्रा राज्ञेऽभिषिक्तायाचष्टे हिरण्यकशि-
पावासीनः प्रतिगृणातीति ॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह ।

कस्य नूनं कतमस्यामृतानां मनामहे चारु देवस्य नाम ।

को नो मध्या अदितये पुनर्दात्पितरं च दृश्यं मातरं च ॥१॥

कस्य । नूनं । कतमस्य । अमृतानां । मनामहे । चारु ।

देवस्य । नाम ।

कः । नः । मध्ये । अदितये । पुनः । दात् । पितरं । च ।

दृश्यं । मातरं । च ॥ १ ॥

कस्येत्यनयर्चा शुनःशेषो यूपे बद्धः कांदिशीकः कं देवमुप-
धावानीति किंचिकिस्सति । तथा चाम्नायते । हंताहं देवता
उपधावानीति । स प्रजापतिमेव प्रथमं देवतानामुपससारेति ।
वयं शुनःशेषनामका अमृतानां देवतानां मध्ये कतमस्य
किंजातीयस्य कस्य देवस्य चारु शोभनं नाम मनामहे ।
उच्चारयामः । को देवो मां सुमूर्धुं पुनरपि मध्वै महत्यै
अदितये पृथिव्यै दात् । दद्यात् । तेन दानेनाहममृतः सन्
पितरं मातरं च दृश्यं । पश्येयं । को ह वै नाम प्रजापतिरिति
श्रुतेः कस्यति शब्दसामान्यादनया प्रजापतिरेवोपसृत इति
गम्यते ॥ कतमस्य । किंशब्दाद्वा बहूनां जातिपरिग्रहे उतमच् ।
पा० ५. ३. ८३. । चित इत्यंतोदात्तत्वं । अमृतानां । नञ्सु-
भ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वे प्राप्त नञोऽजरमरमित्यमृता इत्यु-

त्तरपदाद्युदात्तत्वं । मनामहे । मन ज्ञाने । व्यत्ययेन शप् ।
पादादित्वादनित्वातः । मच्चै । उदात्तयणो ह्रस्वपूर्वादिति
विभक्तेरुदात्तत्वं । दात् । गतिस्था । पा० २. ४. ७७. इति
सिचो लुक् । बहुलं कंदस्यमाङ्गोऽपीत्यङागमाभावः । दृशेयं ।
दृशिर् प्रेक्षणे । आशीर्लिङि मिपोऽम् । दृशेरग्वक्तव्यः । पा०
३. १. ८६. ३. इत्यकप्रत्ययः । अतो येयः । आहुणः ।
यासुटः स्वरणैकार उदात्तः । मातरं चेत्यत्र च शब्दाद्दृशेय-
मित्यनुप्राज्यते । अतस्तदपेक्षयैषा तिङ्भिभक्तिः प्रथमेति चवा-
योगे प्रथमेति न निहन्यते ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

अग्नेर्वयं प्रथमस्यामृतानां मनामहे चारु देवस्य नाम ॥
स नो भस्त्रा अदितये पुनर्दापितरं च दृशेयं मातरं च ॥ २ ॥
अग्नेः । वयं । प्रथमस्य । अमृतानां । मनामहे । चारु ।
देवस्य । नाम ।

सः । नः । मच्चै । अदितये । पुनः । दात् । पितरं च ।
दृशेयं । मातरं । च ॥ २

इत्थं प्रथमयर्चा विचिकित्सां कृत्वा प्रजापतेः सकाशात्तं
देवमग्निं निश्चित्यानया तुष्टाव । तथा च श्रूयते । तं प्रजापति-
रुवाचाग्निर्वै देवानां नेदिष्ठस्तमेवोधावेति । सोऽग्निमुपससा-
राम्नेर्वयं प्रथमस्यामृतानामित्येतयर्चेति । पूर्ववद्योजना । दाह-
दातु दृशेयं पश्यानीत्येवमाशीः परत्वेन पदद्वयं योज्यं ॥

प्रथमे कंदोमे वैश्वदेवशस्त्र अभि त्वा देव सवितरिति
सावितस्तृचः सूक्तस्थानीयः । अथ कंदोमा इति खंडेऽभि त्वा
देव सवितः प्रेतां यज्ञस्य शंभुवा । आ० ८. ८. इति सूत्रितं ॥

अभि त्वेत्थेष्वाग्निमंथनेऽपि विनियुक्ता । प्रातर्वैद्यदेव्यामिति
 खंडेऽभि त्वा देव सवितर्मही द्यौः पृथिवी च नः । आ० २,
 १६ । इति सूत्रितं । श्रूयते च । अभि त्वा देव सवितरिति
 सावित्रीमन्वाहेति ॥ तथा प्रवर्ग्येऽप्येषा विनियुक्ता । अथो-
 त्तरमिति खंडेऽभि त्वा देव सवितः समी वत्सं न मातृभिः ।
 आ० ४, ७ । इति सूत्रितं ॥ तथा यावस्तोत्रेऽपि यावस्तु-
 दिति खंडे मध्यमस्वरेणेदं सवनमभि त्वा देव सवितः । आ०
 ५, १२ । इति सूत्रितं । तामेतां सूक्ते तृतीयानृचमाह ॥

अभि त्वा देव सवितरीशानं वार्याणां । सदावन्भागमी-
 महे ॥ ३ ॥

अभि । त्वा । देव । सवितः । ईशानं । वार्याणां । सदा ।
 अवन् । भागं । ईमहे ॥ ३ ॥

अथाग्निना प्रेरितः सर्ववितारमभि त्वेत्थनेन त्वेन प्रार्थ-
 यते । तथैव श्रूयते । तमग्निरुवाच । सविता वै प्रसवानामीशे
 तमेवोपधावेति । स सवितारमुपससाराभि त्वा देव सवितरित्ये-
 तेन त्वेनेति । हे सदावन् सदा सर्वदा रक्षक हे सवितर्देव
 वार्याणां वरणीयानां धनानामीशानं स्वामिनं त्वां प्रति भागं
 भजनीयं धनमभि सर्वत ईमहे । याचामहे ॥ ईशानं । ईश
 ऐश्वर्यं । लटः शानच् । तास्यनुदात्तेदिति लसार्वधातकानु-
 दात्तत्वे धातुस्वरः । वार्याणां । वृद्ध संभक्तौ । ऋहलोर्णत् ।
 ईड्वंदेत्यादिनाद्युदात्तत्वं । अवन् । आमंत्रितनिघातः । भागं ।
 कर्षात्वत इति घञोऽंत उदात्तः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

यसिद्धि त इत्या भगः शशमानः पुरा निदः । अदेषो
हस्तयोर्दधे ॥ ४ ॥

यः । चित् । हि । ते । इत्या । भगः । शशमानः । पुरा ।
निदः । अदेषः । हस्तयोः । दधे ॥ ४ ॥

हे सवितर्यो भगो भजनीयो धनविशेषस्ते तव हस्त-
योर्दधे । धृतोऽभूत् धनविशेषमीमह इति पूर्वत्वान्वयः ।
चिच्छब्दः पूजार्थि हिशब्दः प्रसिद्धौ । धनस्य पूज्यत्वं सर्वत्र
प्रसिद्धं । तामेव पूज्यत्वप्रसिद्धिं विशदयति । इत्या शशमानः ।
अनेन प्रकारेण शशमानः । स्तूयमानः । धनस्तुतिप्रकारं च
सर्वे जानाति । ननु स्वकीये धने वैरिभिरपहृते सति वैरि-
गृहीतं धनं सर्वो लोको निन्दति द्वेष्टि च । अतो धनस्तुतिर्न
नियतेत्याशङ्क्याह । निदः पुरा अदेषः । निंदायाः पूर्वं स्वकीय-
त्वेन व्यवस्थिते सति तदानीं 'देषरहितः । तस्मात्स्वकीयत्वा-
भिप्रायेण स्तूयमानत्वमुक्तमित्यर्थः ॥ इत्या । प्रकारवचन इद-
मस्थमुः । पा० ५. ३. २४. । सुपां सुलुगिति व्यत्ययेन
विभक्तोर्दादेशः । टिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेणाकार उदात्तः ।
शशमानः । शश प्रगतौ । इह तु स्तुत्यर्थः । ताच्छील्यवयो-
वचनेति । पा० ३. २. १२८. । ताच्छीलिकश्चानश् । कर्तरि
शप् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । निदः । णिदि कुत्सायां । 'संप-
दादिलक्षणः क्तिप् । सावेकाच इति पंचम्या उदात्तत्वं ।
अदेषः । न विद्यते द्वेषोऽस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तर-
पदांतीदात्तत्वं । दधे । कर्मणि लिट् । तस्यार्द्धधातुकत्वेनाभ्य-

स्तानामादिरित्याद्युदात्तो न भवति । प्रत्ययस्वर एव शिष्यते ।
यदृत्तयोगान्निघातामौवः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

भगभक्तस्य ते वयमुदशेम तवावसा । मूर्धनं राय
आरभे ॥ ५ ॥

भगभक्तस्य । ते । वयं । उत् । अशेम । तव । अवसा ।
मूर्धनं । रायः । आरभे ॥ ५ ॥

हे सवितुः ते त्वदीया वयं अनुशेषपनामानः भगभक्तस्य
धनेन संयुक्तस्य तवावसा रक्षणेनोदशेम । उत्कर्षेण व्याप्नुमः ।
किं कर्तुं । रायो धनस्य मूर्धनमुत्कर्षमारभे । प्रारब्धुं ।
धनिकत्वप्रसिद्ध्या व्याप्ता भूयामेत्यर्थः ॥ भगशब्दो वृषादित्वा-
दाद्युदात्तः । तृतीया कर्मणोति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अशेम ।
अशू व्याप्तौ । लिङ् । व्यत्ययेन परस्मैपदं । शप् । रायः ।
ऊङिदमिति षष्ठ्या उदात्तत्वं । आरभे । कृत्यार्थे तवैकेनिति
तुमर्थे केन्प्रत्ययः । नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये त्रयोदशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

नहि ते क्षत्रं न सहो न मन्युं वयस्त्रनामौ पतयंत आपुः ।
नेमा आपो अनिमिषं चरंतौर्न ये वातस्य प्रमिनंत्यभ्वं ॥ ६ ॥
नहि । ते । क्षत्रं । न । सहः । न । मन्युं । वयः । चन ।
अमी इति । पतयंतः । आपुः ।

नृ । इमाः । आपः । अनिमिषं । चरंतौः । न । ये ।
वातस्य । प्रमिनन्ति । अभ्वं ॥ ६ ॥

अथ सवित्रा प्रेरितः शुनःशेष पतदादिसूक्तशेषेणोत्तरेण
च सूक्तेन वरुणं तुष्टाव । तथा च श्रूयते । तं सवितोवाच ।
वरुणाय वै राज्ञे नियुक्तोऽसि तमेवोपधावेति स वरुणं राजान-
मुपससारात् उत्तराभिरेकत्रिंशतेति । हे वरुण पतयंतः
प्रौढे वियत्युत्पतंतोऽमौ दृश्यमाना वयस्वन श्येनादयः पक्षिणो-
ऽपि ते क्षत्रं त्वदीयं शरौरबलं न ह्यापुः । नैव प्राप्ताः ।
त्वत्सदृशं शरौरबलं पक्षिणमपि नास्तीत्यर्थः । तथा सहस्त्र-
दीयं पराक्रमं तव सामर्थ्यमपि न प्रापुः । तथा मन्युं त्वदीयं
कोपमपि न प्रापुः । त्वयि क्रुद्धे सति सोढुमशक्ता इत्यर्थः ।
अनिमिषं सर्वदा चरंतोः प्रवाहरूपेण गच्छंत्य आपस्त्वदीयं
बलं न प्रापुः । वातस्य वायोर्ये गतिविशेषास्त्वदीयमभवं वेगं
न प्रमिनंति । न हिंसन्ति । अतिक्रमं कर्तुं न शक्ता इत्यर्थः ।
तेऽपि न प्रापुरिति पूर्वत्वान्वयः ॥ पतयंतः । पत गतौ ।
चुरादिरदंतः । लट् शब्दः । शृप् । गुणयादेशौ । अदुपदेशात्-
सार्वधातुकानुदात्तत्वे णिचः स्वरः । आपुः । आप् व्याप्तौ ।
लित्युसि द्विर्भावहलादिशेषौ । अत आदेः । पा० ७. ४. ७०. ।
इत्यात्वं । अत्र न सहो न मन्युमित्यादिभिरापु रित्यस्य संब-
धात्तदपेक्षया प्राथम्याच्चादिलोपे विभाषेति प्रथमा तिङ्-
भक्तिर्न निहन्यते । चरंतोः । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः ।
प्रमिनंति । मीज् हिंसायां । त्रादिभ्यः आ । आभ्यस्तयोरात्तः ।
पा० ६. ४. ११२. । इत्याकारलोपः । मीनातेर्निगमे । पा०
७. ३. ८१. । इति ऋस्त्वत्वं । प्रत्ययस्वरः । तिङि चोदात्तवति ।
पा० ८. १. ७१. । इति गतिरनुदात्तः । यद्वत्तयोगादनिघातः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

अबुध्ने राजा वरुणो वनस्योर्ध्वं स्तूपं ददते पूतदक्षः ।

नौचीनाः स्युरपरि बुध्न एषामस्मे अंतर्निहिताः ।

केतवः स्युः ॥ ७ ॥

अबुध्ने । राजा । वरुणः । वनस्य । ऊर्ध्वं । स्तूपं । ददते ।

पूतऽदक्षः ।

नौचीनाः । स्युः । उपरि । बुध्नः । एषां । अस्मे इति ।

अंतः । निऽहिताः । केतवः । स्युरिति स्युः ॥ ७ ॥

पूतदक्षः शुद्धबलो वरुणो राजाबुध्ने मूलरहितेऽंतरिक्षे तिष्ठन्वनस्य वननीयस्य तेजसः स्तूपं संघमूर्ध्वमुपरिदेशे ददते । धारयति । नौचीनाः स्युः । ऊर्ध्वदेशे वर्तमानस्य वरुणस्य रश्मय इत्यध्याहार्यं । ते ह्यधोमुखास्तिष्ठन्ति । एषां रश्मौनां बुध्नो मूलमुपरि तिष्ठतीति शेषः । तथा सति केतवः प्रज्ञापकाः प्राणा अस्मेऽस्मास्वतर्निहिताः स्थापिताः स्युः । मरणं न भविष्यतीत्यर्थः । अबुध्ने । न विद्यते बुध्नो मूलमस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । स्तूपं । स्युः शब्द-संघातयोः । स्युः संप्रसारणमूड् चेति पप्रत्ययः । तत्संनियोगेन यकारस्य संप्रसारणं परपूर्वत्वं ऊकारादेशश्च । निदित्यनुवृत्ते-राद्युदात्तत्वं । ददते । भौवादिकः । नौचीनाः । निपूर्वादंचते-ऋत्वितिगित्यादिना क्तिन् । अनदितामिति नलोपः । न्यच्-शब्दात्स्वार्थे विभाषाच्चेरदिक् स्त्रियां । पा० ५, ४, ८ । इति खः । आयन्नित्यादिना तस्येनादेशः । आयनादिषूपदेशिवद्भवनं स्वरस्तिष्ठार्थमिति वचनादौकार उदात्तः । अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । स्युः । गातिस्थेत्यादिना । पा० २, ४, ७७ ।

सिचो लुक् । आतः । पा० ३. ४. ११०. । इति ऋजुसादेशः ।
उस्यपदांतात् । पा० ६. १. ८६. । इति पररूपत्वं । बहुलं
किंदस्यमाङ्योगेऽपोत्यडागमाभावः । अस्मे । सुगां सुलुगिति
सप्तम्याः शे आदेशः । स्युः । अस्वे लिङि असोरलोपः ॥

अष्टमौमृचमाह ॥

उरुं हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पंथामन्वेतवा० उ ।

अपदे पादा प्रतिघातवेऽकरुतापवक्ता हृदयाविधश्चित् ॥ ८ ॥

उरुं । हि । राजा । वरुणः । चकार । सूर्याय । पंथां ।

अनुऽएतवे । अं इति ।

अपदे । पादा । प्रतिऽघातवे । अकः । उत । अपऽवक्ता ।

हृदयऽविधः । चित् ॥ ८ ॥

वरुणो राजा सूर्याय सूर्यस्य पंथां मार्गमुरुं विस्तोर्णं
चकार । हिशब्दः प्रसिद्धो । उत्तरायणदक्षिणायणमार्गस्य
विस्तारः प्रसिद्धः । किमर्थमेवं कृतवानिति तदुच्यते । अन्वेतवा
उ । अनुक्रमेणोदयास्तमयौ गंतुमेव । तथापदे पादरहितै-
ऽन्तरिक्षे पादा प्रतिघातवे । पादौ प्रक्षेप्तुं । अकः । मार्गं
कृतवान् । पूर्वत्र रथस्य मार्गः अत्र पादस्योरिति विशेषः ।
यद्वा । अपदे यूपं बह्वेन मया गंतुमशक्ये भूप्रदेशे पादौ प्रक्षेप्तु-
मुपायं बंधविमोचनरूपं करोत्वित्यर्थः । उत अपि च हृदया-
विधश्चिदस्मदीयवेधकस्य शत्रोरप्यपवक्तापवदिता निराकर्ता
भवतु ॥ चकार । लिट्स्वरणाकार उदात्तः । हि चेति
निघातप्रतिषेधः । पंथां । पथिमथृभुच्चात् । पा० ७. १.
८५. । इति द्वितीयायामपि व्यत्ययेनात्वं । पथिशब्दस्य पतस्य
च । उ० ४. १२. । इति प्रत्ययान्तेनांतोदात्तत्वे प्राप्तौ पथि-

मथोः सर्वनामस्थानि । पा० ६. १. १८८. । इत्याद्युदात्तत्वं ।
 अन्वेतवे । अनुपूर्वदिक्तेस्तुमर्थे सेसेनिति तवैप्रत्ययः । तवै
 चांतश्च युगपत् । पा० ६. २. ५१. । इत्याद्यंतयोरुदात्तत्वं ।
 पादा । सुपां सुलुगित्याकारः । प्रतिधातवे । दधातेस्तुमर्थ
 इति सूत्रेणैव तवेन्प्रत्ययः । तादौ च निति । पा० ६. २.
 ५०. । इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अकः । करोतिष्कंदास
 लुङ्लङ्लिट इति लोट्यर्थे लङ् । तस्य तिप् । मंत्रे घसं-
 त्यादिना चोर्लुक् । गुणो रपरत्वं । हल्ङ्याबभ्यः । पा० ६. १.
 ६८. । इति तिपो लोपः । अडागमः । ह्रंद्याविधः । ह्रज्
 चरणे । वक्राः षुकदुको च । उ० ४. १०३. । इति कयन् ।
 व्यध ताडनं । क्षिप् । नहिहतोत्यादिना । पा० ६. ३. ११६. ।
 पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

नवमोऽमृतमाह ॥

शतं ते राजन्भिषजः सहस्रमुर्वी गभीरा सुमतिष्ठे अस्तु ।
 बाधस्व दूरे निःकृतिं पराचैः कृतं चिदेनः प्रमुमुग्ध्यस्मत् ॥ ८ ॥
 शतं । ते । राजन् । भिषजः । सहस्रं । उर्वी । गभीरा ।

सुमतिः । ते । अस्तु ।

बाधस्व । दूरे । निःकृतिं । पराचैः । कृतं । चित् ।

एनः । प्र । मुमुग्धि । अस्मत् ॥ ८ ॥

हे राजन्वरुण ते तव शतं भिषजो बंधनिवारकाणि
 शतमंख्याकान्यौषधानि वैद्या वा संति । ते एव सुमतिरस्म-
 दनुग्रहबुद्धिर्गुर्वी विस्तोर्णा गभीरा गांभीर्यपिता स्थिरास्तु ।
 निःकृतिमस्मदनिष्टकारिणीं निःकृतिं पापदेवतां पराचैः
 पराङ्मुखां कृत्वा दूरऽस्मत्तो व्यवहिते देशे स्थापयित्वा तां

बाधस्व । कृतं चिदस्माभिरनुष्ठितमप्येनः पापमस्मत्तः प्रमु-
मुग्धि । प्रकर्षेण मुक्तं नष्टं कुरु ॥ सुमतिः । तादौ चेति
पूर्वभ्रदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते मन्क्तिन्नित्यादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं ।
संहितायां विसर्जनीयसकारस्य युष्मत्तत्तत्तुः श्वंतःपादं । पा०
८, ३, १०३ । इति षत्वं । बाधस्व । बाध् विनीडने । शपः
पित्वादनुदात्तत्वं । तिङश्च लमावधातुकस्वरणं धातुस्वर एव
शिष्यते । निर्कृतिं । तादौ चेति गतः प्रकृतिस्वरत्वं ।
मुमुग्धि । मुक्त्वा माक्षणे । बहुलं कृदमोति श्रुः । हुच्छल्भ्यो
हर्षिः । पा० ६, ४, १०१ । तस्यापि च्चन डिच्चाङ्गुणाभावः ।
चोः कुः । पा० ८, २, ३० । इति कुत्वं ॥

दशमोऽष्टकमाह ॥

अमो य ऋक्षा निहितास उच्चा नक्तं ददृशे कुह चिद्वियुः ।
अदब्धानि वरुणस्य व्रतानि विचाकशच्चंद्रमा नक्तमति ॥ १० ॥
अमो इति । ये । ऋक्षाः । निहितासः । उच्चा । नक्तं ।
ददृशे । कुह । चित् । दिवा । द्रियुः ।
अदब्धानि । वरुणस्य । व्रतानि । विचाकशत् । चंद्रमाः ।
नक्तं । एति ॥ १० ॥

अमो रात्रावस्माभिर्दृश्यमाना ऋक्षाः सप्त ऋषयः । तथा
च वाजसनेयिन आमनन्ति । ऋक्षा इति ह रा वै पुरा सप्त
ऋषीणाचक्षत इति । यद्वा । ऋक्षाः सर्वेऽपि नक्षत्रविशेषाः ।
ऋक्षाः स्तृभिरिति नक्षत्राणां । नि० ३, २० । इति
यास्केनोक्तत्वात् । उच्चा उच्चरूपरिद्युप्रदेशे निहितासः स्थापिता
ये संति ते ऋक्षा नक्तं रात्रौ ददृशे । सर्वेऽपि दृश्यन्ते ।
दिवाहनि कुह चिद्वियुः । कापि गच्छेयुः । न दृश्यन्त इत्यर्थः ।

वरुणस्य राज्ञो व्रतानि कर्माणि नक्षत्रदर्शनादिरूपाण्य-
दब्धानि । केनाप्यहिंसितानि । किंच वरुणस्याज्ञयेव चंद्रमा
नक्षत्रं राज्ञो विचाकशत् । विशेषेण दीप्यमान एति । गच्छति ॥
निहितासः । आज्ञसेरसुक् । थाथादिस्वरेणोत्तरपदान्तोदात्तत्वे
प्राप्ते गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । दृष्ट्ये । दृष्टेर्लिटि
इरयो रे । पा० ६, ४, ७६ । इति रे आदेशः । व्यत्ययेना-
द्युदात्तत्वं । यदृतयोगादनिघातः । कुह । वा ह चच्छंदसि ।
पा० ५, ३, १३ । इति किंशब्दादुत्तरस्य तलो ह्रादेशः ।
कु तिहोः । पा० ७, २, १०४ । इति किंशब्दस्य कु आदेशः ।
स्यानिवद्वायास्त्रिस्वरेणाद्युदात्तत्वं । विचाकशत् । कशेर्दीर्घ-
र्वाद्यङ्गन्ताच्छत्वप्रत्ययः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ।
समासे कृत्स्वरः । यदा । कागतेर्वा व्यत्ययेनोपधाङ्गस्वत्वं ।
चंद्रमाः । चंद्रे मो ङित् । उ० ४, २२७ । इत्यङ्गिप्रत्ययः ।
कृत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य त्रयोविंशोऽंशो चतुर्दशो वर्गः ॥

एकादशिनस्य वारुणस्य पञ्चोर्वपापुरोस्ताशयोस्तत्त्वा
यामीति द्वे ऋचो याज्ये । सूत्रितं व । तत्त्वा यामि ब्रह्मणा
वंदमान इति द्वे अस्तूनाद्यां । आ० ३, ७, १ । इति । वरुण-
प्रघासेषु वारुणस्य हविषा याज्या तत्त्वा यामीत्येषा पंचम्यां
पौर्णमास्यामित्यत्र सूत्रितं । इमं मे वरुण शुधि तत्त्वा यामि
ब्रह्मणा वंदमान । आ० २, १७, १ । इति । तामेतां सूक्त
एकादशीमृचमाह ॥

तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वंदमानस्तदा शास्ते यजमान
हविभिः ।

अहेलमानो वरुणेह बोध्युरुग्रं मा न आयुः प्र
मोषीः ॥ ११ ॥

तत् । त्वा । यामि । ब्रह्मणा । वंदमानः । तत् । आ ।
शास्ते । यजमानः । हविःभिः ।
अहेलमानः । वरुण । इह । बोधि । उरुग्रं । मा ।
नः । आयुः । प्र । मोषीः ॥ ११ ॥

हे वरुण मुमूर्षुरहं त्वां प्रति तदायुर्यामि । याचे ।
कीदृशः । ब्रह्मणा प्रौढेन स्तोत्रेण वंदमानः । स्तुवन् । सर्वत्र
यजमानोऽपि हविर्भिस्तदायुराशास्ते । प्रार्थयते । त्वं चेह
कर्मण्यहेलमानोऽनादरमकुर्वन्बोधि । अस्मदपेक्षितं बुध्यस्य ।
हे उरुग्रं । बहुभिः स्तुत्य नोऽस्मदीयमायुर्मा प्रमोषीः ।
प्रमुषितं मा कुरु ॥ मप्तदशसंख्याकेषु याच्जाकर्मस्मीमहे
यामोति पठितं । चाशब्दलपञ्छांदसः । अहेलमानः । हेडृ
अनादरे । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे शपथ पित्त्वाद-
नुदात्तत्वे सति धातुस्वरः शिष्यते । ततो नञ्समासेऽव्ययपूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वं । बोधि । बुध अवगमने । लोटः सेहिः ।
बहुलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । वा कंदसि । पा० ३. ४.
८८ । इत्यपित्त्वाभावेन ङित्त्वाभावाल्लघूपधगुणः । हुच्छलभ्यो
हेरिति हेर्धिरादेशः । धातोरन्त्यलोपञ्छांदसः । मोषीः ।
मुष स्तेये । लोटर्थे क्कांदसो लुङ् । वदव्रजेति प्राप्ताया
वृद्धेर्नेटि । पा० ७. २. ४. । इति प्रतिषेधे सति लघूपधगुणः ।
बहुलं कंदस्यमाङ्योगीऽपीत्यङ्भावः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

तदिन्नक्तं तदिवा मङ्गमाहुस्तदयं केतो हृद आ वि चष्टे ।

शुनःशेषो यमह्वद्भूतोः सो अस्मान् राजा वरुणो

मुमोक्तु ॥ १२ ॥

तत् । इत् । नक्तं । तत् । दिवा । मङ्गं । आहुः । तत् ।

श्रूयं । केतः । हृदः । आ । वि । चष्टे ।

शुनःशेषः । यं । अह्वत् । गृभीतः । सः । अस्मान् । राजा ।

वरुणः । मुमोक्तु ॥ १२ ॥

तदित्तदेव वरुणत्रिपयं स्तोत्रं नक्तं रात्रौ मङ्गं शुनःशेषा-
याहुः । कर्तव्यत्वेनाभिज्ञाः कथयन्ति । तथा दिवापि तदेवाहुः ।
हृदो मदीयमनसो निष्पन्नोऽयं केतः प्रक्षाविशेषोऽपि तदेव
कर्तव्यत्वेनाविचष्टे । सर्वतो विशेषेण प्रकाशयति । गृभीतो
गृहीतो रूपे बद्धः शुनःशेष एतन्नामको जनो यं वरुणमह्वत् ।
आह्वतवान् । स वरुणो राजास्मान् शुनःशेषान्मुमोक्तु ।
बंधान्मुक्तान्करोतु ॥ मङ्गं । उयि चेत्याद्युदात्तत्वं । आहुः ।
ब्रुवः पंचानां । पा० ३. ४. ८४. । इति ब्रूजो लटि च्छेरु-
सादेशः । धातोराह्वदेशश्च । हृदः । पद्मादित्यादिना । पा०
६. १. ६३. । हृदयशब्दस्य हृदादेशः । ऊडिदपदादौति पंचस्या
उदात्तत्वं । शुनःशेषः । शुन इव शेषो यस्येति समामे शुनः
शेषपुच्छलांगुलिषु संज्ञायां पञ्चमा अलुग्वक्तव्यः । पा० ६. ३.
२१. ५. । इत्यलुक् । पूर्वप्रदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते उभ वनस्प-
त्यादिषु । पा० ६. २. १४०. । इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृति-
स्वरत्वं । अह्वत् । ह्वेजो लुङि लिपिमिचिह्वश्च । पा० ३. १.
५३. । इति च्छेरडादेशः । आतो लोप इटि च । पा० ६. ४.

६४. । इत्याकारलोपः । अडागम उदात्तः । यहत्तयोगादनि-
घातः । गृभीतः । ह्यग्रहीभे इति 'भत्वं' । सो अस्मान् ।
प्रकृत्यातः पाठमिति प्रकृतिभावः । मुमोक्तु । बहुलं कंदसीति
विकरणस्य श्रुः ॥

तथादग्रीमृचमाह ॥

गुनःशेषो छिद्गृभीतस्तिवादित्यं दृपदेषु बहः ॥

अवेनं राजा वरुणः समृज्यादिद्वौ अदव्या वि मुमोक्तु
पाशान् ॥ १३ ॥

गुनःशेषः हि । अहत् । गृभीतः । त्रिषु । आदित्यं ।
द्रुपदेषु । बहः ।

अव । एनं । राजा । वरुणः । समृज्यात् । विद्वान् ।
अदव्यः । वि । मुमोक्तु । पाशान् ॥ १३ ॥

गृभीतो बंधनाय गृभीतस्तिवसंख्याकेषु दृपदेषु द्वौः काष्ठस्य
यूपस्य पदेषु प्रदेगविशेषेषु बहः गुनःशेष आदित्यमदितेः पुत्रं
यं वरुणमहत् । अहत्तवान् । हि यस्मादेवं तस्मात्स वरुणो
राजैर्जं गुनःशेषमवसृज्यात् । अवसृष्टं बंधनाद्विमुक्तं करोतु ।
विमोक्तप्रकारं पव स्पष्टीक्रियते । विद्वान् । विमोक्तप्रकारा-
भिन्नः । अदव्यः । केनाप्यहिंसितो वरुणः पाशान्बंधनरज्जु-
विशेषान्विमुमोक्तु । विच्छिद्येनं मुक्तं करोतु ॥ त्रिषु । षट्त्रिच-
तुर्भ्यां हलादिः । पा० ६. १. १७६. । इति विभक्तेरुदात्तत्वं ।
संहितायामुदात्तस्वरितयोयेण इति पर आकारः स्वर्यते ।
समृज्यात् । सृज विसर्गे । प्रार्थनायां लिङ् । बहुलं कंदसीति
विकरणस्य श्रुः । विद्वान् । विद ज्ञाने । विदेः शतृर्वसु ।
पा० ७. १. ३६. । उगिनचामिति तुम् । हल्ङ्यादिसंयोगांत-

लोपो । संहितायां दीर्घादटि समानपाद इति नकारश्च
 रत्वं । आतोऽटि नित्यमिति सानुनासिक आकारः । अदब्धः ।
 दंभु दंभे । निष्ठायामनिदितामिति नलोपे च्छपस्तथोर्धोऽधः ।
 पा० ८. २. ४०. । इति धत्वं । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अवभृथेऽव ते हेल इति द्वे ऋचौ वारुणस्य हविषो याज्या-
 नुवाक्ये । पन्नोमंयाजैश्चरित्वेति खंडे सूचितं । अव ते हेलो
 वरुण नमोभिरिति हे । आ० ६. १३. । इति । तयोराद्यां
 सूक्ते चतुर्दशौष्टचमाह ॥

अव ते हेलो वरुण नमोभिरव यज्ञेभिरीदहे हविर्भिः ।

क्षयन्नस्मभ्यमसुर प्रचेता राजन्नेनांसि शिश्रथः कृतानि ॥ १४ ॥

अव । ते । हेलः । वरुण । नमःऽभिः । अव । यज्ञेभिः ।

ईमहे । हविःऽभिः ।

क्षयन् । अस्मभ्यं । असुर । प्रचेत इति प्रऽचेतः । राजन् ।

एनांसि । शिश्रथः । कृतानि ॥ १४ ॥

हे वरुण ते तव हेलः क्रोधं नमोभिर्नमस्कारैरवेमहे ।
 अवनयामः । तथा यज्ञैः सांगानुष्ठानेन पूज्यैर्हविर्भिरवेमहे ।
 वरुणं परितोष्य क्रोधमपनयामः । हे असुर । अनिष्टक्षेपण-
 शील । प्रचेतः । प्रकर्षेण प्रज्ञायुक्त । राजन् । दीप्यमान
 वरुण । अस्मभ्यमस्मदर्थं क्षयन्नस्मिन्कर्मणि निषसन्कृतान्य-
 स्मभिरनुष्ठितान्येनांसि पापानि शिश्रथः । अथितानि शिश्रि-
 लानि कुरु ॥ हेलः । असुनो निच्चादाद्युदात्तत्वं । यज्ञेभिः ।
 बहुलं छंदसीत्येसभावः । ईमहे । ईड् गतौ । विकरणस्य
 लुक् । क्षयन् । क्षि निवासगत्योः । लट् शब्द । व्यत्ययेन शप्
 आमंत्रितत्वादाद्युदात्तत्वं । असुर । असेरुरन् । उ० १. ४२.

आमंक्षितनिघातः । शिश्रथः । अथ दीर्बल्ये । चुरादिरदंतः ।
 छांदसे लुङि णिश्चिद्रुसुभ्यः । पा० ३. १. ४८. । इति च्छेष्टः ।
 द्विर्भावह्लादिशेषौ । अग्लोपित्वात् । पा० ७. ४. २. ।
 सन्वज्ञावाभावेऽपि । पा० ७. ४. ७३. । बहुलं कंदसि । पा०
 ७. ४. ७८. । इत्यभ्यासस्येत्वं । पूर्ववदडभावः ॥

पंचदंशीसृचमाह ॥

उत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमं अथाय ।

अथा वयमादित्य व्रते तवानागसो अदितये स्याम ॥ १५ ॥

उत् । उत्तमं । वरुण । पाशं । अस्मत् । श्रैव ।

अधमं । वि । मध्यमं । अथाय ।

अथ । वयं । आदित्य । व्रते । तव । अनागसः ।

अदितये । स्याम ॥ १५ ॥

हे वरुण उत्तममुत्कृष्टं शिरसि बद्धं पाशमस्मदस्मत्त
 उच्छ्रथाय । उत्कृष्टं शिथिलं, कुरु । अधमं निकृष्टं पादेऽ-
 वस्थितं पाशमवश्रथाय । अवज्ञायाधस्तादवकृष्टं वा शिथि-
 लीकुरु । मध्यमं नाभिप्रदेशगतं पाशं विश्रथाय । विरुज्य
 शिथिलीकुरु । अथानंतरं हे आदित्य अदितेः पुत्र वरुण
 वयं शुनःशेषास्तव व्रते त्वदीये कर्मण्यदिमये खंडनराहित्याया-
 नागसोऽपराधरहिताः स्याम । भवेम ॥ उत्तमं । तमपः
 पित्वादनुदात्तत्वेनाद्यदात्तत्वे प्राप्त उत्तमशस्त्रतमौ सर्वत्रे-
 ल्युज्ज्वादिषु पाठादंतोदात्तत्वं । अधमं । अवद्यावमाधमार्वरेफाः
 कुक्षिते । उ० ५. ५४. । इत्यवतेरमच् । वस्य धः । अथाय ।
 अथ दीर्बल्ये । संहितायां छांदसो दीर्घः । तव । युष्मदस्म-
 दोर्द्धसीत्याद्यदात्तत्वं । अनागसः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-

स्वरत्वं । नञ्सुभ्यामिति तु व्यत्ययेन प्रवर्तते । यद्वा । आगस्-
शब्दादस्मायामेधेति । पा० ५. २. १२१. । मत्वर्थीयो विनिः ।
तस्य विभक्त्योर्लुगिति लुक् । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये पंचदशो वर्गः ॥

यच्चिदित्येकविंशत्यृचं द्वितीयं सूक्तं । तथा चानुक्रांतं ।
यच्चिद्वैकेति । ऋषिश्चान्यस्मादिति परिभाषया शुनःशेष एव
ऋषिः । आदौ गायत्रिमिति परिभाषितत्वाद्गायत्री छंदः ।
वारुणं त्विति पूर्वाक्तत्वात्तुह्यादिपरिभाषया वरुणो देवता ।
विनियोग उक्त शौनःशेषाख्याने । विशेषविनियोगस्तु । आभि-
प्लवषडह इदं सूक्तं होत्रकशस्त्रे स्तोमनिमित्तमावापार्थं ।
अभिप्लवपृष्ठग्राहानामिति खंडे तथैव सूत्रितं । यच्चिद्वि ते
विश इति वारुणमेतस्य त्वच्भावपेत मैत्रावरुणः । आ० ७. ५. ।
इति ॥ तस्मिन्पूक्ते प्रथमाष्टचमाहुः ॥

यच्चिद्वि ते विशो यथा प्र देव वरुण व्रतं । मिनीमसि
द्यविद्यवि ॥ १ ॥

यत् । चित् । द्वि । ते । विशः । यथा । प्र । देव ।

वरुण । व्रतं । मिनीमसि । द्यविद्यवि ॥ १ ॥

हे वरुण यथा लोके विशः प्रजाः कदाचित्प्रमादं कुर्वन्ति
तथा वयमपि ते तव संबंधि यच्चिद्वि यदेव किञ्चिद्व्रतं कर्म
द्यवि द्यवि प्रतिदिनं प्रमिनीमसि । प्रमादेन हिंसितवन्तः ।
तदपि व्रतं प्रमादपरिहारेण सांगं कुर्वन्ति शेषः ॥ यथा ।
निःस्वरेणाद्युदात्तत्वे प्राप्ते यथेति पादांते । फि० ४. १५. ।
इति सर्वानुदात्तत्वं । मिनीमसि । मौञ्जं हिंसायां । इदंती

मसिः । अदिभ्यः आ । मीनातेर्निगमे । पा० ७, ३, ८१ ।
इति ऋसत्वं । ई ह्रस्वघोरित्तीकारः । सति शिष्टस्वरबली-
यस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वचनात्तिङ एव स्वरः शिष्यते ।
यद्वृत्तयोगाच्चिघाताभावः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

मा नो वधाय ह्रस्वे जिह्वीलानस्य रौरधः । मा

हृणानस्य मन्यवे ॥ २ ॥

मा । नः । वधाय । ह्रस्वे । जिह्वीलानस्य । रौरधः ।

मा । हृणानस्य । मन्यवे ॥ २ ॥

हे वरुण जिह्वीलानस्यानादरं कृतवतो ह्रस्वे हंतुः
पापहननशीलस्य तव संबन्धिने त्वत्कर्तृकाय वधाय नोऽस्मान्मा
रौरधः । संसिद्धान्वियभूताऽऽ कुरु । हृणानस्य हृणोय-
मानस्य वृहस्य तव मन्यवे क्रोधाय मा अस्मान् रौरधः ॥
वधाय । हनश्च वध इत्यबन्ती वधशब्दः । उज्झादिषु पाठादं-
तोदात्तः । ह्रस्वे । हन हिंसागत्याः । कृहनिभ्यां कृः ।
उ० ३, ३० । इति कृप्रत्ययः । धातोर्नकारस्य तकारः ।
जिह्वीलानस्य । हेडृ अनादरे । अस्मात्तिङः कानच् । द्विर्भाव-
हलादिशेषऋसत्त्वजश्त्वानि । एकारस्य ईकारादेशश्छांदसः ।
चित इत्यंतोदात्तत्वं । रौरधः । राध साध संसिद्धौ । चडि
णिलोप उपधाऋसत्वं । द्विर्वचनहलादिशेषः । ऋसत्त्वसन्वद्भा-
वेत्ताभ्यासदौर्घाः । न माध्योग इत्यडभावः । हृणानस्य ।
हृणोइ लज्जायां । अस्माच्छानचि पृषोदरादित्वादभिमतुरुप-
सिद्धिः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

वि मृलीकाय ते मनो रथोरश्वं न संदितं । गोभिर्वरुण
सौमहि ॥ ३ ॥

वि मृलीकाय । ते । मनः । रथीः । अश्वं । न । संदितं ।
गोऽभिः । वरुण । सौमहि ॥ ३ ॥

हे वरुण मृलीकाययास्मत्सुखाय ते तव मनो गोभिः
स्तुतिभिर्विसौमहि । विशेषेण बध्नीमः । प्रसादयाम इत्यर्थः ।
तत्र दृष्टान्तः । रथीः रथस्वामी 'संदितं' सम्यक् खंडितं दूर-
गमनेन आंतमश्वं न । अश्वमिव । यथा स्वामी आंतमश्वं
घासप्रदानादिना प्रसादयति तद्वत् ॥ रथीः । मत्वर्थीय
ईकारः । संदितं । दो अवखंडने । निष्टेति क्तः । व्यतिस्थिति-
मास्थामि ति किति । पा० ७. ४. ४०. । इतीकारांतादेशः ।
गतिरनंतर इति गते प्रकृतिस्वरत्वं । गोभिः । सावेकाच इति
भिस उदात्तत्वं । सौमहि । षिवु तंतुसंताने व्यत्ययेनात्मनेपदं ।
बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । वलि लोपः । पा० ६.
१. ६६. । यद्वा षिञ् बंधन इत्यस्मादिकरणस्य लुक् । दीर्घ-
श्छांदसः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

परा हि मे विमन्यवः पतंति वस्यइष्टये । वयो न
वसतीरुप ॥ ४ ॥

परा । हि । मे । विमन्यवः । पतंति । वस्यऽइष्टये
वयः । न । वसतीः । उप ॥ ४ ॥

हे वरुण मे मम शुनःशेपस्य विमन्यवः क्रोधरहिता बुध्यो
वस्यइष्टये वसीयसोऽतिशयेन वसुमती जीवनस्य प्राप्तये परा

पतन्ति । पराङ्मुखाः पुनरावृत्तिरहिताः प्रसरन्ति । हिशब्दो-
ऽस्मिन्नर्थे सर्वजनप्रसिद्धिमाह । परापतने दृष्टान्तः । वयो न ।
पञ्चिणो यथा वसतीर्निवासस्थानान्युप सामीप्येन प्राप्नुवन्ति
तद्वत् ॥ पतन्ति । पादादित्वान्निघाताभावः । वस्यदृष्टये ।
वसुमच्छब्दादिभ्योर्बुगिति मतुपो लुकि टिलोप इयसुनो
यकारलोपश्छांदसः । वसतीः । शतुरनुम इति ङीप्
उदात्तत्वं ॥

पञ्चमीमृचमाह ॥

कदा क्षत्रश्रियं नरमा वरुणं करामहे । मृलीकायो-
रुचक्षसं ॥ ५ ॥

कदा । क्षत्रश्रियं । नरं । आ । वरुणं । करामहे ।
मृलीकाय, । उरुचक्षसं ॥ ५ ॥

मृलीकायास्मत्सुखाय कदा क्षस्मिन्काल आकरामहे ।
अस्मिन्कर्मण्यागतं करवाम । कीदृशं । क्षत्रश्रियं वलसेविनं
नरं नेतारं । उरुचक्षसं । बहूनां द्रष्टारं ॥ क्षत्रश्रियं । क्षत्राणि
अयतीति क्षत्रश्रीः । क्षिप् । वचीत्यादिना । पा० ३. २.
१७८. । क्षिप् दीर्घश्च । क्लृप्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । नरं ।
ऋदोरबित्यबन्त आद्युदात्तः । करामहे । करोतेर्व्यत्ययेन शप् ।
उरुचक्षसं । चक्षेर्बहुलं शिञ्च । उ० ४. २३२. । इत्यसुन् ।
शिङ्गन्नावात्ख्याज्जादेशाभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये षोडशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

तद्विद्वन्मानमाशाते वेनन्ता न प्र युच्छतः । धृतव्रताय
दाशुषे ॥ ६ ॥

तत् । इत् । समानं । आशाते इति । वेनंता । न ।

प्र । युच्छतः । धृतऽब्रताय । दाशुषे ॥ ६ ॥

धृतब्रतायानुष्ठितकर्मणे दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाश्च
वेनंतौ कामयमानौ मित्रावरुणाविति शेषः । तावुभौ समानं
साधारणं तदिदस्माभिर्दत्तं तदेव हविराशाते । अश्रुवाते ।
न प्रयुच्छतः । कदाचिदपि प्रमादं न कुरुतः ॥ आशाते ।
अश्रोतेर्लिङि द्विर्भावहस्तादिशेषौ । अत्र आदेः । पा० ७. ४.
७०. । इत्यात्वं । अनित्यमागमशासनमिति वचनादश्रोतेश्च ।
पा० ७. ४. ७२. । इति नुडभावः । वेनंता । वेनतिः कांति-
कर्मा । सुपां सुलुगित्याकारः । प्रयुच्छतः । युच्छ प्रमादे ।
दाशुषे । दाशु दान इत्यस्माद्दाश्वान् साहजानिति कसुप्रत्ययो
निपातितः । वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिव-
सिघसौनां चेति षत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

वेदा यो वीनां पदमंतरिक्षेण पततां । वेद नावः

समुद्रियः ॥ ७ ॥

वेद । यः । वीनां । पदं । अंतरिक्षेण । पततां ।

वेद । नावः । समुद्रियः ॥ ७ ॥

अंतरिक्षेण पततामाकाशमार्गेण गच्छतां वीनां पक्षिणां
पदं यो वरुणो वेद । तथा समुद्रियः समुद्रेऽवस्थितो वरुणो
नावो जले गच्छंत्याः पदं वेद । जानाति । सोऽस्मान्बंधना-
श्लोचयत्स्विनि शेषः ॥ वेद । विद ज्ञाने । विदो लटो वा ।
पा० १. ४. ८१. । इति तिपो णल् । लिट्स्वरैषाद्युदात्तत्वं ।
वरुणोऽतस्त्रिङ् इति संहितायां दीर्घः । वीनां । नामन्यत-

रक्षामिति नाम उदात्तत्वं । पततां । शपः पित्वादनुदात्तत्वं ।
शतुश्च लसार्वधातुस्वरिण धातुस्वरः । नावः । सावेकाच्च
इति षष्ठ्या उदात्तत्वं । समुद्रियः । भवार्थे समुद्राभ्रादवः ।
पा० ४. ४. ११८. । इति चप्रत्ययः ॥

अष्टमौचमाह ॥

वेद मासो धृतव्रतो द्वादश प्रजावतः । वेदा य
उपजायते ॥ ८ ॥

वेद । मासः । धृतव्रतः । द्वादश । प्रजावतः ।
वेद । यः । उपजायते ॥ ८ ॥

धृतव्रतः स्त्रोक्तकर्मविशेषो यथोक्तमहिमोपेतो वरुणः ।
प्रजावतस्तदा तदोत्पद्यमानप्रजायुक्ताद्द्वादश मासश्चैवान्फाल्गु-
नांतान्वेद । जानाति । यस्त्रयोदशोऽधिकमास उपजायते
सम्बत्सरसमौपे स्वयमेवोत्पद्यते तमपि वेद । वाक्यशेषः पूर्व-
वत् ॥ मासः । पृष्टित्यादिना । पा० ६. १. ६३. । मास-
शब्दस्य मासित्यादेशः । उडिदमित्यादिना शस उदात्तत्वं ।
द्वादश । द्वौ च दश चेति द्वंद्वः । द्वाष्टनः संख्यायां । पा०
६. ३. ४७. । इत्यात्वं । संख्या । पा० ६. २. ३५. । इति
सूत्रेण पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । प्रजा एषां संतीति तदस्याख्य-
स्मिन्निति मतुप् । पा० ५. २. ८४. । मादुपधाया इति मतुपो
बत्वं । उपजायते । जनेः कर्मकर्तरि लट् । कर्मवद्वावादात्म-
नैपदं यक् । पा० ३. १. ८७. । जनादीनामुपदेश एवात्वं
बलवत् । पा० ६. १. १८५. १. । इति वचनादचः कर्तृयत्कि ।
पा० ६. १. १८५. । इत्याद्युदात्तत्वं । तिङि चोदात्तवति ।

पा० ८. १. ७१. । इत्युपसर्गस्य निघातः । न च तिङ्ङितिङ्ङ
इति निघातः । यदृत्तान्नित्यमिति प्रतिषेधात् ॥

नवमीमुचमाह ॥

वेद वातस्य वर्तनिमुरोऋष्वस्य बृहतः । वेदा ये
अध्यासते ॥ ८ ॥

वेद । वातस्य । वर्तनिं । उरोः । ऋष्वस्य । बृहतः ।

वेद । ये । अधिऽआसते ॥ ८ ॥

उरोर्विस्तोर्णस्य ऋष्वस्य दर्शनोयस्य बृहतो गुणैरधिकस्य
घातस्य वायोर्तर्तनिं मार्गं वेद । वरुणो जानाति । ये वेदा
अध्यासते । उपरि तिष्ठन्ति तानपि वेद । जानाति ॥ वातस्य ।
असिहसौत्यादिना तन्प्रत्ययांतो वातशब्दो निच्चादाद्युदात्तः ।
वर्तनिं । वर्ततेऽनेनेति वर्तनिः स्तोत्रं । पा० ६. १. १६०. ।
इति स्तोत्रवाचकस्य कर्तनिशब्दस्यांतोदात्तत्वसिद्ध्यर्थमुञ्छा-
दिषु पाठात्तस्य प्रत्ययस्वरिण मध्योदात्तत्वे प्राप्तेऽंतोदात्तत्वं ।
बृहतः । बृहन्बृहतोरुपसंख्यानमिति ङस उदात्तत्वं । अध्या-
सते । लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सति धातुस्वरः ॥

दशमीमुचमाह ॥

नि षसाद घृतव्रतो वरुणः पस्थ्यासु । साम्राज्याय

सुक्रतुः ॥ १० ॥

नि । षसाद । घृतव्रतः । वरुणः । पस्थ्यासु । आ ।

सांऽराज्याय । सुऽक्रतुः ॥ १० ॥

घृतव्रतः पूर्वोक्तो वरुणः पस्थ्यासु दैवीषु प्रजास्वानिषसाद ।
आगच्छ निषस्वान् । किमर्थं । प्रजानां साम्राज्यसिद्ध्यर्थं
सुक्रतुः शोभनकर्मा ॥ निषसाद । सदेरप्रतेरिति षत्वं ।

साम्राज्याय । साम्राजो भावः साम्राज्यं । गुणवचनब्रह्मणा-
दिभ्य इति थञ् । जित्यादिनिन्त्वमित्याद्युदात्तत्वं । सुक्रतुः ।
क्रत्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये सप्तदशो वर्गः ॥

पकादशौमृचमाह ॥

अतो विश्वान्यद्भुता चिकित्वां अभि पश्यति । कृतानि
या च कर्त्वा ॥ ११ ॥

अतः । विश्वानि । अद्भुता । चिकित्वान् । अभि । पश्यति ।
कृतानि । या । च । कर्त्वा ॥ ११ ॥

अतोऽस्माद्वरुणाद्विश्वान्यद्भुता सर्वाण्यश्वर्याणि चिकित्वान्
प्रज्ञावानभिपश्यति । सर्वतोऽवलोकयति । या कृतानि ।
यान्याश्वर्याणि पूर्वं वरुणेन संपादितानि । चकारादन्यानि
यान्याश्वर्याणि कर्त्वा । इतः परं कर्तव्यानि तानि सर्वाण्य-
भिपश्यतीति पूर्वत्वान्वयः ॥ अद्भुतां । श्रेष्ठंदसि बहुलमिति
शेर्लोपः । प्रत्ययलक्षणेन नपुंसकस्य च्छलचः । पा० ७. १.
७२. । इति नुम् । नलोपः । चिकित्वान् । कित ज्ञाने ।
लिटः कसुः । अभ्यासहलादिशेषचुत्वानि । वस्त्रेकाजादुघ-
सामिति नियमादिडभावः । कृतानुनासिकावुक्तौ संहितायां ।
पश्यति । पात्रेत्यादिना दृशेः षश्यादेशः । कर्त्वा । कृत्यार्थे
तवैकेनकेन्यत्वनः । पा० ३. ४. १४. । इति करोतेस्वन् ।
निस्वादाद्युदात्तत्वं । पूर्ववच्छेर्लोपः ॥

द्वादशौमृचमाह ॥

स नो विश्वाहा सुक्रतुरादित्यः सुपथा करम् । प्र ण
आयूंषि तारिषत् ॥ १२ ॥

सः । नः । विश्वाहा । सुऽकृतुः । आदित्यः । सुऽपथा ।

करत् । प्र० नः । आयूषि तारिषत् ॥ १२ ॥

सुकृतुः शोभनप्रज्ञः स आदित्यो वरुणो विश्वाहा सर्वेष्व-
हःसु नाऽस्मान् सुपथा शोभनमार्गेण सहितान्करत् । करोतु ।
किंच नाऽस्माकमायूषि प्रतारिषत् । प्रवर्धयतु ॥ सुपथा ।
स्वनौ 'पूजायामिति' समासे न पूजनात् । पा० ५, ४, ६८. ।
इति समासांतप्रतिषेधः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरि प्राप्ते परादि-
च्छंदसि बहुलमित्युत्तरपटाधुदात्तत्वं । यद्वा तृतीयाया
आलादेशः । पा० ७, १, ३८. । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं
नितस्वरेण बाध्यते । क्त्वान्द्यस्येत्तन्न भवति । अबहुव्रीहित्वात् ।
बहुव्रीहो हि तद्विधीयते । आद्युदात्तं द्यच्छंदसि । पा० ६,
२, ११८. । इत्यतदपि न भवति । पथिन्शब्दस्यांतोदात्तत्वात् ।
करन् । करोतेर्लटि व्यत्ययः । शप् । शपो लुकि लेटोऽडाटा-
प्रित्यडागमः । इतश्च लोपः इतोकारलोपः । यद्वा क्वादसे लुङि
कम्पट्ठरुद्धिभ्यः । पा० ३, १, ५८. । इति चरेड् । ऋट्शोऽडि
गुणः । पा० ७, ४, १६. । इति गुणः । बहुलं क्दस्यमाद्योगेऽ-
पीत्यडभावः । प्र णः । उवसर्गाद्वहुलं । पा० ८, ४, २८, १. ।
इति नसो णत्वं । तारिषत् । तारयतेर्लट्यडागमः । बहुलं
लेटोति सिप् । आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं ॥

तयोर्ऋग्वेदमाह ॥

विभ्रद्वापिं हिरण्यं वरुणो वस्त निर्णिजं । परि स्यशो
नि पेदिरे ॥ १३ ॥

• विभ्रत् । द्वापिं । हिरण्यं । वरुणः । वस्त । निऽनिजं ।
परि । स्यशः । नि । पेदिरे ॥ १३ ॥

हिरण्यं सुवर्णमयं द्रापिं कवचं बिभ्रद्धारयन्वरुणो
निर्णिजं पुष्टं स्वशरीरं वस्त । आच्छादयति । स्पशो हिरण्य-
स्पर्शिनो रश्मयः परिनिषेदिरे । सर्वतो निषस्याः ॥ बिभ्रत् ।
बिभर्तेः शतरि नाभ्यस्ताच्छतः । पा० ७. १. ७८. । इति
नुमभावः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । द्रापिं । द्रा
कुत्वायां गतौ । द्रापयतीषून्कुक्षितां गतिं प्रापयतीति द्रापिः
कवचं । अतिङ्गीत्यादिना । पा० ७. ३. ३६. । पुगागमः ।
श्रीणादिक इप्रत्यये णिलोपः । इङ्गण्यं । ऋतव्यवास्त्व-
वास्त्वमाध्वोहिरण्ययानि वृन्दसीति हिरण्यशब्दाद्विकारार्थं
विहितस्य मयटो मशब्दलोपो निपातितः । वस्त । वस आच्छा-
दने । लङ्गादादित्वाच्छपी लुक् । पूर्ववदङ्भावः । निर्णिजं ।
णिजिर शौचपोषणयोः । स्पशः । रश्म बाधनस्पर्शनयोः । क्षिप्
चेति क्षिप् । निषेदिरे । षट् विशरणगत्यवमादनेषु । अस्मान्न-
त्यर्थात्कर्मणि लिट् । स्वाभ्यासलोपो । नदरप्रतेर्गिति षत्वं ॥

चतुर्थोऽंशमाह ॥

न यं दिप्सन्ति दिप्सवो न द्रुहाणां जनानां । न

देवमभिमातयः ॥ १४ ॥

न । यं । दिप्सन्ति । दिप्सवः । न । द्रुहाणः ।

जनानां । न । देवं । अभिमातयः ॥ १४ ॥

दिप्सवा हिंसितुमिच्छन्तो वैरिणो यं वश्यं न दिप्सन्ति ।
भोताः संतो हिंसितुमिच्छां परित्यजन्ति । जनानां प्राणिनां
द्रुहाणो दोग्धारोऽपि यं वरुणं प्राति दृष्ट्वाति । अभिमातयः
पाप्मानः । पाप्मा वा अभिमातिरित्युत्तरात् । देवं न
वरुणं न स्पृशन्ति ॥ हिंसन्ति । दंभु दंभे । अस्मात्तनि

सनीवंतर्धेत्यादिना । पा० ७, २, ४८, । इडभावः । हलन्ताच्च ।
 पा० १, २, १०, । इत्यत्र हलग्रहणस्य जातिवाचित्वात्मनः
 किञ्चाहंभ इच्च । पा० ७, ४, ५६, । इति दकारात्परस्था-
 कारस्येकारः । अनदितामिति नलोपः । भष्भावाभाव-
 ष्छादंसः । पा० ८, २, ३८, । अत्र लोपोऽभ्यासस्य । पा०
 ७, ४, ५८, । इत्यभ्यासलोपः । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं ।
 तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण सनो, निच्चाव्रितस्वरेणाद्युदात्तत्वं ।
 यदृत्तयोगादनिघातः । दिप्सवः । सनन्ताहंभे सनाशंसभिश्च
 उः । पा० २, २, १६८, । इत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । द्रुह्याणः ।
 द्रुह जिघांसायां । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति कनिप् । प्रत्ययस्य
 पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वं ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

उत यो मानुषेष्वा यशश्चक्रे अस्माभ्या । अस्माकमु-
 दरेष्वा ॥ १५ ॥

उत । यः । मानुषेषु । आ । यज्ञः । चक्रे । अस्मि ।

आ । अस्माकं । उदरेषु । आ ॥ १५ ॥

उत अपि च यो वरुणो मानुषेषु यशोऽन्नमाचक्रे । सर्वतः
 कृतवान् । स वरुणः कुर्वन्नप्या सर्वत अस्मि । संपूर्णं चक्रे
 न तु न्यूनं कृतवान् । विशेषतोऽस्माकमुदरेष्वा सर्वतश्चक्रे ॥
 मानुषेषु । मनोज्ञातावजग्रतौ षुक् च । पा० ४, १, १६१, ।
 इत्यञ् । जित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं । चक्रे । प्रत्ययस्वरः ।
 अस्मि । अव्यये नञ्कुनिपातानामिति वक्तव्यं । पा० ६,
 २, १, १, । इत्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यशः । अशेर्युट्
 चेत्यसुन् । उदरेषु । उदि दृणातेरजलो पूर्वपदांत्वलोपश्च ।

उ० ५. १८. । इत्यल् । तित्स्वरः । गतिकारकोपपदादित्यु-
त्तरपदप्रकृतित्स्वरत्वं ॥

• ॥ इति प्रथमस्य द्वितीयेऽष्टादशो वर्गः ॥

षोडशीमृचमाह ॥

परा मे यंति धीतयो गावो न गव्यूतीरनु । इच्छंतीरु-
रुचक्षसं ॥ १६ ॥

परा । मे । यंति । धीतयः । गावः । न । गव्यूतीः ।

अनु । इच्छंतीः । उरुचक्षसं ॥ १६ ॥

उरुचक्षसं बहुभिर्द्रष्टव्यं वरुणमिच्छंतीर्मे धीतयः शुनः-
शेपस्य बुद्धयः परा यंति । पराङ्मुखा निवृत्तिरहिता गच्छंति ।
तत्र दृष्टान्तः । गावो न । यथा गावो गव्यूतीरनु गोष्ठान्यनुलक्ष
गच्छंति तद्वत् ॥ गव्यूतीः । गावोऽत्र यूयंत इत्यधिकरणे
क्तिन् । गौर्यूती क्वेदसि । पा० ६. १. ७८. २. । इत्यवादेशः ।
दासोभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतित्स्वरत्वं । यद्वा यूतिर्यवनं । गवां
यवनमत्रेति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतित्स्वरत्वं । इच्छंतीः । इषु
इच्छायां । लटः शब्द । तुदादिभ्यः शः । इषुगमियमां क्व इति
कृत्वं । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते ॥

सप्तदशीमृचमाह ॥

सं नु वोचावहै पुनर्यतो मे मध्वाभृतं होतेव क्षदसे

प्रियं ॥ १७ ॥

सं । नु । वोचावहै । पुनः । यतः । मे । मधु । आभृतं ।

होताऽइव । क्षदसे । प्रियं ॥ १७ ॥

यतो यस्मात्कारणान्मे मञ्जीवनार्थं मधुरं हविराभृतं ।
अंजःसवाख्ये कर्मणि संपादितं । अतः कारणाहोतेव होमकर्तेक

त्वमपि प्रियं हवि क्षदसे । अश्रासि । पुनर्हविःस्त्रीकारादूर्ध्वं
 त्वमस्त्वं जीवन्नहं च नु । अवश्यं संवोचावहै । संभूय प्रियवार्ता
 करवावहै ॥ वोचावहै । लोटर्थे क्वांदसे लुङि ब्रुवो वचिः ॥
 अस्यतिवक्तोति च्चेरडादेशः । वच उमित्युमागमे गुणः ।
 व्यत्ययेन ऐरैत्वं । यद्वा लोट एव लुङादेशः । स्थानिवद्भा-
 वादैत्वं । आभृतं । ह्यग्रहोर्भः । गतिरनंतर इति गते प्रकृति-
 स्वरत्वं ॥

अष्टादशीमृचमाह ॥

दर्शं नु विश्वदर्शतं दर्शं रथमधि क्षमि । एता जुषत मे
 गिरः ॥ १८ ॥

दर्शं । नु । विश्वदर्शतं । दर्शं । रथं । अधि । क्षमि ।

एताः । जुषत । मे । गिरः ॥ १८ ॥

विश्वदर्शतं सर्वदर्शनीयमस्मदनुग्रहार्थमत्राविर्भूतं वरुणं
 दर्शं नु । अहं दृष्टवान्स्वतु । क्षमि क्षमायां भूमौ रथं वरुण-
 संबंधिनमधिदर्शं । आधिक्येन दृष्टवानस्मि । एता उच्यमाना
 मे गिरो मदीयाः स्तुतौर्जुषत । वरुणः सेवितवान् ॥ दर्शं ।
 दृशेरिरितो वा । पा० ३. १. ५७. । इति च्चेरडादेशः ।
 ऋदृशोऽङि गुणः । पा० ७. ४. १६. । इति गुणः । विश्व-
 दर्शतं । दृशेर्भृमृदृशोत्यादिना । उ० ३. १०८. । अतच्प्रत्य-
 यांतो दर्शतशब्दः । मरुद्भादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । यद्वा
 विश्वं दर्शदीयमस्येति बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायां । पा० ६. २.
 १०६. । इति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । क्षमि । आतो धातोः ।
 पा० ६. ४. १४०. । इत्यत्रात इति योगविभागादाकार-
 लोपः ॥

वरुणप्रघासेष्विमं मे वरुणेति वारुणस्य हविषोऽनुवाक्या ।
पञ्चम्यां पौर्णमास्यामिति खंडे सूत्रितं । इमं मे वरुण शुधि
ब्रत्वा यामि ब्रह्मणा वंदमानः । आ० २. १७. इति ।
तामेतां सूक्त एकोनविंशीमृचमाह ॥

इमं मे वरुण शुधी हवमद्या च मृलय । त्वामवस्युरा
चके ॥ १८ ॥

इमं । मे । वरुण । शुधि । हवं । अद्य । च । मृलय । त्वां ।
अवस्युः । आ । चके ॥ १८ ॥

हे वरुण मे मदीयमिमं हवमाह्वानं शुधि । शृणु । किंच ।
अद्यास्मिन्दिने मृलय । अस्मान्मृखय । अवस्युः रक्षणेच्छुरहं
त्वां वरुणमाभिसुरेणं चके । शब्दयामि । स्तौमीत्यर्थः ॥
शुधि । अ अवणे । लोटो हिः । अशृणुष्वृकवभ्यश्छंदसीति
हेर्धिरादेशः । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । अन्येषामपि
दृश्यत इति संहितायां दीर्घः । अवस्युः । अवस्यशब्दात्सुप
आत्मनः क्यच् । क्यच्छंदसीत्युप्रत्ययः । आचके । कै गै शब्दे ।
अस्मात्त्रिधादेवः । पा० ६. १. ४५. इत्यात्वं । द्विर्भावचुत्वे ।
आतो लोप इटि च । पा० ६. ४. ६४. इत्याकारलोपः ।
तिङ्ङितिङ्ङ इति निघातः ॥

विंशीमृचमाह ॥

त्वं विश्वस्य मेधिर दिवश्च गमश्च राजसि । स यामनि प्रति
शुधि ॥ २० ॥

त्वं । विश्वस्य । मेधिर । दिवः । च । गमः । च । राजसि ।
सः । यामनि । प्रति । शुधि ॥ २० ॥

हे मेधिर मेधाविन्वरुण त्वं दिवश्च द्युलोकस्यापि गमश्च
भूलोकस्यापि । एवमात्मकस्य विश्वस्य सर्वस्य जगतो मध्ये
राजसि । दौष्यसे । स तादृशस्त्वं यामनि चेमप्रापणेऽस्मदीये
प्रतिश्रुधि । प्रतिश्रवणमाज्ञापनं कुरु । रक्षिष्यामौति प्रत्युत्तरं
देहोत्थर्थः ॥ दिवः । ऊडिदमित्यादिना षष्ठ्या उदात्तत्वं ।
गमः । गमेत्येतद्गूनामसु पठितं । आतो धातोरित्यत्रात इति
योगविभागादातो लोप इति प्रतिषेधेऽपि व्यत्ययेनाकार-
लोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरणं विभक्तैरुदात्तत्वं । यामनि । या
प्रापणे । आतो मनिङ्कनिव्वनिपद्येति मनिन्, निच्वादाद्यु-
दात्तत्वं श्रुधि । उक्तं ॥

एकविंशीमृचमाह ॥

उदुत्तमं मुमुग्धि नो वि पाशं मध्यमं चृत । अवाधमानि
जीवसे ॥ २१ ॥

उत् । उत्तमं । मुमुग्धि । नः । वि । पाशं । मध्यमं ।
चृत । अव । अधमानि । जीवसे ॥ २१ ॥

नोऽस्माकमुत्तमं शिरोगतं पाशमुन्मुमुग्धि । उत्कृष्ट
मोचय । मध्यममुदरगतं पाशं विचृत । विद्युज्य नाशय ।
जीवसे जीवितुमधमानि मर्दयान्पादगतान्पाशानवचृत ।
अवङ्कथ नाशय ॥ उत्तमं । उज्झादिषु पाठादंतोदात्तत्वं ।
मुमुग्धि । मुचू मोक्षणे । बहुलं कंदसीति विकरणस्य श्रुः ।
हिर्भावः । हलादिशेषः । हुच्छल्भ्यो हेर्धिः । पा० ६, ४,
१०९ । इति हेर्धिरादेशः । तिङ्ङितिङ इति निघातः ।
चत । चतो हिंसाग्रंथनयोः । लोटो हिः । तुदादिभ्यः शः ।

अतो हेरिति हेर्लुक् । जीवसे । जीव प्राणधारणे । तुमर्थे
सेसेनित्यसेप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीय एकोनविंशो वर्गः ॥

वसिष्वेति दशचं तृतीयं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । वसिष्वा
दशान्नेयं त्विति । शुनःशेष ऋषिः । गायत्री छंदः । इदमुत्तरं
च सूक्तमाग्नेयं । प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतो गायत्रे छंदस्येत-
दादिसूक्तद्वयमनुवक्तव्यं । तथा च सूत्रितं । वसिष्वा हीति
सूक्तयोक्तृमासुद्धरेदिति ॥ अस्मिन्मूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

वसिष्वा हि मियेध्य वस्त्राण्यूर्जां पते । ममं नः अध्वरं
यज ॥ १ ॥

वसिष्वा । हि । मियेध्य । वस्त्राणि । ऊर्जा । पते । सः ।

ममं । नः । अध्वरं । यज ॥ १ ॥

वरुणेनाग्निस्तुतौ प्रेरितः शुनःशेष एतदादिसूक्तद्वयेनाग्नि-
मस्तौत् । तथा चान्नायते । तं वरुण उवाचाग्निर्देवानां
मुखं सुहृदयतमः । तं नु स्तुह्यथ त्वीत्याच्यामोति सोऽग्निं
तुष्टावात उत्तराभिर्द्वाविंशत्येति ॥ हे मियेध्य मेधस्य यज्ञस्य
योष्य । ऊर्जा पते । अत्रानां पालकाग्ने वस्त्राण्याच्छादकानि
तेजांसि वसिष्वा । आच्छादय । प्रज्वलितस्तोजसा भवेत्यर्थः ।
हि यस्मात्प्रज्वलितस्तस्मात् तादृशत्वं नोऽस्मदीयमिममध्वरं
यज । निष्पादय ॥ वसिष्वा । वस आच्छादने । लाटि यूसः
से । सवाभ्यां वामौ । ऊर्जाभयथेत्यार्द्धधातुकत्वादर्द्धधातु-
कस्येङलादेरितौडागमः । लसावर्द्धधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः ।
अग्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घः । मियेध्य ।
मकारैकारयोर्मध्य इयागमश्छांदसः । ऊर्जा पते । सुवामंस्त्रित

इति परांगवद्भावात् षष्ठ्यामंत्रितस्य समुदायस्याष्टमिकी
निघातः । सेमं । सोऽचि लोपे चेष्यादपूरणमिति सोर्लोपः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

नि नो होता वरेण्यः सदा यविष्ठ मन्मभिः । अग्ने

दिवित्मता वचः ॥ २ ॥

नि । नः । होता । वरेण्यः । सदा । यविष्ठ । मन्मभिः ।

अग्ने । दिवित्मता । वचः ॥ २ ॥

सदा यविष्ठ सर्वदा युवतम हे अग्ने वरेण्यो वरणीयस्त्वं
नोऽस्माकं होता होमनिष्पादको भूत्वा दिवित्मता दीप्तिमता
वचो वचसा स्तूयमानः सन् निषीदति शेषः । कौटुशस्त्वं ।
मन्मभिर्ज्ञापकैस्तेजोभिर्युक्त इति शेषः ॥ यविष्ठ । युवशब्दा-
दिष्ठनि स्थूलदूरेत्यादिना यणादिपरस्य लोपः । पूर्वस्योकारस्य
गुणश्च । अवादेशः । आमंत्रितनिघातः । मन्मभिः । मन
ज्ञाने । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिप्रत्ययः । निच्वादाद्यु-
दात्तत्वं । दिवित्मता । दिवु क्रौडादौ । इक्षितपौ धातुनिर्देश
इतोक्प्रत्ययः । तेन च धातुवाचिना दिविशब्देन धात्वर्थो
दीप्तिर्लक्ष्यते । यद्वा । औणादिको भावे क्रिप्रत्ययः । दिवि-
शब्दान्मतुपि तकारोपजनम्छांदसः । यद्वा । बाहुलकाद्विवेर्भाव
इतक् । मतुपि तसौ मत्वर्थ इति भत्वाज्जश्वाभावः । वचः ।
सुपां सुलुगिति तृतीयैकवचनस्य लुक् ॥

तृतीयामृचमाह ॥

आ हि सा सूनवे पितापिर्यजत्वापये । मखा सख्ये

वरेण्यः ॥ ३ ॥

आ । हि । स्म । सूनवे । पिता । आपिः । यजति ।

आपये । सखा । सख्ये । वरेण्यः ॥ ३ ॥

• हे अग्ने वरेण्यो वरणोयः पितारपि पित्रस्थानीयस्त्वं
सूनवे पुत्रस्थानीयाय मद्यमभीष्टं देहोति शेषः । हि षेति
निपातद्वयं सर्वथेत्यमुमर्थमाचष्टे । अभीष्टदाने दृष्टान्तद्वय-
मुच्यते । यथापिर्वधुरापये बंधव आयजति हि स्म । सर्वथा
ददातीति शेषः । सखा प्रियः सख्ये प्रियायाभीष्टं सर्वथा
ददाति तथा त्वमपि देहि ॥ स्मा सूनवे । निपातस्य चेति
दीर्घः । यजतीत्यस्य सखा सख्य इत्यत्राप्यनुषंगान्तरपेक्षयेयं
प्रथमेति चादिलोपे विभाषेति न निहन्यते । बंधा हि चेति
निघातप्रतिषेधः । सख्ये । समाने ख्यद्योदात्त इति राखिशब्द
इणप्रत्ययान्त आय्युदात्तः । सुपः पित्वादनुदात्तत्वे स एव
शिष्यते ॥

चतुर्थीमृचमांह ॥

आ नो बर्ही रिशादसो वरुणो मित्रो अर्यमा । मीदंतु

मनुषो यथा ॥ ४ ॥

आ । नः । बर्हिः । रिशादसः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।

मीदंतु । मनुषः । यथा ॥ ४ ॥

हे अग्ने वरुणादयो देवास्त्वदंधवस्त्वया प्रेरिता रिशादसो
हिंसकानदंतो नोऽस्मदीयं बर्हिर्यज्ञमासीदंतु । तत्र दृष्टान्तः ।
यथा मनुषः प्रजापतय्यज्ञमामीदंत । तदत् ॥ बर्ही रिशादसः ।
विसर्जनीयस्य रुत्वे कृते रो रि । पा० ८. ३. १४. । इति
रेफलोपः । द्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः । पा० ६. ३. १११. ।
इतीकारस्य दीर्घत्वम् । रिशादसः । रिश हिंसायां । रिशंति

हिंसंतीति रिशाः शत्रवः । इगुपधञ्जाप्रीकिरः कः । तान-
दंतीति रिशादसः । सर्वधातुभ्योऽसुन् । कदुत्तरपटप्रकृति-
स्वरत्वं । सीदंतु । षट् विशरणगत्यवसादनेषु । पात्रेत्यादिता
सीदादेशः । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातु-
कस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । मनुषः । मन ज्ञाने । मन्यते
जानातीति मनुः प्रजापतिः । जनेरुसिर्निश्च । उ० २. १११.
११२. । इत्यनुहत्तौ बहुलमन्यत्वापीत्यौणादिक उसिप्रत्ययः ।
नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । यथा । वथेति पादांते । फि० ४. १५. ।
इति सर्वानुदात्तत्वं ॥

पंचमौग्दमाह ॥

पूर्व्यं होतरस्य नो मंदस्व सख्यस्य च । इमा उ षु

शुधी गिरः ॥ ५ ॥

पूर्व्यं । होतः । अस्य । नः । मंदस्व । सख्यस्य । च ।

इमाः । ऊं इति । सु । शुधि । गिरः ॥ ५ ॥

हे पूर्व्ये । अस्मदादिः पूर्वमन्त्यश्च होतर्होमनिष्पादकान्ते
नोऽस्मदोऽस्यास्य प्रवर्तमानस्य यज्ञस्य सखास्य चास्मदनुग्रहस्य
च मिद्वयं मंदस्वः । त्वं हृष्टो भव । इमा अस्माभिः प्रयुज्य-
माना गिर उ षु स्तुतिरूपा वाचोऽपि शुधि । शृणु ॥ आमं-
तिताद्युदात्तत्वं । होतरित्यस्य नामंत्विते समानाधिकरण
इति पूर्वस्य विद्यमानत्वादाष्टमिको निघातः । अस्य । ऊडिद-
मिति षष्ठ्या उदात्तत्वं । मंदस्व । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्र-
कांतिगतिषु । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । तिउश्च लसार्वधातुक-
स्वरेण धातुस्वरः । अपादादाविति पर्युदासादाष्टमिकनिघाता-
भावः । सख्यस्य । सख्यः कर्म सखा । सख्य र्यः । पा० ५.

१. १२६. । इति यप्रत्ययः । यस्येति लोपे प्रत्ययस्तरः । उ
षु । सुजः । पा० ८. ३. १०७. । इति घत्वं । शुधि । शु
श्रवणे । शुश्रूणुपृक्तवृत्त्युदसीति हेर्धिरादेशः । बहुलं वृन्द-
सौति शपो लुक् ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये विंशो वर्गः ॥

षष्ठीश्चमाह ॥

यच्चिद्धि शश्वता तना देवंदेवं यजामहे । त्वे

ब्रह्मयते हविः ॥ ६ ॥

यत् । चिप् । हि । शश्वता । तना । देवंदेवं । यजामहे ।

त्वे इति । इत् । ब्रह्मयते । हविः ॥ ६ ॥

हे अग्ने यच्चिद्धि यद्यापि शश्वता शाश्वतेन नित्येन तना
विस्तृतेन हविषा देवं देवमन्यमन्यं वर्णुण्द्रादिरूपं नामाविधं
देवताविशेषं यजामहे । तथापि तद्धविः सर्वं त्वे इत्येव
ब्रह्मयते । अतो देवांतरविषयो यागोऽपि त्वदीयेव सेवेत्यर्थः ॥
तना । तनु विस्तारे । क्षिप् चेति क्षिप् । यद्वा पचाद्यच् ।
सुपां सुलुगिति द्वितीयाया आकारः । देवं देवं । नित्यवोष्-
थोरिति द्विर्भावः । तस्य परमान्वेडितमित्युत्तरस्वान्वेडित-
संज्ञायामनुदात्तं चेति सर्वासुदात्तत्वं । यजामहे । निपाते-
र्यद्यदिहतेति निघातप्रतिषेधः । त्वे । युष्मच्छब्दात्साम्येक-
वचनस्य सुपां सुलुगिति श्रि आदेशः । त्वमावेकवचन इति
मपर्यंतस्य त्वादेशः । शेषलोपेऽतो गुण इति परपूर्वत्वं । श्रि
इति प्रगृह्यसंज्ञायां प्लुतप्रगृह्या अचि । पा० ६. १. १२५. ।
इति प्रकृतिभावः । ब्रह्मयते । अकृत्सार्वधातुकयो । पा० ७. ४.
२५. । इति दीर्घः ॥

सप्तमीसूचमाह ॥

प्रियो नो अस्तु विशपतिर्होता मंद्रो वरेण्यः । प्रिया
स्वग्नयो वयं ॥ ७ ॥

प्रियः । नः । अस्तु । विशपतिः । होता । मंद्रः । वरेण्यः ।

प्रियाः । सुऽअग्नयः । वयं ॥ ७ ॥

विशपतिर्विंशं प्रजानां पालको होता होमनिष्पादको
मंद्रो हृष्टो वरेण्यो वरणयोऽग्निर्नास्माकं प्रियोऽस्तु ।
वयमपि स्वग्नयः शोभनाग्नियुक्ताः संतस्तव प्रिया भूयास्मेति
शेषः ॥ विशपतिः । पत्यावैश्वर्यं इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरं प्राप्ते
परादिच्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । वरेण्यः । वृज् ।
एण्यः । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । स्वग्नयः । बहुव्रीहौ नञ्सु-
भ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

अष्टमीसूचमाह ॥

स्वग्नयो हि वार्यं देवासो दधिरे च नः । स्वग्नयो
मनामहे ॥ ८ ॥

सुऽअग्नयः । हि । वार्यं । देवासः । दधिरे । च । नः ।

सुऽअग्नयः । मनामहे ॥ ८ ॥

स्वग्नयः शोभनाग्नियुक्ता देवासो दोष्यमाना ऋत्विजो
नोऽस्मादौयं वार्यं वरणोयं हविर्हि यस्माद्दधिरं । धृतवंतः ।
तस्माद्दधं स्वग्नयः शोभनाग्नियुक्ताः संतो मनामहे । त्वां
यार्धामहे ॥ वार्यं । वृज् वरणे । वृड् संभक्तौ । ऋह्लोर्ण्यत् ।
ईडवंदेत्यादिनाद्युदात्तत्वं । दधिरे । इरेचश्चित्त्वादंतोदात्तत्वं ।
हि चेति निघातप्रतिषेधः । मनामहे । मन ज्ञाने । व्यत्ययेन
शप् ॥

नवमीमृचमोहः ॥

अथा न उभयेषाममृत मर्त्यानां । मिथः संतु
प्रशस्तयः ॥ ७ ॥

अथ । नः । उभयेषां । अमृत । मर्त्यानां । मिथः ।
संतु । प्रशस्तयः ॥ ७ ॥

हे अग्ने अमृत मरणरहिताग्ने । अथ कर्मानुष्ठानानंतरं
मर्त्यानां मनुष्याणां नोऽस्माकमस्मत्स्वामिनस्तव चोभयेषां
मिथः परस्परं प्रशस्तयः प्रशंसारूपा वाचः संतु । सम्यगनु-
ष्ठितमिति यजमानविषया प्रशंसा । सम्यगनुष्ठितमित्यग्नि-
विषया ॥ अथ । निपातस्य चेत् संहितायां दौर्घः । अमृत ।
अपादादाविति पर्युदासात्षाष्टिकमाद्युदात्तत्वं । मर्त्यानां ।
मृड् प्राणव्यागी । अग्निहोत्यादिना तन्प्रत्ययांतो मर्तशब्दः ।
तस्माद्भवे क्दंसि । पा० ४. ४. ११०. इति यत् । यतोऽवाक्
इत्याद्युदात्तत्वं । संतु । असोरङ्गोपः । प्रशस्तयः । तादौ चेति
गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

दशमीमृचमोहः ॥

विश्वेभिरग्ने अग्निभिरिमं यज्ञमिदं वचः । चनो धाः
सहसो यज्ञो ॥ १० ॥

विश्वेभिः । अग्ने । अग्निभिः । इमं । यज्ञं । इदं । वचः ।
चनः । धाः । सहसः । यज्ञो इति ॥ १० ॥

सहसो बलस्य यज्ञो पुत्र हे देवतारूपान्ने विश्वेभिरग्निभिः
सर्वैराहुवनौयादिभिर्युक्तस्त्वमिममस्मदीयं यज्ञमिदमस्मदीयं
वचः स्तोत्रं च सेवमानश्चनोऽन्नं धाः । अस्मभ्यं धेहि ॥
विश्वेभिः । बहुलं क्दंसीति भिन्न ऐसादेशाभावः । चनः ।

चायू पूजानिशामनयोः । चायेरन्ने ऋस्वयेत्यसुन् । तस्मै
नियोगेन नुडागमश्च । निस्वादाद्युदात्तत्वं । धाः । लुङि
गातिस्थेति सिचा लुक् । बहुलं छंदस्यमाद्योगेऽपीत्यडभावः ।
सहसो यज्ञो इति सुवामंत्रित इति परांगवद्भावादामंत्रितस्य
चेति षष्ठ्यामंत्रितसमुदायो निहन्यते ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीय एकविंशो वर्गः ॥

अश्वं न त्वेति त्रयोदशचं चतुर्थं सूक्तं । पूर्ववदृष्ट्यादयः ।
त्रयोदश्या नमो महद्भा इत्यर्थास्त्रिष्टुप् छंदः । विश्वे देवा
देवता । तथा, चानुक्रांतं । अश्व सप्तोना गायत्रेऽत्या देवी
त्रिष्टुप्बिति । प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोरुत्तमावर्जितस्य सूक्तस्य
विनियोग उक्तः । तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

अश्वं न त्वा वारवंतं वंदध्या अग्निं नमोभिः ।

सम्भ्राजंतमध्वराणां ॥ १ ॥

अश्वं । न । त्वा । वारऽवंतं । वंदध्वै । अग्निं । नमऽभिः ।

संभ्राजंतं । अध्वराणां ॥ १ ॥

अध्वराणां यज्ञानां सम्भ्राजंतं सम्भ्राट्स्वरूपं स्वामिनमग्निं
त्वां नमोभिः स्तुतिभिर्वंदध्वै वंदितुं प्रवृत्ता इति शेषः । अत्र
दृष्टांतः । वारवंतं वालयुक्तमश्वं न । अश्वमिव । अश्वो यथा
वालैर्बाधकान्मशकमक्षिकादौ परिहरति तथा त्वमपि ज्वाला-
भिरंशूहिरोधिन परिहरस्यत्यर्थः ॥ वारवंतं । मतुपः पित्वा-
दनुदात्तत्वं । घञो जिस्वादाद्युदात्तो वारशब्दः । कर्षात्वत
इत्यंतोदात्तत्वं व्यत्ययेन न प्रवर्तते । यद्वा वारयति दंशका-
निति वारः । पचाद्यच् । कपिलादित्वाप्तत्वविकल्पः । वृषादिः ।
वंदध्वै । वदि अभिवादनस्तुत्योः । इदितो नुम् धातोरिति

प्रथमोऽष्टकः ।

सुम् । तुमर्थे सैसेनित्त्वध्वैप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । सम्भ्राजन्तं ।
शपः पिप्वादनुदात्तत्वं । शतुष लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः
शिष्यते । समासे क्तुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव । अध्वराणां ।
नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

द्वितीयानुचमाह ॥

स घा नः सूनुः शवसा पृथुप्रगामा सुशेवः । मीढान्
अस्माकं बभूयात् ॥ २ ॥

सः । घ । नः । सूनुः शवसा । पृथुऽप्रगामा । सुऽशेवः ।
मीढान् । अस्माकं । बभूयात् ॥ २ ॥

स घ स एवाग्निर्नाऽस्माकं सुशेवः सुसुखो भवत्विति शेषः ।
कोट्टशः । शवसा बलस्य सूनुः पुत्रः । पृथुप्रगामा । पृथुप्रगमनः ।
किंच । अस्माकं मीढान् कामानां वर्णिता बभूयात् । भवतु ॥
घा नः । ऋचि तुनुघमस्तुतस्तुलोरुथाणां । पा० ६. १. १३३. ।
इति दीर्घः । शवसा । सुपां सुपो भवन्तीति ङसष्टादेशः ।
पृथुप्रगामा । प्रकर्षण गमनं प्रगागः । हलश्चेति घञ् । पृथुः
प्रगामा यस्यासौ पृथुप्रगामा । सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्ण
आकारः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुशेवः । इमशोऽभ्यां
वन् । उ० १. १५१. । इति शेषशब्दो वन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः ।
ततो बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वे प्राप्त आद्यु-
दात्तं इत्यच्छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । मीढान् । मिह मेचन्
इत्यस्मात्कसुप्रत्ययांतो दाश्वान् साह्वान् मीढान्श्वेति निपातितः ।
बभूयात् । भवतेऽच्छांदसस्य स्मिटस्तिङां तिङो भवन्तीति
लिङादेशः । यासुट्स्मानिबद्गावादाईधातुकत्वाच्छबभावः ।
द्विवचने भवतेरः । पा० ७. ४. ७३. । इत्यत्वं । तिङ्ङितिङ्

इति निघातः । यद्वा । एतस्मादेव लिङि क्वांदसः श्लुः ।
भुवतेर इति लिङि विहितमभ्यासस्य सर्वे विधयश्चंदसि
विकल्प्यन्त इत्यत्वं ॥

तृतीयासृचमाह ॥

स नो दूराच्चासाच्च नि मर्त्यादघायोः । पाहि सदमिहि-
श्वायुः ॥ ३ ॥

सः । नः । दूरात् । च । आसात् । च । नि । मर्त्यात् ।

अघऽयोः । पाहि । सदं । इत् । विश्वऽआयुः ॥ ३ ॥

हे अग्ने विश्वायुर्गमनः स त्वं दूराच्च दूरेऽपि ।
आसाच्चासन्नदेशेऽपि । अघायोरघं पापमनिष्टं कर्तुमिच्छतो
मर्त्यान्मनुष्याहैरिणो नोऽस्मात्सदमिह् सर्वदैव निपाहि ।
नितरां पालय ॥ अघायोः । सुप आत्मनः क्वच् । अश्वाघस्या-
दित्यात्वं । पाहि पादादित्वादनिघातः । विश्वायुः । इण्
गतावित्यस्माद्भावे एतेर्णिच् । उ० २. ११४. । इत्यसिः ।
विश्वमयनं गमनं यस्येति बहुव्रीहिः । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञा-
यामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं ॥

चतुर्थीसृचमाह ॥

इमसू षु त्वमस्माकं सनिं गायत्रं नव्यांसं । अग्ने

देवेषु प्र वोचः ॥ ४ ॥

इमं । ऊं इति । सु । त्वं । अस्माकं । सनिं । गायत्रं ।

नव्यांसं । अग्ने देवेषु । प्र । वोचः ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वमस्माकमस्मत्संबन्धिनमिमसू षु पुरोदेशेऽनु-
ष्ठेयमानमपि सनिं हविर्धानं नव्यांसं नवतरं गायत्रं स्तुतिरूपं
वचोऽपि देवेषु देवानामग्रे प्रवोचः । प्रब्रूहि ॥ ऊ षु । निपातस्त्व

वेति संहितायां दीघत्वं । सुञ इति षत्वं नव्यांसं । नवशब्दा-
दीयसुनीकारलोपच्छांदसः । ईयसुनो निस्त्वादाद्यदात्तत्वं ।
वोधः । छंदसि लुङ्लङ्लिट इति लोट्यै प्रार्थनायां लुङ्य-
स्यतिवक्तोति चुरेडादेशः । वच उम् ॥

पंचमीसूचमाह ॥

आ नो भज परमेष्व वाजेषु मध्यमेषु । शिञ्चा वस्त्रो
अंतमस्य ॥ ५ ॥

आ । नः । भज । परमेषु । आ । वाजेषु । मध्यमेषु ।
शिञ्च । वस्त्रः । अंतमस्य ॥ ५ ॥

हे अग्ने परमेषूत्कृष्टेषु खलोक्षवर्तिषु वाजेष्वन्नेषु नोऽस्मा-
नामज । सर्वतः प्रापय । मध्यमेऽन्तरिक्षलोक्षवर्तिषु वाजे-
ष्वामज । अंतमस्यांतिकतमस्य भुक्तोऽन्नं नवधोनि वस्त्रो
वस्त्रे शिञ्च । दृष्टिः ॥ शिञ्च विजोषादनि । अयः पित्राहा-
तुस्वरः । इयचोऽतस्त्रिङ् इति संहितायां दीर्घः । अंतमस्य ।
अंतिकतमस्य तमे तादृशेति तिङ्शब्दलोपः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये द्वाविंशो यमः ॥

षष्ठोसूचमाह ॥

दिभक्तासि चित्रभानो सिंधोरुर्मा उपाके आ । सद्यो
दाशुषि चरसि ॥ ६ ॥

विऽभक्ता । असि । चित्रभानो इति चित्रऽभानो । सिंधोः ।
ऊर्मा । उपाके । आ । सद्यः । दाशुषि । चरसि ॥ ६ ॥

हे चित्रभानो विचित्रगर्भमयुक्तायै दिभक्ता । विशिष्टस्य
धनस्य प्रापयितासि । तत्र दृष्टान्त उच्यते । आकार उपमार्थः ।
यथा सिंधोर्नद्या उपाके समीप ऊर्मोर्वृर्भितरंगोपलक्षितं

कुल्यादिरूपं प्रवाहं विभजंति तद्वत् । दाशुषे हविर्दत्तवते
 यजमानाय सद्यस्तृधानीमेव क्षरसि । कर्मफलभूतां वृष्टिं
 करोषि ॥ सिंधोः । स्यंदू प्रस्रवणे । स्यंदेः संप्रसारणं धंश्च ।
 उ० १. ११. । इत्युप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं ।
 कर्मिः । अर्तेरुच्च । उ० ४. ४५. । इति मिः । प्रत्ययस्वरः ।
 दाशुषे । धृतव्रताय दाशुष इत्यतोक्तं ॥

सप्तमीशुचमाह ॥

यमग्ने पृत्सु मर्त्यमवा वाजेषु यं जुनाः । 'स यंता

शश्वतीरिषः ॥ ७ ॥

यं अग्ने । पृत्सु । मर्त्यं । अवाः । वाजेषु । यं जुनाः ।

सः । यंता । शश्वतीः । इषः ॥ ७ ॥

हं अग्ने पृत्सु, संग्रामेषु यं मर्त्यं यजमानमवाः । अवसि ।
 रक्षसि । यं पुरुषं वाजेषु संग्रामेषु जुनाः । प्रेरयसि । स मरो
 यजमानः शश्वतीरिषो नित्यां न्यन्नामि यंता । नियंतं समर्थो
 भवति ॥ पृत्सु । पदादिषु मांस्युत्सूनामुपसंख्यानं । पा०
 ६. १. ६३. १. । इति पृतनाशब्दस्य पृदादेशः । सावेकाच
 इति विभक्तेरुदात्तत्वं । अवाः । आवः । अकाराकारयो-
 र्विपर्ययः । यद्वा लेख्याडागमः । इतश्चेति सिप इकारस्य
 स्तोपः । जुनाः । जू इति गत्यर्थः सौत्रो धातुः । लङ् । सिप् ।
 चादिभ्यः आ । बहुलं कंदस्वमाद्योगेऽपीत्यडागमाभावः ।
 यद्वृत्तयोगादनिघातः । यंता । वृत्तौ निष्वादाद्युदात्तत्वं ।
 शश्वतीः । उगितश्चेति डौप् ॥

अष्टमौमृचमाह ॥

नकिरस्य सहंत्य पर्येता कयस्य चित् । वाजो अस्ति
अवाय्यः ॥ ८ ॥

नकिः । अस्य । सहंत्य । परिऽएता । कयस्य । चित् ।
वाजः । अस्ति । अवाय्यः ॥ ८ ॥

हे सहंत्य शत्रूणामभिभवनशीलाग्ने । अस्य त्वङ्गक्तस्य
यजमानस्य कयस्य चित्कस्यापि पर्येता नकिः । आक्रमिता
नास्ति । किंचास्य यजमानस्य अवाय्यः श्वणोयो वाजोऽस्ति ।
बलविशेषोऽस्ति ॥ कयस्य । यकारोपजनश्छांदसः । अवाय्यः ।
शुद्धस्य हिग्दहिभ्य आय्यः । उ० ३. ८५. । इत्याय्यप्रत्ययः ॥

नवमौमृचमाह ॥

स वाजं विश्वचर्षणिर्वर्द्धिरस्तुं तरुता । विप्रेभिरस्तु
सनिता ॥ ९ ॥

सः । वाजं । विश्वऽचर्षणिः । अर्वत्ऽभिः । अस्तु । तरुता ।
विप्रेभिः । अस्तु सनिता ॥ ९ ॥

विश्वचर्षणिः सर्वैर्मनुष्यैरुपेतः सोऽग्निरर्वद्धिरश्वैर्वाजं
संग्रामं तरुता तारयितास्तुं ॥ विश्वचर्षणिः । विश्वे चर्षणयो
यस्य । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं ।
अर्वद्धिः । ऋ गतौ । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति वनिप् ।
भिस्त्वर्षणस्त्वमावनजः । पा० ६. ४. १२७. । इति नकारस्य
ढ इत्ययमादेशः । तरुता । ढ ह्रस्वनतरणयोः । अस्माद्भ्रूसित-
स्कभिबेत्यादौ ढनंतो निपातितः । निपातनादेवेकारस्योत्वं ॥

अमोर्यामि होतुरतिरिक्तोक्थे जराबोध तद्विविद्धीति
स्तोत्रियस्तृचः । यस्य पशवो नोपधरेरन्निति खंडे सूत्रितं ।
अतिरिक्तोक्त्यानि जराबोध तद्विविद्ध । आ० ८. ११. । इति
तामैतां सूक्ते दशमोमृचमाह ॥

जराबोध तद्विविद्धि विशेविशे यज्ञियाय । स्तोमं रुद्राय
" दृशीकं ॥ १० ॥

जराबोध । तत् । विविद्धि । विशेविशे । यज्ञियाय ।

स्तोमं । रुद्राय । दृशीकं ॥ १० ॥

हे जराबोध जरया स्तुत्या बोधमानाग्ने विशे विशे
तत्तद्यजमानरूपप्रजानुग्रहार्थं यज्ञियाय यज्ञसंबन्धनुष्ठानसिद्धयै
तदेव यजनं विविद्धि । प्रविश । यजमानोऽपि रुद्राय क्रूरा-
याग्नये तुभ्यं दृशीकं दर्शनीयं समीचीनं स्तोमं स्तोत्रं करो-
तीति शेषः । अत्र यास्क एवं व्याख्यातवान् । जरा स्तुतिर्जरतेः
स्तुतिकर्मणस्तां बोध तया बोधयितरिति वा तद्विविद्धि तत्कुरु
मनुष्यस्य मनुष्यस्य यज्ञियाय स्तोमं रुद्राय दर्शनीयं । नि०
१०. ८. । इति ॥ जराबोध । जृप् वयोहानौ । अत्र तु
स्तुत्यर्थः । षिद्धिदादिभ्योऽङ् । पा० ३. ३. १०४. । इत्यङ्-
प्रत्ययः । ततष्टाप् । जरया स्तुत्या बोधो यस्यासौ जराबोधः ।
यद्वा जरया बाध्यत इति जराबोधः । कर्मणि घञ् । आमं-
त्रिताद्युदात्तत्वं । विविद्धि । विश प्रवेशे । लोटो हि ।
बहुलं कंदसीति शेषः श्लः । अभ्यासहलादिशेषो । हुच्छल्भ्यो
ह्रिर्धिरिति ह्रिर्धिरादेशः । पत्वष्ट्वे । यद्वा विष्णु व्याप्तावित्य-
स्मात्प्रोणमध्यमैकवचनेऽभ्यासस्य गुणाभावः । विशे विशे ।
सावेकाश्च इति चतुर्थ्या उदात्तत्वं । अनुदात्तं चेत्याम्बोडिता-

नुदात्तत्वं । यज्ञियाय । यज्ञत्विग्भ्यां घञञौ । पा० ५. १. ७१. । इति घः । दृशीकं । अनिट्शिभ्यो च । उ० ४. १७. । इति कीकन्प्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये त्रयोविंशो वर्गः ॥

एकादशीमचमाह ॥

स नो मह्यं^१ अनिमानो धूमकेतुः पुरुषंद्रः । धिये वाजाय
हिन्वतु ॥ ११ ॥

सः । नः । महान् । अनिमानः । धूमकेतुः । पुरुषंद्रः ।
धिये । वाजाय । हिन्वतु ॥ ११ ॥

सोऽग्निर्नोऽस्मान्धिये कर्मणे वाजायान्नाय च हिन्वतु ।
प्रीणयतु^२ । कीदृशः । महान् । गुणाधिकः । अनिमानः ।
निमानवर्जितः । अपरिच्छिन्न इत्यर्थः । धूमकेतुः धूमेन
ज्ञाप्यमानः । पुरुषंद्रः । बहुदोषिः ॥ मह्यं अनोत्पन्नं संहि-
तायां नकारस्य रुत्वानुनासिकावुक्तौ । अनिमानः । न विद्यते
निमानोऽस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ।
धूमकेतुः । इषियुधीं धिदसि श्याधूसूभ्यो मक् । उ० १. १४३. ।
चायः ङिः । उ० १. ७३. । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
पुरुषंद्रः । यदि आह्लादने दीप्तौ च । अस्मात्स्फायितंचोत्था-
दिना कर्तरि रक् । पुरुषासौ चंद्रश्चेति समासांतोदात्तत्वं ।
ऋस्वाच्चंद्रोत्तरपदे मंचे । पा० ६. १. १५१. । इति सुट् ।
तस्य शुत्वेन शकारः । धिये । सावेकाच इति चतुर्थ्या
उदात्तत्वं । हिन्वतु । द्विवि प्रीणनार्थः । उदितो नुम् भातो-
रिति नुम् ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

स रेवाँ इव विशपतिर्दैव्यः केतुः शृणोतु नः ।

उक्थैरग्निर्वृहद्भानु ॥ १२ ॥

सः । रेवान्ऽइव । विशपतिः । दैव्यः केतुः । शृणोतु । नः ।

उक्थैः । अग्निः । वृहत्ऽभानुः ॥ १२ ॥

सोऽग्निरुक्थेः स्तोत्रैर्युक्तान् नोऽस्मान् शृणोतु । तत्र दृष्टान्तः । रेवानिव । यथा लोके धनवान् राजा वंदितां स्तोत्रं शृणोति तद्वत् । कीदृशः । विशपतिः । प्रजापाञ्चकः । दैव्य देवानां संबन्धी । अग्निर्वै देवानां होतेति श्रुत्यन्तरात् । केतुः । दूतवज्ज्ञापकः । अग्निर्षं देवाणां दूत आसीदिति श्रुतेः । वृहद्भानुः । प्रौढरश्मिः ॥ स रेवान् । एतत्तदोः पा० ६. १. १३२. । इत्थि सोर्लोपः । रयेर्मतौ 'बहुलमिति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । आद्गुणः । छंदसौर इति मतुपो वत्त्वं । आरिशब्दाच्च मतुप उदात्तत्वं वक्तव्यं । पा० ६. १. १७६. १. । इति मतुप उदात्तत्वं । विशपतिः । परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । वृहद्भानुः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

दर्शपूर्णमासयोः सुगादापनात्पूर्वभाविनि जपे नमो महद्भ्य इत्येषा । ब्राह्मीदने प्राशिष्यमाण इति खंडे सूर्यो नो दिवस्मातु नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यः । आ० १. ४. । इति सूत्रितं । तामेतां त्रयोदशीमृचमाह ॥

नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यो नमो युवभ्यो

नम आशिनेभ्यः ।

यजाम देवान्यदि शक्तवाम मा ज्यायसः शंसमा

वृक्षि देवाः ॥ १३ ॥

• नमः । महत्भ्यः । नमः । अर्भकेभ्यः । नमः । युवभ्यः ।

नमः । आशिनेभ्यः ।

यजाम । देवान् । यदि । शक्तवाम । मा । ज्यायसः ।

शंसं । आ । वृक्षि । देवाः ॥ १३ ॥

अग्निना प्रेरितः शुनःश्रेपो विश्वान्देवाननया तुष्टाव ।
तथा चान्नायते । तमग्निरुवाध विश्वान् देवान् स्तुष्ट्यथ
त्वोस्सव्यामीति 'स विश्वान्देवांस्तुष्टाव नमो महद्भ्यो नमो
अर्भकेभ्य इत्येतयर्चेति ॥ महान्तो गुणैरधिकाः । अर्भका
गुणैर्न्यूनाः । युवानस्तृणाः । आशिना वयसा व्याप्ता वृद्धाः ।
यथोक्तचतुर्विधदेहयुक्तेभ्यो देवेभ्यो नमोऽस्तु । यदि शक्तवाम ।
कथंचिद्वनादिसंपत्त्या शक्ताश्चेत्तदानीं देवान्यजामहे । देवा
ज्यायसो ज्येष्ठस्य देवताविशेषस्य आ'सर्वतः प्रसृतं शंसं स्तोत्रं
मा वृक्षि । अहं विच्छिन्नं मां कार्षे ॥ आशिनेभ्यः । अशू
व्याप्ती । बहुलमन्यत्रापीत्यौणादिक इनच्प्रत्ययः । चित इत्वं-
तोदात्तत्वं । यजाम । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्व-
धातुक्स्वरेण धातुस्वरः । शक्तवाम । शक्त शक्ती । आहुत्तमस्य
पिञ्चेति तिङ् पिङ्गवादादनुदात्तत्वे सति विकरणस्वरः ।
निपातैर्यद्यदिहंतेति निघातप्रतिषेधः । ज्यायसः । प्रशस्यशब्दा-
दीयसुनि ज्य च । पा० ५, ३, ६१ । इति ज्यादेशः ।
ज्यादादीयसः । पा० ६, ४, १६० । इतीयसुन ईकारस्यात्वं ।
नित्वादाद्युदात्तत्वं । शंसं । हलश्चेति घञ् । वृक्षि । ओव्रश्च
क्वेदने । व्यत्ययेनात्मनेपदोत्तमपुरुषैकवचनमिट् । च्चे सिच् ।

स्वरतिसूतीत्यादिना इडभावः । स्कोः संयोगाद्योरित्युपधास-
कारलोपः । व्रथादिना षत्वं । षटोः कः सीति कत्वं ।
आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं । न माङ्योग इत्यडभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये चतुर्विंशो वर्गः ॥

यत्र ग्रावेति पंचमं सूक्तं नवचं । आदितः षडनुष्टुभः ।
आयजो इत्याद्यास्तिस्रो गायत्रयः । आदितश्चतसृणामिंद्रो
देवता । ततो द्वे उलूखलदैपत्ये । तदनंतरभाविन्याबुलूखल-
मुमलदेवताकि । अंत्याया उच्छिष्टमित्यस्या हरिश्चंद्राधिषवण-
चर्मसोमानामन्यतमो देवता । तथा च बृहद्देवतायामुक्तं ॥
चर्माधिषवणीयं वा सोमं वांत्या प्रशंसतीति । तदुक्तमनु-
क्रमण्यां । यत्र ग्रावा नव षलनुष्टुबादि यच्चिंद्रौलूखल्यौ
परे मौसल्यौ च प्रजापतेर्हरिश्चंद्रस्यांत्या चर्मप्रशंसा वेति ॥
आद्याश्चतस्रोऽजःसवे होमे विनियुक्ताः । पंचम्याद्याश्चतस्रोऽ-
भिषवे । अंत्या द्रोणकलशे सोमावनयने । तथा च ब्राह्मणं ।
अथ हैनं शुनःशेयाऽजःसवं ददर्श तमेताभिश्चतसृभिरभिसुषाव
यच्चिद्रि त्वं गृहे गृहे इत्यथैनं द्रोणकलशमभ्यवनिनायोच्छिष्टं
चम्वाम्भरेत्येतयर्चाय हास्मिन्नन्वारब्धे पूर्वाभिश्चतसृभिः सस्वा-
हाकाराभिर्जुह्वां चकारिति । तत्र प्रथमासृचमाह ॥

यत्र ग्रावा पृथुबुध ऊर्ध्वो भवति सोतवे

उलूखलसुतानामवेहिंद्र जलगुलः ॥ १ ॥

यत्र । ग्रावा । पृथुबुधः । ऊर्ध्वः । भवति । सोतवे ।

उलूखलऽसुतानां । अव । इत् । ऊं इति । इंद्र ।

जलगुलः ॥ १ ॥

हे इन्द्र यत्र यस्मिन्नजःसर्वकर्मणि सोतवेऽभिषवार्थं ग्रावा
घाषाणः पृथुबुध्नः स्थूलमूल ऊर्ध्व उन्नतो भवति तस्मिन्कर्मण्यु-
लूखलसुतानामुलूखलेनाभिषुतानां रसमवेत् स्वकीयत्वेनाव-
गत्यैव जलगुलः । भक्षय ॥ पृथुबुध्नः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । भवति । तिपातैर्यद्यदिहंतेति निघातप्रतिषेधः ।
सोतवे । पुञ् अभिषवे । तुमर्थे सेसेनिति तवेन्प्रत्ययः ।
निच्चादाद्युदात्तत्वं । उलूखलसुतानां । उलूखलेन सुतानां ।
द्वितीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जलगुलः । गल
अदने । अस्मद्यडो लुकि लेणमध्यमेकवचने लेटोऽडाटावित्य-
डागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । उपधाया उत्वं च
हलादिशेषाभावश्च पृषोदरादित्वात् ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

यत्र हाविव जघनाधिषवण्या कृता ।

उलूखलसुतानामवेहिन्द्र जलगुलः ॥ २ ॥

यत्र । द्वौऽइव । जघना । अधिऽमवण्या । कृता ।

उलूखलऽसुतानां । अव । इत् । ऊं इति । इन्द्र ।

जलगुलः ॥ २ ॥

यस्मिन्कर्मण्यधिषवण्या उभे अधिषवणफलके हाविव
जघना । द्वौ जघनप्रदेशाविव । जघनं जघन्यतेरिति यास्कः ।
नि० ८, २० । कृता । विस्तीर्णं कृते संपादिते । अन्यत्पूर्व-
वत् ॥ जघना । हंतेः शरीरावयवे हे च । उ० ५, ३२ । इति
हन्धातोरच् । द्वित्वं । कर्दमादित्वान्मध्योदात्तः । सुपां
सुलुगित्याकारः । अधिषवण्या । पुञ् अभिषवे । ल्यट् । भुवे
कंदसीति यत् । उपसर्गात्सुनोतीति षत्वं । तित्स्वरित इति

स्वरितः । न च यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । तत्र हि निष्ठा च
द्वयजनात् । पा० ६. १. २०५. । इत्यस्यानुवृत्तेर्द्वय च्कस्यैव
तदिति । कृता । पूर्ववदाकारः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

यत्र नार्यपच्यवमुपच्यवं च शिञ्चते ।

उलूखलसुतानामवेदिंद्र जलुलः ॥ ३ ॥

यच्च । नारी । अपऽच्यवं । उपऽच्यवं । च । शिञ्चते ।

उलूखलऽसुतानां । अव । इत् । ऊं इति । इंद्र ।

जलुलः ॥ ३ ॥

यत्र यस्मिन्कर्मणि नारी पत्न्यपच्यवं शालाया निर्गमन-
मुपच्यवं च शालाप्राप्तिं च शिञ्चते । अभ्यासं करोति ।
अन्यत्पूर्ववत् ॥ अपच्यवं । चुङ् गतौ । ऋदोरद्वित्यप् ।
गुणावादेशौ । याथादिना । पा० ६. २. १४४. । उत्तरय-
दांतीदात्तत्वं । शिञ्चते । शिञ्च विद्योपादाने । अदुपदेशात्-
सार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । निपातेर्यद्यदिहंतेति निघात-
प्रतिषेधः ॥

चतुर्थामृचमाह ॥

यत्र मंथां विवध्नते रश्मीन्यमितवा इव ।

उलूखलसुतानामवेदिंद्र जलुलः ॥ ४ ॥

यच्च । मंथां । विवध्नते । रश्मोन् । यमितवैऽइव ।

उलूखलऽसुतानां । अव । इत् । ऊं इति । इंद्र ।

जलुलः ॥ ४ ॥

‘ यत्र यस्मिन्कर्मणि मंथामाशिरमथनहेतुं मंथानं विवध्नति ।
तत्र दृष्टान्तः । रश्मीनश्चबध्ननार्थाग्रप्रधान्यमितवा इव ।

नियंतुमिव । अन्यत्पूर्ववत् ॥ मंधां । पथिमथ्युक्षामात् । पा०
७. १. ८५. । इति द्वितीयायामपि व्यत्ययेनात्वं । प्राति-
पदिकस्वरेणांतोदात्तत्वे पथिमथोः सर्वनामस्थाने । पा० ६. १.
१८८. । इत्याद्युदात्तत्वं । यद्वा मथ्यतेऽनयेति मंधा । मथि
विलोडन इत्यस्माद्वलश्चेति करणे घञ् । ततश्चाप् । जित्वा-
दाद्युदात्तत्वं । विबध्नते । बंध बंधने । क्रदिभ्यः श्वा ।
अनिदितामिति नलोपे श्वाभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपः ।
प्रत्ययस्वरः । तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः । यमितवै ।
यम उपरमे । तुमर्थं सेसेनिति तवैप्रत्ययः । इडागुमश्छांदसः ।
यद्वा ख्यंतात्तवैप्रत्ययस्येडागमे सति णिलोपश्छांदसः । अंतश्च
तवै युगपत् । पा० ६. १. २००. । इत्याद्यंतयोरुदात्तत्वं ॥

अभिषंवे विनियुक्तासु चतसृषु मध्ये प्रथमा सूक्ते पंचमी-
मृचमाह ॥

यच्चिद्धि त्वं गृहेगृह उलूखलकं युज्यसे ।

इह द्युमत्तमं वद जयतामिव दंदुभिः ॥ ५ ॥

यत् । चित् । हि । त्वं । गृहेऽगृहे । उलूखलक । युज्यसे ।

इह । द्युमत्तमं । वद । जयतांऽइव । दंदुभिः ॥ ५ ॥

हे उलूखलकं यच्चिद्धि यद्यपि त्वमवघातार्थं गृहे गृहे
युज्यसे तथापीह वैदिके कर्मणि तीव्रमुसलप्रहारेण द्युमत्तम-
मतिशयेन दीप्तं प्रभूतध्वनियुक्तं शब्दं वद । तत्र दृष्टान्तः ।
जयतामिव दंदुभिः । यथा युद्धे जयं प्राप्नुवतां राज्ञां दंदुभि-
र्महांतं ध्वनिं करोति तद्वत् ॥ उलूखलशब्दं यास्क एवं
व्याख्यातवान् । उलूखलमुरुकरं वोर्करं वोर्ध्वखं वोरु मे
कुर्वित्यब्रवीत्तदुलूखलमभवदुरुकरं वै तदुलूखलमित्याचक्षते

परोक्षेणेति च ब्राह्मणं । नि० ८. २०. । इति ॥ उलूखलक ।
 अपादादाविति पर्युदासादाष्टमिकनिघाताभावे षाष्टिकमायु-
 दात्तत्वं । युज्यसे । अदुपदेशल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे यक्स्वः
 शिष्यते । न च तिङ्ङितिङ इति निघातः । निपातैर्यद्यदिहं-
 तेति प्रतिषेधात् । द्युमत्तमं । दीव्यतेर्दीपत्यर्थस्य संपदादि-
 लक्षणः क्तिप् । दिव उत् । पा० ६. १. १३१. । इत्युत्वं ।
 यणादेशे ऋस्वनुडभ्यां मत्तुविति मत्तुप उदात्तत्वं । ननु दिव
 ङदित्यत्र प्रातिपदिकं गृह्यते न धातुरित्युक्तत्वात् । अत्र द्यूरि-
 त्यादाववात्प्राप्नोति भवितव्यं । पा० ६. ४. १८. । एवं तर्हि
 दीप्तिमत्स्वर्गवाचकेन दिवप्रातिपदिकेन दीप्तिर्लक्ष्यत इत्युत्वं
 भविष्यति ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये पंचविंशो वर्गः ॥

षष्ठीसूचमाह ॥

उत स्म ते वनस्पते वातो विवात्यग्रमित् ।

अथो इंद्राय पातवे सुनु सोममुलूखल ॥ ६ ॥

उत । स्म । ते । वनस्पते । वातः । वि । वाति । अग्रं । इत् ।

अथो इति । इंद्राय । पातवे । सुने । सोमं । उलूखल ॥ ६ ॥

उत अपि च हे वनस्पते उलूखलरूपं वृक्षं तेऽग्रमित्तव
 पुरत एव वातो विवाति स्म । त्वरोपेतमुमलप्रहारैर्वायुर्विशेषेण
 प्रसरति खलु । अथोऽनंतरं हे उलूखल इंद्रायेंद्रोपकारार्थं
 पातवे पातुं सोमं सुनु । सोमाभिषवं कुरु ॥ वनस्पते । पार-
 स्करादित्वात्सुट् । कार्यं कारणशब्दः । पातवे । पा । पाने ।
 तुमर्थं सेसेनिति तवेन्प्रत्ययः । जित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं ।

सुनु । उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वादिति हेर्लुक् । विकरणस्वर-
णांतोदात्तत्वं । पादादित्वादनघातः । उल खल । उध्वं
खैमस्येत्युलूखलः । पृषोदरादिः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

आयजी वाजसातमा ता ह्युच्चा विजर्भतः । हरी .

इवांधांसि वप्सता ॥ ७ ॥

आयजी इत्याऽयजी । वाजऽसातमा । ता । हि

उच्चा । विऽजर्भतः । हरी इवेति हरीऽइव ।

अंधांसि । वप्सता ॥ ७ ॥

हे उलूखलमुमले आयाजौ सर्वतो यज्ञसाधने वाजसातमा
अतिशयेनान्नप्रदे ता हि ते खलूच्चा प्रौढध्वनिर्यथा भवति तथा
विजर्भतः । विशेषेण पुनः पुनर्विहारं कुरुतः । तत्र दृष्टांतः ।
अंधांस्यन्नानि चणकादौनि खाद्यानि वप्सती भक्षयंती हरी
इव । इन्द्रस्याश्वाविव ॥ अत्र यास्क एवं व्याचक्ष्यौ । आयाजौ
आयष्टव्ये अन्नानां संभक्तृतमे ते ह्युच्चैर्विह्वलियेते हरी इवान्नानि
भक्षयंती । नि० ८, ३६, । इति ॥ आयजौ । यजेरौणादिकः
करण इप्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । वाजसातमा ।
वाजं सनोतीति वाजसाः । षणु दाने । जनसनेत्यादिना
विट्प्रत्ययः । विडुनोरनुनासिकस्यादित्यात्वं । कृदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वं । आतिशायनिकस्तमप् । सुपां सुलुगिति पूर्व-
सवर्णदीर्घः । विजर्भतः । ह्रज् हरणे । अस्माद्यङ्लुक्कभ्यास-
हलादिशेषोरत्जशत्वेधे कृतेषु रुप्रिकौ च लुकि । पा० ७, ४,
८१, । इति रुगागमः । ततः प्रत्ययलक्षणैर्न धातुसंज्ञायां

लिटि द्विवचनं तम् । अदादिवच्चेति वचनाच्छपो लुक् । गुण
प्राप्ते किङ्कति चेति० प्रतिषेधः । ह्यग्रहोर्भश्चंदसौति भत्वं ।
प्रत्ययस्वरः । हि चेति निघातप्रतिषेधः । वसता । भस भक्ष-
दीपत्योः । लटः शट् । जुहोत्यादिभ्य स्तुः । घसिभसोर्हलि
च । पा० ६. ४. १००. । इत्युपधालोपः । नाभ्यस्ताच्छतुः ।
पा० ७. १. ७८. । इति नुम्प्रतिषेधः । अभ्यस्तानामादि-
रित्याद्युदात्तत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

ता नो अद्य वनस्पतौ ऋष्याह्वेभिः सोढभिः ।

इन्द्राय मधुमत्सुतं ॥ ८ ॥

ता । नः । अद्य । वनस्पतौ इति । ऋष्वौ । ऋष्वेभिः ।

सोढभिः । इन्द्राय । मधुमत् । सुतं ॥ ८ ॥

अद्यास्मिन्कर्मणि हे वनस्पतौ उलूखलमुसलरूपौ तौ
युवामध्वेभिर्दर्शनौयैः सोढभिरभिषवहेतुभिः सह ऋष्वौ तौ
दर्शनौयौ भूत्वेन्द्रायेंद्रार्थं मधुमत् माधुर्योपेतं सोमद्रव्यं नोऽस्म-
दौयं सुतं । अभिषुणुतं ॥ ता । सुपां सुलुगित्याकारः । नो
अद्य । प्रकृत्यातःपादमिति प्रकृतिभावः । वनस्पतौ उभयपद-
प्रकृतिस्वरैः प्राप्त आमंत्रितस्येति सर्वानुदात्तत्वं । भूतप्रमृष्ट्या
अचौति प्रकृतिभावः । सुतं । पुञ् अभिषवे । बहुलं चंदमौति
विकीरणस्य लुक् । निघातः ॥

सोमावनयने विनियुक्तां सूक्ते नवमोमृचमाह ॥

उच्छिष्टं चम्बोर्भर सोमं पवित्र आ सृज । नि धेहि

गोरधि त्वचि ॥ ९ ॥

उत् । शिष्टं । चम्बोः । भर । सोमं । पवित्रे । आ । सृज ।

नि । धेहि । गोः । अधि । त्वधि ॥ ८ ॥

* हे ऋत्विग्विशेष हरिश्चंद्रदेवतापक्षे हरिश्चंद्रेति वा । चम्बोः सोमस्य भक्तत्वसंपादकयोर्गधिपवणफलकयोः शिष्टमभिषवराहित्येनावशिष्टं सोममुद्गर । शकटस्योपरि हर । सोममभिषुतं सोमं पवित्रे दशापवित्र आसृज । आनीय प्रक्षिप । प्रक्षेपे सत्यवशिष्टं सोमं गोस्त्वचानडुडे चर्मण्यधि निधेहि । अध्यारोप्य स्थापय ॥ चम्बोः । चमु अदने । चस्यति भक्ष्यतेऽत्रेति चमूः । क्षपिचमौत्यादिना । उ० १. ८१. ५ औणादिक ऊप्रत्ययः । प्रत्ययस्तरः । सप्तमीदिवचनस्योदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरित इति स्वरितत्वंमुदात्तयणो ह्रस्वपूर्वादिति व्यत्ययेन । भवति । भर । ह्यग्रहोर्भः । धेहि । घमोरेद्भावभ्यामलोपश्चेत्येत्वाभ्यामलोपी । निघातः । त्वचि । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये षड्विंशो वर्गः ॥

यच्चिद्धि सत्य सोमपा इति षष्ठं सूक्तं सप्तचं गनःशेषस्यार्धं पांक्तमैंद्रं । अनुक्रमणिका च यच्चिद्धि सप्त पांक्तमिति । षष्ठ्याषडहस्य पंचमेऽहनि माध्यंदिने भवने होत्रका यच्चिद्धीति सप्तचं सूक्तं । त्रींस्तृचान्कृत्वा स्वस्वशस्त्र एकैकं दृचमावपेरन् । चतुर्थेऽहनौति खंडे यच्चिद्धि सत्य सोमपा इत्येकैकमेधमेव । आ० ७. ११. । इति सूत्रितं ॥ तत्र प्रथमासृचमाह ॥

यच्चिद्धि सत्य सोमपा अनाशस्ता इव स्ममि ।

आ तू न इंद्र शंसय गोष्वश्वेषु शभिषु सहस्रेषु तुवीमच ॥ १ ॥

यत् । चित् । हि । सत्य । सोमऽपाः । अनाशस्ताऽइव ।
स्मसि । ' ।

आ । तु । नः । इंद्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिषु । " ।
सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ १ ॥

विश्वेदेवैः प्रेरितः शुनःशेष एतदादिकादिभिर्द्वाविंशति-
संख्याकांभिर्ऋग्भिर्इंद्रं तुष्टाव । तथा च ब्राह्मणं । तं विश्वे
देवा ऊचुरिंद्रो वै देवानामोजिह्वो बलिष्ठः सहिष्ठः सत्तमः
पारयिष्णुतमस्तं नु स्तुह्यत् त्वोत्सह्याम इति स इंद्रं तुष्टाव
यच्चिद्धि सता सोमपा इत्येतेन सूक्तेनोत्तरस्य च पंचदश-
भिरिति ॥ हे सोमपाः सोमस्य पातः सत्य सत्यवादिर्निंद्र
यच्चिद्धि यद्यपि वयमनाशस्ता इव स्मसि । अप्रशस्ता इव
भवामः । तथापि हे तुवोमघ बहुधनेंद्र त्वं गोष्वश्वेषु शुभिषु
शोभनेषु सहस्रेषु सहस्रसंख्याकेषु च निमित्तभूतेषु नोऽस्माना-
शंसय । सर्वतः प्रशस्तान्कुरु । अस्मद्दोषमनपेक्ष्य गवादीन्प्रय-
च्छेत्यर्थः ॥ सोमपाः । विजंतः । आमंत्रितनिघातः । अना-
शस्ता इव । शंस स्तुतौ । निष्ठेति भावे क्तः । यस्य विभाषे-
तोदप्रतिषेधः । नजा बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदां-
तोदात्तत्वं । स्मसि । इदंतो मसिः । तू नः । ऋचि तुनुषे-
त्यादिना दीर्घः । गोषु । सावेकां च इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्त-
त्वस्य न गोष्वन्ताववर्णाति प्रतिषेधः । अश्वेषु । अश्रुतेऽध्वा-
नमित्यश्वः । अग्निप्रुषीत्यादिना कन्प्रत्ययः । निच्वादाद्यु-
दात्तत्वं । शुभिषु । शुभ दीप्तौ । अदिशदिभूशुभिभ्यः क्तिन्निति
क्षिन्प्रत्ययः । व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

शिप्रिन्वाजानां पते शचीवस्तव दंसनः ॥

• आ तू न इंद्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥२॥

शिप्रिन् । वाजानां । पते । शचीऽवः । तव । दंसना ।

आ । तु । नः । इंद्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिषु ।

सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ २ ॥

हे शचीवः शक्तिमन् शिप्रिन् शोभनहनूयुक्त वाजानां पते । अन्नानां पालक । तव दंसना कर्मविशेषोऽनुग्रहरूपः सर्वदा वर्तते । अन्यत्पूर्ववत् ॥ शिप्रिन् । शिप्रे हून् नासिके वेति यास्कः । अत इनिट्ताविति मत्वर्थीय इनिः । आमंत्रिताद्युदात्तत्वं । वाजाणां पते । सुवामंत्रित इति परांगवज्ञावात् षष्ठ्यामंत्रितसमुदायनिघातः । न चामंत्रितं पूर्वमविद्यमानवदिति शिप्रिन्नित्यस्याविद्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वात्पादादित्वाच्च न निघातः । नमंत्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनमित्यविद्यमानवत्त्वंप्रतिषेधात् । शचीवः । कुंदसीर इति मतुपो वत्त्वं । मतुवसो रुरिति रुत्वे खरवसानयोर्विसर्जनीयः । पा० ८. ३. १५. । पादादित्वादामंत्रितनिघाताभावः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

निष्वापया मिथुदृशा सस्तामबुध्यमाने ।

आ तू न इंद्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥३॥

नि । स्वापय । मिथुदृशा । सस्तां । अबुध्यमाने इति ।

आ । तु । नः । इंद्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिषु ।

सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ ३ ॥

मिश्रदृशा परस्परं संगतत्वेन दृश्यमाने यमदूत्यौ निष्पापय ।
 नितरां सुप्ते कुरु । तेषांस्मान्मारयितुमबुध्यमाने सत्यौ सस्तां ।
 निद्रां प्राप्नुतां । अन्यत्पूर्ववत् ॥ निष्पापय । सुषामादित्वाध्
 षत्वं । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः । मिथुनतया युगल-
 रूपेण पश्यत इति मिथूदृशा । क्षिप् चेति दृशेः कर्तरि क्शिप् ।
 क्लदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । पूर्ववत्पूर्वपदस्य दीर्घः । सुपां सुलु-
 गिति विभक्तोराकारः । सस्तां । षम् स्वप्ने । लोटि तसस्ताम् ।
 अदिप्रकृतिभ्य इति शपो लुक् । प्रत्ययस्वरः । पादादित्वान्नि-
 घाताभावः । ॥ अबुध्यमाने । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृति-
 स्वरत्वं ॥

चतुर्थीसूचमाह ॥

ससंतु त्या अरातयो बोधंतु शूर रातयः ।

आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभिषु सहस्रेषु
 तुवीमघ ॥ ४ ॥

ससंतु । त्याः । अरातयः । बोधंतु । शूर । रातयः ।

आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिषु ।
 सहस्रेषु । तुविमघ ॥ ४ ॥

त्या अस्याभिरदृश्यमानाः परोक्षास्ता अरातयोऽदान-
 शीलाः शत्रवः ससंतु । निद्रां कुर्वंतु । हे शूर शौर्ययुक्तेन्द्र
 रातयो दानशीला बंधवो बोधंतु । अस्मान्बुध्वां । अन्यत्पूर्व-
 वत् ॥ ससंतु । प्रत्ययस्वरः । अरातयः । रा दाने । मन्त्रे
 वृषित्यादिना भावे क्तिन् । न विद्यते रातिरेष्विति बहुव्रीहौ
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नञ्सुभ्यामिति तु सर्वे विधयश्छंदसि
 विकल्प्यन्त इति न भवति । यद्वा क्तिचक्तौ च संज्ञायामिति

कर्तरि क्तिच् । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । बोधंतु ।
पादादित्वात्तिङ्ङितिङ् इति निघाताभावः ॥

• पं० मीरुचमाह ॥

समिद्रं गर्दभं मृणु नुवंतं पापयामुया ।

आ तू न इन्द्रं शंसय गोषुश्वेषु, शुभिषु, सहस्रेषु,
तुवोमघ ॥ ५ ॥

सं । इन्द्रं । गर्दभं । मृणु । नुवंतं । पापया । अमुया ।

आ । तु । नः । इन्द्रं । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिषु ।
सहस्रेषु । तुविमघ ॥ ५ ॥

हे इन्द्र अमुयानयास्माभिः श्रूयमाणया पापया निंदा-
रूपया वाचा नुवंतं स्तुवंतं । अपकीर्तिं प्रकटयंतमित्यर्थः ।
तादृशं गर्दभं गर्दभसमानवैरिणं संमृणु । सम्यक् मारय ।
यथा गर्दभः श्रोतुमशक्यं परुषं शब्दं करोति तथा शत्रूरपि ।
अमृतपूर्ववत् ॥ गर्दभं । तर्दं गर्दं शब्दे । कृशश्लिकलि-
गर्दिभ्योऽभच् । उ० ३. १२१. । चित इत्यंतोदात्तत्वं । मृणु ।
मृणु हिंसायां । तौदादिकः । शस्य ङित्वाङ्गुणाभावः । नुवंतं ।
णु स्तुतौ । शतर्यदिप्रभृतित्वाच्छपो लुक् । शतुर्ङित्वाङ्गुणा-
भाव उवडादेशः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

पताति कुंड्रणाच्या दूरं वातो वनादधि ।

आ तू न इन्द्रं शंसय गोषुश्वेषु, शुभिषु, सहस्रेषु, तुवोमघ ॥ ६ ॥

पताति । कुंड्रणाच्या । दूरं । वातः । वनात् । अधि ।

आ । तु । नः । इन्द्रं । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिषु ।

सहस्रेषु । तविमघ ॥ ६ ॥

वातोऽस्मत्प्रतिकूलो वायुः कुण्डणाद्या कटिलगत्या स
त्वस्मान्परित्यज्य वनादध्यारण्यादप्यधिकं दूरं देशं पताति ।
पततु । अन्यत्पूर्ववत् ॥ पताति । लेष्टग्राडागमः । कुण्डणाद्या ऽ
कुडि दाहे । अस्मात् ल्युङन्ते कुण्डनशब्दे डकारात्परस्या-
कारस्य ऋकारश्चादसः । ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यमिति गत्वं ।
तदंचतौति कुण्डणाची । ऋत्विगित्यादिना क्तिन् । अनिदि-
तामिति नलोपेऽचतेच्चेति वक्तव्यं ।, पा० ४. १. ६. २. । इति
डोप् । अच इत्यकारलोपः । चाविति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं ।
अंचतेश्च चो ।, पा० ६. १. २२२. । इत्याकारस्योदात्तत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

सर्वं परिक्रोशं जहि जंभया कृकदाश्वं ।

आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवोमघ ॥ ८ ॥

सर्वं । परिक्रोशं । जहि । जंभय । कृकदाश्वं ।

आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिषु ।

सहस्रेषु । तुविमघ ॥ ७ ॥

परिक्रोशमस्मद्विषये सर्वत आक्रोशकर्तारं सर्वं पुरुषं
जहि । मारय । कृकदाश्वमस्मद्विषये हिंसाप्रदं शत्रुं जंभय ।
मारय । अन्यत्पूर्ववत् ॥ परिक्रोशं । क्रुश आह्वाने । परितः
क्रोशयतीति परिक्रोशः । पचाद्यच् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
जहि । हन हिंसागत्योः । हन्तेर्जः । पा० ६. ४. ३६. । इति
जादेशः । तस्यासिद्धवदत्ता भादित्यसिद्धत्वादतो हेरिति हेर्लुक्
न भवति । जंभय । जभि नाशने । तुरादित्वात्स्वार्थिको
णिच् । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे णिच एव स्वरः शिष्यते ।
कृकदाश्वं । कृज हिंसायां । कृदाधारार्चिकलिभ्यः कन ।

उ० ३. ४०. । इति कन्प्रत्ययः । किदित्यनुवृत्तेर्गुणाभावः ।
तथा च कृको हिंमा । तां दाशति प्रयच्छतीति कृकदाशः ।
बहुलग्रहणाद्दशतेरपि कृक उपपदे कृके वचः कश्च । उ० १.
६. । इत्युण् । प्रत्ययस्वरणोदात्तः । द्वितीयायाममि पूर्वत्वे
प्राप्ते वा छन्दसीति तस्य बाधितत्वाद्यणादेशः । उदात्तस्वरित-
योर्यण इति विभक्ते स्वरितत्वं

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये सप्तविंशो वर्गः ॥

आ व इन्द्रमिति द्वाविंशलृचं सप्तमं सूक्तं शुनःशेषस्यापि
गायत्रं । अस्माकमित्येषा पादनिचृद्गायत्री । त्रयः सप्तकाः
पादनिचृदित्युक्तत्वात् । शश्वदिन्द्र इत्येषा त्रिष्टुप् । आदितः
षोडशर्चं ऐन्द्रः । आश्विनावश्वावत्येत्याद्यास्तिम् आश्विन्यः ।
कस्त उष इत्याद्यास्तिम् उषोदेवताकाः । तथा चानुक्रम-
णिका । आ वो द्वाधिकास्माकं पादनिचृत् शश्वत्त्रिष्टुप्
परौ तृचावाश्विनोषस्याविति ॥ प्रथमामृचमाह ॥

आ व इन्द्रं क्रिविं यथा वाजयंतः शतक्रतुं । मंहिष्ठं

सिंच इन्दुभिः ॥ १ ॥

आ । वः । इन्द्रं । क्रिविं यथा । वाजऽयंतः । शतऽक्रतुं ।

मंहिष्ठं । सिंचे । इन्दुऽभिः ॥ १ ॥

वाजयंतोऽन्नमिच्छंतो वयं शुनःशेषाः । हे ऋत्विग्भ्यज-
माना वो युष्माकं संबन्धिनमिममिन्द्रमिन्दुभिः सोमैरासिंचे ।
सर्वतः सिंचामहे । तर्पयामः । कीदृशं । शतक्रतुं । शत-
संख्याककर्म्मोपेतं । मंहिष्ठं । अतिशयेन प्रवृद्धं । सैचने
दृष्टान्तः । यथा येन प्रकारेण क्रिविमवटं जलेन पूरयन्ति तद्वत् ।

क्रिविशब्दो वक्रः काट इत्यादिषु चतुर्दशसु कूपनामसु
 कूपः सूद इति पठितं ॥ क्रिविं । कृतौ कृदने । कृत्यत इति
 क्रित्विः । क्रिविष्ट्विच्छ्विस्थवीत्यादौ । उ० ४. ५७. । क्रिन्ध्र-
 त्यष्टांतो निपातितः । अत एव तशब्दलोपः । निच्चादाद्यु-
 दात्तत्वं । वस्तुतस्तु डुकृञ् करणे क्रि विडागमश्च निपात्यत
 इति मिघट्टभाष्यं । यथा । यथेति पादांत इति सर्वानु-
 दात्तत्वं । वाजयंतः । वाजमात्मन् इच्छंतः । सुप आत्मनः
 क्यच् । न कृंदस्यपुत्रस्येतौत्वदौर्घत्वयोर्निषेधः । अश्वाघ-
 स्यादिति पुनर्दीर्घविधानज्ञापनात् । मंहिष्ठ^१ । मंहि वृद्धौ ।
 अतिशयेन मंहिता मंहिष्ठः । तुश्कंदसि । पा० ५. ३. ५८. ।
 इति ढजंतादिष्ठन्प्रत्ययः । तुरिष्ठे मेयःसु । पा० ६. ४. १५४. ।
 इति ढलोपः । इष्टनो मिच्चादाद्युदात्तत्वं । सिंचे । षिचिर्
 क्षरणे । व्यत्ययेनैकवचनं । श्रे सुचादीनामिति नुमागमः ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

शतं वा यः शुचीनां सहस्रं^२ वा समाशिरां । एदु
 निम्नं न रोयते ॥ २ ॥

शतं । वा । यः । शुचीनां । सहस्रं । वा । संऽआशिरां ।
 आ । इत् । ऊं इति । निम्नं । न । रोयते ॥ २ ॥

य इन्द्रः शुचीनां शुद्धानां सोमानां शतं वा शतसंख्याकं
 समूहं वा । समाशिरां समौचीनेनाशीराख्येन अपणद्रव्येणोपे-
 तानां सोमानां सहस्रं वा सहस्रसंख्याकं समूहं वा एदु
 रोयते । आगच्छत्येव । सोऽस्माननुगृह्णात्विति शेषः । सोम-
 प्राप्नो दृष्टांतः । निम्नं न । यथा निम्नप्रदेशमाप आप्रुवंति
 तद्वत् ॥ समाशिरां । श्रीञ् पाक इत्यस्य समाङ्पूर्वस्य

क्षिप्यपसृभेशामिच्छादावाशोरादेशो निपातितः । बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्रत्वं । रीयते । रोङ्, श्रवणे । दिवादिभ्य
श्यन् ॥

तृतीयामृचमाह ॥

सं यन्मदाय शुष्णिण एना ह्यस्योदरे । समुद्रो न
व्यचो दधे ॥ ३ ॥

सं । यत् । मदाय । शुष्णिणे । एना । हि । अस्य । उदरे
समुद्रः । न । व्यचः । दधे ॥ ३ ॥

यत्पूर्वीक्तं शतं सहस्रं वा शुष्णिणे बलवत्'इन्द्रस्य मदाय
मदायं संगतं भवति । एना ह्यनेनैव शतेन सहस्रेण चास्येन्द्र-
स्योदरे व्यवा व्यामिर्दधे । घृताभवति । तत्र दृष्टान्तः । समुद्रो
न । समुद्र इव । यथा समुद्रमध्ये जलं व्याप्तं तद्वत् ॥ एना ।
सुपां सुलुगिति तृतीयाया डादेशः । व्यचः । व्यचेः कुटादि-
त्वमनसि । पा० १. २. १. १. इति डिङ्झावस्य प्रतिषिद्ध-
त्वाद्दुहिज्येत्यादिना संप्रसारणं न भवति । असुनो निच्चा-
दाद्युदात्तत्वं । दधे । दधातेः कर्मण्यभ्यासङ्गस्वजश्वत्वेऽप्युक्ते-
ष्वातो लोप इटि चेत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरेणातोदात्तत्वं ।
।ह्य चेति प्रतिषेधान्नघाताभावः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

अयमु ते समतसि कपोत इव गर्भधिं । वचस्तश्चिन्न
ओहसे ॥ ४ ॥

व्रयं । ऊं इति । ते । सं । अतसि । कपोतः इव । गर्भं धुधिं ।
वचः । तत् । चित् । नः । ओहसे ॥ ४ ॥

हे इन्द्र अयमु । अयसपि दृश्यमानः सोमस्ते त्वदर्थं
संपादितः । यं सोमं, मम तसि । सम्यक् सातत्येन प्राप्नोषि ।
तत्र दृष्टांतः । कपोत इव । यथा कपोताख्यः पक्षी गर्भेधिं
गर्भधारिणीं कपोतीं प्राप्नोति तद्वत् । तच्चित्तस्मादेव कार-
णान्नोऽस्मदीयं वच ओहसे । प्राप्नोषि ॥ अतसि । अत सातत्य-
गमने । कपोत इव । कवेरोतच् पञ्च । उ० १, ६२ ।
इत्योतच् । व्यत्ययेन मध्यादात्तः गर्भेधिं । गर्भोऽस्यां धीयत
इति गर्भेधिः । कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः । कृदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वं । ओहसे । लुहिर दुहिर उहिर अदेन । व्यत्य-
येनात्मनेपदं ॥

पंचमोमृचमाह ॥

स्तोत्रं राधानां पते गिर्वाहो वीर यस्य ते । विभूतिरस्तु
सूनुता ॥ ५ ॥

स्तोत्रं । राधानां । पते । गिर्वाहः । वीर । यस्य । ते ।

विभूतिः । अस्तु । सूनुता ॥ ५ ॥

हे इन्द्र राधानां पते धनानां पालक गिर्वाहो शीर्भिरुह्य-
मान वीर शोयपित । यस्य ते तव स्तोत्रमोदृशं भवति तस्य
तव विभूतिरुह्योः सूनुता प्रियमत्यरूपास्तु ॥ स्तोत्रं । दास्यो-
शसति दृन् । पा० ३, २, १८२ । पञ्चादर्थमाद्यच् । अथवा
स्तोत्ररिदमित्यर्थेऽण् । संज्ञापृक्को विधिरनित्य इति वृद्धिर्न ।
राधानां पते । राध्रुवत्येभिरिति राधानि धनानि । सुवा-
भेवित इति परांगवद्भावात्पष्ठपदाद्विभक्तिसुदायस्य निघातः ।
गिर्वाहः । वह प्रापणे । वहिष्वाधाज्भ्याम्बुदसोति कारक-
पूर्वस्यापि वहतेरसुप्रत्ययः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृति-

स्वरत्वं चेत्युक्तत्वात् । निदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः । पूर्वपदस्वर्यो-
रुपधाया द्रति दीर्घस्यः भगवच्छांदसः । धाष्टिकमामंत्रिताद्यु-
दात्तत्वं । विभूतिः । तादौ च निर्ताति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

इति प्रथमस्य द्वितीयेऽष्टाविंशो वर्गः ॥

पष्ठौमृचमाह ॥

ऊर्ध्वं स्तिष्ठा न ऊतयेऽस्मिन्वाजि शतक्रतो । समन्येषु
ब्रवावहे ॥ ६ ॥

ऊर्ध्वः । तिष्ठ । नः । ऊतये । अस्मिन् । वाजि । शतक्रतो
इति शतऽक्रतो । नः । समन्येषु । ब्रवावहे ॥ ६ ॥

हे शतक्रतो शतसंख्याककर्मपित । अस्मिन्प्रसक्ते वाजि
संग्रामे नोऽस्माकमूतये रक्षणायोर्ध्वं उन्नत उत्सुकस्तिष्ठ ।
भव । त्वं चाहं च । मिलित्वान्येषु कार्यातरेषु संब्रवावहे ।
सम्यक् विचारयावः ॥ तिष्ठा । धाचोऽतस्मिन् इति संहितायां
दीर्घः । ऊतये । उतियूतोत्वादिना क्तिन उदात्तत्वं । अस्मिन् ।
ऊर्ध्वमित्यादिना समन्या उदात्तत्वं ॥

सप्तमौमृचमाह ॥

योगीयोगी तवस्तरं वाजि वाजि हवामहे । सखाय
इंद्रमूतये ॥ ७ ॥

योगीऽयोगी । तवऽस्तरं । वाजिऽवाजि । हवामहे ।
सखायः । इंद्र । ऊतये ॥ ७ ॥

योगी योगी प्रवेशे प्रवेशे तत्तत्कर्मोपक्रमे वाज वाजे कर्म-
विधातिनि तस्मिन् अस्मिन् संग्रामे तवस्तरमतिशयेन बलिन-
मिंद्रमूतये रक्षायै सखायः सखिर्वात्स्या वयं हवामहे ।
आह्वयामः ॥ योगी योगी । युजिर् योगी । हलश्चेति घञ् ।

घजोः कु घिण्यतोरिति कुत्वं । घजो जिह्वादाद्युदात्तत्वं ।
 नित्यबीषयोरिति वीष्ठायां द्विर्भावे सत्याम्नेडितानुदात्तत्वं ।
 तवस्तरं । तवसः शब्दादस्मायामेधेति । पा० ५. २. १२१९ ।
 मत्वर्थीयो विनिः । तस्य क्वांदसो लोपः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

आ घा गमद्यदि अवत्सहस्रिणीभिरुतिभिः ।

वाजेभिरुप नो ह्वं ॥ ८ ॥

आ । घ । गमत् । यदि । अवत् । सहस्रिणीभिः ।

ऊतिऽभिः । वाजेभिः । उप । नः । ह्वं ॥ ८ ॥

यद्ययमिंद्रो नोऽस्मदीयं हवमाह्वानं शृणुयात् । तदानीं
 स्वयमेव सहस्रिणीभिरुतिभिर्बहुभिः पालनैर्वाजेभिरन्नैश्च
 सहोप समीप आ घ । अवश्यमागमत् । आगच्छेत् ॥ घ ।
 ऋचि तुनुघेत्यादिना संहितायां दीयः । गमत् । लिघर्थे
 लेट् । लेटोऽडाटावित्यडागमः । इतश्च लोप इतौकारलोपः ।
 यद्वा क्वांदसे लुङि पुषादिद्युताद्युदितः परस्मैपदोऽस्वति चरेडा-
 देशः । बहुलं क्वांदस्यमाह्वोगोऽपौत्यडभावः । अवत् । शु
 अवणे । पूर्ववत्तेव्यडागमः । वाजेभिः । बहुलं क्वांदसोति भिस
 ऐसादेशाभावः । ह्वं । भावेऽनुपसर्गस्येति ह्ययतेरप् संप्रसारणं
 च । अपः पिह्वादनुदात्तत्वे धातुस्त्रेणाद्युदात्तत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

अनु प्रत्नस्यौकसो हुवे तुविप्रतिं नरं । यं ते पूर्वं पिता

हुवे ॥ ९ ॥

अनु । प्रत्नस्य । ओकसः । हुवे । तुविऽप्रतिं । नरं । यं ।

ते । पूर्वं । पिता । हुवे ॥ ९ ॥

प्रज्ञस्य पुरातनस्यौकसः स्थानस्य स्वर्गरूपस्य सकाशात्-
विप्रतिं बह्वन्यजमानान्प्रतिगंतारं नरं, पुरुषमिन्द्रमनु हुवे ।
अनुक्रमेण कर्मस्वाह्वयामि । यं ते त्वामिन्द्रं पितामहदीयो
जनकः पूर्वं पुरा स्वकीयानुष्ठानकाले हुवे । आहूतवान् ।
तमाह्वयामीति पूर्वचान्वयः ॥ ओकसः । नव्विषयस्येत्याद्यु-
दात्तत्वं । हुवे । ज्ञञ् स्पृहायां शब्दे च । इटि बहुलं छंदसीति
संप्रसारणं परपूर्वत्वं । गुणे प्राप्तं किङ्कति चेति प्रतिषेधः ।
उवडादेशः । प्रत्ययस्वरेणांतीदात्तत्वं । पादादित्वादनघातः ।
तुविप्रतिं । तुवीनां बहूनां प्रतिगंतारं । अत्र प्रतिशब्दो
भोमसेनो भोम इतिवत् प्रतिगंतशब्दं लक्षयित्वा तद्वारा
तदर्थं लक्षयति । अतः, प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः । पा० १.
४. ८१. । इतिवत्सत्त्ववचनत्वेनानिपातत्वादनव्ययत्वे पूरण-
गुणेत्यादिना । पा० २. २. ११. । न षष्ठौसमासनिषेधः ।
हुवे । ज्ञेजो लिटि बहुलं छंदसीति पूर्ववत्संप्रसारणपरपूर्वत्वे ।
द्विवचनप्रकरणे छंदसि वेति वक्तव्यं । पा० ६. १. ८. ३. ।
इति द्विवचनाभावः । यदुत्तयोगादनिघातः ॥

दशमोऽमृचमाह ॥

तं त्वा वयं विश्ववारा शास्महे पुरुहूत । सखे वसो

जरितभ्यः ॥ १० ॥

तं । त्वा । वयं । विश्वऽवार । आ । शास्महे । पुरुऽहूत ।

सखे । वसो इति । जरितभ्यः ॥ १० ॥

हे विश्ववार सर्वैर्वरणीय पुरुहूत बहुभिः स्वस्वकर्मण्याहूत
सखे सखिवत्प्रिय वसो निवासहेतो इन्द्र तं पूर्वोक्तगुणयुक्तं त्वां
जरितभ्यः स्तोतृणामनुग्रहार्थमाशास्महे । प्रार्थयामहे ॥

आशास्महे । आङ्गासु इच्छायां । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति
 शपो लुक् । वसो । नमंत्रिते समानाधिकरण इति पूर्वस्या-
 विश्वमानवत्त्वादिनिषेधात्परांगवद्वेऽपि सति शेषनिघातेन वामं-
 त्रितस्य चेति सर्वानुदात्तत्वं । जरित्भ्यः । जाति स्तुतिकर्मा ।
 त्वचश्चिच्चादन्तोदात्तत्वं ॥

‘॥ इति प्रथमस्य द्वितीये एकोनविंशो वर्गः ॥

एकादशौमृचमाह ॥

अस्माकं शिप्रिणीनां सोमपाः सोमपावां । सखे
 वज्रिन्सखीनां ॥ ११ ॥

अस्माकं । शिप्रिणीनां । सोमऽपाः । सोमऽपावां । सखे ।
 वज्रिन् । सखीनां ॥ ११ ॥

हे सोमपाः सोमस्य पातः सखे सखिवत्प्रिय वज्रिन्वज्र-
 युक्तेद्र सखीनां सखिवत्प्रियाणां सोमपावां सोमस्य पातृणाम-
 स्माकं शिप्रिणीनां दौघीभ्यां हनूभ्यां नासिकाभ्यां वा युक्तानां
 गवां समूहस्त्वत्पसादादस्त्विति शेषः ॥ शिप्रिणीनां । ऋन्नेभ्यो
 डीबिति डीप् । तस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे सति प्रत्ययस्वरः
 शिथ्यते । सोमपाः । आमंत्रितस्य सति शिष्टत्वादामंत्रिताद्यु-
 दात्तत्वं । सोमपावां । आतो मनिन्निद्यादिना वनिप् । अङ्गो-
 पोऽनः । पा० ६. ४. १३४. । इत्यनोऽकारस्य लोपः ॥

द्वादशौमृचमाह ॥

तथा तदस्तु सोमपाः सखे वज्रिन्तथा कृणु । यथा त
 उश्मसोऽष्टये ॥ १२ ॥

तथा । तत् । अस्तु । सोमऽपाः । सखे । वज्रिन् । तथा ।
 कृणु । यथा । ते उश्मसि । इष्टये ॥ १२ ॥

हे सोमपाः सखे वज्रिन् इष्टयेऽभिलषितार्थं ते तवानुग्रहं
यथा येन प्रकारेणोष्ममि । वयं कामयामहे । त्वं तथा कुरु ।
त्वत्प्रसादात्तदभीष्टं तथास्तु ॥ कृणु । कृवि हिंसाकरणयोश्च ।
इदित्वान्नम् । धिन्विक्कृप्योरच्चेत्युप्रत्ययः । तत्संनियोगेन
वकारस्य चाकारः । अतो लोप इति तस्य लोपः । तस्य
स्थानिवद्भावात्तद्वूपधगुणाभावः । उतथ प्रत्ययादसंयोगपूर्वा-
दिति हेल्लक् । उष्ममि । वशं कांती । इदंती मतिः । अदादि-
त्वाच्छपो लुक् । ग्रहिज्यादिनां संप्रसारणं । प्रत्ययस्वरः ।
यद्वृत्तयोगादनिघातः । इष्टये । इषु इच्छायां । क्तिनि तित-
त्वे त्यादिनेट्प्रतिषेधः । यद्वा यजतः क्तिनि वचिस्वपीत्यादिना
संप्रसारणं । व्रथादिनां षत्वे ष्ट्वं । पूर्वस्मिन्पक्षे मंत्रे वृषेति
क्तिन उदात्तत्वं । द्वितीये तु व्यत्ययेन ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

रेवतीर्नः सधमाद इंद्रे संतु तृविवाजाः । क्षुमंतो
याभिर्मंदम ॥ १३ ॥

रेवतीः । नः । सधमादे । इंद्रे । संतु । तृविवाजाः ।

क्षुमंतः । याभिः । मंदम ॥ १३ ॥

क्षुमंतोऽन्नवंतो वयं याभिर्गीभिः सह मंदम । ह्येमे ।
इंद्रे सधमादेऽस्माभिः सह ह्येष्युक्ते सति नोऽस्माकां ता गावो
रेवतीः क्षीराज्यादिधनवत्यः तृविवाजाः प्रभृतवत्याश्च संतुः ॥
रेवतीः । रयिशब्दात्सतुपि रयेर्मतौ बहुत्वमिति संप्रसारणं
परपूर्वत्वं । कृदंमोर इति मतुपो वत्वं । वा कृदंमौति
पूर्वमवर्णदौर्घः । आरिशब्दाच्च मतुप उदात्तत्वं वक्तव्यमिति
रेशब्दादुत्तरस्यापि भवतीति पूर्वमेवोक्तं । सधमादे । मंद

दसियोगे । चौरादिकः । सधमादे । सह मादयतीति सध-
मादः । पचाद्यव् । सध मादस्ययोश्छंदसि । पा० ६. १.
८६. । इति सहशब्दस्य सधादेशः । याथादिनोत्तरपदांतो-
दात्तत्वे प्राप्ते परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ।
तुविवाजाः । तु इति सौत्रो धातुर्हृदयर्थः । अच इरिति इः ।
संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणो न भवति । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्रत्वं ।
क्षुमंतः । टुक्षु शब्दे । अस्मात्किंपि तुगभावश्छांदसः । ऋस्व-
नुडभ्यां मतुबिति मतुप उदात्तत्वं । मदेम । मदौ हर्षे ।
व्यत्ययेन शप् । अदुपदेशात्तमार्वधातुकानुदात्तत्वं शपः नित्वा-
दनुदात्तत्वं । ततो धातुस्वरः शिष्यते ॥

चतुर्दशौष्ठमाह ॥

आ घ त्वावाग्ननासः स्तोत्रभ्यो धृणवियानः ।

ऋणोरक्षं न चक्रोः ॥ १४ ॥

आ । घ । त्वाऽवान् । त्मना । आसः । स्तोत्रभ्यः ।

धृणो इति । इयानः । ऋणोः । अक्षं । न ।

चक्रोः ॥ १४ ॥

हे धृणो धार्ष्ट्ययुक्तेन्द्र त्वावान् त्वत्सदृशो देवताविशेष-
स्त्मनासस्त्वदनुग्रहवशात्स्वयमेवासः सन् इयानोऽस्माभिर्याच्य-
मानः स्तोत्रभ्यः स्तोत्राणामनुग्रहाय तदभौष्टमर्थं घ अवश्यमा-
ऋणाः । आनीय प्रक्षिपतु । तत्र दृष्टांतः । चक्रोः रथस्य
चक्रयोरक्षं न । यथाक्षं प्रक्षिपंति तद्वत् ॥ त्वावान् वतुप्प्रकरणे
युष्मदस्मद्भ्यां छंदसि सादृश्य उपसंख्यानमिति वतुप् । प्रत्ययो-
त्तरप्रदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः । आ सर्वनाम्नः । पा० ६.
१. ८१. । इति दकारस्मात्त्वं । वतुपः पित्वादनुदात्तत्वे

प्रातिपदिकस्वरः शिष्यते । तना । मन्त्रेष्वध्यादेरात्मनः ।
 पा० ६. ४. १४१. । इत्याकारलोपः । धृष्णो । विधृषा
 प्रमिलभ्ये । असिष्टधिधृषिचिपेः क्तुः । पा० ३. २. १४०. ।
 आमन्त्रितानुदात्तत्वं । इयानः । ईङ् गतौ । क्दंसि लिट् ।
 पा० ३. २. १०५. । तस्य लिट्ः कानज्वेति कानजादेशः ।
 अचि श्रुधात्वित्यादिना । पा० ६. ४. ७७. । इयडादेशः ।
 द्विर्वचनप्रकरणे क्दंसि वेति वक्तव्यमिति वचनादभ्यासी न
 क्रियते । चित इत्थन्तोदात्तत्वं । ऋणोः । ऋण गतौ । लङि
 व्यत्ययेन तिपः सिपीतश्चेतौकारलोपः । तनादिस्तज्भ्य उः ।
 पा० ३. १. ७२. । सार्वधातुकगुणः । बहुलं क्दस्यमाद्योगेऽ-
 पीत्यडागमाभावः । विकरणस्वरैणोदात्तत्वं । अच् । अक्षस्या-
 देवनस्य । फि० २, १२. । इत्याद्युदात्तत्वं । चक्रणोः ।
 चक्रियोः । अकारस्येकारम्छांदसः ॥

पञ्चदशीसूचमाह ॥

आ यद्दुवः शतक्रतवा कामं जरितृणां । ऋणोरच्चं
 न शचीभिः ॥ १५ ॥

आ । यत् । दुवः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । आ । कामं ।
 जरितृणां । ऋणोः । अच् । न । शचीभिः ॥ १५ ॥

हे शतक्रतो इन्द्र यद्दुवो धनं कामितार्थरूपमा स्तोत्रमि-
 रास्यमस्ति तं कामं जरितृणां स्तोत्राणामनुग्रहाय आ ऋणोः ।
 आनीय प्रक्षिपसि । तस्य दृष्टान्तः । शचीभिः कर्मभिः शर्कटो-
 चितव्यापारविशेषैरच्चं न । यथाच्चं प्रक्षिपन्ति तद्वत् ॥ शचीभिः ।
 शचीशब्दः शार्ङ्गरवादिङ्गीनन्त आद्युदात्तः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये त्रिंशो वर्गः ॥

षोडशीमृचमाह ॥

शश्वदिंद्रः पोप्रुथङ्गिर्जिगाय नानदङ्गिः शाश्वसङ्गिर्धनानि ।

स नो हिरण्यरथं दंसनावान् नः सनिता सनये स

नोऽदात् ॥ १६ ॥

शश्वत् । इंद्रः । पोप्रुथत्ऽभिः । जिगाय । नानदत्ऽभिः ।

शाश्वसत्ऽभिः । धनानि ।

सः । नः । हिरण्यरथं । दंसनाऽवान् । सः । नः । सनिता ।

सनये । सः । नः । अदात् ॥ १६ ॥

तुष्टेनेंद्रेण दत्तं हिरण्यरथमनया प्रतिजघाह । तथा च
ब्राह्मणं । तस्मा इंद्रः स्तूयमानः प्रीतो मनसा हिरण्यरथं
ददौ । तमेतयर्चा प्रतीयाय शश्वदिंद्र इतीति ॥ इंद्र शश्वत्स-
र्वदा धनानि वैरिसंबंधीनि जिगाय । जितवान् । अश्वैरिति
शेषः । कौटुशैः । पोप्रुथङ्गिः । घासभक्षणानंतरभाविनसोष्ठ-
भ्यं कुर्वङ्गिः । नानदङ्गिः । 'नादमास्यगतं हेषाशब्दं कुर्वङ्गिः ।
शाश्वसङ्गिः । पुनः पुनर्मृशं वा श्वसङ्गिः । दंसनावान् कर्मवान्
सनिता दाता स इंद्रो नोऽस्माकं सनये संभजनार्थं हिरण्यरथं
सुवर्णं निमित्तं रथमदात् । दत्तवान् । स नः स न इति
द्विकृतिरादरार्थं ॥ पोप्रुथङ्गिः । प्रोथृ पर्याप्तौ । अस्माद्यङ्लुक्-
भ्यासहलादिशेषौ । ऋस् इति ऋस्त्वे कृते गुणो यङ्लुकोः ।
पा० ७, ४, ८२, । इति गुणः । धातोरुपधाया उत्वं छांदसं ।
अस्माद्यङ्लुगंताच्छतयंभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । जिगाय ।
जि जये । लिटा णलि हृदिर्द्विर्वचनेऽचीति स्थानिवद्भावाच्च
इत्यङ्ग द्विर्वचनं । सनिटोर्जेः । पा० ७, ३, ५७, । इत्यभ्यासा-
दुत्तरस्य कुत्वं । नानदङ्गिः । णद अव्यक्तं शब्दे । पूर्वपद्यङ्लुकि

दीर्घोऽकित इत्यभ्यासस्य दीर्घः । पूर्ववदाद्युदात्तत्वं । शाश्व-
सङ्गिः । श्वस प्राशने । अन्यत्सर्वे पूर्ववत् । हिरण्यरथं । समास-
स्थेऽन्तोदात्तत्वं । अदात् । गातिस्थेति सिचो लुक् । दंसना-
वान् । दंसशब्द अप्रो दंसो वेष इति कर्मनामसु पठितः ।
दंस एव दंसना । तदस्यास्तीति मतुप् । दस्यतेऽनेनेति
दंसना ॥

प्रातरनुवाक आश्विने कृतौ गायत्रे छंदस्याश्विनाश्व-
त्येति ढवः । अथाश्विन इति खंडेऽश्विना यज्वरीरिष
आश्विनावश्नावत्या । आ० ४. १५. । इति सूत्रितं । ढवे
प्रथमां सूक्ते सप्तदशौष्ठमाह ॥

आश्विनावश्नावत्येषां यातं शवीरया । गोमहस्रा

हिरण्यवत् ॥ १७ ॥

आ । अश्विनौ । अश्वऽवत्या । इषा । यातं । शवीरया ।

गोऽमत् । दस्रा । हिरण्यऽवत् ॥ १७ ॥

इंद्रेण प्रेरितः शुनः श्रेष्ठोऽश्विनौ तुष्टाव । तथा च ब्राह्मणं ।
तमिंद्र उवाचाश्विनौ नु स्तुष्ट्यथ त्वोत्कृष्यामीति सोऽश्विनौ
तुष्टावात उत्तरेण ढवेनेति । हे अश्विनौ । अश्वनावत्या बहु-
भिरश्वैर्युक्तया शवीरया प्रेर्यमाणयेषान्नेन सह आयातं ।
अस्मिन्कर्मण्यागच्छतं । हे दस्रा । अश्विनौ युवयोः प्रसादा-
द्गोमहस्राभिर्गाभिर्युक्तं हिरण्यवद्गुना हिरण्येन युक्तमस्रदीयं
गृहमस्त्विति शेषः ॥ अश्वनावत्या । मंत्रे सामाश्वेन्द्रियविश्व-
देवस्य मतौ । पा० ६. ३. १३१. । इति दीर्घत्वं । इषा ।
सावेकाच इति ढतौयाया उदात्तत्वं । यातं । या प्रापणेऽ-
लोऽटि तसस्तं । अदादित्वाच्छपो लुक् । शवीरया । शु गतौ ।

कृशपृकटिपटिशौटिभ्य ईरन् । उ० ४. ३०. । इतीरप्रत्ययो
बहुसवचनादस्मादपि भवति । निष्वादाद्युदात्तत्वं ॥

अष्टादशोऽध्यायः ॥

समानयोजनो हि वाँ रथो दस्मावमर्त्यः । समुद्रे
अश्विनीयते ॥ १८ ॥

समानऽयोजनः । हि । वाँ । रथः । दस्मौ । अमर्त्यः ।
समुद्रे । अश्विना । ईयते ॥ १८ ॥

हे दस्मावश्विनौ वाँ युवयोः संबंधी रथः समानयोजन-
स्तुल्ययोजनः । युवयोर्द्वयोरेकरथारूढत्वादुभयार्थं सक्तदेव
युज्यते । युक्तः स रथोऽमर्त्यो विनाशरहितः । अप्रतिहत-
गतिरित्यर्थः । अत एवाश्विनौ हि यस्मात्समुद्रेऽंतरिक्ष ईयते ।
गच्छति । समुद्र इत्यंतरिक्षनामसु पठितः । समुद्रशब्दं यास्क
एवं व्याचख्यौ । समुद्रः तस्मात्समुद्रवन्त्यस्मादापः समभिद्र-
वन्त्येनमापः संमोदन्तेऽस्मिन्भूतानि समुदको भवति समुनत्तीति
वा । नि० २. १०. । इति । समानयोजनः । बहुब्रीहौ पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वं । अमर्त्यः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
ईयते । ईङ् गतौ । अदुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे अश्विनौ
निष्वादाद्युदात्तत्वं । हि चेति निघातप्रतिषेधः ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ॥

न्यऽन्नस्य मूर्धनि चक्रं रथस्य येमधुः । परि
यामन्यदीयते ॥ १९ ॥

नि । अन्नस्य । मूर्धनि । चक्रं । रथस्य । येमधुः । परि ।
यामां । अन्यत् । ईयते ॥ १९ ॥

हे अश्विनो युवामघ्नस्य हंतुं विनाशयितुमशक्यस्य दृढस्य
पर्वतस्य मूर्धन्युपरि चक्रं भवदीयरथसंबन्धेकं चक्रं नियेमथुः ।
नियमितवंतौ । अन्यच्चक्रं परि स्यां सुलोकस्य परित ईयते ।
गच्छति ॥ अघ्नस्य । अहननमघ्नः । घञर्थे कविधानं स्थास्त्रा-
पाव्यघिह्ननियुध्यर्थं । पा० ३, ३, ५८, ४, । इति हंते कप्रत्ययः ।
अघ्नमर्हत्यघ्नः । कंदसि च । पा० ५, १, ६७, । इति यप्रत्ययः ।
प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं । येमथुः । यम उपरमे । किति
लित्यत एकह्रस्वस्य इत्येत्वाभ्यासलोपो ॥

प्रातरनुवाक आश्विनस्य उषस्ये क्रतौ गायत्रे कंदसि
कस्त उष इति वृचः । अथोषस्य इति खंडे कस्त उष इति
तिस्रः । आ० ४, १४, । इति सूत्रितं । अस्मिंस्तृचे प्रथमां सूक्ते
विंशौमृचंमाह ॥

कस्त उषः कधप्रिये भुजे मर्तो अमर्त्ये । कं नक्षसे
विभावरि ॥ २० ॥

कः । ते । उषः । कधऽप्रिये । भुजे । मर्तः । अमर्त्ये । कं ।
नक्षसे । विभाऽवरि ॥ २० ॥

अश्विभ्यां प्रेरितः शुनःश्रेष्ठ उषसं तुष्टाव । तथा च
ब्राह्मणं । तमश्विना ऊचतुरुषसं नु सुहृद्य त्वोत्सन्ध्याव इति
स उषसं तुष्टावात उत्तरेण वृचेन तस्य च स्मार्चुक्तायां वि
पाशो मुमुचे कनीय ऐक्षाकस्योदरं भवत्युत्तमस्यामेवर्चुक्तायां
वि पाशो मुमुचेऽगद ऐक्षाक आसेति । हे कधप्रिये स्तुति-
प्रिये । अमर्त्ये मरणरहित उष एतच्छब्दाभिधेय उषःकाला-
भिमानिनि देवते । भुजे तव भोगाय मर्तो मनुष्यः को विद्यते ।
हे विभावरि विशेषप्रभावबुक्त उषो देवि कं पुरुषं नक्षसे ।

प्राप्नोषि । तवोचितं भोगं दातुं न कोऽपि मनुष्यः समर्थः ।
 अत एव त्वं कमपि पुरुषं भोगापेक्षया न प्राप्नोषि । ईदृशस्तव
 महिमेत्यर्थः ॥ ते । तेमयावेकवचनस्य । पा० ८, १, २२, ४
 इति युष्मच्छब्दस्य ते आदेशः सर्वानुदात्तः । कथप्रिये । कथ
 वाक्यप्रबंधे । शुरादिरदंतः । शावतो लोपस्य स्थानिवद्भावाद्-
 पधादृष्टभाषः । चिंतिपूजिकथिकंविचर्चश्च । पा० ३, ३,
 १०५ । इत्यह्प्रत्ययः । खेरनिटोति णिलोपः । ततष्टाप् ।
 षष्ठोसमासे व्यापोः संभ्राच्छंदशोर्बहुलं । पा० ६, ३, ६३ ।
 इति ङ्रस्यत्वं । यकारस्य घकारश्छांदसः । आमंत्रितानुदात्तत्वं ।
 भुजे । भुज पालनाभ्यवहारयोः । संपदादिलक्षणः क्तिप् ।
 सावेकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं । मर्तः । असिहृसीत्यादिना
 तन्प्रत्ययांत आद्युदात्तः । नक्षसे । वृक्ष षृक्ष णक्ष गतो ।
 विभावरि । भा दोमौ । विपूर्वाद्व्यादातो मनिष्कानिष्वनि-
 पश्चेति वनिप् । वनो र च । पा० ४, १, ७ । इति ङीप् ।
 तत्संनियोगेन नकारस्य रेफादेशः । अम्बार्थनद्योङ्गस्रः ।
 पा० ७, ३, १०७ । इति ङ्रस्यत्वं ॥

एकविंशीमुचमाह ॥

वयं हि ते अमम्यद्वांतादा पराकात् । अश्वे न चित्रे

अरुषि ॥ २१ ॥

वयं । हि । ते । अमम्यद्वा । आ । अंतात् । आ । पराकात् ।

अश्वे । न । चित्रे । अरुषि ॥ २७ ॥

अश्वे व्यापनशीले । चित्रे चायनीये । अरुषि आरोह-
 मान उषःकालाभिमानिनि देवते तव स्वरूपमांतात्समीप-
 पर्यंतमापराकाद्वरपर्यंतं वयं मनुष्यानामम्यद्वा । न दोषं

सप्तमेऽनुवाके पंच सूक्तानि । तच्च त्वमग्ने प्रथम इति प्रथमं सूक्तमष्टादशर्चं । आंगिरसो हिरण्यस्तूप ऋषिः । अष्टमीषोडश्याष्टादश्यास्त्रिष्टुभः । शिष्टास्त्रिष्टुबंतपरिभाषया जगत्स्यः । अग्निर्देवता । तथा चानुक्रमणिका । त्वमग्ने दूरना हिरण्यस्तूप आग्नेयं त्रिष्टुबंत्याष्टमीषोलक्ष्यौ चेति ॥ प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतावाग्निनशस्त्रे च त्वमग्ने प्रथम इति सूक्तं । अथैतस्या रात्रेरिति खंडे त्वमग्ने प्रथमो अंगिरा ऋषिर्नू चित्सहोजा अमृतो नितुंदत । आ० ४. २३. । इति सूत्रितं ॥ अभिप्लवण्डहस्य तृतीयेऽह्न्याग्निमारुते शस्त्र इदं सूक्तं जातवेदस्यनिविद्धानौयं । तथा च तृतीयस्य त्रय्यमेति खंडे सूत्रितं । त्वमग्ने प्रथमो अंगिरा इत्याग्निमारुतं । आ० ७. ७. । इति ॥ वाजपेय आग्निमारुत एतत्सूक्तं जातवेदस्य निविद्धानौयं तृतीयेनाभिप्लविकेनोक्तं तृतीयसवनमित्यतिदिष्टत्वात् ॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह ।

त्वमग्ने प्रथमो अंगिरा ऋषिर्देवो देवानामभवः

शिवः सखा ।

तव व्रते कवयो विद्यनापसोऽजायंत मरुतो

भ्राजदृष्टयः ॥ १ ॥

त्वं । अग्ने । प्रथमः । अंगिराः । ऋषिः । देवः देवानां ।

अभवः । शिवः । सखा ।

तव । व्रते । कवयः । विद्यनाऽअपसः । अजायंत । मरुतः ।

भ्राजत्ऽदृष्टयः ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वं प्रथम आद्य आंगिरसानाद्यधीनां सर्वेषां जनकत्वात् । तादृशाऽंगिरीनामक ऋषिरभवः । तथा च

आह्वयं । येऽंगारा आसंस्तेऽंगिरसोऽभवन्निति । तथा स्वयं
 देवो भूत्वा देवानामन्येषां शिवः शोभनः सखाभवः । तब
 ज्ञते त्वदोये कर्मणि कत्रया मेधाविनो विद्वन्नापसो ज्ञानेन
 व्याप्नुवाना ज्ञातकर्मानो वा भ्राजदृष्टयो दीप्यमानायुधा
 मरुतो मरुत्संज्ञका देवा भजायंत ॥ विद्वन्नापसः । विद
 ज्ञाने । विज्ञा वेदनं । बहुलग्रहणादीणादिको मक्प्रत्ययः ।
 तदस्मास्तीति पामादिलक्षणा नः । पा० ५. २. १००. ।
 प्रत्ययस्वरिणांतीदात्तत्वं । विद्वन्नान्यपांसि येषां ते विद्वन्नापसः ।
 पूर्वपदस्मान्नेषामपि दृश्यत इति दृशियग्रहणादवग्रहसमयेऽपि
 दीर्घत्वं । भजायंत । जनो प्रादुर्भावे । तस्य श्यनि ज्ञाजनीर्जा ।
 पा० ७. ३. ७८. । इति जादेशः । भ्राजदृष्टयः । भ्राज दीप्तौ ।
 व्यत्ययेन शब्दः । तस्य समावधातुकानुदात्तत्वे घातुस्वरः ।
 ऋषो गतावित्यस्मात् क्तिच्क्लो च संज्ञायामिति क्तिजंत
 ऋष्टिशब्दः । ततो बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

त्वमग्ने प्रथमो अंगिरस्तमः कविदेवानां परि भूषमि व्रतं ।
 विभुर्विष्णुस्त्रै भुवनाय मेधिरो हिमाता शयुः कतिधा
 चिदायवे ॥ २ ॥
 त्वं । अग्ने । प्रथमः । अंगिरःस्तमः । कविः । देवानां ।
 परि । भूषसि । व्रतं ।
 विऽभुः । विष्णुस्त्रै । भुवनाय । मेधिरः । हिऽमाता । शयुः ।
 कतिधा । चित् । आयवे ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वं प्रथम आद्य अंगिरस्तमोऽस्तिशयेनांगिरा भूत्वा

कविर्मेधाया सन् देवानामग्रेषां व्रतं कर्म परिभूषसि ।
 परितोऽलङ्करोषि । द्यौर्दृशस्त्वं । विश्वसौ भुवनाय समस्त-
 लोकानुग्रहायै विभुः । बहुविधः । आहवनीयाद्यनैकरूपधाः
 रीत्यर्थः । मेधिरो मेधावान् । द्विमाता । द्वयोररण्योरत्यन्तः ।
 यद्वा द्वयोर्लोकयोर्निमाता । द्यायवे मनुष्यार्थं कतिधा चित्
 कतिभिः प्रकारैः सर्वत्र शयुः शयानः । तत्तन्मनुष्यगृहेऽवस्थि-
 तस्य तव प्रकारा इयंत इति न केमापि ज्ञायत इत्यर्थः ॥
 भूषसि । भूष अलङ्कारे । भौपादिकः । विभुः । विप्रसंभ्यो
 दुसंज्ञायां । पा० ३. २. १८०. । इति विपूर्वाङ्गतेर्दुप्रत्ययः ।
 कदुत्तरपदप्रकृतिस्रत्वं । भुवनाय । भूशूधूभ्रस्त्रिभ्यश्छंदसि ।
 उ० २. ७८. । इति क्युन् । योरनादेशे निस्वरिणाद्युदात्तत्वं ।
 मेधिरः । मेधु संगमे च । अस्माद्वाहुलक इरन्प्रत्ययः । निस्वरः ।
 द्विमाता । द्वौ मातारौ यस्यासौ द्विमाता । नद्यृतश्च । पा०
 ५. ४. १५३. । इति कप्प्रत्ययो न भवति मातृमातृकयोर्भेदे-
 नौपादानाद्यृतश्चेति क्वपि विभाष्यत इति तस्य मातृशब्द-
 विषयै पादित्वोक्तिः । द्विचक्रादित्वादुत्तरपदांतोदात्तत्वं ।
 यद्वा द्वयोर्मात्रा द्विमाता । समासस्येत्यंतोदात्तत्वं । शयुः ।
 शौङ् स्तम्भे । भृमृशौत्वादिना उपत्ययः । कतिधा । इत्यंतस्य
 किम्शब्दस्य बहुमणवतुडिति संख्या । पा० १. १. २३. । इति
 संख्यासंज्ञायां संख्याया विधार्थे धा । पा० ५. ३. ४२. ।
 इति धाप्रत्ययः । आसवे । छंदसीण इत्येतेरुपप्रत्ययः ॥

तृतीयामचमाह ॥

त्वमग्ने प्रथमो मातरिश्चन आविर्भव सुकृतूया विवस्यते ।

अरेजितां रोदसी होत्वर्थेऽसन्नोभारमयजो महो वसो ॥३॥

त्वं । अग्ने । प्रथमः । मातरिष्वने । आवि । भव ।

सुक्रतुया । विवस्वते ।

अरेजितां । रोदसो इति । होतृपूर्वे । असन्नोः । भारं ।

अयजः । महः । वसो इति ॥ ३ ॥

हे अग्ने त्वं मातरिष्वने प्रथमो सुखो भूत्वा वर्तसे ।
अग्निर्वायुरादित्य इति वायुपेक्षया सर्वत्र सुखत्वावगमात् ।
तादृशत्वं सुक्रतूया शोभनकर्मच्छया विवस्वते परिचरते
यजमानायाविर्भव । प्रकटो भव । तव सामर्थ्ये दृष्ट्वा रोदसौ
व्यावाष्ट्रिष्व्यावरेजितां । अकंपेतां । भ्यमते रेजत इति भयवि-
पनयोः । नि० ३. २१. । इति यास्कः । होतृपूर्वे होतृवरचक्रु-
कर्मणि भारं भरणमसन्नोः । ऊढवानसि । हे वसो निवासहो
वज्रे महः पूज्यान्देवानयजः । वष्टवानसि ॥ मातरिष्वने ।
निर्माणहेतुत्वान्मातांतरिचं । तच्च स्वसिति प्राणितीति मात-
रिष्वन् वायुः । स्वन्नश्चित्यादौ । उ० १. १५८. । मातरिष्वन्-
शब्दः कन्प्रत्ययात्तो निपातितः । सुक्रतूया । सुक्रतुमात्मन
इच्छति । सुप्र आत्मनः क्यच् । अकृत्स्नार्वाधातुकयोरिति दीर्घः ।
पा० ७. ४. २५. । क्यञ्तस्य धातुसन्नायाम् च प्रत्ययात् । पा०
३. ३. १०२. । इति भावेकारप्रत्ययः । ततष्टाप् । सुपां
सुतुमिति तृतीयैकवचनस्य ऊदेशः । टिलोप उदात्तनिर्वात्त-
स्वरैण तस्योदात्तत्वं । संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति
पूर्वपदस्य दीर्घः । विवस्वते । विवासतिः परिचरणकर्मा ।
अस्मात्पदादिलक्षणः छिप् । व्यत्ययेनोपधाङ्गस्यत्वं । तदस्या-
स्तीति मतुप् । मादुपधाया इति मत्वर्थत्वं । तसौ अत्वर्थं
इति भत्वेन पदत्वाभावाद्भत्वाभावः । मतुपः पितृत्वाद्भुदात्तत्वं ।

धातुस्वरः शिष्यते । रोद्धसी । वा क्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं ।
 होत्वूर्ये । होत्रा त्रियंत इति होत्वूर्यो यञ्जः । वृञ् वरणे ।
 बहुलग्रहणादौणादिकः क्यप् । उदोष्ठपूर्वस्थेत्यत्वं । हलि
 चेति दीर्घः । यद्वा वृञ् वरण इत्यस्मादेतिस्तुशास्त्रित्यादिना ।
 पा० १. ८. १०८. । क्यप् । अनित्यमागमशासनामिति तुग-
 भावः । अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घत्वे पूर्ववदुत्वदीर्घः ।
 प्रत्ययस्य दित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर-
 त्वेन स एव शिष्यते । असन्नोः । षघ हिंसायामद्रुतु वह्नार्थः ।
 स्वादिभ्यः अः । पादादित्वादनिघातः । अयजः । भारमित्यस्य
 पूर्वपदस्य वाक्यांतरगतत्वात्तदपेक्षयास्य निघातो न भवति ।
 समानवाक्ये निघातबुधदस्मादादेशा वक्तव्याः । या० ८. १.
 १८. १. । इति वचनात् । महः । मह पृजायां । क्षिप् चेति
 क्षिप् । सुपां सुपो भवंतीति शमो छमादेशः । सावेकाच इति
 तस्योदात्तत्वं । यद्वा शसि महच्छब्दस्याच्छब्दलोपच्छादसः ।
 महश्चतुरूपसंख्यानमिति शस उदात्तत्वं ।

चतुर्थीमृचमाह ॥

त्वमग्ने मनवे द्यामवाशयः पुरुरवसे सुकृते सुकृत्तरः ।

श्वाचेन यत्पित्रोर्मुच्यसे पर्या त्वा पूर्वमनयन्नापरं पुनः ॥४॥

त्वं अग्ने । मनवे । द्यां । अवाशयः । पुरुरवसे ।

सुकृते । सुकृत्तरः ।

श्वाक्षेण । यत् । पित्रोः । मुच्यसे । परि । आ । त्वा पूर्वं ।

अनयन् । आ । अपरं । पुनरिति ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वं मनवे मनोरतुग्रहार्थं द्यां द्युलोकमवाशयः ।

अद्वितयानसि । मुख्यकर्मभिः साध्यो द्युलोक इति प्रकाशित-

वानसि । सुकृते तव परिचरषं कुर्वते पुरुरवस एतन्नामकस्व
 राज्ञाऽनुग्रहार्थं सुकृत्तरः । अतिशयेन' शोभनफलकार्यभूः ।
 यद्यदा पित्रोररक्ष्योः स्वात्रेण क्षिप्रमयनेन परिसुच्यसे ।
 परितो सुक्तो भवसि । उत्पद्यस इत्यर्थः । तदानीं त्वा अरक्ष्यो-
 क्त्यन्नं त्वां पूर्वं वेदेः पूर्वदेशमानयन् । आहवनीयत्वेन
 स्थापितवन्तः । पुनः पश्चादपरं पश्चिमदेशमानयन् । गार्हप-
 त्यरूपेण । प्रापितवन्तः आहवनीयकर्मानुष्ठानादूर्ध्वं गार्हपत्य-
 रूपेण धारितवन्त इत्यर्थः ॥ अवाशयः । वायु शब्दे । पुरुर-
 वसे । पुरुरीतीति पुरुरवाः । रु शब्दे । अस्मदीणादिकेऽ-
 क्षुनि पुरसि च पुरुरवः । उ० ४. २३१. । इति पूर्वपदस्य
 दौर्घा निपात्यते । सुकृते । सुकर्मपापमंत्रपुण्येषु क्षयः । पा०
 ३. २. ८६. । इति क्तिप् । ततस्तुक् । पित्रोः । उदाहयणो
 हृत्पूर्वादिति विभक्त्युदात्तत्वं । सुच्यसे । अदुपदेशात्तत्सर्व-
 धातुकानुदात्तत्वं । यद्यपि सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र
 विकरणेभ्य इति वचनाद्विकरणस्वरः सति शिष्टोऽपि लसार्व-
 धातुकस्वरस्य बाधको न भवति । तथापि धातुस्वरं बाधत एव
 धातुस्वरं आस्वर इत्युक्तत्वात् । अतो यक एव स्वरे प्राप्ते
 व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं ॥

अचमीमृचमाह ॥

त्वमग्ने हृषभः पुष्टिवर्धन उद्यतसुचे भवसि अवाय्यः ।

य आहुतिं परि वेदा वषट्कृतिमेकायुरग्रे विश

आषिवासति ॥ ५ ॥

त्वं । अग्ने हृषभः । पुष्टिवर्धनः । उद्यतसुचे ।

भवसि । अवाय्यः ।

यः । आहुतिं । परि । वेद । वषट्कृतिं । एकऽआयुः ।

अग्ने । विशः । आविष्यति ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वं हवभः कामानां वर्णिता पुष्टिवर्धनो यज-
मानस्य धनादिपोषाभिहृदिहेतुः । उद्यतसूच उद्यतवा सूचा
युक्ताय यजमानाय तदनुप्रज्ञायै अवाख्यो मंत्रैः अवणीषो
भवसि । यो यजमानो वषट्कृतिं वषट्कारयुक्तमाहुतिं परि-
वेद । परितो जायति । समर्पयतीत्यर्थः । एकायुर्मुखाक्-
स्वमग्ने प्रथमं तं यजमानं विशस्तादनुकूलाः प्रजा आवि-
ष्यति । सर्वत्र प्रकाशयामि ॥ पुष्टिवर्धनः । हवु हवी ।
अस्माख्यजन्तामन्दादित्वात् हवुः । लिट्स्वरेशोत्तरपदस्याद्यदा-
त्तत्वं । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेश स एव शिष्यते । उद्यतसूचे ।
यम उपरमे । अस्मादुत्पूर्वास्त्रिष्टेति क्लप्रत्यय अनुदात्तोपदे-
शेत्यादिभावनासिक्कलापः । गतिरनन्तर इति गतिः प्रकृति-
स्वरत्वं । उद्यता सुक् वेनेति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
वेद । ह्यचोऽतस्तिष्ठ इति संहितायां दोषत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये हाचिंशो वनः ॥

षष्ठोऽसुचमाह ॥

त्वमग्ने हविर्नवर्तमिं नरं सक्कन्पिपयिषिं विदधे
विचर्षणे ।

यः शूरमाता परितक्म्ये धने दभ्नेभिस्त्रिभिरमृता हंसि
भूयसः ॥ ६ ॥

‘ त्वं अग्ने । हविर्नऽवर्तमिं । नरं । सक्कन् । पिपयिषिं ।
विदधे । विऽचर्षणे ।

यः । शूरऽसाता । परितऽकम्प्ये । धने । दम्भेभिः । चित् ।

संऽकृता । हंसि । भूयसः ॥ ६७ ॥

० हे विचर्षणे विशिष्टज्ञानयुक्ताग्ने त्वं हजिनवर्तनिं विभ्रुत-
मार्गं सदाचाररहितं नरं पुरुषं सक्कन् सचनीये समवेतं योग्ये
विदधे कर्मणि पिपर्षि । पालयसि पूरयसि वा । सत्कर्मनु-
ष्ठानयुक्तं करोषीत्यर्थः । यस्त्वं परितकम्प्ये परितो गंतव्ये
धने धनवच्छूराणां प्रियतमे शूरसाता शूरेः संभजनीये युद्धे
दम्भे भिष्विदस्यैरपि शौर्यरहितैः पुरुषैः । दम्भमर्भकमित्यव्ययम् ।
नि० ३. २०. । इति यास्कः । समृता सम्यक् योद्धं प्राप्ते
सति तदनुग्रहार्थं भूयसः प्रौढान्प्रतिपक्षिणः शब्दन् हंसि ।
मारयसि । ईदृशस्तव महिमेत्यर्थः ॥ हजिनवर्तनिं । हजिना
वर्तनिर्येधति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सक्कन् । षच
समवाये । अन्येभ्यऽपि दृश्यंत इति मनिन् । नेडुशि कृतोतीट्-
प्रतिषेधः । न्वङ्गादित्वात् । पा० ७. १. ५३. । कुत्वं । सुपां
सुलुगिति सप्तम्या लुक् । पिपर्षि । पृ पालनपूरणयोः । सिपि
ज्ञा द्विर्भाबङ्गसोरदत्वहलादिशेषाः । अतिपिपत्सीत्येत्वभ्यास-
स्यत्वं । शूरसाता । शु गतौ । शुषिचिमीनां दीर्घश्चेति
शूरशब्दो रन्प्रत्ययांत आद्युदात्तः । वन षण् संभक्तवित्यस्मात्
क्लिमतः सातिशब्दः । जगमनखनां सजच्छलोरित्यात्वं ।
शूराणां सातिः संभजनमत्वेति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
सुपां सुलुगिति सप्तम्या डादेशः । परितकम्प्ये । तक हसने ।
अस्मादौणादिको भावे मक् । तदहंतौति कंदसि च । पा०
५ १. ६८. । इति यः । प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमयेति समासेऽ-
व्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । दम्भेभिः । दंभु दंभे । स्फायितं-

चीत्वादिना रक् । बहुलं छंदमिति भिस ऐसादेशाभावः ।
 समृता । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । पूर्ववदाकारः ।
 हंसि । हंतेः सिपि नद्यापदांतस्व ऋलि । पा० ८, १, २४ ।
 इत्यनुस्वारः । बहुतयोगादनिघातः । भूयसः । बहुलोपो भू
 च बहुरिति बहुशब्दादुत्तरस्येयमुन ईकारलोपो बहुभू-
 भावश्च । निष्वादाद्युदात्तत्वं ॥

सप्तमीसूचमाह ॥

त्वं तमग्ने अमृतत्वं उत्तमे मर्तं दधामि अवसे दिवेदिवे ।
 यस्तादृषाण उभयाय जन्मने मयः कृणोषि प्रय या च
 सुरये ॥ ७ ॥

त्वं । तं । अग्ने । अमृतत्वे । उत्तमे । मर्तं । दधामि ।
 अवसे । दिवेदिवे ।

यः । तादृषाणः । उभयाय । जन्मने । मयः । कृणोषि ।
 प्रयः । या । च । सुरये ॥ ७ ॥

हे अग्ने त्वं तं मर्तं तयाविधं त्वत्सेविनं मनुष्यं दिवे
 दिवे प्रतिदिनं अवसेऽन्नार्थमुत्तमेऽमृतत्वं उत्कृष्टे मरणरहिते
 पदे दधामि । धारयामि । यो यजमान उभयाय जन्मने द्विवि-
 धजन्मार्थे । द्विपदां चतुष्पदां लाभायेत्यर्थः । तादृषाणोऽति-
 शयेन तृणाद्युक्तो भवति तस्मै सुरयेऽभिज्ञाय यजमानाय मयः
 सुखं । यद्वै सुखं तन्मय इति श्रुत्यंतरात् । प्रयश्चाक्षमप्या-
 कृणोषि । सर्वतः करोषि ॥ तादृषाणः । जिह्वा पिपासायां ।
 लिष्टः कानच् । चित्वादंतादात्तत्वं । संहितायां दीर्घश्छांदसः ।
 कृणोषि । कृवि हिंसाकरणयोश्च । धिन्विक्तव्योरश्चेत्युप्रत्ययः ।
 चादिलोपे विभाषेति निघातप्रतिषेधः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥ ,

त्वं नो अग्ने सनये धनानां यशसं कारुं कणुहि
स्तवानः ।

ऋध्याम कर्मापसा नवेन देवैर्द्यावापृथिवी प्रावतं नः ॥ ८ ॥

त्वं । नः । अग्ने । सनये । धनानां । यशसं । कारुं ।

कणुहि । स्तवानः ।

ऋध्याम । कर्म । अपसा । नवेन । देवैः । द्यावापृथिवी
इति । प्र । प्रावतं । नः ॥ ८ ॥

हे अग्ने स्तवानः स्तूयमानस्त्वं नोऽस्माकं धनानां सनये
दानार्थं यशसं यशोयुक्तं कारुं कर्मणां कर्तारं पुत्रं कणुहि ।
कुरु । नवेन नूतनेनापसा प्राप्तेन तद्वत्तेन पुत्रेण कर्म याग-
दानादिरूपमृध्याम । वर्धयाम । हे द्यावापृथिवी उभे देवते
देवैरन्वैः सह नोऽस्मान्प्रावतं । प्रकर्षेण रक्षतं ॥ यशसं ।
अशंभादित्वादच्प्रत्ययः । व्यत्ययेन प्रत्ययात्पूर्वश्चोदात्तत्वं ।
यद्वा सर्वप्राप्तिपदिकेभ्यः क्विव्यक्तव्यः । पा० ३. १. ११. ४. ।
इति यशश्शब्दात् क्विप् । तस्य प्रत्ययांतस्य सनाद्यंतत्वाद्वा-
सुसंज्ञायां क्विप् चेति क्विप्प्रत्ययांतधातोः सति गिट्त्वाद्वातो-
रित्यंतोदात्तत्वं । कणुहि । उत्स्य प्रत्ययाच्छंदो वाचनमिति
हेतुर्गभावः । स्तवानः । सम्यानच् स्तुवः । उ० २. ८६. ।
इति बहुलवचनात्केवलस्यापि स्तौतेरानच्प्रत्ययः । हषादित्वा-
दाद्युदात्तत्वं । ऋध्याम । ऋधु हृषी । बहुलं हृदसीति
विकरणस्य लुक् । यासुट उदात्तत्वं । द्यावापृथिवी । दिवो
द्यावा । पा० ६. ३. २८. । इति द्यावादेशः । आमंत्रितानु-
दात्तत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

त्वं नो अग्ने पित्रोरुपस्य आ देवो देवेष्वनवद्य जागृविः ।

तनूक्तबोधि प्रमतिश्च कारवे त्वं कल्याण वसु

विश्वमापिषे ॥ ८ ॥ ।

त्वं । नः । अग्ने । पित्राः । उपस्ये । आ । देवः । देवेषु ।

अनवद्य । जागृविः ।

तनूक्तत् । बोधि । प्रमतिः । च । कारवे । त्वं । कल्याण ।

वसु । विश्व । आ । अपिषे ॥ ८ ॥ ।

हे अनवद्य लोपराशिताग्ने देवेषु सर्वेषु मध्ये जागृविर्जाग-
रुक्तत्वं पित्रोर्महत्पितरूपस्याद्यावाप्यव्यवस्थे समोपस्थाने
वर्तमानः तन् नोऽस्माकं तनूक्तत् पुत्ररूपगरीरकारौ भूत्वा
बोधि । दुभ्यज । अनुगृह्णीतः । तथा कारवे कर्मकर्म
यजमानाय प्रमतिश्चानुग्रहप्रदप्रमतिमुक्तश्च भवेति शेषः ।
हे कल्याण अंगनरूपान्ने त्वं विश्वं वसु सर्वमपि धनसोपिषे ।
यजमानार्थमावपसि ॥ उपस्यं सुति स्थः । पा० ३. २. ४. ।
इति तिष्ठतिः काः प्रत्ययः । आता लोप इटि चेत्याकारलोपः ।
अतद्वृत्तादीनां छंदश्चुपसंस्थानमिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं ।
जागृविः । जागृ निद्राक्षये । लृगस्तृजागृभ्यः क्तिन् । उ०
४. ५५. । इति क्तिन् । निन्त्यादायुदात्तत्वं । बोधि । बुध
अवममने । बहुलं छंदसोति शपो लुक् । वा छंदसोति
हेरपितृस्य विकल्पितत्वेन पितृत्वादडित्त्वे सत्यडितश्च । पा०
६. ४. १०३. । इति हेर्धिरादेशः । लघूपधगुणः । धातोरन्त्य-
लोपश्छांदसः । प्रमतिः । मन ज्ञाने । क्षिन्यनुदात्तोपदेशे-
त्यादिनानुनासिकलोपः । प्रकृष्टा मतिर्यस्येति बहुव्रीहौ पूर्व-

पदप्रकृतिस्वरत्वं । अपिषे । टुवप् वीजसंताने । क्वांदसे
लिङि यासः सि । वचिस्त्वपीत्यादिना संप्रसारणपरपूर्वत्वे ।
दिर्भाषहलादिशेषौ । क्वादिनियमादिष्टः ॥

दशमीमृचमाह ॥

त्वमग्ने प्रमतिस्त्वं पितासि नस्त्वं वयस्कृत्तव
जामयो वयं ।

सं त्वा रायः शतिनः सं सहस्रिणः सुवीरं यंति
व्रतपामदाभ्यः ॥ १० ॥

त्वं । अग्ने । प्रमतिः । त्वं । पिता । असि । नः । त्वं ।
वयः । कृत् । तव । जामयः । वयं ।

सं । त्वा । रायः । शतिनः । सं । सहस्रिणः । सुवीरं ।
यंति । व्रतपां । अदाभ्यः ॥ १० ॥

हे अग्ने त्वं प्रमतिरस्यदनुग्रहरूपप्रकृष्टमतिर्युक्तोऽसि ।
तथा त्वं नोऽस्माकं पिता पालकोऽसि । तथा त्वं वयस्कृत् ।
आयुष्यप्रदोऽसि । वयसमुत्पातारस्तव जामयो बंधवः । हे
अदाभ्यं केनाप्यहिंसनोऽप्याग्ने सुवीरं शोभनपुत्रपदुक्तं व्रतपां
कर्मणः पालकं त्वां शतिनः शतसंख्यामुक्ता रायो धनानि
संयंति । सम्प्रक् प्राप्नुवंति । तथा सहस्रिणः सहस्रसंख्याका
रायः संयंति ॥ सुवीरं बहुब्रीहौ गजसुभ्यामित्युत्तरप्रदाती-
दान्तत्वे प्राप्ते वीरवौयौ च । पा० १. २. १२०. । इत्युत्तरप-
दाद्युदान्तत्वं । अदाभ्यः । दभिः प्रकृत्यंतरमस्तीति कीचदाहुः ।
दभेष्टेति वक्तव्यं । पा० ३. १. १२४. ३. । इति ऋत् ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये त्रयस्त्रिंशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

त्वामग्ने प्रथममायुमायवे देवा अकृण्वन्नहुषस्य विशपतिं ।

इलामकृण्वन्ननुषस्य शासनीं पितुर्यत्पुत्रो ममकस्य

जायते ॥ ११ ॥

त्वां । अग्ने । प्रथमं । आयुं । आयवे । देवाः । अकृण्वन् ।

नहुषस्य । विशपतिं ।

इलां । अकृण्वन् । मनुषस्य । शासनीं । पितुः । यत् । पुत्रः ।

ममकस्य । जायते ॥ ११ ॥

हे अग्ने त्वां प्रथमं पुरा देवा आयव आयोर्मनुष्यरूपस्य
महुषसैननाभिकराजविशेषस्यायुं मनुष्यरूपं विशपतिं सेनापति-
मकृण्वन् । कृतवन्तः । तथा मनुषस्य मनोरिलामेतन्नामधेयां
पुत्रीं शासनीं धर्मोपदेशकर्त्रीमकृण्वन् । कृतवन्तः । तथा च
तैत्तिरीयेरान्नायते । इडा वै मानवी यज्ञानुकाशिन्यासीदिति ।
वाजसनेयिनोऽप्येवममनन्ति । प्रयाजानुयाजानां मध्ये मामव-
कल्पय मया सर्वानवाप्यसि काशाग्निं सा मनुमन्वशादिति
यत् शादिति । यद्यदा ममकस्य मदोयस्य द्विरण्यरूपमव-
धिनी यः पितांगिरास्तस्य पितुः पुत्रो जायते । तदानीं हे
अग्ने त्वमेव पुत्ररूप आसीरिति शेषः ॥ आयवे । पठ्यर्थे
चतुर्थी वक्तव्येति चतुर्थी । नहुषस्य । णञ् बन्धने । नक्षिकलि-
ङ्गन्यार्तिलसिभ्य उषच् । उ० ४. ७६. । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं ।
विशपतिं । परादिम्बुदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ।
मनुषस्य । मनेर्निदित्युषच् । निस्त्वादाद्युदात्तत्वं । बहुल-
काद्वृषाभावाः । शासनीं । शिष्यतेऽनयेति शासनी । करणा-
धिकरणयोश्चेति ख्यट् । टिष्ठाणाञ्जित्यादिना । पा० ४. १.

१५.। डीप् । लिखरेणाद्युदात्तत्वं । ममकस्य । ममेद-
मित्यर्थे तस्यैदमित्यणि तवकममकाधिकवचने । पा० ४. ३.
३. । इत्यस्याच्छब्दस्य ममकादेशः । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य
इति वृद्धाभावः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं ॥

द्वादशोऽमृतमाह ॥

त्वं नो अग्ने तव देव पायुभिर्मघोनो रक्ष तन्वश्च वंद्य ।
जाता तोकस्य तनये गवामस्मनिमेषं रक्षमाणस्तव
व्रते ॥ १२ ॥

त्वं । नः । अग्ने । तव । देव । पायुऽभिः । मघोनः । रक्ष ।
तन्वः । च । वंद्य ।

जाता । तोकस्य । तनये । गवां । असि । अग्निऽमेषं ।
रक्षमाणः । तव व्रते ॥ १२ ॥

हे वंद्य वंदनीयाग्ने देव त्वं तव पायुभिस्त्वदीयैः पालनैर्म-
घोनो धनयुक्तास्त्रोऽस्मन् रक्ष । तथा तन्वश्च तनूः पुत्रदेहानपि
रक्ष । तोकस्यास्मदीयस्य पुत्रस्य यस्तनयोऽस्मत्पौत्रादिस्तव
व्रते त्वदीये कर्मण्यनिमेषं निरंतरं रक्षमाणः सावधानो वर्तते
तस्मिन्या गावः संति तासां गवां जाता रक्षकोऽसि । ईदृशस्य
तथास्मद्रक्षणे किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥ मघोनः । अग्निं श्वयुव-
मघोनामतद्धिते । पा० ६. ४. १३३. । इति संप्रसारणं ।
तन्वः । सुपां सुपो भवन्तीति अतो जसादेशः । पूर्वसवर्ण-
दीर्घस्य दीर्घाज्जसि चेति प्रतिषेधः । उदात्तस्वरितयोर्यण-
इति स्वरितत्वं । अग्निं ह्युदात्तयणो जल्पूर्वादिति विभक्त्यु-
दात्तत्वं स्मृतम् ॥

त्रयोदशीसूचमाह ॥

त्वमग्ने यज्यवे पायुरंतरोऽनिषंगाय चतुरक्ष इध्यसे ।

यो रातहव्योऽवृक्काय धायसे कौरेस्त्रिभं त्वं मनसा

वनोषि तं ॥ १३ ॥

त्वं । अग्ने । यज्यवे । पायुः । अंतरः । अनिषंगाय ।

चतुःऽक्षः । इध्यसे ।

यः । रातऽहव्य । अवृक्काय । धायसे । कौरेः । चित् ।

मंत्रं । मनसा । वनोषि । तं ॥ १३ ॥

हे अग्ने त्वं यज्यवे यज्योर्यजमानस्य पायुः पालकः ।
अंतरः समीपवर्ती सन् अनिषंगाय रक्षोभिरसंबन्धाय यज्ञाय
चतुरक्षो दिक्चतुष्टयेऽपीन्द्रियस्थानोर्यज्ज्वालायुक्त इध्यसे ।
दीप्यसे । अवृक्कायाहंसकाय धायसे पोषकाय तुभ्यं रातहव्यो
दत्तहविष्को यो यजमानोऽस्ति । कौरेस्त्रिभस्तुतुरेव मतस्तस्य
संबन्धिनं मंत्रं त्वदोयस्तोत्ररूपं मनसा त्वदोयेन चित्तेन
वनोषि । याचसि ॥ यज्यवे । यजिमनिशुं धीत्यादिना । उ०
३. २०. । यजतेर्युप्रत्ययः । पायुः । कृवापाजीत्यादिना उण् ।
आतो युक् चिण्कृतोः । पा० ७. ३. ३३. । इति युगागमः ।
अनिषंगप्लु । षंज संगे । न विद्यते निषंगोऽस्येति बहुव्रीहौ
नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । चतुरक्षः । चत्वार्यक्षीणि
ज्वालारूपाणि यस्यासौ चतुरक्षः । बहुव्रीहौ सक्थ्यक्षाः ।
पा० ५. ४. ११३. । इति समासांतः षच्प्रत्ययः । चित इत्थं-
तोदात्तत्वं । धायसे । वहिहाधाज्भ्यश्चंदसीत्यसुन् । णिदि-
त्यनुष्ठप्तेरातो युक् चिण्कृतोरिति युगागमः । कौरेः । कृत
संशब्दने । अस्माख्यंतादच इरितीप्रत्यये णिस्तोपे धातोरंत्य-

लोषण्डादसः । मंत्रं । मन्त्रि गुप्तभाषण । पचाद्यच्चि हृषादिषु
पाठादाद्युदात्तत्वं । वनोषि । वनु याचने । तनादिस्तज्भ्य
० उः । प्रत्ययस्वरः ॥

चतुर्दशोऽष्टकमाह ॥

त्वमग्न उरुशंसाय वाघते स्याहं यद्रेक्णः परमं
वनोषि तत् ।

आध्रस्य चित्प्रमतिरुच्यसे पिता प्र पाकं शास्त्रि प्र
दिशो विदुष्टरः ॥ १४ ॥

त्वं । अग्ने । उरुशंसाय । वाघते । स्याहं । यत् ।
रेक्णः । परमं । वनोषि । तत् ।

आध्रस्य । चित् । प्रमतिः । उच्यसे । पिता । प्र । पाकं ।
शास्त्रि । प्र । दिशः । विदुः । ऽतरः ॥ १४ ॥

हे अग्ने त्वमुरुशंसाय बहुभिः स्तोतव्याय वाघते ऋत्विजे
तदुपकारार्थं स्याहं एष्टव्यं परममुत्तमं यद्रेक्णो धनमस्ति
तद्धनं वनोषि । अनुष्ठाता नभतामिति कामयसे । तथा
त्वमाध्रस्य चित् सर्वतो धारणीयस्य पोषणीयस्य दुर्बलस्य
यजमानस्यापि प्रमतिः प्रकृष्टबुद्धियुक्तः पिता पालक इत्य-
भिज्ञैरुच्यसे । तथा विदुष्टरोऽतिशयेनाभिज्ञस्त्वं पाकं शिशुं ।
पोतः पाकोऽर्मको डिभ इत्यभिधानात् । यास्कोऽप्येवमाह ।
पाकः पक्तव्या भवति । नि० ३. १२. । तथाविधं युजमानं
प्रशास्त्रि । प्रकर्षेणानुशिष्टं करोषि । तथा दिशः प्राच्यादिकाः
प्रशास्त्रि । त्वदोयशासनाभावेऽनुष्ठातृणां विभ्रमः स्यात् ।
तथा च श्रूयते । देवा वै देवयजनमध्यवसाय दिशो नः प्राजा-
नक्षिति । स भ्रमो दक्षिणादिगतोऽग्नना निवर्तते । तदपि

तत्रैवान्नातं । पथां स्वस्तिमयजन् प्राचीमेव तथा दिशं प्राजा-
 नसग्निना दक्षिणेति । ऐतरेयिणापि तथैवान्नातं । अथो एनं
 वरमवृणोत मयैव प्राचीं दिशं प्रजानाथाग्निना दक्षिणा-
 मिति ॥ उरुशंसाय । शंसु स्तुतौ । शस्वत इति शंसः । कर्मणि
 घञ् । त्रित्स्वरैणाद्युदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स
 एव शिष्यते । स्याहं स्पृहासंबन्धि । तस्येदमित्यण् । रेवणः ।
 रिचिर् विरेचने । रिचेर्धने घिञ् । ऊ० ४. २००. । इत्यमुन् ।
 चकाराबुडागमः । चजोः कु घिञ्शतोः । घा० ७. ३. ५२. ।
 इति कुत्वं । आप्रस्व । धै ढसौ । आदेच उपदेशेऽगिती-
 त्यात्वं । आतस्योपसर्गे । पा० ३. १. १३६. । इति कप्रत्ययः ।
 शास्त्रि । शासु अनुशिष्टौ । अदादित्वाच्छपो लुक् । सिपः
 पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । पाकं च प्रशास्त्रि दिशश्च
 प्रशास्त्रौत्वत् चार्थो गम्यते । अतश्चादिलोपे विभाषेति प्रथमा
 तिङ्विभक्तिर्न निवृण्यते । विदुष्टरः । विद्वच्छब्दात्तरप्ययस्त्र-
 यादोनि कृदसीति भसंज्ञायां वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं
 परपूर्वत्वं । शासिवसीति षत्वं । तरपः पित्त्वादनुदात्तत्वे वसोः
 स्वरैणाकार उदात्तः ॥

पंचदशीमृषमाह ॥

स्वमग्ने प्रयतदक्षिणं नरं वसेव स्यूतं परि पासि विश्वतः ।

स्वादुक्षन्ना यो वसतौ स्योनक्तजीवयाजं यजते

सोपमा दिवः ॥ १५ ॥

स्वम् । अग्ने । प्रयतऽदक्षिणं । नरं । वसेऽइव ।

स्यूतं । परि । पासि । विश्वतः ।

स्वादुऽक्षद्या । यः । वसती । स्योनऽक्तत् । जीवऽयाजं ।

यजते । सः । उपऽमा । दिवः ॥१५॥

० हे अग्ने त्वं प्रयतदक्षिणं येन यजमानेन ऋत्विग्भ्यो दक्षिणा दत्ता तादृशं नरं पुरुषं यजमानं विश्वतः सर्वतः परिपासि । सम्यक् पालयसि । तत्र दृष्टांतः । स्यूतं निम्बिद्र-
त्वेन सूचिभिः सम्यक् निष्पादितं वर्मेव यथा कवचं युद्धे पालयति तद्वत् । स्वादुक्षद्या स्वादन्नो वसती निवासभूते स्वगृहे स्योनक्तत् अतिथीनां, सुखकारी यो यजमानो जीव-
याजं जीवयजमसहितं यज्ञं यदा जोवनिष्पाद्यं यजते । अनु-
तिष्ठति । स यजमानो दिवः स्वर्गस्थोपना दृष्टांतो भवति ।
यथा स्वर्गोऽनुष्ठातृन्स्रवयति तथा त्वमप्यृत्विगादीनित्यर्थः ॥
स्यूतं । धिवु तंतुसंताने । निष्ठेति क्तः । यस्य विभाषेतोद-
प्रतिषेधः । च्छोः शूडनुनासिके च । पा० ६. ४. १८. । इति
वकारस्त्रोडादेशः । स्वादून्क्षदतीति स्वादुक्षद्या । क्षदतिरत्ति-
कर्मा । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । निस्त्वादाद्यदात्तत्वे
कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं बहुव्रीहौ तु व्यत्ययेन । जीवयाजं ।
जीवा ऋत्विज इज्यंते दक्षिणाभिः पूज्यंतेऽत्रत्यधिकरणे घञ् ।
कुत्वाभावश्छांदसः । यदा जोवैः पशुभिर्याजनं जीवयाजः ।
याजयतेघञ् । षेरनिटीति णिलोपस्याचः परस्मिन्निति स्थानि-
वद्भावाच्चजोः कु घिस्रतोरिति कुत्वाभावः । याथादिस्वरे-
णोत्तरपदांतोदात्तत्वं । सोपमा । सोऽचि लोपे चेत्यादपूरण-
मिति संहितायां सोर्लोपः । दिवः । ऊडिदमिति विभक्ते-
रुदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये चतुस्त्रिंशो वर्गः ॥

इमामग्न इत्यनयानाहिताग्निरात्विज्यं कृत्वा स्वाग्ना-
वाहुतिं जुहुयान् । ऋत्विजो वृषोतेति खंड एवमनाहिताग्नि-
र्गृह्य इमामग्ने शरणिं भीमृषो नः । गृ० सू० १. २३. । इति
सूत्रितं । तामेतां सूक्ते लोडशीमचमाह ॥

इतारग्नें शरणिं भीमृषो न इममध्वानं यमगाम दूरात् ।
आपिः पिता प्रमतिः सोम्यानां भूमिर्वायवस्तृण्यर्त्यानां ॥१६॥
इतां । अग्ने । शरणिं । भीमृषः । नः । इमं । अध्वानं । यं ।
अगामः । दूरात् ।

आपिः । पिता । प्रमतिः । सोम्यानां । भूमिः । वायुः । तृण्यः ।
ऋषिस्तृण्यः । मर्त्यानां ॥ १६ ॥

हे अग्ने त्वं नादध्वानाधिनीमिनामिदानीं संपादितां
शरणिं हिमां व्रतलोपकृपां भीमृषः । अमृषः । तथा त्वदीय-
सेवासग्निस्तृण्यदिहृपां परित्यज्य दूरदूरदेशं यमिममध्वान-
मगास । वयं गतवन्तः । तमपि अमस्मति शेषः । सोम्यानां
सोमार्हाणामतृष्टानृणां मर्त्यानां तमाप्यादिगुणबुक्तोऽसि ।
आपिः । प्रापणीयः । पिता । पालकः । प्रमतिः । प्रकृष्टमनन-
युक्तः । भूमिः । अगमकः कर्मनिबोहक इत्यर्थः । ऋषिस्तृण्यः ।
दर्शनकाशे । अगुजिष्टकृपा प्रत्यक्षो भवतीत्यर्थः ॥ शरणिं ।
श हिमः । यामित्यस्मादौणादिकोऽन्दिप्रत्ययः । भीमृषः । सृष
तितिच्चायां । अस्मासी चान्द मुनि नामे नित्यं छंदसौत्पुधा
ऋकारस्य ऋकारादेयः । णिलोपदिर्भाषहृत्वादिशेजोरदध्य-
सन्त्यहावेत्यदौर्वत्वानि । तिङ्ङितिङ्ङ इति तिच्चातः । अगाम ।
गृह्णन्ती । इणो गा लुङि । पा० २. ४. ४५. । इति गादेशः ।
गतिस्थेति सिचो लुक् । अडागम उदात्तः । भूमिः । अमुं अम-

वस्थाने । अग्नेः संप्रसारणं च । उ० ४. १२२. । इतीग्रत्ययः ।
संप्रसारणे परपूर्वत्वं । इगुपधात्किदित्यनुवृत्तेः कित्वाहुपप्रति-
षेधः । नित्वादाद्युदात्तत्वं ॥

सप्तदशीयचमाह ॥

मनुष्वदग्ने अंगिरस्त्वदंगिरो ययातिवत्सदग्ने पूर्ववच्छुचै ।
अच्छ याहि वा वहा देव्यं जनमा सादय बर्हिषि यच्चि च
प्रियं ॥ १७ ॥

मनुष्वत् । अग्ने । अंगिरस्वत् । अंगिरः । ययातिवत् ।
सदग्ने । पूर्ववत् । शुचै ।

अच्छ । याहि । वा । वहा । देव्यं । जनं । आ । सादय ।
बर्हिषि । यच्चि । च । प्रियं ॥ १७ ॥

हे शुचै शुद्धियुक्तंगिरः । अंगनशील । वृषिरादानाय तच्च
तच्च गमनशीलान्ते । अच्छाभिसुप्तोऽग्ने सदग्ने देवयजनदेशे
याहि । गच्छ । तत् । अयातीदृशताः । मनुष्वत् । यथा मनु-
रनुष्ठानदेशे गच्छन्ति । अंगरस्वत् । यथा चांगिरा गच्छति ।
ययातिवत् । यथा ययातिर्नाम राजा गच्छति । पूर्ववत् । अन्ये
च पूर्वपुरुषा यथा गच्छन्ति । यथा मन्वादी यज्ञे गच्छन्ति
तद्वत् । अथवा मन्वादीनां यज्ञे यथा त्वं गच्छसि तद्वत् ।
गत्वा च देव्यं देवतामसूदरूपं जनमावहा । अस्मिन्मन्त्रे नय ।
अनीय बर्हिषास्तोत्रं दर्भं आमादय । तान्देवानुपवेशय ।
उपवेश्य च प्रियमभीष्टं हविर्वाचि च । देहि ॥ मनुष्वत् ।
तेन तुल्यमिति प्रथमार्थं वा तत्र तस्येति पदार्थं वा वतिः ।
प्रा० ५. १. १२५. १२६. । अयस्मयपदत्वेन भत्वादुत्पादा-
भावः । प्रत्ययस्वरः । एवमंगिरस्वादित्यादिषु । वहा । इत्यो-

ऽतस्त्रिङ इति संहितायां दौर्घः । यत्ति । लोटि बहुलं कृदं
सीति शपो लुक् । सेर्धपिञ्चेति हेरभावश्छांदसः । षत्वकत्वे ॥

साग्निचयने क्रतावुषासंभरणीयायामिष्टावग्नेर्ब्रह्मखृतः
परोनुवाक्यैतेनाग्न इत्येषा । दशपूर्णमासाभ्यामिष्टेति खंड
एतेनाग्ने ब्रह्मणा वावृधस्व ब्रह्म च ते जातवेदो नमश्च । आ०
४. १. । इति सूत्रितं । तामेतां सूक्तोऽष्टादशौमृचमाह ॥

एतेनाग्ने ब्रह्मणा वावृधस्व शक्ती वा यत्ते चक्रम
विदा वा ।

उत प्र णेश्वभि वस्यो अस्मान्त्सं नः सृजं सुमत्या
वाजवत्या ॥ १८ ॥

यतेन । अग्ने । ब्रह्मणा । वावृधस्व । शक्ती । वा । यत् । ते ।
चक्रम । विदा वा ।

उत । प्र । नेषि । अभि । वस्यः । अस्मान् । सं । नः । सृजं ।
सुऽमत्या । वाजऽवत्या ॥ १८ ॥

हे अग्ने । एतेनास्मत्प्रयुक्तेन ब्रह्मणा मंत्रेण वावृधस्व ।
अभिवृद्धो भव । शक्ती वा विदा वा । अस्मदीयशक्त्या चास्मे-
दीयज्ञानेन च । ते तव यत्स्तोत्रं चक्रम । वयं कृतवन्तः ।
एतेन ब्रह्मणेति पूर्वत्वान्वयः । उत अपि चास्माननुष्ठातन्
वस्यो वसुमत्तत्त्वलक्षणं अयः प्रणेषि । प्रकर्षेण प्रापय ।
नोऽस्मान्वाजवत्या प्रभूतान्नयुक्तया सुमत्यानुष्ठानविषयया
शोभनबुद्ध्या सृज । संयोजय ॥ वावृधस्व । वृधु वृद्धौ ।
लित्यङागमः । बहुलं कृदसोति शपः श्चः । द्विर्भावहलादि-
शिषोरदत्वानि । अभ्यासस्य संहितायां दौर्घश्छांदसः । शक्ती ।
सुपां सुबुगित्यादिना तृतीयायाः पूर्वसवर्णदौर्घत्वं । क्तिनो

निर्व्विदाद्युदात्तत्वं । विदा । सावेक्यच इति तृतीयाया
उदात्तत्वं । नेषि । णीञ् प्रापणे । 'बहुलं कृदसीति शपो
लुक् । उपसर्गादसमास इति णत्वं । सुमत्या । मन्क्त्तिनित्या-
दिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं प्रथमाध्याये प्रयोजितं । उदात्तयणो
ह्रस्वपूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये पञ्चविंशो वर्गः ॥

इंद्रस्य नु वीर्याणीति पञ्चदशचं द्वितीयं सूक्तं । आंगिरसो
हिरण्यस्तूप ऋषिः । विष्टुप कंदः । इंद्री देवता । इंद्रस्य
पंचोनेत्यनुक्रमणिका । अग्निष्टोमे माध्यंदिने सवने निष्के-
वत्यशस्त्र इंद्रस्य नु वीर्याणीति निविद्वानौयं सूक्तं । निष्के-
वत्यस्येति खंडे इंद्रस्य नु वीर्याणीत्येतस्मिन्नैद्रीं निविदं
दध्यात् । आ० ५. १५. । इति ॥ विषुवत्यपि तस्मिन् शस्त्र
एतद्विनियुक्तं । विषुवान्दिवा कीर्त्य इति खंडे सूक्तितं । इंद्रस्य
नु वीर्याणीत्येतस्मिन्नैद्रीं निविदं शस्त्रा । आ० ८. ६. । इति ॥
महाव्रते निष्केवत्यप्येतदेव विनियुक्तं । राधंतरो दक्षिणः
पक्ष इति खंडे चतस्रः सती षड् बृहतीः करोतींद्रस्य नु
वीर्याणि प्रवोचमिति ॥ तत्र प्रथमासृचमाह ॥

इंद्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचं यानि चकार प्रथमानि वज्री ।

अहन्नहिमन्वपस्ततर्दं प्र वक्षणा अभिनत्पर्वतानां ॥ १ ॥

इंद्रस्य । नु । वीर्याणि । प्र । वोचं यानि । चकार ।

प्रथमानि । वज्री ।

अहन् । पर्वि । अनु । अपः । ततर्दं । प्र । वक्षणाः ।

अभिनत् । पर्वतानां ॥ १ ॥

वक्षी वक्ष्युक्त इन्द्रः प्रथमानि पूर्वसिद्धानि मुख्यानि
 वीर्याणि पराक्रमयुक्ताणि कर्माणि चकार । तस्येन्द्रस्य तानि
 वीर्याणि नु क्षिप्रं प्रववौमि । कानि वीर्याणीति तदुच्यते ।
 अहिं मेघमहन् । हतवान् । तदेतदेकं वीर्यं । अमु पश्चादपि
 जलानि ततर्द । हिंसितवान् । भूमौ निपातितवानित्यर्थः ।
 इदं द्वितीयं वीर्यं । पर्वतानां संबन्धिनीर्वक्षणाः प्रवहणशौला
 नदोः प्राभिनत् । भिन्नवान् । कूलद्वयकर्षणेन प्रवाहितवानि-
 त्यर्थः । इदं तृतीयं वीर्यं । एवमुत्तरद्वापि द्रष्टव्यं ॥ वीर्याणि ।
 मूर वीर विक्रांती । ख्यतादचो यदिति यत् । णेरनिटोति
 णिलोपः । तितस्वरितमिति स्वरितत्वं । यतोऽनाथ इत्याद्यु-
 दात्तत्वं न भवति । आद्युदात्तत्वे हिं शुशब्देन बहुव्रीहा-
 बाद्युदात्तं इच्छंदसीत्यनेनैवोत्तरपदाद्युदात्तत्वस्य सिद्धत्वाद्दी-
 र्ववीर्यं चेति पुनस्तद्विधानमनर्थकं स्यात् । अतोऽवगम्यते
 यतोऽनाथ इत्याद्युदात्तत्वं वीरशब्दे न प्रवर्तत इति । अतः
 परिशेषात्तिस्वरितमिति प्रत्ययस्य स्वरितत्वमेव । वोचं ।
 अस्यतिवक्तिव्यातिभ्योऽङिति च्लेसडादेशः । वहुलं कंदस्व-
 माङ्योगेऽपौत्यडभावः । चकार । णलि लिस्वरणेण प्रत्यया-
 तपूर्वस्योदात्तत्वं । यदृत्तयागादनिघातः । अहन् । लङौत-
 सेतीकारलोपे हल्ङ्याबभ्य इति तकारलोपः । अहिं । आङ्-
 पूर्वाङ्तेराङि अहिनिभ्यां ङ्रस्वस्य । उ० ४. १३६. । इत्यौण्-
 प्रत्ययः । आङो ङ्रस्वत्वं च । चशब्देन वेञो ङित् ममाने
 ण्यस्योदात्त इति ङित्वं पूर्वपदोदात्तत्वं चानुक्रियते । ततश्चि-
 लोपे पूर्वपदस्योदात्तत्वं । ततर्द । उद्यदिर् हिंसानादरयोः ।
 तिङ्ङितिङ इति निघातः । वक्षणाः । वक्ष रोषे । क्रधमंङार्ध-

भ्यश्च । पा० ३. २. १५१. इति युच् । चित्स्वरं बाधित्वा
व्यत्ययेन प्रत्ययस्वरः ॥

द्वितीयानुचमाह ॥

अहमहिं पर्वते शिष्याणां त्वष्टास्मै वज्रं स्वयं ततश्च ।
वाय्वा इव धेनवः स्यंदमाना अंजः समुद्रमव जग्मुः आपः ॥२॥
अहन् । अहिं पर्वतं शिष्याणां । त्वष्टा । अस्मै ।
वज्रं स्वयं । ततश्च ।

वाय्वाऽदेव । धेनवः । स्यंदमानाः । अंजः । समुद्रं ।
अव । जग्मुः । आपः ॥ २ ॥

पर्वते शिष्याणां भाषितमहिं मेघमहन् । हतवान् । अस्मा
इन्द्राय स्वयं सुष्ठु, प्रेरणीयं यद्वा शब्दनीयं स्तुत्यं त्वष्टा विश्व-
कर्मा वज्रं ततश्च । तनूकृतवान् । तेन वज्रेण मेघे भिन्ने सति
स्यंदमानाः प्रसवणशुक्ता आपः समुद्रमंजः सम्यगवजग्मुः ।
प्राप्ताः । तत्र दृष्टान्तः । वाय्वा वत्साग्रप्रति हंभारवोपेता
धेनव इव । यथा धेनवः सहसा वत्सगृहे गच्छति तद्वत् ॥
शिष्याणां । शिष्य सेवायां । लिटः कानच् । द्विर्भावहला-
दिशेषेयङादेशाः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । स्वयं । ऋ गतौ ।
अस्मात्सु, पूर्वादृहलोर्ण्यदिति ण्यत् । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य
इति वृत्त्यभावः । यद्वा स्तु शब्दोऽपरापयोरित्यस्मात् स्थिति
पूर्ववद्वृत्त्यभावः । तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं । वाञ्छन्ते इति
वाय्वाः । वायु शब्दे । स्क्रायितंचौत्यादिना रक् । जग्मुः ।
उसि गमहनेत्यपधालोपः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

वृषायमाणोऽवृणीत सोमं त्रिकद्रुकेष्वपिबत्सु तस्य ।

आ सायकं मघवा दत्त वज्रमहन्नेनं प्रथमजामहीनां ॥ ३ ॥

वृषायमाणः । अवृणीत । सोमं । त्रिऽकद्रुकेषु । अपिबत् ।
सुतस्य ।

आ । सायकं । मघवा । अदत्त । वज्रं । अहन् । एनं ।

प्रथमऽजां । अहीनां ॥ ३ ॥

वृषायमाणो वृष इवाचरन्निद्रः सोममवृणीत । हतवान् ।
त्रिकद्रुकेषु । ज्योतिर्गौरायरित्येतन्नामकास्त्रयो यागास्तिकद्रुका
उच्यन्ते । तेषु सुतस्याभिषुतस्य सोमस्यांशमपिबत् । पीतवान् ।
मघवा धनवानिन्द्रः सायकं बंधकं वज्रमादत्त । स्वीकृतवान् ।
तेन च वज्रेणाहीनां मेघानां मध्ये प्रथमजां प्रथमोत्पन्नं
मेघमहन् । हतवान् ॥ वृषायमाणः । वृष इवाचरन् । कर्तुः
क्यङ् सञ्ज्ञोपस्य । पा० ३. १. ११. । इति क्यङ् । अकृत्स्ना-
न्धातुक्योरिति दीर्घः । अदुपदेशाद्वातीरंतोदात्तत्वे क्यङ्ताद्वा-
तीरंतोदात्तत्वं । सायकं । षिञ् बंधने । सिनोतौति सायकः ।
खुल् । लिट्स्वरेणान्युदात्तत्वं । प्रथमजां । प्रथमं जायत इति
प्रथमजाः । जनसनखनक्रमगमो विट् । विडूनोरित्यात्वं ॥

चतुर्थामृचमाह ॥

यदिन्द्राहन्प्रथमजामहीनामाभ्यायिनाममिनाः पीत मायाः ।

आत्सूयं जनयन्ध्यामुषासं तादीत्मा शत्रुं न किला

विवित्से ॥ ४ ॥

यत् । इन्द्र । अहन् । प्रथमऽजां । अहीनां । आत् । मायिनां ।

अमिनाः । प्र । उत । मायाः ।

आत् । सूर्ये । जनयन् । द्यां । उषसं । तादौत्वा । शब्दं ।

न । किल । विविक्ते ॥ ४ ॥

उत अपि च हे इन्द्र यद्यदाहीनां मेघानां मध्ये प्रथमजां
प्रथमोत्पन्नं मेघमहन् । हतवानसि । आत् तदनन्तरं मायिनां
मायोपेतानामसुराणां संबन्धिजौर्मायाः प्रामिनाः । प्रक्षेपेण
नाशितवानसि । अनन्तरं सूर्यसुषासनुषःकालं द्यामाकाशं
च जनयन् उत्पादयन्नावरकंमेघनिवारणेन प्रकाशयन् वर्तसे ।
तादौत्वा तदानौमावरकांधकाराभावाच्छब्दं घातकं वैरिणं न
विविक्ते किल । त्वं न लब्धवान्स्वतु ॥ अहन् । हन्तेर्लङि
हलङ्गाबभ्य इति सिलोपः । अडागम उदात्तः । यद्वृत्तयोगाद-
निघातः । मायिनां । मायाशब्दस्य ब्रौह्मादिषु पाठाद्भी-
ष्मादिभ्यश्च । पा० ५. २. ११६. । इति मत्वर्थीय इनिः ।
अमिनाः । मौञ्जं हिंसायां । क्रैथादिकः । मीनातेर्निगमे ।
पा० ७. ३. १७. । इति ऋस्त्वत्वं । तादौत्वा । तदानौमित्यस्य
पृषोदरादित्वाङ्गविपर्ययः । किल । निपातस्येति दौघेत्वं ।
विविक्ते । विट् लामे । क्रादिनियमाग्रास इट् व्यत्ययेन न
भवति ॥

पंचमोऽङ्कमाह ॥

अहन्त्वं हततरं व्यंसमिन्द्रो वज्रेण महता वधेन ।

स्कांधांसीव कुलिशेना विवृक्णाहिः शयत

उपपृक्पृथिव्याः ॥ ५ ॥

अहन् । हतं । हततरं । विऽधंसं । इन्द्रः । वज्रेण ।

महता । वधेन ।

स्कंधांसिऽव । कुलिशेन । विऽवृक्णा । अहिः ।

शयते । उपऽपृक् । पृथिव्याः ॥ ५

ययसिन्द्रा वज्रेण संपादितो यो महान्वधस्तेन वज्रेण
 वृत्रतरमतिशयेन त्वेनावासावरकसंधकाररूपं । यद्वा वृत्रैराव-
 रणः सर्वाञ्छ्रुतवृत्तसि तं वृत्रमेतन्नामकमसुरं व्यंसं विगतांसं
 क्षिन्नबाहुयथा भवति तथाहन् । हतवान् । अंसच्छेदने दृष्टांतः ।
 कुलिशेन कुठारेण विवृक्णा विशेषतश्छिन्नानि स्कंधांसौव ।
 यथा वृक्षस्कंधाच्छिन्ना भवन्ति तद्वत् । तथा सत्यहिवृत्रः
 पृथिव्या उपर्युपपृक् सामोप्यन संपृक्तः शयते । शयनं करोति ।
 क्षिन्नकाष्ठवद्भूमौ पततात्यर्थः ॥ वृत्रतरं । हतु वर्तने ।
 स्फायितंचोत्यादिना भावे रक्प्रत्ययांतो वृत्रशब्दः । वृत्रेणाव-
 रणन सर्वं तरतीति वृत्रतरः । तरते पचाद्यच् । परादि-
 च्छंदसि बहुलमित्युत्तरपद्माद्युदात्तत्वं । तरपि तु व्यत्ययेन ।
 व्यंसं । बहुलोहौ पूर्वपदप्रज्ञातिस्वरत्व उदात्तस्वरितयोर्दण इति
 स्वरितत्वं । वधेन । हनश्च यध इति भावेऽच् । तत्संनियोगेन
 धातावधादेशः । स चांतादात्तः । अत्यस्याकारस्यातो लोप
 इति लोप उदात्तनिर्वातस्वरिण प्रत्ययस्योदात्तत्वं । विवृक्णा ।
 आत्रश्चु छेदने । कर्माणि निष्ठा । यस्य विभाषितोऽप्रतिषेधः ।
 आदितश्च । पा० ८, २, ४५ । इति परत्वान्निष्ठानत्वं । ततो
 ब्रह्मभस्जेति षत्वे प्राप्ते निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययेऽङ्घ्रिषु सिद्धौ
 वक्तव्यः । पा० ८, २, ६, ६ । इति नत्वस्य सिद्धत्वेन च्छल्प-
 रत्वाभावात् षत्वं न भवति । कुत्वे तु कर्तव्यं तदसिद्धमेव ।
 पा० ८, २, १ । इति चोः कुरिति कुत्वं । शिच्छंदसि बहुल-
 मिति शिर्लोपः । गतिरनंतर इति गतेः प्रज्ञातिस्वरत्वं । शयते ।

बहुलं कंदसोति शपो लुगभावः । पृथिव्याः । उदात्तयणो
हृत्पूर्वादिति विभक्तोऽदात्तत्वं ।

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये षट्त्रिंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

अयोद्धेव दुर्मद आ हि जुह्वे महावीरं तुविबाधमृजोषं ।
नातारौदस्य समृतिं वधानां सं रुजानाः पिपिषे
इंद्रशत्रुः ॥ ६ ॥

अयोद्धाऽइव । दुःऽमदः । आः । हि । जुह्वे । महाऽवीरं ।
तुविऽबाधं । ऋजोषं ।

न । अतारौत् । अस्य । संऽमृतिं । वधानां । सं ।
रुजानाः । पिपिषे । इंद्रऽशत्रुः ॥ ६ ॥

दुर्मदो दुष्टमदोर्पेतो दर्पयुक्तो हृत्तोऽयोद्धेव योद्धृरहित
इवेन्द्रं जुह्वे हि । आहृतयान्खलु । कौटुशमिंद्रं । महावीरं ।
गुणैर्महान्भूत्वा शौर्योपेतं । तुविबाधं । बहुनां बाधकं ।
ऋजोषं । शत्रूणां भार्जकं अस्थेष्टशस्त्रैश्च संवर्धनीये । त्व-
वधाः संति तेषां वधानां समृतिं संगमं नातारौत् । पूर्वोक्तो
दुर्मदसूरीतुं नाशक्रौत् । इंद्रशत्रुः । इंद्रः शत्रुर्वातको यस्य
हृत्तस्य तादृशो हृत् इन्द्रेण हृतो नदीषु पतितः सन् रुजाना
नदीः संपिपिषे । सम्यक् पिष्टवान् । सर्वान् लोकानाद्युत्पत्तो
हृत्तदेहस्य पातेन नदीनां कूलानि तत्रत्यप्राधानादिकं च
चूर्णीभूतमित्यर्थः ॥ अयोद्धा इव । न विद्यते योद्धास्येति
बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । समासांतविधे-
रनित्यत्वान्नद्यतश्च । पा० ५. ४. १५३. इति कबभावः ।

मुह । ह्रज् स्पर्शायां शब्दश्च । अभ्यस्तस्य च । पा० ६.
 १. ३३. । इति संप्रसारणं । उवडादेशाभावश्छांदसः । यद्वा
 छंदस्युभयथेतिः सार्वधातुकसंज्ञायां हुश्चोः सार्वधातुके । पा०
 ६. ४. ८७. । इति यणादेशः । अत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा
 लक्षानुरोधान्नाश्रीयते । इतरथा ह्याजुह्वान इत्यादिषु यणा-
 देशो न स्यात् । न चैवं सति सातये हुवे वामित्यादावपि
 तथा स्यादिति । वाच्यं । अनेकाच्त्वाभावात् । अनेकाच इति
 हि तत्रानुवर्तते । प्रत्ययस्वरणांनोटात्तत्वं । हि चेति निघात-
 प्रतिषेधः । महावीरं । महांश्यामौ वीरस्य महावीरः । आन्म-
 ज्ञतः । पा० ६. ३. ४६. । इत्यात्वं । तुविबाधं । बाध
 विलाडने । तुवौन्प्रभूतान्वाधत इति तुविबाधः । पचाद्यच् ।
 क्तदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सम्रतिं । तादी चेति गतेः प्रकृति-
 स्वरत्वं । रुजानाः । रुजो भंगे । रुजंति कूलानीति रुजाना
 नद्यः । रुजाना नद्यो भवंति रुजंति कूलानि । नि० ६. ४. १
 इति यास्कः । व्यत्ययेन शानच् । तदादिभ्यः शः । नुमभाक्-
 श्छांदसः । अदपदेशान्नसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः ।
 पिपिषे । पिष संचूर्णने । व्यत्ययेन लिट् । इंद्रशत्रुः । बहुव्रीहौ
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

अपादहस्तो अष्टतन्यदिंद्रमास्य वज्रमधि सानौ जघान ।
 वृणो वध्निः प्रतिमानं बुभूषन्पुरुषा वृत्रो अशयद्वास्तः ॥७॥
 अपात् । अहस्तः । अष्टतन्यत् । इंद्रं । आ । अस्य ।
 वज्रं । अधि । सानौ । जघान ।

वृष्णः । वध्निः । प्रतिऽमानं । बुभूषन् । पुरुऽन्वा । वृत्रः ।

अशयत् । विऽअस्तः ॥ ७ ॥

अपाहञ्जेण छिन्नत्वात्पादरहितः । अहस्तो हस्तरहितो
वृत्र इन्द्रमुद्दिश्यापृतन्यत् । पृतनां युद्धमैच्छत् । द्वेषाधिक्येन
बहुधा विद्मोऽपि युद्धं न परित्यक्तवानित्यर्थः । अस्य हस्त-
पादहीनस्य वृत्रस्य सानी पर्वतसानौ पर्वतसानुसदृशे पीड-
स्कंधेऽध्वपरि वज्रमाजघान । इन्द्र आभिमुख्येन प्रक्षिप्तवान् ।
अशक्तस्यापि युद्धेच्छायां दृष्टान्तः । वध्निश्छिन्नमुष्कः पुरुषो
वृष्णो रेतःक्षेचनसमर्थस्य पुरुषांतरस्य प्रतिमानं सादृश्यं
बुभूषन् । प्राप्तुमिच्छन् यथा न शक्नोति तद्वदयमिति शेषः ।
स वृत्रः पुरुषा बहुष्ववयवेषु व्यस्तो विविधं क्षिप्तस्ताडितः सन्
अशयत् । भूमौ पतितवान् ॥ अपात् । बहुतोद्गौ पादशब्द-
स्यांत्यलोपश्छांदसः । अहस्तः । बहुव्रीहौ नञ्समुदाभित्यु-
त्तरपदांतोदात्तत्वं । अपृतन्यत् । 'सुप आत्मनः क्यच् । कथ्य-
ध्वरपृतनस्येत्यंत्यलोपः । बुभूषन् । साने अपात्पुलोश्च । पा०
७. २. १२. । इतौट्प्रतिषेधः । पुरुषा । द्विषन्मुख्यपुरुषपुरु-
मर्त्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलं । पा० ५. ४. ५६. । इति
सप्तम्यर्थे त्राप्रत्ययः । अशयत् । व्यत्ययेन परस्मैपदं । बहुलं
कुंदमौति शपो लुगभावः । व्यस्तः । अतु क्षेपण इत्यस्मात्क-
र्मणि क्तः । यस्य विभाषेतौट्प्रतिषेधः । गतिरनंतर इति गतं
प्रकृतिस्वरत्वं । संहितायामुदात्तस्वरितयोर्ग्रहण इति परस्मैनु
दात्तस्य स्वरितत्वं ॥

अष्टमीमचमाह ॥

नदं न भिन्नममुया शयानं मनो रुहाणा अति यंत्वापः ।

याश्चिद्वृत्रो महिना पर्यतिष्ठत्तासामहिः पत्सुतःशोर्बभूव ॥ ८ ॥

नदं । न । भिन्नं । अमुया । शयानं । मनः । रुहाणाः ।

अति । यंति । आपः ।

याः । चित् । वृत्रः । महिना । परिऽअतिष्ठत् । तासां ।

अहिः । पत्सुतऽग्नीः । बभूव । ८ ॥

अमुयामुद्यां पृथिव्यां शयानं पतितं मृतं वृत्रमापो जलान्वतियंति । अतिक्रम्य गच्छंति । तत्र दृष्टान्तः । भिन्नं बहुधाभिन्नकूलं नदं न । सिंधुमिव । तथा वृष्टिकाले प्रभूता आपो नद्याः कूलं भित्वातिक्रम्य गच्छंति तद्वत् । कीदृश आपः । मनो रुहाणाः । नृणां चित्तमारोहन्त्यः । पुरा वृत्रे जीवति सति तेन निरुद्धा मेघस्थिता आपो भूमौ वृष्टा न भवंति । तदानीं नृणां मनः खिद्यते । मृते तु वृत्रे निरोधरहिता आपो वृत्रशरीरमुत्तंध्य प्रवर्हन्ति । तदा वृष्टिलाभेन तु मनुष्यास्तुष्यन्तीत्यर्थः । तदेतदुत्तरादेन स्पष्टीक्रियते । वृत्रो जीवनदशायां महिना स्वकीयेन महिम्ना याश्चिद्या एव मेघगता आपः पर्यतिष्ठत् । परिवृत्य स्थितवान् । अहिर्वृत्रो मेघस्तासामपां पत्सुतःशोः पादस्थधाशयानो बभूव । यद्यप्यपां पादो नास्ति तथाप्यद्भिर्वृत्रस्याभिलक्षितत्वात्पादस्थधाशयानमुपपद्यते ॥ भिन्नं । रदाभ्यां निष्ठातोः षः । पा० ८. २. ४२. । इति नत्वं । अमुया । सुपां सुलुगिति सप्तम्या याजादेशः । शयानं । शौङः सार्वधातुके गुणः । पा० ७. ४. २१. । धातोर्ङित्वात्सार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । रुहाणाः । रुह

वोजजन्मनि प्रादुर्भावे । व्यत्ययेन शानच् । कर्तरि शप्ति प्राप्ते
 व्यत्ययेन शः । अनित्यमागमशासकमिति वचनान्मुगभावः ।
 अदुपदेशाल्लसावेधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरं प्राप्ते व्यत्ययेन
 धातुसारः । महिना । मह पूजश्यां । इन्सवेधातुस्य इतीन्प्र-
 त्ययः । व्यत्ययेन विभक्त्युदात्तत्वं । यद्वा महिना महिन्ना ।
 महच्छब्दस्य पृथ्वादिषु पाठात्तस्य भाव इत्येतास्मिन्नर्थे पृथ्वा-
 दिभ्य इमानिज्वतोमनिच्प्रत्ययः । टेरिति टिलोपः । चित
 इत्यंतादात्तत्वं । तृतीयैकवचनेऽस्तीति सत्युदात्तान्वृत्तिस्वरेण
 तस्योदात्तत्वं । मकारलोपश्छांदसः । पत्युतःशैः । पादस्याधः
 शेन इति पत्युतःगाः । क्षिप् चेति क्षिप् । तसि पठनित्या-
 दिना पादगद्यस्य पदादेशः । शस्त्रभृतिस्त्वांत प्रभृतिशब्दः
 प्रकारवचन इति श्लादोषणोत्पत्त्यापि दाषनादेशो भवति ।
 पा० ६. १. ६३. इत्युक्तवान् । मध्ये सु इति शब्दोपजन-
 श्छांदसः । यद्वा पादगद्यस्य सप्तमोवहुवचने पदादेशे कृत
 इतराभ्याऽपि दृश्यन्ते । पा० ५. ३. १४. इति सप्तम्यर्थे
 तसिल् । लुगभावश्छांदसः ॥

नवमोऽष्टकमाह ॥

नीचावया अभवद्वृत्तपुत्रैर्द्रा अस्या अव वधर्जभार ।
 उतरा सूरधरः पुत्रः आसीद्वानुः शये सहवत्सा न धेनुः ॥८॥
 नीचाऽवयाः । अभवत् । वृत्तपुत्रा । इंद्रः । अस्याः । अव ।
 वधः । जभार ।
 उत्तरा । सूरः । धरः । पुत्रः । आसीत् । दानुः । शयी ।
 सहवत्सा । न । धेनुः ॥ ८ ॥

हवपुत्रा हवः पुत्रो यस्या मातुः सेयं माता हवपुत्रा
 नौचावया न्यग्भावं प्राप्ता इताभवत् । पुत्रं प्रहाराद्भक्षितं
 पुत्रदेहस्योपरि तिरस्त्रो पतितवतीत्यर्थः । तदानौमयमिन्द्रो-
 ऽस्या मातुरवाधोभागे हवस्यापरि वधो हननसाधनमायुधं
 जभार । प्रहृतवान् । तदानौ सूर्मतोत्तरोपरिस्थितासीत् ।
 पुत्रस्वधाभागस्थित आसीत् । सा च दानुर्दानवौ हवमाता
 शये । मृता शयनं कृतवतीति तत्र दृष्टांतः । धेनुर्लोकप्रसिद्धा
 गौः सहवत्सा न । यथा वत्ससंहिता शयनं करोति तद्वत् ॥
 नौचावयाः । वेति खादतीति वयो बाहुः । औणादिकोऽसि-
 प्रत्ययः । न्यचौ वयसौ यस्याः सा नौचावयाः । न्यचशब्दादुत्त-
 रस्या विभक्तेः सुपां सुपां भवंतीति हतौयैकवचनादेशः । अच
 इत्यकारस्यापि चाधिति दौर्घ्यत्वं । अचेच्छंदस्यसर्वनामस्थान-
 मिति तस्योदात्तत्वं । समासे लुगभावश्छांदसः । बहुव्रीहौ
 पूर्वपदप्रकर्षात्स्वरत्वं । यदा नौचौ निज्जष्टौ वयसौ यस्याः सा ।
 पूर्वपदस्य दौर्घ्यश्छांदसः । वधः । हन्यतेऽनेनेति वधः । असुनि
 हन्तेर्वधादेशः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । जभार । हव्यहोर्भ इति
 भत्वं । सूः । षूङ् प्राणिगर्भविमोचने । सूते गर्भे विमुंचतीति
 सूर्मता । क्षिप् चेति क्षिप । दानुः । दो अवखंडने ।
 दाभाभ्यां नुः । उ० ३. ३२. । शये । लटि लोपस्त आत्मने-
 पदेषु । पा० ७. १. ४. १. । इति तलोपः । शौङः सार्वधातुक
 इति गुणेऽयादेशः ॥

दशमीमृचमाह ॥

अतिष्ठन्तोनामनिवेशनानां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरं ।

हवस्य निष्णं वि चरन्त्यापो दौर्घ्यं तम आशयदिद्रशत्रुः ॥१०॥

अतिष्ठन्तीनां । अनिवेशनानां । काष्ठानां । मध्ये ।

निऽहितं । शरीरं ।

• ह्रस्वः । निष्णः । वि । चरन्ति । आपः । दीर्घः । तमः ।

आ । अशयत् । इन्द्रशत्रुः ॥ १० ॥

ह्रस्वः शरीरमापो विचरन्ति । विशेषेणोपर्याक्रम्य प्रव-
हन्ति । कोट्टशं शरीरं । निष्णः । निर्नामधेयं । अस्मिन् मन्त्रेण
शूढत्वात्तदोयं नाम न केनापि ज्ञायते । एतदेव स्पष्टौक्रियते ।
काष्ठानामपां मध्ये निहितं निक्षिप्तं । कोट्टशानां काष्ठानां ।
अतिष्ठन्तीनां । स्थितिरहितानां । अनिवेशनानां । उपवेशन-
रहितानां । प्रवहणस्वभावत्वादेतासां मनुष्यवन्न कापि स्थितिः
संभवति । इन्द्रशत्रुर्वृत्रो जलमध्ये शरीरे प्रक्षिप्ते सति दीर्घं
तमो दीर्घं निद्रात्मकं मरणं यथा भवति तथाशयत् । सर्वतः
पतितवान् ॥ अतिष्ठन्तीनां । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
अनिवेशनानां । निविशन्त्यस्मिन्निति निवेशनं स्थानं । कर-
णाधिकरणयोश्चेत्यधिकरणे ल्युट् । तद्रहितानां । बहुव्रीहौ
नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । क्रात्वा स्थिताः काष्ठाः ।
पृषोदरादि । निहितं । गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ।
अत्र यास्कः । अतिष्ठन्तीनामनिविशमानानामित्यस्यावराणां
काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरं मेघः । शरीरं शृणातेः शस्त्रा-
तेर्वा । ह्रस्वः निष्णः निर्णामं विचरन्ति विजानन्त्याप इति
दीर्घं द्राघतेस्तमस्तनोतेराशयदाशेतेरिन्द्रशत्रुरिन्द्रोऽस्य शम-
यिता वा शातयिता वा तस्मादिन्द्रशत्रुः । तत्को ह्रस्वो मेघ इति
नैऋत्यास्त्राद्गोऽसुर इत्येतिहासिका । नि० २. १६. । इति ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये सप्तविंशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

दासपत्नीरहिगोपा अतिष्ठन्निरुद्धा आपः पणिनेव गावः ।

अपां बिलमपिहितं यदासीदृत्तं जघन्वां अप तद्ववार ॥ ११ ॥

दासपत्नीः । अहिगोपाः । अतिष्ठन् । निरुद्धाः ।

आपः । पणिनाऽइव । गावः ।

अपां । बिलं । अपिहितं । यत् । आसीत् । दृत्तं ।

जघन्वान् । अप । तत् । ववार ॥ ११ ॥

दासपत्नीः । दासो विश्वोपेक्षपणहेतुर्दृत्तः पतिः स्वामी
यासामपां तदा दासपत्नीः । अत एवाहिगोपाः । अहिर्दृत्तो
गोपा रक्षको यासां ताः । गोपनं नाम स्वच्छंदेन यथा न
प्रवृहति तथा निरोधनं । एतदेव स्पष्टीक्रियते । आपो निरुद्धा
अतिष्ठन्निति । तत्र दृष्टान्तः । पणिनेव गावः । पणिनामकोऽ-
सुरो गा अपहृत्य बिले स्थापयित्वा बिलद्वारमाच्छाद्य यथा
निरुद्धवांस्तथेत्यर्थः । अपां यद्विलं प्रवहणद्वारमपिहितं दृत्तेण
निरुद्धमासीत् । तद्विलं प्रवहणद्वारं दृत्तं जघन्वान् हतवानिन्द्रोऽ-
पववार । अपहतमकरोत् । दृत्तकृतमपां निरोधं परिहृतवान् ।
अत्र यास्कः । दासपत्नीर्दासाधिपत्यो दासो दस्यतेरुपदा-
सयति कर्माख्यहिगोपा अतिष्ठन्नहिना गुप्ताः । अहिरयनादे-
त्यंतरिक्षेऽयमपोतरोऽहिरेतस्मादेवं निर्जसितोपसर्गं आहं-
तौति । निरुद्धा आपः पणिनेव गावः । पणिर्वनिग्भवति पणिः
पणनादनिक् पण्यं नेनेति । अपां बिलमपिहितं यदासीत् ।
बिलं भरं भवति बिभर्तेर्दृत्तं जघ्नवानपववार तदृत्तो दृष्टोतेर्वा
वर्ततेर्वा वर्धतेर्वा यददृष्टोत्तदृत्तस्य दृत्तत्वमिति विज्ञायते ।
यदवर्तत तदृत्तस्य दृत्तत्वमिति विज्ञायते । यदवर्धत तदृत्तस्य

ह्रस्वत्वमिति विज्ञायते । नि० २. १७. । इति ॥ दासपत्नीः ।
 दसु उपपद्ये । दासयतीति दासो ह्रस्वः । पचाद्यच् । चित
 क्त्वंतोदात्तत्वं । दासः पतिर्यासां विभाषा सपूर्वस्य । पा० ४.
 १. ३४. । इति ङीप् । तत्संनियोगेनेकारस्य नकारः । बहु-
 व्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा दासस्य पालयित्रः । पत्या-
 वैश्वर्यं इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अहिगोपाः । गुप् १ रक्षणे ।
 गोपायतीति गोपाः । आयादय आर्द्धधातुके वा । पा० ३. १.
 ३१. । इत्यायप्रत्ययः । ततः 'क्षिप् । अतो लोपः । वेरपृक्त-
 लोपादलि लोपो बलोयानिति पूर्वं यकारलोपः । न चाचः
 परस्मिन्नित्यतो लोपस्य स्थानिवत्त्वं । न पदांतद्विर्वचनेति
 प्रतिषेधात् । अहिर्गोथा यासां । पूर्ववत्स्वरः । निरुद्धाः ।
 रुधिर आवरणे । ऋषस्तथोर्धोऽधः । पा० ८. २. ४०. । इति
 निष्ठातकारस्य धकारः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ।
 जघन्वान् । हंतर्लिटः कसुः । अभ्यासाच्च । पा० ७. ३. ५५. ।
 इत्यभ्यासादुत्तरस्य हकारस्य कुत्वं । क्रादिनियमप्राप्तस्येटी
 विभाषा गमहनेत्यादिना । पा० ७. २. ६८. । विकल्पविधाना-
 दभावः । संहितायां नकारस्य रुत्वानुनासिकावुक्तौ ॥

हादशीमृचमाह ॥

अश्वगो वारो अभवस्तदिन्द्रं सृके यत्त्वा प्रत्यहन्देव एकः ।
 अजयो गा अजयः शूर सोममवासृजः सर्तवे सप्त सिंधून् ॥ १२ ॥
 अश्वगः । वारः । अभवः । तत् । इन्द्र । सृके । यत् । त्वा ।

प्रतिऽअहन् । देवः । एकः ।

अजयः । गाः । अजयः । शूर । सोमं । अव । असृजः ।

सर्तवे । सप्त । सिंधून् ॥ १२ ॥

सृके वज्रे । सृको वृक इति वज्रनामसु पठितत्वात् ।
 देवो दीप्यमानः सर्वायुधकुशल एकोऽद्वितीयो वृत्रो यद्यदा
 त्वा त्वां प्रत्यहन् । प्रतिकूलत्वेन प्रहृतवान् । तत्तदानीं
 त्वमश्वो वारोऽश्वसंबंधी वालोऽभवः । यथाश्वस्य वालोऽना-
 यासेन मच्चिकादौन्निवारयति तद्वद्वृत्रमणयित्वा निराकृत-
 वानित्यर्थः । किंच गाः पणिनापहृतास्त्वमजयः । जितवान् ।
 हे शूर शौर्ययुक्तेन्द्र सोममजयः । जितवान् । तथा च तैत्ति-
 रोयाः । त्वष्टा हतपुत्र इत्यस्मिन्नुपाख्याने समामनन्ति । स
 यज्ञवेशसं कृत्वा प्राप्त हा सोममपिबदिति । सप्त सिंधून् ।
 इमं मे गंग इत्यस्यामृच्यान्नाता गंगाद्याः सप्तसंख्याका नदीः
 सर्तवे सर्तुं प्रवाहरूपेण गंतुमवासृजः । त्वक्तवान् । वृत्रकृतं
 प्रवाहनिरोधं निराकृतवानित्यर्थः ॥ अश्वः । अश्वं भवः ।
 भवे छंदसोति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । वारयति
 दंशमशकानिति वारः । 'पचाद्यच्' । कपिलकादित्वाङ्गत्ववि-
 कल्पः । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । प्रत्यहन् । यद्वृत्तान्नित्यमिति
 निघातप्रतिषेधः । तिङि चोदात्तवतीति गतेरनुदात्तत्वं ।
 अजयः । गा इत्यस्य वाक्यांतरगतत्वात्तदपेक्षयास्य तिङ्ङितिङ्
 इति निघातो न भवति । समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा
 वक्तव्या इति वचनात् । सर्तवे । 'तुमर्थे सेसेनिति तवेनप्रत्ययः ।
 निच्चादाद्युदात्तत्वं ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

नास्मै विद्युन्न तन्यतुः सिषेध न सां मिहमकिरद्वादुनिं च ।
 इन्द्रश्च यद्युधुधाते अहिचोतापरीभ्यो मन्त्रवा वि जिग्ये ॥१३॥

न अस्मै । विद्युत् । न । तन्यतुः । सिषेध । न । यां ।
मिहं । अकिरत् । क्कादुनिं । च ।

इन्द्रः । च । यत् । युयुधाते इति । अहिः । च । उत ।
अपरीभ्यः । मघवा । वि । जिग्ये ॥ १३ ॥

इन्द्र निषेधं वृत्रो यान्विद्युदादीन्मायया निर्मितवान् ते
सर्वेऽप्येनं निषेधुमशक्ताः । सोऽयमर्थोऽनेन मंत्रेषोच्यते ।
अस्मै इन्द्रार्थं निर्मिता विद्युज्ज सिषेध । इन्द्र न प्राप्नोत् । तथा
तन्यतुर्गर्जनं यां मिहं सेचनं यां वृष्टिमकिरत् । वृत्रो विजित-
वान् । सापि वृष्टिनं सिषेध । क्कादुनिं चाशनिमपि यां वृत्तः
प्रयुक्तवान् सापि न सिषेध । इन्द्रश्चाहिषेन्द्रवृत्राबुभावपि यद्यदा
युयुधाते । युद्धं कृतवन्तौ । दक्षिणीं विद्युदादयो न प्राप्ता इति
पूर्वत्वान्वयः । उत अपि च मघवा धनवानिन्द्रोऽपरीभ्योऽ-
पराभ्योऽन्यासामपि वृत्रनिर्मितानां मायानां सकाशाद्दि-
जिग्ये । विशेषेण जितवान् ॥ सिषेध । षिधु गत्यां । मिहं ।
मिह सेचने । मेहति सिंचतीति मिट् वृष्टिः । क्किप् चेति
क्किप् । अकिरत् । कृ विक्षेपे । तुदादिभ्यः शः । ऋत इक्षातो-
रितीत्वं । अडागम उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । युयुधाते ।
यध संप्रहारे । लिटि प्रत्ययस्वरः । जिग्ये । सन्निटोर्जेः । पा०
७. ३. ५७. । इत्यभ्यासादुत्तरस्य जकारस्य कुत्वं ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

अहेर्यातारं कमपश्य इन्द्र हृदि यत्ते जघ्नुषो भौरगच्छत् ।

नव च यन्नवतिं च स्रवंतीः श्येनो न भीतो अतरो

रजांसि ॥ १४ ॥

अहेः । यातारं । कं । अपश्यः । इन्द्र । हृदि । यत् ।

ते । जघ्नुषः । भीः । अगच्छत् ।

नव । च । यत् । नवतिं । च । स्रवंतीः । श्येनः । न ।

भीतः । अतरः । रजांसि ॥ १४ ॥

हे इन्द्र जघ्नुषो हृत् हतवतस्तव हृति चित्ते यद्यदि
भीरगच्छत् । न हतवानस्मीति बुध्या भयं प्राप्नुयात् ।
तर्ह्यहेर्वृत्रस्य यातारं हंतारं कमपश्यः । त्वत्तोऽन्यं कं पुरुषं
दृष्टवानसि । तादृशस्य पुरुषांतरस्याभावान्मा भूत्तव भयमि-
त्यर्थः । यद्यस्मात्कारणात्त्वं नव च नवतिं च स्रवंतीरेकोन-
शतसंख्याकाः प्रवहंतौर्नदौः प्राप्य रजांसि तत्रत्यान्युदकान्य-
तरः । तीर्ष्वानसि । तत्र दृष्टांतः । श्येनो न । श्येननामको
बलवान्पक्षीव दूरगमनात्तव भयमासीदिति गम्यते । तन्नयं
मा भूदित्यभिप्रायः । तच्च दूरगमनं ब्राह्मणे समास्नातं । इन्द्रो
वै हृत् हत्वा नास्तृषीति मन्यमानः पराः परावतोऽगच्छति ।
तैत्तिरीयाद्यामनंति । इन्द्रो हृत् हत्वा परां परावतमवगच्छ-
दपराधमिति स मन्यमान इति ॥ हृदि । पृष्टमित्यादिना
हृदयशब्दस्य हृदादेशः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं ।
जघ्नुषः । इति लिटिः क्लृप्तः । षष्ठ्येकवचने वसो संप्रसारणमिति
संप्रसारणपरपूर्वत्वे । शासिवसिघंसौनां चेति षत्वं । न च
षत्वतुकोरसिद्धः । पा० ६. १. ८६. । इत्येकादेशस्यासिद्धत्वात्
षत्वं न प्राप्नुयादिति वाच्यं संप्रसारणङीटसु प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
पा० ६. १. ८६. ६. । इत्यसिद्धवद्भावस्य प्रतिषिद्धत्वात् ।
गम्यहनेत्यादिनोपधालोपः । न चासिद्धवद्वाभादिति संप्र-
सारणस्यासिद्धवद्भावः । भिन्नाग्रयत्वात् । संप्रसारणं हि

षष्ठे कवचने । उपधालोपस्तु वसाविति भिक्षाश्रयत्वं ।
स्रवंतीः । सु गतौ । शपथ्यनोर्नित्यं । पा३ ७. १. ८१. । इति
नुमीगमः । शपः पिच्छादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्धधातुक्-
स्त्ररेणाद्युदात्तत्वं । अतरः । यङ्त्तयोग्यदनिघातः ॥

पञ्चदशीमचमाह ॥

इन्द्रो यातोऽवसितस्य राजा शमस्य च शृंगिणो वज्रबाहुः ।

सेदु राजा क्षयति चर्षणीनामरान्न नेमिः परि

ता बभूव ॥ १५ ॥

इन्द्रः । यातः । अवसितस्य । राजा । शमस्य । च ।

शृंगिणः । वज्रबाहुः ।

सः । इत् । ऊं इति । राजा । क्षयति । चर्षणीनां । अरान् ।

न । नेमिः । परि । ता । बभूव ॥ १५ ॥

वज्रबाहुरिन्द्रः शत्रौ हते सति निःसपत्नो भूत्वा यातो
गच्छतो जंगमस्यावसितस्यैकत्रैव स्थितस्य स्थावरस्य शमस्य
शांतस्य शृंगराहित्येन प्रहंरणादावप्रवृत्तस्याश्वगर्दभादेः
शृंगिणः शृंगोपेतस्योगस्य महिषबलीवर्दादेश्च राजाभूत् ।
सेदु स एवेन्द्रश्चर्षणीनां मनुष्याणां राजा भूत्वा क्षयति ।
निवसति । ता तानि पूर्वेक्तानि जंगमादीनि सर्वाणि
परिवभूव । व्याप्तवान् । तत्र दृष्टान्तः । अरान्न नेमिः । यथा
रथचक्रस्य परितो वर्तमाना नेमिररान्नाभौ कौलितान्काष्ठ-
विशेषान् व्याप्नोति तद्वत् ॥ यातः । या प्रापणे । याति गच्छ-
तीति यात् । लट् । शब्द । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं ।
सः । सोऽचि लोपे चेदिति संहितायां सोर्लोपः । तद् ।
शेच्छदसि बहुलमिति शेर्लोपः । बभूव । भवतेर्लिटो णलि

भवतेरः । पा० ७. ४. ७३. । इत्यभ्यासस्यात् । कृताकृत-
प्रसंगितया वुगागमस्य, नित्यत्वाद्बुद्धेः पूर्वं वुगागमः । यद्वा ।
इंधिभवतिभ्यां च । पा० १. २. ६. । इति लिटः कित्त्वाद्बुद्ध-
भावः । न चासिद्धवदत् भादिति तस्यासिद्धत्वादुवडादेशः
शङ्कनीयः । वुग्युटावुवङ्यणोः सिद्धौ भवतः । पा० ६. ४.
८८. १. । इति तस्य सिद्धत्वात् । तिङ्ङतिङ् इति निघातः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीयेऽष्टात्रिंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हृदि निवारयन् ।

पुमांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेस्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीर-
बुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये
वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्येप्रथमाष्टके द्वितीयोऽध्यायः
समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःस्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेस्वरं ॥

अथ तृतीयाध्याय आरभ्यते । त्वमग्ने प्रथम इति सप्त-
मानुवाके पंच सूक्तानि । तत्रैतायामेति तृतीयं सूक्तं पंच-
दशचं । ऋषिषान्यस्मादिति परिभाषयांगिरसो हिरण्यस्तूप
ऋषिः । अनुक्तत्वादिन्द्रो देवता । ऋष्टुप् छंदः ॥ एतेत्यनुक्रम-
णिका । गोसववौवधयोर्निष्केवस्य एतायामेति सूक्तं विनियुक्तं ।

तथा च सूत्रितं । अतिमूतिना यज्यमाण इति खंडे गोसव-
वीवधी पशुकाम इंद्र सोममेतायामेति मध्यंदिने । आ० ८.
८९॥ इति ॥ तत्र प्रथमासृचमाह ॥

एतायामोपगव्यंत इंद्रमस्माकं सुप्रमतिं वावृधाति ।

अनामृणः कुविदादस्य रायो गवां केतं परमावर्जते नः ॥ १ ॥

आ० इत । अयाम । उप । गव्यंतः । इंद्रं । अस्माकं । सु ।

प्रमतिं । वावृधाति ।

अनामृणः । कुवित् । आत् । अस्स । रायः । गवां । केतं ।

परं । आऽवर्जते । नः ॥ १ ॥

देवाः परस्परमेवं कथयन्ति । हे देवा गव्यंतः पणिनाम-
केनासुरेणापहृता अस्मदीया गाः प्राप्तमिच्छन्तो यूयमेत ।
आगच्छत । युष्माभिः सहिता वयमिंद्रं गवानयनक्षममुपा-
याम । प्राप्नुवाम । स चंद्रोऽनामृणो हिंसकरहितः मन्त्रस्माकं
देवनां प्रमतिं गालामेन हर्षयित्वा प्रकृष्टां बुद्धिं सु वावृधाति ।
सुष्ठु वर्धयति । आत् अनंतरं स इंद्रोऽस्य रायो धनस्य गवां
गोरूपस्य संबंधि परं केतमुत्कृष्टं ज्ञानं नोऽस्माकं कुविदा-
वर्जते । अधिकं प्रापयति ॥ इत । इण् गतो । अदादित्या-
च्छपो लुक् । अयाम । एतेर्लोडुत्तमवपुवचन आहुत्तमस्य
पिबेत्याडागमः । पिबद्वावात्सार्वधातुकलक्षणे कृषेद्यादेशः ।
न चेणो यण् । पा० ६. ४. ८१. । इति यणादेशः । मध्येऽप-
वादाः पूर्वान्विवोत्वाधंत इति वदेनात्तत्तदङादेशापवाद-
त्वात् । अतः परत्वाहुणेन यणादेशो बाध्यते । पिबद्वावात्त्यस-
स्यानुदात्तत्वे धातुस्त्रेणाद्युदात्तत्वं । गव्यंतः । गा आत्मन
प्रच्छंतः । सुप आत्मनः क्यजिति गोशब्दात्कर्षणः क्यच् ।

वांती यि प्रत्यय इत्यवादेशः । प्रत्ययांताद्वातोर्लटः शब्दः ।
 तस्यादुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । प्रभृतिं ।
 मन्यतेः क्तिन्यनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । तद्ग्री
 चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । बावृधाति । वृधु वृधौ । लेट्याडा-
 गमः । बङ्गुलं छंदसीति शपः झुः । संहितायामभ्यासस्य
 दौघंश्छांदसः । अनामृणः । मृण हिंसायां । मृणंति हिंसं-
 तीति मृणाः । इगुपधलक्षणः कृः । न संत्यामृणा अस्येति
 बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अस्य रायः ।
 ऊडिदमित्युभयत्र विभक्तेरुदात्तत्वं । गवां । सावेकाच इति
 प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्य न गोश्चत्साववर्णेति प्रतिषेधः । केतं ।
 कित ज्ञाने । घञंत आद्युदात्तः । आवर्जते । वृजौ वर्जने ।
 अदादित्वाच्छपो लुकि प्राप्ते बङ्गुलं छंदसीति तदभावः । शपः
 पिप्वादनुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुकत्वेन धातुस्वरः ।
 तिङि चोदात्तवतीति गतेरनुदात्तत्वं । कुविद्योगान्निपातैर्यद्य-
 दिङ्गतेत्यादिना निघातप्रतिषेधः ॥

द्वितीयाश्चमाह ॥

उपेदहं धनदामप्रतीतं जुष्टां न श्येनो वसतिं पतामि ।

इंद्रं नमस्यन्नपमेभिरर्केभ्यः स्तोत्रभ्यो हव्यो अस्ति

यामन् ॥ २ ॥

उप । इत् । अहं । धनऽदां । अप्रतिऽइतं । जुष्टां । न ।

श्येनः । वसतिं । पतामि ।

इंद्रो । नमस्यन् । उपऽमेभिः । अर्केः । यः । स्तोत्रऽभ्यः ।

हव्यः । अस्ति । यामन् ॥ २ ॥

य इंद्रः स्तोत्रभ्यः स्तोतृणामनुष्ठातृणामनुग्रहार्थं यामन्

तदीयशत्रुभिः सह प्रवृत्ते युद्धे हृष्योऽस्ति । तैराह्वातव्यो
भवति । तमिन्द्रमहमनुष्ठातोपेत्यतामि । 'उपाप्नोम्येव । किं
कुर्वन् । उपमेभिरुपमानस्थानौघैरुत्तमैरर्कैः स्तोत्रैः सह नम-
स्वन् । पूजयन् । कीदृशमिन्द्रं । धनदां । धनप्रदं । अप्रतीतं ।
अप्रतिगतं । बलिभिरतिरस्कृतमित्यर्थः । इन्द्रप्राप्तौ दृष्टान्तः ।
जुष्टां पूर्वेः सेवितां वसतिं स्वकीयनौडरूपां निवासभूमिं
श्येनो न । यथा श्येननामको वेगवाग्पक्षौ स्वकीयस्थानं
प्रत्यादरेण धावति तद्वदहमिन्द्रं त्वरया प्राप्नोमि ॥ धनदां ।
धनं ददातीति धनदाः । आतो मन्निन्नित्यादिना विच् ।
अप्रतीतं । शत्रुभिर्न प्रतिगतं । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
जुष्टां । जुषी प्रीतिसेवकयोः । श्वीदितो निष्ठायामितौट्प्रति-
षेधः । नित्यं मंत्र इत्याद्युदात्तत्वं । पतामि । लैव्याडागमः ।
नमस्वन् । नमस्त्वष्ट्यात्पूजार्थं नमोवरिबः । पा० ३. १. १८ ।
इति क्वच् । प्रत्ययस्वरः । अदुपदेशाक्तसार्वधातुकानुदात्त-
स्यैकदेशस्वरेणोदात्तत्वं उपमीयन्त एभिरित्युपमा । माह-
माने । घञर्थे कविधानमिति कः । बहुलं कृदमीति भिस
ऐसादेशाभावः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । हृष्यः । ह्वेओ बहुलं
कृदमीति संप्रसारणं । अचो यदिति यत् । गुणो धातोस्तन्नि-
मित्तस्यैव । पा० ६. १. ५०. । इत्यवादेशः । यतोऽनाक्
इत्याद्युदात्तत्वं । यामन् । या प्रापणे । मनिनो निच्वादाद्यु-
दात्तत्वं । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् ॥

तृतीयामृचमाह ॥

नि सर्वसेन इषुधीरसक्त समर्थो गा अजति यस्व वष्टि ।
चोष्क्यमाणः इन्द्र भूरिवामं मा पणिभूरस्मदधि प्रवृत्त ॥३॥

नि । सर्वसेनः । इषुधौन् । असक्त । सं । अर्यः ।

गाः । अजति । यस्य । वष्टि ।

चोष्क्यमाणः । इंद्र । भूरि । वामं । मा । पणिः । भूः ।

अस्मत् । अधि । प्रहृष्ट ॥ ३ ॥

सर्वसेनः सत्यव्रतेनायुक्त इषुधौन्वाणानामाधारभूतान्निर्वा-
गाग्रप्रक्त । नितरां पृष्ठभागे संयोजितवान् । अर्यः स्वामिरूप
इंद्रो यस्य देवस्य वष्टि । असुरेणापहृता गाः प्रदातुं कामयते
तस्य देवस्य वष्टि ता गाः समजति । सम्यक् प्रापयति । हे
प्रहृष्ट प्रहृष्टहृष्टियुक्त इंद्र भूरि वामं प्रमूर्तं गोरूपं धनं
चोष्क्यमाणोऽस्मत् प्रवृष्टन् अस्मदध्यक्षासु पणिर्मा भूः ।
व्यवहारो मा भूताः । गवां जूत्यं मायाचस्तेत्यर्थः ॥ सर्वसेनः ।
इनेन सह वर्तते इति सेना । यत्प्रमर्जनस्येति सभावः । सर्वा
सरणीनीना सिना यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
प्रत्ययप्रवर्तनाभावेन स्वर-द्रव्यते । पा० ६. १. १८१. । इति
वचनाप्रत्ययसंज्ञेन सर्वस्य-रुपीति सर्वशब्द आद्युदात्तः ।
इषुधौ । द्रव एषु धायंत इतीषधयः । कर्मण्यधिकरणे च ।
पा० ३. ३. ८३. । इति किप्रत्ययः । संहितायां दीर्घाटटी-
त्यादिना नकारस्य सत्त्वं । अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वेति
पूर्वस्वरोऽनुनासिकः । असक्त । गच समवाये । बहुलं कंदसीति
शपो लुक् । अर्यः । अर्यः स्वामिवैश्ययोः । पा० ३. १. १०३. ।
इति यत्प्रत्ययांतो निपातितः । अर्यस्य स्वाम्याख्या चेत् । फि०
१. १८. । इत्थंतोदात्तत्वं । अजति । अज गतिक्षेपणयोः ।
वष्टि । वश कांतो । अदादित्वाच्छपो लुक् । वश्यादिषत्वे ण्वत्वं ।
चोष्क्यमाणः । स्कृज् आप्रवणे । धातोरेकाच इति यङ् ।

अक्षत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः । द्विवचने शपूर्वाः खयः । पा० ७.
४. ६१. । इति ककारः शिष्यते । सकारो लुप्यते । कुहो-
कुरिति तुल्ये गुणो यङ्लुकोरिति गुणः । सुषामादित्वात्
षत्वं । यङ्ताञ्जटः शानच् । अदुपदेशाक्षसार्वधातुकानुदात्तत्वे
धातुस्वरः । भूः । गातिस्थेति सिचो लुक् ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

वधोर्हि दस्यं धनिनं घनेन एकशरन् पशाकेभिरिन्द्र ।
धनोरधि विषुणक्ते व्यायन्नधज्वानः सनकाः प्रेतिमीयुः ॥४॥
वधोः । हिं । दस्यं । धनिनं । घनेन । एकः । शरन् ।
उपऽशाकेभि । इन्द्र ।

धनोः । अधि । विषुणक् । ते । वि । आयन् । अयज्वानः ।
सनकाः । प्रऽइति । ईयुः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र धनिनं बहुधनोपेतं दस्यं चोरं त्वं घनेन कठि-
मेन वज्रेण वधोर्हि । हतवान्खलु । धनित्वं वाजसनेयिनोऽपि
स्पृष्टमामनन्ति । वृत्रस्थांतः सर्वे देवाः सर्वाश्च विद्याः सर्वाणि
हवोषि चासन्निति । उपशाकेभिः समीपवर्तिभिः शक्तियुक्ते-
र्मरुद्भिः सहितो भूत्वैकशरन् । प्रहर्तुं स्वयमेक एव गच्छन् ।
यद्यपि मरुतः समीपे वर्तन्ते तथापि ते प्रोत्साहयंत्येव न तु
वृत्रं प्रहरन्ति । प्रहर्ता तु स्वयमेक एव । तथा च ब्राह्मणे
समाम्नातं । मरुतो हैतं नाजहुः प्रहर भगवो वीरयस्वेत्येवैन-
मेतां वाचं वदन्त उपातिष्ठन्तेति । धनोरधि । इन्द्रसंबन्धिनो
धनुष उपरि विषुणक् विविधं नाशमुद्दिश्य । यदा विष्वक्
सर्वतस्ते वृत्रानुचरा व्ययन् । विविधमागच्छन् । आगुत्य
चायज्वानो यज्वविरोधिनः संतः सनका एतन्नामका वृत्रानु-

चराः प्रेतिमोयुः । मरणं प्राप्ताः ॥ वधोः । हनः हिंसागत्योः ।
 लुङि च । पा० २, ४, ३३ । इति वधादेशः । स चादंतः ।
 तस्मातो लोप इति लोपे सति स्थानिवद्भावादतो हलादेः ।
 पा० ७, २, ७ । इति वद्धप्रभावः । इट ईटि । पा० ८, २,
 २८ । इति सिचो लोपः । आगमानुदात्तत्वे धात्वकारस्यो-
 दात्तत्वं । घनेन एकः । ईषा अक्षादिषु षंदसि प्रकृतिभाव-
 मात्रं वक्तव्यं । पा० ६, १, १२७, २ । इति संहितायां
 प्रकृतिभावः । अनुनासिकस्थीदसः । उपशक्तेभिः । उपशक्तं
 कुर्वंतौत्युपशकाः । शक्त शक्तो । अस्माद्धेतुमर्थं तात्पचाद्यच ।
 थायादिस्ररेणात्तरपदांतोदात्तत्वं । विष्णुक् । विष्णुपूर्वाक्षः
 संपदादिलक्षणः क्तिप् । नृशेर्वा । पा० ८, २, ६३ । इति
 कुत्वं । यद्वा विष्णुपूर्वस्यां च तेनुङागेभः । सनका इत्यसुराणां
 नाम । षणु दाने । सन्वन्ति ददतीति सना दातारः ।
 पचाद्यच । सनान्कायन्ति शब्दयन्तीति सनकाः । आतोऽनुपसर्गे
 क्तः । आतो लोप इटि चेत्यङ्कारलोपः । छदुत्तरपदप्रकृति-
 स्वरत्वं । प्रति । तादी च नितोति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । ईयुः ।
 एतेरुमिपरत्वादिणो यणिति यणादेशे द्विवचनेऽचीति स्थानि-
 वद्भावादिकारस्य द्विवचनं । दीर्घ इणः कितौत्यभ्यासदीर्घत्वं ॥

पंचमीमचसाह ॥

परा चिच्छीर्षा वष्टुस्त इन्द्रायज्जानो यज्वभिः

स्पर्धमानाः ।

प्र यद्विवो हरिवः स्यात्तदग्र निरव्रतां अधमो

रोदस्योः ॥ ५ ॥

परां । चित् । शीर्षा । वट्जुः । ते । इन्द्र । अजज्वानः ।

यज्वभिः । स्पर्धमानाः ।

● प्र । यत् । दिवः । हरिऽवः । स्थातः । उप । निः ।

अव्रतान् । अधमः । रोदस्यो ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ते व्रतानुचराः शीर्षां स्वकीयानि शिरांसि परां
चित् पराङ्मुखान्येव कृत्वा वट्जुः । गतवन्तः । कौटुशीस्ये ।
अयज्वानः । स्वयं यागरहिताः प्रत्युत यज्वभिर्यागानुष्ठातृभिः
सह स्पर्धमानाः । हे हरिवः । हरिनामकाश्चयुक्ताः । स्थातः ।
स्थितियुक्ताः । युंदे पलायनरहितः । उप । शौर्ययुक्तेन्द्र । यद्यदा
दिवोऽंतरिक्षाद्रोदस्योर्द्यावापृथिव्योः सकाशाच्चाव्रतान्त्रत-
रहितान्व्रतानुचरान्विष्मधुमः । निःशेषेण धमनं कृतवानसि ।
तदानीं त्वदीयमुखवायुज्जुः । संतो वट्जुरिति पूर्वत्वान्वयः ॥
शीर्षा । श्रेष्ठदांसि बहुलमिति शैर्लोपः । वट्जुः । वृजो
वर्जने । असंयोगाज्जिट् कित् । पा० १, २, ५ । इति कित्त्वा-
ङ्गुणाभावः । अयज्वानः । अजतेः सुयजोर्ङ्निप् । पा० ३,
२, १०३ । इति भूते ङ्निप्पुल्ययस्य पित्त्वादिमुदात्तत्वे धातु-
स्वरेणाद्युदात्तत्वं । नज्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । दिवः ।
ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । हरिवः । हरी अस्य स्त इति
हरिवान् छंदसौर इति मतुपो वत् । संवुद्धौ मतुवसोरिति
रत्वं । अव्रतान् । बहुक्रीडौ नज्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ।
दीर्घादटोति संहितायां नकारस्य रत्वं । आतोऽटि नित्त्व-
मिति सानुनासिक आकारः । अधमः । धा शब्दान्निसंयो-
गयोः । लङि सिपि शपि प्राप्तेत्यादिना धमादेशः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये प्रथमो वगः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

अयुयुत्सन्नवद्यस्य सेनामयातयंत क्षितयो नवग्वाः ।

वृषायुधो न वध्रयो निरष्टाः प्रवह्निरिंद्राक्षितयंत आयन् ॥ ६ ॥

अयुयुत्सन् । अनवद्यस्य । सेनां । अयातयंत । क्षितयः ।

नवग्वाः ।

वृषायुधः । न । वध्रयः । निःश्रष्टाः । प्रवत्श्रभिः ।

इंद्रात् । क्षितयंतः । आयन् ॥ ६ ॥

अनवद्यस्य गर्हणीयदोषरक्षितस्वेन्द्रस्य सेनां प्रत्ययुयुत्सन् ।
वृषस्यानुचरा योद्धुमैच्छन् । तदानीं नवग्वाः । नवनीयवत्यः
स्तोतव्यचरित्राः । यद्वा । अंगिरसां सत्रमासौनानां मध्ये ये
नवभिर्मासैरवाप्तफला उत्थितास्तेषां नवग्वा इति संज्ञा ।
नवग्वासः सुतसोमास इन्द्रमित्येन्द्रिषु तथाभिहितत्वात् ।
क्षितयो मनुष्या अंगिरःप्रभृतयः । क्षितयः क्षय इति तन्नामसु
पाठात् । अयातयंत । युद्धार्थमिंद्रं नानाविधैर्मन्त्रैः प्रोत्साहित-
वंतः । इन्द्रे योद्धुं गते सति निरष्टाः । तेनेन्द्रेण निराकृता
वृषानुचराक्षितयंतः स्वकीयामशक्तिं ज्ञापयंत इन्द्रादिन्द्रस्य
सकाशात्प्रवह्निः प्रवणैः पालयितुं सुशकैर्मर्गिरायन् । दूरे
गतवतः । तत्र दृष्टांतः । वृषायुधो वृषेण सेचनसमर्थेन
पुंस्त्वयुक्तेन शूरेण सह युद्धं कुर्वन्तो वध्रयो नपुंसका इव ।
निसर्गपेण्डो वध्रिष्वेत्यादिस्मृतिषु प्रयोगात् । ते तथा प्रवलेन
दूरं निराकृता भवन्ति तद्वत् ॥ अयुयुत्सन् । युध संप्रहारे ।
धनि हलन्ताश्च । पा० १. २. १०. । इति सनः कित्वाद्गुणा-
भावः । एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् । पा० ७. २. १०. । इतौद-
प्रतिषेधः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । सेनां । इनेन सह वर्तत इति

सेना । वीपसर्जनस्थेति सहशब्दस्य सभावः । बहुव्रीहौ पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वं । अयातयंत । यती प्रयुज् । हेतुमति चेति
चिद् । चितयः । चि निवासगत्योः । चियंति गच्छंतीति
चितयो मनुष्याः । क्तिच्क्ती च संज्ञायामिति क्तिच् । नवग्वाः ।
नवभिर्मासैर्गच्छंतीति नवग्वाः । गभैरौणादिको ढूपत्त्वयः ।
यद्वा क्तिप् । गमः क्ती । पा० ६. ४. ४०. । इत्यनुनासिक-
लोप ऊङ् च गमादौनामिति वक्तव्यं । पा० ६. ४. ४०. २. ।
इत्यकारस्य ऊकारः । जस्योः सुपि । पा० ६. ४. ८३. । इति
यणादेशः । दीर्घश्चादसः । वृषायुधः । क्तिप् चेति क्तिप् ।
क्तिप् चेत्यत्र सोपपदेभ्यो निरूपपदेभ्य इत्युक्तत्वादत्र सोप-
पदेभ्यः क्तिप् । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य संहितायां
दीर्घः । निरष्टाः । अश्वत्थासौ । भावे निष्ठा । यस्य विभाषे-
तौदप्रतिषेधः । व्रथादिना षत्वे द्रुत्वं । निसा च बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा निरस्ता इत्यत्र सकारस्य षत्वं
क्रादसं । तदानौमस्ता इत्येतत्कर्मणि निष्ठेति गतिरनंतर
इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । प्रवद्भिः । वन षण् संभक्तौ । अस्मात्प्र-
पूर्वात् क्तिप् । गमादौनामिति वक्तव्यं । पा० ६. ४. ४०. १. ।
इत्यनुनासिकलोपः । ततस्तुक् । ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
चितयंतः । चितौ संज्ञानि । अस्माख्यंताल्लटः शब्द । शप् ।
अनित्यमागमशासनमिति वचनाल्लघूपधगुणाभावः ।

सप्तमीसूचमाह ॥

त्वमेताव दती जक्षतश्चायोधयो रजस इन्द्र पारे ।

अवादहो दिव आ दस्यमुच्चा प्र सुन्वतः स्तुवतः

शंसमावः ॥ ७ ॥

त्वं । एतान् । रुदतः । जक्षतः । च । अयोधयः ।

रजसः । इन्द्र । पारे ।

अव । अदहः । दिवः । आ । दस्युं । उच्चा । प्र । सुन्वतः ॥

स्तुवतः । शंसं । आवः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वं रुदतो रोदनं कुर्वतो जक्षतो भक्षणं हसनं वा
कुर्वतश्चैतान् द्विविधानपि वृत्रानुचराग्रजसः पारेऽन्तरिक्षस्य
परभागे । रजःशब्दोऽन्तरिक्षवाचो लोका रजांस्युच्यन्त इत्युक्त-
त्वात् । अयोधयः । युद्धमकरोः । युद्धेन मारितवानित्यर्थः ।
दस्युमुपक्षयितारं वृत्रं दिव आ द्यलोकादानीयोच्चोत्कर्षणावा-
दहः । दग्धवानसि । वृत्रं सपरिवारं विनश्य तत ऊर्ध्वं सुन्वतः
सोमाभिषव कुर्वतः स्तुवतः स्तोत्रं कुर्वतो यजमानस्य शंसं
स्तुतिं प्रावः । प्रकर्षेण रक्षितवानसि ॥ रुदतः । रुदिर्
अश्रुविमोचने । लटः शब्दः । अदादित्वाच्छपो लुक् । प्रत्यय-
स्वरेणांतोदात्तत्वं । शतुरनुम इति शस उदात्तत्वं । जक्षतः ।
जक्ष भक्षहसनयोः । पूर्ववच्छपो लुक् । जक्षित्यादयः षट् ।
पा० ६. १. ६. । इत्यभ्यस्तमञ्जा । अतोऽभ्यस्तानामादिरित्या-
द्युदात्तत्वं । सुन्वतः । सुनोतेः शतरि स्वादिभ्यः श्रुः । हुश्रु-
वोरित्यादिना यणादेशः । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं ।
स्तुवतः । षृज् स्तुतौ । अदादित्वाच्छपो लुक् । उवडादेशः ।
पूर्ववत्स्वरः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

चक्राणासः परीणहं पृथिव्या हिरण्येन मणिना शुभमानाः ।
न हिन्वानासस्तिरुस्त इन्द्रं परि स्पशो अदधात्सूर्वेण ॥ ८ ॥

चक्राणासः । परिऽनहं । पृथिव्याः । हिरण्येन ।

मणिना । शुभमानाः ।

७ न । हिन्वानासः । तितिरुः । ते । इन्द्रं । परि । स्पशः ।

अदधात् । सूर्येण ॥

ते वृत्रानुचराः पृथिव्या भूमेः परीणहमाच्छादनं सर्वतो
व्याप्तिं चक्राणासः कुर्वाणा हिरण्येन हिरण्ययुक्तेन मणिना
कंठबाह्यादिगतेन मण्यद्याभरणेन शुभमानाः शोभमाना
हिन्वानासो वर्धमानाः संतो वर्तते । ते तथाविधा वृत्रानुचरा
इन्द्रं युद्धायोद्यन्तं न तितिरुः । जेतुं न समर्था आसन् । तदानीं
स इन्द्रः स्पशो बाधकान्वृत्रानुचरान् सूर्येणादित्येन पर्यदधात् ।
परिहितान् व्यवहितान् करोत । तथा च ब्राह्मणं । आदित्यो
द्यवोद्यन् पुरस्ताद्भवांस्यवर्हतीति ॥ चक्राणासः । करोतेच्छन्दमि
लिङिति वर्तमाने लिट् । कानच् । ततोऽसुक् । चित इत्यं-
तोदात्तत्वं । परीणहं । परिणहर्नं । परीणट् । परिपूर्वा-
न्वृत्रतेर्भावे क्विपि नहि वृत्रतोत्यादिना । पा० ६. ३. ११६. ।
पूर्वपदस्य दीर्घः । पृथिव्याः । उदात्तयण इति विभक्त्युदात्तत्वं ।
हिन्वानासः । हि गतौ वृद्धौ च । ताच्छीलिकश्चानश् ।
तितिरुः । तिरतिर्गत्यर्थः ॥

नवमीमृचमाह ॥

परि यदिन्द्र रोदसी उभे अबुभोजीर्महिना विश्वतः सीं । ७

अमन्यमानां अभि मन्यमानैर्निर्ब्रह्मभिरधमो दस्युमिन्द्र ॥ ८ ॥

परि । यत् । इन्द्र । रोदसी इति । उभे इति । अबुभोजीः ।

महिना । विश्वतः । सीं ।

अमन्यमानान् । अभि । मन्यमानैः । नि । ब्रह्माभिः ।

अधमः । दस्युः । इन्द्र ॥ ८ ॥

हे इन्द्र यद्यदा रोदसी उमे खुलोकभुलोकावुभौ महिना
त्वदीयेन महिना विश्वतः सौ सर्वतः परिगृह्य पर्यवुभोजीः ।
परितो भुक्तवानसि । तदानीं त्वममन्यमानान् मन्त्रार्थमनुध्या-
तुमशक्तावपि कैवलपाठकान्यजमानानभि मन्यमानैरस्मदीया
एते यजमाना रक्षणीया इत्यभिमानं कुर्वद्भिर्ब्रह्माभिर्मन्त्रैर्दस्युं
चोरं वृत्तादिरूपमसुरं निरधमः । निःसारितवानसि । धमति-
गन्तिर्गमेति यास्कः । अवुभोजीः । भुज पालनाभ्यवहारयोः ।
लङ्घि सिपि बहुलं छंदसीति विकरणविशिष्टस्य स्युः । छंदसि
बहुलमितीडागमः । अबुदात्तः । यदुत्तयोगादभिघातः ।
महिना । महिना । महिष्यदातेः अदिलक्षणी भावे इम-
निष् । टेरिति टिलोपः । तृतीयैकवचनेऽस्त्रोपे सत्युदात्त-
निवृत्तिस्त्रयोदात्तत्वं । मन्त्रोपस्थांदसः । अमन्यमानान् ।
मन्यंते जानन्तीति मन्यमानाः । मन ज्ञाने । दिवादिभ्य श्यन् ।
अनो नित्वादाद्युदात्तत्वं । समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
संहितायां कृत्वाङ्गनासिकाकुक्षौ ॥

दशमीसूचमाह ॥

न वे दिवः पृथिव्या अंतमापुमं मायाभिर्धनदां
पर्यभूवन् ।

भुजं वष्यं वृषभस्रक्त इंद्रो निर्जीतिषा तमसो गा
अदुक्षत् ॥ १० ॥

न । वे । दिवः । पृथिव्याः । अंतं । आपुः । न । मायाभिः ।
धनऽदां । परिऽभूवन् ।

युजं । वज्रं । वृषभः । चक्रे । इन्द्रः । जित् । ज्योतिषा ।

तमसः । गाः । अधुक्षत् ॥ १०० ॥

● ये जलविशेषा दिवो व्युलोकात्पृथिव्या अंतं भूमेः स्थानं
नापुः । न प्राप्ताः । मेघरूपमापन्नेन हव्रेण निरुद्धत्वात् ।
अत एव भूमिप्रापत्यभावाच्चनदां धनप्रदां भूमिं मायाभिः
सख्योपकारादिभिः कर्मभिर्न पर्यभूवन् । परितो न व्याप्ताः ।
जलपातसम्प्राप्तिवृद्ध्याप्युपकारं न चक्रुरित्यर्थः । तदानीम-
यमिन्द्रो मेघभेदनाय वज्रं युजं स्वहस्तयुक्तं चक्रे । ततो
ज्योतिषा द्योतमानेन वज्रेण तमस अंधकाररूपाच्चेधान्ना
गमनशीलाण्युदकानि निरधुक्षत् । निःशेषेण दुग्धवान् ।
मेघं भित्त्वा जलं हव्रेणानित्यर्थः ॥ दिवः । ऊडिदमिति
पंचम्या उदात्तत्वं । अपुः । आप्न व्याप्नो । लिखुमि रूपं ॥
यद्भूतयोगसदनिघातः । पर्यभूवन् । अत्रापि यच्छब्दस्यानुधंगा-
न्निघाताभावः । युजं । युजिर् योगे । ऋत्विगिभ्यादिना क्तिन् ।
अनित्यमागमशासनमिति वचनाद्भुमभावः । अधुक्षत् । दुह
प्रपूरणे । लुडि शल इगुपधादनिटः क्तः । पा० ३. १. ४५. ।
इति च्छेः क्त्वादेशः । दादेधातोर्घः । पा० ८. २. ३२. । इति
क्षत्वं । एकाचो वश इत्यादिना । पा० ८. १. ३८. । भष्भावः ।
संहितायां भष्भावाभावश्चादस ॥

इति प्रथमस्य तृतीये द्वितीयो वर्गः ॥

एकादशीसूचमाह ॥

अनु स्वधामक्षरस्वापो अस्यावर्धत मध्य आ नाव्यानी ।

सघ्नीचीनेन मनसा तमिन्द्र ओजिष्ठेन हव्यनाहवभि

यून् ॥ ११ ॥

अनु । स्वधां । अक्षरन् । आपः । अस्थ । अवर्धत ।

मध्ये । आ । नाव्यानां ।

सध्रीचीनेन । मनसा । तं । इन्द्रः । भोजिष्ठेन । हम्नना ७

अहन् । अभि । द्यून् ॥ ११ ॥

आपो जलान्यस्येन्द्रस्य स्वधामस्य त्रौष्णादिरूपमनुलक्ष्या-
क्षरन् । मेघादृष्टा अभवन् । तदानीमयं वृत्रो नाव्यानां नावा
तरणयोम्यानां बह्वीनामपां मध्ये आ समंतादवर्धत । वृद्धिं
प्राप्तः । प्रभूतजले वर्तमानोऽपि न ममार किंत्वभिबृह एव ।
तदानीमिन्द्र सध्रीचीनेन सहगच्छता मनसा युक्तं तं वृत्र-
मोजिष्ठेनातिबलशुक्तेन हम्नना हननसाधनेन वज्रेणाभि द्यून्
कतिचिद्विवसानभिलक्ष्याहन् । तेषु दिग्गेषु हतवान् । जल-
मध्ये पतितस्यापि वृत्रस्य मनो यन्निस्तिष्ठति तत्रैव सह
गच्छति तादृशमभिज्ञाय स हतवानित्यर्थः ॥ अक्षरन् । क्षर
संचलने । नाव्यानां । नावां तार्याणां । नौवयोधर्मेत्यादिना ।
पा० ४. ४. ८१. । यत् । वातो यि प्रत्यये । पा० ६. १. ७८. ।
इत्यावादेशः । अनाव इति पर्युदासात् । पा० ६. १. २१३. ।
तित्स्ररितमिति प्रत्ययस्सरितत्वं । सध्रीचीनेन । सद्धांचतीति
सध्याङ् । सहस्य सध्रिः । पा० ६. ३. ८४. । इति सध्यादेशः ।
विभाषांचेरदिकिस्त्रयां । पा० ५. ४. ८. । इति स्वार्थे खप्रत्ययः ।
तस्यायन्त्रित्यादिना ईनादेशः । अच इत्यकारलोपे चाविति
दोर्धत्वं । खादेशस्त्रोपदेशिवद्वचनादौकार उदात्तः । भोजि-
ष्ठेन । भोजोऽस्यास्तौजस्वी । अस्मायामेधेति विनिः । तत
आतिज्ञायनिक इहन् । विभ्रतोर्लुगिति विनो लुक् टेरिति
टिप्पणीः । निस्त्रादायुदात्तत्वं ॥ ११ ॥ हम्नना । हन्यतेऽनेनेति

४५ । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति दृशिग्रहणात्करणेऽपि मनिन् ।
निष्वादाद्युदात्तत्वं । तृतीयैकवचनेऽप्ये प्राप्ते न संयोगाच्च-
रणात् । पा० ६. ४. १३७. । इति प्रतिषेधः ॥

हादशीमृचमाह ॥

न्याविध्यदिलीविशस्य दृलहा वि शृंगिणमभिनच्छु-
णामिन्द्रः ।

यावत्तरो मघवन्यावदोजो वज्रेण शत्रुमवधीः

पृतन्युं ॥ १२ ॥ •

नि । अविध्यत् । इलीविशस्य । दृलहा । वि । शृंगिणं ।

अभिनत् । शुणं । इन्द्रः ।

यावत्तरः । मघवन् । यावत् । ओजः । वज्रेण ।

• शत्रुं । अवधे । पृतन्युं ॥ १२ ॥

इलीविशस्य । इलाया भूमेर्विले शयानस्य वृत्रस्य संब-
धीनि । इलाविलशयस्येति यास्कः । नि० ६. १८. । दृलहा
दृंहितान्यसुरेण निरुहानि प्रभूतान्युदकानीन्द्रो न्यविध्यत् ।
नितरां विद्धवान् । यदा दृलहानि प्रवृत्तानि सैन्यानि नितरां
विद्धवान् । तत ऊर्ध्वं शृंगिणं गोमहिषादिशृंगसमानैरायुधै-
रुपेतं शुणं जगतः शोषकं वृत्रं व्यभिनत् । विविधं ताडित-
वान् । हे मघवन् धनयुक्तेन्द्रे तव यावत्तरो यावान्वे गोऽस्ति
यावदोजो यावद्वलमस्ति तेन सर्वेण युक्तस्त्वं पृतन्युं पृतनं
युद्धमिच्छन्तं शत्रुं वृत्रं वज्रेणावधीः । हतवानसि ॥ अविध्यत् ।
व्यध ताडने । श्यनि ग्रहज्येत्यादिना संप्रसारणं । तिङ्ङितिङ्
इति निघात उदात्तस्वरितयोर्यण इति संहितायामाडागमस्य
स्वरितत्वं । इलीविशस्य । पृषोदरादित्वादभिमत रूपस्वर-

सिद्धिः । इल्लहा । इहं निंष्टायां इहः स्थूलबलयोः । पा० ७,
२. २०. । इति निपात्यते । श्रेष्ठंदसि बहुलमिति श्रेष्ठोपः ।
अमिनत् । भिटिर् विदारणे । लङि रुधादिभ्यः अम्भ
इतश्चेतीकारलोपे हलञ्चिभ्य इति तिलोपः । शुष्णं । शुष्ण
शोषणे । शोषयतीति शुष्णः । ढषिशुषिरसिभ्यः क्तिञ्चेति
न प्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । अवधौः । लुङि
चेति हन्तेर्वधादेशः । पृतन्युं । पृतनाशब्दात्क्वाचि कथ्यध्वर-
पृतनस्येत्यन्त्यलोपः । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः ॥

तृयोदशीस्तृचमाह ॥

अभि सिद्धो अजिगादस्य शत्रून्वि तिग्मेन वृषभेणा
पुरोऽभेत् ।

सं वज्रेणासृजद्वत्तमिन्द्रः प्र स्वां मेतिप्रतिरच्छाशदानः ॥११॥

अभि । सिद्धः । अजिगात् । अस्त्र । शत्रून् । वि ।

तिग्मेन । वृषभेण । पुरः । अभेत् ।

सं वज्रेण । असृजत् । द्वत् । इन्द्रः । प्र । स्वां । मतिं ।

अतिरत् । आशदानः ॥ १३ ॥

अस्येन्द्रस्य सिद्धः साधको वज्रः शत्रून्भि । इन्द्रवैरिणोऽ-
भिलक्ष्याजिमात् । गतवान् । जिगातिर्गतिकर्मा । गाति
जिगातीति गतिकर्मस्य पाठात् । स चेन्द्रस्तिग्मेन तीक्ष्णेन
वृषभेण अष्टेनायुधेन वज्रेण पुरो वृषस्य पुराणि व्यभेत् ।
विविधं भिन्नवान् । ततः स इन्द्रो वज्रेण स्वकीयेन वज्रेण
वृषं समसृजत् । संयोजितवान् । संयोज्य च आशदानो वृषं
द्विसृज् स्वां मतिं स्वकीयां हर्षोपेतां बुद्धिं प्रातिरत् । प्रकर्षेण
वर्द्धितवान् ॥ सिद्धः । विधु संराजो । अस्मादीणादिको

मक् । किच्चादगुणः । प्रत्ययस्वरः । अजिगात् । गा स्तुतौ ।
अत्र तु गत्यर्थः । जुहोत्यादित्वात् श्रुः । हिर्भावे बहुलं
कंदसीत्यभ्यासस्यत्वं । तिग्मेन । युजिरुचितिजां कुश्च । उ०
१. १४४. । इति मक् । कुत्वं । वृषभेण । ऋषिवृषिभ्यां
किदित्यनेनाभच् । अभेत् । भिदिर्विदारणे । अमि प्राप्ते
व्यत्ययेन शप् । तस्य बहुलं कंदमोति लुक् । लघूपधगुणे
हल्ङाबभ्य इति लोपः । यद्वा लुङि चेलुक् । अतिरत् ।
प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः । यद्वा तन्मतेर्व्यत्ययेन शः । ऋत इडातो-
रितौत्वं । शाशदानः । शद्लृ शातने । अस्माद्यङन्ताच्छानच् ।
तस्य कंदस्यभयधेत्यार्द्धधातुकत्वादलोपप्रलोपी । सार्वधातुक-
त्वादभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥

ऋतुदेशीमृचराह ॥

आवः कुत्समिन्द्र यस्मिन्चाकन्प्रावो युध्यंतं वृषभं दशद्यु ।
शफच्युतो रेणुर्नक्षत द्यामुच्चैर्वायो नृषाह्माय तस्यौ ॥ १४ ॥
आवः । कुत्सं । इन्द्र । यस्मिन् । चाकन् । प्र । आवः ।
युध्यंतं । वृषभं । दशद्यु ।
शफच्युतः । रेणुः । नक्षत । द्यां । उत् । श्वैत्रेयः ।
नृसह्याय । तस्यौ ॥ १४ ॥

हे इन्द्र कुत्समेतन्नामकं गोत्रप्रवर्तकमृषिमावः । रक्षित-
वानसि । यस्मिन्कुत्से चाकन् । स्तुतिं कामयमानो वर्तसे । तं
कुत्समिति पूर्वत्वान्वयः । तथा दशद्युमेतन्नामकं दशसु दिक्षु
दौष्यमानमृषिं प्रावः । प्रकर्षेण रक्षितवानसि । कौटुशं ।
युध्यतं । स्वकीयैः शत्रुभिः सह युद्धं कुर्वतं । वृषभं गुणैः श्रेष्ठं ।

शफच्युतस्त्वदीयाश्चस्य शफात्पतितो रेणुधूलिर्द्यां धुलोकं ।
 नक्षत । प्राप्नोति । श्वेत्रेयः श्वित्राख्याया योषितः पुत्रः पुरा
 शत्रुभयाञ्जले मन्त्रः मन् त्वदनुग्रहाय सद्भाय नृभिः पुरुषैः
 मोदय्यायोत्तस्थौ । जलात्प्रत्यितवान् ॥ चाकन् । चक त्सौ ।
 अस्मास्मरंताच्छत । कंदस्यभययैत्यार्द्धधातुकत्वासिलोपः शब-
 भावश्च । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं । यद्वा । कमु कांतावित्यस्मा-
 द्यङ्लुगंताङ्गिडि सिप्यभ्रासस्य नुमभावश्चांदसः । दीर्घोऽकित
 इति दीर्घत्वं । मिलोपे मो ङो धातोः । पा० ८. २. ६४. ।
 इति मकारस्य नकारः । धातुस्वरः । यदृत्तयोऽगादनिघातः ।
 युध्यंतं । व्यत्ययेन परस्मैपदं । दशद्यु । दौव्यतेः प्रकाशार्थात्स-
 पदादिलक्षणः क्तिप् । क्तिः शूडित्यूट् । दशसु दिक्षु दुर्यस्यासौ
 दशद्युः । कांदसं ऋस्वत्वं । यद्वा दशब्दोऽहर्नामसु पठितः ।
 तेन प्रवृत्तिनिमित्तभूतः प्रकाशो लक्षते । बहुव्रीहौ पूर्वपद-
 प्रकृतिस्वरत्वं । शफच्युतः । शफेन च्युतः । तृतीया कर्मणोति
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नक्षत । नक्ष गतौ । व्यत्ययेनात्मनेपदं ।
 श्वेत्रेयः । श्वित्राया अपत्यं । स्त्रीभगो ढक् । पा० ४. १.
 १२०. । नृमद्भाय । शकिसहोश्च । पा० ३. १. ८८. । इति
 कर्मणि यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । समासे क्तुत्तर-
 पदप्रकृतिस्वरत्वं । पूर्वपदादिति षत्वं । संहितायां दीर्घ-
 ऋांदसः ॥

८

पंचदशीमृचमाह ॥

आवः शमं वृषभं तुग्र्यासु क्षेवजेषि मघवञ्क्वित्वा गां ।

अथोक् चिदत्र तस्थिवांसो अक्रञ्चत्तूयतामधरा

वेदनाकः ॥ १५ ॥

भावः । शमं । वृषभं । तुग्यासु । क्षेत्रजेषु ।

मघवन् । श्वित्रं । गां ।

● ज्योक् । चित् । अत्र । तस्थिवांसः । अक्रन् । शत्रु-
यतां । अधरा । वेदना । अकरित्यकः ॥ १५ ॥

हे मघवन् धनवन्निद्र श्वित्रं श्वित्रायाः पुत्रं पूर्वोक्तं
पुरुषमावः । रक्षितवानसि । किमर्थं । क्षेत्रजेषु । शत्रुभिः
सह युद्धवेलायां क्षेत्रप्राप्त्यर्थं । कीदृशं । शमं । त्वदीयपरि-
पालनेन वित्तव्याकुलतां परित्यज्य शान्तं । वृषभं । गुणैः
श्रेष्ठं । तुग्यासु गां । जलेषु गतं निमग्नमित्यर्थः । तुग्या
बुर्वुरमित्युदकनामसु पठितत्वात् । अत्रास्माभिः सह युद्धे ज्योक्
चित् चिरकालमपि । तस्थिवांसोऽवस्थिताः संतोऽक्रन् । ये
वैरिणः शत्रुत्वमकुर्वन् । शत्रूयतां शत्रूनात्मन इच्छतां
तेषामधरा वेदना निक्षष्टानि दुःस्थानि त्वमकः । कुरु ॥
तुग्रशब्दोऽन्तरिक्षवचनः । तत्र भवास्तुग्रियाः । तुग्रावन् ।
पा० ४. ४. ११५. । इति धन् । तस्थेयादेशः । इकारलोप-
श्छांदसः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । क्षेत्रजेषु । जेषु णेषु एषु प्रेषु
गतौ । अस्मात्तपदादिलक्षणः क्तिप् । क्षेत्रस्य जेट् क्षेत्रजेट् ।
समासांतोदात्तत्वं । अंतोदात्तादुत्तरपदादिख्यादिना । पा०
६. १. १६८. । विभक्तेरुदात्तत्वं । श्वित्रं । श्वित्रायां भवः ।
भवे छंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । तस्थिवांसः ।
तिष्ठतेः कसुः । वस्त्रेकाजादघसामितीडाममः । अक्रन् ।
करोतेर्लुङि भञ्जे घसेत्यादिना च्लेर्लुक् । शत्रूयतां । शत्रू-
नात्मन इच्छन्तीति शत्रूयंतः । सुप आत्मन क्वजिति क्वच् ।
तदंताच्छ्रष्ट । तस्य लसार्वधातुकानुदात्तत्व एकादेशस्वरैणी-

दात्तत्वं । तस्य च पूर्वदासिद्धत्वं नेष्यते । पा० ८. २. ६. १. ।
इत्युक्तत्वाच्छ्रुतं तमं तादात्तत्वमिति शतुरनुमो नद्यजादौ इति
विभक्तेरुदात्तत्वं । अथ वा वेदनेत्युभयत्र शिष्टं दसि बहुलमिति
श्लोपः । अकः । करोतेर्लुङि मन्त्रे घसेत्यादिना चोर्लुक् ।
गुणः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये तृतीयो वर्गः ॥

त्रिंशन्नो अद्येति चतुर्थं सूक्तं द्वादशर्चं । ऋषिश्चान्यस्मा-
दृषेरिति परिभाषयांगिरसो हिरण्यस्तूप ऋषिः । अश्विनौ
देवता । क त्रौ चक्रेति नवमी आ नो अश्विनेति द्वादशी
च त्रिष्टुभो । शिष्टासिष्टवन्तपरिभाषया जगत्यः । त्रिंशद्वा-
दशाश्विनं नवम्यन्ते त्रिष्टुमावित्यनुक्रमशिका । प्रातरनुवाक
आश्विने क्रतौ जागते कंदसीदं सूक्तं । अथाश्विन इति खंडे
सूचितं । त्रिंशन्नो अद्येले द्यावापृथिवी इति जागतं । आ०
४. १५. । इति ॥ आश्विने शस्तेऽप्येतत्सूक्तं प्रातरनुवाकन्याये-
नेत्यतिदिष्टत्वात् ॥ तत्र प्रथमानुचमाह ॥

त्रिंशन्नो अथा भवतं नवेदसा विभुर्वा याम उत

रातिरश्विना ।

युवोर्हि यंत्रं हिम्येव वाससोऽभ्यायंसेन्या भवतं

मनौषिभिः ॥ १ ॥

त्रिः । चित् । नः । अद्या । भवतं । नवेदसा । विभुः ।

वां । यामः । उत । रातिः । अश्विना ।

युवोः । हि । यंत्रं । हिम्याऽइव । वाससः । अभिऽआयं-

सेन्या । भवतं । मनौषिभिः ॥ १ ॥

हे नवेदसाश्विना । मेधाविनावशिर्देवो । नवेदा इति
मेधाविनाम । नवेदाः कविः मनौषीति तन्नामसु पठितत्वात् ।
तादृशौ युवां त्रिषित् त्रिवारमप्यद्यास्मिन्कर्मणि नोऽस्मदर्थं
भवतं । आगतौ भवतं । अत्र त्रिरिति वचनं सवनत्रयापेक्षं ।
आदरातिशयद्योतनार्थं वा । त्रिपथा हि देवा इति श्रुत्यंतरात् ।
वां युवयोर्यामो गमनसाधनमूना रथो विभुर्यातः । उत अपि
च रातिर्दानं विभुरिति शेषः । युवार्युवयोरुभयोर्यत्र हि
परस्परनियमरूपः संबंधविशेषोऽस्ति खलु । तत्र दृष्टान्तः ।
वाससः सूर्यरश्म्याच्छादनयुक्तस्य वासरस्य हिम्यव । हिम-
युक्त्या रात्रौ च । यथा रात्र्या सह दिवसस्य संबंधः कदाचि-
दपि नापैति तद्वत् । युवामुभौ मनौषिभिर्मेधाविभिर्ऋ-
त्विग्भिः । मनौषीति-मेधाविनाम मनौषी मंधातेति तन्नामसु
पठितत्वात् । अभ्यायंसेत्याभितो नियंतव्यौ । अनुग्रहवशात्त-
दधौनौ भवतं ॥ अद्या । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः ।
नवेदसा । विपरीतं न वित्त एति नवेदसौ । विद ज्ञान
इत्यस्मादौणादिकोऽसुन् । नञ्समासे नभ्राणनपादित्यादिना
नकारस्य प्रकृतिभावः । सुपां सुलुगित्याकारः । आमंत्रित-
निघातः । यामः । यायते गम्यतेऽनेनेति यामो रथः । अर्तिस्तु-
स्त्रित्यादिना मन् । निष्वादाद्युदात्तत्वं । यद्वा यम उपरम
इत्यस्मात्कर्मणि घञ् । षष्ठादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं । रातिः ।
रा दान इत्यस्माद्भावे क्तिन् । मंत्रे षष्ठ्यादिना तस्योदात्तत्वं ।
युवोः । सुपां सुपो भवन्तीति षष्ठीद्विवचनस्य षष्ठीद्विवचना-
देशः । अत आदेशविषयत्वाद्योऽचि । पा० ७. २. ८६. । इति
यत्वं न भवति । शेषे लोप इति टिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरण

विभक्तेरुदात्तत्वं । अंत्यलोपपक्षे त्वेकादेशस्वरिण । हिम्या इव ।
हिमेति रात्रिनाम । अधः पयो हिमेति तन्नामसु पठितत्वात् ।
हनेर्हि च । उ० १. १४५. । इति मक् । हंति पद्मानौहि-
हिमं । अर्शआद्यच् । हिमा रात्रिः । तत उत्तरस्य तृतीयैक-
वचनस्य सुपां सुलुगिति आदेशः । ततश्चिलोप उदात्तनिवृत्ति-
स्वरिण तस्योदात्तत्वं । वाससः । वस आच्छादने । वासयति
प्रकाशेनाच्छादयतीत्यहर्वासः । अभ्यायंसेत्या । अभ्याडित्युप-
सर्गहयोपसृष्टाद्यम उपरम इत्यस्मादौणादिकः । सेन्यप्रत्ययः ।
सुपां सुलुगित्यभकारः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

त्रयः पवयो मधुवाह्ने रथे सोमस्य वैनामनु विश्व इद्विदुः ।
त्रयः स्कंभासः स्कभितास आरभे त्रिंशत् याथस्त्रिंश्विना
दिवा ॥ २ ॥

त्रयः । पवयः । मधुवाहने । रथे । सोमस्य । वेनां ।
अनु । विश्वे । इत् । विदुः ।

त्रयः । स्कंभासः । स्कभितासः । आरभे । त्रिः । नक्तं ।
याथः । त्रिः । ऊं इति । अश्विना । दिवा ॥ २ ॥

मधुवाहने मधुवाहनद्रव्याणां नानाविधखाद्यादीनां
वहनेन युक्तेऽश्विनीः संबंधिनि रथे पवयो वज्रसमाना दृढाश्चक्र-
विशेषास्त्रयस्त्रिसंख्याकाः संति । इत् 'इत्य' चक्रत्रयसङ्गाव-
प्रकारं विश्वे सर्वे देवाः सोमस्य चंद्रस्य वेनां कमनीयां भार्या-
मभिलक्ष्य यात्रायां विदुः । जानंति । यदा सोमस्य वेनया
सह विवाहस्तदानीं नानाविधखाद्ययुक्तं चक्रत्रयोपेतं प्रौढं
रथमारुह्याश्विनो गच्छत इति सर्वे देवा जानंतीत्यर्थः । तस्य

रथस्योपरि स्कंभासः स्तंभविशेषास्तयस्त्रिसंख्याकाः स्कभि-
तासः । स्थापिताः । किमर्थं । आरभे । आरब्धं । अवलंबितुं ।
एदा रथस्वरया याति तदानीं पतनभीतिनिवृत्त्यर्थं हस्तालं-
बनभूताः स्तंभा इत्यर्थः । हे अश्विनौ युवां तादृशेन रथेन
नक्तं रात्रौ त्रिर्याथः । त्रिवारं गच्छथः । तथा दिवा दिवसेऽपि
त्रिर्याथः । रात्रावहनि च रथमारुह्य पुनः पुनः क्रीडथ
इत्यर्थः ॥ मधुवाहने । मधुवाह्यतेऽनेनेति मधुवाहनः । करणे
ल्यट् । विदुः । वेत्तेर्लटि विद्मो लटो वेति च्छेरुसादेशः ।
स्कंभामः । ष्टैभि स्कभि गतिप्रतिबंधे । स्कंभंते प्रतिबद्धा
भवन्तीति स्कंभाः । पचाद्यच् । स्कभितासः स्कंभुः सौत्रो
धातुः । अस्मान्निष्ठायां यस्य विभाषेतोऽप्रतिषेधे प्राप्ते अस्मित-
स्कभितेत्यादिनेडागमो निपातितः । आरभे । रभ राभस्ये ।
अस्मादाङ्पूर्वात्पदादिलक्षणो भावे क्तिप् । क्तदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वं ॥

तृतीयोऽष्टकमाह ॥

समाने अहन्त्रिरवद्यगोहना त्रिरद्य यज्ञं मधुना मिमिक्षतं ।
त्रिर्वाजवतोरिषो अश्विना युवं दोषा अस्मभ्यमुषसश्च
पिन्वतं ॥ ३ ॥

समाने । अहन् । त्रिः । अत्रवद्यगोहना । त्रिः । अद्य ।
यज्ञं । मधुना । मिमिक्षतं ।

त्रिः । वाजवतोः । इषः । अश्विना । युवं । दोषाः ।
अस्मभ्यं । उषसः । च । पिन्वतं ॥ ३ ॥

हे अश्विना अश्विनौ देवौ युवं युवामुभौ समानेऽहन्त्रे-
कस्मिन्ननुष्ठानदिने त्रिरवद्यगोहना त्रिवारमनुष्ठानगतानां

दोषाणां संवरणकारिणो भवतं । अद्यास्मिन्दिने यज्ञं यज्ञगतं
 हविर्मधुना मधुररसेन चिर्मिमिक्षतं । त्रिवारं सिंचतं ।
 किंच दोषा उषमश्च । रात्रीर्दिवसांश्च । रात्रिषु दिवसेषु
 नेरंतर्येण वाजवतोर्बलकारिणोरिषोऽन्नान्यस्मभ्यं पिब्वतं ।
 सिंचतं । प्रयच्छतमित्यर्थः ॥ अहन् । सुपां सुलुगिति सप्तम्या
 लुक् । अवद्यगोहना । गुह्यं संवरणे । अवद्यस्य गुह्ययितारौ ।
 नद्यादित्वात्तुः । ऊदुपधाया गोहः । पा० ६. ४. ८६. ।
 इति प्राप्तस्य ऊत्वस्याभावश्छांदसः । मिमिक्षतं । मिह सेचने ।
 सम्येकाच उपदेशेऽनुदात्तादितीट्प्रतिषेधः । हलन्ताच्चेति सनः
 कित्त्वात्तुपधगुणाभावः । द्विर्भाषहलादिशिषौ । ढत्वकत्व-
 षत्वानि । वाजवतौ । उगितश्चेति ङीप् । पिब्वतं । पिवि
 मिवि णिवि सेचने । इदित्त्वान्त् । कर्तुरि शप् ॥

चतुर्थीसृचमाह ॥

त्रिर्वर्तिर्यातं त्रिः सुप्राव्ये वेधेव शिञ्चतं ।
 त्रिर्नाद्यं वहतमश्विना युवं त्रिः पृच्छो अस्मे अक्षरेव
 पिब्वतं ॥ ४ ॥

त्रिः । वर्तिः । यातं । त्रिः । अनुऽव्रते । जने । त्रिः ।
 सुप्राव्ये । वेधाऽइव । शिञ्चतं ।

त्रिः । नाद्यं । वहतं । अश्विना । युवं । त्रिः । पृच्छः । अस्मे
 इति । अक्षराऽइव । पिब्वतं ॥ ४ ॥

हे अश्विना युवं त्रिर्वर्तिर्यातं । अस्मदीयवर्तनसाधनं गृहं
 त्रिर्यातं । त्रिवारं प्राप्नुतं । तथानुव्रतेऽस्मदनुकूलव्यापार-
 युक्ते जने त्रिर्यातं । त्रिवारं तदनुग्रहाय गच्छतं । त्रिः
 सुप्राव्ये त्रिवारं सुष्ठु प्रकर्षेण भवद्भ्यं रक्षणीये प्रवर्तमानान-

स्मान् त्वेधेव त्रिभिरेव प्रकारैः शिञ्जतं । पुनः पुनरनुष्ठान-
मुपदेष्टव्यमित्यर्थः । तथा नाद्यं नन्दनीयं संतोषकरं फलं
त्रिञ्जितं । प्रापयतं । अस्मेऽस्मासु पृचोऽब्जं त्रिः पिञ्चतं ।
त्रिवारं प्रयच्छतं । तत्र दृष्टान्तः । अक्षरेव । अक्षराण्युद-
कानि । अक्षरं स्रोतस्तृप्तिरिति तन्नामसु पाठात् । तानि
पजेन्यो यथा प्रयच्छति तद्वत् ॥ वर्तितं । वर्ततेऽत्रेति वर्ति-
र्दृङ् । ह्रपिषिरुद्दिहतीत्यादिना इत्ययः । सुपां सुलुगिति
द्वितीयैकवचनस्य सु आदेशः । सुप्राव्ये । उपसर्गद्वयोपसृष्टा-
दवतेः कर्मणि ण्यत् । संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः इति वृद्ध-
भावः । तितस्वरितमिति स्वरितत्वं । शिञ्जतं । शिञ्ज विद्यो-
पादाने । नाद्यं । ण्यदन्तः । पृक्षः । पृचो संपर्कः । असुनि
सुडागमः । अस्मे । सुपः सुलुगिति शि आदेशः । अक्षरा इव ।
अश्रुवते व्याघ्रुवंतीव्यक्षराण्युदकानि । ओणादिकः कश्चरप्रत्ययः ।
शेर्लोपः ॥

पञ्चमौमचमाङ्ग ॥

चिर्नो रयिं वहतमश्विना युवं त्रिर्देवताता त्रिरतावतं
धियः ।

त्रिः सौभगत्वं त्रिरत अवांसि नस्त्रिहं वां सूरि दुहिता-
रुहद्रथं ॥ ५ ॥

त्रिः । नः । रयिं । वहतं । अश्विना । युवं । त्रिः ।

देवऽताता । त्रिः । उत । अबतं । धियः ।

त्रिः । सौभगऽत्वं । त्रिः । उत । अवांसि । नः ।

नः । त्रिऽत्वं । वां । सूरि । दुहिता । आ ।

रुहत् । रथं ॥ ५ ॥

हे अश्विना युवं नोऽस्मान्नायिं धनं त्रिवृहतं । त्रिवारं
प्रापयतं । देवताता देवतातौ देवैर्युक्ते कर्मणि त्रिस्त्रिवार-
आगच्छतमिति शेषः । उत अपि च धियाऽस्मद्बुद्धौचिदां
रक्षतं । सौभगत्वं सौभाग्यं त्रिवृहतमिति शेषः । उत अपि
च अवांश्चक्षानि नोऽस्मभ्यं त्रिवृहतं । वां युवयोः संवर्धनं
त्रिणं चक्रवर्गेऽवस्थितं रथं दूरं सूर्यस्य दुहिता पुत्री । दुहिता
दुहिता दूरं हिता । नि० ३. ४. । इति यास्कः । सारुढवती ॥
देवताता । सर्वदेवात्तातिल् । पा० ४. ४. १४२. । इति स्वार्थि-
कस्तातिलप्रत्ययः । तेन देवतातिशब्देन देवसंबन्धो यज्ञो
लक्ष्यते । देवताता मख इति तन्नामसु पठितत्वात् । क्षितीति
प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । सृपां सुलुगिति सप्तम्या डादेशः ।
त्रिष्ठं । त्रिषु चक्रषु तिष्ठतीति त्रिष्ठा । सुपि स्थः । पा० ३.
२. ४. । इति कः । अंबाबल्यादिना । पा० ८. ३. ८७. ।
सकारस्य षत्वं । सूरि । पू प्ररणे । मुसूधागृध्रिभ्य क्रन् । उ०
४. २५. । इति क्रन् । निच्चादाद्युदात्तः । विभाक्तव्यत्ययः ।
आकृहत् । कृष्टृर्काष्ठभ्यश्छन्दसांति चुरडादेशः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

त्रिर्ना अश्विना दिव्यानि भेषजा त्रिः पार्थिवानि त्रिरु
दत्तमङ्गरः ।

श्रीमानं यं धीर्ममकाय सूनवे त्रिधातु शमं वहतं
शुभस्पती ॥ ६ ॥

त्रिः । नः । अश्विना । दिव्यानि । भेषजा । त्रिः ।
पार्थिवानि । त्रिः । उं इति । दत्तं । अत्सभ्यः ।

ओमानं । शंयोः । ममकाय । सूनवे । त्रिधातु । शर्मा ।

वहतं । शुभः । पती इति ॥ ६ ॥

हे अश्विना अस्मभ्यं दिव्यानि द्यौलोकवर्तीनि भेषजा
शोषधानि त्रिदत्तं । तथा पार्थिवानि । पृथिव्यामुत्पन्नान्योष-
धानि त्रिदत्तं । अद्भ्य उ । अंतरिक्षसकाशादप्योषधानि
त्रिदत्तं । आप इत्यंतरिक्षनाम । आपः पृथिवी भूरिति
तन्नामसु पाठात् । शंयोरितन्नामकस्य वृहस्पतिपुत्रस्य । ते
शंयुर्वाहस्यत्यमवृधन्निति द्राक्ष्यान्तरात् । तस्य संबंधिनमोमानं
सुखविशेषं ममकाय सूनवे मदीयाय पुत्राय दत्तं । हे शुभ-
स्पती । शोभनस्योषधजातस्य पालको युवां त्रिधातु वातपित्त-
श्लेष्मधातुत्रयशमनविषयं सुखं वहतं । प्रापयतं ॥ दिव्यानि ।
दंडादिवाद्यप्रत्ययः । पा० ५.०१. ६६. । भेषजा । भिषज्
चिकित्सायां । पंमि संचायामिति घः । शंयोः । शम् उपशमे ।
क्विप् । शम् । यु आमश्रणे । अस्मादिच् । कृदुत्तरपदप्रस्ताति-
स्वरः । त्रिधातु । मितनिगमिममिसस्यविधाज्कुशिश्वस्तुन् ।
उ० १. ६८. । ऊडिदमित्यादिना विभक्तोरुदात्तत्वं । ओमानं ।
अवतेरन्यभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । ज्वरत्वरेत्यादिनाकार-
वकारयोरुट । सार्धधातुकार्धधातुकलक्षणो गुणः । यदि ज्वरत्व-
रेत्यत्रानुनासिके च । पा० ६. ४. १८. । इति नानुवर्तते तर्हि
पूर्वेणैव सूत्रेण वकारस्य ऊडादेशो भविष्यति । शुभस्पती ।
शुभस्पती । शुभ दीप्तौ । संपदादिलक्षणः क्विप् । षष्ठ्याः
पतिपुत्रेति संहितायां विमर्जनौयस्य सत्त्वं । सुवामंत्रित इति
परांगवद्भावात् षष्ठ्यामंत्रितसमुदायस्याऽऽमिकं सर्वानुदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये चतुर्थो वर्गः ॥

सप्तमौचमाह ॥

त्रिनो अग्निना यजता दिवेदिवे परि त्रिधातु
पृथिवौमशायतं ।

तिस्रो नासत्या रथ्या परावत आत्मे व वातः स्वसराणि
गच्छतं ॥ ७ ॥

त्रिः । नः । अग्निना । यजता । दिवेऽदिवे । परि ।
त्रिऽधातु । पृथिवी । अशायतं ।

तिस्रः । नासत्या । रथ्या । पराऽवतः । आत्माऽइव ।
वातः । स्वसराणि । गच्छतं ॥ ७ ॥

हे अग्निना दिवे दिवे प्रतिदिनं । दिवे दिवे सवि सवीत्य-
हर्नामसु पठितत्वात् । यजता । यष्टव्यौ । युवां नोऽस्मदीयां
पृथिवीं वेदिरूपां भूमिं परि सर्वतः प्राप्य त्रिधातु कक्ष्यात्रययुक्त
आस्तौर्णे बर्हिष्याशायतं । शयनं कुरुतं । हे रथ्या रथ-
स्वामिनौ तिस्रस्त्रिसंख्याक एष्टिकाशुकसीमिकरूपा वेदी-
गच्छतं । तच्च दृष्टान्तः । स्वसराणि शरीराण्यत्मेव वातः ।
यथा प्राणिनामात्मभूतः प्राणवायुस्तदीयानि शरीराणि गच्छति
तद्वत् ॥ यजता । यजतेर्भृगृदृशीत्यादिना । उ = १०८ । अतच् ।
चित इत्वंतोदात्तत्वं । त्रिधातु । त्रेधा घीयते निधीयत इति
त्रिधातु । सितनिगमौल्यादिना धाजस्तुन् । निच्चादाद्युदात्तत्वं ।
समासे छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । सुपां सुलु-
प्तिः सप्तम्या लुक् । अशायतं । अदादित्वाच्छपो लुक् ।
अशयातामित्यस्य ऋस्वदीर्घाव्यत्यासः । नासत्या । सक्तु साधु
सत्यौ । न सत्त्वावसत्यौ । न असत्यौ नासत्यौ । सत्यावेव
नासत्त्वावित्यौर्णवाभ इति यास्कः । नि० ६, १३ । नभ्राणन-

पादित्वादिना नञः प्रकृतिभावः । रथ्या । रथर्हो स्वामिना-
वित्त्वर्थः । कंदसि च । पा० ५. १. ६७ । इति यप्रत्ययः ।
स्वसराणि । सरंति गच्छंतौति सरा इन्द्रियाणि । स्वकीयाः
सरा येषां शरीराणां । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अष्टमौमृचमाह ॥

अश्विना सिंधुभिः सप्तमाष्टभिस्त्रय आहावास्त्रेधा.

हविष्कृतं ।

तिस्रः पृथिवीरूपरि प्रवा दिवो नाकं रक्षेथे

द्युभिरक्तुभिर्द्वितं ॥ ८ ॥

त्रिः । अश्विना । सिंधुभिः । सप्तमाष्टभिः । त्रयः ।

आहावाः । त्रेधा । हविः । कृतं ।

तिस्रः । पृथिवीः । उपरि । प्रवा । दिवः । नाकं । रक्षेथे

इति । द्युभिः । अक्तुभिः । द्वितं ॥ ८ ॥

हे अश्विना सप्तमाष्टभिः । इमं मे गंग इत्यादिमंत्रोक्ताः
सप्तसंख्याका गंगाद्या नद्यो मातर उत्पादिका येषां जलवि-
शेषाणां ते सप्तमातरः । तेः सिंधुभिः स्यंदनस्त्रभावेर्जलैर्वसतोव-
रौनामभिस्त्रिः सोमाभिषवः कृत इति शेषः । तथा चान्यत्र
ब्राह्मणे समान्नातं । अष्टौ कृत्वोऽभिषुणोति एकादश कृत्वो
द्वितीयं द्वादश कृत्वस्तृतीयमिति । आहावा यथोक्तजलयुक्तस्य
सोमस्याधारभूताः कूपसदृशास्त्रयस्त्रिसंख्याका द्रोणकलशा
धवनीयपूतभृदाख्या निष्पन्ना इति शेषः । तेषु त्रिषु षड्वि-
विशेषेषु त्रेधा त्रिभिः प्रकारैः सवनत्रयगतैर्हविष्कृतं । सोमाख्यं
हविः संचादितं द्रव्यं वर्तत इति शेषः । तिस्रः पृथिवीरूपरि ।
त्रिभ्यः पृथिव्यादिलोकभ्य ऊर्ध्वं प्रवा प्रवंतौ गच्छंतौ युवां दिवो

नाकं द्युलोकसंबन्धिनमादित्यं रक्षेये । कौटुशं नाकं । द्युभिर-
होभिरक्तभौ रात्रिभिश्च हितं स्थापितं । अहनि सूर्यं उदेति
रात्रावस्तं गच्छतीत्येवमहोरात्राभ्यां सूर्यो व्यवस्थाप्यत
इत्यर्थः ॥ सप्तमाष्टभिः । वह्नव्रीहिस्वरः । आह्वावा । निपान-
माह्वावः । पा० ३. ३. ७४. । इत्याङ्पूर्वाङ्गयतेरप्रत्ययः
संप्रसारणं ऋक्षिश्च निपातनात् । थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं ।
प्रवा । अ्युङ् प्रङ् गतौ । प्रवेते गच्छत इति प्रवौ । पचाद्यच् ।
सुपां सुलुगित्याकारः । नाकं नास्मिन्नकमस्योति नाकः ।
नम्नाणनपादित्यादिना नजः प्रकृतिभावः । द्युभिः । ऊडिद-
मित्यादिना प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्य दिवो च्छल । पा० ६. १.
१८३. । इति प्रतिषेधः ॥

नवमोऽसृचमाह ॥

कत्रो चक्रा विवृतो रथस्य कत्रयो बंधुरो ये सनीलाः ।

कदा योगो वाजिनो रासभस्य येन यज्ञं नासत्यापयाथः ॥७॥

क । त्रौ । चक्रा । विवृतः । रथस्य । क । त्रयः ।

बंधुरः । ये । सऽनीलाः ।

कदा । योगः वाजिनः । रासभस्य । येन । यज्ञं ।

नासत्या । उपयाथः ॥ ८ ॥

हे नामत्यावश्विनौ विवृतस्त्रिसंख्याकैरश्विभिरुपेतस्य
भवदीयस्य रथस्य । ईषाद्वयं पूर्वभागे संयुज्यते । सेयमेकाश्विः ।
पृष्ठभागे वियुज्यते । तत्र कोणद्वयं संपद्यते । ईदृशस्य रथस्य
संबन्धीनि त्रीणि चक्राणि क । कुत्र स्थितानीत्यस्माभिरनं
दृश्यते । ये काष्ठविशेषाः सनीलाः । नौलं गृहसदृशं रथस्यो-
पर्यपवेशस्थानं तेन सह वर्तते इति सनीलास्तैः काष्ठविशेषा

बंधुरो नोडबंधनाधारभूतास्त्रयः । अक्षेण, सहिते हे ईषे इत्येवं
त्रिसंख्याकाः क्व । कुत्र स्थिता इत्यस्माभिर्न ज्ञायते । वाजिनो
बलवतो रासभस्य भवदीयाश्चस्थानीयस्य गर्दभस्य योगो रथे
योजनं कदा । कस्मिन्काले निष्पन्नमित्यस्माभिर्न दृश्यते ।
येन चक्रत्रयनोडकाष्ठत्रयरासभयोजनसहितेन रथेन यज्ञम-
ग्नीदीयं यागस्थानमुपयायः । युवां प्राप्नुयस्तादृशस्य रथस्येति
पूर्वत्वान्वयः ॥ चो चक्रा । उभयत्रापि शिखंदसि बहुलमिति
शेर्नोपः । बंधुरः । बंधेरौणादिकं उरन्प्रत्ययः । वत्वं क्वांदसं ।
सनोलाः । वोपमर्जनस्येति सभावः ॥

दशमौसृचमाह ॥

आ नासत्या गच्छतं ह्ययते हविर्मध्वः पिवतं

मधुपेभिरासभिः ।

युवोर्हि पूर्वं सवितोषसो रथसृताय चित्रं घृतवंत-

मिष्यति ॥ १० ॥

आ । नासत्या । गच्छतं ह्ययते । हविः । मध्वः । पिवतं ।

मधुपेभिः । आसभिः ।

युवोः । हि । पूर्वं । सविता । उषसः । रथं । सृताय ।

चित्रं । घृतवन्तं । इष्यति ॥ १० ॥

हे नासत्यावशिनाविह कर्मण्यागच्छतं । अत्रास्माभि-
र्हविर्ह्ययते । युवां च मधुपेभिर्मधुरद्रव्यपानयुक्तरासभिर्मवदीयै-
रास्यैर्मध्वो मधुरद्रव्याणि हवींषि पिवतं । सविता सूर्य उषसः
पूर्वमुषःकालात्पुरा युवयोरश्विनोः संबंधिनं रथसृतायास्मद्य-
ज्ञार्थमिष्यति हि । प्रेरयति खलु । कौटुशं । चित्रं । पूर्वोक्तैश्च-
क्रत्रयादिभिर्विचित्रं । घृतवन्तं । अक्षांजनसाधनेन घृतेनोपेतं ॥

गच्छतं । अदुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे शपः पित्वादनु-
दात्तत्वं । धातुस्वरः । एष गच्छतं पिवतं चेति चार्धप्रतीते-
स्यादिलोपे विभाषेति प्रथमायास्तिङ्विभक्तेर्निघातप्रतिषेधः ।
ह्यते । लसार्वधातुकानुदात्तत्वे यकः स्वरः । मध्वः । लिंग-
व्यत्ययः शप्ति यणादेशश्छांदसः । मधुपेभिः । मधु पिवन्तीति
मधुपानि । आतोऽनुपसर्गं क इति कप्रत्ययः । आसभिः ।
पह्नित्यादिनास्त्वशब्दस्यासनादेशः । युवोः । युवोर्हि यत्प्रमित्य-
त्रोक्तं । दष्टति । इष गतौ । श्यनो निष्वादाद्युदात्तत्वं । हि
चेति निघातप्रतिषेधः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

आ नासत्या त्रिभिरेकादशैरिह देवेभिर्यातं मधुपेय-
मश्विना ।

प्रायुस्तारिष्टं नी रपांसि मृक्षतं सेधतं द्वेषो भवतं
सचाभुवा ॥ ११ ॥

आ । नासत्या । त्रिभिः । एकादशैः । इह । देवेभिः ।
यातं । मधुपेयं अश्विना ।

प्र । प्रायुः । तारिष्टं । निः । रपांसि । मृक्षतं । सेधतं ।
द्वेषः । भवतं । सचाभुवा ॥ ११ ॥

हे नासत्या । असत्येनानृतेन रहितावश्विना । अश्विदेवौ ।
युवां त्रिभिरेकादशैः । ये देवासो दिव्येकादश स्थेत्यादिमंत्रप्र-
तिपीदितैस्त्रिसंख्याकैरेकादशात्मकवर्गत्रयगतैर्देवैः सह मधुपेयं
सोमात्मकं मधुरद्रव्यपानमभिलष्येहास्मिन्देवयजनदेश आयातं
आगृह्यतं । आयुरस्मदीयमायुषं प्रतारिष्टं । प्रवर्धयतं ।
रपांसस्मदीयानि पापानि निर्मूक्षतं । निःशेषैश्च शोधयतं ।

द्वेषी द्वेषकतृन् सेधतं । प्रतिषेधतं । सचाभुवा । अस्माभिः
सहावस्थितौ भवतं ॥ चिभिः । षट्त्रिचतुर्भ्यं इति विभक्ते-
द्वादत्तत्वं । एकादशेः । एकादशानां पूरणेः । तस्य पूरणे ।
पा० ५. २. ४८. । इति उट् । मधुपेयं । पा पाने । अचो
यदिति कर्मणि यत् । ईद्व्यति । पा० ६. ४. ६५. । इत्या-
कारस्य ईकारादेशः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ॥ मधु
च तत्प्रेयमिति समामे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । तारिष्टं ।
तृ प्लवनतरणयोः । क्वांदसे प्रार्थनायां लुङि च्नेः सिच् ।
इडागमः । वृत्तो वा । पा० ७. २. ३८. । इति प्राप्तस्येटो
दीर्घस्य सिचि च परस्मैपदेषु । पा० ७. २. ४०. । इति
प्रतिषेधः । बहुलं कृंदस्यमाख्योगेऽपीत्यडभावः । अत्र तारिष्टं
मृक्षतं चेति चशब्दार्थप्रतीतेस्तस्य चाप्रयोगाच्चादिलोपे विभ-
षेति निघातप्रतिषेधः । आदिः सिचोऽन्यतरस्यां । पा० ६. १.
१८७. । इत्याद्युदात्तत्वं । मृक्षतं । मृश आमर्शने । कृंदसि
लुङ्लङ्लिट् इति लोट्ये लुङ् । शल इगुपधादनिटः क्स् इति
क्सादेशः । एकाच उपदेशेऽनुदात्तादितीट्प्रतिषेधः । षत्वकुत्वे ।
पूर्ववदडभावः । सेधतं । षिधु गत्यां । अत्र केवलोऽपि षिधिः
प्रतिपूर्वस्वार्थे वर्तते । प्रार्थनायां लोट् । शपः पित्वा-
दनुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरिण धातुस्वरः । पादादि-
त्वात्तिङः परत्वाद्वा निघाताभावः । द्वेषः । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत
इति कर्तरि विच् । भवतं । द्वेष इत्यस्य वाक्यांतरगतत्वात्तद-
पेक्षयास्य निघातो न भवति । समानवाक्ये च निघातयुष्म-
दस्मदादेशा वक्तव्या इति वचनात् । सचाभुवा । सचेत्ययं
निपातः सहशब्दसमानार्थः । तथा च यास्कः । सचा सङ्केत्यर्थ

इति । सचा भवत् इति सचाभुवौ । क्षिप् । ओः सुपीति
यणादेशस्य न भूसुधियोरिति प्रतिषेधः । सुपांसुलुगिति
विभक्तोराकारः ॥

द्वादशोऽस्यमाह ॥

आ । ओ अश्विना त्रिहता रथिनावांचं रथिं वहतं सुवीरं ।

शृण्वंता वामवसे जोहवोमि वधे च नो भवतं

वाजसातो ॥ १२ ॥

आ । नः । अश्विना । त्रिहता । रथेन । अवांचं । रथिं ।

वहतं । सुवीरं ।

शृण्वंता । वां । अवसे । जोहवोमि । वधे । च । नः ।

भवतं । वाजसातो ॥ १२ ॥

हे अश्विना त्रिहता रथेन । अप्रतिहतगतित्वात् त्रिषु
लोकेषु वर्तमानेन रथेन सह नोऽस्माकमवांचमभिमुखं
सुवीरं शोभनैवीरैः पुत्रभृत्यादिभिरुपेतं रथिं धनमावहतं ।
आनीय प्रापयतं । शृण्वंतास्मदीयस्तुतिं शृण्वंती वां
युवामवसेऽस्मद्रक्षणार्थं जोहवीमि । आह्वयामि । नोऽस्माकं
वाजसातो संग्रामे । वाजसातो महाधन इति संग्रामनामसु
पाठात् । वधे वर्धनाय च भवतं ॥ सुवीरं । शोभना
वीरा यस्येति बहुव्रीहौ वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ।
शृण्वंता । शृ श्रवणे । शतरि श्रुः शृ चेति श्रुः
श्रुभावश्च । इश्रुवोः सार्वधातुक इति यणादेशः । सुपां
सुलुगित्याकारः । जोहवोमि । ज्ञेज् स्पृहायां शब्दे च । यङ्लु-
क्छभ्यस्तस्य च । पा० ६. १. ३३. । इति कृतसंप्रसारणादस्मा-
कञ्छत्तमेकवचने यङो वा । पा० ७. ३. ८४. । इतीडागमः ।

वृधे । वृधु वृद्धावित्यस्मात्तपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । वाज-
सातौ । पणु दाने । क्तिनि तितुचेत्यादिना इदप्रतिषेधः ।
वृद्धसनेत्यादिना आत्वं । वाजानां सातिर्यस्मिन्निति पूर्वप-
दप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये पंचमो वर्गः ॥

ह्वयाम्यग्निमित्येकादशच पंचमं सूक्तं । हिरण्यस्तूप
ऋषिः । आद्या नवमी च जगतीकंदस्के । शिष्टास्त्रिष्टुभः ।
कृत्स्नस्य सूक्तस्य सविता देवता । आद्याया ह्वयाम्यग्नि-
मित्यस्या अग्निमित्रावरुणरातिसवित्राख्या लिंगोक्तदेवताः ।
तथा चानुक्रांतं । ह्वयाम्येकादश सावित्रं नवमीं जगत्याद्या
च । लिंगोक्तदेवताः पादास्त्रय इति । अभिप्लवषडहस्य
चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र इदं सूक्तं सावित्रं निविद्वान् ।
तृतीयस्य त्वार्यमेति खंडे सूत्रितं । ह्वयाम्यग्निमस्य मे द्यावा-
पृथिवी इति तिस्रः । आ० ७. ७. इति ॥ तत्र प्रथमा-
मृचमाह ॥

ह्वयाम्यग्निं प्रथमं स्वस्तये ह्वयामि मित्रावरुणाविहावसे ।

ह्वयामि रात्रीं जगतो निवेशनी ह्वयामि देवं

सवितारमूतये ॥ १ ॥

ह्वयामि । अग्निं । प्रथमं । स्वस्तये । ह्वयामि ।

मित्रावरुणौ । इह । अवसे ।

ह्वयामि । रात्रीं । जगतः । निवेशनीं । ह्वयामि ।

देवं । सवितारं । ऊतये ॥ १ ॥

स्वस्तयेऽस्माकमविनाशाय । स्वस्त्येत्यविनाशनामेति यास्कः ।

प्रथममाहावग्निं ह्वयामि । इहास्मिन्कर्मण्यवसेऽस्माद्रक्षणीय

मित्रावरुणौ ह्वयामि । जगतो जंगमस्यप्राणिजातस्य निवेश-
नीमुपवेशनहेतुभूतां रात्रीं रात्रिदेवतां ह्वयामि । जंगमाः सर्वे
प्राणिनो दिवसे स्वस्वस्थापारान्कृत्वा स्वस्वगृहे रात्रिं
पविशन्तीति प्रसिद्धं । ऊतयेऽस्मद्भक्षार्थं सविपारं देवं ह्वयामि ॥
मित्रावरुणौ । देवताहंहे चेति पूर्वपदस्थानङादेशः । देवताहंहे
चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । रात्रीं । रात्रे आजसौ । पा० ४. १.
३१. । इति ङीप् । निवेशनीं । निविशन्त्यस्यामिति निवे-
शनौ । करणाधिकरणयोश्चेति । ल्युट् । टिड्ढाणञित्यादिना ।
पा० ४. १. १५. । ङीप् । ऊतये । अवतेः क्तिन् ज्वरत्वरे-
त्यादिना वकारस्योपधायाश्च ऊट् । ऊतियतूत्यादिना क्तिन्
उदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

आ कृष्णेन रजसा वर्तमानो निवेशयन्नमृतं मत्स्यं च ।

हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि

पश्यन् ॥ २ ॥

आ । कृष्णेन । रजसा । वर्तमानः । निवेशयन् ।

अमृतं । मत्स्यं । च ।

हिरण्ययेन । सविता । रथेन । आ । देवः । याति ।

भुवनानि । पश्यन् ॥ २ ॥

सविता सूर्यः कृष्णेन रजसा कृष्णवर्णेन लोकेन । कृष्णं
कृष्यते निष्कृष्टो वर्ण इति यास्कः । लोका रजांस्युच्यन्ते इति च ।
अन्तरिक्षलोको हि सूर्यागमनात्पुरा कृष्णवर्णो भवति ।
तेनान्तरिक्षमार्गेणावर्तमानः पुनः पुनरागच्छन् अमृतं देवं
मत्स्यं मनुष्यं च निवेशन् स्वस्वस्थानेऽवस्थापयन् । यद्वा ।

अमृतं मरणरहितं प्राणं मर्त्यं मरणसहितं शरीरं च निवे-
शयन् । तथा चारण्यकांडे । अमर्त्या मर्त्येन सयोनिरित्येतस्य ।
चभागस्य व्याख्यानरूपे ब्राह्मणे यथोक्तोऽर्थोऽवगम्यते ।
मर्त्यानि हौमानि शरीराणि । असृतेषा देवतेति । यथोक्त-
गुणोपेतः सविता देवो भुवनानि सर्वान् लोकान्पश्यन्
अवेक्षमाणः । प्रकाशयन्नित्यर्थः । हिरण्येन सुवर्णनिर्मितेन
रथेनायाति अस्मत्समीपमागच्छति ॥ असृतं । सृतं मरणं
नास्त्यस्येति बहुव्रीहौ नञोऽजरमरमित्यसृता इत्युत्तरपदाद्यु-
दात्तत्वं । मर्त्यं । मर्ते भवं । मवे छंदसीति यत् । यतोऽनाव
इत्याद्युदात्तत्वं । हिरण्येन । ऋत्विग्वास्त्वेत्यादिना मयटो
मकारस्त्रिपो निपातितः । यस्येति लोपे प्रत्ययस्वरः । भुव-
नानि । भू सत्तायां । भूस्वभूमिजमभ्यच्छंदसीति क्युप्रत्ययः ।
योरनादेश उवडादेशः । निच्वादाद्युदात्तत्वं ॥

तृतीयासृचमाह ॥

याति देवः प्रवता यात्युक्ता याति शुभ्राभ्यां यजतो
हरिभ्यां ।

आ देवो याति सविता परावतोऽप विश्वा दुरिता
बाधमानः ॥ ३ ॥

याति । देवः । प्रवता । याति । उत्वता । याति ।
शुभ्राभ्यां । यजतः । हरिभ्यां ।

आ । देवः । याति । सविता । परावतः । अप । विश्वा ।
दुःवता । बाधमानः ॥ ३ ॥

देवो दीप्यमानः सविता प्रवता प्रवणवता मार्गेण याति ।
गच्छति । तथोक्तोऽङ्गुष्ठे नोर्ध्वदेशयुक्तेन मार्गेण याति । उद-

यानंतरं आ मध्याह्नमूर्ध्नि मार्गं । तत उपरि आ सायं प्रवणो
 मार्गं इति विवेकः । 'तथा यजतो यष्टव्यः स देवः शुभ्राभ्यां
 श्वेताभ्यां दुरिभ्यामश्वभ्यां याति । देवयजनदेशे गच्छति ।
 सविता देवो विश्वा दुरिता सर्वाणि पापान्यापबाधमानो
 विनाशयन् परावतो दूरदेशात् । परावत इति दूरनामसु
 पठितत्वात् । तादृशाद्गुलोकादायाति । यागदेश आगच्छति ॥
 प्रवता । वन षण् संभक्तौ । अस्मात्प्रपूर्वात्किप् । गमादीना-
 मिति वक्तव्यमित्यनुनासिकलोपः । 'ततस्तुक् । कदुत्तरपद-
 प्रकृतिस्वरत्वं । उद्वता । उत्पूर्वाद्वनतेः पूर्ववत्प्रक्रिया । यजतः ।
 अमृदृशीत्यादिना यजतेः कर्मस्थितचप्रत्ययः । विश्वा दुरिता ।
 उभयत्र श्रेष्ठदसि बहुलमिति श्रेर्लोपः ॥

चतुर्थीमंचमाह ॥

अभौवतं कृशनेर्विश्वरूपं हिरण्यशम्यं यजतो ब्रह्मतं ।

आस्थाद्रथं सविता चित्रभानुः कृष्णा रजांसि तविषीं

दधानः ॥ ४ ॥

अभिऽवतं । कृशनेः । विश्वरूपं । हिरण्यशम्यं । यजतः ।

ब्रह्मतं ।

आ । अस्थात् । रथं । सविता । चित्रभानुः । कृष्णा ।

रजांसि । तविषीं । दधानः ॥ ४ ॥

सविता रथमास्थात् । आस्थितवान् । आरूढवानित्यर्थः ।
 कीदृशं । अभौवतं अभितो वर्तमानं । तथा कृशनेर्विश्वरूपं ।
 सुवर्णेन नानारूपं । कृशनं लोहमिति सुवर्णनामसु पाठात् ।
 क्वचित्सुवर्णनिर्मितगजपंक्तिः क्वचिदश्वपंक्तिः क्वचिन्मनुष्यपंक्ति-
 रित्येवं बहुरूपत्वं । हिरण्यशम्यं । अश्वानां स्कंधेषु रथयोजन-

बिलायांनियंतुं प्रक्षेप्यमाणाः शंकवः शम्याः । ताः सुवर्णमय्यो
 रथे वंतते । ब्रहंतं । प्रौढं । कीदृशः सविता । यजतः । यष्टव्यः ।
 चित्रभानुः । विविधरश्मिभुक्तः । कृष्णः । रजांसंधकारयुक्ततया
 कृष्णवर्णन् लोकानुद्दिश्य तमानिवारणार्थं तविषीं बलं स्वकीयं
 प्रकाशरूपं दधानः ॥ अभीवृतं । अभितो वर्तत इत्यभीवृत् ।
 वृत्तु वर्तने । किपि नहिह्वलीत्यादिना । पा० ६. ३. ११६. ।
 पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । विश्वरूपं । विश्वानि रूपाणि यस्यासौ
 विश्वरूपः । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति व्यत्ययेनासंज्ञाया-
 मपि पूर्वपदांतोदात्तत्वं । हिरण्यशम्यं । हर्म गतिकांत्योः ।
 हर्त्यतेः कन्यन् हिर च । उ० ५. ४४. । इति कन्यन्प्रत्ययो
 धातोर्हिरादेशश्च । नित्वादाद्युदात्तत्वं । बहुव्रीहौ पूर्वपद-
 प्रकृतिस्वरत्वं । आस्थात् । तिष्ठतेर्लुङि गातिस्थेति सिचो
 लुक् । कृष्णः । कृषेर्ध्वं । उ० ३. ४. । इति नक्प्रत्ययः ।
 शिच्छंदसि बहुलमिति शिर्लोपः । तविषीं । तवतिः सौवो
 धातुः । तवेर्णिङ्गा । उ० १. ४५. । इति टिप् । टित्वाटिट्टा-
 णजित्यादिना ङीप् । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं दृष्टव्यं । दधानः ।
 शानचभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥

पंचमोऽमृचमाह ॥

वि जनाञ्छावाः श्रितिपादो अख्यत्रयं हिरण्यप्रउगं वहंतः ।
 शश्वद्विष्णुः सवितुर्दैव्यस्योपस्थे विश्वा भुवनानि तस्यः ॥ ५ ॥
 वि । जनान् । श्यावाः । श्रितिऽपादः । अख्यन् । रथे ।
 हिरण्यऽप्रउगं । वहंतः ।
 शश्वत् । विशः । सवितुः । दैव्यस्य । उपऽस्थे । विश्वा ।
 भुवनानि । ॥ तस्यः ॥

श्यावा एतन्नामकाः सूर्यस्त्राश्याः । श्यावाः सवितुरिति
 निघंटावुक्तत्वात् । ते च श्रितिपादः । श्वेतैः पादैरुपेताः ।
 हिरण्यप्रउगं । रथस्य मुखमौषयोरयं युगबंधनस्थानं प्रउगं
 मित्युच्यते । तस्मात् सुवर्णंययं । तद्युक्तं रथं वहंतो जनान्प्रा-
 णिनो व्यस्यन् । विशेषेण प्रकाशितवन्त इत्यर्थः । अथत्
 सर्वदा विशः प्रजं दैव्यस्येतरदेवसंबन्धिनः सवितुः प्रेरकस्य
 सूर्यस्योपस्थे समीपस्थाने तस्युः । स्थितवत्यः । न केवलं प्रजाः
 किं तर्हि विश्वा भुवनानि सर्वे च लोकाः प्रकाशाय सूर्यसमीपे
 तस्युः ॥ श्रितिपादः । श्वेतवर्णाः पादा येषां ते श्रितिपादः ।
 सुपां सुलुगिति जसः सु आदेशः । यदा श्रिति श्वेतवर्णः
 स्फाटिकादिः । स एव पादो येषां ते । पादस्य लोपोऽहस्त्या-
 दिभ्यः । पा० ५. ४. १३८. इति समासांतपादशब्दस्यात्य-
 लोपः । उपमानादिति हि तत्रानुवर्तते । पादशब्दस्य वृषा-
 दित्यादाद्युदात्तत्वं । तस्य बहुव्रीहौ समासे श्रितेर्नित्यावहुच्
 बहुव्रीह्यावभसत् । पा० ६. २. १३८. इत्युत्तरपदप्रकृति-
 स्वरत्वं । अस्यन् । श्यातेर्लुप्यस्यतिवक्तौत्यादिना चुरडादेशः ।
 हिरण्यप्रउगं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वहंतः । शपः
 पित्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसाबंधातुकस्यरेण धातुस्वरः ।
 दैव्यस्य । तस्येदमित्यर्थे देवाद्यजनौ । पा० ४. १. ८५. ३. ।
 इति देवशब्दाप्राग्दीव्यतौयो यञ् । तद्धितेष्वचामादेरित्यादि-
 वृद्धिः । ज्ञत्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं । उपस्थे । आतस्योपसर्गं
 इति कः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । महद्भा-
 दित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

तिस्रो द्यावः सवितुर्द्वा उपस्था एका यमस्य भुवने
विराषाट् ।

आणिं न रथ्यममृताधि तस्युरिह ब्रवीतु य उ
तच्चिकेतत् ॥ ६ ॥

तिस्रः । द्यावः । सवितुः । द्वौ । उपऽस्था । एका । यमस्य ।
भुवने । विराषाट् ।

आणिं । न । रथ्यं । अमृता । अधि । तस्युः । इह । ब्रवीतु ।
यः । ऊं इति । तत् । चिकेतत् ॥ ६ ॥

द्यावः स्वर्गोपलक्षिताः प्रकाशमाना लोकास्तिस्रश्चि-
संख्याकाः संति । तत्र द्वौ लोकौ सवितुः सूर्यस्योपस्था समीप-
स्थाने वर्तन्ते । द्युलोकभूलोकयोः सूर्येण प्रकाशितत्वात् । एका
मध्यमा भूमिरन्तरिक्षलोको यमस्य भुवने पितृपतेर्गृहे विरा-
षाट् । विरान् गन्तृन्सहते । प्रेताः पुरुषा अन्तरिक्षमार्गेण
यमलोके गच्छन्तीत्यर्थः । अमृतमृतानि चन्द्रनक्षत्रादीनि
ज्योतींषि जलानि बाधितस्युः । सवितारमधिगम्य स्थितानि ।
तत्र दृष्टान्तः । रथ्यमाणिं न । रथादहिरक्षच्छिद्रे प्रक्षिप्तः
कीलविशेष आणिरित्युच्यते । रथसंबन्धिनमाणिमधिगम्य यथा
रथस्तिष्ठति तद्वत् । यस्तु मानवस्तत्सविष्टरूपं चिकेतत् ।
जानाति । स मानव इहाम्निन्विषये ब्रवीतु । कथयतु ।
केनापि वक्तुमशक्यः सवितुर्महिमेत्यर्थः ॥ तिस्रः । तिसृभ्यो
जस इति विभक्तोरुदात्तत्वं ॥ द्वौ । संहितायामावादेशे लोपः
शाकश्वस्येति वकारलोपः । उपस्था । आडयाजयारां चोप-
संख्यानं । पा० ७. १. ३८. ४. । इति सप्तम्या आडादेशः ।

आडोऽनुनासिकश्छंदसि । पा० ६. १. १२६. । इति प्रकृति-
 भावः । विराषाट् । वृञ् करणे । घञर्थे कविधानमिति
 कर्मणि कः । बहुलं छंदसि । पा० ७. १. १०३. । इतीत्य
 तथा सति वृयंत इति विरा इत्युक्तं भवति । तान्सहत इति
 विराषाट् । छंदसि सहः । पा० ३. २. ६३. । इति सहेर्ग्विः ।
 सहेः साङः सः । पा० ८. ३. ५६. । इति षत्वं । अन्येषामपि
 दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घः । रथ्यं । रथस्येदं रथ्यं । रथाद्यत् ।
 पा० ४. ३. १२१. । इति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ।
 अमृता । श्रेष्ठं दमि बहुलमिति श्रेर्लोपः । चिकेतत् । कित
 ज्ञाने । लेख्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । जुहो-
 त्यादित्वात् झुः । लघूपधगुणः । अनुदात्ते च । पा० ६. १.
 १८०. । इत्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वं । यदृत्तयोगादनिघातः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये षष्ठो वर्गः ॥

सप्तमौमृचमाह ॥

वि सुपर्णा अंतरिक्षाख्यव्यन्नभीरवेपा असुरः सुनीथः ।

क्वेदानीं सूर्यः कश्चिकेत कतमां द्यां रश्मिरस्या ततान ॥७॥

वि । सुऽपर्णाः । अंतरिक्षाणि । अख्यत् । गभीरऽवेपाः ।

असुरः । सुऽनीथः ।

क्व । इदानीं । सूर्यः । कः । चिकेत । कतमां । द्यां ।

० रश्मिः । अस्य । आ । ततान ॥ ७ ॥

सुपर्णाः शोभनपतनः सूर्यस्य रश्मिः । सुपर्णा इति पंचदश
 रश्मिनामानानीति तन्नामसु पठितत्वात् । अंतरिक्षाख्यंतरिक्षो-
 यलक्षितानि लोकत्रयस्थानानि व्यख्यत् । विशेषेण ख्यापितवान्

प्रकाशितवान् । कीदृशो रश्मिः । गभीरवेपाः । गंभीरकंपनः ।
रश्मिः प्रकंपनं चलनं केनापि द्रष्टुमशक्यमित्यर्थः । असुरः ।
क्षिपां प्राणदः । तथा चान्यत्रान्नायते । सर्वेषां भूतानां
प्राणानादायोदेतीति । सुनीथः । सुनयनः । शोभनप्रापणः ।
मार्गप्रकाशनेनाभौष्टदेशं प्रापयतीत्यर्थः । तादृशरश्मियुक्तः सूर्य
इदानीं रात्रौ क कुच वर्तते । तदेतद्द्रव्यं कश्चिकेन । को
जानाति । न कोऽपीत्यर्थः । अस्य सूर्यस्य रश्मिः कतमां
व्यामाततान । कं द्यलोकं रात्रौ व्याप्तवानेतदपि को जानाति ॥
सुपर्णः । नैजसुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । गभीरवेपाः ।
टुवेषु कंपने । असुन् । गभीरं वेपो यस्य । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
असुरः । असु क्षेपणे । अस्यति शत्रून् नित्यसुरः । असेरुन् ।
उ० १. ४२. । निच्चादाद्युदात्तत्वं । यद्वा । असुन्प्राणाव्राति
ददातीत्यसुरः । आतोऽनुपसर्गे क इति कप्रत्ययः । सुनीथः ।
शौज् प्रापणे । हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः कथन्निति कथन् ।
प्रादिसमासे थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । इदानीं । इदम्-
शब्दात्प्रत्ययार्थे दानीं च । पा० ५. ३. १८. । इति दानीम्-
प्रत्ययः । इदम् इतितीदम्शब्दस्येशादेशः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं ।
सूर्यः । षू प्रेरणे । सुवतीति सूर्यः । राजसूयसूर्येत्यादिना
रुडागमसहितः क्यप्रत्ययांतो निपातितः । प्रत्ययस्यानुदात्तत्वे
धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वं । चिकेत । कित ज्ञाने । लिट् । कतमां ।
किंजातीयां । वा बहूनां जातिपरिग्रहे उतमच् । पा० ३. ३.
८३. । इति किंशब्दात् उतमच् । छित्वाटिलोपः । चित
इत्थंतोदात्तत्वं ॥

अष्टमोऽमृचमाह ॥

अष्टौ व्यखात्ककुभः पृथिव्यास्त्री धन्व योजना सप्त सिंधूः
हिरण्याक्षः सविता देव आगाहधद्रत्ना दाशुषे वार्याणि
अष्टौ । वि । अखरात् । ककुभः । पृथिव्याः । त्री । धन्व ।

योजना । सप्त । सिंधून् ।

हिरण्यऽअक्षः । सविता । देवः । आ । अगात् । दधत् ।

रत्ना । दाशुषे । वार्याणि ॥ ८ ॥

पृथिव्याः संबन्धिनोरष्टौ ककुभः प्राच्याद्याश्चतस्रो दिश
ऋग्नेय्याद्याश्चतस्रो विदिश इत्येवमष्टौ दिशो व्यख्यत् ।
सविता प्रकाशितवान् । तथा योजना प्राणिनः स्वस्वभोगेन
योजयितुमन्व अंतरिक्षोपलक्षितान् त्री- त्रिसंख्याकान्पृथिव्या-
दिलोकान् । सप्त सिंधून् गंगादिनदीः समुद्रान्वा सविता
व्यखरात् । हिरण्याक्षः । हितरमणीयचक्षुर्युक्तो हिरण्यमयाक्षो
वा सविता देव आगात् । इहागच्छतु । किं कुर्वन् । दाशुषे
हविर्दत्तवते यजमानाय वार्याणि वरणीयानि रत्नानि दधत् ।
प्रयच्छन् ॥ अखरात् । खरातेर्लुङ्यस्यतिवक्तीत्यादिना चूर-
डादेशः । त्री । श्रेष्ठंदसि बहुलमिति श्रेर्लोपः । धन्व । रिवि
रवि धवि गत्यर्थाः । इदितो नुम् धातोरिति नुम् । अस्मात्क-
नित्युत्पत्तितच्चिराजिधन्विद्युप्रतिदिव इति कनिन् । सुपां सुलु-
गिति विभक्तेर्लुक् । नलोपः । प्रत्ययस्य निच्चादाद्युदात्तत्वं ।
योजना । योजयन्ति प्राणिन उपभोगेनेति योजनानि । नंद्या-
दिलक्षणी ल्युः । णेरनिटीति णिलोपः । पूर्ववच्छेर्लोपः ।
हिरण्याक्षः । हिरण्यमयान्यक्षीणि यस्यासौ हिरण्याक्षः ।
बहुव्रीहौ सकथ्यस्थोः । पा० ५, ४, ११३ । इति समासांतः

वच्प्रत्ययः । अगात् । एतेर्लुङीणो गा लुङि । पा० २. ४. ४५ । इति गादेशः । गातिस्थेति सिचो, लुक् । दधत् । शतरि
 ऋयस्ताच्छतुरिति नुमागमप्रतिषेधः । आभ्यस्तयोरात इत्या-
 कारलोपः । अभ्यस्तानामादिरित्यद्युदात्तत्वं । दाशुषे ।
 दाश्वान्साह्वानित्यादिना कसुप्रत्ययांतो निपातितः । चतुर्थे-
 कवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं परपूर्वत्वं । शांसिक्-
 सिघसीनां चेति षत्वं । वार्याणि । वृङ् संभक्तौ । ऋहलोर्ण्यत् ।
 ईडवंदेत्यादिनाद्युदात्तत्वं ॥

नवमीष्टचमाह ॥

हिरण्यपाणिः सविता विचर्षणिरुभे द्यावापृथिवी
 अंतरीयते ।

अपामौवां बाधते वेति सूर्यमभि कृष्णेन रजसा
 द्यामृणोति ॥ ८ ॥

हिरण्यऽपाणिः । सविता । विऽचर्षणिः । उभे इति ।
 द्यावापृथिवी इति । अंतः । ईयते ।

अप । अमौवां । बाधते । वेति । सूर्यं । अभि । कृष्णेन ।
 रजसा । द्यां । ऋणोति ॥ ८ ॥

हिरण्यपाणिः सुवर्णमयहस्तयुक्तः । यद्वा यजमानेभ्यो
 दातुं हिरण्यं हस्ते धृतवान् । विचर्षणिः । विविधदर्शनयुक्तः ।
 विचर्षणिः पश्यदित्यर्थः । विचर्षणिर्विश्वचर्षणिरिति तन्नामसु
 पाठात् । सविता देव उभे द्यावापृथिवी अंतः । उभयोर्लोक-
 योर्मध्य ईयते । गच्छति । अमौवां रोगादिबाधामपबाधते ।
 सम्यक् निराकरोति । तथा सूर्यं वेति । गच्छति । यद्यपि
 सवित्सूर्ययोरेकदेवतात्वं तथापि मूर्तिभेदेन गंतृगंतव्यभावः ।

ऋणेन तमसः कर्षकेण निवर्तकेन रजसा तेजसा व्यामाकाश-
मभ्यृणोति । सर्वतो व्याप्नोति ॥ व्यावापृथिवी । दिवः
पृथिव्यां । पा० ६. ३. ३०. । इति चशब्दाद्विशब्द-
व्यावादेशः । देवताद्वंद्वे चतुर्भयपदप्रकृतिस्वरत्वं । नोत्तर-
पदेऽनुदात्तादौ । पा० ६. २. १४२. । इति न निषेधः ।
अपृथिवीरुद्रपूषमंश्चिष्विति पर्युदस्तत्वात् । ईयते । ईङ् गतौ ।
तिङ्ङितिङ् इति निघातः । बाधते वेति चेति ससुच्चयार्थ-
प्रतीतिश्चशब्दस्याप्रयोगाच्चादिलोपे विभाषेति निघातप्रतिषेधः ।
वेति । वी नतिप्रजननकांस्त्वग्रनखादनेषु । अदादित्वाच्छपो
लुक् । तिपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्तरः । यद्यप्येषा द्वितीया
तथापि तिङ्ङः परत्वाच्चिघाताभावः । ऋणोति । ऋण गतौ ।
तनादित्वादुः । तनादिषु करोतेरेव गेणो नान्येषामित्यापि-
शलिमतेन गुणाभावः ॥

दशमीमृचमह ॥

हिरण्यहस्तो असुरः सुनीथः सुमृलोकः स्वर्वा यात्वर्वाङ् ।
अपसेधन्नसो यातुधानानस्थाद्देवः प्रतिदोषं गृणानः ॥ १० ॥
हिरण्यहस्तः । असुरः । सुनीथः । सुमृलौकः ।

स्वर्वान् । यातु । अर्वाङ् ।

अपसेधन् । रक्षसः । यातुधानान् । अस्थात् । देवः ।

प्रतिदोषं । गृणानः ॥ १० ॥

हिरण्यहस्तोऽसुरः प्राणदाता सुनीथः सुष्ठु नेता प्रशस्य
इत्यर्थः । सुनीथः पाक इति प्रशस्यनामसु पाठात् । सुमृलोकः ।
सुष्ठु सुखयिता । स्ववान् धनवान् । अर्वाङ् अभिसुखः
कर्मदेशे गच्छतु । किंचायं देवः प्रतिदोषं प्रतिरात्रि गृणानः

स्तूयमानोऽस्थात् । स्थितवान् । किं कुर्वन् । रक्षसो बाधक-
 त्वेन रक्षणनिमित्तभूतान् । रक्षो रक्षितश्चमस्मादिति यास्कः ।
 ४. १८. । यातुधानानसुरानपसेधन् निराकुर्वन् ॥ हिरण्य-
 हस्तादयो गताः । सुमृलीकः । सुष्ठु, मृलीकं सुखं यस्यासौ
 तथाक्तः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । खवान् । खमसा
 स्तोति खवान् । मादुपधाया इति वत्त्वं । संहितायां नकारस्य
 दीर्घादटि समानपाद इति ० कृत्वं । आतोऽटि नित्यमित्यनु-
 नासिक आकारः । रोयत्वं । यलोपश्च । अपसेधन् । विधु
 गत्यां । शपः पित्वादानुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरिण
 कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । रक्षसः । रक्ष पालन इत्यस्मादपादान
 औणादिकोऽसिप्रत्ययः । यदा रक्षन्त्यनेनेति रक्षो बलं । करणे-
 ऽसुन् । तदेषामस्तोति रक्षस्त्रिनः । मत्वर्थप्रत्ययलोपश्छांदसः ।
 प्रत्ययस्त्रहः । यातुधानान् । यत निवारोपसंस्कारयोः । तस्मा-
 स्यंतादौणादिको भाव उप्रत्ययः । यातवो यातना एषु धीयंत
 इति यातुधानाः । अधिकरणे ल्यट् । लिटीति प्रत्ययात्पूर्वस्थो-
 दात्तत्वं । अस्थात् । गातिस्थेति सिचो लुक् । प्रतिदोषं ।
 दोषां दोषां । प्रति वीप्सालक्षणे यथार्थं । अव्ययीभावः ।
 गृणानः । गृ शब्दे । कर्मणि लटः शानच् । व्यत्ययेन आ ।
 प्वादीनां ऋस्व इति ऋस्वत्वं । चित इत्यंतोदात्तत्वं ॥

एकादशीमृचमाह ॥

ये ते पंथाः सवितः पूर्यासोऽरेणवः सुकृता अंतर्विजे ।

तेभिर्नो अद्य पथिभिः सुगोभौ रक्षा च ली अधि च

ब्रह्मि देव ॥ ११ ॥

ये । ते । पंथाः । सवितरिति । पूर्यासः । अरेणवः ।

सुऽकृताः । अंतरिक्षे ।

तेभिः । नः । अद्य । पथिऽभिः । सुऽगेभिः । रक्ष । च ।

नः । अधि । च । ब्रूहि । देव ॥ ११ ॥

हे सवितः ते तव पंथा मार्गाः पूर्यासः पूर्वसिद्धाः ।
अरेणवो घूलिरहिताः । अंतरिक्षे सुकृताः सुष्ठु, संपादिताः ।
सुगेभिः सुष्ठु, गंतुं शक्यैस्तेभिः पथिभिस्त्वैर्मार्गैरागत्याद्यास्मि-
न्दिने नोऽस्मान्न च । पालनमपि कुरु । तथा हे देव
नोऽस्माननुष्ठानृनधि ब्रूहि च । देवानामग्रेऽधिकत्वेन कथय
च ॥ पंथाः । सुषां सुलुगिति जसः सुः । पथिमथोः सर्वनाम-
स्थान इत्याद्युदात्तत्वं । पूर्यासः । पूर्वः कृताः पूर्याः । पूर्वैः
कृतमिनियौ च । पा० ४, ४, १३३ । इति यः । प्रत्ययस्वरः ।
असुगागमः । अरेणवः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ।
सुकृताः । कर्मणि क्तः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ।
सुगेभिः । सुष्ठु, गच्छंत्येष्मिन् सुगाः । सुदुरोरधिकरण इति
गमेर्दप्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । रक्षा । इचोऽतस्तिङ्
इति संहितायां दीर्घः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये सप्तमो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले सप्तमोऽनुवाकः ॥

अष्टमेऽनुवाकेऽष्टौ सूक्तानि । तत्र प्र वो यज्ञमिति विंश-
त्यं प्रथमं सूक्तं । घोरपुत्रः कण्व ऋषिः । अयुजो हृदयः ।
तृतीयपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । युजः सतोहृदयः । प्रथम-
हृतीययोः पादयोर्द्वादशाक्षरत्वात् । अग्निर्देवता । ऊर्ध्वं ऊ
श्वित्वादिके यूपदेवत्ये । तथा चानुक्रांतं । प्र वो विंशतिः
कण्वो घोर आग्नेयं प्रगाथमूर्ध्वं ऊ षु यौपाविति । नन्मूर्ध्वं
ऊ श्वित्वादिकयोरप्यग्निर्देवतात्वेन भवितव्यमाग्नेये क्रताव-
नयोरनुवारात् । तथा हि सूत्रे एना वो अग्निं प्र वो यज्ञ ।
आ० ४. १३. । इति प्रतीकमात्रस्यैवोपादानात्कृतसूक्त-
माम्नेयमिति गम्यते । यद्येते अन्यदेवत्ये स्नातां वसिष्ठा
होति सूक्तयोरुत्तमामुद्धरेत् । आ० ४. १३. । इतिवदुद्धारं
ब्रूयात् । न च ब्रूते । अतः कथं यौपाविति नैष दोषः ।
यूपधिष्ठानस्याग्नेः स्तूयमानत्वादनयोरप्यग्निर्देवतेत्याग्नेये
क्रतानुवारो न कृतः । अधिष्ठानप्राधान्यविवक्षया यौपावित्ये-
तदपि न विरुध्यते । प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ बाह्वते छंदसि
प्र वो यज्ञमिति सूक्तं । अथैतस्या रात्रेर्विवासकाल इति खंडे
सूचितं । एना वो अग्निं प्र वो यज्ञमिति ॥ तत्र प्रथमा-
ष्टकमाह ॥

प्र वो यज्ञं पुरुषां विशां देवयतीनां ।

अग्निं सुक्तेभिर्वचोभिरीमहे यं सीमिदन्य ईलते ॥ १ ॥

प्र । वः । यज्ञं । पुरुषां । विशां । देवयतीनां ।

अग्निं । सुऽउक्तेभिः । वचऽभिः । ईमहे । यं । सीं ।

इत् । अन्धे । ईलते ॥ १ ॥

ई अन्धत्वजमानाः । देवयतीनां देवाङ्कामयमानानां

पुरुणां बहूनां विशां प्रजारूपाणां वो युष्माकमनुग्रहाय यज्ञं
महान्तं । यज्ञो ववचिथ इति महन्नामसु पाठात् । अग्निं
सूक्ते भिर्वचोभिः सूक्तरूपैर्वाक्यैः प्रेमहे । प्रकर्षेण याचामहे
ईमहे यामीति याच्ञाकर्मसु पाठात् । अन्य इदन्त्येऽप्यृषयो
यमग्निं सीं सर्वत ईलते । स्तुवंति । तमग्निमिति पूर्वचान्वयः ॥
पुरुणां । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । विशां ।
सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । देवयतीनां । देवानात्मन
इच्छत्यो देवयंत्यः । सुप आत्मनः क्वच । न छंदस्यपुत्रस्येती-
त्वस्येव दीर्घस्यापि प्रतिषेधः । अखाघस्यादिति पुनरात्व-
विधानाज्ज्ञापकात् । क्वजंताल्लटः शल्ल । कर्तरि शप् । शपः
पित्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च । लसार्वधातुकस्वरिण क्वचा सहै-
कादेश उदात्तेनोदात्त इति शतुरुदात्तत्वं । उगितश्चेति ङीप् ।
अनित्यमागमशासनमिति वचनानुमभावः । एकादेशस्वरस्य
पूर्वत्वासिद्धत्वं नेष्यत इति वचनात् । पा० ८, २, ६, १ ।
शतुरुदात्तत्वं सिद्धमेवेति शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्वं ।
सूक्तेभिः । वचेः क्तिच्क्ती च संज्ञायामिति क्तः । याथादिनो-
त्तरपदांतोदात्तत्वं । ईलते । ईड स्तुतौ । अदादित्वाच्छपो
लुक् । अनुदात्तेत्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेन धातुस्वरः । यदृत्त-
योगादनिघातः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

जनासो अग्निं दधिरे सहोहृधं हविष्मंतो विधेम ते ।
स त्वं नो अद्य सुमना इहाविता भवा वाजेषु संत्य ॥ २ ॥
जनासः । अग्निं । दधिरे । सहःऽहृधं । हविष्मंतः ।
विधेम । ते ।

सः । त्वं । नः । अद्य । सुऽमनाः । इह । अविता ।

भव । वाजेषु । संत्य ॥ २ ॥

जनासोऽनुष्ठातारो जनाः सहोवृधं बलस्य वर्धयितार-
मग्निं दधिरे । धृतवन्तः । हविष्मन्तो हविर्युक्ता वयं हे अग्ने
ते त्वां विधेम । परिचरेम ॥ विधतिः परिचरणकर्मा । विधेम
सपर्यतोति परिचरणकर्मसु पठितत्वात् । वाजेष्वन्नेषु संत्य
दानशील हे अग्ने स त्वमद्यास्मिन्दिन इह कर्मणि नोऽस्मा-
ग्रति सुमनाः शोभनमनस्कांऽविता रक्षिता भव ॥ सहोवृधं ।
वृधू वृद्धौ-अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात्किप् । कृदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरः । हविष्मन्तः । तसौ मत्वर्थ इति भत्वेन पदत्वाभावाद्गु-
त्वाद्यभावः । विधेम । विध विधाने । तुदादित्वाच्छः ।
सुमनाः ॥ शोभनं मनो यस्यासौ 'सुमनाः । सोर्मनसौ अलो-
मोषसौ । पा० ६. २. ११७. । इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । भव ।
पादादित्वात्तिङ्ङितिङ इति निघ्नताभावः । इचोऽतस्तिङ्
इति संहितायां दीर्घः । संत्य । षण् दाने । क्तिचि तितुच्चे-
त्यादिना इट्प्रतिषेधः । न क्तिचि दीर्घश्च । पा० ६. ४. ३८. ।
इत्यनुनासिकलोपदीर्घयोर्निषेधः । संतिर्दाता । तत्र भवः
संत्यः । भवे कृदसीति यत् ॥

तृतीयमष्टकमाह ॥

प्र त्वा दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदमं ।

महस्ते सतो वि चरन्त्यर्चयो दिवि स्पृशन्ति भानवः ॥ ३ ॥

प्र । त्वा । दूतं । वृणीमहे । होतारं । विश्ववेदमं ।

महः । ते । सतः । वि । चरन्ति । अर्चयः । दिवि ।

स्पृशन्ति । भानवः ॥ ३ ॥

हे अग्ने होतारं होमनिष्पादकमाह्वतारं वा विश्ववेदसं
 सर्वज्ञं दूतं देवानां दूत्ये प्रवृत्तं । अग्निर्वै देवानां दूत आसी-
 दिति श्रुत्यंतरात् । तादृशं त्वां प्रवृत्तमीमहे । प्रकर्षेण वरुणं
 कुर्मः । महो महतः सतो नित्यं वर्तमानस्य ते तवाच्यो
 दौस्यो विचरन्ति । विविधं प्रचरन्ति । भानवस्त्वदीया रश्मयो
 दिवि द्युलोके स्पृशन्ति । तत्रत्यान्प्राणिनः प्रक्षाशयन्तीत्यर्थः ॥
 विश्ववेदसं । विश्वानि वेत्तीति विश्ववेदाः । असुन् । मरु-
 द्ब्रधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । यद्वा वेद इति धननाम ।
 विश्वं वेदो धनं यस्य । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञाऽऽमिति पूर्व-
 पदांतोदात्तत्वं । महः । मह पूजायां । क्षिप् चेति क्षिप् ।
 सावेकाच इति डस उदात्तत्वं । यद्वा । महच्छब्दे ऽच्छब्द-
 लोपश्चादसः । सतः । अस्ते शतरि असोरङ्गोप इत्यकारलोपः ।
 शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । दिवि । ऊडिदमिति विभक्ते-
 रुदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

देवासस्त्वा वरुणो मित्रो अर्यमा सं दूतं प्रब्रमिंधते ।

विश्वं सो अग्ने जयति त्वया धनं यस्ते ददाश मर्त्यः ॥४॥

देवासः । त्वा । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । सं । दूतं ।

प्रब्रं इंधते ।

विश्वं । सः । अग्ने । जयति । त्वया । धनं । यः । ते ।

ददाश । मर्त्यः ॥ ४ ॥

हे अग्ने वरुणादयस्त्रयो देवास्तो देवाः प्रब्रं पुरातनं दूतं
 त्वां समिंधते । सम्यक् दौपयन्ति । यो मर्त्यो मनुष्यो यज-
 मानस्ते तभ्यं ददाश । हविर्दत्तवान् । स यजमानस्त्वया

महायभूतेन विश्वं सर्वं धनं जयति ॥ अर्यमा । अर्यान्मिमीत
इत्यर्यमा । श्वनुक्षन्नित्यादिना कनिनृप्रत्ययांतो निपातितः ।
इंधते । जिहंधी दीप्तौ । अस्मात्क्षटि च्छस्यादादेशे अम् ।
आन्नलोपः । असोरक्षोप इत्यकारलोपः । ददाश । दाश्च
दाने । लिटि णलि लित्स्वरैण प्रत्ययात्पूर्वस्याकारस्योदात्तत्वं ।
यद्धृत्तयोगादनिघातः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

मंद्रो होता गृहपतिरग्ने दूतो विश्वामसि ।
त्वे विश्वा संगतानि व्रता ध्रुवा यानि देवा अक्षण्वत ॥ ५ ॥
मंद्रः । होता । गृहऽपतिः । अग्ने । दूतः । विश्वां
असि ।

त्वे इति । विश्वा । संगतानि । व्रता । ध्रुवा । यामि ।
देवाः । अक्षण्वत ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वं मंद्रो हर्षहेतुर्ह्रीता देवानामाह्वाता विश्वां
यजमानरूपाणां प्रजानां गृहपतिर्गृहस्य पालको दूतो देव-
दूतोऽसि । त्वे त्वयि विश्वा व्रता सर्वाणि कर्माणि संगतानि ।
व्रतं कर्वरमिति कर्मनामसु व्रतशब्दः पठितः । पृथिव्यादयो
देवा ध्रुवा स्थिराणि यानि कर्माण्यक्षण्वत । क्षतवंतः । पृथिवी
धारयति पर्जन्यो वर्षति सूर्यः प्रकाशयति । तान्येतानि त्वयि
संगतानीति पूर्वत्वान्वयः ॥ गृहपतिः । पत्यावैश्वर्यं इति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । त्वे । सुपां सुलुगिति सप्तम्येकवचनस्य
शे आदेशः । त्वमावेकवचन इति मपर्यंतस्य त्वादेशः । शे
लोप इति टिलोपपक्ष उदात्तनिवृत्तिस्वरैण विभक्तेरुदात्तत्वं ।
अन्त्यलोपपक्षे त्वेकादेशस्वरैण । संगतानि । गमेः कर्माणि

निष्ठायामेकाचः । पा० ७. २. १०. । इतीदप्रतिषेधः ।
 अनुदात्तोपदेशेत्यादिना नुनासिकलोपः । गतिरनंतर इति गतेः
 प्रकृतिस्वरत्वं । व्रता घ्र वेत्युभयत्र श्रैलोपः । अकृण्वत् ।
 कृवि हिंसाकरणयोश्च । व्यत्ययेनात्मनेपदं । इदित्त्वास्तुम्
 धिन्विक्कण्वोरश्चेत्युप्रत्ययः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीयेऽष्टमो वर्गः ॥

षष्ठीसूचमाह ॥

त्वे इदग्ने सुभगे यविष्ठय विश्वमा ह्वयते हविः ।

स त्वं नो अद्य सुमना उतापरं यच्चि देवान्स्ववीर्या ॥ ६ ॥

त्वे इति । इत् । अग्ने । सुऽभगे । यविष्ठय । विश्वं ।

आ । ह्वयते हविः ।

सः । त्वं । नः । अद्य । सुऽमनाः । उत । अपरं । अच्चि ।

देवान् । सुऽवीर्या ॥ ६ ॥

हे यविष्ठय युवत्तमाने सुभगे सौभाग्ययुक्ते त्वे इत् त्वय्येव
 विश्वं सर्वं हविराह्वयते । सर्वतः प्रक्षिप्यते । स त्वं नोऽस्मान्प्रति
 सुमनाः शोभनमनस्को भूत्वाद्यास्मान्दिन उत अपि चापरं
 श्वः । अपरं श्व इत्यादिकमुत्तरं कालं सर्वस्मिन्नपि काले
 नैरन्तर्येण । सुवीर्या शोभनवीर्योपेतान्देवान्यच्चि । यज ॥
 सुभगे । शोभनो भगो यस्येति बहुव्रीहावाद्युदात्तत्वं । इयच्छं-
 दसौत्युत्तरपदादद्यात्तत्वं । यविष्ठय । युवशब्दादिष्ठन् । स्थूल-
 दूरेत्यादिना यणादेः परस्य लोपः पूर्वस्य च गुणः । क्वांदसो
 यकारोपजनः । यच्चि । बहुलं क्वांदसौति शपो लुक् । सुवीर्या ।
 शोभनं वीर्यं येषां । वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । सुपां
 सुलुगिति विभक्तेराकारः ॥

अभिष्टवे सायंकालीन उत्तरस्निग्धले तं घेमिथा
नमस्विन इत्येषा विनियुक्ता । अथोत्तरमिति खंडे सूत्रितं ।
प्रगाथीं पूर्वाह्ने काण्वोमपराह्ने । आ० ४, ७, । इति ।
तामेतां सप्रमोचमाह ॥

तं घेमिथा नमस्विन उप स्वराजमासते ।

होत्राभिरग्निं मनुषः समिधते तितिवांसो अति स्निधः ॥७॥

तं । घ । ई । इत्या । नमस्विनः । उप । स्वराजं आसते ।

होत्राभिः । अग्निं । मनुषः । सं । इंधते । तितिवांसः ।

अति । स्निधः ॥ ७ ॥

हे अग्ने नमस्विनोऽन्नयुक्ता नमस्कारयक्ता वा । नम
आयुः सूतृत्यन्ननामसु पाठान्नमःशब्दस्यान्नवाचित्वं । तादृशा
यजमानाः स्वराजं स्वतो दीप्यमानं तं घं तमेव पूर्वोक्तसर्व-
गुणविशिष्टं त्वामित्यनेन प्रकारेण हविःप्रदानादिरूपेणोपा-
सते । मनुषो मनुष्या यजमाणा होत्राभिः सप्तभिर्वषट्कर्तृभिः ।
सप्तहोत्राः प्राचीर्वषट्कुर्वन्तीति श्रुत्यंतरात् । अग्निं त्वा
समिधते । सम्यक् दीपयन्ति । कीदृशा मनुष्याः । स्निधः
शत्रून् तितिवांसः । अतिशयेन तरंतः ॥ नमस्विनः । अस्मा-
यामिधेति मत्वर्थीयो विनिः । स्वराजं । स्वभासा राजत इति
स्वराट् । सत्सूद्विधेति क्तिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । आसते ।
आम उपवेशने । अदादित्वाच्छपो लुक् । तितिवांसः । त
प्लवनतरणयोः । कृंदमिलिडिति वर्तमाने लिट् । तस्य क्लिप्त-
श्चेति क्लिप्तः । वस्वेकाजाह्वमामिति नियमादिडभावः । ऋत
इद्वानोरिति त्वं । ऋच्छत्यृतां : पा० ७, ४, ११, । इति गुणो
हलि च । पा० ८, २, ७७, । इति दीर्घत्वं च न भवति ।

संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति तयोरनित्यत्वात् । यद्वा तिरतिः
प्रकृत्यन्तरं दृष्टव्यं । स्निधः, स्निधु शोषणे । क्षिप् चेति क्षिप् ॥

अष्टमीसूचमाह ॥

घ्नंतो वृत्रमतरवोदसो अप उरु क्षयाय चक्रिरे ।

भुवत्काखे वृषा द्युम्न्याहुतः क्रंददश्वो गविष्टिषु ॥ ८ ॥

घ्नंतः । वृत्रं । अतरन् । रोदसौ इति । अपः । उरु ।

क्षयाय । चक्रिरे ।

भुवत् । काखे । वृषा । द्युम्नो । आहुतः । क्रंदत् ।

अश्वः । गोऽष्टिषु ॥ ८ ॥

हे अग्ने घ्नंतस्त्वत्सहायेनेतरे देवाः प्रहरंतो वृत्रमतरन् ।
तीर्णवंतः । तदनंतरं रोदसो द्यावापृथिव्यावपोऽंतरिक्षं च
क्षयाय प्राणिनां निवासार्थमुरुविस्तारो यथा भवति तथा
चक्रिरे । अपशब्दोऽंतरिक्षवाचो । आपः पृथिवीति तन्नामसु
पठितत्वात् । भवांसु काखे काखनामके महर्षौ वृषा कामानां
वर्षिता । द्युम्नो धनवान् । आहुतः सर्वतो होमयुक्तश्च भुवत् ।
भवतु । तत्र दृष्टान्तः । गविष्टिषु गोविषयेच्छायुक्तेषु संया-
मेवश्वः क्रंदत् पश्वं कुर्वन्त्यथाभौष्टप्रापकस्तथेति शेषः ॥ घ्नंतः ।
हन्तेः शतरि गमहनेत्यादिनोपधालोपः । हो हन्तेर्णञेषु ।

पा० ७, ३, ५ ४ । इति घत्वं । अपः । ऊडिदमिति शस
उदात्तत्वं । क्षयाय । क्षि निवासगत्योः । क्षियन्ति निवसन्त्य-
स्मिन्निति क्षयो निवासस्थानं । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति
घः । क्षयो निवासे । पा० ६, १, २०१ । इत्याद्युदात्तत्वं ।
भुवत् । भवतेर्लेव्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः ।
वहुसं हंसोति शपो लुक् । भूसुवोस्तिङि । पा० ७, ३, ८८,

इति गुणप्रतिषेधः । अडागमस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरः । गविष्टिषु ।
इषु इच्छायां । एषणमिष्टिः । गषामिष्टिर्द्युः संप्रामेषु बहुव्रीहौ
पूर्वपूदप्रकृतिस्वरत्वं । आहुतः । आह्वयत इत्याहुतः । इ दाना-
दनयोः । कर्मणि क्तः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ।
कद । कदि कदि कदि आह्वाने । शतरि नुमभावश्चादिसः ।
अदुपदेशाज्जसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

प्रवर्ये महावोर खरे संमाद्यमाने संसीदस्व महं
असौत्येषा सृष्टोदकमिति खडि सूचितं । संसीदस्व महं
असौति सैत्थिमाने । आ० ४. ६. ॥ इति । तामेतां सूक्ते
जवमीसृचमाह ॥

स सीदस्व महं अमि शोचस्व देववीतसः ।

वि धूममग्ने चरुषं मियेध्यं सृजं प्रशस्तं दर्शतं ॥ ८ ॥

सं । सीदस्व । महान् । असि । शोचस्व । देववीतसः ।

वि । धूमं । अग्ने । अरुषं । मियेध्यं । सृजं । प्रशस्तं ।

दर्शतं ॥ ८ ॥

हे अग्ने संसीदस्व बर्हिष्पुपविश । सहानि । तु दाधिको ।
भवसि । देववीतसः । अतिशयेन देवान्कामयमानः । शोचस्व ।
दोष्यस्व । हे मियेध्यं मेधाहं प्रशस्तं उत्कृष्टाण्यं । अरुषं
गमनशीलं दर्शतं दर्शनीयं धूमं विसृज । मियेध्यं संपादय ॥
सीदस्व । षट् विशरणगत्यवमादनेषु । व्यत्ययेनात्मनेपदं ।
प्रार्थनायां लाटि शीप पात्रत्यादिना सादादेशः । महान्
संहितायां नकाराकारयोः कत्वानुनासिकाबुद्धौ । शोचस्व ।
शुच दीप्तौ । अदुपदेशाज्जसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः ।
तिङ्ः परत्वाविधाताभावः । देववीतसः । वो गीतव्यासि

प्रजननकांत्यशनखादनेषु । देवान्वेति गच्छतीति देववीः ।
 क्षिप् चेति क्षिप् । अतिशयेन देववोर्देववीतमः । तमपः
 पित्वादनुदात्तत्वे कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अरुषं । अरोषुषं ।
 रिष रुष हिंसायां । वृजर्थे कविधानमिति भावे कप्रत्ययः ।
 नास्ति रुषोऽस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ।
 मियेध्य । कृंदसि चेत्यर्हार्थं यप्रत्ययः । मकारात्पर इयागम-
 ण्कृंदसः । सृज । सृज विसर्गे । तुदादित्वाच्छः । विकरण-
 स्वरः । पादादित्वादनघातः । दर्शतं । भृशदृशीत्यादिना
 दृशेः कर्मण्यतच्प्रत्ययः ॥

दशमौमृचमाह ॥

यं त्वा देवासो मनवे दधुरिह यजिष्ठं हव्यवाहन ।

यं कण्वो मेध्यातिथिर्धनस्युतं यं वृषा यमुपस्तुतः ॥ १० ॥

यं । त्वा । देवासः । मनवे । दधुः । इह । यजिष्ठं ।

हव्यवाहन ।

यं । कण्वः । मेध्यातिथिः । धनस्युतं । यं । वृषा ।

यं । उपस्तुतः ॥ १० ॥

हे हव्यवाहन हविषो वाहकाग्नं मनवे मनोरनुग्रहाय
 देवासः सर्वे देवा यजिष्ठमतिशयेन पूज्यं यष्टुतं वा यं त्वामिह
 यजनदंष्ट्रे दधुः । दृष्टवन्तः । मेध्यातिथिर्मध्यैरतिथिभिर्युक्तः
 कण्व एतन्नामको महर्षियं त्वां धनस्युतं धनेन प्रीणयितारं
 कृत्वा दध इति शेषः । । तथा वृषेदा यं त्वां दधे । तथोपस्तु-
 तोऽन्योऽपि स्तोता यजमानो यं त्वां दधे । स त्वं संसीदस्वति
 पूर्वत्वान्वयः ॥ दधुः । लिट्युसि कित्त्व आतो लोप इटि
 चेत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । यजिष्ठं । यष्टुशब्दात्तुच्छंदसि ।

पा० ५. ३. ५८. । इत्यगुणवचनादप्यातिशायनिक इष्टम् ।
 तुरिष्ठे मेयः सु । पा० ६. ४. १५४. । इति ढलोपः । निष्वा-
 दाद्युदात्तत्वं । हव्यवाहन । हव्यं वहतीति हव्यवाहनः ।
 हव्येऽनंतःपादं । पा० ३. २. ६६. । इति वहतेज्युट् ।
 मेध्यातिथिः । मेध्या अतिथयो यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपद-
 प्रकृतिस्वरत्वं । धनस्पृत् । धनैरस्मान्पृणोति प्रीणयतीति
 धनस्पृत् । स्पृ प्रीतिबलयोः । क्विप् चेति क्विप् । ततस्तुक् ।
 कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । उपस्तुबः । क्विच्क्वौ च संज्ञायामिति
 कर्तरि क्तः । धायादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये नवमो वर्गः ॥

एकादशीसूचमाह ॥

यमग्निं मेध्यातिथिः कण्व ईधे ऋतादधि ।

तस्य प्रेषो दीदियुस्तमिमा ऋचस्तमग्निं वर्धयामसि ॥११॥

यं । अग्निं । मेध्यऽतिथिः । कण्वः । ईधे । ऋतात् ।

अधि ।

तस्य । प्र । इषः । दीदियुः । तं । इमाः । ऋचः । तं ।

अग्निं वर्धयामसि ॥ ११ ॥

मेध्यातिथिर्यागयोग्या अतिथय ऋत्विगूपा यस्य तादृशः
 कण्व ऋषिर्ऋतादधि । आदित्यादध्याहृत्य यमग्निमीधे ।
 दीप्तवान् । तस्याग्नेरिषो गमनस्वभावा रश्मयः प्रदीदियुः ।
 प्रकर्षेण दीप्यन्ते । तथा तमग्निमिमा अस्माभिः प्रयुज्यमाना
 ऋचो वर्धयन्तीति शेषः । ययमपि तमग्निं वर्धयामसि ।
 स्तोत्रैर्वर्धयामः ॥ ईधे । ईधिभवतिभ्यां च । पा० १. २. ६. ।
 इति लिटः । किस्वादनिदितामिति नकारलोपः । द्विर्भावं-

ह्लादिशिषयोः कृतयोः सुवर्णदीर्घः । प्रत्ययस्वरः । यद्गुणयो-
गादनिघातः । इषः । इष गतौ । इष्यन्ति गच्छन्तोतीषो रश्मयः ।
दीदियुः । दीदतिष्ठादसो धातुर्दीप्तिकर्मा । लिट्युसीय-
छादेशः । एरनेकाच इति यणादेशाभावश्छादसः । वर्धया-
ससि । इदंती मसिरिति मम इकारागमः ॥

हादशोमृचमाह ॥

रायस्यूर्ध्वं स्वधाऽस्ति हि तेऽग्ने देतेष्वप्यं ।

त्वं वाजस्य अत्यस्य राजसि स नो मूलमहं असि ॥१२॥

रायः । पूर्धि । स्वधाऽवः । अस्ति । हि । ते । अग्ने ।

देवेषु । आप्यं ।

त्वं । वाजस्य । अत्यस्य । राजसि । सः । नः । मूलः ।

महान् । असि ॥ १२ ॥

हे स्वधायः । अन्नवन्नग्ने ॥ स्वधा अर्क इति तन्नामसु
घाठात् । अन्नाकं रायो धनानि पूर्धि । पूरय देहि वा । पूर्धि
पूरय देहोति यावत् । हे अग्ने ते तव देवेष्वप्यं प्रापणीयं
सत्यमस्ति हि । लिट्यो अलु । त्वं अत्यस्य अवणीयस्य
वाजस्यान्नस्य राजसि । ईश्वरो भवसि । स त्वं नोऽस्मान्मूल ।
सुखय । महान् गुणैरधिकोऽसि ॥ रायः । उडिदमिति विभक्ते-
रुदात्तत्वं । पूर्धि । प पालनपूरणयो । अमृष्टपूकवभ्यश्छाद-
सोति हेर्धिरादेशः । बह्वलं कंटमोति शपो लुक् । हेरपित्वेन
ब्रित्वाङ्गुणाभाव उदीठपूवस्यत्युत्वं । हलि चेति दीर्घः ।
स्वधानः । संवुद्धौ सनुवसारिति कृत्वं । आप्यं । अदुपधत्वा-
भावेऽपि व्यत्ययेन पीरदुपधात् । पा० ३. १. ८८. । इति
कर्मणि यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । यदा अस्ति छाद-

समाद्यदात्तत्वं । श्रुत्यस्य । श्रु श्रवणे । औणादिक कप् ।
तुगागमः । यद्वा श्रुतिशब्दाद्भवे क्दन्तीति यत् । मल । मृड
सुखने । शस्य डिस्त्वात्तघूपधगुणाभावः ॥

यूपोच्छ्रयण ऊर्ध्वं ऊ पु ण उतय इति द्वे पशाविष्टिरिति
खंडे सूत्रितं । ऊर्ध्वं ऊ पु ण उतय इति द्वे । आ० ३. १. ।
इति ॥ एते एवाभिष्टवेऽपि विनियुक्ते । अथोत्तरमिति खंडे
सूत्रितं । सखे सखायमभ्यावृत्सोर्ध्वं ऊ पु ण उतय इति द्वे ।
आ० ४. ७. । इति । तयोराद्यां सूक्ते तयोदशोमृचमाह ॥

ऊर्ध्वं ऊ पु ण उतये तिष्ठा देवो न सविता ।

ऊर्ध्वं वाजस्य सनिता यदंजिभिर्वाघद्विविह्वयामहे ॥ १३ ॥

ऊर्ध्वः । ऊं इति । सु । नः । उतये । तिष्ठ । देवः ।

नः । सविता ।

ऊर्ध्वः । वाजस्य । सनिता । यत् । अंजिभिः ।

वाघत्भिः । विह्वयामहे ॥ १३ ॥

हे यूप यद्वा यूपान्मंजदाकनिष्ठाग्ने नोऽस्माकमूतये
रक्षणायोर्ध्वं उन्नतस्तिष्ठ । तत्र दृष्टान्तः । सविता देवो न ।
यथा सूर्या देव उन्नतस्तिष्ठति तद्वत् । ऊर्ध्वं उन्नतः सन्
वाजस्यान्नस्य सनिता दाता भविष्यमि । यद्यस्मात्कारणादं-
जिभिराज्येन यूपमंजद्विर्वाघद्विर्यज्ञं वहद्विर्द्विग्विभिः सह
विह्वयामहे । अन्नदानाय त्वां विशेषेण ह्वयामः । तस्मादन्नस्य
दाता भवेति पूर्वत्वान्म्यः ॥ ऊ पु णः । इकः सुजि । पा० ६.
१. १३४. । इति संहितायां दोषः । सुजः । पा० ८. ३.
१०७. । इति षत्वं । नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः । पा० ८. ४. २७. ।
इति णत्वं । उतये । अवतः क्तिनि ज्वरत्वरेत्यादिना उट ।

जतियूतोत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं । तिष्ठ । शपि पाप्मे-
 त्यादिना तिष्ठादेशः । इचोऽतस्तिष्ठ इति संहितायां दीर्घः ।
 वाजस्य । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्च
 तुर्यर्थे षष्ठी । सनिता । षण्ण दाने । लुटि नासिः । वलादि-
 लक्षण इट । पा० ७. २. ३५. । तिपो डादेशः । पा० २. ४.
 ८५. । टिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तिबादेशस्योदात्तत्वे
 प्राप्ते तास्यनुदात्तेदिति तस्यानुदात्तत्वं । धातुस्वरः । न लुट् ।
 पा० ८. १. २८. । इति निघातप्रतिषेधः । अंजिभिः । अंजू
 व्यक्तिस्त्रक्षणगतिषु । खनिकथ्यजौत्यादिना । उ० ४. १४७. ।
 इप्रत्ययः । विद्वयामहे । निसमुपविभ्यो ह्वः । पा० १. ३. ३०.
 इत्यकर्षाभिप्रायेऽप्यात्मनेपदं । अदुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे
 धातुस्वरः । तिङि चोदात्तवर्तीति गतेरनुदात्तत्वं । यद्धृत्तयो-
 गादनिघातः ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

ऊर्ध्वो नः पाह्यंहसो नि केतुना विश्वं समन्त्रिणं दह ।
 क्वधौ न ऊर्ध्वान् चरथाय जीवसे विदा देवेषु नो दुवः ॥१४॥
 ऊर्ध्वः । नः । पाहि । अंहसः । नि । केतुना । विश्वं ।
 सं । अन्त्रिणं । दह ।

क्वधि । नः । ऊर्ध्वान् चरथाय । जीवसे । विदाः । देवेषु ।

नः । दुवः ॥ १४ ॥

हे यूप यदा तन्निष्ठाम्ने ऊर्ध्वं उन्नतः सन् नोऽस्मान्केतुना
 ज्ञानेनांहसः पापान्निपाहि । नितरां पालय । विश्वमन्त्रिणं
 सर्वमन्तारं भक्षकं राक्षसं संदह । सम्यग्भस्मोक्कुरु । नोऽस्मा-
 नूर्ध्वानुन्नतान्क्वधि । कुरु । किमर्थं । चरथाय । लोके चरथाय ।

जीवसे जीवनाय च नोऽस्माकं दुवो धनं हविःस्वरूपं देवेषु
विदाः । लंभय ॥ अघ्निरं । अह भक्षणे । अदेस्त्रिनिश्च । उ०
४. ६८. । इत्यौणादिकस्त्रिनिप्रत्ययः । यद्वा । अदत्तस्त्रायंत
इत्यत्राः । आतोऽनुपगं क इति कः । अतो मत्वर्थीय इनिः ।
कधि । शुश्रूणुपृक्तहृभ्यश्चदसौति हेर्धिरादेशः । बहुलं छंद-
सौति विकरणस्य लुक् । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां
दौर्घः । ऊर्ध्वान् । उभयश्चर्त्तु । पा० ८. ३. ८. । इति विकल्प-
विधानाश्चश्च्यप्रशान् । पा० ८. ३. ७. । इति नकारस्य
रुत्वाभावः । चरथाय । चरैरौणादिको भावेऽथप्रत्ययः ।
जीवसे । जीव प्राणधारणे । तुमथे सेसेन्नित्यस्य सेप्रत्ययः ।
विदाः । विद् लाभे । अस्मादंतर्भावितव्यर्थास्तेऽपि सिपि
लेटाऽडाटावित्याडागमः । तुदादित्वाच्छः । श्रे मुचादौनामिति
नुम् न भवति । अनित्यमागमशासनमिति वचनेन तस्यानित्य-
त्वात् । इतश्च लोप इतीकारलोपः । आगमानुदात्तत्वे
विकरणस्वरः ॥

पंचदशोमृचमाह ॥

पाहि नो अग्ने रक्षसः पाहि धूर्तररावणः ।

पाहि रीषत उत वा जिघांसतो बृहन्नानो यविष्ठय ॥ १५ ॥

पाहि । नः । अग्ने । रक्षसः । पाहि । धूर्तः । अरावणः ।

पाहि । रीषतः । उत । वा । जिघांसतः । बृहन्नानो इति

बृहत्सुभानो । यविष्ठय ॥ १५ ॥

हे अग्ने हे बृहन्नानो बृहन्तो भानवो यस्य तादृश हे
यविष्ठय युवत्तम हे अग्ने नोऽस्मान्क्षसो बाधकाद्राक्षसादेः
पाहि । पालय । तथा अरावणो धनादीनामदाहरुपाईते-

हिंसकात्पाहि । तथा रिषतो हिंसकादग्राष्ट्रादेः संका-
शात्पाहि । उत वा अथवा जिघांसतो हंतुमिच्छतः शत्रोः
सकाशात्पाहि ॥ धूर्तेः । धूर्ति हिंसार्थः । क्तिच्क्त्तौ च संज्ञायाः
मिति कर्तरि क्तिच् । तितुवेत्यादिनेट्प्रतिषेधः । राज्ञोप
इति वकारलोपः । हलि चेति दीर्घत्वं । अरावणः । रा दाने ।
आतो मन्निन्नित्यादिना वनिप् । नञसमासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । पंचम्यकवचनेऽल्लापाऽन इत्यनोऽकारस्य लोपः ।
रिषतः । रिष हिंसायां । लटः शतृ । बहुलं कुंटमीति शपो
लुक् । प्रत्ययस्वरे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । जिघांसतः ।
हन्तेरिच्छार्थं 'सन्धज्छनगमां सनि । पा० ६. ४. १६. ।
इत्युपधादोर्ध्वत्वं । अभ्यासाच्च । पा० ७. ३. ५५. । इत्यभ्यासा-
दुत्तरस्य हकारस्य घत्वं । सन्धत इतीत्वं । अदुपदेशाप्तसार्व-
धातुकानुदात्तत्वं सनो नित्त्वान्नित्स्वरिणं पदस्याद्युदात्तत्वं ।
हृहङ्गानो । आमन्त्रितस्य चेति पाष्ठीकमाद्युदात्तत्वं । पादा-
दित्वादाष्टमिकनिघाताभावः । शर्विष्य । स्थूलदूरेत्यादिना
यणादिपरस्य लोपः । पूर्वस्य च गुणः । यकारोपजनश्छांदसः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये दशमो वर्गः ॥

षोडशोमचमाह ॥

धनेव विष्वग्वि जह्यरावणस्तपुजंभ यो अस्मधूक् ।

यो मर्त्यः शिशोते अत्यक्तभिर्मानः स रिपुरीशत ॥ १६ ॥

अत्रनाऽइव । विष्वक् । वि । जहि । अरावणः । तपुऽजंभ ।

यः । अस्मधूक् ।

यः । मर्त्यः । शिशोते । अति । अक्तुऽभिः । मा । नः ।

सः । रिपुः । ईशत ॥ १६ ॥

[illegible]

सप्तदशीमृचमाह ॥

अग्निर्वव्रे सुवीर्यमग्निः कण्वाय सौभगं ।

अग्निः प्रावन्मित्रो मेध्यातिथिमग्निः साता उपस्तुतं ॥ १७ ॥

अग्निः । वव्रे । सुवीर्यं । अग्निः । कण्वाय । सौभगं ।

अग्निः । प्र । आवत् । मित्रा । उत । मेध्यातिथिं ।

अग्निः । सातौ । उपस्तुतं ॥ १७ ॥

अग्निर्देवः सुवीर्यं शोभनवोयपितं धनमुद्दिश्य वव्रे ।
याचितः । सोऽग्निः कण्वाय सहप्रये सौभगं शोभनधनादिरूपं
भाग्यं प्रायच्छदिति शेषः । तथाग्निर्मित्रास्त्रिमित्राणि प्रावत् ।
प्रकर्षेण रक्षितवान् । उत अपि च मेध्यातिथिं मेधयोग्यै-
रतिथिभिरुपेतसृषिं प्रावत् । तथोपस्तुतमन्यमपि स्तोतारं
यजमानं सातौ धनादिदाननिमित्तं प्रावादति शेषः ॥ वव्रे ।
घनु याचने । कर्मणि लिट् । न शमददवादिगुणानां । पा०
६. ४. १२६. । इत्येत्वाभ्यासलोपयोः प्रतिषेधः । उपधालोप-
श्छांदसः । सौभगं । सुर्गोभान्मित्र इत्युक्तादिषु पाठात्तस्य
भाव इत्येतस्मिन्नर्थेऽज् । पा० ५. १. १२८. । त्रित्वादाद्यु-
दात्तत्वं । मित्रा । श्रेष्ठं दसि बहुलमिति श्रेर्लोपः । उपस्तुतं ।
क्तिच्क्ती च संज्ञायामिति स्तौतः कर्तरि क्तः । याथादिनो-
त्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

अष्टादशीमृचमाह ॥

अग्निना तुवंशं यदं परावत उग्रादेवं हवामहे ।

अग्निर्नयन्नववास्त्वं बृहद्रथं तुर्वीतिं दस्यवे सहः ॥ १८ ॥

अग्निना तुवंशं । यद् । परावतः । उग्रादेवं । हवामहे ।

अग्निः । नयत् । नवऽवास्व । बृहत्स्रथं । तुर्वीति ।

दस्यवे । सहः ॥ १८ ॥

अग्निना सहावस्थितान्तुर्वशनामकं यदुनामकमुग्रादेव-
नामकं च राजर्षीन्परावतो दूरदेशाद्भवामहे । आह्वयामः । स
चाग्निर्नववास्वनामकं बृहद्रथनामकं तुर्वीतिनामकं च
राजर्षीन्नयत् । इहानयतु । कोटशोऽग्निः । दस्यवे सहः ।
अस्मदुपद्रवहेतीशोरस्याभिभविता ॥ नयत् । गीञ् प्रापणे ।
लेख्यडागमः । इतथ लोप इतीकारलोपः । नववास्वं । नवं
वास्तु यस्तसौ नववास्तुः । वा कंदमीत्यनुवृत्तेरमि पूर्वत्वाभावे
यणादेशः । बृहद्रथं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

एकोनविंशीमृचमाह ॥

क्षि त्वामग्ने मनुदधे ज्योतिजनाय शश्वते ।

• दीदेथ कण्व ऋतंजात उक्षितो यं नमस्यति कृष्टयः ॥ १९ ॥

नि । त्वां । अग्ने । मनुः । दधे । ज्योतिः ।

जनाय । शश्वते ।

दीदेथ । कण्वे । ऋतंजातः । उक्षितः । यं । नमस्यति ।

कृष्टयः ॥ १९ ॥

हे अग्ने ज्योतिः प्रकाशरूपं त्वां शश्वते बहुविधाय जनाय
मनुः प्रजापतिर्निदधे । देवयजनदेशे स्थापितवान् । हे अग्ने
त्वमृतजात ऋतेन यज्ञेन निमित्तभूतेनोत्पन्न उक्षितो हवि-
र्भिस्तर्पितः सन् कण्व एतन्नामके महर्षौ दीदेथ । दीप्तवान् ॥
यमग्निं कृष्टयो मनुष्याः । कृष्टयश्चर्षणय इति मनुष्यनामसु
पठितत्वात् । नमस्यति । नमस्कृतेति । स त्वमिति पूर्व-
त्वान्वयः ॥ दीदेथ । दीदतिष्ठांदसौ दीप्तिकर्मा । यस्मि

द्विर्वचनप्रकरणे कंटमि वेति वक्तव्यमिति द्विर्वचनाभावः ।
 अजित्यमागमशामनमिति वचनादिडभाधः । लित्स्वरिण प्रत्य-
 यात्पूर्वस्थोदात्तत्वं । ऋतजातः । ऋतेन जन्यत इत्यतजातः ।
 • श्वादिनी तिङाद्यामितोऽप्रतिषेधः । जनमनेत्यादिनात्वं ।
 तृतीयादुर्वीयदप्रकृति प्ररत्वं । नमस्यंति । नमोवरिव इति
 पूजार्थे कञ्च । अदृष्टेणास्त्वनात्प्राप्तुकानुदात्तत्वे क्यजंतधातु-
 स्वरः । कष्टयः । कथं विमोखने । किञ्चक्ता च भञ्जायामिति
 क्तिच् ॥

निर्जोच्यमाह ॥

लोभासो अमवंतो अर्वया भोसासो न प्रतीतये ।

रक्षस्विनाः पचायन्त्यातुमावतो विश्वं सर्वमाविणं दह ॥ २० ॥

लोभासः । पचायन्ते । अमवंतः । अर्वयः । भोसाभः ।

न । प्रतीतयेति ।

रक्षस्विनः । पचे । दह । यातुमावतः । विश्वं ।

न । रक्षस्विनाः पचायन्ते ॥ २० ॥

अमवन्त्यो अमवन्त्योऽसौ दीप्ता अमवन्तो अमवन्तो
 भोसासो भवन्त्यः । अतः प्रतीतयेत्यभिः प्रत्यत्वं न शक्यं
 इति शेषः । हे अमवन् रक्षस्विना बलवतो यातुमावतो यातु-
 धानानस्रगान् मदमिन् सर्वदेव मंदह । मस्यस्तस्योक्तुः ।
 तथा विश्वं सर्वमाविणं भक्षकमग्निदाधकं शत्रुं मंदह ॥
 • पचायः । त्विष दीप्ता । पचायच् । चित इत्यंतादात्तत्वं ।
 अमवन्तः । अमवन्ति । अमति शत्रून्जतीत्यसौ बलं ।
 पचायच् । वृषादिवादाद्युदात्तत्वं । तदपामस्तोत्यमवन्तः ।
 प्रतीतये । तादी च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । रक्षस्विनः ।

रक्षत्यनेनेति रक्षो बतं । कर्णेऽनु । अस्मायामेधेति मत्व-
धीयो विनिः । यातुमावतः । यातवा यातनाः । तान्मिमते
निर्मिमत इति राक्षसव्यापारा यातुमाः । आतोऽनुपसर्ग क
द्रांत कः । तदेषामस्तीति मतुप । मतो बह्वचोऽनजिरादीनां ।
पा० ६. ३. ११८. । इति दीर्घत्वं । संज्ञायां । पा० ८. २.
११. । इति वत्वं । मतुपः पित्वादनृदात्तचि कृदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वं । अत्रिणं । अदेस्तिनिक्षति कर्त्तरि त्रिनिप्रत्ययः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीय एकादशी वर्गः ॥

क्रौलं व इति द्वितीयं सूक्तं पंचदशर्चं । श्रैत्रेयमनुक्रम-
णिका । क्रौलं प्रचीना मारुतं हि गायत्रं त्विति । ऋषि
शान्तिस्मादृषेर्वाविशिष्ट इति परिभाषया योरपत्रः कण्ठ
ऋषिः । इदमुत्तरं च गायत्रीकंदस्के । इदमादिसूक्तवयं
मरुदेवताकं । तुङ्गिह्वेति परिभाषितत्वात् ॥ अत्र द्वे द्वितीय
कंटाभ स्याग्निमारुतशस्त्र सूक्तं च निविहानीयं । द्वितीय-
स्याग्निं वा देव इति खंडे सूत्रितं । क्रौलं वः शर्धाऽग्ने
सुलेत्याग्निमारुतं । आ० ८. १०. । इति ॥ ब्राह्मणं च क्रौलं
वः शर्धा मारुतमिति मरुद्भ्यः कोडिभ्यः पुरोडाशं सप्तकपाल-
मित्यस्यामिष्टा क्रौलं व इत्येषा प्रधानस्यानुवाक्या । तथा
तत इति खंडे सूत्रितं । क्रौलं वः शर्धा मारुतसत्याग्ने न
ये मरुतः श्वचः आ० २. ११ । इति ॥ तामेतां सूक्तं
प्रथमाष्टकमाह ॥

क्रौलं वः शर्धा मारुतमनर्वाणं रशेशुभं । कण्ठा अभि

क्रोलं । वः । शर्धः । मारुतं । अनर्वाणं । रथेशुभं ।

कणाः । अभि । प्र । गायत ॥ १ ॥

हे कणाः कणुगात्रोत्पन्ना महर्षयः । यद्वा मेधाविनू
ऋत्विजः । वो युष्मदथ मारुतं मरुत्समूहरूपं शर्धी बलमभि-
प्रगायत । अभितः प्रकर्षेण स्तुध्वं । कीदृशं शर्धः । क्रोलं ।
विहरणशीलं । अनर्वाणं । भ्रातृव्यरहितं । अत एव श्रुत्यं-
तरभ्रातृक्षणेन मंत्रांतरमेव व्याख्यातं । अनर्वा प्रेहीत्याह ।
भ्रातृव्यो वा अवेति । रथेशुभं । स्वकीये रथेष्ववस्थाय शोभ-
मानं ॥ क्रोलं । क्रोडृ विहारे । पचाद्यच् । शर्धः । शृधु
प्रसहने । शर्धयत्यनेन शत्रूनिति शर्धी बलं । असुन् ।
निस्त्रादाद्युदात्तत्वं । मारुतं । मरुतां संबन्धि । तस्येदमित्यण् ।
व्यत्ययेमाद्युदात्तत्वं । यद्वा 'समूहार्थेऽनुदात्तादेरच्' । पा०
४. २. ४४. । इत्यनुदात्तादिलक्षणेऽञ्प्रत्ययः । अनर्वाणं ।
व्यत्ययेन पुलिंगता । गज्सभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ।
रथेशुभं । शुभ दीप्तौ । रथेऽशोभ्यते इति रथेशुप् । क्षिप् चेति
क्षिप् । तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यलुक् । कृदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वं । गायत । कै गे शब्दे । तिङ्तिड इति निघातः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

ये पृषतीभिर्ऋष्टिभिः साकं वाशीभिरंजिभिः ।

अजायंत स्वभानवः ॥ २ ॥

ॐ । पृषतीभिः । ऋष्टिभिः । साकं । वाशीभिः ।

अंजिभिः । अजायंत । स्वभानवः ॥ २ ॥

ये मरुतः पृषत्यादिभिः साकं स्वभानवः स्वकीयदीप्तियुक्ताः
अजायंत इति संपन्नाः । पृषत्यो विंदुयुक्ता मृग्यो मरुदाहन्-

भूताः । पृषत्यो मरुतामिति निघंटावुक्तत्वात् । ऋथ्य
आयुधानि । वाश्यः शब्दविशेषः । परकीयसेनाभीतिहेतवः ।
वाशो वाणीति वाङ्मामसु पठितत्वात् । अंज्योऽलंकरणानि ।
तान् स्तुम इति शेषः ॥ अजायन्तु । जनी प्रादुर्भाषि । श्यनि
ज्ञाजनोर्जा । पा० ७. ३. ७६. । इति जादेशः । अडागम
उदात्तः । स्वभानवः । स्वकीया भानवो येषां । बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

तृतीयाम्बुभाह ॥

इहेव शृण्व एषां हस्तेषु यद्वदान् । नि यामञ्चित्वमृजते ॥३॥

इहइव । शृण्वे । एषां । कशाः । हस्तेषु । यत् । वदान् ।

नि । यामन् । चित्वं । ऋजते ॥ ३ ॥

एषां मरुतां हस्तेषु स्थिताः कशाः स्वस्वबाह्वनताडनहेतवो
यद्वदान् । यद्वदन्ति । यं ध्वनिं कुर्वन्ति तं ध्वनिमिहेवात्रेव
स्थित्वा शृण्वे । शृणोमि । यद्वदन्ति विशेषो यामन् संग्रामे
चित्वं विवधं शौर्यं नृजते । नितरामलंकरोति ॥ ऋजतिः
प्रसाधनकर्मणि यास्कः । नि० ६. २१. । शृण्वे । शु अवणे ।
व्यत्ययेनात्मनेपदं । श्रुवः श्रु चेति श्रु । इश्रुवोः सार्वधातुकः
इति यणादेशः । वदात् । वेद व्यक्तायां वार्चि । लेट्याडागमः ।
इतश्च लोप इतीकारलोपे संयोगांतलोपः । आगमानुदात्तत्वे
धातुस्वरः शिष्यते । युद्धतथोगादनिघातः । यामन् । एषां
सुलुगिति सप्तम्या लुक् । न डिमंबुद्धयोः । पा० ८. २. ८. ।
इति नलोपप्रतिषेधः । ऋजते । ऋजि भृजौ भर्जने । अत्र
प्रसाधनार्थः ॥

चतुर्थोऽध्यायः ॥

प्र वः गर्वाय हृषये त्वेषद्युनाय शिषिणे । देवत्वं ब्रह्म
गायत ॥ ४ ॥

प्र । वः । गर्वाय । हृषये । त्वेषद्युनाय । शिषिणे ।
देवत्वं । ब्रह्म । गायत ॥ ४ ॥

हे ऋत्विजः । वा शुद्धाया संश्लेषेण गर्वाय प्रसक्तमशीलाय
हृषये शत्रुघर्षेण युताय त्वेषद्युनाय दीपमानयशसि । दुष्मं
द्याततेशी वाचं वेत यः क्रतुः । मि० ५. ५. १-२ शिषिणे
बलवर्त । गुप्तं शृणुमिति बलनामस्य पाठात् । एवंभूताय
मरुद्गनाय ब्रह्म हावर्षेण समन्वसद्दिश्य प्रगायत । स्तुध्वं ।
कीदृशं ब्रह्म । देवत्वं । देवैर्देतं । देवतानुयन्तृलक्ष्यं ॥ गर्वाय ।
शत्रु प्रसक्तम् । शर्वयत्नमिसवयीति शर्वा बलं । पचाद्यच् ।
वृषादित्याश्रयुदात्तत्वं । हृषये । शत्रुघर्ष । हावर्षोऽप्येत्यादिना ।
उ० ४. ५७. । क्रिष्णस्युत्प्लुष्टा गिपानितः । त्वेषद्युनाय ।
त्वेष दीप्तो । पचाद्यच् । त्वेवं दीप्तं दुष्मं यस्य । बहुलाहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । देवत्वं । देवैर्देतं । क्रांत्तसो वर्णलोपः ।
उक्तं च । हा चापरो वर्णविस्तारमाश्रित्यति । तत्ताया कर्मनीति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पंचमोऽध्यायः ॥

प्र शसा गोष्वश्रं क्रीलं यच्छधीत्तास्तं । जमे रसस्य
वाहध ॥ ५ ॥

प्र । शंस । गोषु । अश्रं । क्रीलं । यत् । शर्थः । मास्तं ।
जमे । रसस्य । वाहध ॥ ५ ॥

गोषु मरुन्मातृभूतपृश्निप्रभृतिषु धेनुष्ववस्थितं । पृश्नियै वै
ययसो मरुतो जाता इति श्रुत्यंतरात् । अघ्नमहंतव्यं क्षीलं
क्विवारोपितं मारुतं मरुत्संबंधि ग्रधेः प्रसह्नशूलं तेजो
यदस्ति तत्प्रशंसा । हे ऋत्विक्समूहं स्तुहि । रसस्य गोक्षीर-
रूपस्य संबन्धि तत्तेजो जंभे सुख उदरे वा वाहधे । वृद्धमभूत् ॥
शंस । शंसु स्तुतौ । ह्यचोऽतस्तिड इति संहितायां दीर्घः ।
गोषु । सावेकाच इति प्राप्तव्य विभक्त्युदात्तस्य न गोश्चन्माव-
वर्णति प्रुतिषेधः । अघ्नं । घ्नो हननं । घञर्थे कतिधानं । पा०
३. ३. ५८. ४. इति कः । गमहनेत्यादिनोपशालोपः । सो
हतेः । पा० ७. ३. ५४. १ इति घत्वम् । तदहंतीति घ्नं ।
छंदसि चेति यः । न घ्नमघ्नं । अच्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
क्रौलादयो गताः । जंभे । जभि नाशने । जंभ्यते भक्ष्यतेऽमेनेति
जंभमास्थं । करणे घञ् । वाहधे । वृधु वृद्धौ । लिट् । छंदसं
संहितायामभ्यासदीर्घत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीयोद्गादशो वर्गः ॥

षष्ठोऽष्टकमाह ॥

को वो वर्षिष्ठ आ नरो दिवश्च रमश्च धूतयः । यत्सौमंतं
न धूनुथ ॥ ६ ॥

कः । वः । वर्षिष्ठः । आ । नरः । दिवः । च । रमः । च ।
धूतयः । यत् । मीं । अंतं । न । धूनुथ ॥ ६ ॥

दिवश्च द्युलोकस्यापि रमश्च भूलोकस्यापि । गौः रमेति
भूनामसु पठितत्वात् । धूतयः कंपनकारिणो हे नरो नेतारो
मरुतः । वो युष्माकं मध्य आ समंताद्वर्षिष्ठो वृद्धतमः कः ।
यद्यन्मात्कारणास्मीं सर्वतोऽंतं न वृक्षायमिव धनुथ । चाल-

यथ । तस्मात्कारणात्कंपयितृणां युष्माकं मध्ये कः प्रबल इति प्रश्नः ॥ वर्षिष्ठः । वृद्धशब्दादिष्ठनि प्रियश्चिरित्यादिना वर्षो-
देशः । निच्चादाद्युदात्तः । गमः । गमाशब्दात् षष्ठ्यकञ्चुन
आतो धातोरित्यत्र । पा० ६. ४. १४०. । आत इति
योगविभागः कर्तव्य इत्युक्तत्वादाकारलोपः । उदात्तनिवृत्ति-
स्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं । धूतयः । धूञ् कंपने । क्तिच्क्ती
च संज्ञायामिति क्तिच् । तितुत्रेत्यादिनेट्प्रतिषेधः । ग्रामं-
वितस्य चेति सर्वानुदात्तत्वं । धुनुय । स्वादिभ्यः श्रुः । सति
शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वचनात्संति शिष्टो-
ऽपि विकरणस्वरो लसार्वधातुकस्वरं न बाधते । अतस्तिष्ठ
पव स्वरः । यदृत्तयोगादनिघातः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

नि वो यामाय मानुषो दध्न उग्राय मन्यवे । जिहीत
पर्वतो गिरिः ॥ ७ ॥

नि । वः । यामाय । मानुषः । दध्ने । उग्राय । मन्यवे ।
जिहीत । पर्वतः । गिरिः ॥ ७ ॥

हे मरुतः । वो युष्माकं यामाय गमनार्थं मानुषो गृह-
स्वामी कश्चिन्मनुजो निदध्ने । गृहदार्यार्थं दृढं स्तंभं निक्षिप्त-
वान् । भवदीयगमनेन चालितं गृहं पतिष्यतीति भीत्या
तन्निवारणाय दृढस्तंभप्रक्षेपः । कोटशाय यामाय । उग्राय ।
तीव्राय । मन्यवे । चालनार्थमभिमत्यमानाय । युज्यते हि
भवद्गमनाङ्गीतिः । यतो भवद्गत्या चालितः पर्वतो बहुविध-
पर्वयुक्तो गिरिः शिखरो जिहीत । गच्छेत् ॥ मानुषः ।
मनीर्जातावज्रतौ शुक् च । पा० ४. १. १६१. । इति मनु-

शब्दादपत्यार्थेऽज् । षुगागमश्च । जित्वादिर्नित्यमित्याद्य-
दात्तत्वं । दध्ने । धृज् अवस्थान इत्यस्य लिटि कित्वाहुणाभावे
मुति यणादेशः । प्रत्ययस्वरः । पादादित्वान्न निघातः ।
जिहोत । ओहाङ् गतौ । लिङि जुहोत्यादित्वाच्छपः श्लः ।
भृजामित् । पा० ७. ४. ७६. । इत्यभ्यासस्येत्वं । आभ्यस्त-
योरात् इत्याकारलोपे प्राप्त ई हल्यघोरितीत्वं । पर्ववान्
पर्वतः । मत्वर्थीयस्तप्प्रत्ययः ॥

अष्टमीसूचमाह ॥

येषामञ्जेषु पृथिवी जुजुर्वी इव विशपतिः । भिया
यामेषु रेजते ॥ ८ ॥

येषां । अञ्जेषु । पृथिवी । जुजुर्वान् इव । विशपतिः ।
• • भिया । यामेषु । रेजते ॥ ८ ॥

हे मरुतः । येषां युष्माकं यामेषु गमनेष्वञ्जेषु जेपकेषु
भक्ष्यं, पृथिवी भूमिः रेजते । कंपते । तत्र दृष्टान्तः । जुजुर्वी
इव विशपतिः । यथा वयोहर्त्रिस्तृणानां जीर्णः प्रजापालको
राजा वेरिभयात्कंपते तद्वत् ॥ अञ्जेषु । अज गतिजेपणयोः ।
बहुलग्रहणादीणादिको मन् । अजेर्व्यघ्रजपोः । पा० २. ४.
५६. । इति वीभावो न भवति । वलादायार्धधातुके विकल्प-
यिष्यते । पा० २. ४. ५६. २. । इति वचनात् । नित्वादाद्यु-
दात्तत्वं । जुजुर्वान् जृप् । वयोहानी । लिटः कसुः । बहुलं
हृदसि । पा० ७. १. १०२. । इत्युत्वं । अभ्यासहलादिरेषी ।
वस्त्रेकाजाद्धसासिति नियमादिडागमाभावः । ऋच्छत्यृतां ।
पा० ७. ४. ११. । इति गुणो हलि चेति दीर्घत्वं च संज्ञा-
पूर्वको विधिरनित्य इति वचनान्न भवति । विशां प्रति-

विंशपतिः । पत्यावैश्वर्यं इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरं प्राप्तं परादि-
 श्चंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । भिया । सावेकाव
 इति विभक्तेरुदात्तत्वं । यामेषु । यम उपरमे । भावे घञ् ।
 कर्षात्वतो घञ इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादिषु पाठादाद्यु-
 दात्तत्वं । रेजते । रेज् कंपने । अदुपदेशान्नसार्वधातुकानु-
 दात्तत्वे धातुस्वरः । यदृत्तयोगादनिघातः ॥

नवमोऽमुचमाह ॥

स्थिरं हि जानमेषां वयो मातुर्निरेतवे । यत्सीमनु ।

हिता शवः ॥ ७ ॥

स्थिरं । हि । जानं । एषां । वयः । मातुः । निःऽएतवे ।

यत् । सीं । अनु । हिता । शवः ॥ ८ ॥

एषां मरुतां जानं जन्यस्थानमाकाशं स्थिरं हि । चलन-
 रहितं खलु । मातुर्मरुतां जननोस्थानोयादाकाशादयः
 पक्षिणो निरेतवे निर्गन्तुं मुमुर्षा भवन्तीति शेषः । तादृशा-
 दाकाशाद्भवज्जन्तेति मरुतां स्तुतिः । यद्यस्मात्कारणाच्छ्रवो
 भवदीयं बलमनुक्रमेण सीं सर्वतो हिता द्वित्वेन द्यावापृथिव्यो-
 विभज्य वर्तते । अतो भवदीयं जानं स्थिरं ह्येति पूर्वत्वान्वयः ॥
 जानं । जन्यतेऽस्मिन्निति जानमंतरिक्तं । अधिकरणे घञ् ।
 एषां । इदमोऽन्वादेश इत्यश्वदेशोऽनुदात्तः । विभक्त्यश्च
 सुप्त्वादनुदात्तः । न चोडिदमित्यादिना विभक्त्युदात्तत्वं ।
 अंतोदात्तादिदंशब्दात्तस्य विधानात् । निरेतवे । इण् गती ।
 त्मर्थं सेसेन्निति तवेऽप्रत्ययः । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

दशमोऽष्टकमाह ॥

उदु त्वे सूनवो गिरः काष्ठा अज्मेष्वात्त । वाया अभिज्ञ
यातवे ॥ १० ॥

उत् । जं इति । त्वे । सूनवः । गिरः । काष्ठाः । अज्मेषु ।
अत्ततः । वायाः । अभिज्ञः । यातवे ॥ १० ॥

त्वे पूर्वप्रकृता गिरः सूनवो वाच उत्पाटका महेतः ।
वायवो हि ताल्वोष्ठादिषु संचरन्तो वाचमुत्पादयति । अज्मेषु
स्वकीयेषु गमनेषु सखु काष्ठाश्चपः । आपोऽपि काष्ठा उच्यन्ते
क्रांत्वा स्थिता भवन्ति । नि० २. १५. । इति यास्कः । उदु
उत्कर्षणेवात्तत । अननियत । विस्तारितवन्तः । उदकं विस्तार्य
तत्पानार्थं वाया हंभारवोपेता गा अभिज्ञ । जान्वाभिसुख्यं
यथा भवति तथा यातवे गंतुं प्रेरितवन्त इति शेषः ॥ सूनवः ।
पू प्रेरणे । सुवः कित् उ० ३. ३५. । इति नुप्रत्ययः ।
कित्वाङ्गुणाभावः । अत्ततः । तनु० विस्तारि । च्छस्याटादेशे
बहुलं छंदसीति विकरणस्य तुल्-
३. ४. ८८. । इत्युपधालोपः । अडागमः । अभिज्ञः । अभिगते
जानुनो यस्य तदभिज्ञः । प्रसंभ्यां जानुनो ज्ञः । पा० ५. ४.
१२८. । इति व्यत्ययेनाभिपूर्वस्यापि जानुशब्दस्य ज्ञगव्यादेशः
समाधातः । यातवे । तुमर्थे सेसेन्निति तवेन्प्रत्ययः । निच्चा-
दाद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये त्रयोदशो वर्गः ॥

एकादशोऽष्टकमाह ॥

त्वं चिद्दघा दीर्घं पृथुं मिहो नपातमसृध्नं । प्र
चावयन्ति यामभिः ॥ ११ ॥

त्यं । चित् । न । दीर्घं । पृथुं । मिहः । नपातं । असृध्रं ।

प्र । चवयंति । यामऽभिः ॥ ११ ॥

त्यं चिदुघ प्रसिद्धो यो मेघस्तमपि मेघं यामभिः स्वकीय-
गमनैः प्रस्थावयंति । गरुतः प्रकर्षेण गमयंति । कौटुशं
दीर्घं । आयामोपेतं । पृथुं । तिर्यग्विस्तृतं । मिहो नपातं ।
सेचनोयस्य जलस्य न पातयितारं । वृष्टिमकुर्वंतमित्यर्थः ।
असृध्रं । केनाप्यहिंस्यं ॥ घ । ऋचि तनुषेत्यादिना दीर्घः ।
मिह सेचने । मेहति मिंचतीति मिट् वृष्टि । क्षिप् चेति
क्षिप् । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । नपातं । न पातय-
तीति नपात् । नभ्राणनपादित्यादिना नजः प्रकृतिभावः ।
अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । असृध्रं । मृधु मधु उदने । मध-
त्युदकेनोत्तीति मृध्रः । बहुलवचनादीणादिकौ रक्प्रत्ययः ।
नजसमासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा संश्रामवाचिना
मृधशब्देन हिंसा लक्षते । मत्वर्थीयो रः । पूर्ववत्स्वरमसानी ।
चावयंति । चुङ् गती । मिचि वृद्धावादेशी । पदकाले ऋष-
श्छांदसः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

मरुतो यद् वो बलं जनां अचुच्यवीतन । गिरीरचुच्य-
वीतन ॥ १२ ॥

मरुतः । यत् । ह । वः । बलं । जनान् । अचुच्यवीतन ।

० गिरीन् । अचुच्यवीतन ॥ १२ ॥

हे मरुतः । यद् यस्मादेव कारणाद्दो युष्माकं बलमस्ति ।
अस्मादेव कारणज्जमान्प्राणिनोऽचुच्यवीतन । स्वस्वव्यापारेषु
प्रेरयत । तथा गिरीन्नेवान् अचुच्यवीतन । प्रेरयत ॥ मरुतः ।

आमंत्रिताद्युदात्तत्वं । अचुच्यवीतन । अचवतेर्लुङि व्यत्ययेन
परस्मैपदं । तप्तनप्तनयनाश्चेति तस्य तनवादेशः । बहुलं
कंदसोति शपः श्लुः । बहुलं कंदसि । पा० ७. ३. ८७. ।
इतीडागमः । गुणावादेशौ । तिङ्ङितिङ् इति निघातः ।
गिरीन् । दोर्घाटिति समानपाद इति संहितायां मकारस्य
रुत्वं । अतानुनासिक इतीकारस्यानुनासिकः ॥

तयोदशीमृचमाह ॥

यद् यांति मरुतः सं ह ब्रुवतेऽध्वन्ना । शृणोति
कथिदेषां ॥ १२ ॥

यत् । ह । यांति । मरुतः । सं । ह । ब्रुवते । अध्वन् ।
- ' आ । शृणोति । कः । चित् । एषां ॥ १२ ॥

यद् यदा खलु मरुतो यांति । गच्छन्ति । तदानीमध्वन्ना
भागं सर्वतः संप्रवर्ते ह । संप्रयध्वनिमवश्यं कुर्वन्ति । एषां
मरुतां संबन्धिन शब्दं कथिन् यः कोऽपि शृणोति ॥ यांति ।
या प्रापणे । अदादित्वाच्छपो लुक् । च्छोऽन्त इत्यन्तादेशस्यो-
पदेशिवद्भावादात्तोत्थेताद्युदात्तत्वं । धातुना सहेकादेश एका-
देशस्वरः । यदृत्तयोगादनिघातः । ब्रुवते । ब्रूज् व्यक्तायां
वाचि । च्छस्यादादेशे कृते परत्वात्प्राप्तस्य गुणस्य ङित्वेन
बाधितत्वादुवडादेशः । अध्वन् । सुषां सुलुगिति सप्तम्या लुक् ।
शृणोति । तिपः पित्त्वादानुदात्तत्वे विकरणस्वरः ॥

चतुदशीमृचमाह ॥

प्र यात शोभमाशुभिः संति कण्वेषु वो दुवः । ततो धु
मादयाध्वै ॥ १४ ॥

प्र । यात । शीभं । आशुभिः । संति । कण्वेषु । वः ।

दुवः । तत्रोऽइति । सु । मादयाध्वै ॥ १४ ॥

हे मरुतः । आशुभिर्वेगवद्भिः स्वकोयेर्वाहनैः शीभं शीघ्रं ।
शीभं तृषु तूयमिति क्षिप्रनामसु पाठात् । प्रयात । प्रकर्षेण
कर्मभूमिं गच्छत । कण्वेषु मेधाविष्वनुष्ठातृषु वो युष्माकं दुवो
दुवांसिं परिचरणानि संति । तत्रो षु तेष्वेष परिचारकेषु
कण्वेषु मादयाध्वै । तप्ता भवत ॥ आशुभिः । अशू व्याप्ती ।
क्ववापाजीत्यादिना उण् । प्रत्ययस्वरः । संति । असारस्त्रीप
इत्यकारलोपः । मादयाध्वै । मह तप्तियोगे । चुरादिः ।
आकुस्मीय आत्मनेपदौ । लैव्याडागमः । टेरेत्वं । वैतोऽन्यत्र ।
पा० ३. ४. ८६. । इत्येकारस्येकारादेशः ॥

पंचदशोमृचमाह ॥

अस्ति हि षा मदाय वः स्मसि षा वयमेषां ।

विश्वं चिदायुर्जीवसे ॥ १५ ॥

अस्ति । हि । स्म । मदाय । वः । स्मसि । स्म । वयं । एषां ।

विश्वं । चित् । आयुः । जीवसे ॥ १५ ॥

हे मरुतः । वो युष्माकं मदाय तप्तयेऽस्ति हि षा ।
अस्माभिः प्रयुज्यमानं हविर्वां खलुं । एषां युष्माकं मृत्युभूता
वयं स्मसि षा । विद्यामहे खलु । जीवसे जीवितुं विश्वं
चिदायुः सर्वमप्यायुः प्रयच्छतति शेषः ॥ षा । तिपातस्य चेति
संहितायां दीर्घः । स्मसि । इदंतो मसिः । जीवसे । तुमर्थे
सेसेन्नित्यंसेप्रत्ययः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये चतुर्दशो वर्गः ॥

कञ् नूनमिति पंचदशचं तृतीयं सूक्तं । धीरपुत्रं कण्व
ऋषिः । ऋषिषान्यस्मादिति परिभाषितत्वात् । पूर्वसूक्ते
माहृतं ह्येत्युक्तत्वादित्दमपि मरुदेवताकं । गायत्रं त्वित्युक्त-
त्वादित्दमपि गायत्रीकुण्डस्कं । कङ्कत्यनुक्रमणिका । विनियोगो
लैंगिकः ॥ तत्र प्रथमावृचमाह ॥

कञ् नूनं कधप्रियः पिता पुत्रं न हस्तयोः । दधिध्वे ।
वृक्तवर्हिषः ॥ १ ॥

कत् । ह । नूनं । कधऽप्रियः । पिता । पुत्रं । न ।
हस्तयोः । दधिध्वे । वृक्तवर्हिषः ॥ १ ॥

हे मरुतः । कञ् कदा खलु नूनमवश्यं हस्तयोर्दधिध्वे ।
शूयमस्मान्हस्ते धारयथ । तत्र दृष्टान्तः । पिता पुत्रं न
हस्तयोः । यथा लोके पिता हस्तयोः स्वकीयं पुत्रं धारयति
तद्वत् । कौटुशा मरुतः । कधप्रियः । स्तुतिप्रोताः । वृक्तवर्हिषः ।
वृक्तं क्षिन्नं वर्हिर्दर्भो येषां मरुतां यजमानाय ते मरुत-
स्तथाविधाः ॥ कत् । कदा । ह्येत्युक्तत्वादाकारलोपः । कधप्रियः । कथा स्तुतिः । तथा
प्रोणन्तीति कधप्रियः । प्रीज् प्रीतौ । किप् । पूर्वपदस्य डयापोः
संज्ञाकुण्डसोर्बहुलं । पा० ६. ३. ६३. । इति क्वस्त्वत् ।
धकारण्कुण्डसः । आर्माव्रतनिघातः । दधिध्वे । दधातेश्चुण्डसि
लुङ्लङ्लिट् इति वर्तमाने लिट् । क्कार्दानयमादट् ।
प्रत्ययस्वरः । वृक्तवर्हिषः । आर्माव्रतनिघातः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

क नूनं कङ्को अर्थं गन्ता दिवो न पृथिव्याः । क वो
गावो न रण्यति ॥ २ ॥

क्व । नूनं । कल् । वः । अर्थे । गंत । दिवः । न । पृथिव्याः ।

क्व । वः । गावः । न । रण्यंति ॥ २ ॥

हे मरुतः । नूनमिदानीं क्व यूयं । कुत्र स्थिताः । अतः
कदा वो युष्माकमर्थमरणं देवयजनदेशे गमनं । विलंबं मा
कुरुतेत्यर्थः । दिवो गंता । द्युलोकाद्गच्छत । पृथिव्या न
गंता । भूलोकान्मा गच्छत । वो युष्मान् क्व रण्यंति । देव-
यजनरूपायाः पृथिव्या अन्यत्र कुत्र शब्दयंति । यजमानाः
स्तुवंति । तत्र दृष्टान्तः । गावो न । यथा गावो रण्यंति ।
शब्दयंति तद्वत् ॥ क्व । किंशब्दात्सम्यंतात्किमोऽत् । पा० ५ ।
३. १२. । इत्यप्रत्ययः । क्वाति । पा० ७. २. १०५. । इति
किमः कादेशः । तित्स्वरित इति स्वरितत्व । अर्थे । ऋ गतो ।
उषिकुषिगार्तिभ्यस्त्विति भावे थन् । निच्वादाद्युदात्तत्वं ।
गंता । गमेर्लोपि बहुलं छंदसोति शपो लुक् । यादेशस्य
तप्तनप्तनथनाच्चेति तबादेशः । अत एव ङित्त्वाभावादनुदात्तो-
पदेशेत्यादिनानुनासिकलोपो न भवति । प्रत्ययस्य पित्त्वादनु-
दात्तत्वं धातुस्वरः । इत्तोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घत्वं ।
दिवः । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । पृथिव्याः । उदात्तयणो
ह्रस्वोर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं । रण्यंति । रण्यतिः शब्दार्थः ।
व्यत्ययेन श्यन् ॥

तृतीयामृचमाह ॥

११ क्व वः सुन्ना नव्यांसि मरुतः क्व सुविता । कोऽविश्वानि
सौभगा ॥ ३ ॥

क्व । वः । सुन्ना । नव्यांसि । मरुतः । क्व । सुविता ।

कोऽ इति । विश्वानि । सौभगा ॥ ३ ॥

हे मरुतः । वो युष्माकं संबन्धीनि नृव्यांसि नवतराणि
सुम्ना प्रजापशुरूपाणि धनानि । प्रजा वै पशवः सुम्नमिति
श्रुत्यन्तरात् । क कुत्र वर्तते । तथा सुविता शोभनानि प्राप्यानि
मणिमुक्तादीनि भवदीयानि क कुत्र वर्तते । विश्वानि सर्वाणि
सौभगा सौभाग्यरूपाणि गजाश्वादीनि को कुत्र वर्तते ।
भवदीयैः सुम्नादिभिः सर्वैः सहागंतव्यमित्यर्थः ॥ सुम्ना ।
श्रेष्ठं दसि बहुलमिति श्रेर्लोपः । नव्यांसि । नवशब्दादीय-
सुनोकारलोपश्छांदसः । सुवित्र । सुष्ठु इतानि सुवितानि ।
तत्त्वादीनां छंदसि बहुलमुपसंख्यानं । पा० ६. ४. ७७. १. ।
इत्युवडादेशः । सौभगा । सुभगाश्च इति तस्य भाव इत्य-
र्थेऽञ् । पूर्ववच्छ्रेर्लोपः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

यद्ययं पृश्निमातरो मर्तास स्यातन । स्तोता वो

अमृतः स्यात् ॥ ४ ॥

यत् । यूयं । पृश्निमातरः । अमृतः । स्यातन । स्तोता ।

वः । अमृतः । स्यात् ॥ ४४ ॥

हे पृश्निनामकधेनुपुत्रा मरुतः । यूयं यद्यपि मर्तासो
मनुष्याः स्यातन । भवेत । तथापि वो युष्माकं स्तोता यज्ञ-
मानोऽमृतः स्यात् । देवो भवेत् ॥ पृश्निमातरः । पृश्निर्माता
येषां ते । समासांतविधेरनित्यत्वान्नयतश्च । पा० ५. ४. १५३. १
इति कवभावः । मर्तासुः । असिहसौत्यादिना म्रियतेऽ-
ग्रत्ययः । आज्ञसेरसुक् । स्यातन । अस्तेर्लिङि तस्य तप्त-
नप्तनयनाच्चेति तनादेशः । यासुट उदात्तत्वं । अमृतः । नञो
जरमरमिन्नमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

• पंचमोमृचमाह ॥

मा वो मृगो न यवसे जरिता भूदजोष्यः । पथा यमस्य
गादुप ॥ ५ ॥

मा । वः । मृगः । न० । यवसे । जरिता । भूत् । अजोष्यः ।
पथा । यमस्य । गात् । उप ॥ ५ ॥

हे मरुतः । वो युष्माकं जरिता स्तोताजोष्योऽसेव्यो मा
भूत् । तत्र दृष्टान्तः । मृगो न यवसे । यथा तृणे भक्षणीये
मृगः कदाचिदप्यसेव्यो न भवति किंतु सर्वदा तृणं भक्षयति
तद्वत् । किंच स स्तोता यमस्य पथा यमलोकसंबन्धिमार्गेण
सोपगात् । मा गच्छतु । तस्य मरणं मा भूदित्यर्थः ॥ जरिता ।
जृष वयोहानौ । स्तुतिकर्मेति यास्कः । तृचौडागमः । चिच्चा-
दंतोदात्तत्वं । भूत् । लुङि गातिस्थेति सिचो लुक् । न
माङ्गो ग इत्यडभावः । अजोष्यः । जुषी प्रीतिसेवनयोः ।
ऋहलोर्ण्येदिति कर्मणि ण्यत् । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । पथा । 'तृतीयैकवचने' भस्य टेलोपः । पा० ७. १.
८८ । इति टिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं ।
गात् । एतेर्लुङोणो गा लुङोति गादेशः । गातिस्थेति सिचो
लुक् । पूर्ववदडभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीयं पंचदशो वगः ॥

षष्ठोमृचमाह ॥ •

१ मो षु णः परापरा निःश्रुतिर्दुर्हणं वधीत् । पदीष्ट

तृणया सह ॥ ६ ॥

मो इति । सु । नः । पराऽपरा । निःऽश्रुतिः । दुःऽहना ।
वधीत् । पदीष्ट । तृणया । सह ॥ ६ ॥

हे मरुतः । नोऽस्मान् निर्ऋतिः रक्षोजातिदेवता मो
 षु वधौत् । सर्वथा वधं मा कार्षीत् । कीदृशी । परापरा ।
 उक्कृष्टादप्युक्कृष्टा । अतिबलैत्यर्थः । अत एव दुर्हणा ।
 केनापि हंतुं दुःशक्या । सा निर्ऋतिस्तृष्णाया सह पदोष्ट ।
 पततु । अस्मादीयां तृष्णा बाधिका निर्ऋतिश्च विनश्य-
 त्वित्यर्थः ॥ मो षु णः । सुज इति षत्वं । नश्च धातुस्योरुषभ्य
 इति णत्वं । दुर्हणा । ईषद्दुःसुष्वित्यादिना हंतेः कर्मणि खल ।
 लित्स्वरुण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । वधौत् । लुङि हंतेर्लुङि
 चेति वधादेशः । सिचोडागमः । वधादेशस्यादंतत्वादेकाच
 उपदेश इतीदृप्रतिषेधो न भवति । अतो लोपे सति तस्य
 स्थानिवत्त्वादतो हलादेरिति वृद्धाभावः । इट ईटि । पा०
 ८, २, २८ । इति सिचो लोपः । पदोष्ट । पद गती ।
 आशीर्लिङि कंदस्यभययेति सार्वधातुकत्वात्सलोपः । आर्क्ष-
 धातुकत्वात्सुडागमः । प्रत्ययस्वरः । तृष्णाया । जितृषा पिपा-
 सायां । तृषिशुषिरसिभ्यः किञ्चेति नप्रत्ययः । निदित्य-
 नुवृत्तेराद्युदात्तत्वं ॥

सप्तमोऽमृचमाह ॥

सत्वं त्वेषा अमवंतो धन्वन्निदा रुद्रियासः । मिहं

कृण्वन्त्यवातां ॥ ७ ॥

सत्वं । त्वेषाः । अमऽवंतः । धन्वन् । चित् । आ ।

रुद्रियासः । मिहं । कृण्वन्ति । अवातां ॥ ७ ॥

धन्वन् चित् मरुदेशेऽपि रुद्रियासो रुद्रेण पालितत्वात्त-
 दीया मरुत आ सर्वतोऽवातां वायुरहितां मिहं हृष्टं कुर्वन्ति ।
 तदेतत्सत्वं । कीदृशा रुद्रियासः । त्वेषाः । दीप्ताः । अमवंतः ।

बलवन्तः । मरुतां रुद्रपालनमाख्यानेषु प्रसिद्धं ॥ धन्वन् ।
 रवि रवि धवि गत्यर्थाः । इदिस्वान्मुम् । कनिन्युवृषितक्षो-
 त्यादिना कनिन् । निस्त्वादाद्युदात्तत्वं ॥ सुपां सुलुगिति
 सप्तम्या लुक् । रुद्रियासः । रुद्रस्येमे रुद्रियाः । तस्येदमित्यर्थे
 घः । आज्ञसेरसुक् । मिहं । मिह सेचने । क्षिप् चेति कृप् ।
 कृष्वन्ति । कृषि हिंसाकरणयोश्च । धिन्विक्कण्ठोरश्चेत्युप्रत्ययः ।
 तत्संनियोगेन वकारस्य चाकारादेशः । अतो लोपेन लुप्तस्य
 स्थानिवद्भावात्तद्धूपधगुणाभावः ॥

कारौयां मरुतं सप्तकपालमित्यस्य हविषो वाग्रेव
 विद्युदित्येषानुवाक्या । वर्षकामेष्टिरिति खंडे सूत्रितं । वाग्रेव
 विद्युन्मिमाति पर्वतस्त्रिभुजो विभाय । आ० २. १३. ।
 इति ॥ तामेतामष्टमीमृचमाह ॥

वाग्रेव विद्युन्मिमाति वत्सं न माता सिषक्ति । यदेषां
 वृष्टिरसर्जि ॥ ८ ॥

वाग्राऽहव । विद्युत् । मिमाति । वत्सं । न । माता ।

सिषक्ति । यत् । एषां । वृष्टिः । असर्जि ॥ ८ ॥

वाग्रेव शब्दयुक्ता प्रस्तुतस्तनवती धेनुरिव विद्युन्मेघस्था
 दृश्यमाना सती मिमाति । शब्दं करोति । विद्युद्देलायां हि
 मेघगर्जनं प्रसिद्धं । माता धेनुर्वत्सं न वत्समिव सिषक्ति । इयं
 विद्युन्मरुतः सेवते । सिषक्तिः सेवनार्थः । मिषक्तु मचत इति
 सैवंमानस्येति यास्कोक्तत्वात् । यत्तस्मात्कारणादेषां मरुतां
 संबंधिनी वृष्टिरसर्जि । गर्जनमहिते विद्युत्काले वृष्टा भवति ।
 तस्माद्विद्युतो मरुत्सेवनमुपपन्नं ॥ वाग्रेव । वाग्रे शब्दे ।
 स्थायितं चोत्पादिना रक् । मिमाति । माङ् माने शब्दे च ।

व्यत्ययेन परस्मैपदं । लुङ्नात्यदित्वाच्छ्लुः । सृजामिदित्य-
भ्यासस्यत्वं । मिषाक्ष । मच समवाये । लाट् बहुलं छंदसोति
अपः झः । बहुलं लुङ्नात्यभ्यासस्यत्वं । अमर्जि । सृज
विसर्जि । लुङ्नात्यभ्यासस्यत्वं । भावकर्मणोः । पा० ३. १.
६६. । इति लुङ्नात्यभ्यासस्यत्वं । लुक । पा० ६. ४. १०४. ।
इति लुङ्नात्यभ्यासस्यत्वं । अडागम उदात्तः । यदृत्तयो-
गादानघातः ॥

नयमासृचमाह ॥

दिवा चित्तमः कृण्वंति पर्जन्येनोदवाहेन । पृथिवीं
व्यंदति ॥ ८ ॥

दिवा । चित् । तमः । कृण्वंति । पर्जन्येन । उदवाहेन ।
यत् । पृथिवीं । विन्दंति ॥ ८ ॥

हे मरुतः । उदवाहेनोदकधारिणा पर्जन्येन मेधेन
सूर्यमाच्छाद्य दिवा चिदहन्यपि तमः कृण्वंति । अंधकारं
कुर्वन्ति । यस्यदा पृथिवीं भूमिं व्यंदति । विशेषेण क्लेदयति ।
तदानौमेव वृष्टिकाले तमः कुर्वन्तीति पूर्वत्वान्वयः ॥ उदवाहेन ।
उदकानि वहतौत्युदवाहः । कर्मण्यण् । मेघविशेषस्येयं संज्ञा ।
उदकस्योदः संज्ञायां । पा० ६. ३. ५७. । इत्युदकशब्दस्योद-
भावः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । व्यंदति । उदौ क्लेदने ।
रुधादित्वात् अम् । आसलोप इति नलोप । यदृत्तयोगाद-
निघातः ॥

दशमोऽष्टकमाह ॥

अथ स्रजनाम्बरतां विश्रमा सप्त पार्थिवं । अरेजंत प्र
मानुषाः ॥ १० ॥

अध । खनात् । मरुतां । निखं । आ । सद्य । पार्थिवं ।

अरेजंत । प्र । मानुषाः ॥ १० ॥

मरुतां संबंधिनः खनाद्ध ध्वनेर्गर्जनरूपादनंतरं पार्थिवं
पृथिवीसंबंधि विश्वं सद्य संवं गृहमासमंतादरेजतेति शेषः ।
तथा मानुषा गृहवर्तिनो मनुष्या अपि प्रारेजंत । प्रकर्षेण
कंपितवंतः ॥ अध । क्वांदसं धत्वं । सद्य । षट् विशरणगत्य-
वसादनेषु । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । पार्थिवं ।
पृथिव्याः संबंधि । पृथिव्या जाजौ । पा० ४. १. ८५. २. ।
इति प्राग्दीव्यतीयोऽञ्प्रत्ययः । जित्वादाद्युदात्तत्वं । अरेजंत ।
रेज् कंपने ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये षोडशो वर्गः ॥

एकादशीश्चमाह ॥

मरुतो वीलुपाणिभिश्चित्रा रोधस्वतीरनु । यातेम-

खिद्रयामभिः ॥ ११ ॥

मरुतः । वीलुपाणिभिः । चित्राः । रोधस्वतीः । अनु ।

यात । ई । अखिद्रयामभिः ॥ ११ ॥

हे मरुतः । यूयं वीलुपाणिभिर्दृढहस्तैः सहिताः संतो
रोधस्वतीरनु । कूलयुक्ता नदीरनुलक्ष्याखिद्रयामभिराच्छिन्न-
गमनैर्याति । गच्छतैव ॥ मरुतः । आमांक्षताद्युदात्तत्वं । वीलु-
पाणिभिः । वीरुति बलनाम । वीलु चौरार्थमिति तान्नामसु
पाठात् । तेन च तद्वाङ्मयते । वीलवश्च ते पाणयश्च ।
समासस्थित्यंतोदात्तत्वं । रोधस्वतीः । रोधर् आवरणे । रूपाश्च
योत इति रोधः कूलं । कूलं निरूपाश्च स्रोत इत्युक्तत्वात् ।
असुनो निस्त्वादाद्युदात्तत्वं । तदुक्ता रोधस्वत्यः । मादुपधाया

इति मतुपो वत्वं । उगितश्चेति डोप् । मतुपडोपोः पिश्वादनु-
दात्तत्वेऽसुनः स्वर एव शिष्यते । यांत । या प्रापणे ।
अदादित्वाच्छपो लुक् । ई । चादयोऽनुदात्ता इत्यनुदात्तत्वं ।
गुणं एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वं । अखिद्रयामभिः ।
खिद्र दैन्य । स्फायितंचौत्यादिना रक् । खिद्रं यांतीति खिद्र-
यामानः । न खिद्रयामानोऽखिद्रयामानः । तैरखिद्रयामभिः ।
अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वादशीर्चमाह ॥

स्थिरा वः संतु नेमयो रथा अश्वास एषां । सुसंस्कृता
अभौशवः ॥ १२ ॥

स्थिराः । वः । संतु । नेमयः । रथाः । अश्वासः । एषां ।
सुसंस्कृताः । अभौशवः ॥ १२ ॥

हे मरुतः । एषां वा युष्माकं नेमयो रथचक्रवल्याः
स्थिरा संतु । तथा रथा अश्वासोऽश्वाश्च स्थिराः संतु । अभौ-
शवोऽंगुलयः । अभौशवो दौधितय इति तन्नामसु पाठात् ।
सुसंस्कृता अश्वबंधनरज्जपरिग्रहणे स्खलकृताः सावधानाः
संतु ॥ सुसंस्कृताः । संपूर्वात्करातः कर्मणि क्तः । संपर्युपेभ्यः ।
पा० ६. १. १३७. इति सुट् । पुनः सुशब्दन प्रादिसमासे-
ऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अभौशवः । अभिपूर्वादश्नोतेः
क्तवापाजोत्यादिनां । वर्णव्यत्ययेनाकारस्येकारः । उक्तं च ।
वर्णागमो वर्णविपर्ययश्चेति । अभौशवोऽभ्यश्रुवते कर्मणोति
निरुक्तं । नि० ३. ८. ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

अच्छा वदा तना गिरा जरायै ब्रह्मणस्पतिं । अग्निं
मित्रं न दर्शतं ॥ १३ ॥

अच्छ । वद । तना । गिरा । जरायै । ब्रह्मणः । पतिं ।
अग्निं । मित्रं । न । दर्शतं ॥ १३ ॥

हे ऋत्विक्समूह तना तनया देवतास्वरूपं प्रकाशयन्त्या
गिरा वाचा ब्रह्मणस्पतिं मंत्रस्य हविलक्षणस्यान्नस्य वा पालकं
मरुद्गणमग्निं दर्शतं दर्शनीयं, मित्रं न मित्रमपि जरायै
स्तोतुमच्छाभिमुख्येन वद । ब्रूहि ॥ अच्छा । निपातस्य चेति
संहितायां दीर्घत्वं । वदा । ह्यचोऽतस्तिङ् इति संहितायां
दीर्घः । तना । तमु विस्तारि । तनोति देवतामाहात्म्यं
विस्तारयतीति तना । पचाद्यच् । वृषादित्वादाद्युक्त्तत्वं ।
तृतीयाया डादेशः । गिरा । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं ।
ब्रह्मणः । षष्ठ्याः पतिपुत्रेति संहितायां सत्वं ॥

चतुर्दशीमृधमाह ॥

मिमोहि श्लोकमास्ये पर्जन्य इव ततनः । गाय

गायत्रमुक्थं ॥ १४ ॥

मिमोहि । श्लोकं । आस्ये । पर्जन्यः इव । ततनः । गाय ।

गायत्रं । उक्थं ॥ १४ ॥

हे ऋत्विक्समूह । आस्ये स्वकीयमुखे श्लोकं स्तोत्रं
मिमोहि । निर्मितं कुरु । तं च श्लोकं ततनः । विस्तारय ।
तत्र दृष्टान्तः । पर्जन्य इव । यथा मेघा वृष्टिं विस्तारयति
तद्वत् । उक्थं शस्त्रयोग्यं गायत्रं गायत्रीछंदस्कं सूक्तं गाय ।
पठ ॥ मिमोहि । माङ् माने । जौहत्यादिकः । व्यत्य येन

परस्मैपदं । भृजामिदित्यभ्यासस्येत्वं । आस्ये । असु क्षेपणे ।
अस्यते क्षिप्यतेऽस्मिन्नित्यास्यं । कृत्यल्युटो बहुलं । पा० ३. ३.
१२३. । इत्यधिकरणे ण्यत् । तिस्त्वारतमिति स्वरितत्वं ।
ततनः । तनु विस्तारे । लेटि सिप्ति बहुलं कंदमीति वि-
करणस्य श्रुः । लेटोऽडाटावित्यडागमः । इतश्च लोप इती-
कारलोपः । गायत्रं । गायत्र्याः संबंधि तस्येदमित्यण् । यद्वा
गायतत्रायत इति गायत्रं । आतोऽनुपसर्गे कः ॥

पंचदशोऽर्चमाह ॥

वंदस्व मारुतं गणं त्वेषं पनस्युमर्किणं । अस्मे वृद्धा
अमन्निह ॥ १५ ॥

वंदस्व । मारुतं । गणं । त्वेषं । पनस्युं । अर्किणं । अस्मे
इति । वृद्धाः । अमन् । इह ॥ १५ ॥

हे ऋत्विक्संघ मारुतं मरुत्संबन्धिनं गणं समूहं वंदस्व ।
नमस्कृ । स्तुहि वा । कीदृशं गणं । त्वेषं । दीप्तं । पनस्यं ।
स्तुतियोग्यं । अर्किणं । अर्चनीयेत । अस्मैऽस्माकमिहास्मिन्क-
र्मणि वृद्धा अमन् । मरुतः प्रवृद्धा भवन्तु ॥ वंदस्व । वटि
अभिवादनस्तुत्योः । अदुपदेशात्समावर्धातुकानुदात्तत्वे धातु-
स्वरः । पनस्यं । पन चेति स्तुत्यर्थोऽधातुः । असुन् । पनः
स्त्रीत्वमात्मन इच्छतीति पनस्युः । सुप आत्मनः क्वच् ।
क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । अर्किणं । ऋच स्तुतौ । पुंसि संज्ञा-
यामिति धः । अर्कोऽस्यास्तीत्यर्को । अत इनिठनी । असन् ।
बहुलं कंदसौति शपो लुगभावः । इतश्च लोप इतीकारलोपः ।
तिङ्ङितिङ् इति निघातः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीय मप्तदशो वर्गः ॥

प्र यदित्येति दशचं चतुर्थं सूक्तं । घोरपुत्रस्य कण्वस्यार्घं ।
मरुद्देवताकं । युजः स्तोत्रहृत्यः । अयुजो हृत्यः । प्र यद्दश
प्रगाथं त्वित्यनुक्रमणिका । गतो विनियोगः ॥ तत्र प्रथमा-
मृचमाह ॥

प्र यदित्या परावतः शोचिर्न मानमस्यथ ।

कंस्य क्रत्वा मरुतः कस्य वर्षमा कं याथ कं ह धृतयः ॥ १ ॥

प्र । यत् । इत्या । परावतः । शोचिः । न । मा-

अस्यथ ।

कस्य । क्रत्वा । मरुतः । कस्य । वर्षमा । कं । ह ।

धृतयः ॥ १ ॥

हे धृतयः स्थावरादीनां, कंपनकारिणो मरुतः । यस्यदा
मानं मननीयं युष्मद्वलं परावतो दूरात् । आरे परावत इति
दूरनाममु पाठात् । इत्यास्मादन्तरिक्षात्प्रास्यथ । भूमौ
प्रक्षिपथ । तत्र दृष्टान्तः । शोचिर्न । तेज इव । यथा सूर्यस्य
तेजऽन्तरिक्षाद्भूमौ प्रक्षिप्यते तद्वत् । तदानीं यूयं कस्य
यजमानस्य क्रत्वा क्रतुना संगच्छध्व इति शेषः । तथा
कस्य यजमानस्य वर्षमा स्तोत्रेण संगच्छध्वे । कं यज-
मानमुद्दिश्य याथ । देवयजनदेशं गच्छथ । कं ह कं खलु
यजमानमनुगृह्णीयेति शेषः ॥ इत्या । या हेतौ च कृदसि ।
पा० ५. ३. २६. । इतीदंशब्दात्प्रकारवचने थाप्रत्ययः । यदि
तर्हिदंशब्दस्य नानुवृत्तिस्तर्हि यमुप्रत्ययांतादिदंशब्दादुत्तरस्या
विभक्तेर्व्यत्ययेन सुपां सुलुगिति डादेशः । प्रथमपक्षे प्रत्यय-
स्वरः । द्वितीयपक्षे तूदात्तानुवृत्तिस्वरः । अस्यथ । असु क्षेपणे ।
अदुपदेशाक्षसार्वधातुकानुदात्तत्वे श्यनो निच्चादाद्युदात्तत्वं ।

यदृत्तयोगादनिघातः । क्रत्वा । जसादिषु छंदसि वावचनं ।
पा० ७. २. १०८. १. । इति नाभावस्य विकल्पितत्वादभावः ।
वर्णसा । वृद्धं संभक्तौ । वृद्धशौद्ध्यां रूपस्वांगयोः पुट् च ।
उ० ४. २०२. । इत्यसुन् । तस्मान्नियोगेन पुमागमश्च ।
नित्वादाद्युदात्तत्वं । अत्र रूपाभिधायिना वर्षम्शब्देन देवता-
स्वरूपप्रकाशकं स्तोत्रं लक्ष्यते क्रतुना साहचर्यात् ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

स्थिरा वः संत्वायुधा पराणुदे वीलु उप प्रतिष्कमे ।
युष्माकमस्तु तविषो पनीयसी मा मर्त्यस्य मायिनः ॥ २ ॥
स्थिरा । वः । संतु । आयुधा । पराऽनुदे । वीलु । उत ।
प्रतिऽस्कमे ।
युष्माकं । अस्तु । तविषो । पनीयसी । मा । मर्त्यस्य ।
मायिनः ॥ २ ॥

हे मरुतः । व आयुधा युष्माकंमायुधानि पराणुदे शत्रू-
णामपनोदनाय स्थिरा संतु । स्थिराणि भवन्तु । उत अपि च
प्रतिष्कमे शत्रूणां प्रतिबंधाय वीलू संतु दृढानि संतु । युष्माकं
तविषो बलं पनीयसी । अतिशयेन स्तोतव्यं भवतु । मायिनो-
ऽस्मासु कृद्गचारिणो मर्त्यस्य मनुष्यस्य शत्रोर्बलं मा भवतु ॥
स्थिरा । आयुधा । उभयत्र श्रेष्ठं दमि बहुलमिति श्रेर्लोपः ।
पराणुदे । णुद प्रेरणे । संपदादिलक्षणः क्तिप् । उपसर्गाद-
समासेऽपि । पा० ८. ४. १४. । इति णत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वं । वीलू । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् । ईषाश्चादित्वात्प्र-
कृतिभावः ॥ प्रतिष्कमे । स्कंभु सौत्रां धातुः । संपदादिलक्षणे

भावे क्षिप् । अनदितामिति नलोपः । पनीयसी । पनति
स्तुत्यर्थः । अस्मादीणादिकः कर्मण्यसुन् । तत ईयसुनि टेरिति
टिलोपः । उगितश्चेति ङीप् । ईयसुनो निच्चादाद्युदात्तत्वं ।
मायिनः । मायाशब्दस्य त्रीद्यादिषु पाठात् त्रीद्यादिभ्यश्चेति
मत्वर्थीय इनिः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

परा ह यत्स्थिरं हथ नरो वर्तयथा गुरु ।

वि याथन वनिनः पृथिव्या व्याशाः पर्वतानां ॥ ३ ॥

परा । ह । यत् । स्थिरं । हथ । नरः । वर्तयथ । गुरु ।

वि । याथन । वनिनः । पृथिव्याः । वि । व्याशाः ।

पर्वतानां ॥ ३ ॥

हे नरः । नेतारो मरुतः । यद्यदा स्थिरं वस्तु परा हथ ।
वृक्षादिकं पराहतं भग्नं कुरुष्व । गुरु पाषाणादिकं गुरुत्वापेतं
वर्तयथ । प्रेरयथ । तदानीं पृथिव्याः संबन्धिनो वनिनो
वनवतो वृक्षान्वियाथन । वियुज्य मध्ये गच्छथ । अरण्यगतानां
निविडानां वृक्षाणां मध्ये यस्य कस्यापि वृक्षस्य भग्नत्वादितर-
वृक्षाणां परस्परवियोगेन प्रौढो मार्गो भवति । तथा पर्वताना-
माशाः पर्वतपार्श्वदिशो वियाथन । वियुज्य गच्छथ ॥ हथ ।
हन हिमागत्थोः । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनामिकलोपः ।
यद्द्वैतयोगादनिघातः । नरः । पाटादित्वादामञ्चितनिघाता-
भावः । वर्तयथा । अदुपदेशात्समावधातुकानुदात्तत्वे णिचः स्वर
एव शिष्यते । यच्छब्दानुषंगान्निघाताभावः । याथन । तप्तनप्त-
नयनाश्चेति यनादेशः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥ .

नहि वः शत्रुर्विविदे अधि द्यवि न भूम्यां रिशादसः ।

• यथाकमस्तु तविषी तना युजा रुद्रासो नू चिदाधृषे ॥ ४ ॥

नहि । वः । शत्रुः । विविदे । अधि । द्यवि । न । भूम्यां ।

रिशादसः ।

युष्माकं । अस्तु । तविषी । तना । युजा । रुद्रासः । नु ।

चित् । आऽधृषे ॥ ७ ॥

हे रिशादसः शत्रु हिंसका मरुतः । अधि द्यवि द्यलोक-
स्यापरि वो युष्माकं शत्रुर्नाह विविदे । न च बभूव । तथा
भूम्यामपि शत्रुर्न बभूव । हे रुद्रासः । रुद्रपुत्रा मरुतः ।
युष्माकमिकोनपंचाशत्संख्यानां भवतां युजा योगेन परस्परै-
कमत्येनाधृषे वरिणां सर्वेता धर्षणाय तविषी बलं नू चित्
क्षिप्रमेव तनास्तु । विस्तृता भवतु ॥ विविदे । विद सत्तायां ।
लिटि प्रत्ययस्वरः । दिवि नहि विविदे भूम्यां च न विविद
इति चशब्दार्थप्रतीतिश्चादिलोपे विभाषेति प्रथमायास्तिङ्-
भक्तनिघातप्रतिषेधः । प्राथम्यं चानुषक्तिक्रियापेक्षया । रिशा-
दसः । रिश हिंसायां । रिशति हिंसतीति रिशाः । इगुध-
लक्षणः कः । तानदंतोति रिशादसः । असन् । आमंत्रित-
निघातः । युजा । युजिर् योगे । ऋत्वागत्यादिना क्तिन् ।
सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । रुद्रासः । रुद्रशब्देन तस्य-
बंधिनो मरुतो लक्ष्यन्ते । आज्ञासरसुक् । नू चित् । ऋचि
तनुषेत्यादिना दीर्घः । आधृषे । जिधृषा प्रागल्भ्ये । संपदादि-
लक्षणा भावे क्तिप् । कृत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पंचमोऽमृतमाह ॥

प्र वेपयन्ति पर्वतान् विचिन्ति वनस्पतीन् ।

प्रो आरत मरुतो दुर्मदा इव देवासः सर्वया विशा ॥ ५ ॥

प्र । वेपयन्ति । पर्वतान् । वि । विचिन्ति । वनस्पतीन् ।

प्रो इति । आरत । मरुतः । दुर्मदाऽइव । देवासः ।

सर्वया । विशा ॥ ५ ॥

पर्वतान् मेरुहिमवटादौन् प्रवेपयन्ति । मरुतः प्रकर्षणं
कंपयन्ति । वनस्पतीन् वटाश्वत्थादौन् विचिन्ति । परस्परवि-
युक्तान्कुवति । हे मरुता देवासां देवाः सर्वया विशा प्रजया
सहिता यूयं प्रो आरत । प्रकर्षणैव सर्वतां गच्छत । तत्र
दृष्टांतः । दुर्मदा इव । यथा मदाम्भन्ताः स्वेच्छया सर्वतः
क्रौडन्ति तद्वत् ॥ वेपयन्ति । टुवेष्टु कंपने । वेपमानान्प्रयुजते ।
हेतुमस्मिन् । विचिन्ति । विचिर् पृथग्भावः । रुधादित्वात्
अम् । असोरलोपः इत्यकारलोपः । वनस्पतीन् । वनानां
पतयो वनस्पतयः । पारस्करादित्वान्सुट् । वनस्पतिशब्दा-
वाद्युदात्तो । उभे वनस्पत्यादिषु युगपदिति पूर्वोत्तरपदयोर्युग-
पत्प्रकृतिस्वरत्वं । आरत । ऋ गतौ । लाङ् मध्यमबहुवचने
बहुलं कंदमौति शपो लुगभावः । यद्वा लुङ् । सर्तिशास्यर्ति-
भ्यश्च । पा० ३. १. ५६. । इत्यङ् । आडजादीनामित्याडागमः ।
आटश्च । पा० ६. १. ८०. । इति वृद्धिः । देवासः । आमंत्रिता-
द्युदात्तत्वं । सर्वया । सर्वस्य सर्पिः । पा० ६. १. १८१. ।
इत्याद्युदात्तत्वं । विशा । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीयेऽष्टादशो वगः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

उपो रथेषु पृषतीरयुग्धं प्रष्टिर्वहति रोहितः ।

• आ वो यामाय पृथिवी चिदश्रोदबीभयंत मानुषाः ॥ ६ ॥

उपो इति । रथेषु । पृषतीः । अयुग्धं । प्रष्टिः । वहति ।
रोहितः ।

आ । वः । यामाय । पृथिवी । चित् । । अश्रोत् ।

अबीभयंत । मानुषाः ॥ ६ ॥

हे मरुतः । रथेषु भवदीयेषु पृषतीर्विंदुयुक्ता मृगोरूपो
सामोप्येनैवायुग्धं । योजितवंतः । प्रष्टिरेतत्संज्ञको वाहनस्य-
मध्यवर्ती युगविशेषः । रोहितो मृगावांतरजातिर्लोहितवर्णो
वहति । रथं नयति । वो युष्माकं यामाय गमनाय पृथिवी
चित् अंतरिक्षमप्यश्रोत् । आभिमुख्येनाशृणोत् । अनुजाना-
तीत्यर्थः । पृथिवीत्यंतरिक्षनाम् । पृथिवी भूः स्वयंभ्विति
तन्नामसु पाठात् । मानुषाः भूलोकवर्तिनः पुरुषा अबीभयंत ।
स्वयं भौताः संतोऽन्येषामपि भौतिमुत्पादितवंतः ॥ उपो इति
निपातद्वयसमुदायात्मकमन्यन्निपातांतरं । ओत् । पा० १. १.
१५. । इति प्रष्टृह्यत्वं । अयुग्धं । लुङि क्लो क्लि ।
पा० ८. २. २६. । इति सकारस्य लोपः । चोः कुरिति कुत्वं ।
रोहितः । रुहे रश्मि लो वा । उ० ३. ८३. । इतोतन्प्र-
त्ययांतः । निच्वादाद्युदात्तः । यामाय । यमेर्भावे घञ् ।
कर्षात्त्वत् इत्यंतोदात्तत्वं प्राप्ते वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं ।
अश्रोत् । श्रु अवणे । बहुलं कंदसीति विकरणस्य लुक् ।
अबीभयंत । जिभी भये । अस्माख्यंताङ्गुडि भीष्मोर्हेतुभये ।
पा० १. ३. ६५. । इत्यात्मनेपदं । विभेतेर्हेतुभये । पा० ६. १.

५६. । इत्यात्वस्य यिकल्पितत्वात्पक्षे भियो हेतुभये षुक् ।
पा० ७. ३. ४०. । इति षुक् प्राप्नोति । तन्न क्रियते ।
आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् । णौ चङ्युपधाङ्गत्वत्वादि ।
पा० ७. ४. १. ॥

सप्तमीसूचमाह ॥

आ वो मच्छू तनाय कं रुद्रा अवो वृणीमहे ।

गंता नूनं नोऽवसा यथा पुरेस्था कण्वाय बिभ्युषे ॥ ७ ॥

आ । वः । मच्छू । तनाय । कं । रुद्राः । अवः । वृणीमहे ।

गंत । नूनं । नः । अवसा । यथा । पुरा । इत्या ।

कण्वाय । बिभ्युषे ॥ ७ ॥

हे रुद्राः । रुद्रपुत्रा मरुतः । तनाय कं । अस्मदीयपुत्रार्थं
मच्छू शौभ्रं वो युष्मदीयमवो रक्षणमावृणीमहे । सर्वतः
प्रार्थयामः । मच्चित्तिं क्षिप्रनाम । मच्चित्तिं तन्नामसु पठित-
त्वात् । पुरा पूर्वस्मिन्काले कर्मांतरेषु नोऽवसास्मदीयरक्षणेन
निमित्तेन यूयं यथा प्राप्तवंतः । इत्थानेन प्रकारेण बिभ्युषे
भौतियुक्ताय कण्वाय मेधाविने यजमानाय तदनुग्रहार्थं नूनं
क्षिप्रं गंता । प्राप्त ॥ मच्छू । ऋचि तुनुधमच्छुतङ्कुत्रो-
रुथाणामिति दोषः । तनाय । तनोतीति तनः । पचाद्यच् ।
वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । यद्वा तनयशब्देऽय् इत्यस्य लोप-
श्छांदसः । कमित्येतत्पादांते प्रयुज्यमानं पादपूरणं । शिशिरं
जौवनाय कमिति वत् । उक्तं च । 'अथापि पादपूरणाः
कमोमिद्वितीति । रुद्राः । रोदयंतौति रुद्राः । रोदेर्णिषुक्
चेति रक्प्रत्ययः । आमंचिताद्युदात्तत्वं । पादादित्वान्निघाता-
भावः । गंता । लोटि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । सप्तमिबि-

त्वादिना तवादेशः । अतः पिप्त्वादनानासिकलोपाभावः ।
विभ्यषे । विभेतेलिंटः कसुः । वस्वेकाजाहसामिति नियमा-
दिडभावः । चतुर्थ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं ।
परपूर्वत्वं । शासिवसिघसीनां चेति षत्वम् ॥

अष्टमौऽष्टमाह ॥

युष्मेषितो मरुतो मर्त्येषित आ यो नो अभू ईषते ।
वि तं युयोत शवसा व्योजसा वि युष्माकाभिरुतिभिः ॥ ८ ॥
युष्माऽइषितः । मरुतः । मर्त्यऽइषितः । आ । यः ।
• • नः । अभूः । ईषते ।

वि । तं । युयोत । शवसा । वि । व्योजसा । वि ।

युष्माकाभिः । ऊतिऽभिः ॥ ८ ॥

हे. मरुतः । यो यः कश्चिदैश्वः शत्रुर्युष्मेषितो युष्माभिः
प्रेषितो मर्त्येषितो भारकैरन्यैर्वा प्रेषितः सन् नोऽस्मात्प्रति
आ ईषते । आभिमुख्येन प्राप्नोति । तं शत्रुं शवसानेन
वियुयोत । विभक्तं कुरुत । तथोत्तसा बलेन वियुयोत ।
युष्माकाभिरुतिभिर्युष्मत्संबन्धिभो रक्षणैश्च वियुयोत ॥ युष्मे-
षितः । युष्माभिरिषितः । सुब्लुकि प्रत्ययलक्षणेन युष्मदस्म-
दोरनादेश इत्यात्वं । न च न लुमतांगस्येति प्रतिषेधः ।
इकोऽचि विभक्तावित्यत्राज्यहणेन तस्य पाक्षिकत्वोक्तेः ।
द्वितीया कर्मणोति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । मर्त्येषितः । पूर्ववत् ।
अभूः । आभवतीत्यभूः शत्रुः । पृषोदरादित्वादभिमतत्वरूप-
स्वरसिद्धिः । ईषते । ईष गतिहिंसादर्शनेषु । अदुपदेशात्त-
सार्वधातुकानुदान्तत्वे धातुस्वरः । युयोत । यु मिश्रणामि-
श्रणयोः । लोऽन्धमबहुवचने बहुलं कृदसीति शपः श्लैः ।

तप्तनप्तनयनाश्चेति तवादेशः । पिप्त्वाद्गुणः । युष्माकाभिः ।
 युष्मत्संबन्धिनीभिः । तस्मिन्नि च युष्माकास्माकौ । पा० ४.
 ३. २. । इति युष्मच्छब्दस्य युष्माकादेशः । डौबृद्धी क्वां-
 सत्वान्न क्रियेते । ऊतिभिः । अवतेः क्तिनि ज्वरत्वरेव्यादिना
 ऊट् । ऊतियूतीत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

असामि हि प्रयज्यवः कखं दद प्रचेतसः ।

असामिभिर्मरुत आ न ऊतिभिर्गंता वृष्टिं न विद्युतः ॥८॥

असामि । हि । प्रयज्यवः । कखं । दद । प्रचेतसः ।

असामिर्भिः । मरुतः । आ । नः । ऊतिभिः । गंत ।

वृष्टिं । न । विद्युतः ॥ ८ ॥

असामि हि संपूर्णमेव यथा भवति तथा प्रयज्यवः प्रकर्षेण
 यष्टव्याः । प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानयुक्ता हे मरुतः कखं मेधाविनं
 यजमानमेतन्नामकमृषिं वा दद । धारयत । हि यस्माद्यूयं
 कखनामकमृषिं . धारितवंतस्तस्मात्कारणादसामिभिरुतिभिः
 संपूर्णं रचणैर्नोऽस्मान् प्रत्यागंता । आगच्छत । तत्र वृष्टांतः ।
 वृष्टिं न विद्युतः । यथा विद्युतो वृष्टिं गच्छति तद्वत् ॥
 असामि । साम्यर्द्धं । न सामि असामि । अव्ययपूर्वपदप्रकृति-
 स्वरत्वं । प्रयज्यवः । प्रकर्षेण यष्टव्याः । यजिमनिशुं धिद-
 सिजनिभ्यो युः । उ० ३. २०. । इति कर्मणि युप्रत्ययः ।
 श्रुमंत्रितनिघातः । दद । डुदाञ् दाने । लोपमध्यमबहु-
 वचनस्य तिङां तिङो भवन्तीति लडात्मनेपदप्रथमपुरुषबहु-
 वचनादेशः । श्लो द्विर्भावे सति आभ्यस्तयोरात इत्याकार-
 लीपः । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । अतो गुण इति

परपूर्वत्वं । कंदस्युभयथेत्यादिधातुकत्वादभ्यस्तानामादिरित्या-
द्युदात्तत्वं न भवति किंतु प्रत्ययस्वर एव ।° हि चेति निघात-
प्रतिषेधः । प्रचेतसः । प्रकृष्टं चेतो येषां । आमंत्रितनिघातः ।
गता । गमेल्लोणमध्यमबहुवचनस्य तवादेशः । बहुलं कंदसौति
शपो लुक् । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । पादा-
दित्वाभिघाताभावः । इचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घत्वं ।
विद्युतः । विद्योतत इति विद्युत् । भ्राजभासेत्यादिना । पा०
३. २. १७७. । क्तिप् ॥

• • दशमीमृचमाह ॥

असाम्योजो बिभृथा सुदानवोऽसामि धूतयः शवः ।
ऋषिद्विषे मरुतः परिमन्यव इषं न सृजत द्विषं ॥ १० ॥
अग्नमि । ओजः । बिभृथ १ सुदानवः । असामि ।

धूतयः । शवः ।

ऋषिऽद्विषे । मरुतः । परिऽमन्यवे । इषं । न । सृजत ।
द्विषं ॥ १० ॥

हे सुदानवः शोभनदानोपेता मरुतः । असामि संपूर्ण-
मोजो बलं बिभृथा । धारयथ । हे धूतयः कंपनकारिणो
मरुतः । असामि संपूर्णं शवो बलं । परिमन्यवे कोपपरिहृताय
ऋषिद्विषे ऋषीणां द्वेषं कुर्वते शत्रवे तद्विनाशार्थं द्विषं द्वेष-
कारिणं हंतारं सृजत । तत्र दृष्टान्तः । इषं न । यथा
शत्रोरुपरि बाणं मंचन्ति तद्वत् । अत्र निरुक्तं । असामि
सामिप्रतिषिद्धं सामि स्थितेः । असाम्योजो बिभृथा सुदानवः ।
असुसमामं बलं बिभृथ कल्याणदानाः । नि० ६. २३. । इति ।
बिभृथा । डुभृञ धारणपोषणयोः । जुहोत्यादित्वात् ऋः ।

भृजामिदित्यभ्यासस्येत्वं । ऋषीन् हेष्टीति ऋषिद्विद् । सखू-
द्विषेत्यादिना क्तिप् । परिमन्यवे । मन्युना परिवृतः परिमन्युः ।
प्रादिसमासे परेरभितोभाविमंडलं । पा० ६. २. ५८२. ।
इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । इषुं । इषु गती । इष्यति गच्छती-
तीषुः । ईषेः क्तिच् । 'उ० १. १३. । इत्युप्रत्ययः । धान्ये
निदित्यनुवृत्तेर्निच्चादाद्युदात्तत्वं । सृजतः । सृज विसर्गे ।
विकरणस्य डित्त्वाद्गुणाभावः । द्विषं । क्तिप् । चेति क्तिप् ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीय एकोनविंशो वर्गः ॥

उत्तिष्ठेत्यष्टचं पंचमं सूक्तं कण्वस्याषिं बार्हतं । 'युजः सतो-
ल्लहत्यः । अयुजो ल्लहत्यः । ब्रह्मणस्पतिदेवताकं । अनुक्रम्यते
च । उत्तिष्ठाष्टौ ब्राह्मणस्पत्यमिति । सूक्तविनियोगो लैंगिकः ।
चतुर्विंशेऽहनि मरुत्वतीये प्राकृताद्ब्राह्मणस्पत्यात्प्रगाथात्पूर्व-
मुत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्ययं प्रगाथः । मरुत्वतीय इति खंडे
सूत्रितं । प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरुत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इति ब्राह्मण-
स्पत्यावावपते पूर्वं नित्यात् । 'आ० ७. ३. । इति ॥ आद्या
तु प्रवर्ग्येऽप्यभिष्टवे विनियुक्ता । उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्येता-
मुक्तावतिष्ठत इति सूत्रितत्वात् ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवयंतस्त्वेमहे ।

उप प्र यंतु मरुतः सुदानव इंद्र प्राशूर्भवा सचा ॥ १ ॥

उत् । तिष्ठ । ब्रह्मणः । पते । देवऽयंतः । त्वा । ईमहे ।

उप । प्र । यंतु । मरुतः । सुदानवः । इंद्र । प्राशूः ।

७ भव । सचा ॥ १ ॥

हे ब्रह्मणस्यते । एतन्नामक देव । उत्तिष्ठ । अस्मदनुग्रहाय
त्वदीयनिवासादुत्थानं कुरु । देवयंतो देवान् कामयमाना वयं
त्वा श्वामौमहे । याचामहे । सुदानवः शोभनदानयुक्ता मरुत
उपप्रयंतु । समौपे प्रकर्षेण गच्छंतु । हे इंद्र त्वं सचा ब्रह्मण-
स्यतिना सह प्राशूः सीमस्य प्राशकी भव । यद्वा वृत्रस्य
हिंसको भव ॥ उत्तिष्ठ । ऊर्ध्वकर्मत्वादात्मनेपदाभावः । पा०
१. २. २४. । ब्रह्मणस्यते । सुवामंक्षित इति परांगवद्भावात्,
षष्ठरामंक्षितसमुदायस्याष्टमिकं ' सर्वानुदात्तत्वं । देवयंतः ।
देवानात्मन इच्छंतः । सुप आत्मनः क्यच् । न कंदस्यपुत्र-
स्येतौत्वस्यैव दीर्घस्यापि निषेधः । अश्वाघस्यादिति पुनरात्व-
विधानसामर्थ्यात् । ईमंह इत्यादयो गताः । प्राशूः । शृ
हिंसायां । प्रकर्षेणा समंतात् शृणोति हिनस्तीति प्राशूः ।
बहुलं कंदसौत्यत्वं । वीरुपधाया दीर्घः । कृदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वं । भवा । इत्यचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

त्वामिद्धि सहसस्पुत्र मर्त्यं उपब्रूते धने हिते ।

सुवोर्यं मरुत आ स्वश्वं दधीत यो वः आचके ॥ २ ॥

त्वां । इत् । हि । सहसः । पुत्र । मर्त्यः । उपब्रूते ।

धने । हिते ।

सुवोर्यं । मरुतः । आ । सुऽश्वं । दधीत । यः ।

वः । आऽचके ॥ २ ॥

हे सहसस्पुत्र बलस्य बहुपालक ब्रह्मणस्यते । पुत्रः पुरु
त्रायते निपरणादिति निरुक्तं । नि० २. ११. । मर्त्यो मनुष्यो,
हिते शत्रुषु प्रक्षिप्ते धने निमित्तभूते सति त्वामित्

त्वामेवोपब्रूते हि । समीपं प्राप्य स्तौति खलु । तद्धनसंपादनाय
 प्रार्थयत इत्यर्थः । हे मरुतः । यो धनार्थी मर्त्यो वो युष्मान्
 ब्राह्मणस्यतिसहितानचके । स्तौति । स मर्त्यः स्वश्वं शोभना-
 श्वयुक्तं सुवीथं शोभनवीथयुक्तं धनं दधौत । धारयेत् ॥ सहस-
 स्युत्त । ब्रह्मणस्यत इतिवत् षष्ठ्याः पतिपुत्रेति विसर्जनौयस्य
 सत्वं । उपब्रूते । हि चेति निघातप्रतिषेधः । तिङि चोदात्त-
 वतीति गतेरनुदात्तत्वं । हिते । निष्ठायां दधातेर्हिरिति
 हिरादेशः । सुवीथं । शोभनं वीथं यस्येति बहुव्रीहौ
 वीरवीथौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । स्वश्वं । अश्वानां समू-
 होऽश्वौयं । केशाश्वाम्भ्यां यच्चावन्यतरस्यां । पा० ४. २.
 ४८. । इति समूहार्थे च्छप्रत्ययः । कस्य ईयादेशः । शोभन-
 मश्वौयं यस्य तं स्वश्वं । ईकारलोपश्छंदसः । परादिश्छंदसि
 बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । दधौत । सीयुटः सकारलोपे
 सत्यभ्य स्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । पादादित्वान्निधाता-
 भावः । आचके । कै शै रैः शब्दे । आदेच इत्यात्वं । लिटि
 द्विवचनेऽभ्यासस्य ऋस्वचुत्वे । आतो लोप इटि चेत्याकार-
 लापः । प्रत्ययस्वरः । यदृत्तयोगादनिधातः ॥

चतुर्विंशेऽहनि मरुत्वतीय उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्यत इत्यस्मात्प्र-
 गाथात्पूर्वं प्रैतु ब्रह्मणस्यतिरित्ययं प्रगाथो विनियुक्तः । सूत्रं
 तूत्तिष्ठ ब्रह्मणस्यत इत्यत्रैवोदाहृतं । महावीरमादाय शालां
 प्रतिगच्छत् प्रैतु ब्रह्मणस्यतिरित्येतां पठन् हीतानुगच्छेत् ।
 सूत्रं च । प्रैतु ब्रह्मणस्यतिरित्यनुव्रजिर्दति ॥ एषैवाग्नीषोमी-
 ण्यप्रणयनेऽपि विनियुक्ता । सूत्रितं च । प्रैतु ब्रह्मणस्यतिर्हीता
 देवो अमर्त्य इति ॥ तामेतां सूक्ते ऋतीयास्यचमाह ॥

प्रेतु ब्रह्मणस्पतिः प्र देव्येतु सूनृतां ।

अच्छा वीरं नयं पंक्तिराधसं देवा यज्ञं नयंतु नः ॥ ३ ॥

प्र । एतु । ब्रह्मणः । पतिः । प्र । देवौ । एतु । सूनृता ।

अच्छ । वीरं । नयं । पंक्तिराधसं । देवाः । यज्ञं ।

नयंतु । नः ॥ ३ ॥

ब्रह्मणस्पतिर्देवः प्रेतु । अस्मान्प्राप्नोतु । सूनृता देवी
प्रिबसत्यरूपा वाग्देवता प्रेतु । अस्मान्प्राप्नोतु । देवा ब्रह्मण-
स्पत्यादयो देवता वीरं शत्रुं निःशेषेण दूरे प्रेरयंतु । तं नयं
मनुष्येभ्यो हितं पंक्तिराधसं ब्राह्मणोक्तहविष्यंक्त्यादिभिः
समृद्धं यज्ञं प्रति नोऽस्मान् अच्छाभिमुख्येन नयंतु ॥ प्रेतु ।
एङि पररूपं । पा० ६. १. ८४. । इति पररूपे प्राप्त एत्येध-
त्युटसु । पा० ६. १. ८८. । इति वृद्धिः । देव्येतित्यत्रोदात्त-
स्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येति स्वरितत्वं । नयं ।
नरेभ्यो हितं प्राक्क्रीतीयं उगवाद्विलक्षणा यत्प्रत्ययो द्रष्टव्यः ।
पा० ५. १. २. । पंक्तिराधसं । पंक्तिभ्यो राप्नोति पंक्तिराधाः ।
गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यसुन् पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं च । यज्ञं । यजयाचेत्यादिना यजतेर्नङ् ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

यो वाघने ददाति सूनरं वसु स धत्ते अक्षितिःश्वः ।

तस्मा इलां सुवीरामा यजामहे सुप्रतूर्तिमनेहसं ॥ ४ ॥

यः । वाघने । ददाति । सूनरं । वसु । सः । धत्ते ।

अक्षितिःश्वः ।

तस्मै । इलां । सुवीरां । आ । यजामहे । सुप्रतूर्तिं ।

अनेहसं ॥ ४ ॥

यो यजमानो वाचते ऋत्विजं सूनरं सुष्ठु नेतव्यं वसु-
धनं ददाति । स यजमानो ब्रह्मणस्पतेः प्रसादादक्षिति क्षय-
रहितं श्रवोऽन्नं धत्ते । धारयति । तस्मै तादृशयजमानाये-
लामेतन्नामधेयां मनोः पुर्वी । इला वै मानवी यज्ञानुकां-
शिन्यासीदिति श्रुत्यंतरात् । आयजामहे । वयमृत्विजः सर्वतो
यजाम । कौटशौमिलां । सुवीरां । शोभनैर्वैरैर्भटैरुक्तां
सुप्रतूतिं । सुष्ठु प्रकर्षेण हिंसाकारिणीं । अनेहसं । केनाप्य-
हिंसां ॥ ददाति । अनुदात्ते 'चेल्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वं ।
यदृत्तयोगादनिघातः । सूनरं । सुखेन नीयत इति सूनरं ।
ईषद्ः सुष्विति 'खल । निपातस्य चेल्युपसर्गस्य दीर्घत्वं ।
अक्षिति । क्षयो नास्त्यस्येत्यक्षिति । बहुब्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । नञ्सुभ्यामिति तु 'सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त
इति वचनान्न प्रवर्तते । श्रवः । श्रूयत इति श्रवः । श्रु श्रवणे ।
असुनो नित्वादाद्युदात्तत्वं । सुवीरां ॥ शोभना वीरा यस्याः
सा सुवीरा । तां । वीरवीर्यौ चेल्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । सुप्र-
तूतिं । तुर्वी हिंसार्थः । प्रपूर्वादस्माङ्गावे क्तिन् । शोभना प्रतूतिः
शत्रूणां हिंसनं यस्याः सा । तां । परादिश्छंदसि बहुल-
मित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । क्रत्वादिर्वा द्रष्टव्यः । अनेहसं । न
हन्यत इत्यनेहाः । नञि हन एह च । उ० ४. २२३ ।
इत्यसुन्प्रत्ययः । धातोरेहादेशश्च । नलोपो नञ इति नकारस्य
लोपः । तस्मान्मुडचोति नुट् ॥

अग्निष्टोमे मरुत्वतीयशस्त्र इन्द्रनिवहप्रगाथानंतरं प्र नून-
मिति प्रगाथः । मरुत्वतीयेनेति खंडे सूत्रिनं । प्र नूनं ब्रह्मण-
स्पतिरिति ब्राह्मणस्पत्यः । आ० ७. ३. इति ॥

प्रगाथे प्रथमां सूक्ते पंचमौऽष्टमाह ॥

प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिमंत्रं वदत्युक्थं ।

यस्मिन्मित्रो वरुणो मित्रो अर्यमा देवा ओकांसि चक्रिरे ॥ ५

प्र । नूनं । ब्रह्मणः । पतिः । मंत्रं । वदति । उक्थं ।

यस्मिन् । इंद्रः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । देवाः ।

ओकांसि । चक्रिरे ॥ ५ ॥

ब्रह्मणस्पतिर्देव उक्थं शस्त्रयोग्यं मंत्रं नूनमवश्यं प्रव-
दति । होतृमुखे स्थितः सन् प्रब्रूते । यस्मिन्मंत्रे इंद्रादयश्च
सर्वे देवा ओकांसि स्थानानि चक्रिरे । तादृशं सर्वदेवप्रति-
पादकं मंत्रमिति पूर्वतान्वयः ॥ मंत्रं । मंत्रं गुप्तभाषणे ।
पचायच् । वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं । उक्थं । उक्थ्याहं ।
कंदसि चेत्यर्हार्थं यप्रत्ययः । यद्वा भवे कंदमौति यत् । सर्वे
विधयश्च कंदसि विकल्प्यन्त इति वचनाद्यतोऽनाव इत्याद्यु-
दात्तत्वाभावे व्यत्ययेन तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं । ओकांसि ।
उच समवाये । समवयंत्वं त्वधिकारणं औणादिकोऽसुन् ।
बहुलग्रहणात् कुत्वं द्रष्टव्यमित्यौकः । उचः क इत्यत्र वृत्ताव-
त्युक्तं । चक्रिरे । इरेचश्चित्वादंतोदात्तत्वं । यहत्तयोगाद-
निघातः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये विंशो वर्गः ॥

षष्ठोऽष्टमाह ॥

तमिहोचेम विदथेषु शंभुवं मंचं देवा अनेहसं ।

इमां च वाचं प्रतिहर्यथा नरो विश्वेहामा वो अश्रवत् ॥ ६ ॥

तं । इत् । वोचेम । विदथेषु । शंभुवं । मंचं । देवाः ।

अनेहसं ।

इमां । च । वाचं । प्रतिहृत्यथ । नरः । विष्वा ।

इत् । वामा । वः । अश्ववत् ॥ ६ ॥

हे देवा ब्रह्मणस्पतिप्रभृतयः । तमित् तमेवेद्रादिसर्वं
देवताप्रतिपादकं मंत्रं विद्वेषु यज्ञेषु वोचेम । वयमृत्विजो
ब्रवाम । कौटुशं । शंभुवं । सुखस्य भावयितारं । अनेहसं ।
अहिंसनीयं दोषरहितं । हे नरो नेतारो देवा इमामस्माभिरुच्य-
मानां मंत्ररूपां वाचं प्रतिहृत्यथ च । यूयं कामयध्वे चेत् ।
तर्हि विस्वेत् सर्वापि वामा वननीयां वाक् वो युष्मानश्ववत् ।
व्याप्नुयात् ॥ वोचेम । वच परिभाषणे । आशीर्लिङि लिङ्या-
शिथ्यङित्यङ् । वच उमित्युमागमः । छंदस्युभयथेति सार्व-
धातुकत्वाङ्गिङः सलोपोऽनंत्यस्येति यासुटः सकारस्य लोपः ।
अतो येय इतीयादेशः । आङ्गुणः । तिङ्ङितिङ्ङ इति
निघातः । विद्वेषु । विद्वे ज्ञाने । विद्यते फलसाधनत्वेन
आयत इति विदथो यज्ञः । रुदिविदिभ्यां ङित् । उ० ३,
११४ । इत्यथप्रत्ययः । शंभुवं । भूवनेरंतर्भावितण्यर्थात् क्षिप्
चेति क्षिप् । ओः सुपि । पा० ६, ४, ८३ । इति यणादेशस्य
न भूसुधियोः । पा० ६, ४, ८५ । इति प्रतिषेधः । मंत्रादयो
गताः । प्रतिहृत्या । हृत्यं गतिकांत्योः । शपः पित्वादनु-
दात्तत्वं । तिङ्ङ लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वं ।
इमां चेत्यत्र चशब्दश्चेदर्थः । चणिति निपातांतरं न च समुच्च-
यार्थः । तेन निपातैर्यद्यदिहंतकुविन्नेच्चेच्चणिति निघातप्रति-
षेधः । अश्ववत् । अशू व्याप्नो । लेत्यङागमः । व्यत्ययेन
परस्मैपदं । इतस्य लोप इतीकारलोपः । इयङुवङ्भ्यां गुणवृद्धौ
भक्त्यो विप्रतिषेधेन । पा० ६, ४, ७७, १ । इति गुणः ॥

सप्तमौष्ठमाह ॥

को देवयंतमश्रुवज्जनं को वृक्तबर्हिषं ।

प्रप्र दाश्वान्पस्थ्यभिरस्थितांतर्वावत्क्षयं दधे ॥ ७ ॥

कः । देवऽयंतं । अश्रुवत् । जनं । कः । वृक्तबर्हिषं ।

प्रऽप्र । दाश्वान् । पस्थ्यभिः । अस्थित । अंतःऽवावत् ।

क्षयं । दधे ॥ ७ ॥

देवयंतं देवान्कामयमानं जनं कोऽश्रुवत् । ब्रह्मणस्पति-
व्यतिरिक्तः को नाम देवो व्याप्नुयात् । तथा वृक्तबर्हिषमनु-
ष्ठानीय 'क्षिप्तबर्हिषं' यजमानं को नामान्यो देवोऽश्रुवत् ।
दाश्वान् हविर्दत्तवान्यजमानः पस्थ्यभिर्मनुष्यैर्ऋत्विग्भिः सह
प्र प्रास्थित । देवयजनदेशं प्रति प्रस्थितवान् । अंतर्वावत् ।
अंतःस्थितबहुधनोपेतं । यद्वा । अंतःस्थितपुत्रपौत्रादिप्रयुक्त-
बहुविधगुणोपेतं क्षयं निवासस्थानं गृहं दधे । धृतवान्
भवति ॥ देवयंतमित्यादयो गताः । प्रप्र । प्रसप्तपोदः पाद-
पूरणे । पा० ८. १. ६. । इति प्रशब्दस्य द्विर्भावः । अनुदात्तं
चेत्यान्त्रे ङितानुदात्तत्वं । अस्थित । षा गतिनिवृत्तौ । लुङि
समवप्रविभ्य स्त्र इत्यात्मनेपदं । स्याघोरिच्च । पा० १. २.
१७. । इति धातुसिचोरित् । कित्त्वे ऋस्वादंगात् । पा० ८.
२. २७. । इति सलोपः । अंतर्वावत् । वा गतिगंधनयोः ।
अंतर्वाति गच्छतीत्यंतर्वाः पुत्रपश्वादयः । आतो मनिक्वि-
त्यादिना षिच् । तदस्यास्तौति मतुप् । मतुपः पितृदनु-
दात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा वावदीतेः क्षिप् । क्षयं ।
क्षियंति निवमंत्यस्मिन्निति क्षयः । पुंसि संज्ञायामित्यधिकरणे
घः । क्षयो निवास इत्याद्युदात्तत्वं ॥

अष्टमीसूचमाह ॥

उप क्षत्रं पृंचोत हन्ति राजभिर्भये चिक्षुक्षितिं दधे ।

नास्य वर्ता न तरुता महाधने नार्भे अस्ति वज्रिणः ॥ ८ ॥

उप । क्षत्रं । पंचोत । हन्ति । राजऽभिः । भये । चित् ।

• सुऽक्षितिं । दधे ।

न । अस्य । वर्ता । न । तरुता । महाऽधने । न । अर्भे ।

अस्ति । वज्रिणः ॥ ८ ॥

ब्रह्मणस्पतिर्देवः क्षत्रं बलमुपपृंचोत । स्वात्मनि संपृक्तं ।
 कुर्यात् । ततो राजभिर्वरुणादिभिः सह हन्ति । शत्रू-
 न्धारयति । भये चित् भौतिहेतौ युद्धेऽपि सुक्षितिं दधे । सुष्टु
 निवासस्थैर्ये धारयति । न तु पलायते । वज्रिणो वज्रायु-
 धवतोऽस्य ब्रह्मणस्पतेर्महाधने प्रभूतधननिमित्ते युद्धे वर्ता
 प्रवर्तयितान्यः कोऽपि नास्ति । स्वयमेवं प्रवर्तत इत्यर्थः ।
 महाधन इति संग्रामनाम । महाधने समीक इति तन्नामसु
 पाठात् । तथा तरुता स्तरणस्थोज्ज्वलधनस्य कर्तान्यः कोऽपि
 नास्ति । तथैवार्भे स्वल्पे युद्धेऽप्यन्यः प्रवर्तयिता नास्ति ॥
 पृंचोत । पृंचो संपर्के । लिङि रुधादित्वात् अम् । असीरक्तोप
 इत्यकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । क्षत्रं । गुष्ट्वीपचिवचियमिस-
 दिच्चदिभ्यस्त्रः । उ० ४, १६८ । क्षत्रं पृंचोत राजभिर्हन्ति
 चेति समुच्चयलक्षणस्य चार्थस्य दर्शनाच्चादिलोपे विभाषेति
 प्रथमायास्तिङ्विभक्तेर्निघातप्रतिषेधः । हन्तौत्येषा द्वितीयापि
 तिङ्गः परत्वाच्च निहन्यते । सुक्षितिं । शोभना क्षितिः
 सुक्षितिः । मन्त्रिभित्यादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । वर्ता ।
 वर्ततेर्ण्योते वा लृथागमानुशासनस्यानित्यत्वादित्यभावः ।

तदता । तद् भवनतरणयोः । अमितस्कृभितेत्यादिना दृष्टु-
डागमो निपातितः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । महाधने । महश्च
तद्वनं च महाधनं । आत्महतः । पा० ६. ३. ४६. । इत्यात्वं ।
तेन महाधनशब्देन तद्वेतुभूतः संग्रामो लक्ष्यते । अर्भे । ऋ
गतौ । अतिगृह्यां भन्निति भन्प्रत्ययः । निष्त्वादाद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीय एकविंशो वर्गः ॥ •

यं रक्षन्तीति नवचैषष्ठं सूक्तं । तत्रानुक्रमणं । यं रक्षन्ति
न वरुणमित्रार्यम्णां मध्ये त्वच आदित्येभ्यो गायत्रं हीति ।
घोरपुत्रः कण्व ऋषिः । इदमादित्येभ्यो सूक्तानि गायत्राणि ।
आद्यंतयोस्तृचयोर्वरुणमित्रार्यम्णो देवताः । मध्यत्वचस्य सुगः
पंथा इत्यस्यादित्या देवताः । गतो विनियोगः ॥

तत्र प्रथमाष्टचमाह ॥

यं रक्षन्ति प्रचेतसी वरुणो मित्रो अर्यमा । नू चित्स दभ्यते
जनः ॥ १ ॥

यं । रक्षन्ति । प्रचेतसः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । नू ।
चित् । सः । दभ्यते । जनः ॥ १ ॥

प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानयुक्ता वरुणादयो देवा यं यजमानं
रक्षन्ति स जनो यजमानो नू चित् क्षिप्रमेव दभ्यते । दभ्नोति ।
शत्रून् हिनस्ति ॥ प्रचेतसः । प्रकृष्टं चेतो येषां । बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नू चित् । ऋचि तुनुषेत्यादिना दीर्घः ।
दभ्यते । दंभु दंभे । व्यत्ययेन श्यन् आत्मनेपदं च ॥

द्वितीयामष्टचमाह ॥

यं बाहुतेव पिप्रति पांति मर्त्यं रिषः । अरिष्टः सर्व
एधते ॥ २ ॥

यं । बाहुताऽइव । पिप्रति । यांति । मर्त्यं । रिषः ।

अरिष्टः । सर्वः । एधते ॥ २ ॥

यं यजमानं पिप्रति । वरुणाण्यो देवा धनैः पूरयन्ति । तत्र दृष्टांतः । बाहुतेव । स्वकीयो बाहुवर्गोऽपेक्षितं धनमानीयं यथा पूरयति तद्वत् । तथा यं मर्त्यं मनुष्यं यजमानं रिषो हिंसकात् पांति । रक्षन्ति । स सर्वो यजमानोऽरिष्टः केनाप्यहिंसितः सन् एधते । वर्धते ॥ बाहुता बाहुत्वं । भाववाचिनानेन शब्देन बाहुवस्तदाश्रया लक्ष्यते । यद्वा समूहार्थे तत्पुत्र्ययो द्रष्टव्यः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । पिप्रति । पू पालनपूरणयोः । ए इत्येके । जुहोत्यादित्वात् झुः । अतिपिप्रत्योक्षेत्यभ्यासस्येत्वं । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । पांति । तिङः परत्वात्पादादित्वाद्वा निघाताभावः । रिषः । रिष हिंसायां । क्रिप् चेति क्रिप् । सावेकांच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । अरिष्टः । रिष हिंसायां । एकांच इतीट्प्रतिषेधः । ब्रह्मादिना षत्वं । नञ्समसोऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

वि दुर्गा वि द्विषः पुरो घ्नन्ति राजान एषां नयन्ति

दुरिता तिरः ॥ ३ ॥

वि । दुःर्गा । वि । द्विषः । पुरः । घ्नन्ति । राजानः ।

एषां । नयन्ति । दुःइता । तिरः ॥ ३ ॥

राजानो वरुणादय एषां स्वकीययजमानानां पुरः पुरस्तात् दुर्गा गंतुं दुःशकानि शत्रुनगराणि विघ्नन्ति । विशेषेण नाशयन्ति । तथा द्विषः शत्रून्पि विघ्नन्ति । तथा दुरिता यजमानसंबन्धीनि दुरितानि तिरो नयन्ति । विनाशं

प्रापयेति ॥ दुर्गा । दुःखेन गच्छंस्त्रेति' दुर्गाणि । सुदुरो-
रधिकरण इति गमेर्डप्रत्ययः । श्रेच्छंदमि बहुलमिति शैलोपः ।
पुरः । कालवाचिनः पूर्वशब्दात् सप्तम्यर्थे पूर्वाधरावराणामि-
त्यसिप्रत्ययः । तत्संनियोगेन पूर्वशब्दस्य पुरादेशश्च । प्रत्यय-
स्वरः । घ्रंति । हंतेल्यदादित्वाच्छपो लुक् । गमहनेत्यादिनो-
पधालोपः । हो हंतेः । पा० ७, ३, ४५ । इति घञ् ।
अंतादेशस्योपदेशवचनादाद्युदात्तत्वं । पादादित्वादनघातः ॥

चतुर्थीष्टचमाह ॥

सुगः पंथा अनृक्षर आदित्यास ऋतं यते । नात्राव-
खादो अस्ति वः ॥ ४ ॥

सुगः । पंथाः । अनृक्षरः । आदित्यासः । ऋतं । यते ।
न । अत्र । अवखादः । अस्ति । वः ॥ ४ ॥

हे आदित्यासः । ऋतं यते । यज्ञं गच्छते भवत्समूहाय
पंथा मार्गः सुगः सुष्ठु गंतुं शक्यः । अनृक्षरः कंठकरहितश्च ।
अत्रास्मिन्कर्मणि वो युष्माकमवखादोऽवमंतव्यः खादो जुगु-
प्सि न हविर्विशेषो नास्ति । तस्मादिहागतव्यमित्यर्थः ॥ सुगः ।
सुदुरोरधिकरण इति गमेर्डप्रत्ययः । पंथाः । पथिमथोः सर्वना-
मस्थान इत्याद्युदात्तत्वं । अनृक्षरः । ऋषी गतौ । ऋप्रत्यंत-
र्गच्छंतोत्तृक्षराः कंठकाः । तस्यृषिभ्यां स्करन्निति क्षरन्प्रत्ययः ।
किञ्चान्नृणाभावः । कत्वप्रत्यये । यास्कस्वाह । ऋक्षरः कंठ-
ऋच्छतेरिति । न विद्यंते ऋक्षरा अस्मिन्नित्यनृक्षरः । नङ्-
सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । आदित्यासः । अदितेः पुत्रा
आदित्याः । दित्यदित्यादिना ण्यप्रत्ययः । आज्ञसेरसुक ।

आमंत्रिताद्युदात्तत्वं । पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावः । यत्ते ।
इण् गतौ । लटः शब्द । अदादित्वाच्छपो । इणो यणिति यणा-
देशः । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । अवखादः । ऋाह
भक्षणे । भावे घञ् । अर्वमतः खादोऽवखादः । याथादिनो-
त्तरपदातीदात्तत्वं ॥

पञ्चमौचमाह ॥

यं यज्ञं नयथा नर आदित्या ऋजुना पथा । प्र वः स
धीतये नशत् ॥ ५ ॥

यं । यज्ञं । नयथ । नरः । आदित्याः । ऋजुना । पथा ।

प्र । वः । सः । धीतये । नशत् ॥ ५ ॥

हे नरो नेतार आदित्याः । यं यज्ञमृजुना पथाविकलेन
मार्गेण नयथ । पारं प्रापयथ । स यज्ञो वो धीतये युष्मत्पा-
नायोपभोगाय प्रणशत् । प्राप्नोतु ॥ नयथ । अदुपदेशात्सर्व-
धातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । यङ्गुत्तयोगादनिघातः । अन्येषा-
मपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घत्वं । पथा । तृतीयैकवचने
भस्य टेलोपः । पा० ७. १. ८८. इति टिलोपः । अनुदात्तस्य
च यद्वीदात्तलोपः इति विभक्तेरुदात्तत्वं । धीतये । धेद् पाने ।
आदेच इत्यात्वं । क्तिचि बुमास्येतीत्वं । नशत् । नशतिर्ग-
त्यर्थः । लेव्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये द्वाविंशो वर्गः ॥

षष्ठौचमाह ॥

स रत्नं मर्त्यो वसु विश्वं तोकमुत त्मना । अच्छा

गच्छत्यस्तुतः ॥ ६ ॥

सः । रत्नं । मर्त्यः । वसु । विश्वं । लोकं । उत । त्वना ।

अच्छ । गच्छति । अस्तृतः ॥ ६ ॥

हे आदित्याः स तादृशो भवन्निरनुगृहीतो मर्त्यो मनुष्यो
यजमानोऽस्तृतः केनाप्यहिंसितः सन् रत्नं रमणीयं विश्वं वसु
सर्वं धनमच्छाभिमुख्येन गच्छति । प्राप्नोति । उत अपि च
त्वना आत्मना स्वेन सदृशं लोकमपत्यं गच्छति ॥ त्वना ।
मंत्रेष्वध्यादेरात्मन इत्याकारलोपः । अच्छा । निपातस्य चेति
दीर्घत्वं । अस्तृतः । स्तृष् हिंसायां । न स्तृतोऽस्तृतः ।
अव्ययपूर्वप्रदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

कथा राधाम सखाय स्तोमं मित्रस्वार्थम्णः । महि परो
वरुणस्य ॥ ७ ॥

कथा । राधाम । सखायः । स्तोमं । मित्रस्य । अर्थम्णः ।
महि । परोः । वरुणस्य ॥ ७ ॥

हे सखायः सखिभूताः ऋत्विजः । मित्रादीनां त्रयाणां
महि महत् परो रूपं । अतस्तदनुरूपं स्तोमं स्तोत्रं कथा
केन प्रकारेण राधाम । साधयामः ॥ कथा । या द्विती च
छंदसि । पा० ५. १. २६. । इति किंशब्दात्प्रकारवचनेषु
प्राग्दिशो विभक्तिरिति विभक्तिसंज्ञायां किमः क इति
कादेशः । प्रत्ययस्वरः । राधाम । राघ साध संसिद्धौ । लेटि
बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । तिङ्ङितिङ् इति निघण्टः ।
स्तोमं । ण्वु स्तुतौ । अर्तिस्तुस्त्रित्यादिना भावे मन् । निष्वा-
दाद्यदात्तत्वं । अर्थम्णः । षष्ठ्यकवचनेऽस्त्रोपोऽन इत्याकारलोपः ।

उदात्तनिवृत्तिस्वरैण विभक्तोरुदात्तत्वं । महि । मह पूजायां ।
 औणादिक इन्प्रत्ययः । पुरः । सा भक्षणे । साति भक्षयतीति
 पुरो रूपं । औणादिकोऽरप्रत्ययः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

मा वो घ्नंतं मा शपंतं प्रति वोचे देवयंतं । सुन्नेरिह आ
 'विवासे ॥ ८ ॥

मा । वः । घ्नंतं । मा । शपंतं । प्रति । वोचे । देवयंतं ।
 सुन्नेः । इत् । वः । आ । विवासे ॥ ८ ॥

हे मित्रादयो देवाः । देवयंतं देवान्कामयमानं यः शत्रु-
 र्हेति घ्नंतं तादृशं शत्रुं वो युष्मभ्यं मा प्रतिकोचे । दुरुक्त-
 कथनभीत्याहं न कथयामि । तथा यजमानं यः शत्रुः शपति
 तस्मपि शपंतं मा प्रतिकोचे । भवद्भिरेव विचार्य शिच्यणीय
 इत्यर्थः । अहं तु सुन्नेरित् धनैरेव वो युष्मानाविवासे । सर्वतः
 परिचरामि ॥ घ्नंतं । हन्तीति घ्नन् । गमहनेत्यादिनोपधा-
 लोपः । हो हन्तेरिति कुत्वे प्रत्ययस्वरः । शपंतं । शप
 'आक्रोशे । अदुपदेशाज्ञसावंधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः ।
 वोचे । ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि । माङि लुङीटि ब्रुवो वचिरिति
 वचिः । अस्थतिवक्तोत्यादिना च्चेरङादेशः । वच उमित्युमा-
 गमः । न माङ्योग इत्यङभावः । देवयंतं । सुप आत्मनः
 क्वच् । न कंदस्यपुत्रस्येतौत्वप्रतिषेधः । सुन्नेः । आ अभ्यासे ।
 सुष्ठु न्नायतेऽभ्यस्यत दति सुन्नं । धातश्चोपसर्ग इति क-
 प्रत्ययः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । विवासे । विवा-
 सति; परिचरणकर्मा ॥

नवमीमृचमाह ॥

चतुरस्रिहृदमानाद्बिभीयदा निधातोः । न दुरुक्ताय
सृहयेत् ॥ ८ ॥

• चतुरः । चित् । ददमानात् । बिभीयात् । आ ।

निऽधातोः । न । दुऽउक्ताय । सृहयेत् ॥ ८ ॥

घ्नंतं शपंतं च मा प्रतिवोच इति यदुक्तं तत्रोपपत्ति-
रुच्यते । दुरुक्ताय न सृहयेत् । दुष्टं वाक्यं न कामयेत् किंतु
दुरुक्ताद्बिभीयात् । तत्रावशिष्टो मंत्रभागः सर्वोऽपि दृष्टांतः ।
चिद्विद्युपमार्थं वर्तते । अक्षय्यं कुर्वतोऽभयोर्मध्ये यः पुमान्
चतुरस्रतुःसंख्याकाङ्कपदकान्ददमानाद्दतो हंस्ते धारयतः
पुरुषात् आ निधातोः कपदकनिपातपर्यंतं बिभीयात् अस्य
जयो भविष्यति । न भविष्यतीत्यन्यो भीतिं प्राप्नुयात् । अत्र
यथा भयं तथा दुरुक्ताद्भेतव्यमिति धर्मरहस्यं । तस्मादहं
घ्नंतं शपंतं मा प्रतिवोच इत्यभिप्रायः । अत्र निरुक्तं । नि०
३. १६. । चतुरोऽन्धान्धारयत् इति तद्वथा कितवाद्बिभीया-
देवमेव दुरुक्ताद्बिभीयान्न दुरुक्ताय सृहयेदिति ॥ चतुरः ।
चतुरः शसीति विभक्तेः पूर्वस्योदात्तत्वं । ददमानात् । दद
दाने । अत्र धारणार्थः । शपः पित्वादनोदात्तत्वं । अदुपदेशात्त-
सार्वधातुकानुदात्तत्वेन शानुजनुदात्तः । धातुस्वर एव शिष्यते ।
बिभीयात् । जिभी भये । लिङि जुहोत्यादित्वाच्छपः श्रुः ।
यासुट उदात्तत्वं । पादादित्वान्निधाताभावः । निधातोः ।
निपूर्वाद्दधातेः सितनिगभीत्यादिना । उ० १. ६८. । भावे
तुन्प्रत्ययः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । तादौ चेति गतिस्वरौ न
भवति । अताविति पर्यदस्तत्वात् । दुरुक्ताय । सृहेरीप्सिङ्गः ।

पा० १. ४. ३६. । इति संप्रदानसंज्ञायां चतुर्थी संप्रदान इति चतुर्थी । स्पृहयेत् । स्पृह ईपसायां । चुरादिरदंतः । अतो लोपस्य स्थानिवद्भावात्तूपर्धागुणाभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये द्वयोर्विंशो वर्गः ॥

सं पूषन्निति दशचं सममं सूक्तं काण्वं गायत्रं पूषदेवताकं । सं पूषन्द्ध्यु पौष्णमित्यनुक्रांतं । स्मार्ते महांतमध्वानमेथ्यन्नदं सूक्तं जपेत् । सं पूषन्नध्वन इति महांतमध्वानमेथ्यन् प्रतिभयं चेति सूचितत्वात् । तत्र जपेदित्यनुवर्तते ॥

तत्र प्रथमासुचमाह ॥

सं पूषन्नध्वनस्तिर अंहो विमुचो नपात् । सत्त्वा देव प्र णस्युरः ॥ १ ॥

सं । पूषन् । अध्वनः । तिर । वि । अंहः । विमुचः । नपात् । सत्त्वा । देव । प्र । नः । पुरः ॥ १ ॥

हे पूषन् जगत्पोषक पृथिव्यभिमानि देव । अध्वनो मार्गास्तितर । अस्मानभीष्टस्थानं सस्यक् प्रापय । अंहो विघ्नहेतुं पाप्मानं वितिर । विनाशय । पूषा विशेष्यते । विमुचो नपात् । जलविमोचकहेतोर्मेषस्य पुत्र । नपादिति पुत्रनाम । नपात्यजा इति तन्नामसु पाठात् । श्रुत्यंतरेऽहः पृथिवीति जलाद्भूम्युत्पत्तिः श्रूयते । तथान्यत्राप्युदकसारत्वं पृथिव्याः श्रूयते । तद्यदपां सार आसीत्तत्समहन्यत सा पृथिव्यभवदिति । मेघस्य जलधारित्वादुदकपुत्र एव मेघपुत्रो भवति । न च पृथिव्या मेघपुत्रत्वे पूष्णः किमायतमिति वाच्यं । पृथिव्या एव पूषत्वात् । तथा च श्रुत्यंतरे कस्मच्चिन्मंत्रस्य ब्राह्मणमेव माह्वयते । पूषाध्वनः पालित्वाहेयं वै पूषेति । तन्निर्वचनं

चान्यत्रैवमाज्ञायते । इयं वै पूषेयं ह्रीदं सर्वं पुष्यति यदिदं
किंचेति । हे देव पूषन् नः पुरः । अस्माकं पुरतः प्रसस्त्वा ।
प्रसक्तो भव । पुरतो गच्छेत्यर्थः ॥ विमुचो नपात् । उदकं
विमंचतीति विमुङ् मेघः । क्षिप् चेति क्षिप् । न पातयति
कुलमिति नपात् पुत्रः । नञ्पूर्वात् पातयतेः क्षिप् । नभ्राण-
पादित्यादिना नञः प्रकृतिभावः । सुवामंचित इति परांग-
वद्भावात् षष्ठ्यामंत्रितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं । सस्त्वा ।
षच सेवने । अनुदात्तेत्वादात्मनेपदं । लोटि बहुलं छंदसीति
शपो लुक् । तास्यनुदात्तेदिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातु-
स्वरः । प्र णः । उपसर्गाद्बहुलमिति नसो णत्वं । पुरः । उक्तं ॥

द्वितीयाम्बुचमाह ॥

यो नः पूषन्धो ह्रको दुःशेव आदिदेशति । अप स्म तं
पथो जहि ॥ २ ॥

यः । नः । पूषन् । अघः । ह्रकः । दुःशेवः । आदिदेशति ।
अप । स्म । तं । पथः । जहि ॥ २ ॥

हे पूषन् यः प्रतिपक्षी नोऽस्मानादिदेशति । अनेन मार्गेण
गंतव्यमित्येवमाज्ञापयति । कौटुशः । अघः । आहंता । ह्रकः ।
अस्मदीयधनस्यादाता । अपहर्तेत्यर्थः । दुःशेवः । सेवितुं
दुःशकः । दुष्टसुखो वा । तं तादृशं प्रतिपक्षिणः पथो मार्गादि-
पजहि स्म । अवश्यमपाकुरु ॥ ह्रकः । कुक् ह्रक् आदाने ।
वर्कत इति ह्रकः । इगुपधलक्षणः कः । ह्रषादित्वादाद्युदात्तत्वं ।
दुःशेवः । दुष्टं शिवं यस्यासी दुःशेवः । परादिच्छंदसि बहुल-
मित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । यद्वा दुःखेन सेव्यत इति दुःशेवः ।
वर्णव्यत्ययेन सकारस्य शकारः । ईषद्दुःसुष्विति ॥ खल् ।

लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
आदिदेशति । दिश अतिसर्जने । लेव्यडागमः । बहुलं
छंदसीति शपः श्लुः । बहुलं छंदसीति वक्तव्यं । पा० ७, ३,
८६, २ । इति वचनान्नाभ्यस्तस्याचीतिः लघूपधगुणप्रतिषेधा-
भावः । पथः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अप त्वं परिपंथिनं मुषीवाणं दुरश्चितं । दूरमधि
सुतेरज ॥ ३ ॥

अप । त्वं । परिपंथिनं । मुषीवाणं । दुरऽश्चितं । दूरं ।
अधि । सुतेः । अजः ॥ ३ ॥

त्वं तादृशं पूर्वोक्तगुणयुक्तं सुतेर्मार्गादधि दूरमत्यंतदूरदेशं
प्रति अपाज । अपगमय । कोटिशं । परिपंथिनं । मार्गप्रति-
बंधकं । मुषीवाणं । तस्कररूपं । मुषीवेति तस्करस्य नाम ।
मुषीवान् मलिम्लुच इति तन्नामसु पाठात् । दुरश्चितं ।
कौटिल्यानां संचेतारं ॥ परिपंथिनं । छंदसि परिपंथिपरि-
परिणौ पर्यवस्थातरि । पा० ५, २, ८६ । इति शत्रावभिधेय
इतिप्रत्ययांती निपातितः । मुषीवाणं । मुष स्तेये । मोषणं
मुषिः । औणादिको भावे किप्रत्ययः । मुषिं वनति संभजत
इति मुषीवा । वन षण संभक्तौ । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति
विच्प्रत्ययः । सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ । पा० ६, ४, ८ । इति
दीर्घः । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । दुरश्चि-
नोतीति दुरश्चित् । दुर्का कौटिल्ये । संपदादिलक्षणः क्षिप् ।
राक्तोपेति छकारलोपः । चिनोतेः क्षिपि तुगागमः ।

तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यलुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
स्रतेः । सु गतौ । क्तिवक्तौ च संज्ञायामिति क्तिच् । चित
इत्थंतोदात्तत्वं । अज । अज गतिच्चेपणयीः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

त्वं तस्य हयाविनोऽघशंसस्य कस्य चित् । पदाभि तिष्ठ
तपुषिं ॥ ४ ॥

त्वं । तस्य । हयाविनः । अघऽशंसस्य । कस्य । चित् ।

पदा । अभि । तिष्ठ । तपुषिं ॥ ४ ॥

हे धूषन् त्वं तस्य चोरस्य तपुषिं परसंतापकं देहं पदाभि-
तिष्ठ । भवदौघेन पादेनाक्रम्य तिष्ठ । कीदृशस्य । हयाविनः ।
प्रत्यक्षापहारः परोक्षापहारश्चेति यद्वयं तस्यक्तस्य । अघशंसस्य ।
अस्मास्त्रनिष्टमघं शंसतः । अघशंस इति तत्स्करनाम । मलि-
म्लचोऽघशंसो हक इति तन्नामसु पाठाल् । कस्यचिदनिर्दिष्ट-
विशेषस्य कस्यापि ॥ हयाविनः । हयमस्यास्तीति हयावी ।
बहुल कंदसौति मत्वर्थीयो विनिः । अन्नेषामपि दृश्यत इति
दौर्घत्वं । अघशंसस्य । अघे पापे शंसो मनस्यभिलाषो यस्य
सोऽयमघशंसः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । तपुषिं ।
तापयत्यनेनान्यमिति तपुषिः । औणादिक उषिन्प्रत्ययः ।
बहुलवचनादिकारस्य नेत्संज्ञा । निस्त्वादाद्युदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

आ तत्ते दस्र मंतुमः पूषन्नवी वृणीमहे । येन

पितृन्चोदयः ॥ ५ ॥

आ । तत् । ते । दस्र । मंतुमः । पूषन् । अक् ।

वृणीमहे । येन । पितृन् । अचोदयः ॥ ५ ॥

हे मंतुमः । ज्ञानवन्दस्य दर्शनौय । यद्वा वैर्युपक्षयकारिन्
 पूषन् । ते त्वदीयं तदवस्तादृशं रक्षणमावृणोमहे । सर्वतः
 प्रार्थयामहे । येन रक्षणेन पितॄन् अंगिरःप्रभृतौन्पितृदेहान-
 चोदयः । प्रेरितवानसि । तद्रक्षणमिति पूर्वत्वान्वयः ॥ दस्र ।
 दसि दंसनदर्शनयोः । स्फायितंचौत्यादिना रक् । आगमानु-
 शासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः । यद्वा दसु उपक्षय इत्यस्मादंत-
 र्भावितण्यर्थात्पूर्ववद्रक् । मंतुमः । मन ज्ञाने । कमिमनिज-
 नौत्यादिना भावे तुप्रत्ययः । मंतुर्ज्ञानमस्यास्तौति मंतुमान् ।
 संबुद्धौ मतुवसो रुरिति रुत्व । अचादयः । सुद, संतोदने ।
 चौरादिकः ॥

॥ इतिप्रथमस्य तृतीये चतुर्विंशो वर्गः ॥

षष्ठौभृचमाह ॥

अधा नो विश्वसौभग हिरण्यवाशोमत्तम । धनानि

सुषणा कृधि ॥ ६ ॥

अध । नः । विश्वसौभग । हिरण्यवाशोमत्तम ।

धनानि । सुसना । कृधि ॥ ६ ॥

हे विश्वसौभग । कृत्स्नधनयुक्त । यद्वा कृत्स्नसौभाग्ययुक्त ।
 हिरण्यवाशोमत्तम । अतिशयेन सुवर्णमयायुधवन् पूषन् ।
 अधा पूर्वाक्तास्मदीयप्रार्थनानंतरं नोऽस्माकं धनानि सुवर्णम-
 णिमुक्तादीनि सुषणा सुष्ठु दानयुक्तानि कृधि । कुरु ॥ अधा ।
 अथशब्दे धत्वं क्कादसं । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घत्वं ।
 विश्वसौभग । सुभगान्त्रे । पा० ५. १. १२८. । इत्युद्गा-
 चादिषु पाठान्भावेऽज् । ह्रस्वसिध्वन्ते पूर्वपदस्य च । पा० ७.
 ५. १८. । इत्युत्तरपदवृद्धौ प्राप्तायां सत्यां सर्वविधीनां क्कादसि

विकल्पितत्वादुत्तरपदवृद्धिर्न भवतीति वृत्तावुक्तं । विश्वानि
सौभगानि यस्यासौ विश्वसौभगः । आर्मन्वितनिघातः । हिरण्य-
वाशीमत्तम । हिरण्यमयी वाशी । तदेषामस्त्योति हिरण्य-
वाशीमंतः । अतिशयेन हिरण्यवाशीमान् हिरण्यवाशी-
मत्तमः । आर्मन्वितनिघातः । सुषणा । वन षण् संभक्तौ ।
सुखेन संभज्यंत इति सुषणानि । ईषद्दुःसुष्विति खल् ।
शेष्छंदसोति शेलोपः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं ।
क्षदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । क्षधि । डुकृञ् करणे । शृशृणुपृक्ष-
वृश्च्यच्छंदसोति हेर्धिरादेशः । बहुलं छंदसोति विकरणस्य
लुक् ॥

सप्तमीसूचभाह ॥

अति नः सद्यतो नय सुगा नः सुपथा कृणु । पूषन्निह
क्रतुं विदः ॥ ७ ॥

अति । नः । सद्यतः । नयु । सुऽगा । नः । सुऽपथा ।
कृणु । पूषन् । इह । क्रतुं । विदः ॥ ७ ॥

सद्यतोऽस्मद्वाधनाय प्राप्नुवतः शत्रून्तोऽति । अस्मानति-
क्रम्य नय । अन्यत्र प्रापय । नोऽस्मान् सुगा सुष्ठु, गंतुं शक्येन
सुपथा शोभनमार्गेण कृणु । गंतृन्कुरु । हे पूषन् इहाध्वनि
क्रतुं प्रज्ञानमस्मद्गच्छणरूपं विदः । जानीहि ॥ सद्यतः । ग्लुं च
षष्ठ्य गतावित्यत्र सन्निभमप्येके पठन्तीति धातुवृत्तावुक्तं । अस्मा-
कटः शट् । बहुलं छंदसोति शपो लुक् । प्रत्ययस्वरेण शतु-
रुदात्तत्वं । शतुरनुम इति विभक्त्युदात्ताभावश्छंदसः । सुगा ।
सुष्ठु, गच्छन्त्यत्रेति सुगः । सुदुरोरधिकरण इति गमेर्दप्रत्ययः ।
सुपां सुलुगिति तृतीयाया आकारः । सुपथा । शोभनेन पथा ।

पूजनादिति समासांतप्रतिषिधः । परादिच्छंदसि बहुलमित्यु-
त्तरपदाद्युदात्तत्वं । क्रत्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं न भवति ।
अबहुव्रीहित्वात् । तत्र हि बहुव्रीहाविति वर्तते । कण्ठि ।
कवि हिंसाकरणयोः । धिन्विक्कण्वोरश्चेत्युप्रत्ययः । उत्तश्च
प्रत्ययादिति हेतुक् । विदः । विद आने । लेख्यडागमः ।
इतश्च लोप इतौकारलोपः ॥

अष्टमीसूत्रमाह ॥

अभि सूर्यवसं नय न नवज्वारो अध्वने । पूषन्निह

क्रतुं विदः ॥ ८ ॥

अभि । सूर्यवसं । नय । न । नवज्वारः । अध्वने ।

पूषन् । इह । क्रतुं । विदः ॥ ८ ॥

हे पूषन् सूर्यवसं शोभनदृशोपलक्षितं सर्वौषधियुक्तं
देशमभि नय । अस्मानभितः प्रापय । अध्वने मार्गाय नवज्वारो
नूतनः संतापो न भवत्विति शेषः । मार्गे गच्छतामस्माक-
मिदानींतनः क्लेशः कोऽपि मा भूदित्यर्थः । गतार्थमन्यत् ॥
सूर्यवसं । शोभनं यवसं यस्मिन्देशे स सूर्यवसो देशः । निपा-
तस्य चेति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । परादिच्छंदसि बहुलमित्यु-
त्तरपदाद्युदात्तत्वं । क्रत्वादिर्वा द्रष्टव्यः । नवज्वारः । ज्वर
रोगे । भावे घञ् । नवखासौ ज्वारो नवज्वारः । थाथादिनोत्त-
रपदांतोदात्तत्वं ॥

नवमीसूत्रमाह ॥

ॐ शग्धि पूषि प्र यंसि च शिशौहि प्रास्युदरं । पूषन्निह क्रतुं

विदः ॥ ९ ॥

शग्धि । पूर्धि । प्र । यंसि । च । शिशौहि । प्रासि । उदरं ।

पूषन् । इह । कृतुं । विदः ॥ ८ ॥

हे पूषन् अग्धि । अस्मान्तुग्रहीतुं शक्तो भव । पूर्धि ।
अस्मद्गृहं धनेन पूरय । किंच प्र यंसि । अन्यदप्यपेक्षितं वस्तु
प्रयच्छ । शिशौहि । अस्मान्सर्वेषु मध्ये तीक्ष्णौकुरु । तेजस्विनः
कुर्वित्यर्थः । उदरमस्मदीयं प्रासि मृष्टाग्नेन सीमरसेन वा
पूरय । अन्यत्पूर्ववत् ॥ शग्धि । शक्त शक्तौ । लोटो हिः । बहुलं
कंदसीति विकरणस्य लुक् । हुजसभ्यो हेर्धिरिति धिरादेशः ।
हेरपित्वात्प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं । पूर्धि । पू० पालनपूरणयोः ।
शुश्रूणपृक्तवभ्यश्चंदसीति हेर्धिरादेशः । पूर्ववद्विकरणस्य लुक् ।
उदोऽग्न्यपूर्वस्येत्युत्वं । हलि चेति दीर्घः । तिङः परत्वाच्चि-
घाताभावः । यंसि । यम उपरमे । लोटर्थे लटि पूर्ववद्वि-
करणस्य लुक् । निघातः । शिशौहि । शो तनूकरणे । लोटि
बहुलं कंदसीत्यभ्यासस्येत्युत्वं । इ ह्रस्वघोरितौत्वं । प्रत्ययस्वरः ।
प्रासि । प्रा पूरणे । अदादित्वाच्छपो लुक् । सिपः पित्वादननु-
दात्तत्वे धातुस्वरः ॥

दशमीमृचमाह ॥

न पूषणं मेथामसि सूक्तैरभि गृणीमसि । वसूनि

दस्ममीमहे ॥ १० ॥

न । पूषणं । मेथामसि । सु० उक्तैः । अभि । गृणीमसि ।

वसूनि । दस्मं । ईमहे ॥ १० ॥

पूषणं देवं न मेथामसि । वयं न तु निंदामः । किंतु
सूक्तैर्वदगतैरभिगृणीमसि । सर्वत्र स्तुमः । दस्मं दर्शनीयं पूषणं
प्रति वसूनि धनानीमहे । याचामहे ॥ मेथामसि । मेथृ मेधा-

हिंसनयोः । लटीदंतो मसिरिति मस इकारागमः । सूक्तैः ।
 सुष्टु स्तुवते देवताः प्रकाशयंतोति सूक्तानि । क्तिच्त्तौ च
 संज्ञायामिति कर्तरि क्तः ।, वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं ।
 याथादिस्वरः । यद्वा कूर्मणि निष्ठा । सूपमानात् क्तः । पा० ६,
 २, १४५, १० इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । गृणीमसि । गृष्ट शब्दे ।
 प्वादीनां ऋस्व इति ऋस्वत्वं । इदंतो मसिः । दस्मं । इषि-
 युधीधिदसिश्वाधूसूभ्यो मगिति मकूप्रत्ययः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये पंचविंशो वर्गः ॥

कद्रुद्रायेति नवचमष्टमं सूक्तं । अत्रानुक्राम्यते । कद्रुद्राय
 नव रौद्रं तृतीया मैत्रावरुणो चांत्यस्तृचः सौम्योऽत्यानुष्टुविति ।
 घोरपुत्रः कण्व ऋषिः । गायत्री छंदः । यास्ते प्रजा इत्यंत्यानु-
 ष्टुप् । रुद्रो देवता ।, यथा नो मित्र इत्येषा मित्रावरुण-
 देवताका च । अस्मे सोमेत्यादिरंत्यस्तृचस्तु सौम्य एव । सर्वेषु
 रुद्रदेवताकेषु कर्मस्वनेन सूक्तेन दिग्गुपस्थानं कर्तव्यं । तथा च
 सूत्रितं । कद्रुद्रायेमा रुद्राया ते पितरिमा रुद्राय स्थिरधन्वने
 गिर इति सर्वरुद्रयज्ञेषु दिशामुपस्थानमिति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

कद्रुद्राय प्रचेतसे मौलहुष्टमाय तव्यसे । वोचेम शंतमं
 हृदे ॥ १ ॥

कत् । रुद्राय । प्रचेतसे । मौल्हुऽतमाय । तव्यसे ।
 वोचेम । शंतमं । हृदे ॥ १ ॥

कत् कदा रुद्रायैतन्नामकाय देवाय शंतममतिशयेन
 सुखंकरं स्तोत्रं वोचेम । पठेम । कौटुशाय । प्रचेतसे । प्रकृष्ट-
 ज्ञानयुक्ताय । मौल्हुष्टमाय । सेकृतमाय । अभौष्टकामवर्षाय

इत्यर्थः । तव्यसे । अतिशयेन प्रवृत्ताय । हृदे । अस्मदीय-
हृन्निष्ठाय ॥ कत् । कदा । अन्त्यलोपश्चादसः । रुद्राय ।
रोदयति सर्वमंतकाल इति रुद्रः । रोदेर्णिषुक् चेति रक्-
प्रत्ययः । प्रचेतसे । चित्तो संज्ञाने । प्रकृष्टं चेततौति प्रचेताः ।
गतिकारकयारिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यसुन् पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं च । मौल्हृष्टमाय । अतिशयेन मौड्वान् मौल्हृष्टमः ।
दाश्वान् साह्वान् मौड्वांश्चेति कसुप्रत्ययांतो निपातितः ।
तमप्ययस्मयादित्वेन भूत्वादिसाः संप्रसारणमिति संप्रसारणं ।
शुसिवसिघसोनां चेति षत्वं । तव्यसे । तवतिर्वृद्धार्थः । सौत्रो
धातुः । अतिशयेन राविता तवौयान् । तुष्कंदसौतीयसुन्-
प्रत्ययः । तुरिष्ठमेयःस्वितिः ढलोपः । ईयसुन ईकारलोप-
श्चादसः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । वोचेम । वच परिभाषणे ।
लिङ्गांशिथङ् । वच उमित्युमागमः । यासुटः स्वरणैकार
उदात्तः । हृदे । पृद्वित्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः ।
जडिदमित्यादिना विभक्त्युदात्तत्वं ॥

द्वितीयाश्चमाह ॥

यथा नो अदितिः करत्पञ्च नृभ्यो यथा गवे । यथा

तोकाय रुद्रियं ॥ २ ॥

यथा । नः । अदितिः । करत् । पञ्चे । नृभ्यः । यथा ।

गवे । तथा । तोकाय । रुद्रियं ॥ २ ॥

अदितिभूर्निर्नीऽस्माकं रुद्रियं रुद्रसंबन्धि भेषजं यथा येन
प्रकारेण सिध्यति करत् । तथा करोतु । किंच यथा येन
प्रकारेण पञ्चऽस्मदीयैश्चमहिष्यादिपशवे नृभ्योऽस्मदीयपुरु-
षेभ्यो विशेषेण गवे गोजातये हितं रुद्रियं सिध्यति, तथा

करोतु । किंच तोकायास्मदीयापत्याय रुद्रियं यथा सिध्यति
 तथा करोतु । भेषजस्य रुद्रमंबंधित्वं मंत्रांतरे समान्नातं ।
 या ते रुद्र शिवा तनूः शिवा विश्वा हाः भेषजो शिवा रुद्रस्य
 भेषजोति । गवादिविषये भेषजं चान्यत्र स्पष्टमान्नातं ।
 भेषजं गवेऽश्वाय पुरुषाय भेषजमस्मभ्यं भेषजं सुभेषजमिति ॥
 करत् । डुकृञ् करणे । लङि व्यत्ययेन शप् । यद्वा लैट्य-
 डागमः । इतश्चलोप इतौकारलोपः । यद्वा लुङि क्कम्पट्कृद्भिभ्य-
 ष्छंदसौति घूर्णडादेशः । ऋट्शोऽङि गुण इति गुणः ।
 षाद्ययोः पक्षयोः प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ।
 ऋतौये तु व्यत्ययेन । यद्दृत्तयोगादनिघातः । पक्षे । संज्ञा-
 पूर्वकस्य विश्वेऽनित्यत्वात् घेर्ङिसौति गुणाभावः । यणादेशः ।
 नृभ्यः । नृ चान्यतरस्यामिति विभक्त्युदात्तत्वाभावः । गृधे ।
 सावेकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्य न गोश्चन्साववर्णिति
 प्रतिषेधः । रुद्रियं । रुद्रशब्दात्तस्येदमित्यर्थे घप्रत्ययः ॥

ऋतौयामृचम्पूह ॥

यथा नोऽमित्रो वरुणो यथा रुद्रश्चिकेतति । यथा
 विश्वे सजोषसः ॥ २ ॥

यथा । नः । मित्रः । वरुणः । यथा । रुद्रः । चिकेतति ।

यथा । विश्वे । सजोषसः ॥ ३ ॥

मित्रो वरुणश्च नोऽस्मान्यथा येन प्रकारेण चिकेतति ।
 अनुग्राह्यत्वन जानाति । रुद्रोऽपि यथा चिकेतति । सजोषसः
 समानप्रीतयो विश्वे सर्वे देवा यथा चिकेतन्ति तथा भवत्विति
 शेषः । यद्वा यथाशब्दोपेतमंचदयस्य तथा कदा वोचेमेति
 पूर्वचक्षयः ॥ चिकेतति । कित ज्ञाने । लैट्यडागमः । नाभ्य-

स्तस्येति गुणनिषेधो न भवति । बहुलं कृंदसीति वक्तव्यमिति
वचनात् । सावधातुकत्वाच्चाभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ।
सजाषसः । जुषी प्रीतिसेवनयोः । समानं जुषंतौति सजोषसः ।
समानस्य कृंदसीति सभावः । असुनो निच्चादुत्तरपदस्था-
द्युदात्तत्वं । तदेव कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन शिष्यते ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

गाथपतिं मेधपतिं रुद्रं जलाषभेषजं । तच्छंयोः

• , सुखमीमहे ॥ ४ ॥

गाथऽपतिं । मेधऽपतिं । रुद्रं । जलाषऽभेषजं । तत् ।

शंयोः । सुखं । ईमहे ॥ ४ ॥

रुद्रमभिलक्ष्य वयं शंयोर्बृहस्पतिपुत्रस्य संबंधि तत्प्रसिद्धं
सर्वप्रजाभ्यो हितं 'सुखं' सुखमीमहे । याचामहे । कोटशं
रुद्रं । गाथपतिं । स्तुतिपालकं । मेधपतिं । यज्ञपालकं ।
जलाषभेषजं । सुखरूपीषधोपेतं । यदा । उदकरूपोषधो-
पेतं । उदकं हि रुद्रनामाभिमंत्रितं सदीषधं भवति ॥
गाथपतिं । गाथेति वाङ्मयम् । गाथा गण इति तन्नामसु
पठितत्वात् । वायूपाया स्तुतेः पतिर्गाथपतिः । के गै रै शब्दे ।
आदेच इत्यात्वं । उषिकुषिगार्तिभ्यश्चित्रिति यन्प्रत्ययः ।
निच्चादाद्युदात्तत्वं । व्यापोः संज्ञाकृंदमोर्बहुलमिति पूर्वपदस्य
कृत्स्नत्वं । पत्यावैश्वर्यं इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते सरुद्रभा-
दीनां कृंदस्युपसंख्यानमिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । मेधपतिं ।
पूर्ववत् । जलाषभेषजं । जनौ प्रादुर्भावि । जायंत इति जाः ।
अन्येष्वपि दृश्यत इति दृशियहणात्केवलादपि उप्रत्ययैः ।

लष कांतौ । कांतिरभिलाषः । भावे घञ् । जानां लाषो
यस्मिन्तज्जलाषं सुखं । जलाषरूपं भेषजं यस्मिन्नुद्रे स
जलाषभेषजः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । शंयोः ।
कांशम्भ्यां । पा० ५. २. १३८. । इति मत्वर्थीयो युस्प्रत्ययः ।
सिति च । पा० १. ४. १६. । इति पदसंज्ञायामनुस्वारपर-
सवर्णी । प्रत्ययस्वरः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

यः शुक्र इव सूर्यो हिरण्यमिव रोचते । श्रेष्ठो देवानां
वसुः ॥ ५ ॥

यः । शुक्रः इव । सूर्यः । हिरण्यं इव । रोचते । श्रेष्ठः ।
देवानां । वसुः ॥ ५ ॥

यो रुद्रः सूर्य इव शुक्रः सूर्यवद्दीप्तिमान् हिरण्यमिव
रोचते । यथा सर्वेषां प्राणिनां हिरण्यं प्रीतिकरं भवति तथा
रुद्राऽपि । स च देवानां सर्वेषां मध्ये श्रेष्ठः । वसुर्निवास-
हेतुश्च ॥ रोचते । रुच दीप्तावभिप्रीत्यां च । अदुपदेशाज्जसार्व-
धातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । श्रेष्ठः । प्रशस्यतरः । प्रशस्यशब्दा-
दिष्ठनि प्रशस्यस्य अ इति आदेशः । निच्चादाद्युदात्तत्वं ।
वसुः । वासयति सर्वमिति वसुः । वसुः निवासे । अंतर्भावि-
तस्यर्थात् शृस्वृस्त्रिहोत्यादिनोप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराद्यु-
दात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये षड्विंशो वर्गः ॥

आग्निमारुते शं नः करताति धाय्या । अथ यथेतमिति
स्वडे सूत्रितं । वैश्वानराय पृथुपाजसे शं नः करत्यवन्ते । आ०
५. २०. । इति ॥

तामेतां सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

शं नः करत्यर्वते सुगं मेषाय मेथे । नृभ्यो नारिभ्यो गवे ॥६॥

शं । नः । करति । अर्वते । सुगं । मेषाय । मेथे ।

नृभ्यः । नारिभ्यः । गवे ॥ ६ ॥

नोऽस्माकं संबंधिभ्योऽर्वदादिभ्यः सुगं सुष्ठु, गस्यं शं सुखं
करति । देवः करोति । अर्वतेऽश्वाय । अर्वच्छब्दोऽश्वानाम् ।
अर्वा वाजीति तन्नामसु पाठात् । मेषाय मेषजातिपुरुषाय ।
मेथेभ्तज्जातीयस्त्रियै । नृभ्यः पुरुषेभ्यः । नारिभ्यः स्त्रीभ्यः । गवे
गोजातये ॥ करति । डुकृञ् करणे । व्यत्ययेनं शप् । अर्वते ।
अर्ति गच्छतीत्यर्वा । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति वनिप् । चतुर्थ्य-
कवचनेऽर्वणस्त्रसावनञ् इति नकारस्य ढ आदेशः । वनिष्पु पौ
पित्त्वादनुदात्तो । धातुस्वरः । मेषाय । मिष स्रधायां ।
पचाद्यच् देवसेनमेषादयः पचादिषु द्रष्टव्या इति वचनात् ।
मेथे । जानेरस्त्रीविषयादयोपधात् । पा० ४. १. ६३. । इति
डौष्प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । चतुर्थ्यकवचन आगामानुशासन-
स्थानित्यत्वादाडागमाभावः । उदात्तस्वरितयोर्दणः स्वरितोऽनु-
दात्तस्येति स्वरितत्वं । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति तु न भवति
सर्वे विधयश्चंदसि विकल्प्यत इति वचनात् । नृभ्यः ।
सावेकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य नृ चान्यतरस्यामिति
प्रतिषेधः । नारिभ्यः । नृनरयोर्वृद्धिश्च । पा० ४. १. ७३. ।
इति शार्ङ्गरवादिषु पाठात् डौन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तः ।
गवे । न गोश्चन्साववर्णेति विभक्त्युदात्तस्य प्रतिषेधः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

अस्मे सोम श्रियमधिनि धेहि शतस्य नृणां । महि

अवस्तुविनृम्णं ॥ ७ ॥

अस्मे इति । सोम । श्रियं । अधि । नि । धेहि । शतस्य ।

नृणां । महि । अवः । तुविऽनृम्णं ॥ ७ ॥

हे सोम देव नृणां पुरुषाणां शतस्य पर्याप्तां श्रियमस्मेऽ-
स्मास्वधि निधेहि । आधिक्येन स्थापय । तथा महि महत्
तुविनृम्णं प्रभूतबलयुक्तं अवोऽन्नमधिनिधेहि ॥ अस्मे । सुपं
सुलुगिति सप्तम्याः श्रेः आदेशः । नृणां । नृ च । पा० ६. ४.
६. । इति दीर्घप्रतिषेधः । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं ।
महोत्यादयो गताः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

मा नः सोमपरिबाधो मारातयो जुहु रंत । आ न इंदो

वाजे भज ॥ ८ ॥

मा । नः । सोमऽपरिबाधः । मा । मारातयः । जुहु रंत ।

आ । नः । इंदो इति । वाजे ! भज ॥ ८ ॥

सोमपरिबाधः सोमस्य परितो बाधका यागरहिता
नोऽस्मान् मा जुहु रंत । मा हिंसंतु । तथामारातयः शत्रवो मा
जुहु रंत । हे इंदो सोम वाजे बलविषयेऽन्विषये वा नोऽस्मा-
नाभज । सर्वतः सेवस्व ॥ सोमपरिबाधः । सोमं परिबाधंते
ये ते तादृशाः । क्तिप् चेति क्तिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
अरातयः । रा दानि । कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलवचनात्क-
तरि क्तिन् । यद्वा क्तिच्क्षौ च संज्ञायामिति क्तिच् । नञ्स-

मासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जुहुरंत । ह प्रसह्यकरणे ।
व्यत्ययेनात्मनेपदं । लङि जृहोत्यादित्वात् स्रुः । बहुलं कंदसीति
बहुलवचनादिकारस्याप्युत्वं । द्विर्भावहलादिशेषौ । सर्वे विधय-
श्चंदसि विकल्प्यन्त । इति वचनाददभ्यस्तात् । पा० ७.
१. ४. । इत्यदादेशाभावे सति कोऽंत इत्यंतादेशः । न
माङ्योग इत्यडभावः ॥

नवमोऽमृतमाह ॥

यास्ते प्रजा अमृतस्य परस्मिन्धामन्नृतस्य ।

मूर्द्धा नाभाः सोम वेन आभूषन्तोः सोम वेदः ॥ ८ ॥

याः । ते । प्रजाः । अमृतस्य । परस्मिन् । धामन् ।

ऋतस्य ।

मूर्द्धा । नाभा । सोम । वेनः । आभूषन्तोः । सोम ।

वेदः ॥ ८ ॥

हे सोम ते तव संबन्धिन्धी याः प्रजाः संति स्तोत्रं वा
कुर्वन्ति ताः प्रजाः मूर्द्धा शिरःस्थानीयस्त्वं नाभा संनहनयुक्ते
यज्ञगृहे वेनः । कामयस्व । कौटुम्बस्य ते । अमृतस्य । मरण-
रहितस्य । परस्मिन्धामन्नृतस्य । उत्तमे स्थाने प्राप्तस्य । हे
सोम आभूषन्तोः सर्वतस्त्वामलंकुर्वन्तोः प्रजाः वेदः । जानीहि ॥
धामन् । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । नाभा । णह बंधने ।
नहो भय । उ० ४ः १२७. । इति कर्मणीज्प्रत्ययः । जित्वा-
दाद्युदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति सप्तम्या डादेशः । वेनः ।
वेनतिः कांतिकर्मा । लेटि सिप्यडागमः । तिङ्ङतिङ् इति
निघातः । आभूषन्तोः भूष अलंकारे । भौवादिकः । शपः
पित्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्यरेण धातुस्यरेणाद्य-

दात्तत्वं । समासे कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । वेदः । विद आने ।
लेटि सिष्यडागमः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये सप्तविंशो वर्गः ॥

॥ इति ऋक्संहितायां प्रथमे मंडलेऽष्टमोऽनुवाकः ॥

नवोऽनुवाके सं स सूक्तानि । तत्राग्ने विवस्वदिति
चतुर्दशचं प्रथमं सूक्तं । तत्रानुक्रमणिका । अग्ने षलूना प्रस्कण्वः
काण्व आग्नेयं तु प्रागाथं । आद्यो हृचोऽश्वरूपसां चेति ।
काण्वपुत्रः प्रस्कण्व ऋषिः । अत्र द्वितीयाचतुर्थ्याया पुजः
सतोद्बल्यः । प्रथमाद्वितीयाया अयुजो बृहल्यः । कृत्स्नं
सूक्तमाग्नेयमुत्तरं च । आद्ये द्वे अश्विदेवताके उषोदेवताके
ध ॥ प्रातरनुवाक आग्नेय क्रतौ बार्हतं छंदस्याश्विने शस्त्रे
चेदं सूक्तं । अथैतस्या राजेरिति खंडे सूत्रितं । अग्ने विव-
स्वत्सखायस्त्वा । आ० ४. १. ३. । इति ॥ वाजपेय आग्नि-
मारुत आद्यः प्रगाथोऽनुरूपः । वाजपेयेनेति खंडे सूत्रितं ।
चित्रवतीषु चेत् स्तुवीरन् त्वं नश्चित् ऊत्याग्ने विवस्वदुषस
इत्यग्निष्टोमसाम्नः स्तोत्रियानुरूपौ । आ० ८. ८. । इति ॥
पर्यायव्यष्टावाश्विनशस्त्रस्थायमेव प्रगाथः स्तोत्रियः । यदि
पर्यायानभिष्युच्छेदिति खंड आश्विनायैकस्तोत्रियोऽग्ने विव-
स्वदुषसः । आ० ६. ६. । इति सूत्रितं ॥

तत्र प्रथमाष्टचमाहु ॥

अग्ने विवस्वदुषसश्चित्रं राधो अमर्त्यं ।

आ दाशुषे जीतवेदो बहा त्वमद्या देवाँ उषर्बुधः ॥ १ ॥

अग्ने । विवस्वत् । उषसः । चित्रं । राधः । अमर्त्यं ।

आ । दाशुषे । जातवेदः । वह् । त्वं । अद्य । देवान् ।

उषःऽबुधः ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वमुषस उषोदेवतायाः सकाशाद्राधो धनं दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानायावह । आनीय प्रापय । सोऽग्निर्विशेष्यते । अमर्त्य । मरणरहित । जातवेदः । जातानां वेदितः । तमेतं शब्दं यास्को व्याचष्टे । जातवेदाः कस्मात् । जातानि वेद जातानि वै नं विदुर्जाते जाते विद्यत इति वा जातवित्तो वा जातधनो वा जातविद्यो वा जातप्रज्ञो वा यत्तज्जातः पशून्विन्दतेति तज्जातवेदमो जातवेदस्त्वमिति ब्राह्मणं । तस्मात्सर्वानृतून्पशवोऽग्निमभिसर्पतीति च । नि० ७. १८. । इति । कोट्टशं राधः । विवस्वत् । विशिष्टनिवासोपेतं । चित्रं । नानाविधं । किंच । अद्यास्मिन्दिन उषर्बुध उषःकाले प्रबुद्धा-
न्देवानावह ॥ विवस्वत् । विवासनं क्वः । तद्युक्तं । वस निवासने । विपूर्वादंतर्भाषितस्थर्यात्संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । तदस्यास्तोति मतुर्थं । मादुपेधाया इति वत्वं । तसौ मत्वर्थ इति भत्वेन पदत्वाभावाद्गृत्वाद्यभावः । वृषादित्वादाद्यु-
दात्तत्वं । राधः । राध साध संसिद्धौ । राधोत्यनेनेति राधो धनं । करणेऽसुन् । निच्वादाद्युदात्तत्वं । दाशुषे । दामृ दाने । दाश्वान् साह्वानिति कसुप्रत्ययांतो निपातितः । चतुर्थ्येक-
वचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवसीति षत्वं । जातवेदः । जातानिवेत्तीति जातवेदाः । गतिकारकयोश्चित्ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यसुन् । यद्वा वेद इति धननाम । जातं धनं यस्य स तादृशः । आमंचितनिघातः । वह्वा । इत्यचोऽतस्तिष्ठ इति संहितायां दीर्घत्वं । देवान् । दीर्घादटि

समानपाद इति संहितायां नकारस्य कृत्वं । आतोऽटि
नित्यमिति सानुनासिक आकारः । उषर्बुधः । उषसि बुध्यंत
इत्युषर्बुधः । बुध अवगमने । क्षिप् चेति क्षिप् । रो कृत्वाभावः
ऋदंसः । कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वितीयासृचमाह ॥

जुष्टो हि दूतो असि हव्यवाहनोऽग्ने रथीरध्वराणां ।

सजूरश्विभ्यामुषसा सुवीर्यमस्मे धेहि श्वो बृहत् ॥ २ ॥

जुष्टः । हि । दूतः । असि । हव्यवाहनः । अग्ने । रथीः ।

अध्वराणां ।

सजूः । श्विभ्यां । उषसा । सुवीर्यं । अस्मे इति ।

धेहि । श्वः । बृहत् ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वं जुष्टत्वादिविशेषगुणयुक्तोऽसि । जुष्टः सैवितो
दूतो देवानां वार्ताधारः । हव्यवाहनः । हविषो वोढा ।
अध्वराणां क्रतूनां रथीः । रथस्थानीयः । तथा च मंत्रांतरं
ब्राह्मणेनैव व्याख्यातं । रथीरध्वराणामित्यादेश हि देवरथ
ब्राह्मणांतरं च । रथीरध्वराणामित्याह । रथो ह वा एष
भूतेभ्यो देवेभ्यो हव्यं वहतीति । तादृशस्त्वमश्विभ्यां देवताभ्या-
मुषसा देवतया च सजूः सहितो भूत्वा सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं
बृहत् प्रभूतं श्वोऽन्नमस्मे धेहि । अस्मासु प्रक्षिप ॥ जुष्टः ।
जुष्टो प्रीतिसेवनयोः । नित्यं मंत्र इत्याप्युदात्तत्वं । असि ।
सिषि तामस्यार्लोप इति सलोपः । हि चेति निघातप्रतिषेधः ।
हव्यवाहनः । हव्यं वहतीति हव्यवाहनः । हव्येऽनंतःपादं ।
पा० १. २. ६६. १ इति ज्युट् । योरनादेशः । जित्त्वादाद्यु-
दात्तत्वे कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अग्ने । पादादित्वादाष्ट-

मिकनिघाताभावः । रथीः । रथशब्दात्स्वार्थिक इकारप्रत्ययः ।
अध्वराणां । ध्वरो नास्त्येध्विति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्रामित्युत्तर-
पदांतादात्तत्वं । सुवीयं । वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ।
अस्मे । सुपां सुलुगिति सप्तम्याः शिञ्चादेशः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अद्या दूतं वृणीमहे वसुमनिं पुरुप्रियं ।

धूमकेतुं भाऽऋजौकं व्युष्टिषु यज्ञानामध्वरश्रियं ॥ ३ ॥

अद्य । दूतं । वृणीमहे । वसुं । अग्निं । पुरुऽप्रियं ।

धूमऽकेतुं । भाऽऋजौकं । विऽउष्टिषु । यज्ञानां ।

अध्वरऽश्रियं ॥ ३ ॥

अद्यास्मिन्दिनेऽग्निं वृणीमहे प्रार्थयामहे । कौटुशं । दूतं ।
वार्ताहारं । वसुं । निवासहेतुं । पुरुप्रियं । बहूनां प्रियं ।
धूमकेतुं । धूमरूपध्वजयुक्तं । भाऽऋजौकं । प्रसिद्धभासानुक्तं ।
भाऽऋजौकः प्रसिद्धभाः । नि० ६. ४. । इति यास्कवचनं ।
व्युष्टिषूषःकालेषु यज्ञानां यजमानानामध्वरश्रियं । यागसेविनं ॥
अद्या । निपातस्य चेति दीर्घत्वं । पुरुषां प्रियः पुरुप्रियः ।
समासस्येत्यंतादात्तत्वं । धूमकेतुं । इषुयुधीधौत्यादिना धम-
शब्दो मकप्रत्ययांतांतादात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । भाऽऋजौकं । ऋज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु । ऋजंश्च ।
उ० ४. २२. । इतो कन्प्रत्ययः । कित्त्वस्यानुवर्तनाद्गुणाभावः ।
भासः प्रकाशस्य ऋजौकः प्रार्जयिता । आद्युदात्तप्रकरणि
दिवांदासादीनां कृंदस्युपसंख्यानमिति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं ।
यद्वा भासोऽर्जनं यस्मिन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
व्युष्टिषु । उक्तो विवासे । विवासो वर्जनं । विशेषेणोच्यते

तममा वज्येत इति व्युष्टय उषःकालाः । कर्मणि क्तिन् ।
 तितुचेत्यादिनेऽप्रतिषेधः । ब्रह्मादिना षत्वे ण्वत्वं । तादौ
 चति पूर्वपठप्रकृतिस्वरत्वं । यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यण
 इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । अध्वरश्रियं । अध्वरं श्रयत
 इत्यध्वरश्रौः । क्तिव्चोत्यादिना । उ० २. ५८. । क्तिप्
 प्रत्ययः । तत्संनियोगेन संप्रसारणाभावो दोषश्च । द्वितीयैक-
 वचनेऽचि श्रुधात्वित्यादिनेयङादेशः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

श्रेष्ठं यविष्ठमतिथिं स्वाहुतं जुष्टं जनाय दाशुषे ।

देवा अच्छा यातवे जातवेदसमग्निमौले व्युष्टिषु ॥ ४ ॥

श्रेष्ठं । यविष्ठं । अतिथिं । सुऽस्वाहुतं । जुष्टं । जनाय ।
 दाशुषे ।

देवान् । अच्छ । यातवे । जातवेदसं । अग्निं । ईले ।
 विऽउष्टिषु ॥ ४ ॥

व्युष्टिषूषःकालेषु देवान् इतरान्देवानच्छाभिमुख्येन यातवे
 गंतुमग्निं देवमौले स्तौमि । कौटुशं । श्रेष्ठं । अतिशयेन
 प्रशस्तं । युवतमं । अतिथिं । सततगमनक्षमं । स्वाहुतं । सुष्टु
 आ समंताद्धोमाधिकरणं । दाशुषे हविर्दत्तवते जनाय यज-
 मानाय जुष्टं । प्रीतं । जातवेदसं । "जातानां वेदितारं ॥
 यविष्ठं । युवशब्दादिष्ठनि स्थूलदूरीत्यादिना यणादेः परस्य
 लोपः । पूर्वस्य च गुणः । अवादेशः । निष्वादाद्युदात्तत्वं ।
 अतिथिं । अत सातत्यगमने । ऋतन्यंजोत्यादिना । उ० ४.
 २. । इथिन्प्रत्ययः । निष्वादाद्युदात्तत्वं । स्वाहुतं । हु दाना-

दनयोः । आह्वयतेऽस्मिन्नित्याहुतः । सुः पूजायां । पा० १. ४. ८४. । इति सुशब्दस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां स्वती पूजायामिति समासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । न च गतिकारकोपपदात्कृदिति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अस्य सुशब्दस्य गतिसंज्ञाया बाधितत्वात् ॥

पंचमीसूचमाह ॥

स्तुविश्यामि त्वामहं विश्वस्यामृत भोजन ।

अग्ने त्रातारममृतं मियेध्य यजिष्ठं हव्यवाहन ॥ ५ ॥

स्तुविश्यामि । त्वां । अहं । विश्वस्य । अमृतं । भोजन ।

अग्ने । त्रातारं । अमृतं । मियेध्य । यजिष्ठं । हव्यवाहन ॥ ५ ॥

हे अमृत मरणरहित विश्वस्य भोजन कृत्स्नस्य जगतः पालक । हव्यवाहन हविषो वोढः । मियेध्य यज्ञार्ह । एवंविध हे अग्ने विश्वस्य त्रातारं सूर्यस्य जगती रक्षकममृतं मरणरहितं यजिष्ठमतिशयेन यष्टारं त्वामहमनुष्ठाता स्तुविश्यामि । स्तुतिकरिष्यामि ॥ स्तुविश्यामि । ष्टञ् स्तुतौ । व्यत्ययेनेडागमः । आगमानुदात्तत्वेऽप्रत्ययस्वरः । भोजन । कर्मफलं भोजयतीति भोजनः । नन्दोदिलक्षणो ल्युः । त्रातारं । त्रैङ् पालने । आदेच इत्यात्वं । त्व्येकाच उपदेश इतीदृशप्रतिषेधः । अमृतं । नञोऽजरममृतममृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । मियेध्य । इयागमश्छांदसः । यजिष्ठं । यष्टृशब्दात्तुच्छंदसीतौष्टन्प्रत्ययः । तुरिष्टे मेयः स्थिति ढलोपः ॥

॥ इति प्रथमस्य ढतौयेऽष्टाविंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

सुशंसो बोधि गृणते यविष्य मधुजिह्वः स्वाहुतः ।

प्रस्कण्वस्य प्रतिरन्नायुर्जीवसे नमस्या देव्यं जनं ॥ ६ ॥

सुऽशंसः । बोधि । गृणते । यविष्य । मधुऽजिह्वः ।

सुऽआहुतः ।

प्रस्कण्वस्य । प्रऽतिरन् । आयुः । जीवसे । नमस्य । देव्यं ।

जनं ॥ ६ ॥

हे यविष्य युवतमाग्ने ध्वं गृणते स्तुवते यजमानार्थं
सुशंसः सुष्टु, शंसनीयः । मधुजिह्वः । मादयितृज्वालः । स्वाहुतः
सुष्टु, आभिमुख्येन हुतः सन् बोधि । अस्मदभिप्रायं । बुध्यस्व ।
किंच प्रस्कण्वस्यैतन्नामकस्य, कण्वपुत्रस्य महर्षे । प्रस्कण्वः
कण्वस्य पुत्रः कण्वप्रभवः । नि० ३, १७ । इति यास्क-
वचनात् । तस्य जीवसे जीवनार्थमायुः प्रतिरन् प्रकर्षेण वर्ध-
यन्देव्यं देवसंबन्धिनं जनं नमस्या । पूजय ॥ सुशंसः । शंसु
स्तुतौ । भावे घञ् । शोभनः शंसो यस्यासौ सुशंसः । आद्यु-
दात्तं द्वाच्छदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । बोधि । बुध अवगमने ।
लोटो हिः । बहुलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । हुक्लभ्यौ
हेर्धिरिति हेर्धिरादेशः । वा च्छदसीत्यापित्वस्य विकल्पितत्वात्त-
पूपधगुणः । धातोरंत्यलोपश्छांदसः । गृणते । गृट् शब्दे ।
लटः शब्दे । क्रयादिभ्यः आ । आभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपः ।
शतुरनुम इति विभक्तोरुदात्तत्वं । यविष्य । गतं । प्रस्कण्वस्य ।
प्रभूतिरुत्पत्तिः कण्वाद्यस्य स प्रस्कण्वः । प्रस्कण्वहरिश्चंद्राहृषी ।
पा० ६, १, १५३ । इति सुडागमो निपातितः । बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । प्रतिरन् । प्रपूर्वास्तरति वर्धनार्थः ।

नमस्या । नमोवरिवस्त्रिबुधः क्यजिति पूजार्थं क्यच । प्रत्यय-
स्वरः । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दौर्घत्वं । दैव्यं ।
देवाद्याजनाविति तस्येदमित्यर्थे प्राग्दीव्यतौयो यज् प्रत्ययः ॥

सप्तमोऽमृचमाह ॥

होतारं विश्ववेदसं सं हि त्वा विश इंधते ।

स आ वह पुरुहूत प्रचेतसोऽग्ने देवा इह द्रवत् ॥ ७ ॥

होतारं । विश्ववेदसं । सं । हि । त्वा । विशः । इंधते ।

‘सः । आ । वह । पुरुहूत । प्रचेतसः । अग्ने । देवान् ।

इह । द्रवत् ॥ ७ ॥

होतारं होमनिष्पादकं विश्ववेदसं सर्वज्ञं त्वामग्निं विशः
प्रजाः समिंधते हि । सम्यक् दोषयन्ति खलु । हे पुरुहूत
बहुभिराहुताग्ने सं त्वं प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञान युक्तान्देवानिह
कर्मणि द्रवत् क्षिप्रमावह । आभिमुख्येन प्रापय । द्रवदिति
क्षिप्रनाम । द्रवत् ओषमिक्षि तन्नामसु पाठात् । विश्ववेदसं ।
विश्वानि वेत्तीति विश्ववेदाः । असुन् । मरुद्दृधादित्वात्पूर्व-
पदांतोदात्तत्वं । यद्वा वेद इति धननाम । विश्वानि वेदांसि
यस्यासौ विश्ववेदाः । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदां-
तोदात्तत्वं । इंधते । जिडंधी दीप्तौ । असोरल्लोप इत्यकार-
लोपः । आन्त्रलोपः । पा० ६. ४. २२. । प्रत्ययस्वरः । हि चेति
निघातप्रतिषेधः ॥

अष्टमोऽमृचमाह ॥

सवितारमुषसमश्विना भगमग्निं व्युष्टिषु क्षपः ।

कण्वासस्त्वा सुतसोमास इंधते हव्यवाहं स्वध्वर ॥ ८ ॥

सवितारं । उषसं । अश्विना । भगं । अग्निं ।

विऽउष्टिषु । क्षपः ।

कणासः । त्वा । सुतऽसोमासः । इंधते । हव्यऽवाहं ।

सुऽअध्वर ॥ ८ ॥

हे स्वध्वर शोभनयागयुक्ताग्ने व्युष्टिषूषःकालेषु अविऽन्न-
माहुतिरूपमभिलक्ष्य सवित्रादीन् देवानावहेत्यनुवर्तते । स्वध्वरे-
त्याहवनीयाग्नेः संबोधनं । अग्निमिति हविष उद्देश्यं देवतां-
तरमुच्यते । सुतसोमासोऽभिषुतसोमाः कणासो मेधाविन
ऋत्विजो हव्यवाहं हविषः प्रापकमाहवनीयं त्वामिंधते ।
दोषयंति ॥ व्युष्टिषु । उक्तो विवासे । विवासो वर्जनं ।
व्युच्छ्रते तमसा वर्ज्यत इति व्युष्टिरूषःकालः । कर्मणि क्तिनि
तादौ च नित्येति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । संहितायामुदात्तस्वरित-
योर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । क्षपः । क्षपेति रात्रि-
नाम । उस्यातो धातोर्हित्यत्वात् इति योगविभागादाकार-
लोपः । सुतसोमासः । सुतः सोमोऽयः । निष्ठेति पूर्वनिपातः ।
पा० २. २. ३६. । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । हव्यवाहं ।
हव्यं वहतीति हव्यवाद । वहश्चेति णिप्रत्ययः ॥

नवमीमृचमाह ॥

पतिर्ध्वराणामग्ने दूतो विश्वामसि ।

‘उषर्बुध आ वह सोमपीतये देवां अथ स्वर्दृशः ॥ ८ ॥

पतिः । हि । अध्वराणां । अग्ने । दूतः । विश्वं । असि ।

उषःऽबुधः । आ । वह । सोमऽपीतये । देवान् ॥ अथ ।

स्वःऽदृशः ॥ ८ ॥

हे अग्ने विशां प्रजानां संबंधिनो येऽध्वरा यागास्तेषां
पतिः पालकस्त्वं दूतोऽसि हि । देवानां वार्ताहारो भवसि
खलु । उषर्बुध उषःकाले प्रबुद्धान् स्वर्दृशः सूर्यदर्शिनो
देवानद्यास्मिद्धिने सोमपीतये सोमपानार्थमावह । आभि-
मुख्येन प्रापय ॥ असि । हि चेति निघातप्रतिषेधः । सोम-
पीतये । पा पाने । स्थाणापापचो भावे इति भावे क्तिन् ।
घमास्येतीत्वं । सोमस्य पीतिः । दासौभारादित्वात्पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वं । स्वर्दृशः । सुष्ठुर्ति गच्छतीति स्वरादित्यः ।
अर्तेरन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति विच् । तं पश्यतीति स्वर्दृशः ।
क्विप् चेति क्विप् । ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

दशमोमृचमाह ॥

अग्न पूर्वा अनृषसो विभावसो दीदेथ विश्वदर्शतः ।
असि ग्रामेष्वविता पुरोहितोऽसि यज्ञेषु मानुषः ॥ १० ॥
अग्ने । पूर्वाः । अनु । उषसः । विभावसा इति
विभाऽवसो । दीदेथ । विश्वेऽदशतः ।
असि । ग्रामेषु । अविता । पुरःऽहितः । असि । यज्ञेषु ।
मानुषः ॥ १० ॥

हे विभावसो विशिष्टप्रकाशनरूप धनवन्नग्ने विश्वदर्शतः
सर्वेर्दर्शनोयस्त्वं पूर्वा उषसोऽनु । पतौतानुषःकालाननुलक्ष्य
दीदेथ । दौप्तवानसि । तादृशस्त्वं ग्रामेषु जननिवासस्थानेष्व-
वितासि । रक्षको भवसि । यज्ञेष्वनुष्ठेयकर्मसु पुरोहितव्येदेः
पूर्वस्थां दिश्यवस्थितो मानुषोऽसि । ऋत्विग्यजमानानां मनु-
ष्याणां हिताऽसि ॥ दीदेथ । दीदेतिच्छांदैसो दौप्तिकर्मा ।
आगमानुशासनस्यानित्यत्वादिउभावः । द्विवचनप्रकरणे कृदसि

वेति वक्तव्यमिति वचनाद्वचनाविधानाभावः । विश्वदर्शतः । विश्वै
दर्शनीयः । भृमृदृशीत्यादिना दृशेरतच् । मरुदधादित्वात्पूर्व-
पदांतोदात्तत्वं । पुरोहितः । पूर्वाधरावराणामसि पुरधवस्यैषा-
मित्यसिप्रत्ययांतः पुरसशब्दः । तद्धितस्यासर्वविभक्तिरित्यव्य-
यत्वात् पुरोऽव्ययमिति गतिसंज्ञायां सत्यां गतिसमासे गति-
रनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीय एकोनत्रिंशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

नि त्वा यज्ञस्य साधनमग्ने होतारमृत्वजं ।

मनुष्वहेव धीमहि प्रचेतसं जीरं दूतममर्त्यं ॥ ११ ॥

नि । त्वा । यज्ञस्य । साधनं । अग्ने । होतारं । ऋत्वजं ।

मनुष्वत् । देव । धीमहि । प्रचेतसं । जीरं । दूतं ।

अमर्त्यं ॥ ११ ॥

हे अग्ने देव मनुष्वत् यथा मनुर्यागदेशे निदधाति ।
तद्वह्यं त्वां निधीमहि । अत्र स्थापयामः । कौटुशं । यज्ञस्य
साधनं । यज्ञनिष्पादकं । होतारमृत्वजं । ऋतौ वसंतादिके
यष्टारं । प्रचेतसं । प्रकृष्टज्ञानयुक्तं । जीरं । शत्रूणां वयो-
हानिकरं । दूतं । देवानां दूतस्थानीयं । अमर्त्यं । मरण-
रहितं ॥ मनुष्वत् । औणादिकोसिप्रत्ययांतो मनुसशब्दः । नेन
तुष्यं क्रिया चेद्वतिरिति वतिप्रत्ययः । अयस्मयादित्वेन भत्वाद्-
त्वाच्चभावः । धीमहि । दुधाञ् धारणपोषणयोः । लव्यभ्यास-
लोपश्छांदसः । जीरं । जु इति सौत्रो धातुः । जीरौ च ।
उ० २. २४. । ईति रक्प्रत्ययः । कात्यायनस्वाह रकि ज्यः
संप्रसारणे जीर इति ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

यद्देवानां मित्रमहः पुरोहितोऽन्तरो यासि दूत्यं ।

सिंधोरिव प्रखनितास ऊर्मयोऽग्ने भ्राजन्ते अर्चयः ॥ १२ ॥

यत् । देवानां । मित्रमहः । पुरोहितः । अन्तरः ।

यासि । दूत्यं ।

सिंधोःऽव । प्रखनितासः । ऊर्मयः । अग्नेः । भ्राजन्ते ।

अर्चयः ॥ १२ ॥

हे मित्रमहः । मित्राणां पूजकान्ने यद्यदा पुरोहितस्त्वं
षेदेः पूर्वस्वां दिशि स्थापितोऽन्तरो देवयजनमध्ये वर्तमानः
सन् देवानां दूत्यं दूतकर्म यासि । प्राप्नोषि । तदानीमग्ने स्त-
वार्चयो दीप्तयो भ्राजन्ते । दीप्यन्ते । तत्र दृष्टान्तः । सिंधोरिव ।
यथा समुद्रस्य प्रखनितासः प्रकृष्टध्वनियुक्ता ऊर्मयस्तरंगा
भ्राजन्ते तद्वत् ॥ मित्रमहः । मह पूजायां । मित्रे ऋत्वि-
ग्भर्मह्यते पूज्यत इति मित्रमहाः । औणादिकोऽसुन् । यासि ।
यह्यतयोगादनिघातः । दूत्यं । दूतस्य कर्म दूत्यं । दूतस्य
भागकर्मणो इति यत्प्रत्ययः । सर्वे विधयश्चंदसि विकल्प्यन्ते
इति वचनाद्यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वाभावे तिस्त्वरितमिति
स्वरितत्वं । प्रखनितासः । स्यमु स्वन ध्वन शब्दे । भावे निष्ठा ।
प्रकृष्टं स्वनितं शेषां ते प्रखनिताः । असुगागमः । बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । ऊर्मयः । अर्तेरुच्चेति मिप्रत्ययः ।

त्रयोदशीमृचमाह ॥

शुधि शुक्लार्णं वज्रिभिर्देवैरग्ने सयावभिः ।

आ सीदंतु बर्हिषि मित्रो अर्यमा प्रातर्यावौषो

अध्वरं ॥ १३ ॥

शुधि । शुत्क्वर्ण । वक्त्रिभिः । देवैः । अग्ने ।

सयावभिः ।

आ । सीदंतु । बर्हिषि । मित्रः । अर्यमा । प्रातःस्यावानः ।

अध्वरं ॥ १३ ॥

हे शुत्क्वर्ण अवनसमर्थाभ्यां कर्णाभ्यां युक्ताग्ने शुधि ।
अस्मदीयं वचनं शृणु । यो मित्रो देवो यश्चार्यमा ये चान्ये
प्रातर्यावाणः प्रातःकाले देवयजनं गच्छंतो देवास्तैः सर्वैः
सयावभिराहवनोयाग्निना त्वयः समानगतिभिरन्यैर्वक्त्रिभिर्देवैः
सहाध्वरं क्रतुमुद्दिश्य बर्हिषि दर्भं आसीदंतु । उपविशंतु ॥
शुधि । शु अवणे । शुश्रुण्वित्यादिना हेर्धिरादेशः । बहुलं
ब्रूदसोति विकरणस्य लुक् । शुत्क्वर्ण । शृणोतीति शुत् ।
क्विपि तुगागमः । श्रुतौ कर्णौ यस्यसौ शुत्क्वर्णः । वक्त्रिभिः ।
वह प्रापणे । वह्निश्रयंशुग्लाहात्वरिभ्य निदिति निप्रत्ययः ।
नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । सयावभिः । समानं यांतीति सयावानः ।
या प्रापणे । आती मनिन्निति न्वनिप् । कदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वं । प्रातर्यावाणः । पूर्ववत् । प्रातिपदिकांतमुर्विभक्तिषु
च । पा० ८. ४. ११. । इति णत्वं ॥

चतुर्दशौष्ठमाह ॥

शृण्वंतु स्तोमं मरुतः सुदानवाऽग्निजिह्वा ऋतावृधः ।

पिबतु सोमं वरुणा घृतव्रतोऽश्विभ्यामुषसा सजूः ॥ १४ ॥

० शृण्वंतु । स्तोमं । मरुतः । सुदानवः । अग्निजिह्वाः ।

ऋतावृधः ।

पिबतु । सोमं । वरुणः । घृतव्रतः । अश्विभ्यां ।

उषसा । सजुः ॥ १४ ॥

मरुतो देवाः स्तोममस्मदीयं स्तोत्रं सृण्वन्तु । कीदृशाः ।
सुदानवः । सुष्टु फलस्य दातारः । अग्निजिह्वाः । अग्निर्जिह्वा-
स्थानीयो मुख्यो येषु मरुत्सु तादृशाः । ऋतावृधः । सत्यस्य
यज्ञस्य वा वर्धकाः । तथा धृतव्रबो गृहीतकर्मा वरुणो
देवोऽश्विभ्यां देवाभ्यामुषसा देवतया सजुः सह सोमं पिबतु ॥
सुदानवः । डुदाञ् दाने । दाभाभ्यां नुरिति भावे नृप्रत्ययः ।
दानुशब्द आद्युदात्तः । शोभनं दानु येषां । आद्युदात्तं
ह्यच्छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अग्निजिह्वाः । अग्नेर्जिह्वा-
यामवास्थिता हविर्भाज इत्यर्थः । तत्स्थ्यात् ताच्छब्दं । अग्नि-
जिह्वास्थानीयो केषां ते । छांदसमंतोदात्तत्वं । ऋतावृधः ।
ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयितारः । वृधेरंतर्भावितण्यर्थात्
क्विप् चेति क्विप् । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य
दीर्घत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीयं त्रिंशो वर्गः ॥

त्वमग्ने वसूनि निति दशर्चं द्वितीयं सूक्तं । अत्रानुक्रमणिका ।
त्वमग्ने दशानुष्टुभ मर्द्धर्चोऽंत्यो देव इति । प्रस्कण्व ऋषिः ।
आनुष्टुभं छंदः । अग्निर्देवता । पूर्वत्राग्नेयं त्वित्युक्तत्वात् ।
अयं सोम इत्यर्द्धर्चो देवदेवत्यः । प्रातरनुवाक आग्नेये क्रता-
वाश्विनशस्त्रे चैतत्सूक्तं । अथैतस्या रात्रेरिति खंडे सूत्रितं ।
त्वमग्ने वसून्त्वं हि चैतवत् । आ० ४. १३. इति ॥ तथा
गर्गत्रिरात्रस्यांत्येऽहन्यतत्सूक्तमाज्यशस्त्रं । आंगिरसं स्वर्गकाम
इति खंडे सूत्रितं । वारवतीयमुत्तमे त्वमग्ने वशैरिति आज्यं ।
आ० १०. २. इति ॥

तत्र प्रथमासृचमाह ॥

त्वमग्ने वसूरिह रुद्रा आदित्या उत ।

यजा स्वध्वरं जनं मनुजातं धृतप्रुषं ॥ १ ॥

त्वं । अग्ने । वसून् । इह । रुद्रान् । आदित्यान् । उत ।

यज । सुऽअध्वरं । जनं । मनुऽजातं । धृतऽप्रुषं ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वमिह कर्मणि वस्वादौन्यज । उत अपि क
जनमन्यमपि देवतारूपं प्राणिनं यज । कौटुशं । स्वध्वरं ।
शोभनयागयुक्तं । मनुजातं । मनुना प्रजापतिनोत्पादितं ।
धृतप्रुषं । उदकस्य सेक्तारं ॥ यज । इत्यचोऽतस्त्रिंशद इति
संहितायां दीर्घत्वं । स्वध्वरं । शोभनोऽध्वरो यस्यासौ स्वध्वरः ।
नज्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । मनुजातं । जनैरंतर्भावि-
तण्यर्थात्कर्मणि क्तः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
धृतप्रुषं । प्रुष ऋष स्त्रेहंनसेचनपूरणेषु । धृतेनोदकेन प्रुणालि
धूरयतीति धृतप्रुट् । किप् षिति किप् ॥

द्वितीयासृचमाह ॥

श्रुष्टीवानो हि दाशुषे देवा अग्ने विचेतसः ।

तानोहिदश्व गिर्वणस्त्रयस्त्रिंशतमा वह ॥ २ ॥

श्रुष्टोऽवानः । हि । दाशुषे । देवाः । अग्ने ।

विऽचेतसः ।

तान् । रोहिदश्वऽअश्व । गिर्वणः । त्रयऽस्त्रिंशतं ।

आ । वह ॥ २ ॥

हे अग्ने विचेतसो विशिष्टप्रज्ञाना देवा दाशुषे हविर्दश-
वतु यजमानार्यं श्रुष्टीवानो हि । श्रुष्टिः फलस्य दानं तद्वाजः
खलु । हे रोहिदश्व रोहिद्वामकैरश्वैरुपेत गिर्वणो गीर्भिः

स्तुतिभिर्वननोयाग्ने । गिर्वणा देवो भवति गोभिरेनं वन-
यतीति यास्कः । त्रयस्त्रिंशत् । अथवा संख्यया संख्याता-
न्तान्देवानावह । इहानय ॥ शुष्टीवानः । शुष्टिः प्रेरणार्थं ।
भावे क्तिच् । शुष्टिं वनन्ति संभजन्त इति शुष्टीवानः ।
अन्यभगोऽपि दृश्यन्त इति विच् । क्वांदस दीर्घत्वं । विचेतसः ।
विशिष्टं चेतो येषां ते । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
गिवणः । गोभिर्वननीयो गिर्वणाः । वनतेरसुन् । पूर्वपदस्य
क्लृप्त्वं क्वांदसं । त्रयश्च , त्रिंशच्च त्रयस्त्रिंशत् । क्लृप्त्यः ।
यां० ६. ३. ४८. । इति त्रिशब्दस्य त्रयस् आदेशः । संख्येति ।
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

ततोयामृचमाह ॥

प्रियमेधवदत्रिवज्जातवेदो विरूपवत् ।

अंगिरस्महिब्रत प्रस्कण्वस्य शुधी हवं ॥ ३ ॥

प्रियमेधवत् । अत्रिवत् । जातवेदः । विरूपवत् ।

अंगिरस्वत् । महिब्रत । प्रस्कण्वस्य । शुधि । हवं ॥ ३ ॥

हे माहिब्रत प्रभूतकर्मन् जातवेदोऽग्ने प्रस्कण्वस्य कण्व-
पुत्रस्य महर्षेर्हवमाह्वानं शुधि । शृणु । तत्र चत्वारो दृष्टांताः ।
प्रियमेधात्रिविरूपांगिरोनामका एतेषामाह्वानं यथा शृणोषि
तद्वत् । तत्र निरुक्तं । ' प्रियमेधः प्रिया अस्य मेधा ययैतेषा-
मृषोणामेवं प्रस्कण्वस्य शृणु ह्वानं । प्रस्कण्वः कण्वस्य पुत्रः
कण्वप्रभवो यथा प्राग्रमिति । विरूपो नानारूपो महिब्रतो
महाब्रत इति च । नि० ३. १७. ॥ प्रियमेधवत् । प्रियमेधस्येव ।
तत्र तस्येवेति षष्ठार्थे वतिः । एवमत्रिवदित्यादावपि ।
प्रस्कणादग्नौ गताः

चतुर्थीमृचमाह ॥

महिकेरव ऊतये प्रियमेधा अह्वषत ।

राजंतमध्वराणामग्निं शुक्रेण शोचिषा ॥ ४ ॥

महिकेरवः । ऊतये । प्रियमेधाः । अह्वषत ।

राजंतं । अध्वराणां । अग्निं । शुक्रेण । शोचिषा ॥ ४ ॥

महिकेरवः प्रौढकर्माणः प्रियमेधाः प्रियेण यज्ञेनोपेतः
ऋषय ऊतये रक्षार्थमग्निमह्वषत । आह्वतवतः । कीदृशं ।
अध्वराणां यज्ञानां मध्ये शुक्रेण शोचिषा शुद्धेन प्रकाशेन
राजंतं दीप्यमानं ॥ महिकेरवः । मह पूजायां । श्रीणादिकं
इन्द्रप्रत्ययः । डुकृञ् करणे । कृवापाजौत्युण् । महयो महान्तः
कारवो येषां ते तथोक्ताः । आकारस्यैकारादेशश्छांदसः ।
बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । प्रियमेधाः । प्रियो मेधो येषां
ते अह्वषत । ह्वेज् स्पर्धायां शब्दे च । लुङि सिचि बहुलं
छंदसीति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । हल इति दीर्घत्वं ।
आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

ष्टताहवन संत्येमा उषु शुधौ गिरः ।

याभिः कण्वस्य सूनवो हवंतऽवसे त्वा ॥ ५ ॥

ष्टतऽआहवन । संत्य । इमाः । ऊ इति । सु ।

शुधि । गिरः ।

येभिः । कण्वस्य । सूनवः । हवंते । अवसे । त्वा ॥ ५ ॥

हे ष्टताहवन ष्टतेनाह्वयमान संत्य फलप्रदान्ते । इमा
उ गिरोऽस्त्राभिः प्रबुध्यमाना अपि स्तोत्ररूपा वाचः सु शुधि ।
सुष्टु । कण्वस्य महर्षेः सूनवः पुत्रा याभिर्गीर्भिरवसे

स्वरक्षार्थं त्वां हवन्ते । त्वामाह्वयन्ति ॥ मृताह्वन । घृतेनाह्वय-
तेऽस्मिन्निति घृताह्वनः । अधिकरणे ल्युट् । आमन्त्रिताद्यु-
दात्तत्वं । श्रुधि । श्रुशृणुपृक्तवभ्यश्चंदसोति हेर्धिरादेशः । बहुलं
छंदसोति विकरणस्य लुक् ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीय एकात्रिंशो वर्गः ॥

अश्वमेधे पौष्णग्रामिष्टौ स्विष्टकृतोऽनुवाक्या त्वं चित्रश्रव-
स्तमेत्येषा । सर्वान्कामानवाप्सन्निति खंडे सूत्रितं । त्वां
चित्रश्रवस्तमं यद्वाहिष्ठं तदग्नये । आ० १०. ६. । इति ॥
तामैतां सूक्ते षष्ठीसूचमाह ॥

त्वां चित्रश्रवस्तमं हवन्ते विष्णु जंतवः ।

शोचिष्केशं पुरुप्रियाग्ने हव्याय वोल्हवे ॥ ६ ॥

त्वां । चित्रश्रवःऽतम । हवन्ते । विष्णु । जंतवः ।

शोचिःऽकेशं । पुरुऽप्रियः । अग्ने । हव्याय । वोल्हवे ॥ ६ ॥

हे चित्रश्रवस्तम । अतिशयेन विविधहवीरूपान्नयुक्त पुरु-
प्रिय बहूनां यजमानानां प्रीतिकराग्ने त्वां हव्याय वोल्हवे
हविर्वाटुं विष्णु जंतवः प्रजासूत्यन्ना यजमाना हवन्ते ।
आह्वयन्ति । कोट्यं । शोचिष्केशं । दौमिरूपकेशोपेतं । तथा
च वाजसनेयिन आमनन्ति । शोचन्त इव ह्येतस्य समिद्धस्य
रश्मयः केशा इति ॥ चित्रश्रवस्तम । श्रव इत्यन्नाम । चित्रं
श्रवो यस्यासौ चित्रश्रवाः । अतिशयेन चित्रश्रवाश्चित्रश्रव-
स्तमः । आमन्त्रितानुदात्तत्वं । शोचिष्केशं । शुच दौमौ ।
आर्चैर्वाचहुष्टांपक्षादिर्हृदिभ्य इतिरित्योसिः । प्रत्ययस्वरः ।
बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकर्तस्वरत्वं । हव्याय । दध्नन्क्रियया प्राप्य-
त्वात् क्रियाग्रहणं कर्तव्यामिति संपदानत्वाच्चतुर्थी । वोल्हवे ।

बह प्रापणे । तुमर्थे सेसेनांत तवेन्प्रत्ययः ढत्वधत्वष्टत्वढ-
लोपेषु कृतेषु सङ्खिबहोरोदवर्णस्य । पा० ६. २. ११२. ।
इत्यकारस्योकारः । निच्चादनुदात्तत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

नि त्वा होतारमृत्विजं दधिरे वसुवित्तमं ।

श्रुत्कर्णं सप्रथस्तमं विप्रा अग्ने दिविष्टिषु ॥ ७ ॥

नि । त्वा । होतारं । ऋत्विजं । दधिरे । वसुवित्ऽतमं ।

श्रुत्ऽकर्णं । सप्रथऽतमं । विप्राः । अग्ने । दिविष्टिषु ॥ ७ ॥

हे अग्ने विप्रा मेधाधिनो दिविष्टिषु यागेषु त्वां निदधिरे ।
स्थापितवन्तः । कीदृशं होतारं । आहूतारं । ऋत्विजं ।
ऋतुषु यजनशीलं । वसुवित्तमं । अतिशयेन धनस्य लभयि-
सारं । श्रुत्कर्णं । श्रवणयोग्यकर्णोपेतं । सप्रथमस्तमं । अतिशयेन
प्रख्यातं ॥ दधिरे । इरेचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वं । पादादित्वाच्च-
घाताभावः । दिविष्टिषु । इष्ट्यै एषणानि । दिवः स्वर्गस्यै-
षणानि येषु यागेषु ते दिविष्टयः । सर्पं विधयस्कन्दसि विकल्-
प्यन्त इति वचनाद्दिव उदित्युत्वं न क्रियते । बहुव्रीहौ पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

आ त्वा विप्रा अचुच्यवुः सुतसोमा अभि प्रथः ।

सहस्रा बिस्रतो हविरग्ने मर्ताय दाशुषे ॥ ८ ॥

आ । त्वा । विप्राः । अचुच्यवुः । सुतऽसोमाः ।

अभि । प्रथः ।

सहस्रं । भाः । बिभ्रतः । हविः । अग्ने । मर्ताय ।

सु. दाशुषे ॥ ८ ॥

हे अग्ने सुतसोमा अभिषुतसोमयुक्ता विप्रा मेधाविन
ऋत्विजः प्रयाऽभि हविलेक्षणमन्नमभिलक्ष्य त्वा आचुच्युः ।
त्वामागमयन्ति । कोदृशं त्वां । ब्रह्मत् । महान्तं । भाः । भास-
मानं । कोदृशा विप्राः । दाशुषे वर्ताय हविःप्रदस्य यज-
मानस्य संबंधि हविर्विभ्रतो धारयन्तः ॥, आचुच्युः । चुङ्
गतौ । अस्मादंतर्भावितस्यार्थात् लङि व्यत्ययेन परस्मैपदं ।
बहुलं कंदमोति शपः श्लः । सिजभ्यस्तुविदिष्यथेति क्तेर्जु-
सादेशः । जुसि चेति गुणः न ब्रह्मत् । भाः । उभयत्र सुपां
सुलुगिति विभक्तौर्लुक् । विभ्रतः । दुभ्रज् धारुणपोषणयोः ।
अतरि नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमागमप्रतिषेधः । अभ्यस्ताना-
मादिरित्याद्युदात्तत्वं । मर्ताय दाशुषे । उभयत्र षष्ठ्यर्थे
चतुर्थी षत्तयेति चतुर्थी ॥

नवमोऽमृतसाह ॥

प्रातर्यावणः सहस्रकृत सोमपेयाय संत्य ।

इहाद्य देव्यं जनं बर्हिः सादया वसो ॥ ८ ॥

प्रातःऽयावः । सहःऽकृत । सोमऽपेयाय । संत्य ।

इह । अद्य । देव्यं । जनं । बर्हिः । आ । सादय ।

वसो इति ॥ ८ ॥

हे सहस्रकृत बलेन मथित संत्य फलदातृषो निवास-
हेतुभूताग्ने । इह देव्यजनदेशेऽद्यास्मिन्दिने सोमपेयाय
सोमपानाय प्रातर्यावणः प्रातरागच्छतो देवान् देव्यं जनमन्य-
सपि देवताजनं बर्हिः सादय । यज्ञं प्रापय ॥ प्रातर्यावणः ।
अस्त्रलोपोऽन इत्यकारलोपः । सहस्रकृतः । सहतेऽभिभवत्य-

नेनेति सहो बलं । तेन क्रियत इति सहस्रतः । ओजःसहोश्म-
स्तमसस्तृतीयायाः । पा० ६. ३. ३. । इत्यलुगभावश्छांदसः ॥

दशमौमृचमाह ॥

अवाचं दैव्यं जनं अग्ने यच्च सहतिभिः ।

अयं सोमः सुदानवस्तं पाततिरोअङ्ग्यं ॥ १० ॥

अवाचं । दैव्यं । जनं । अग्ने । यच्च । सहतिभिः ।

अयं । सोमः । सुदानवः । तं । पाततिरोअङ्ग्यं ॥ १० ॥

हे अग्ने । अवाचमभिमुखं दैव्यं जनं देवतारूपं प्राणिनं
सहतिभिः समानाह्वनैर्देवांतरैः सह यच्च । यज । हे सुदानवः
सुष्ठु, फलदातारो देवाः । अयं सोमो युष्मदथं सोमः पुरतो
वर्तते । तं सोमं पात । पिबत । कोट्यं । तिरोअङ्ग्यं ।
एतन्नामकं । पूर्वस्मिन्नह्न्यभिषुतो यः सोम उत्तरेऽहनि ह्यते
तस्येतन्नामधेयं ॥ दैव्यं । देव्यजजाविति प्राग्दोष्यतीया यञ् ।
यच्च । लोटि बहुलं छंदसोति ऋषो लुक् । प्रत्ययस्वराभाव-
श्छांदसः । अग्न इत्यस्य पादादौ वर्तमानस्यामंत्रितं पूर्व-
मविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वात् तिङ्ङितिङ् इति निघाता-
भावः । सहतिभिः । समानाह्वतिराह्वानं येषां ते सहतयः ।
समानस्य छंदसोति सभावः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
पात । पा पाने । बहुलं छंदसोति शप्ते लुक् । तिरोअङ्ग्यं ।
अहनि भवमङ्ग्यं । भवे छंदसोति यत् । नस्तद्धित इति
टिलोपो न भवति अङ्ग्यस्त्रीरेव । पा० ६. ४. १४५. । इति
नियमात् । मंसंज्ञायामङ्गोपोऽन इत्यकारलोपः । ये चाभाव-
कर्मणोः । पा० ६. १. १६८. । इति प्रकृतिभावस्तु सर्वविधीनां

छंदसि विकल्पितत्वान्न क्रियते । तिरोहितोऽङ्गस्तिरोअङ्गः ।
प्रकृत्यांतःपादमिति प्रकृतिभावः । अथयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये द्वात्रिंशो वर्गः ॥

एषो उषा इति पंचदशचं तृतीयं/सूक्तं प्रस्कण्वस्यार्धं ।
इदमुत्तरं चाश्विनं गायत्रीछंदस्कं । अत्रानुक्रमणिकम् । एषो
पंचोनाश्विनं तु गायत्रमिति ॥ प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ
गायत्रीछंदस्याश्विनशस्ते चैदं सूक्तं । अथाश्विन एषो उषाः ।
आ० ४. १५. । इति सूत्रितं ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

एषो उषा अपूर्व्या व्युच्छति प्रिया दिवः । स्तुषे

वामश्विना ब्रह्मत् ॥ १ ॥

एषो इति । उषाः । अपूर्व्या । वि । उच्छति । प्रिया ।

दिवः । स्तुषे । वां । अश्विना । ब्रह्मत् ॥ १ ॥

एषो एषैवास्माभिः परिदृश्यमाना प्रिया सर्वेषां प्रीतिहेतु-
रपूर्व्या पूर्वेषु मध्यरात्रादिकालेषु विद्यमाना न भवति किंत्वि-
दानीमुषा उषोदेवता दिवो द्युलोकस्य सकाशादागत्य
व्युच्छति । तमो वर्जयति । हे अश्विनी वां युवां ब्रह्म-
भूतं यथा भवति तथा स्तुषे । स्तोमि ॥ स्तुषे । द्युज् स्तुतौ ।
तिडां तिडो भवंतीत्युत्तमैकवचनस्य मध्यमैकवचनादेशः ।
यद्वा लेद्युत्तमैकवचने सिध्वहुलं लेटीति सिप् ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

या दस्त्रा सिंधुमातरा मनोतरा रयीणां । धिया

देवा वसुविदा ॥ २ ॥

या । दत्ता । सिंधुमातरा । मनोतरा । रयीणां । धिया ।
देवा । वसुविदा ॥ २ ॥

या देवा यावुभावश्विनौ वक्ष्यमाणगुणयुक्तौ तौ स्तुष इति
पूर्वत्रान्वयः । कौटुशौ । दत्ता । दत्ता दर्शनीयौ । सिंधुमातरा ।
समुद्रमातृकौ । यद्यपि सूर्यचंद्रमसावेव समुद्रजौ तथाप्याश्विनोः
केषांचिन्मते तद्रूपत्वात्तथात्वं । रयीणां धनानां मनोतरा ।
मनसा तारयितारौ । धिया कर्मणा वसुविदा निवासस्थानस्य
लभयितारौ ॥ मनोतरा । मनसा तरत इति मनोतरौ ।
तरतेरंतर्भावित्त्वर्थ्यात् ऋदोरवित्यप् । पूर्वपदांतस्य सकारस्य
रुत्वे सति ऋदसमुत्वं । रयीणां । नामन्यतरस्यामिति नाम
उदात्तत्वं । धिया । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । वसु-
विदा । वसूनि निवासस्थानानि विंदत इति वसुविदौ । क्षिप्
चेति क्षिप् ॥

तृतीयांश्च द्वाह ॥

वच्यंते वां ककुहासो जूर्णायामधि विष्टपि । यद्वां रथो
विभिष्यतात् ॥ ३ ॥

वच्यंते । वां । ककुहासः । जूर्णयां । अधि । विष्टपि ।

यत् । वां । रथः । विष्टभिः । पतात् ॥ ३ ॥

हे आश्विनौ वां युवयोः संबन्धौ रथो जूर्णयां नानाशास्त्रैः
स्तुतायामधि विष्टपि स्वर्गलोके यद्यदा विभिरश्त्रैः पतात् ।
पतति गच्छति । तदानीं वां युवयोः ककुहासः स्तुतयो
वच्यंते । अस्माभिरुच्यंते ॥ वच्यंते । ब्रवीतेत्येकं ब्रुवो वचिरिति
वच्चादेशः । वचिस्त्वपीत्यादिना संप्रसारणं । संप्रसारणाच्चेत्यत्र
वा छंदसीत्यनुवृत्तेः पूर्वत्वस्य पाश्चिकत्वाद्यनादेशः । प्रत्यय-

स्वरः । ककुहासः । ककुभं शृंगे विदुः प्रधाने, चेत्यभिधानात्
 प्राधान्याभिधायिना ककुभशब्देन, तत्प्रतिपादिका स्तुतयो
 लुच्यन्ते । 'हत्वं क्वांसं । आज्ञसेरसुगित्यसुक् । जूर्णायां । जृष्
 वयोहानौ । अत्र स्तुत्यर्थो धातूनामनेकार्थत्वात् । निष्ठायां
 श्रुगः कितीतोऽप्रतिषेधः । बहुलं च दसीत्युत्वं । हलि चेति
 दोषः । रदाभ्यामिति निष्ठानत्वं । प्रत्ययस्वरः । विभिः ।
 वो गत्यादौ । वियन्ति गच्छन्तीति वयोऽश्वाः । औणादिको
 डिग्ल्ययः । पतात् । पट गतौ । लेट्याडागमः । इत्यश्च लोप
 इतीकारलोपः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

हविषा जारो अपां पिपतिं पपुरिर्नरा । पिता कुटस्य

चर्षणिः ॥ ४ ॥

हविषा । जारः । अपां । पिपतिं । पपुरिः । नरा । पिता ।

कुटस्य । चर्षणिः ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ देवौ ।* अपां जारः स्वकीयतापेनोदकानां
 जरयिता सूर्यो हविषास्मदत्तेन पिपतिं । देवान्पूरयति । उदिते
 सूर्ये हविःप्रदानात्सूर्यस्य पूरकत्वं द्रष्टव्यं । अतः सूर्योदयकाले
 युवाभ्यामागतव्यमित्यर्थः । कीदृशो जारः । पपुरिः । उक्त-
 क्रमेण पूरणस्वभावः । पिता । पालकः । कुटस्य चर्षणिः ।
 कर्मणो द्रष्टा । अत्र निरुक्तं । हविषापां जरयिता पिपतिं
 पपुरिरिति शृणातिनिगमौ वा प्रीणातिनिगमौ वा । *पिता
 कृतस्य कर्मणश्चायितादित्यः । नि० ५. २४. । इति ॥ जारः ।
 जरयतीति जार आदित्यः । दारजारौ कर्तारि णिलुक् चेति
 घञन्तो निपातितः । कर्षामत इत्यतोदात्तत्वं । अपां ।

ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । पिपति । पृ पालनपूरणयोः ।
 तिपि जुहोत्यादित्वाच्छपः, झुः । अतिपिपत्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं ।
 अनुदात्ते चेत्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वं । पिपुरिः । आट्टगमहन-
 इति किन्प्रत्ययः । लिङ्ङातात्किञ्चे सिद्धेऽपि पुनः कित्करण-
 सामर्थ्यादृच्छत्यृतां । पोः ७, ४, ११ । इति गुणाभावः ।
 उदोश्चपूर्वस्येत्युत्वं । निच्वादाद्युदात्तत्वं ॥

पंचमौष्ठचमाह ॥

आदारो वां मतीनां नासत्या मतवचसा । पातं सोमस्य
 घृणुया ॥ ५ ॥

आऽदारः । वां । मतीनां । नासत्या । मतऽवचसा ।

पातं । सोमस्य । घृणुया ॥ ५ ॥

हे मतवचसाभिमतस्तोत्रौ नासत्याश्चिनौ वां युपयो-
 मतीनां बुद्धीनामादारः प्रेरको यः सोमोऽस्ति सोमस्य तं
 सोमं पातं । युवां पिबतं । क्रीडशं सोमं । घृणुया । धर्षण-
 शीलं । मदकरत्वेन तीव्रभित्तर्यः ॥ 'आदारः । टड् आदरे ।
 आदारयतीत्यादारः । दारजारौ कर्तरि णिलुक् चेति घञ्-
 प्रत्ययः । याथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । मतीनां । नामन्य-
 तरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । मतवचसा । मतमभिमतं
 स्तोत्ररूपं वचो ययोस्तौ । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः ।
 पातं । पा पाने । बहुलं छंदसीति शपो, लुकि सति पाप्ने-
 त्यादिना पिबादेशो न भवति । सोमस्य, क्रियाग्रहणं कर्तव्य-
 मिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्ये षष्ठी । घृणुया । सुपां
 सुलुगिति विभक्त्यर्थादेयः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये त्रयस्त्रिंशो वर्गः ॥

षष्ठोऽमृतमाह ॥

या नः पोपरदखिना ज्योतिषती तमस्तिरः ।

तामस्मे रासाथामिषं ॥ ६ ॥

या । नः । पोपरत् । अखिना । ज्योतिषती । तमः ।

तिरः । तां । अस्मे इति । रासाथां । इषं ॥ ६ ॥

हे अखिना ज्योतिषती रसवीर्यादिरूपज्योतिर्युक्ता येडन्नं
नोऽस्मान्पोपरत् । पारयेत् । वृत्तिं प्रापयेत् । किं कृत्वा ।
तमो द्युरिद्रारूपमंधकारं तिरः । अंतर्हितं विनष्टं कृत्वा ।
तामिषं तादृशमन्नमस्मे अस्मभ्यं रासाथां । युवां दत्तं ॥
पोपरत् । पू पालनपूरणयोः । ख्यंताल्लुडि चडि णिलोपः ।
उपधाङ्गस्वत्वदिर्भावंहलादिशेषसन्वद्भावेत्वदीर्घाः । बहुलं कंद-
स्यमाख्यागोऽपीत्युलभावः । चड्यन्यतरस्यां । पा० ६. १. २१८. ।
इत्युपोत्तमस्य धात्वकारस्योदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेनाभ्यासस्यो-
दात्तत्वं । यदृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । अस्मे । सुपां
सुलुगिति चतुर्थीबहुवचनस्य शेषे आदेशः । रासाथां । रा दाने ।
कांदसे प्रार्थनायां लुडि व्यत्ययेनात्मनेपदं । चूः सिच् ।
एकाच इतीटप्रतिषेधः । पूर्ववदुलभावः । तिड्ढतिड् इति
निघातः ॥

सप्तमोऽमृतमाह ॥

आ नो नावा मतीनां यातं पाराय गंतवे ।

युं जायामखिना रथं ॥ ७ ॥

आ । नः । नावा । मतीनां । यातं । पाराय । गंतवे ।

युं जायां । अखिना । रथं ॥ ७ ॥

हे अश्विनां भक्तानां स्तुतानां पाराय गंतवे पारं गंतुं
 नावा नौरूपेण गमनसाधनेन नोऽस्मान्प्रत्यायातं । समुद्र-
 मध्यादागच्छतं । भूमावागंतुं रथं भवदीयं युंजाथां । साश्वं
 कुरुतं ॥ नावा । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । गंतवे ।
 तुमर्थे सेसेनिति तवेऽन्त्ययः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । युंजाथां ।
 युजिर् योगी । लोच्यायामि रुधादित्वाच्च्म् । असोरङ्गोप
 इत्यकारलोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

अष्टमोऽध्यायः ॥

अरित्रं वां दिवस्यु तीर्थे सिंधूनां रथः । धिया

युयुज इंदवः ॥ ८ ॥

अरित्रं । वां । दिवः । पृथु । तीर्थे । सिंधूनां । रथः ।

धिया । युयुजे । इंदवः ॥ ८ ॥

हे अश्विनी वां युवयोर्दिवस्यु खलोकादपि विस्तीर्ण-
 अरित्रं गमनसाधनं नौरूपं सिंधूनां समुद्राणां तीर्थेऽवतरण-
 प्रदेशे विद्यत इति शेषः । रथश्च भूमौ गंतुं विद्यते । इंदवः
 सोमा धिया भवद्विषयेण कर्मणा युयुजे । युक्ता बभूवुः ॥
 अरित्रं । ऋ गतौ । अर्तिलूघूमूखनसहचर इत्रः । पा० ३. २.
 १८४. इति करण इत्रप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । दिवः । ऊडिद-
 मिति विभक्तेरुदात्तत्वं । तीर्थे । तृ प्लवनतरणयोः । पातृतुदि-
 पचिरिचिसिचिभ्यस्थगिति थक् । ऋत इडातोरिति त्वं । हलि
 चेति दीघः । युयुजे । लिटोरयो रे इलीरेचो रे आदेशः ॥

नवमोऽध्यायः ॥

द्विर्वस्वतामि इंदवो बभूवुः सिंधूनां पदे । स्वं वव्रिं

कुह धिक्वथ ॥ ९ ॥

दिवः । कण्वासः । इंदवः । वसु । सिंधूनां । पदे । स्वं ।

वत्रिं । कुह । धित्थयः ॥ ६ ॥

हे कण्वासः कण्वपुत्राः । यदा मेधाविन ऋत्विजः । अश्वि-
नावित्यं पृच्छतेति शेषः । कथमिति तदव्यते । दिवो द्युलोक-
सकाशादिंदवः सूर्यरश्मयः प्रादुर्भूतः । सिंधूनामपां वृष्टि-
रूपाणां स्थंदनस्वभावानां पदे स्थानेऽंतरिक्षे वसु-अस्मदादि-
निवापहेतुभूतमुषःकालीनं ज्योतिराविर्भूतमिति शेषः ॥
अस्मिन्नवमरे युवां स्वं वत्रिं-स्वकीयं रूपं कुह धित्थयः । कुत्र
स्थापयितुमिच्छथः । अत्रागत्य पदर्शनोयमिति तात्पर्यार्थः ॥
कुह । वा ह च कंदसोति किंशब्दात्समस्यर्थे हप्रत्ययः । कु-
तिहोरिति किमः कु । धित्थयः । उधाज् धारणपोषणयोः ।
सनि भौमाघुरभलभशकपतपदामच इम् । पा० ७. ४. ५४. ।
इत्यकारस्य इसादेशः । अत्र लोपोऽभ्यासस्य । पा० ७. ४.
५८. । इत्यभ्यासलोपः । सः स्वादिधातुके । पा० ७. ४. ४८. ।
इति सकारस्य तकारः ॥ ० ॥

दशमोऽष्टकमाह ॥

अभूद् भा उ अंशवे हिरण्यं प्रति सूर्यः । व्यत्यजि-

ह्वयासितः ॥ १० ॥

अभूत् । ऊं इति । भाः । ऊं इति । अंशवे । हिरण्यं ।

प्रति । सूर्यः । वि । व्यत्यत् । जिह्वया । असितः ॥ १० ॥

भा उ सूर्यस्य होमिस्त्वंगव उषःकालीनरश्मिस्त्रिर्य-
भभूद् । प्रादुर्भूतैव । सूर्यस्य हिरण्यं प्रति स्वकीयोदयेन
हिरण्यसदृशोऽभूत् । अग्निश्चासितः स्वकीयक्षैतेः सूर्यप्रवेशेन
स्वयं कृष्णो भूत्वा जिह्वया स्वकीयेया ज्वालया व्यत्यत् ।

प्रकाशितवान् । तस्मादयमश्विनोर्युवयोरागमनकाल इत्यर्थः ॥
 अभूत् । भूसुवोस्तिडोति गुणप्रतिषेधः । हिरण्यं प्रति । प्रतिः
 प्रतिनिधिप्रतिदानयोरिति प्रतेः कर्मप्रवचनीयत्वं । कर्मप्रव-
 चनीययुक्ते द्वितीया । पा० २. ३. ८. । इति द्वितीया ।
 अख्यत् । चक्षिड् व्यक्तेयां वाचि । लुङि चक्षिडः ख्याजिति
 ख्याजादेशः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये चतुस्त्रिंशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

अभूदु पारमेतवे पंथा ऋतस्य साधुया । अदर्शिं
 वि सुतिर्दिवः ॥ ११ ॥

अभूत् । ऊं इति । पारं । एतवे । पंथाः । ऋतस्य ।

साधुया । अदर्शिं । वि । सुतिः । दिवः ॥ ११ ॥

ऋतस्य सूर्यस्य पारमेतवे रात्रेः पारभूतमुदयाद्रिं गंतुं
 पंथा मार्गः साधुया समोचोनोऽभूद् । निष्पन्न एव । दिवो
 द्योतनात्मकस्य सूर्यस्य सुतिः प्रसृता दौसिर्व्यदर्शिं । विशेषेण
 दृष्टा । तस्मादश्विनौ युवाभ्यामंगतव्यं ॥ एतवे । इण् गतौ ।
 तुमर्थे सेसेनिति तवेन्प्रत्ययः । साधुया । सुपां सुलुगिति
 विभक्त्याजादेशः । अदर्शिं । कर्मणि । लुङि चक्षिणादेशः ।
 चिणो लुगिति तशब्दस्य लुक् । सुतिः । सु गतौ । क्तिचक्षौ
 च संज्ञायामिति क्तिच् ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

तत्तदिदृश्विनोरवो जरिता प्रति भूषति । मदे

सामस्य पिप्रतोः ॥ १२ ॥

तत्तुतत् । इत् । अश्विनोः । अवः । जरिता । प्रति ।

भूषति । मदे । सोमस्य । पिप्रतोः ॥ १२ ॥

• जरिता स्तोताश्विनोः संबंधि तत्तदित् पुनः पुनः कृतं
सर्वमप्यवोऽस्माद्विषयं रक्षणं प्रति भूषति । प्रत्येकमलं करोति ।
तदा तदा प्रशंसतीत्यर्थः । कीदृशयोरश्विनोः । मदे हर्षे
निमित्तभूते सति सोमस्य पिप्रतोः । सोमं पूरयतोः ॥ भूषति ।
भूष अलंकारे । भौवादिकः । पिप्रतोः । पू पालनपूरणयोः ।
पृ० इत्येके । अस्माकृतः शब्द । जुहोत्यादित्वाच्छपः श्लुः ।
हिर्भावोरदत्वहलादिशेषाः । अतिपिपत्योश्चित्यस्यास्येत्यं ।
शतुर्द्विच्चाङ्गणाभावे यणादेशः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्यु-
दात्तत्वं ॥

• त्रयोदशीमचमाह ॥

वावसाना विवस्वति सोमस्य पौत्या गिरा । मनुष्वच्छंभू

आ गतं ॥ १३ ॥

ववसाना । विवस्वति । सोमस्य । पौत्या । गिरा ।

मनुष्वत् । शंभू इति शंभू । आ । गतं ॥ १३ ॥

हे शंभू सुखस्य भावयितारावश्विनौ मनुष्वत् मनाविव
विवस्वति परिचरणवति यजमाने वावसाना निवासशोली
युवां सोमस्य पौत्या सोमस्य पाननिमित्तं गिरा स्तुतिनिमित्तं
चागतं । आगच्छतं ॥ वावसाना । वस निवासे । ताच्छील्य-
वयोवचनेति ताच्छीलिकक्षानश् । बहुलं छंदसोति श्रपः
श्लुः । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायामभ्यासस्य दीर्घत्वं ।
सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । चित् इत्यंतोदात्तत्वं । पौत्या ।
पा पाने । स्थागापापचो भाव इति भावे क्तिन् । घमास्येतीत्वं ।

व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं । तृतीयैकवचने यणादेश उदात्तयणो
ह्रस्पूर्वादिति विभक्तोरुदात्तत्वं । मनुष्वत् । मन ज्ञाने । मन्यते
जानातीति मनुः । बहुलवचनादौणादिकः उप्सिप्रत्ययः । तल्ल
तस्येवेति सप्तम्यर्थे वक्षिः । 'प्रत्ययस्वरः । गतं । गमेर्लोपि
बहुलं कंदसीति शपो लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुना-
सिकलोपः ॥

चतुर्दशीसूचमाह ॥

युवोरुषा अनु श्रियं परिज्मनोरुपाचरत् । ऋता वनथो,
अक्तुभिः ॥ १४ ॥

युवोः । उषाः । अनुः श्रियं । परिज्मनोः । उपऽ-

आचरत् । ऋता । वनथः । अक्तुभिः ॥ १४ ॥

हे अश्विनी परिज्मनोः परितो गंत्रोर्युवोर्युवयोरुभयोः
श्रियमनु । आगमनरूपां शोभामनुसृत्योषा उपाचरत् । उषः-
कालदेवतेहागच्छतु । युवयोरागतयोः सतोः पश्चादागतेत्यर्थः ।
युवां चाक्तुभी रात्रिभिर्ऋता यज्ञर्गतानि हवींषि वनथः ।
कामयेथे । संभजेथे ॥ युवोः । युष्मच्छब्दात् षष्ठीद्विवचनस्य
सुपां सुपो भवन्तीति षष्ठीद्विवचनादेशः । अत आदेशविषय-
त्वाद्योऽचीति यत्वाभावः । शेषे लोपः । परिज्मनोः परि-
तोऽजतो शच्छत इति परिज्मानो । खसुर्चादित्यादिनाजतेर्म-
निन्प्रत्ययांतो निपातितः । ऋता । शेकंदसीति शेलोपः ।
वनथः । वन षण् संभक्तौ । तिङ्ङितिङ् इति निघातः ॥

प्रवर्ये पौर्वाह्निके घर्मस्य हविषो द्वितीया याज्योभक्त
पिबतृमित्येषा । अथोत्तरमिति खंडे सूत्रितं । उभा पिबत-
स्त्रिजनेतिचोभाभ्यामनर्चनं ॥ आ० ४, ७, । इति आश्विन-

शस्त्रेऽप्येषा द्वितीया याज्या । सूत्रि च । प्रवामंधांसि
मद्यान्यस्युरुभा पिबतमश्विनेति याज्ये इति ॥

तामेतां पंचदशौमृचमाह ॥

उभा पिबतमश्विनोभा नः शर्म यच्छतं । अविद्रिया-
भिरुतिभिः ॥ १५ ॥

उभा । पिबतं । अश्विना । उभा । नः । शर्म । यच्छतं ।

अविद्रियाभिः । ऊतिभिः ॥ १५ ॥

हे अश्विना । उभा युवामुभौ पिबतं । सोमपानं कुरुतं ।
तत ऊर्ध्वमुभा युवामुभावविद्रियाभिः प्रशस्तभिरुतिभौ रक्षा-
भिर्नोऽस्मभ्यं शर्म सुखं यच्छतं ॥ पिबतं । पा पाने । लोटि
शपि पाप्नेत्यादिना पिबादेशः । अंगहस्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठि-
तस्येति वचनाल्लघूपधगुणाभावः । यद्वा । आद्युदात्तोऽदंतः
पिबादेशः । तिङ्ङितिङ् इति निष्ठातः । यच्छतं । दाण्
दाने । लोटि शपि पाप्नेत्यादिना यच्छादेशः । अविद्रियाभिः ।
इह कुक्कायां गतौ । क्पूषादिस्माद्भाव 'औणादिकः किकः ।
आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । विद्भिर्निदा । तद्दिरोधिन्य-
विद्रिः स्तुतिः । तां यांतौत्यविद्रियाः । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत
इति क्विच् । ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । ऊतिभिः । अवतेः क्तिनिः
स्वरत्वेरेत्यादिनोट् । ऊतियंतौत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं ।

॥ इति प्रथमस्य तृतीये पंचत्रिंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकृतेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमार्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गपर्वतकेश्रीवीर-
बुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचने माध्वीये

वेदार्थप्रकाशे, ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टके द्वितीयोऽध्यायः
समाप्तः ॥

॥ अगणेशाय नमः ॥

यस्य निःखंसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं धंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथ प्रथमाष्टके चतुर्थोऽध्यायः आरभ्यते । अयं वामिति
नवमानुवाकस्य चतुर्थं सूक्तं दशचं । अत्रानुक्रांतं । अयं दशं
प्रागाथं त्विति । ऋषिस्वान्यस्मादृषेरिति परिभाषितत्वात्कण्व-
पुत्रः प्रस्कण्व ऋषिः । तथा पूर्वत्राश्विनं त्वित्युक्तत्वात्तुह्यादि-
परिभाषयेदमपि सूक्तमश्विदेवताकं । अनयैव परिभाषयेदमुत्तरं
च प्रागाथं । अतः प्रथमाद्वितीयाद्या अयुर्जो बृहत्त्यः । द्वितीया-
चतुर्थ्याद्या युजः सतोबृहत्त्यः ॥ प्रातरनुवाक आश्विनं क्रतौ
बार्हते छंदस्येतत्सूक्तं । अथाश्विन इति खंडे सूत्रितं । इमा
उ वामयं वां । आ० ४. १५. । इति । आश्विनशस्त्रेऽप्येतत्सूक्तं
प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात् ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

अयं वां मधुमत्तमः सुतः सोम ऋतावृधा ।

तमश्विना पिबतं तिरोअङ्गं धत्तं रत्नानि दाशुषे ॥ १ ॥

अयं । वां । मधुमत्तमः । सुतः । सोमः ऋतावृधा ।

तं । अश्विना । पिबतं । तिरोऽअङ्गं । धत्तं । रत्नानि ।

दाशुषे ॥ १ ॥

हे ऋतावृधा । ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयिताराव-
श्विनू । अश्विनौ वां युवयोरयं पुरोवर्ती सोमः सुतोऽभिषुतः ।
कौटुशः । मधुमत्तमः । अतिशयेन साधुर्यवान् । तिरोअङ्गं

तिरोभूते पूर्वस्मिन्दिनेऽभिषुतं तं सोमं विषतं । दाशुषे हवि-
 र्दत्तवते यजमानाय रत्नानि रमणीयानि धनानि धत्तं ।
 प्रयच्छं ॥ वां । युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थी द्वितीयाख्ययोर्वाङ्मावौ ।
 पा० ८. १. २०. । इति षष्ठीष्वचनग्न्य वामादेशः । स
 चानुदात्तः । मधुमत्तमः । मन ज्ञाने, मन्यत इति मधु ।
 फलिपाटिनमीत्यादिनोप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं ।
 धकारश्चांतादेशः । अतिशयेन मधुमान् मधुमत्तमः । मतुप्-
 तमपोः पित्वादनुदात्तत्वे पदस्वर एव शिष्यते । ऋतावृधा ।
 वृधेरंतर्भावितव्यर्थ्यात् किप् चेति किप् । अन्येषामपि दृश्यत
 इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । तिरोअङ्गात् अहनि भवोऽङ्गाः ।
 भवे कंदसोति यत् । अङ्गष्ट्वारेवेति नियमात्तद्वित इति
 टिलोपाभावः । सर्वं विधयश्चदसि विकल्प्यंत इति वचनाद्ये
 चाभावकमणोः । पा० ६. ४. १६८. । इति. प्रकृतिभावाभावेऽ-
 ङोपोऽन इत्यकारलोपः । तिरोहितोऽङ्गास्तिरोअङ्गाः । तिरोऽं
 तर्धौ । पा० १. ४. ७१. । इति गतित्वेन निपातत्वादव्ययत्वे
 प्रादिसमासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । दाशुषे । दाश्वान्-
 साह्वानित्यादिना कसुप्रत्ययांतो निपातितः । चतुर्थ्यकवचने
 वसाः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवसिघसौनां चेति
 घत्वं ॥

द्वितीयावृत्तमाह ॥

त्रिवंधुरेण त्रिवृता सुपेशसा रथेना यातमश्विना ।

कण्ठासो वां ब्रह्म कण्वं त्यध्वरे तेषां सु शृणुतं हवं ॥ २॥

त्रिऽवंधुरेण । त्रिऽवृता । सुपेशसा । रथेन । या ।

यातं । अश्विना ।

कण्वासः । वा । ब्रह्म । कण्वन्ति । अध्वरे । तेषां ।

सु । शृणुतः । हव ॥ २ ॥

हे अश्विना त्रिवंधुरेणोन्नतानतरूपत्रिविधबंधनकाष्ठयुक्तेन
त्रिवृताप्रतिहतगतिस्तया लोकत्रये वर्तमानेन सुपेशसा शोभन-
सुवर्णयुक्तेन रथेनागतः । इहागच्छतं । कण्वासः कण्वपुत्रा
मेधाविनं ऋत्विजो वां युवयोरध्वरे योगे ब्रह्म स्तोत्ररूपं मंत्रं
हविलेक्षणमन्नं वा कण्वन्ति । कुर्वेति । तेषां कण्वानां हव-
माह्वानं सु शृणुतं । सुष्ट्रादरेण शृणुतं ॥ त्रिवंधुरेण । बध्नीतीति
बंधराः । बंधिरीणादिक उरन्प्रत्ययः । त्रयो बंधुरा यस्यासौ
त्रिवंधुरः । त्रिचक्रादिषु पाठात् त्रिचक्रादीनां कंदस्युपसंख्या-
नमित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । त्रिवृता । त्रिषु लोकेषु वर्तत इति
त्रिवृत् । क्षिप् चेति क्षिप् । सुपेशसा । पेश इति हिरण्यनाम ।
शोभनं पेशो यस्यासौ सुपेशाः । आद्युदात्तं ह्यच् कंदसीत्यु-
त्तरपदाद्युदात्तत्वं । शृणुतं । श्रुवः श्रु चेति श्रुः । तस्मिन्-
नियोगेन धातोः श्रुभावश्च । हव १ हव्यतेर्भाविऽनुपसर्गस्येत्यप् ।
संप्रसारणं च गुणवादेशौ । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वं
धातुस्वरः ॥

तृतीयाष्टचमाह ॥

अश्विना मधुमत्तमं पातं सोममृताह्रधा ।

अथाद्य दसा वसु बिभ्रता रथे दाश्यांसमुप गच्छतं ॥ ३ ॥

अश्विना । मधुमत्तमं । पातं । सोमं । ऋतऽह्रधा ।

अर्थ । अथ । दसा । वसु । बिभ्रता । रथे । दाश्यांसं ।

उप । गच्छतं ॥ ३ ॥

हे ऋतावृधा यज्ञस्य वर्धकावृश्चिनौ मधुमत्तमं सोमं पातं
पिबतं । हे दक्षा । अश्चिनौ सोमपानार्थमद्यास्मदाह्वानानु-
त्तरमद्यास्मिन्दिने रथे स्वकीये वसु बिभ्रता । अस्मदुपयुक्तं
धनं धारयंतौ दाक्षांसं हविःप्रदं यजमानमुपगच्छतं । समीपं
प्राप्नुतं ॥ बिभ्रता । डुमृज् धारणप्रेषणयोः । शतरि जुहो-
त्यादित्वाच्छपः श्लुः । भृजामिदित्यभ्यासस्येत्वं । शतुर्दित्वाद्भु-
णाभावे यणादेशः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

त्रिषंधस्ये बर्हिषि विश्ववेदसा मध्वा यज्ञं मिमिक्षतं ।

कण्वासो वां सुतसोमा अभिद्यवो युवां हवन्ते अश्चिना ॥ ४ ॥

त्रिऽसंधस्ये । बर्हिषि । विश्वऽवेदसा । मध्वा । यज्ञं ।

मिमिक्षतं ।

कण्वासः । वां । सुतऽसोमाः । अभिद्यवः । युवां ।

हवन्ते । अश्चिना ॥ ४ ॥

हे विश्ववेदसा सर्वभ्रावृश्चिनौ त्रिषंधस्ये कक्ष्यात्रयरूपे-
णास्तोर्णतया त्रिषु स्थानेष्ववस्थिते बर्हिषि दर्भे स्थित्वा मध्वा
मधुरेण रसेन यज्ञं मिमिक्षतं । सेक्तुमिच्छतं । हे अश्चिना
वां युज्मदर्थे सुतसोमा अभिषुतसोमयुक्ता अभिद्यवोऽभिगत-
दीप्तयः कण्वासो युवामुभौ हवन्ते । आह्वयन्ते ॥ त्रिषंधस्ये ।
त्रिषु स्थानेषु सह तिष्ठतीति त्रिषंधस्यं बर्हिः । सुपि स्थ इति
कप्रत्ययः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । सधमादस्ययो-
च्छंदसीति सहशब्दस्य सधादेशः । मध्वा । आगमानुशासनस्या-
नित्यत्वान्नुमभावः । जसि चेत्यत्र जसादिषु च्छंदसि वावच-
नमिति वचनाद्वाभावाभावश्च । मिमिक्षतं । मिह सेचने ।

सन्धेकाच इतीदप्रतिषेधः । हलन्ताच्चेति सनः कित्वाङ्गवृषध-
गुणाभावः । अग्न्यासहलादिशेषौ । ढत्वकुत्वषत्वानि । सुत-
सोमाः । सुतः सोमो 'यैः । बहुव्रीहिस्वरः । अभिद्यवः ।
अरित्यहर्नाम । तेन तत्संबंधौ प्रकाशो लक्ष्यते । अभिगता
द्युः । अत्यादयः क्रांताद्यर्थे द्वितीयायाः । पा० २, २, १८, ५, ।
इति समाप्तः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पंचमोमृचमाह ॥

याभिः कण्वमभिष्टिभिः प्रावतं युवमश्विना ।

ताभिः अश्वान् अवतं शुभस्यती पातं सोममृतावृधा ॥५॥

याभिः । कण्वं । अभिष्टिभिः । प्र । आवतं । युवं । अश्विना ।

ताभिः । सु । अश्वान् । अवतं । शुभः । पती इति ।

पातं । सोमं । ऋतवृधा ॥ ५ ॥

हे अश्विना युवं युवासुभौ याभिरभिष्टिभिरपेक्षिताभौ
रक्षाभिः कण्वं महर्षिं प्रावतं । रक्षितवन्तौ । हे शुभस्यती
शोभनस्य कर्मणः पालकौ । ताभौ रक्षाभिरस्माननुष्ठातृ-
न्स्ववतं । सुष्टु रक्षतं । स्पष्टमन्यत् ॥ अभिष्टिभिः । आभि-
मुख्येनेष्यंत इत्यभिष्टयः फलानि । इषु इच्छायां । कर्मणि
क्लिनि तितुवेत्यादिनेदप्रतिषेधः । एमन्नादिषु कंदसि पररूपं
वक्तव्यमिति पररूपत्वं । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ।
उपसर्गाद्याभिवर्जमित्यभिरंतोदात्तः । शुभस्यती । शुभ दीप्तौ ।
क्षिप् चेति क्षिप् । षष्ठ्याः पतिपुत्रेति विसर्जनीयस्य सत्वं ।
सुबार्माद्वित इति षष्ठ्यन्तस्य परांगवद्भावात् षष्ठ्यामद्वितस्य
समुदायस्योष्टमिह सर्वानुदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे प्रथमो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

सुदासे दस्त्रा वसु बिभ्रता रथे पृक्षी वहतमश्विना ।

रथिं समुद्रादुत वा दिवस्यस्मे धत्तं पुरुसृहं ॥ ६ ॥

सुदासे । दस्त्रा । वसु । बिभ्रता । रथे । पृक्षः ।

वहतं । अश्विना ।

रथिं । समुद्रात् । उत । वा । दिवः । परि । अस्मे इति ।

धत्तं । पुरुसृहं ॥ ६ ॥

हे दस्त्रा दर्शनोपावधनौ सुदासे शोभनदानयुक्ताय रात्रे
पिजवनपुत्राय रथे वसु बिभ्रता युवां पृक्षोऽन्नं वहतं । प्रापि-
तवंतौ । समुद्रादंतरिक्षात् । समुद्रमित्यंतरिक्षनाम । समुद्रो-
ऽध्वरमिति तन्नामसु पाठात् । उत वा दिवस्परि । अथवा
स्वर्गात्पर्याहृत्य पुरुसृहं बहुभिः सृहणीयं रथिं धनमस्मे
धत्तं । अस्मासु स्थापयतं ॥ सृष्टु ददातीति सुदाः । असुनि
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । दिवस्परि । पंचम्याः परावध्यर्थ इति
विसर्जनोपस्य सत्वं । पुरुसृहं । सृह ईप्सायां । चुरादिरदंतः ।
पुरुभिः सृष्ट्यत इति पुरुसृहः । कर्मणि घञ् । अतो लोपस्य
स्थानिवस्वाङ्गवूपधगुणाभावः । जित्स्वरेणोत्तरपदस्याद्युदात्तत्वे
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण तदेवं शिष्यते ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

यन्नासत्या परावति यद्वा स्थो अधि तूर्वशे ।

अतो रथेन सुवृता न आ गतं साकं सूर्यस्य रुश्मिभिः ॥ ७ ॥

यत् । नासत्या । पराऽवति । यत् । वा । स्थः ।

अधि । तूर्वशे ।

अतः । रथेन । सुहता । नः । आ । गतं । साकं ।

सूर्यस्य । रश्मिभिः ॥ ७ ॥

हे नासत्या । असत्यरहितावश्चिनौ यत् यदि युवां परावति दूरदेशे स्थः । वर्तेथी । यद्वा । अथवाधि तुवंशेऽधिके समीपे स्थः । अतोऽस्मादूरात्समीपाद्वा सूर्यस्य रश्मिभिः साकं सूर्योदयकाले सुहता शोभनवर्तनयुक्तेन रथेन नोऽस्मान् प्रत्यागतं । आगच्छतं ॥ नासत्या । सत्सु भवौ सत्यौ । न सत्यावसत्यौ । न असत्यौ नासत्यौ । नभ्राण्यनपादित्यादिना नजः प्रकृतिभावः । स्थः । अस भुवि । असोरक्षोप इत्यकारलोपः । यहत्तयोगादनिष्कृतः । गतं । गमेलीटि बहुलं कृन्दसीति शपो लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

अवाँचा वां सप्तयोऽध्वरश्रियो वहंतु सवनेदुप ।

इषं पृंचंता सुकृते सुदानवे आ बर्हिः सौदतं नरा ॥ ८ ॥

अवाँचा । वां । सप्तयः । अध्वरश्रियः । वहंतु ।

सक्ना । इत् । उपः ॥

इषं । पृंचंता । सुकृते । सुदानवे । आ । बर्हिः ।

सौदतं । नरा ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ । अध्वरश्रियो यावसेविनः सप्तयोऽश्वाः सवनेदुपस्रदनुष्टेयानि त्रीणि सवनान्येतोपलक्ष्यावाँचाभिमुखौ वां युवां वहंतु । प्रापयंतु । हे नरा । अश्विनौ सुकृते सुष्टु कर्मकारिणे सुदानवे शोभनदानयुक्ताय यजमानायैषमक्षं पृंचंता संयोजयिष्यती युवां बर्हिरासौदतं । दग्धं प्राप्तं ॥ अवाँचा । सुपां सुलुगिति विभक्तोराकारः । अध्वरश्रियः ।

अध्वरं अयंतीत्यध्वरश्रियः । क्विब्बचिर्द्वितीत्यादिना क्विप् । दीर्घश्च । वहंतु । वह प्रापणे । श्रपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । तिङश्च लसर्वधातुकस्वरेण धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वं । पादादित्वा-
न्निघाताभावः । सवना । पुञ् अभिषवे । अभिषूयते सोम एष्वति सवनानि । अधिकरणे ल्यट् । योरनादेशः । गुणावा-
देशौ । लितौति प्रत्ययात्पुर्वस्योदात्तत्वं । शिश्चंदसि बहुलमिति शिलोपः । पृंचंता । पृचौ षंपर्च । शतरि रुधादित्वात् अम् । असोरङ्गोप इत्यकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । सुकृते । सुकर्मपापे-
त्यादिना करोतेर्भूते काले क्विप् । ङस्वस्य पितौति तुक् । सुदानवे । शोभनं दानु दानं यस्यास्मै सुदानुः । दानुशब्दो-
नुप्रत्ययांत आद्युदात्तः । आद्युदात्तं इयच् छंदसौति बहुव्रीहः ।
वृत्तरपदाद्युदात्तत्वं । सीदतं । षट् विशरणगत्यवसादनेषु ॥

नवमीसूचमाह ॥

तेन नासत्या गतं रथेन सूर्यत्वचा ।

येन शश्वद्दहयद्दाशुषे वसु मध्वः सोमस्य पीतये ॥ ८ ॥

तेन । नासत्या । आ । गतं । रथेन । सूर्यत्वचा ।

येन । शश्वत् । ऊहयुः । दाशुषे । वसु । मध्वः ।

सोमस्य । पीतये ॥ ८ ॥

हे नासत्या सूर्यत्वचा सूर्यसंहतेन सूर्यरश्मिसदृशेन वा तेन प्रसिद्धेन रथेनागतं ऽ आगच्छतं । दाशुषे हविर्दत्तवते यज-
मानाय वसु धनं शश्वत् सर्वदा येन रथेनोहयुः । प्रापितवन्ती ।
तेन रथेनेति पूर्वचान्वयः । किमर्थमागमनमिति तदुच्यते ।
मध्वो मधुरस्य सोमस्य पीतये सोमपानार्थं ॥ सूर्यत्वचा ऽ त्वच
संकरणे । त्वचति संहणोतीति त्वग् रश्मिः । सूर्यस्य त्वगिक्

त्वग्यस्य । सस्युपमानेत्यादिना बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च ।
 सूर्यशब्दः षू प्रेरण इत्यस्यात् क्यपि राजसूर्यसूर्येत्यादिना
 रुडागमसहितो निपातितः । ततः प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे
 धातुस्वरेणाद्युदात्तः । स एव बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण
 शिक्तते । ऊहथुः । वह प्राप्ते । लिट्यसंयोगाज्जिट्किदिति लिटः
 किञ्चे वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । अभ्यासहलादिशेषौ
 सवर्णदीर्घः । प्रत्ययस्वरः । यदृत्तयोगादनिघातः ॥

दशमीसूचमाह ॥

उक्थेभिरर्वांगवसे पुरुवसू अर्केष नि ह्वयामहे ।

शश्वत्कण्वानां सदसि प्रिये हि कं सोमं पपथुरश्विना ॥ १० ॥

उक्थेभिः । अर्वाक् । अवसे । पुरुवसू इति पुरुवसू ।

अर्केः । च । नि । ह्वयामहे ।

शश्वत् । कण्वानां । सदसि । प्रिये । हि । कं । सोमं ।

पपथुः । अश्विना ॥ १० ॥

पुरुवसू प्रभूतधनावश्विनांववसेऽस्मद्रक्षणार्थमुक्थेभिरुक्थेः
 शस्त्रैरर्केश्चार्चनसाधनैः स्तोत्रैश्चार्वांगस्मदाभिमुख्येन निह्वया-
 महे । नितरामाह्वयामः । हे अश्विनी कण्वानां कण्वपुत्राणां
 मेधाविनां वा प्रिये सदसि यज्ञस्थाने शश्वत्सर्वदा सोमं पपथुहि
 कं । युवां पीपवंतो खलु ॥ उक्थेभिः । बहुलं वृन्दसौति भिस
 ऐसादैशाभावः । बहुवचने कृत्येदित्येत्वं । अर्केः । ऋच स्तुतौ ।
 पुंसि संज्ञायुः घः । प्रायेणेति करणे घः । चजोः कु घिस्थयो-
 रिति कृत्येत्वं । निह्वयामहे । निसमुपविभ्यो ह्व इत्यात्मनेपदं ।
 सदसि । सौदंत्यस्मिन्निति सदः । असुनो निष्वादाद्युदात्तत्वं ।

पपथुः । पा पाने । लिङ्गातो लोप इटि चेत्याकारलोपः ।

प्रत्ययस्वरः । हि चेति निघातप्रतिषेधः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे द्वितीयो वर्गः ॥

सह वामेनेति षोडशचं पंचमं सूक्तं । प्रस्कण्व ऋषिः ।
 बार्हतत्वादयुजो बृहत्त्यः । युजः सतोबृहत्त्यः । उषा देवता ।
 सह षोडशोषस्य त्वित्यनुक्रमणिका ॥ प्रातरनुवाक उषस्ये
 क्रतौ बार्हते कंदसीदं सूक्तं । अथोषस्य इति खंडे सूत्रितं ।
 प्रत्य अदर्शि सह वामेनेति बार्हतं । आ० ४. १४. । इति ॥
 तथाश्चिनशस्त्रेऽप्येतत्सूक्तं । प्रातरनुवाकन्याघेनेत्यतिदिष्टत्वात् ॥

तत्र प्रथमासृचमाह ॥

सह वामेन न उषो व्युच्छा दुहितर्दिवः ।

सह द्युम्नेन बृहता विभावरि राया देवि दास्यती ॥ १ ॥

सह । वामेन । नः । उषः । वि । उच्छ । दुहितः । दिवः ।

सह । द्युम्नेन । बृहता । विभावरि । राया । देवि ।

दास्यती ॥ १ ॥

हे दुहितर्दिवः । द्युदेवतायाः पुत्रि । उषः । उषःकाल-
 देवते नोऽस्मदर्थं वामेन धनेन सह व्युच्छ । प्रभातं कुरु ।
 हे विभावरि । उषोदेवते बृहता प्रभूतेन द्युम्नेनाग्नेन सह
 व्युच्छ । हे देवि त्वं दास्यती दानयुक्ता सती राया पशुल-
 क्षणेन धनेन सह व्युच्छ ॥ उच्छा । उच्छी विवासे । दुहित-
 र्दिवः । सुवामंत्रिते परांगवत्स्वर इत्यत्र परमपि कंदसीति
 वचनात् दिव इत्यस्य पूर्वोऽंगवद्भावे सत्यामंत्रितस्य चेति षष्ठ्या-
 मंत्रितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं । बृहती । बृहद्भ्य-
 तोरुपसंस्थानमिति विभक्तोरुदात्तत्वं । विभावरि । भा दीप्ती ।

आतो मनिदित्यादिना वनिप् । वनो र चेति ङीप् । तर्क्ष-
नियोगेन नकारस्य रेफादेशः । संबुद्धौ ऋस्त्वम् । दास्वती ।
उदाज् दाने । भावेऽसुन्प्रत्ययः । दा दानमस्या अस्तौति
दास्वती । मादुपधाया इति मतुपो वत् । उगितश्चेति ङीप् ॥

८ द्वितीयाष्टवमाह ॥

अश्वावतीर्गोमतीर्विश्वसुविदो भूरि चवंत वस्तवे ।
उदौरय प्रति मा सूनृता उषश्चेद राधो मघोनां ॥ २ ॥
अश्वावतौः । गोऽमतीः । विश्वऽसुविदः । भूरि ।
चवंत । वस्तवे ।

उत् । ईरय । प्रति । मा । सूनृताः । उषः । चोद ।

राधः । मघोनां ॥ २ ॥

अश्वावतीर्बृहन्नोपेता गोमतीर्बहुभिर्गोभिर्युक्ता विश्वसुविदः
क्वत्तस्य धनस्य सुष्ठु लम्बयित्र उषोदेवता वस्तवे प्रजानां
निवासाय भूरि प्रभूतं यथा भवति तथा चवंत । प्राप्ताः ।
हे उषोदेवते मा प्रति मामुद्दिश्य सूनृताः प्रियाहितवाच
उदौरय । ब्रूहि । मघोनां धनवतां संबन्धि राधो धनं चोद ।
अस्मदर्थं प्रेरय ॥ अश्वावतौः । मन्त्रे सोमाश्चेन्द्रियविश्वदेव्यस्य
मताविति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । वा क्कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घ-
निषेधस्य पाक्षिकस्योक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । चवंत । अयु-
गती । लङि बहुलं क्कंदस्यमाष्ट्योगेऽपीत्युभभावः । वस्तवे ।
वस निवासे । तुमर्थे सेसेनिति तथैन्प्रत्ययः । निष्वादाद्यु-
दात्तत्वं । ईरय । ईर गती कम्पने च । हेतुमति णिच् ।
चोद । सुद संचोदने । चौरादिकः । लोटि क्कंदस्युभयथेति
शप आर्द्धधातुकत्वात् णेरनितौति णिलोपः । शपः पिप्त्वादन-

दात्तत्वे धातुस्वरः । पादादित्वान्निघातुभावः । मघोनां ।
षष्ठीबहुवचने स्वयुवमघोनामतद्धित इति संप्रसारणं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

उवासीषा उच्छाच्च नु देवी जीरा रथानां ।

ये अस्या आचरणेषु दध्निरे समुद्रे न अवस्यवः ॥ ३ ॥

उवास । उषाः । उच्छात् । च । नु । देवी । जीरा ।

रथानां ।

ये । अस्याः । आऽचरणेषु । दध्निरे । समुद्रे । न ।

अवस्यवः ॥ ३ ॥

उषा देव्युवास । पुरा निवासमकरोत् । प्रभातं कृत-
वतीत्यर्थः । च नु अस्याप्युच्छात् । व्युच्छति । प्रभातं करोति ।
कीदृशी देवी । रथानां जीरा । प्रेरयित्री । उषःकाले हि
रथाः प्रेर्यन्ते । अस्या उषस आचरणेष्वङ्गमनेषु ये रथाः दध्निरे ।
धृताः सज्जीकृता भवन्ति तेषां रथानामिति पूर्वत्वान्वयः ।
रथप्रेरणे दृष्टान्तः । अवस्यवो धनकामाः समुद्रे न । यथा
समुद्रमध्ये नावः सज्जीकृत्य प्रेरयन्ति तद्वत् ॥ उवास । वस
निवासे । णलि लिट्यभ्यामस्योभयेषां । पा० ६. १. १७. ।
इत्यभ्यासस्य संप्रसारणं । लिट्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं ।
उच्छात् । लेट्याडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । तुदादि-
त्वाच्छप्रत्ययः । आगमानुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । उषा इत्यस्य
वाक्यांतरगतत्वात्तदपेक्षयास्य निघातो न भवति । समानवृत्त्ये
निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्या इति वचनात् । जीरा । जु
इति गत्यर्थः । सौत्रो धातुः । जीरोच्चेति रक्प्रत्ययः । अस्याः ।
इदमोऽन्वादेश इत्यन्वादेशोऽनुदात्तः । विभक्तिरपि सुप्त्वदिनु-

दात्तेति सर्वानुदात्तत्वं । आचरणेषु । चर गत्यर्थः । ल्युट् चेति
भावे ल्युट् । लिट्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । ऋदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वं । दध्निरे । धृङ् अवस्थाने । लिट्ः कित्त्वाङ्गुणा-
न्तःवे यणादेशः । चित्त्वादन्तोदात्तत्वं । यच्छब्दयोगादनिघातः ।
अवस्यवः । अयत हति अवो धनं । असुन् । तदात्मन
इच्छन्तीति अवस्यवः । सुप आत्मनः क्यच् । काच्छंदसी-
त्युप्रत्ययः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

उषो ये ते प्र यामिषु यंजते मनो दानाय सूरयः ।

अत्राह तत्कण्व एषां कण्वतमो नाम गृणाति नृणां ॥ ४ ॥

उषः । ये । ते । प्र । यामिषु । यंजते । मनः ।

दानाय । सूरयः ।

अत्र । अह । तत् । कण्वः । एषां । कण्वतमः । नाम ।

गृणाति । नृणां ॥ ४ ॥

हे उषस्ते तव यामिषु गमनेषु सस्र, ये सूरयो विद्वांसो
दानाभिज्ञा दानाय धनादिदानार्थं मनः स्वकीयं प्रयुंजते ।
प्रयंति । दानशीला उदाराः प्रभवः प्रातःकाले दातुमिच्छं-
तीत्यर्थः । एषां दातुमिच्छतां नृणां तन्नाम दानविषये लोक-
प्रसिद्धं नाम कण्वतमोऽतिशयेन मेधावो कण्वो महर्षिरत्राह ।
अत्रैतोषःकाले गृणाति । उच्चारयति । यो दातुमिच्छति यश्च
नामग्रहणेन दातारं प्रशंसति तावुभावप्येषःकाल एव तथा
कुरुत, इत्युषसः स्तुतिः ॥ गृणाति । गृ शब्दे । क्रैय्यादिकः ।
ष्वादीनां ऋस इति ऋस्त्वं । नृणां । नामि नृ च । पा० ६.

४. ६. । इति दीर्घप्रतिषेधः । नृ चान्यतरस्यामिति विभक्तो-
रुदात्तत्वं ॥

पञ्चमीसूचमाह ॥

आ घा योषेव सूनर्युषा याति प्रभञ्जती ।

जरयन्ती वृजनं पदद्वयत उत्पातयति पक्षिणः ॥ ५ ॥

आ । घ । योषाऽइव । सूनरी । उषाः । याति ।

प्रभञ्जती ।

जरयन्ती । वृजनं । पदद्वयत् । ईयते । उत् । पातयति ।

पक्षिणः ॥ ५ ॥

उषा देवौ प्रभुञ्जती सर्वं पालयन्त्यायाति घा । प्रतिदिन-
मागच्छति खलु । तत्र दृष्टान्तः । सूनरी सुष्ठु गृहकृत्यस्य
नेत्रौ योषेव । गृहिणीव । कीदृश्युषाः । वृजनं गमनशीलं
जंगमं प्राणिजातं जरयन्ती । जरां प्राप्यन्ती । असक्तदुषस्या-
वृत्तायां वयोहान्या प्राणिनो जीर्णा भवन्ति । किञ्च । उषःकाले
पदद्वयत् पादयुक्तं प्राणिजातमीयते । निद्रां परित्यज्य स्वस्व-
कृत्यार्थं गच्छति । किञ्च । इयमुषाः पक्षिण उत्पातयति ।
पक्षिणो ह्युषःकाले समुत्थाय तत्र तत्र व्रजन्ति ॥ घा ऋचि
तनुषेत्यादिना संहितायां दीर्घः । सुष्ठु नयतीति सूनरी ।
नृ नये । अच इरितौप्रत्ययः । गतिसमासे कद्रुहणे गति-
कारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति वचनात्कृदिकारादस्तिन इति
डोप् । परादिश्चंदसि दृङ्लमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । निपातस्य
चेति पूर्वपदस्य दीर्घः । प्रभुञ्जती । भुज पालनाभ्यवहारयोः ।
लटः शब्दः । रुधादित्वाच्छ्रम् । असोरल्लोप इत्यकारलोपः ।
उगितश्चेति डोप् । शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्वं । वृजनं ।

वृजो वर्जने । वर्ज्यत इति वृजनं प्राणिजातं । कृपुवृजिमंदिनि-
धाज्भ्यः क्त्वा । उ० २. ७८. । इति क्यप्रत्ययः । किस्वाङ्गघू-
पधगुणाभावः । योरनादेशे प्रत्ययस्वरः । पङ्क्तम् । पङ्क्तम् पादः ।
तेदस्यास्तौति पङ्क्तम् । क्य इति मतुपो वत्वं । व्यत्ययेन मतुप
उदात्तत्वं । न च स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवदिति व्यंजन-
स्याविद्यमानवत्त्वे सति ऋस्वनुङ्भ्यां मतुबिति मतुप उदात्त-
त्वमिति वाच्यं । ऋस्वादित्येव सिद्धे पुनर्नुङ्यङ्गणसामर्थ्यादिषा
परिभाषा नाश्रीयत इति वृत्तावुक्तं । इतरथा हि मरुत्वानित्य-
त्रापि मतुप उदात्तत्वं स्यात् ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे तृतीयो वर्गः ॥

षष्ठौ सूत्रमाह ॥

वि या सृजति समनं व्यर्थिनः पदं न वेत्योदती ।

वयो नकिष्टे पक्षिवांस आसते व्युष्टौ वाजिनोवति ॥ ६ ॥

वि । या । सृजति । समनं । वि । अर्थिनः । पदं ।

न । वेति । ओदती ।

वयः । नकिः । ते । पक्षिऽवांसः । आसते । विऽउष्टौ ।

वाजिनोऽवति ॥ ६ ॥

या देवता समनं समीचीनं चेष्टावंतं पुरुषं विसृजति ।
प्रेरयति । गृहारामादिवेष्टाकुशलाग्नपुरुषानुषःकालः शयनादु-
त्थाप्य स्वस्वव्यापारे प्रेरयतीति प्रसिद्धं । किञ्च । उषा अर्थिनो
याधेकान्विसृजति । तेऽपि ह्युषःकाले समुत्थाय स्वकीयदाढ-
गृहे गच्छन्ति । ओदत्युषोदेवता पदं स्थानं न वेति । न
कामुत्थते । उषःकालः शीघ्रं गच्छतीत्यर्थः । हे वाजिनोवति ।
उषोदेवते ते व्युष्टौ त्वदीये प्रभातकाले पक्षिवांसः पतनयुक्ता

वयः पक्षिणो नकिरासते । न तिष्ठन्ति । किंतु स्वस्वनोडाहनि-
 गंत्य गच्छन्तीत्यर्थः ॥ सृजति । सृज.विसर्गः । तुदादिवाच्छः ।
 नृस्य डित्वाङ्गधूपधगुणाभावः । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे
 विकरणस्वरः । यदृत्तयोगादनिघातः । ओदती । उंदौ क्लेदने ।
 उनत्ति सर्वं नीहारेणेत्योदत्युषाः । शतरि व्यत्ययेन शप् ।
 व्यत्ययेनानुनासिकलोपे लघूपधगुणः । उगितश्चेति ङीप् ।
 आगमानुशासनस्थानित्यत्रानुमभावः । शपः पित्त्वादनु-
 दात्तत्वं । शतरदुपदेशाङ्गसर्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्य-
 दात्तत्वं । न च शतरनुम इति नद्या उदात्तत्वं । अंतोदात्तां-
 च्छतुः परस्मास्तद्धिधानात् । नकिष्टे । युष्मत्तत्तत्तुःष्वंतः-
 पादमिति षत्वं । पत्तिवांसः । पत्न गती । लिटः कसुः ।
 क्रादिनियमाप्राप्त इदं वस्त्रेकाजाहसामिति नियमान्न प्राप्नोति ।
 तत्क्रियते सर्वविधीनां कृंदसि विकल्पितत्वात् । तनिपत्यो-
 ऽकृंदसीत्युपधालोपः । द्विर्वचनंऽचीति स्थानिवद्भावाद्भिर्भावः ।
 प्रत्ययस्वरः । वाजिनोवात । वाजोऽन्नमस्या अस्तीति वाजिनी
 क्रिया । मित्वर्थीय इनिः । ऋन्नेभ्य इति ङीप् । तादृशी
 क्रिया यस्याः सा । तदस्यास्तीति मतुप् । संज्ञायामिति
 मतुपो बलं ॥

सप्तमीनृचमाह ॥

एषायुक्त परावतः सूर्यस्योदयनादधि ।

शतं रथेभिः सुभगोषा इयं वि यात्यभि मानुषान् ॥ ७ ॥

एषा । अयुक्त । पराऽवतः । सूर्यस्य । उत्ऽअयन्तात् । अधि ।

शतं । रथेभिः । सुभगा । उषाः । इयं । वि । यानि ।

अभि । मानुषान् ॥ ७ ॥

एषोषो देवी शतमयुक्त । स्वकीयानां रथानां शतं योजित-
वती सुभगा सौभाग्यगुक्तेयमुषाः परावतो दूरस्थानात्
सूर्यस्योदयनादधि सूर्योदयस्थानादधिकाद्दुर्लोकान्मानुषान्भू-
मनुष्यानुद्दिश्य रथेभिः शतसंख्याकैर्युक्तै रथैर्वियाति । विशेषेण
गच्छति ॥ अयुक्त । लुङि क्लो क्लोति मिचो लोपः ।
उदयनात् । उदेत्यत्रेत्युदयनं । इण् गतौ । अधिकरणे ल्युट् ।
कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुभगा । शोभनो भगो यस्याः सा ।
आद्युदात्तं इणच् कदंसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । मानुषान् ।
मनोः पुत्रा भानुषाः । मनोजातावज्यती शुक् चेत्यञ् पुगा-
गमश्च । जित्वादाद्युदात्तत्वं ॥

अष्टमीसूत्रमाह ॥

विश्वमस्या नानाम चक्षसे जगज्ज्योतिष्कृणोति सूनरी ।

अप द्वेषो मघोनीं दुहिता दिव उषा उच्छदप सिधः ॥ ८ ॥

विश्वं । अस्याः । नानाम । चक्षसे । जगत् । ज्योतिः ।

कृणोति । सूनरी ।

अप । द्वेषः । मघोनी । दुहिता । दिवः । उषाः ।

उच्छत् । अप । सिधः ॥ ८ ॥

विश्वं सर्वं जगत् जंगमं प्राणिजातमस्या उषमश्चक्षसे
प्रकाशाय नानाम । प्रह्वीभवति । रात्रौ तमसि निमग्नाः सर्वे
जनास्तन्निवारयित्रीमुषसमुपलभ्य नमस्कुर्वन्तोत्यर्थः । कुतः ।
यथा देवा सूनरी । सुष्टु नेत्री । अभिमतफलस्य प्रापयिष्युषा
ज्योतिष्कृणोति । सर्वं प्रकाशयति । किञ्च । मघोनी मघवतौ
धनह्वती दिवो दुहिता द्युलोकसकाशादुत्पन्नीषा द्वेषो
द्वेष्टृनपोच्छत् । अपवर्जयति । तथा सिधः शोषथितन

पोच्छत् । अप्रवर्जयति । तस्मादिष्टप्राप्तानिष्टपरिहारहेतुभूता-
मुषोदेवतां विश्वं जगन्नमस्करोतीत्यर्थः ॥ अस्याः । इदमोऽ-
न्वादेश इत्यशदेशोऽनुदात्तः । विभक्तिश्च सुप्तादनुदात्तेति
सर्वानुदात्तत्वं । नानाम् । संहितायामन्येषामपि दृश्यत
इत्यभ्यासस्य दौर्घत्वं । तुजादित्वे हि, तुतुजान इत्यादाविव
पदकालेऽपि दौर्घः श्रूयते । ज्योतिः । इणः ष इत्यनुवृत्ता-
विसृसोः सामर्थ्ये । पा०, ८, ३, ४४. । इति विसर्जनीयस्य
षत्वं । द्वेषः । द्विष अप्रीतौ । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति विच् ।
लघूपधगुणः । मघोनी । मघं वनति संभजत इति मघोनी ।
श्वन्नुच्चस्त्रिधादिना मघवन्शब्दः कनिष्पत्त्ययांतो निपातितः ।
स्त्रियामृन्नेभ्यो ङीविति ङीप् । भसंज्ञायां श्वयुषमघोनाम-
तद्धित इति संप्रसारणं । उच्छत् । उक्ती विवासे । विवासो
वर्जनं । कृंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लङ् । बहुलं
कृंदस्यमाङ्गोऽपीत्यङागमाभावः । सिधः । सिध शोषणे ।
क्लिप् चेति क्लिप् ॥

नवमोऽमृचमाह ॥

उष आ भाहि भानुना चंद्रेण दुहितर्दिवः ।

आवहंतौ भूर्यम्भं सौभगं व्युच्छंतौ दिविष्टिषु ॥ ८ ॥

उषः । आ । भाहि । भानुना । चंद्रेण । दुहितः । दिवः ।

आऽवहंतौ । भूरि । अम्भं । सौभगं । विऽउच्छंतौ ।

दिविष्टिषु ॥ ८ ॥

हे दिवो दुहितः । द्युलोकस्य पुत्रि । उषः । उषोदेवते
चंद्रेण सर्वेषामाज्ञादकेन भानुना प्रकाशेन आ संमताङ्गाणि ।
प्रकाशस्व । किं कुर्वतौ । दिविष्टिषु दिवसेषु भूरि प्रतभूं

सौभगं सौभग्यमस्त्रभ्यमावहन्ती । संपादयन्ती । तथा
 व्युच्छन्ती । तमांसि वर्जयन्ती ॥ उषः । षाष्टिकमामंत्रिताद्यु-
 दात्तत्वं । दुहितर्दिवः । परमपि वृन्दसीति दिवं इत्यस्य
 परस्य षष्ठ्यन्तस्य पूर्वामंत्रितांगवद्भावे सति षष्ठ्यामंत्रितसमु-
 दायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं । आवहन्ती । डीप्शपौ पिप्स्वाद-
 नुदात्तौ । शतुश्चादुपदेशात्सर्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वं । अतो
 धातुस्वरः शिथ्यते । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । भूरि ।
 प्रभवति न विनश्यतीति भूरि । अदिशदिभूशुभिभ्यः क्तिन् ।
 क्तिन् । निच्चीदाद्युदात्तत्वं । सुभगस्य भावः सौभगं । सुभ-
 गान्मंत्र इत्युद्गात्रादिषु पाठादजप्रत्ययः । ह्रस्वगसिञ्चन्ते पूर्व-
 पदस्य च । पा० ७. ३. १८. १० इत्युभयपदद्वयोः प्राप्तायां सर्वे
 विधयश्चन्दसि विकल्प्यन्ते इति वचनादत्रोत्तरपदद्वयिर्न भव-
 तीति वृत्तावुक्तं । व्युच्छन्ती । उक्ती विवासे । विवासो वर्जनं ।
 तौदादिकः । अदुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः ।
 दिविष्टिषु । दिव्यशब्देन दिविष्ट आदित्यो लक्ष्यते । तस्येष्टय
 एषणानि गमनानि येषु दिवसेषु ते दिविष्टयः । बहुव्रीहौ
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

दशमीसूत्रमाह ॥

विश्वस्य हि प्राणनं जीवनं त्वे वि यदुच्छसि सूनरि ।

१ सा नो रथेन बृहता विभावरि शुधि चित्रामघे हवं ॥ १० ॥

विश्वस्य । हि । प्राणनं । जीवनं । त्वे इति । वि ।

२ यम् । उच्छसि । सूनरि ।

३ सा । नः । रथेन । बृहता । विभावरि । शुधि ।

चित्रामघे । हवं ॥ १० ॥

हे सूनरि । उषोदेवि विश्वस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य प्राणनं
 चेष्टनं जीवनं प्राणधारणं च त्वे हि त्वष्येव वर्तते । यद्यस्मात्त्वं
 व्युच्छसि । तमो वर्जयसि । हे विभावरि विशिष्टप्रकाशयुक्ते
 सा तादृशी त्वं नोऽस्मान्प्रति हृहता प्रीडेन रथेनायाहीति
 शेषः । तथा हे चित्रामघे विचित्रधनयुक्ते, उषोदेवि नोऽस्मदीयं
 हवमाह्वानं श्रुधि । शृणु ॥ प्राणनं । अन चेष्टायां । व्युट् चेति
 भावे व्युट् । योरनादेशः । समासेऽनिते । पा० ८, ४, १६ ।
 इत्युपमर्गस्थादृकारान्निमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णत्वं । नन्वनि-
 तेरितौटा निर्देशात्कथमन चेष्टायामित्यस्य णत्वं । तर्हि जीव-
 नस्य पृथगुपादानात्तेनैव धातुना चेष्टा, लक्ष्यते । समासे कदुत्तर-
 पदप्रकृतिस्वरत्वं । संहितायामेकादेशस्वरूपेणैकादेशस्योदात्तत्वं ।
 त्वे । सुषां सुलुगिति सप्तम्याः श्रे आदेशः । उच्छसि । उक्ती
 विवासे । तौदादिकः । सिपः पिप्त्वादनुदात्तत्वे विकरणस्वरः ।
 निपातैर्यद्यदिहन्तेति निघातप्रतिषेधः । सूनरि । सुष्ठु नयतीति
 सूनरी । नृ नय इत्यस्मादध इरित्यौणादिक इप्रत्ययः । गति-
 समासे कृद्गृहणे गतिकारकपूर्वस्यऽपि ग्रहणात् कृदिकाराद-
 क्षिप्त इति ङीप् । निपातस्य चेति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । परादि-
 ष्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वे प्राप्त आमंत्रितस्य
 चेत्याष्टमिको निघातः । विभावरि । विशिष्टा भा यस्या
 सा । छंदसौवनिपौ । पा० ५, २, १०६, २ । इति मत्वर्थीयो
 वनिप् । वनो र चेति ङीप् तत्संनियोगेन नकारस्य रेफा-
 देशश्च । श्रुधि । श्रुशृणुपृक्तवभ्यश्छंदसौति हेर्धिरादेशः । बहुलं
 छंदसौति विकरणस्य लुक् । हेरपित्वेन प्रत्ययस्वरेणां-
 तोदात्तत्वं । पादादित्वान्निघाताभावः । मघमिति धननाम ।

चित्रं मघं यस्याः सा चित्रमवा । अन्येषामपि दृश्यत इति
संहितायां पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । हवम् । ह्वेज् सर्धायां शब्दे
च । भावेऽनुपसर्गस्येत्यपप्रत्ययः । तस्मिन्नियोगेन संप्रसारणं च ।

॥ इति प्रेयमस्य चतुर्थे चतुर्थो वर्गः ॥

एकादशोऽमृतमाह ॥

उषो वाजं हि वंस्त्रयस्त्रिषो मानुषे जने ।

तेना वह सुकृतो अध्वरा उप ये त्वा गृणन्ति वक्त्रयः ॥ ७७ ॥

उषः । वाजं । हि । वंस्त्र । यः । चित्रः । मानुषे । जने ।

तेन । आ । वह । सुकृतः । अध्वरान् । उप । ये । त्वा ।

गृणन्ति । वक्त्रयः ॥ ११ ॥

हे उषः । वाजं हविल्लक्षणमन्नं हि श्रुतिषु प्रसिद्धं
वंस्त्र । याचस्व । स्त्रीकुर्वित्यर्थः । यो वाजश्चित्रवायनीयो
मानुषे मनुष्ये जने जाते यजमाने वर्तते तं वाजमिति पूर्व-
त्वान्वयः । तेन करणेन सुकृतः सुष्ठु कृतवतो यजमानानध्व-
रान् हिंसारहितान् यागानुपावहं प्रापय । ये यजमाना
वक्त्रयो यज्ञनिर्वाहकास्त्वा स्वां गृणन्ति स्तुवंति तान् सुकृत
इति पूर्वेण संबंधः । एतदुक्तं भवति । यजमानैः प्रक्तं हविः
स्त्रीकृत्य पुनरपि तेषां यज्ञं संपादयेति ॥ वाजं । वज ब्रज
गती । कर्मणि घञ् । अजिब्रज्योश्च । पा० ७. ३. ६०. ।
इत्यत्र चशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादाजरे वाच्यमित्यत्रापि
कुत्वाभाव इति ह्युक्तत्वात्कुत्वाभावः । कर्षात्वत इत्यं-
तोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । वंस्त्र । वनु याचने ।
अनु याचनवाचिमा धातुना तदुत्तरभावी स्त्रीकारो लक्षते ।
बहुलं कंदमोति विकरणस्य लुक् । अनुदात्तेत्वात्तस्यार्थधातु-

कानुदात्तत्वे धातुस्वरः । हि चेति निघातप्रतिषेधः । सुकृतः ।
सुकर्मपापेत्यादिना करोतेर्भूतार्थे क्लिप् । तुगागमः । कदुत्त-
रुपदप्रकृतिस्वरत्वं । अध्वरान् । ध्वरो हिंसा नास्त्यस्मिनिति
बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदातीदात्तत्वं । अध्वरानित्य-
स्येप्सिततमत्वात्कर्तुरीप्सिततमं । पा० १, ४, ४८ । इति कर्म-
संज्ञा । सुकृत इत्यस्य त्वकथितं च । पा० १, ४, ५१ । इति ।
जीवह्योर्हरतेष्टेति द्विकर्मकेषु वहतेः परिगणितत्वात् । अध्व-
रानित्यत्र नकारस्य संहितायां दीर्घादटोति स्त्वं । आतोऽटि
नित्यमिति पूर्वस्याकारस्य सानुनासिकत्वं । गृणन्ति ।
गृ शब्दे । क्रादिभः आ । प्वादीनां ऋस् इति ऋस्त्वं ।
आभ्रास्तयोरात इत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । यदुत्तयो-
गादजिघातः ॥

हादशीमृचमाह ॥

विश्वां देवां आ वह सोमप्रीतयेऽन्तरिक्षादुषस्यं ।

सास्मासु धा गोमदश्चावदुक्थ्यं सुवीर्यं ॥ १२ ॥

विश्वान् । देवान् । आ । वह । सोमऽप्रीतये । अन्तरिक्षात् ।

उषः । त्वं ।

सा । अस्मासु । धाः । गोऽमत् । अश्वऽवत् । उक्थ्यं ।

उषः । वाजं । सुवीर्यं ॥ १२ ॥

हे उषः । त्वं सोमप्रीतये सोमपानार्थमन्तरिक्षादन्तरिक्ष-
लोकाद्विश्वान्सर्वान्देवानावह । अस्मादीयं देवयजनदेशं प्रपय ।
हे उषः सा तादृशी त्वं गोमत् गोमन्तं बहुभिर्गोभिर्दुक्तमश्व-
दश्वरूपेतमुक्थ्यं प्रपश्यं सुवीर्यं शोभनवीर्यमेतं वाजमन्न-
मस्मासु धाः । निधेहि स्थापयेत्त्वर्थं ॥ धाः । दधातेऽश्च दास

लुङ्लङ्लिट इति प्रार्थनायां लुङ् । गातिस्थेति सिचो लुक् ॥
 बहुलं छंदस्यमाद्योगेऽपीत्युभावः । गोमत् । अश्वावत् ।
 मंत्रे सोमाखेन्द्रियेति मतुपि दीर्घत्वं । उभयत्र सुपां सुलुगिति
 विभाक्तेर्लुक् । उक्त्यं । उक्त्यं स्तोत्रं । तत्र भवमुक्त्यं ।
 भवे छंदसीति यत् । सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति
 यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वाभावे तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं ।
 उषः । आमंत्रिताद्युदात्तत्वं । पादादित्वाभिघाताभावः ।
 सुवीर्यं । शोभनं वीर्यं यस्य । वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

वयोदशीचमाह ॥

यस्या रुशंतो अर्चयः प्रति भद्रा अदृक्षत ।

सा नो रयिं विश्ववारं सुपेशसमुषा ददातु सुगम्यं ॥ १३ ॥

यस्याः । रुशंतः । अर्चयः । प्रति । भद्राः । अदृक्षतः ।

सा । नः । रयिं । विश्वंऽवारं । सुपेशसं । उषाः ।

ददातु । सुगम्यं ॥ १३ ॥

यस्या उषसोऽर्चयः प्रकाशा रुशंतः शत्रून्निहंसंतो भद्राः
 कल्याणाः प्रत्यदृक्षत । प्रतिदृश्यन्ते । सा तथाभूतोषा नोऽस्मभ्यं
 रयिं ददातु । कौटुशं रयिं । विश्ववारं । विश्वस्य वारकं ।
 यद्वा विश्वैर्वरणीयं । सुपेशमं । पेश इति रूपनाम । शोभन-
 रूपोपेतं । सुगम्यं । सुष्ठु, गंतव्यं । यद्वा सुगम्यमिति
 सुखनाम । तद्धेतुत्वात्ताच्छब्दं ॥ रुशंतः । रुश रिश हिंसायां ।
 शतरि तुदादित्वाच्छः । अदुपदेशात्सार्तधातुकानुदात्तत्वे सति
 शिष्टत्वाद्धिकरणस्वरे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । अदृक्षत ।
 दृशेः कर्मणि लुङि कस्यादादेशः । च्चे सिच् । न दृशः । पा०
 ३. १. ४७. इति कसप्रतिषेधः । एकाच इतौट्प्रतिषेधः ।

लिङ्गसिवावात्मनेपदेषु । पा० १. २. '११. । इति सिचः
 किङ्वाक्षधूपधगुणाभावः । सृजिद्वयोर्द्वयमकिति । पा० ३.
 १. ५८. । इत्यमागमाभावश्च किङ्वादेव । षत्वकत्वषत्वानि ।
 अङागम उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । विश्ववारं । विश्वं
 वृणोतीति विश्ववारः । वृज् वरणे । कर्मस्थण् । यद्वा ।
 विश्वेर्व्रियत इति विश्ववारः । कर्मणि घञ् । मरुद्वृधादित्वा
 त्पूर्वपदातोदात्तत्वं । सुगम्यं । सुष्ठु गंतव्यः सुम्मः । गमेर्घञर्थं
 कविधानमिति कप्रत्ययः । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । तत्र
 भवं सुगम्यं । भवे कंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ॥

चतुर्दशीसूचमाह ॥

ये चिच्च त्वामृष्यः पूर्वं जतये जुह्वरेऽवसे महि ।

सा न स्तोमां अभि गृणीहि राधसोषः शुक्रेण
 शोचिषा ॥ १ ॥

ये । चित् । हि । त्वां । ऋषयः । पूर्वं । जतये । जुह्वरे ।
 अवसे । महि ।

सा । नः । स्तोमान् । अभि । गृणीहि । राधसा । उषः ।
 शुक्रेण । शोचिषा ॥ १४ ॥

हे महि महिते पूजनीये बोधोदेवते त्वां ये चिच्च ये खलु
 प्रसिद्धाः पूर्वं चिरंतना ऋषयो मंत्रद्रष्टार जतये रक्षणाय ।
 अव इत्यन्ननाम । अवसेऽन्नाय च जुह्वरे । जुह्विरे । आहृत-
 वंत । सूक्तैरुपैर्मन्त्रैः स्तुतवंत इत्यर्थः । हे उषः सा तादृशी
 त्वं राधसास्माभिर्दत्तेन हविर्लक्षणेन धनेन शुक्रेण शोचिषा
 दीप्तेन तमोनिवारयितुं समर्थेन तेजसा चोपलक्षिता सुती
 तेषामृषीणामिव नोऽस्माकं स्तोमानभि स्तुतीरभिलक्ष्य

गृणीहि । सत्यक् स्तुतिमिति शब्दय । अस्मदीयाभिः
स्तुतिभिः संतुष्टा भवेत्यर्थः ॥ ऊतये । अवतेः क्तिनि ज्वरत्वरे-
त्यादिना वकारस्योपधायाश्चोद । ऊतियुतीत्यादिना क्तिङ्-
दात्तो निपातितः । जुह्वरे । ज्वेज् स्यर्धायां शब्दे च ।
लित्यभ्यस्तस्य चेति द्विवचनात्पूर्वमेवाभ्यस्तकारणभूतस्य ह्वयतेः
संप्रसारणं । अभ्यस्तस्य यो ह्वयतिः । कश्चाभ्यस्तस्य ह्वयतिः ।
यस्तस्य कारणमिति व्याख्यातत्वात् । परपूर्वत्वे हल इति
दीर्घत्वं । द्विवचनादीनि । इरयो र इतीरेचो रे आदेशः ।
चित इत्यंतोदात्तत्वं । 'यहुत्तयोगादनिघातः । तत्र हि पंचमी-
निर्देशेऽपि व्यवहितेऽपि कार्यं भवतीत्युक्तं । महि । मह
पूजायां । श्रीणादिक इप्रत्ययः । रुदिकारादक्तिन इति डीष् ।
संबुद्धावस्वार्थेति ऋस्त्वत्वं । स्तोमान् । संहितायां नकारस्य
कृत्वाद्युक्तं । निच्वादाद्युदात्तत्वं । गृणीहि । गृ शब्दे । क्रैय्या-
दिकः । शिति प्वादीनां ऋस् इति ऋस्त्वत्वं । राधसा ।
राधोत्यनेनेति राधः । असुनो निच्वादाद्युदात्तत्वं । उषः ।
पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावे षाष्टिकमामंत्रिताद्युदात्तत्वं ॥

पंचदशौम्यचमाह ॥

उषो यदद्य भानुना वि हाराहणवो दिवः ।

प्र नो यच्छतादहकं पृथु कृदिः प्र देवि गोमतीरिषः ॥ १५ ॥

उषः । यत् । अद्य । भानुना । वि । हारौ ।

ऋणवः । दिवः ।

प्र । गः । यच्छतात् । अहकं । पृथु । कृदिः । प्र । देवि ।

गोऽमतीः । उषः ॥ १५ ॥

हे उषः । त्वमद्यास्मिन्प्रभातसमये यद्यस्माद्भानुना प्रकाशेन

दिवोऽंतरिक्षस्य द्वारौ द्वारभूतौ पूर्वापरदिग्भागाबंधकारिणी-
च्छादितौ व्यूषवः । विस्मिन् प्राप्नोषि । तस्मात्त्वं नोऽस्मभ्यं
कृदिस्तेजस्वि गृहं प्रयच्छतात् । देहि । कीदृशं । कृदिः ।
अह्वकं । हिंसकरहितं । पृथु । विस्तीर्णं । अपि च हे देवि
देवनशीले गोमतीर्बहुभिर्गोभिर्युक्ता इषोऽन्नानि । प्रेत्युपसर्ग-
स्यावृत्तेर्यच्छतादित्यनुषज्यते । प्रयच्छतात् । देहि । त्वदा-
गमनस्यास्मद्रक्षणार्थत्वादस्मदभीष्टं गृहादिकं प्रयच्छेत्यर्थः ॥
कृदिरिति गृहनाम । कृदिः कदिरिति तन्नामसु पाठात् ।
ऋणवः । ऋणु गतौ । ह्यं दसे लङि सिपि तनादित्वादुप्रत्ययः ।
ततो व्यत्ययेन शपि गुणावादेशौ । शपः पित्त्वादनुदात्तत्व
उप्रत्ययस्वरः शिष्यते । यद्वत्तयोगादनिघातः । दिवः । ऊडिद-
मित्यादिना विभक्तोरुदात्तत्वं । प्र नः । उपसर्गाद्बहुलमिति
बहुलवचनान्नसो णत्वाभावः । यच्छतात् । दाण् दाने । शपि
पात्रत्यादिना यच्छादेशः । अह्वकं । नास्ति ह्यकोऽस्मिन्निति
बहुव्रीहौ नउसभ्यामिभ्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । पृथु । प्रथ
प्रस्थाने । प्रथिन्मदिभ्यस्त्वां संप्रसारणं सलोपश्चेति कुप्रत्ययः
संप्रसारणं च । कृदिरिति गृहनाम । उकृदिर् दौमिदेवनयोः ।
अर्चिश्चुचिर्बुध्वापि कृदिभ्य इतिरितीतिप्रत्ययः । लघूपध-
गुणः । प्रत्ययस्वरः ॥

षोडशोऽष्टकमाह ॥

सं नो राया बृहता विश्वपेशसा मिमिक्षा सामिडाभिरा ।

सं द्युन्नेन विश्वतुरोषा महि सं वांजैर्वाजिनीवति ॥ १६ ॥

सं । नः । राया । बृहता । विश्वपेशसा । मिमिक्ष । सं ।

इडाभिः । आ ।

सं । द्युन्नेन । विश्वतुरा । उषः । महि । सं । वाजैः ।

वाजिनोऽवति ॥ १६ ॥

हे उषः । नोऽस्मान्नाया धनेन संमिमिक्ष्व । 'संसिंच । संयोजयेत्यर्थः । कौटुशेन धनेन । बृहता प्रभूतेन । विश्व-
पेशसा । पेश इति रूपनाम । बहुविधरूपयुक्तेन । तथेडाभिरा ।
गोभिश्चास्मान् संमिमिक्ष्व । इडेति गोनाम । इडा जगतीति
तन्नामसु पाठात् । आकारः समुच्चये पादांते वर्तमानत्वात् ।
उक्तं च । एतस्मिन्नेवार्थे देवेभ्यश्च णिष्ठभ्य आ इत्याकार इति ।
किंच हे महि मूहनौय उषोदेवते द्युन्नेन यशसा संमिमिक्ष्व ।
द्युन्नं द्योततेर्यशो वाक् न मेति यास्कः । नि० ५, ५ । कौटुशेन
द्युन्नेन । विश्वतुरा । सर्वेषां शत्रूणां हिंसकेन । तथा हे
वाजिनोऽवति । अन्नसाधनभूतक्रियायुक्ते वाजैरन्नैस्मान् सं-
मिमिक्ष्व । अन्नं वै वाज इति श्रुत्यंतरात् ॥ राया । ऊडिद-
मित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । बृहता । बृहन्नबृहतोरुपसंख्यान-
मिति विभक्तेरुदात्तत्वं । विश्वपेशसा । विश्वानि पेशांसि
यस्यासौ विश्वपेशाः । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति व्यत्ययेना-
संज्ञायामपि पूर्वपदांतोदात्तत्वं । यद्वा मरुद्वादिर्द्रष्टव्यः ।
मिमिक्ष्वा । मिह सेवने । व्यत्ययेनात्मनेपदं । लोटि बहुलं
छंदसौति शपः श्लुः । हिमविह्वलादिशेषौ । ढत्वकत्वषत्वानि ।
प्रत्ययस्वरस्य सति शिष्टत्वात्स एव शिष्यते । पादादित्वाद-
निघातः । पूर्वपदस्यासमानवाक्यस्थत्वात्तिङ्ङितिङ इति
निघातो न भवति । समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा
वक्तव्या इति क्वचनात् । विश्वतुरा । तूर्वतीति तूः । तूर्वी
हिंसार्थः । क्षिप् चेति क्षिप् । राज्ञोप इति वकारलोपः ।

विश्वेभ्यः तूर्विश्वतूः । समासस्येत्यतोदात्तत्वं । वाजिनीवति ।
वाजोऽन्वमस्या अस्तोति वाजिनी क्रिया । तादृशौ क्रिया
यस्याः सा तथोक्ता ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे पंचमो वर्गः ॥

उषो भद्रेभिरिति चतुर्द्धं च षष्ठं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते ।
उषश्चतुष्कमानुष्टुभं त्विति । कण्वपुत्रः प्रस्कण्व ऋषिः ।
तुष्टादिपरिभाषयेदमुत्तरं चानुष्टुभं । पूर्वत्रोषस्यं त्वित्युक्तत्वा-
दिदमपि सूक्तमुषस्यं ॥ प्रातरनुवाकस्योषस्ये कतावानुष्टुमे
कंदस्य नक्तं । सूक्ताने हि । उषो भद्रेभिरित्यानुष्टुभं । आ०
४. १४. । इति । आश्विनशस्त्रेऽप्येतत्सूक्तं । प्रातरनुवाक-
न्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात् ॥

तत्र प्रथमाष्टकमाह ॥

उषो भद्रेभिरा गहि दिवश्चिद्रोचनादधि ॥

वहंत्वरुणस्य उप त्वा सोमिनी गृहं ॥ १ ॥

उषः । भद्रेभिः । आ । गहि । दिवः । चित् । रोदनात् ।

अधि ।

वहंतु । अरुणऽस्यवः । उप । त्वा । सोमिनः । गृहं ॥ १ ॥

हे उषः । उषोदेवते भद्रेभिर्भेदनीयेः शोभनैर्मार्गैर्दिवोऽत-
रिचलोकात् रोचनाद्रोचमानाद्दीप्यमानात् । अधिरूपयर्थः ।
उपरिवर्तमानात् । द्विदिति पूजार्थः । पूजितादेवविधादंत-
रिचलोकादागहि । आगच्छ । हे उषः । अरुणस्यवोऽरुणवर्षा
गावः सोमिनः सोमयुक्तस्य यजमानस्य गृहं देवयजनरूपं
यज्ञगृहं त्वा त्वासुपवहंतु । प्रापयंतु ॥ गहि । गमेर्लोडि
बहुलं कंदसीति शपो लुक् । हेरपित्वेन डित्वेऽनुदात्तोपदे-

श्रेत्यादिनानुनासिकलोपः । अतो हेरिति लुक् न भवति ।
 असिद्धवदवा भादित्यनुनासिकलोपस्यासिद्धत्वात् । रोचनात् ।
 रुच दीप्तौ । अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच् । योरनादेशे चित्
 इत्येतोदात्तत्वं । अरुणसर्वः । स्मा भक्षणे । स्मांति भक्षयंति
 स्तनं पिबन्तीति स्मवो वत्साः । श्रीणादिकः कुप्रत्ययः । आतो
 लोप इटि चेत्याकारलोपः । अरुणाः स्मवो यामां तास्तथोक्ताः ।
 अत्र वत्सानामारुण्यप्रतिपादनान्मातृणामपि तद्यात्वं गम्यते ।
 पैलकमश्वा अनुहरन्ते मातृकं गावीऽनुहरन्त इति मोनर्दीर्घः ।
 तासां चोषोक्कहनत्वं निघंटावुक्तं । अरुणो गाव उषसामिति ।
 अरुणशब्दोऽर्तेत्यनुनम्प्रत्ययांतः । छणाख्यायां चित् । उ० ३.
 ५८. । इत्यतश्चिदित्यनुवृत्तेरंतोदात्तः । स एव बहुव्रीहौ पूर्व-
 षदप्रकृतिस्वरत्वेन शिष्यते ॥

द्वितीयासृचमाह ॥

सुपेशसं सुखं रथं यमध्यस्था उपस्त्वं ।

तेना सुश्रवसं जनं प्रावाद्य दुहितर्दिवः ॥ २ ॥

सुऽपेशसं । सुऽखं । रथं । यं । अधिऽप्रस्थाः ।

उषः । त्वं ।

तेन । सुऽश्रवसं । जनं । प्र । अय । अद्य । दुहितः ।

दिवः ॥ २ ॥

हे उषः । त्वं यं रथमध्यस्थाः । अधितिष्ठसि । कौटुम्भं
 रथं । सुपेशसं । शोभनावयवं शोभनरूपयुक्तं वा । पेश इति
 रूपनामेति यास्कः । यद्वा शोभनहिरण्ययुक्तं । पेशः कृश-
 मिति तन्नामिसु पाठात् । सुखं । शोभनेन खेनाकाशेन युक्तं ।
 बिस्तृतमित्यर्थः । यद्वा सुखहेतुभूतं । अथवा सुखमिति

क्रियाविशेषणं । सुखं यथा भवति तथेत्यर्थः । हे दिवो
दुहितः । द्युलोकसकाशादुत्पन्न उषोदेवते तेन रथेनाद्यास्मि-
न्काले सुश्रवसं शोभनहविर्युक्तं जनं यजमानं प्राव । प्रकर्षेण
गच्छ ॥ सुपेशसं । पिश अवयवे । अस्मादसुनप्रत्ययः । निच्च्-
दाद्युदात्तः पेशसशब्दः । शोभनं पेशो यस्यासौ सुपेशाः ।
आद्युदात्तं इयच् छंदसौत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अध्यस्थाः ।
तिष्ठतेच्छंदसि लुङ्लङ्लिट् इति वर्तमाने लुङि गातिस्थेति
सिचो लुक् । अडागम उदात्तः । यद्धृत्तयोगादानघातः । तिङि
चोदात्तवर्तौति गतेरनुदात्तत्वं । तेना । अन्येषामपि दृश्यत
इति संहितायां दीर्घः । सुश्रवसं । श्रव इत्यन्ननाम । श्रयत
इति सत इति यास्कः । सुपेशसमितिवदुत्तरपदाद्युदात्तत्वं ।
अव । • अव रक्षणगतिप्रीतिद्वयोत्युक्तत्वादत्रावतिर्गत्यर्थः ।
दुहितर्दिवः । परमपि छंदसौति षष्ठ्यन्तस्य पूर्वामंत्रितांगव-
द्भावे सति पदद्वयसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं ॥

दत्तवैयाम्वचमाह ॥

वयस्वित्ते पतत्रिणो द्विपञ्चतुष्यद्रजुनि ।

उषः प्रारभृतूर्नु दिवोऽंतेभ्यस्परि ॥ ३ ॥

वयः । चित् । ते । पतत्रिणः । द्विऽपत् । चतुऽपत् ।

अर्जुनि ।

उषः । प्र । आरभृत् । ऋतून् । अनु । दिवः । अंतेभ्यः ।

परि ॥ ३ ॥

हे अर्जुनि शुभ्रवर्ण उषः । उषोदेवते ते तव ऋतूर्नु
गमनान्यनुलक्ष्य द्विपत् द्विपात् मनुष्यादिकं ऋतुष्यत् गवा-
दिकं तथा पतत्रिणः पतत्रवंतः पक्षोपेता वयस्वित् पक्षिणश्च

दिवोऽंतेभ्य आकाशप्रांतिभ्यः पर्यपरि प्रारन् । प्रकर्षेण गच्छन्ति ।
 रात्रावंधकारेणाभिभूताः सर्वे प्राणिनस्त्वदागमानंतरं चेष्टावन्तो
 भवन्तीत्यर्थः ॥ पतत्रिणः । पत् गतो । पतत्यनेनेति पतुत्रं ।
 अमिनचौत्यादिनात्रप्रत्ययः । ततो मत्वर्थीय इनिः । द्विपत् ।
 द्वौ पादावस्येति संख्यासुपूर्वस्य । पा० ५. ४. १४०. । इति
 पादशब्दस्यांत्यलोपः समासांतः । अयस्त्रयादित्वेन भत्वात्
 पादः पत् । पा० ६. ४. १३०. । इति पदुभावः । द्वित्रिभ्यां
 पादभूतसु बहुव्रीहौ । पा० ६. २. १८७. । इत्युत्तरपदां-
 तादात्तत्वं चतुष्पत् । चत्वारः पादा अस्य । स्वरव्यतिरिक्तं
 पूर्ववत् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । इणः ष इत्यनुवृत्ता-
 विदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य । पा० ८. ३. ४१. । इति विसर्ज-
 नीयस्य षत्वं । न च परत्वेनास्य विद्धत्वात् कुप्पोः क पो च ।
 पा० ८. ३. ३८. । इत्यपक्षानोयादेशः शंकनीयः । येन
 नाप्राप्तिन्यायेन तस्यापवादत्वात् । अपवादस्तु परमपि पूर्वं
 बाधत एवेति वृत्तावृत्तं । अर्पिन् । ऋ गतो । छंदसि लुङ्-
 लङ्लिट इति वर्तमाने लुङि सर्तिशास्त्र्यतिभ्यश्चेति च्चेर-
 डादेशः । ऋदृशोऽङि गुण इति गुणः । आडागमः । ऋतून् ।
 ऋ गतो । अस्मादीणादिको भावे कुप्रत्ययः । अनुर्लक्षणे ।
 पा० १. ४. ८४. । इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वं । कर्मप्रवचनीय-
 युक्ते । पा० २. ३. ८. । इति द्वितीया संहितायां दीर्घादटि
 सभानपाद इति नकारस्य रुत्वं । अचानुनासिकः पूर्वस्य
 तु वेति रोः पूर्वस्य वर्णस्य सानुनासिकत्वं । दिवः । ऊडिद-
 मिति विभक्तिरुदात्ता । अंतेभ्यः । पंचम्याः परावध्यर्थ इति
 विसर्जनोपस्य सत्वं ॥

चतुर्थीभ्यश्चमाह ॥

व्यच्छंती हि रश्मिभिर्विश्वमाभासि रोचनं ।

तां त्वामुषर्वसूयवो गौर्भिः कण्वा अह्वषत ॥ ४ ॥

विऽउच्छंती । हि । रश्मिऽभिः । विश्वं । आऽभासि ।

रोचनं ।

तां । त्वां । उषः । वसुऽयवः । गौऽभिः । कण्वाः ।

अह्वषत ॥ ४ ॥

हे उषः । व्यच्छंती तमो वर्जयंती त्वं रश्मिभिः स्वकीये-
स्तेजोभिर्विश्वं सर्वं भूतजातं रोचनं रोचमानं प्रकाशयुक्तं
यथा भवति तथाभासि । आ समंतात् प्रकाशयसि । हि
यस्मादेवं तस्मात्तां तादृशीं त्वां वसूयवो वसुकामाः कण्वा
मेधाविन ऋत्विजः कण्वगोत्रोत्पन्ना वा महर्षयो गौर्भिः
स्तुतिलक्षणैर्वचोभिरह्वषत । 'स्तुतवन्त इत्यर्थः ॥ कण्व इति
मेधाविनाम् । कण्व ऋभुरिति तन्नामसु पाठात् । आभासि ।
भा दौमौ । अदादित्वाच्छपो लुक । सिपः पित्त्वादनुदात्तत्वे-
धातुस्वरः । हि चेति निघातप्रतिषेधः । तिष्ठि चोदात्तवतीति
गतेरनुदात्तत्वं । रोचनं । रुच दौमौ । अनुदात्तेतस्य हलादे-
रिति युच् । चित इत्यन्तोदात्तत्वं । वसूयवः । वसु धनमात्मन
इच्छन्तः । सुप आत्मनः क्यच् । अकृत्स्नार्वाधातुकयोरिति दीर्घः ।
क्याच्छन्दसौत्युप्रत्ययः । गौर्भिः । सावेकाच इति विभक्ते-
रुदात्तत्वं । कण्वाः । कण्व शब्दार्थः । अग्निप्रुषिलटिकणी-
त्यादिना कन्प्रत्ययः । नित्यादाद्युदात्तत्वं । 'अह्वषत । तेजो
लुङि द्वः संप्रसारणमित्यनुवृत्तौ बहुलं छन्दसौति संप्रसारणं ।

परपूर्वत्वे हल इति दीर्घत्वम् । च्चेः सिच् । एकाच इतीदृ-
प्रतिषेधः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे षष्ठो वर्गः ॥

उदु त्यमिति त्रयोदशचं समं सूक्तं प्रस्कण्वस्याषं सूर्यं
देवत्वं । आदौ नव गायत्रयः शिष्टाश्चतस्रोऽनुष्टुभ इत्युक्तं ।
तथा चानुक्रांतं । उदु त्वं सप्ताना मौर्यं नवाद्या गायत्रय इति ॥
आश्विनशस्त्रे सौर्यं क्रतावुदु त्यमित्यादयो नवचः शंसनीयाः ।
संस्थितेष्वश्विनायेति खंडे सूचितं । सूर्यो नो दिव् उदु त्वं
जातवेदसमिति नव । आ० ६. ५. । इति ॥

तत्र प्रथमास्यचमाह ॥

उदु त्वं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दृशे विश्वाय
सूर्यं ॥ १ ॥

उत् । ऊं इति । त्वं । जातवेदसं । देवं । वहन्ति । केतवः ।
दृशे । विश्वाय । सूर्यं ॥ १ ॥

केतवः प्रज्ञापकाः सूर्याश्वाः । यर्द्धा सूर्यरश्मयः सूर्यं सर्वस्य
प्रेरकमादित्यमुदु वहन्ति । ऊर्द्धं वहन्ति । ऊं इति पादपूरणः ।
छांदसो मकारलोपः । उक्तं च । मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमी-
मिदिति । किमर्थं । विश्वाय विश्वस्मै भुवनाय दृशे द्रष्टुं ।
यथा सर्वे जनाः सूर्यं पश्यन्ति तथोर्द्धं वहन्तीत्यर्थः । कौटुशं
सूर्यं । त्वं प्रसिद्धं जातवेदसं । जातानां प्राणिनां वेदितारं
जातप्रीजं जातधनं वा । देवं । द्यातमानं । अत्र निरुक्तं ।
उद्वहन्ति तं जातवेदसं देवमश्वाः केतवो रश्मयो वा
सर्वेषां भूतानां संदर्शनाय सूर्यं । नि० १२. १५. । इति ॥
जातवेदसं । जातानि वेत्तीति जातवेदाः । गतिकारकयोरपि

पूर्वपदप्रकृतिस्ररत्वं चेत्सुन् पूर्वपदप्रकृतिस्ररत्वं च । दृश्ये ।
दृश्ये विख्ये चेति तुमर्थे निपातितः । सूर्ये । राजसूर्य-
स्यादिना षू प्रेरण इत्यस्मात् क्वपि रुडागमसहितो निपातितः ।
अतः प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुसरेणाद्युदात्तत्वं ॥

द्वितीयाश्चमाह ॥

अप त्ये तायवो यथा नक्षत्रा यंत्यक्तुभिः । सूराय

विश्वचक्षसे ॥ २ ॥

अप । त्ये । तायवः ॥ यथा । नक्षत्रा । यंति । अक्तुभिः ।

सूराय । विश्वचक्षसे ॥ २ ॥

त्ये तायवो यथा । प्रसिद्धास्तस्करा इव नक्षत्रा नक्षत्राणि
देवगृहरूपाणि । देवगृहा वै नक्षत्रानोति श्रुत्यंतरात् । यद्वा ।
इह लोके कर्मानुष्ठाय ये स्वर्गं प्राप्नुवंति ते नक्षत्ररूपेण
दृश्यन्ते । तथा च श्रूयते । यो वा इह यजतेऽमुं लोकं नक्षत्रै
तन्नक्षत्राणां नक्षत्रत्वमिति । यद्वा तेषां सुकृतिनां ज्योतींषि
नक्षत्राण्युच्यन्ते । सुकृती वा एतानि ज्योतींषि यन्नक्षत्राणी-
त्याम्नानात् । यास्कस्त्वाह । नक्षत्राणि नक्षतेर्गतिकर्मणो-
नेमानि क्षत्राणोति च ब्राह्मणं । नि० ३० । इति ।
तथाविधानि नक्षत्राण्यक्तुभी रात्रिभिः सहापयन्ति । अप-
मच्छन्ति । विश्वचक्षसे । विश्वस्य सर्वस्य प्रकाशकस्य सूराय
सूर्यस्यागमनं दृष्ट्वेति शेषः । तस्करा नक्षत्राणि च रात्रिभिः
सह सूर्यं आगमिष्यतीति भीत्या पलायन्त इत्यर्थः ॥ तायुरिति
स्तेननाम् । तायुस्तस्कर इति तन्नामसु पाठात् । अक्तुरिति
रात्रिनाम् । शर्वर्यक्तुरिति तत्र पाठात् । यक्ता । यथेति पादांत
इति सर्वानुदात्तत्वं । नक्षत्रा । नक्ष गती । अस्तेनद्वय-

जिबन्धिप्रतिभ्योऽत्रन्नित्य'भन्प्रत्ययः । निच्चादाद्यदात्तत्वं ।
 नभ्राएनपादित्यत्र 'वृत्तौ त्वेवमुक्तं । न क्षरति न क्षीयत इति
 वा नक्षत्रं । क्षीयतेः क्षरतेर्वा नक्षत्रमिति निपात्यत इति ।
 श्रेष्ठदसि बहुलमिति श्लोपः । यन्ति । इण् गतौ । इणो
 यणिति यणादेशः । सूराय विश्वचक्षसे । विश्वं चष्टे प्रकाशय-
 तीति विश्वचक्षाः । चक्षेर्बहुलं शिषेत्यसुन्प्रत्ययः । शिष्वेन
 सार्वधातुकत्वात् ख्याआदेशाभावः । उभयत्र षष्ठर्थे चतुर्थी
 वक्तव्येति चतुर्थी ॥

तृतीयाम्बुचमाह ॥

अदृश्यमस्य केतवो विरश्मयो जनां अनु । भ्राजंतो
 अग्नयो यथा ॥ ३ ॥

अदृश्यं । अस्य । केतवः । वि । रश्मयः । जनान् । अनु ।
 भ्राजंतः । अग्नयः । यथा ॥ ३ ॥

अस्य सूर्यस्य केतवः प्रज्ञापन्ता रश्मयो दीप्तयो जनाननु
 व्यदृश्यं । जातान्सर्वाननुक्रमेण प्रेक्षन्ती । सर्वं जगत्प्रकाशय-
 तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । भ्राजंतो दीप्यमाना अग्नयो यथा ।
 अग्नय इव ॥ अदृश्यं दृशिर् प्रेक्षणे । वर्तमाने लुङ् । इरितो
 वेति च्चेरडादेशः । रुडित्यनुवृत्तौ बहुलं कंदसीति रुडागमः ।
 भूत एव बहुलवचनादृदृशोऽङि गुण इति गुणाभाव इत्युक्तं ।
 तिङां तिङो भवन्तीति प्रथमपुरुषबहुवचनस्योत्तमपुरुषैक-
 वचनादेशः । प्रथमपुरुषांत एव शाखांतरे श्रूयते । अदृश्यमस्य
 केतव इति । जनानित्यस्य नकारस्य संहितायां कत्वयत्वादि
 पूर्ववत् । भ्राजंतः । शपः पिच्चादनुदात्तत्वं । शतस्य लसार्व-
 धातुकत्वेन धातुस्वर एव शिष्यते ॥

आतुर्मास्त्रेषु शुभासीर्ये पर्वण्यस्ति सौर्यं एककपालः । तस्य
तरणिरित्येषानुवाक्या । तथा च सूत्रितं । तरणिर्विश्वदर्श-
नश्चित्रं देवानामुदगादनीकमिति याज्यानुवाक्याः । आ० २.
२० । इति ॥ तथातिमूर्तिनामन्येकाहे कृष्णपक्षे सौरीष्टिः
कर्तव्या । तस्यामप्येषानुवाक्या । अतिमूर्तिनेति खंडे सूत्रितं ।
नवो नवो भवति जायमानस्तारणिर्विश्वदर्शतः । आ० ९.
८ । इति ॥

तामेतां सूक्ते चतुर्थीमुच्यमाह ॥

तरणिर्विश्वदर्शतो ज्योतिष्कृदसि सूर्यं । विश्वमा भासि
रोचनं ॥ ४ ॥

तरणिः । विश्वऽदर्शतः । ज्योतिःऽकृत् । असि । सूर्यं ।

० विश्वं । आ । भासि । रोचनं ॥ ४ ॥

हे सूर्यं त्वं तरणिस्तरिता । अन्येन गंतुमशक्यस्य महतो-
ऽध्वनो गंतासि । तथा च स्मर्यते ॥ योजनानां सहस्रे द्वे द्वे शते
द्वे च योजने । एकेन निमिषेर्ध्वेन क्रममाणं नमोऽस्तु त इति ।
यद्वा । उपासकानां रोगात्तारयितासि । अरोग्यं भास्करादि-
च्छेदिति स्मरणात् । तथा विश्वदर्शतः । विश्वेः सर्वे प्राणिभि-
र्दर्शनौयः । आदित्यदर्शनस्य चंडालादिदर्शनजनितपापनिर्ह-
रणहेतुत्वात् । तथा चापस्तम्बः । दर्शने ज्योतिषां दर्शनमिति ।
यद्वा विश्वं सकलं भूतजातं दर्शतं द्रष्टव्यं प्रकाश्यं येन स
तथोक्तः । तथा जोतिष्कृत् । ज्योतिषः प्रकाशस्य कर्ता ।
सर्वस्य वस्तुनः प्रकाशयितेत्यर्थः । यद्वा चंद्रादीनां रात्रौ
प्रकाशयिता । रात्रौ अन्धमयेषु चंद्रादिविंबेषु सूर्यकिरणाः
प्रतिफलितः संतोऽंधकारं निवारयन्ति यथा हारस्यद्वय-

नोपरिनिपतिताः 'सूर्यरश्मयो गृह्णातर्गतं तमो निवारयन्ति
तद्ददित्वर्थः । 'यस्मादेवं तस्माद्विश्वं व्याप्तं रोचनं रोचमान-
मंतरिक्षमासमंताद्भासि । प्रकाशयसि । 'यद्वा हे "सूर्य । अंत-
र्यामितया सर्वस्य प्रेरकः परमात्मन् तरणिः संसाराब्धे स्तार-
कोऽसि । यस्मात्त्वं विश्वदर्शतः । विश्वेः सर्वैर्मुमुक्षुभिर्दर्शतो
द्रष्टव्यः साक्षात्कर्तव्य इत्यर्थः । अधिष्ठानसाक्षात्कारे ह्यारोपितं
निवर्तते । ज्योतिष्कृत् । ज्योतिषः सूर्यादेः कर्ता । तथा
त्वाम्नायते । चंद्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायतेति ।
ईदृशस्त्वं चिद्रूपतया विश्वं सर्वं दृश्यजातं रोचनं रोचमानं
दीप्यमानं यथा भवति तस्माभासि । प्रकाशयसि । चैतन्यस्फुरणे
हि सर्वं जगद्दृश्यते । तथा चाम्नायते । तमेव भांतमनुभाति
सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति । तरणिः । तू भ्रुवन-
तरणयोः । अस्मादंतर्भावितव्यार्थादतिस्पृष्टम्यस्यवितृभ्योऽ-
निरित्यनिप्रत्ययः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । ज्योतिः करोतीति
ज्योतिष्कृत् । क्लिप् चेति क्लिप् । नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्य-
स्येति विसर्जनीयस्य षत्वं । भासि । भा दीप्तौ । अंतर्भा-
वितव्यार्थात्तद्व्यदादित्वाच्छपो लुक् ॥

पंचमौष्ठचमाह ॥

प्रत्यङ् देवानां विशः प्रत्यङ् दुर्दृषि मानुषान् । प्रत्यङ् विश्वं
स्वदृशि ॥ ५ ॥

प्रत्यङ् । देवानां । विशः । प्रत्यङ् । उत् । एषि । मनु-
षान् । प्रत्यङ् । विश्वं । स्वः । दृशि ॥ ५ ॥

हे सूर्य, त्वं देवानां विशो मरुत्नामकान्देवान् । मरुतो वै
देवानां विश इति श्रुत्यंतरात् । ताम्मरुत्नाञ्जकान्देवान् प्रत्यङ्

ङ्देवि । ताग्रप्रतिगच्छद्दयं प्राप्नोषि । तेषामभिमुखं यथा
भवति तथेत्यर्थः । तथा मानुषान्मनुष्यान् प्रत्यङ्ङुदेवि ।
तेऽपि यथास्मदभिमुखमेव सूर्यं उदेतोति मय्यन्ते । तथा विश्वं
व्याप्तं स्वः स्वर्लोकं दृष्टे द्रष्टुं प्रत्यङ्ङुदेवि । यथा स्वर्लोक-
वासिनो जनाः स्वस्वाभिमुख्येन पश्यन्ति तथोदेषीत्यर्थः ।
एतदुक्तं भवति । लोकत्रयवर्तिनो जनाः सर्वेऽपि स्वस्वाभि-
मुख्येन सूर्यं पश्यन्तीति । तथा चास्मायते । तस्मात्सर्व एव
मय्यन्ते मां प्रत्युदगादिति । प्रत्यङ् । प्रत्यंचतीति प्रत्यङ् ।
अंशु गतिपूजनयोः । ऋत्विगित्यादिना स्निग्धं । अनिदितामिति
नलोपः । उगिदचामिति शुम् । हलङ्घ्यादिसंयोगांतलोपौ ।
संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वादुपधादौर्ध्वनलोपयोरभावः । किन्प्रत्य-
यस्य कुरिति कुत्वं । अनिगंतोऽचतावित्यनिगंत इति प्रत्यु-
दासात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरभावे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । एषि ।
इण् गतौ । सिध्यदादित्वाच्छपोऽलुक् । आदेशप्रत्यययोरिति
षत्वं । स्वः । सुपूर्वादौर्ध्वचः । गुणे यणादेशः । न्यङ्स्वरौ
स्वरितौ चेति स्वरितत्वं । दृष्टे । दृष्टिर् प्रेक्षण इत्यस्माद्दृष्टे
विस्थे चेति तुमर्थे निपातितः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे सप्तमो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

येना पावक चक्षसा भुरण्यंतं जनां अनु । त्वं

वरुण पश्यसि ॥ ६ ॥

येन । पावक । चक्षसा । भुरण्यंतं । जनान् । अनु ।

त्वं । वरुण । पश्यसि ॥ ६ ॥

हे पावक सर्वस्य शोधक वरुण । अनिष्टनिवारक सूर्य
 त्वं जनान् जातामप्राणिनो भुरण्यंतं धारयंतं पोषयंतं वैर्म
 लोकं येन चक्षसा प्रकाशिनानुपश्यसि । अनुक्रमेण प्रकाशयसि
 तं प्रकाशं सुम इति शेषः । यद्वा । उत्तरस्यामृचि संबंधः ।
 तेन चक्षसा व्येषीति । तथा च यास्केनोक्तं । तस्ते वयं सुम
 इति वाक्यशेषोऽपि वोत्तरस्यामन्वयस्तेन व्येषि । नि० ११,
 २२ । इति । भुरण्यंतं । भुरण धरणपोषणयोः । कंडाहि-
 त्वाद्यक् । ततः शतरि कर्तरि शप् । अदुपदेशात्सर्वधातुकांनु-
 दात्तत्वे यक् एव स्वरः शिष्यते । वरुण । वृज् वरणे । अस्माद-
 तर्भावितण्यर्थात्कृददारिभ्य उनन्नित्युनन्प्रत्ययः । अत्र वरुण-
 शब्देनादित्य एवोच्यते । तथा चान्यत्रास्मात् । तस्ये मित्रस्य
 वरुणश्चाजायेतामिति । मित्रस्य वरुणस्य धाता चार्यमा चेति च ॥

सप्तमोऽनुचमाह ॥

वि द्यामेषि रजसृष्ट्वहा मिमानो अक्तुभिः । पश्यन्
 जन्मानि सूर्य ॥ ७ ॥

वि । द्यां । एषि । रजः । पृथु । अहा । मिमानः ।

अक्तुभिः । पश्यन् । जन्मानि । सूर्य ॥ ७ ॥

हे सूर्य त्वं पृथु विस्तौर्णं रजो लोकं । लोका रजांस्युच्यंत
 इति यास्कः । कं लोकं । द्यां । अंतरिक्षलोकं । व्येषि ।
 विशेषेण गच्छसि । किं कुर्वन् । अहाहृष्यक्तुभौ रात्रिभिः
 सह मिमानः । उत्पादयन् । आदित्यगत्यधीनत्वादहोरा-
 त्रविभागस्य । तथा जन्मानि जननवंति भूतजातानि पश्यन् ।
 प्रकाशयन् ॥ रजसृष्ट्वित्यत्र कंदसि वाप्राप्तेऽडितयोः । पा०
 ८, ३, ४८ । इति विसर्जनोपस्य सत्वं । अहा । श्रेष्ठंदसि

बहुलमिति शैलोपः । मिमान् । माङ् माने । जीहो-
त्थादिकः । शानचि शौ द्विर्भावे भृजामिदित्यभ्यासस्येत्वं ।
श्राभ्यस्तयीरात इत्याकारलोपः । अभ्यस्तानामादिरित्यभ्य-
स्तस्याद्युदात्तत्वं । जन्मानि । जनी प्रादुर्भावे । अन्येभ्योऽपि
दृश्यंत इति मनिन् । निच्वादाद्युदात्तत्वं ॥

अष्टमोऽष्टकमाह ॥

सप्त त्वा हरितो रथे ब्रह्मन्ति देव सूर्य । शोचिष्केशं
विचक्षण ॥ ८ ॥

सप्त । त्वा । हरितः । रथे । ब्रह्मन्ति । देव । सूर्य ।

शोचिःऽकेशं । विऽचक्षणः ॥ ८ ॥

हे सूर्य देव द्योतमान विचक्षण सर्वस्य प्रकाशयितः । सप्त
सप्तसंख्याका हरितोऽश्वा रसहरणशीला रश्मयो वा त्वा त्वां
ब्रह्मन्ति । प्रापयन्ति । कौटुशं । रथेऽवस्थितमिति शेषः । तथा
शोचिष्केशं । शोचीषि तेजांस्येव यस्मिन्केशा इव दृश्यन्ते
स तथोक्तः । तं ॥ हरिते इत्यादित्याश्वानां संज्ञा हरित
आदित्यस्येति निघंटोऽवुक्तत्वात् । शोचिष्केशं । शुच दीप्तौ ।
अर्चिशुचिदुष्टपीत्यादिनेसिप्रत्ययातोऽतोदात्तः । स एव बहु-
व्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन शिष्यते । नित्यं समासेऽनुत्तर-
पदस्थस्येति विसर्जनीयस्य षत्वं ॥

नवमोऽष्टकमाह ॥

अयुक्त सप्त शंध्युवः सूरः रथस्य नमः । ताभिर्याति ।

स्वयुक्तिभिः ॥ ९ ॥

अयुक्त । सप्त । शंध्युवः । सूरः । रथस्य । नमः । ताभिः ।

याति । स्वयुक्तिभिः ॥ ९ ॥

सूरः सर्वस्य प्रेरकः सूर्यः शृङ्गधुवः शोधिका अश्वस्त्रियः ।
तादृशीः सप्तसंख्याका अयुक्ताः स्वरथे योजितवान् । कीदृश्यः ।
रथस्य नम्रः । न क्षातविव्रः । याभिर्युक्ताभिः रथो याति ।
न पतति तादृशीभिरित्यर्थः । एवंभूताभिस्ताभिरश्वस्त्रीभिः
अयुक्ताभिः स्वकीययोजनेन रथे संबद्धाभिर्याति । यज्ञगृहं
प्रत्यागच्छति । अतस्तस्मै हविर्दातव्यमिति वाक्यशेषः ॥ अयुक्तः
युजिष् योगी । स्वरितेस्त्वात्कर्त्रभिप्रायः आत्मनेपदं । लुङि चोः
सिच् । एकाच । इतीट्प्रतिषेधः । लिङ्सिच्चावात्मनेपदेषु ।
पा० १. २. ११. ५ इति सिचः किस्त्वाङ्गधूपधगुणाभावः । क्लृप्तो
क्लृतीति सिचः सकारलोपः । चोः कुरिति कुत्वं । शृङ्गधुवः ।
शृङ्गं विशुद्धौ । यजिमनिशृङ्गिदसिजनिभ्यो युरिति युप्रत्ययः ।
शसि तग्वादीनां कृदसि बहुलमुपसंख्यानमित्युक्तादेशः ।
सूरः । षू प्रेरणे । सुसृष्टागृधिभ्यः कृन्निति क्रन्प्रत्ययः ।
निस्त्वादाद्युदात्तत्वं । नम्रः । नं पातयतीत्यर्थे नम्रनेष्टृत्वादि-
नोणादिषु नम्रश्चस्त्वृजंतो निपातितः । ऋभ्यो ङीविति
ङीप् । यणादेश उदात्तयणो ह्रस्वर्वादिति ङीप् उदात्तत्वं ।
सुपां सुपो भवन्तीति शसो उदादेशः । ततो यणादेश उदात्त-
स्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं । रेफलोपश्चादसः । उक्तं च ।
ह्यौ चापरो वर्णविकारनाशाविति । शास्त्रांतरे तु नम्र इत्येव
पठ्यते । अयुक्ताभिः । स्वकीयाः सूर्यसंबन्धिनो युक्तयो योज-
नानिर्वासां । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अवसृथेष्टौ होत्रका जलाभिषेकम्योदयं तमसस्परौति मंत्रं
ब्रूयुः । तथा च पत्नीसंयाजैश्चरित्वेति खंडे सूत्रितं । उदयं
तमसस्परौत्युदेत्य । आ० ६. १३. १ इति ॥

तामितां सूक्ते दशमोऽष्टमाह ॥

उद्दयं तमसस्परि ज्योतिष्पश्यंत उत्तरं ।

देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमं ॥ १० ॥

उत् । वयं । तमसः । परि । ज्योतिः । पश्यंतः ।

उत्तरं ।

देवं । देवत्रा । सूर्यं । अगन्म । ज्योतिः । उत्तरं ॥ १० ॥

वयमनुष्ठातारस्तमसस्परि तमस उपरि रात्रे रुद्धं वर्तमानं
तमसः पापात्पर्युपरि वर्तमानं वा । पापरहितमित्यर्थः । तथा
चाज्जायते । उद्दयं तमसस्परित्याद्य । पाप्मा वै तमः पाप्मान-
मेवास्मादपहंतौति । ज्योतिस्ते जस्विनमुत्तरमुद्गततरमुत्कृष्टतरं
वा देवत्रा देवेषु मध्ये देवं दानादिगुणयुक्तं सूर्यं पश्यंतः स्तुति-
भिर्हविर्भिद्योपासौनाः संत उत्तममुत्कृष्टतमं ज्योतिः सूर्यं रूप-
मगन्म । प्राप्नुवाम । तथा च श्रूयते । अगन्म ज्योतिरुत्तम-
मित्याहसौ वा आदित्यौ ज्योतिरुत्तममादित्यस्यैव सायुज्यं
गच्छतीति । युक्तं चैतत् । तं यया यथोपासते तदेव भवतीति
श्रुत्यंतरात् ॥ तमसस्परि । पंचम्याः परावध्यर्थ इति विसर्ज-
नीयस्य सत्त्वं । ज्योतिष्पश्यंतः । इसुसोः सामर्थ्यं । पा० ८.
१. ४४. इति विसर्जनीयस्य षत्त्वं । व्यपेक्षालक्षणं सामर्थ्यं
तत्रांगौक्रियते । देवत्रा । देवमनुष्यपुरुषपुरुषत्वैर्भ्यो द्वितीया-
सप्तम्योर्बहुलमिति सप्तम्यर्थे त्राप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । अगन्म ।
कंदसि लुङ्लङ्लिट इति प्रार्थनायां लङि बहुलं कंदसौति
शपो लुक् । खोद्य । पा० ८. २. ६५. इति धातोर्मकारस्य
नकारः । अडागम उदात्तः । पादादित्वाच्चाताभावः । उत्तमं ।

तमपः पित्वादनुदात्तत्वे प्राप्त उत्तमशशत्तमौ सर्वत्रेत्युज्-
ह्वादिषु पाठादन्तोदात्तत्वं ।

उद्यन्नित्ययं दृष्टो-रोगशान्त्यर्थः । तथा चानुक्रमणामुक्तं ।
अथस्तृचो रोगघ्न उपनिषदिति । युक्तं चैतत् । यस्मादनेन
दृष्टेन त्वग्दोषशान्तये प्रफणः सूर्यमस्तौत् । तेन दृष्टेन स्तुतः
सूर्यस्तमृषिं रोगाच्चिरगमयत् । तस्मादिदानीमपि रोगशान्तयेऽ-
नेन दृष्टेन सूर्यं उपासनीयः । तदुक्तं शौनकेन । उद्यन्नयेति
मन्त्रोऽयं सौरः पापप्रणाशनः । रोगघ्नश्च विषघ्नश्च भूतिमुक्ति-
फलप्रद इति ॥

दृष्टव्याद्यां सूक्त एकादशीमृचमाह ॥

“ उद्यन्नश्च मित्रमह आरोहन्नुत्तरां दिवं ।

हृद्रोगं मम सूर्यं हरिमाणं च नाशय ॥ ११ ॥

उत्स्यन् । अथ । मित्रमहः । आरोहन् ।

उत्तरां । दिवं ।

हृत्सुरोगं । मम । सूर्यं । हरिमाणं । च । नाशय ॥ ११ ॥

हे सूर्य सर्वस्य प्रेरक मित्रमहः सर्वेषामनुकूलदीप्तियुक्त ।
अथास्मिन्काल उद्यन् । उद्यं गच्छन् उत्तरामुन्नततरां दिव-
मन्तरिक्षमारोहन् आभिमुख्येन प्राप्नुवन् । यदा दिवमन्तरिक्ष-
मुत्तरामारोहन् उत्कर्षेण प्राप्नुवन् । एवंविधस्त्वं मम हृद्रोगं
हृदयगतमांतरं रोमं हरिमाणं शरीरगतकीर्तिहरणशीलं वाङ्म-
रोगं । यदा शरीरगतं हरिद्वये रोगिप्राप्तं वैवर्ण्यमित्यर्थः ।
तदुभयमपि नाशय । मां स्तोतारमुभयविधाद्रोगान्मोचयेत्यर्थः ॥
किंमहः । मित्रमनुकूलं महस्तेजो यस्यासीत् । आमन्त्रित-
निघातः । उत्तरां । उदित्यनेनोपसर्गेण स्वसंस्पृष्टधात्वर्थो

लब्धते । तस्मादातिशायनिकस्तरपप्रत्ययः । प्रथमपक्षेऽन्तरिक्ष-
विशेषणत्वेन द्रव्यप्रकर्षप्रतीतेराम् जु भवति । द्वितीये त्वारो-
हणक्रियायाः प्रकर्षो गम्यत इति किमेतद्व्ययवादादम्बद्रव्य-
प्रकर्ष इति आमुः । प्रथमपक्षे 'टासरपोः पिप्त्वादनुदात्तत्वं
उपसर्गस्वर एव शिष्यते । द्वितीये त्वाम्प्रत्ययस्य सति शिष्ट-
त्वान्तस्यैव स्वरे प्राप्ते व्यत्ययेनायुदात्तत्वं । वृत्तादिर्वा द्रष्टव्यः ।
स ह्याकृतिगणः । हृष्टेगं । वा शाकण्यज्जोरोषु । पा० ६, ३,
५१ । इति हृदयशब्दस्य हृदादेशः । मम । युष्मदस्मदोर्द-
सोत्यायुदात्तत्वं । हरिमाणं । हृज्-हरणे ।, जनिह्वयामि-
मनिज् । उ० ४, १५० । इत्याणादिक इमनिन्प्रत्ययः ।
व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं । यक्षा, हरिश्चब्दस्य वर्णवाचित्वाद्गुण-
वृत्तादिभ्यः ष्यज्, च । पा० ५, १, १२३ । इति चकारादि-
मनिन्प्रत्ययः । इष्टमेयःस्त्रित्यनुवृत्तौ टेरिति णिलोपः ॥

द्वाद्गुणोऽमृचमाह ॥

शुक्लेषु मे हरिमाण रोपणाकासु दध्मसि ।

अथो हारिर्द्रवेषु मे हरिमाणं नि दध्मसि ॥ १२ ॥

शुक्लेषु । मे । हरिमाणं । रोपणाकासु । दध्मसि ।

अथो इति । हारिर्द्रवेषु । मे । हरिमाणं । नि ।

दध्मसि, ॥ १२ ॥

मे मदीयं हरिमाणं शरीरगतं हरिहर्णस्य भावं शुक्लेषु
तादृशं वर्णं कामयमानेषु पक्षिषु तथा रोपणाकासु शारिकासु
पक्षिविशेषेषु दध्मसि । स्थापयामः । अथो अपि च हारिर्द्रवेषु
हरितालद्रुमेषु तादृग्वर्णत्वं मे मदीयं हरिमाणं निदध्मसि ।

निश्धोमहि । स च हरिमां तथैव सुखेनास्तां । अस्माभ्या
वाधिष्टेत्यर्थः ॥ दधसि । इष्टंती मसिरिति मस इकारागमः ॥

अथोदशौभूचमाह ॥

उदगादयमादित्यो विश्वेन सहसा सह ।

द्विषंतं मघ्नं रंधयन्तो अहं द्विषते रधं ॥ १३ ॥

उत् । अगात् । अयं । आदित्यः । विश्वेन । सहसा । सह ।

द्विषंतं । मघ्नं । रंधयन् । मो इति । अहं द्विषते ।

रधं ॥ १३ ॥

अयं पुरोवर्त्यादित्योऽदितेः पुत्रः सूर्यो विश्वेन सहसा
सर्वेण बलेन सहोदगात् । उदयं प्राप्तवान् । किं कुर्वन् । मघ्नं
द्विषंतं रंधयन् । ममोपद्रवकारिणं हिंसन् । अपि च । अहं
द्विषतेऽनिष्टकारिणे रोगाय मो रधं । नैव हिंसां करोमि ।
सूर्य एव अस्मदनिष्टकारिणं रोगं विनाशयत्वित्यर्थः ॥ अगात् ।
एतेर्लुङीणो गा लुङीति गार्देशः । गातिस्थेति सिचो लुक् ।
आदित्यः । दित्यदित्यादित्येत्यपत्यार्थं प्राग्दोष्यतीयो ष्य-
प्रत्ययः । रंधयन् । रध हिंसासंराद्धोः । ष्यंताकृतः शब्दः । रधिज-
भोरचि । पा० ७. १. ६१ । इति णौ धातोर्नुमागमः । मो ।
मा उ निपातद्वयसमुदायो मैवेत्यस्यार्थः । ओदिति प्रगृह्यत्वे
प्रतप्रगृह्या अचौति प्रकृतिभावः । द्विषते । शतुरनुम इति
विभक्तेरुदात्तत्वं । रधं । रधेर्लुङि पुषादिखात् चेरडादेशः ।
रधिजभोरचि । पा० ७. १. ६१ । इति धातोर्नुम् । अनिदि-
तामित्यनुषंगलोपः । न माड्योग इत्यडभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थेऽष्टमो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले नवमोऽनुवाकः ॥

दशमेऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्राभि त्वमिति पंचदशर्चं
प्रथमं सूक्तं । अत्रेतिहासमाचर्यते । अंगिरः इन्द्रसदृशं पूत्र-
मात्मनः कामयमानो देवता उपासी चक्रे । तस्य सव्याख्येन
पुत्ररूपेणैद्र एव स्वयं जज्ञे जगति मत्तुल्यः 'कश्चिन्मा भूदिति ।
स सव्य आंगिरसोऽस्य सूक्तस्य ऋषिः ॥ चतुर्दशीपंचदश्यौ
त्रिष्टुभौ । त्रिष्टुवंतस्य सूक्तस्य शिष्टा जगत्य इति परिभाषयाव-
शिष्टास्त्रयोदशर्चो जगत्यः । इन्द्रो देवता । तदेतत्तत्त्वमनुक्रमण-
सूक्तं । अभि त्वं पंचोनां सव्यो द्वित्रिष्टुवंतमंगिरा इन्द्रतुल्यं
पुत्रमिच्छन्नभ्यध्यायत्सव्य इतीन्द्र एवास्य पुत्रोऽजायतेति ॥
अतिरात्रे प्रथमे रात्रिपर्याये होतुः शस्त्र इदं सूक्तं शंसनीयं ।
अतिरात्रे पर्यायाणामिति खंडे सूत्रितं । अभि त्वं मेषमध्वर्यवो
भरतेन्द्राय सोममिति याज्या । आ० ६. ४. । इति ॥ ज्वाम-
यनस्य मध्वभूते विषुवत्संज्ञकेऽह्न्यपि निष्केवल्य इदं सूक्तं
शंसनीयं । तथा च सूत्रितं । यस्तिग्मशृंगोऽभि त्वं मेषमिन्द्रस्यं
नु वीर्याणीत्येतस्मिन्नैद्रीं निविदं शस्त्वा । आ० ८. ६. । इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

अभि त्वं मेषं पुरुङ्गतमृग्मियमिन्द्रं गीर्भिमंदता

वस्त्रो अर्णवं ।

यस्य द्यावो न विचरन्ति मानुषा भुजे मंहिष्ठमभि

विप्रमर्चत ॥ १ ॥

अभि । त्वं । मेषं । पुरुङ्गतं । ऋग्मियं । इन्द्रं । गीःऽभिः ।

मदत । वस्त्रः । अर्णवं ।

यस्य । द्यावः । न । विचरन्ति । मानुषा । भुजे । मंहिष्ठं ।

अभि । विप्रं । अर्चत ॥ १ ॥

त्वं प्रसिद्धं मेघं शत्रूभिः स्पर्धमानं । यद्वा कण्वपुत्रं
 मेधातिथिं यजमानमिन्द्रो मेघरूपेणागत्य तद्वीर्यं सोमं पपौ ।
 स ऋषिस्तं मेघ इत्युच्यते । अत इदानीमपि मेघ इतीन्द्रोऽभि-
 धीयते । मेधातिथेर्मेघेति भुवश्चर्यमन्त्रैकदेशस्य व्याख्यानरूपं
 ब्राह्मणमेवमाश्रयते । मेधातिथिं हि कण्वायनिं मेघो भूत्वाज-
 हारेति । आगत्य सोममप्यद्वतवानित्यर्थः । पुरुङ्गतं । पुरुभिर्य-
 जमानैराहृतं । ऋग्मियं । ऋग्भिर्विक्रियमाणं । स्तूयमान-
 मित्यर्थः । स्तुत्या हि देवता विक्रियते । यद्वा । ऋग्भिर्मीयते
 शब्दयत इति ऋग्मीः । तं । वस्त्रो अर्णवं । धनानां मावास-
 भूमिं । एवंगुणविशिष्टमिन्द्रं हे स्तातारो गौर्भिः स्तुतिभिरभि-
 मदता । अभिमुख्येन हर्षं प्रापयत । यस्येन्द्रस्य कर्माणि मानुषा
 मनुष्याणां हितानि विचरन्ति । विशेषेण वर्तते । तत्र दृष्टान्तः ।
 द्यावो न । यथा सूर्यरश्मयः सर्वेषां हितकाराः । भुजे भोगाय
 मंहिष्ठमतिशयेन प्रहृष्टं विप्रं मेधाविनं । तथाविधमिन्द्रमभ्यर्चत ।
 अभिपूजयत ॥ मेघं । 'मिष स्पर्धा' । इगुपधलक्षणे के प्राप्ते
 द्विवसेनमेषादयः पचादिषु द्रष्टव्या इति वचनादच्प्रत्ययः ।
 ऋग्मियं । तस्य विकार इत्यर्थे एकाचो नित्यं मयट्प्रत्ययः ।
 पा० ४. ३. १४४. १. । इति मयट्प्रत्ययः । अकारस्येकारश्चान्-
 दसः । प्रत्ययस्वरः । यद्वा माङ् माने शब्दे च । ऋग्भिर्मीयत
 इति ऋग्मीः । क्षिपि बलि लोपात्पूर्वमेव प्ररत्वात् घमास्ये-
 तीत्वं । अचि अधात्वित्यादिनियडादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृति-
 स्वरत्वं । मदता । मदौ हर्षे । हेतुमति णिच् । मदौ
 हर्षग्लेपनयोरिति घटादिषु पाठात् हर्षार्थे वर्तमानस्य
 घटादधी क्लितः । पा० ६. ४. ८२. । इति मित्त्वे सति

मितां ऋस् इति ऋस्त्वम् । लोऽन्मध्यमपुरुषबहुवचने शपि
 कंदस्युभयथेत्याद्धेधातुकत्वात् णेरनिटोति णिलोपः । तशब्दस्य
 सार्वधातुकमपिदिति ङित्वे ऋचि तुनुघमक्षुतङ्कुबोरोरुथाणा-
 मिति दीर्घः । वस्वः । ङस्यागमानुशासनस्यानित्यत्वानुमभश्चः ।
 जसादिषु कंदसि वावचनमिति वचनात् घर्ङिति । पा० ७
 २. १११. । इति गुणाभावे यणादेशः । अर्णवं । अर्ण उदक-
 मस्मिन्नस्तोत्यर्णवं समुद्रः । अर्णसो लोपश्च । पा० ५. २.
 १०६. २. । इति मत्वर्थीयाश्चप्रत्ययः सलोपश्च । तेन शब्देन
 जलाशयवाचिनाश्रयमात्रं लक्ष्यते । प्रत्ययस्वरः । त्रिचरन्ति । चर
 गत्यर्थः । अदुपदेशात्सार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । तिङि
 चोदात्तवतीति गतिरनुदात्ता । यद्वृत्तयोगादनिघातः । मानुषा ।
 शिष्टदसि बहुलमिति शैलोपः । भुजे । भुज पालनाभ्य-
 वहारयो । संपदादिलक्षणे भावे क्तिप् । सावेकाच इति
 विभक्त्युदात्तत्वं । मंहिष्ठ । मंहि हृदौ । अतिशयेन मंहिता
 मंहिष्ठः । तुम्हदसोतोष्ठन्प्रत्ययः । तुरिष्ठमेषःस्विति हलोपः ।
 निष्वादाद्युदात्तत्वं । अर्चत । अर्च पूजायां । भौवादिकः ॥

द्वितीयाऽवचमाह ॥

अभोमवन्वन्त्स्वभिष्टमृतयाऽन्तरिक्षप्रां तविषोभिरावृतं ॥

इंद्र दक्षास ऋभवो मदच्युतं शतक्रतुं जवनी

सूनृतारुहन् ॥ २ ॥

अभि । ईं । अवन्वन् । सुऽअभिष्टिं । ऊतयः । अन्तरिक्षऽप्रां ॥

तविषोभिः । आऽवृतं ।

इंद्र । दक्षासः । ऋभवः । मदऽच्युतं । शतऽक्रतुं ।

जवनी । सूनृता । आ । अरुहन् ॥ २ ॥

ऊतयोऽवितारो रक्षितारो दक्षासो दक्षयितारः प्रवर्धयि-
 तार ऋभवः । उरु भातोति वैरुक्ताव्युत्पत्त्या ऋभवोऽत्र मरुत
 उच्यंते । एवंभूता मरुत इन्द्रमभीमवन्वन् । अभिसुख्येन
 खल्वभजत । हव्रे ण सह युध्यमानमिन्द्रं सर्वे देवाः पर्यत्यजन् ।
 मरुतस्तु तथा न पर्यत्याहुः । तथा चान्नायते । विश्वे देवा
 अजहुये सखायः । मरुद्भिर्निद्रं सख्यं ते अस्त्विति । ब्राह्मणेऽ-
 प्याम्नातं । मरुतो हैनं नाजहुरिति । कीदृशमिन्द्रं । स्वभिष्टिं
 शोभनाभ्येषणवतं । शोभनाभिगमनमित्यर्थः । अंतरिक्षप्रां ।
 अंतरिक्षं द्युलोकं स्वतेजसा प्राति पूरयंतौत्यंतरिक्षप्रां ।
 द्वादशस्वादित्येष्विन्द्रस्य विद्यमानत्वात् । शाखांतरेऽपि श्रूयते ।
 तस्या इन्द्रस्य विवस्वांश्चाजायेतामिति । इन्द्रस्य विवस्वांश्चेत्येत
 इति च । तविषोभिरावृतं । तविषीति बलनाम । तविषी
 शुष्ममिति तन्नामसु पाठात् । बलैरावृतं । अतिबलिनमित्यर्थः ।
 अत एव मदच्यतं । शत्रूणां मदस्य गर्वस्य च्यावयितारं । किंच
 शतक्रतुं । शतसंख्येयानां क्रतूनामाहतरं । बहुविधकर्माणं
 वा । पूर्वोक्तं तमिन्द्रं जवनो हव्रवधं प्रति प्रेरयित्री सृष्टता
 तैर्मरुद्भिः प्रयुक्ता प्रह्वर भगवो जहि वीरयस्वेति ब्राह्मणोक्तरूपा
 प्रियसत्यात्मिका वागध्यारुहत् । आरुढवती । हव्रवधं प्रति
 सापि वागिन्द्रस्योत्साहकारिण्यभूदित्यर्थः ॥ अवन्वन् । वन षण
 संभक्तौ । लङि शपि प्राप्ते व्यत्ययेनोपत्ययः । स्वभिष्टिं ।
 इष्टं गतौ । भावे क्तिन्प्रत्ययः । तितुर्वत्यादिनुट्प्रतिषेधः ।
 एमन्नादित्वात्पररूपत्वं । शोभना अभिष्टयो यस्येति बहुव्रीहौ
 नञ्सुभ्यामिन्त्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । ऊतयः । अवतीः कृत्यस्युटो
 बहुक्षिमिति कर्तरि क्तिन्प्रत्ययः । यद्वा क्तिच्क्षौ च संज्ञाया-

मिति क्तिच् । ज्वरत्वरत्यादिनीट् । चित् इत्थंतीदात्तत्वं ।
 अंतरिक्षप्रां । प्रा पूरणे । अंतरिक्षं प्राति पूरयतीत्यंतरिक्षप्रां ।
 प्रातो मनिन्नित्यत्र चशब्दाद्विच् । आहतं । हञ् ध्रुवे ।
 आत्रियत इत्याहतः । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः
 प्रकृतिस्वरत्वं । दक्षासः । दक्ष हृद्दौ । दक्षंत एभिरिति दक्षाः ।
 करणे घञ् । जिष्वादाद्युदात्तत्वं । आञ्जसेरसुक् । मदच्युतं ।
 ण्ड् गतौ । अंतर्भावितेण्यर्थात् क्तिप् चेति क्तिप् । ऋस्वस्य
 षिति क्तातीति तुक् । शतक्रतं । शतं क्रतवो यस्य । बहुव्रीहौ
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जवनी । जु इति सौत्रो धातुः । करणे
 ण्ड् । टिड्ढाणश्चित्यादिना ङीप् । लितस्वरेण जकारा-
 त्परस्योदात्तत्वं । अरुहत् । रुहेर्लुङि क्त्वरुहद्विभ्यश्चदसीति
 चुरङादेशः ॥

तृतीयाभ्युचमाह ॥

त्वं गोत्रमंगिरोभ्योऽहणेरपोतात्रये शतदुरेषु गातुवित् ।
 ससेन चिद्धिमदायावहो वस्त्राजावर्द्धि वावसानस्य
 नर्तयन् ॥ ३ ॥

त्वं । गोत्रं । अंगिरःभ्यः । अहणोः । अप । उत । अवयै ।
 शतदुरेषु । गातुवित् ।
 ससेन । चित् । विद्धिमदाय । अवहः । वसु । आजौ । अर्द्धि ।
 ववसानस्य । नर्तयन् ॥ ३ ॥

हे इंद्र त्वं गोत्रमव्यक्तशब्दवतं त्वय्युदकस्वावरकं मेघमंगि-
 रोभ्योऽंगिरसामृषीणामर्थायापाहणोः । अपवारणं कृतवानसि ।
 हृष्टेरावरकं मेघं वज्रेणोद्वाप्य वर्षणं कृतवानसीत्यर्थः । 'येद्वा
 गोत्रं' गोसम्बूहं पणिभिरपद्धतं गुहासु निहितमंगिरोभ्य

ऋषिभ्योऽपाहृणीः । गुहाद्वारोद्घाटनेनाप्रकाशयः । उत अपि
 चात्रये महर्षये । कौटुशाय । शतदुरेषु शतद्वारेषु यंत्रेष्वसुरैः
 पीडार्थं प्रक्षिप्ताय । गातुवित् । मार्गस्य लंभयिताभूः । तथा
 विमोदाय चित् । विमदनाच्चे महर्षयेऽपि ससेनाच्चेन युक्तं
 वसु धर्मवह्नः । प्रापितृवान् । तथाजौ संग्रामे जयार्थं वाव-
 सानस्य निवसतो वर्तमानस्यान्यस्यापि स्तोतुरद्रिं वज्रं नर्तयन्
 रक्षणेन कृतवानसीति शेषः । अतस्तव महिमा केन वर्णयितुं
 शक्यत इति भातः ॥ गोत्रं । गुड् अव्यक्ते शब्दे । औणादिक-
 स्तन्प्रत्ययः । यडा । खलगोरथादित्यनुवृत्ताविनिवृत्तकव्यचक्ष ।
 पा० ४. २. ५१. । इति समूहार्थं त्रप्रत्ययः । शतदुरेषु ।
 शतं दुरा द्वारास्थयां । दृ इत्येके । ह्यंते सन्निभं इति दुराः ।
 धजर्थे कविधानमिति कप्रत्ययः । छांदसं संप्रसारणं पर-
 पूर्वत्वं । तच्च यो ह्यभयोः स्थाने भवति स लभतेऽन्यतरणापि
 व्यपदेशमित्युरण् रपरः । पा० १. १. ५१. । इति रपरंभवति ।
 यदा द्वारशब्दस्यैवं छांदसं संप्रसारणं द्रष्टव्यं । गातुवित् ।
 गाड् गतौ । अस्मात्कमिमनिजनिभागापायाहभ्यश्च ।
 उ० १. ७२. । इति तुप्रत्ययः । तं वेदयति लंभयतीति
 गातुवित् । विद् लाभे । अंतर्भावितव्यार्थात् क्तिप् । क्तदुत्तर-
 पदप्रकृतिस्वरत्वं । ससेन । ससमित्यन्ननाम । ससं नम आयु-
 रिति तन्नामसु पाठात् । आजिरिति संशामनाम । आहव
 आजिविति तत्र पाठात् । अद्रिं । अस्ति भक्षयति वैरिण-
 मित्यद्रिर्वज्रः । अदिशदिभूशुभिभ्यः क्तिन्निति क्तिन्प्रत्ययः ।
 निष्ठादाद्युदात्तत्वं । यास्कस्वेवमद्रिशब्दं व्याचक्ष्यौ । अद्रि-
 रादृणात्यनेनापि वाक्तेः स्यात् । नि० ४. ४. । इति । वावसा-

पदाद्युदात्तत्वं । तत्पुरुषपक्षे तु कदुत्तरपदप्रकृतिस्ररत्वं ।
आविथ । अत्र रक्षणे ॥

• ॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे नवमो वर्गः ॥

षष्ठीसूचमाह ॥

त्वं कुत्सं शुष्णहृत्येष्वविथारंधयोऽतिथिग्वाय शंबरं ।
महांतं चिदबुदं नि क्रमीः पदा सनादेव दस्युहृत्याय
जन्निषे ॥ ६ ॥ •

• त्वं । कुत्सं । शुष्णहृत्येषु । आविथ । अरंधयः ।
अतिथिग्वाय । शंबरं ।

महांतं । चित् । अबुदं । नि । क्रमीः । पदा । सनात् ।
एव । दस्युहृत्याय । जन्निषे ॥ ६ ॥

हे इंद्र त्वं कुत्सं कुत्ससंज्ञकलृपिं शुष्णहृत्येषु । शुष्णः
शोषयिता । एतन्नाम्नोऽसुरस्य हननयुक्तेषु संग्रामेष्वविथ ।
ररक्षिथ । तथातिथिग्वायतिथिभिर्गतव्याय दिवोदासाय शंबर-
मेतन्नामानमसुरमरंधयः । हिंसां प्रापितः । तथा महांतं चित् ।
अतिप्रवृद्धमप्यबुदमेतत्संज्ञकमसुरं पदा पादेन निक्रमीः । नित-
रामाक्रमिताभूः । यस्मादेवं तस्मात्सनादेव चिरकालादेवारभ्य
दस्युहृत्यायोपक्षपयितृणां हननाय जन्निषे । सर्वदा त्वं दस्यु-
हननशीलो भवसीत्यर्थः ॥ अरंधयः । रंध हिंसासंज्ञकः ।
रधिजभोरचीति धातौर्नुम् । अतिथिग्वाय । गमेरीणादिक्वो
डुप्रत्ययः । क्रमीः । क्रमु पादविचेपे । झ्रतक्षण । पा० ७.
२. ५. । इति वृद्धिप्रतिषेधः । बहुलं कंदस्यमाद्युंगिऽपीत्यड-
भावः । पदा । सावेकाच इति वोडिदपदादीति वा विभक्त्येक-

दात्तं । जन्निषे । जनो प्रादुर्भावे । लिटि गमहनेत्यादिनो-
पधालोपः ॥

सप्तमौचमाह ॥

त्वे विश्वा तविषो सध्राग्घिता तव राधः सोमपौथाय
हर्षते ।

तव वज्रश्रिते बाह्वोर्हितो वृथा शत्रोरव विश्वानि
वृण्णा ॥ ७ ॥

त्वे इति । विश्वा । तविषो । सध्राक् । हिता । तव ।
राधः । सोमपौथाय । हर्षते ।

तव । वज्रः । चिकिते । बाह्वोः । हितः । वृथ । शत्रो ।
अव । विश्वानि । वृण्णा ॥ ७ ॥

हे इंद्र त्वे त्वयि विश्वा तविषो सर्वं बलं सध्राक् सध्रीचीनं ।
अपराङ्मुखं यथा भवति तथा हिता निहितं । तथा तव राधोः
मनः सोमपौथाय सोमपानाय हर्षते । हृष्यति । किं व । तव
बाह्वोर्हस्तयोर्हितोऽवस्थिता वज्रश्रिते । अस्त्राभिर्ज्ञायते ।
अतः शत्रोः शतयितुर्वैरिणो विश्वानि सर्वाणि वृण्णा वीर्याण्य-
ववृथा । क्रेदनं कुरु ॥ सहांचतौति सध्राक् । अंचतेऽत्विगि-
त्यादिना । किन् । अनिदितामिति नलोपः । समासे सहस्य
सध्रिरिति सहशब्दस्य सध्रादेशः । चोः कुरिति कुल्वं ।
कटुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्तेऽद्रिसध्रगोरंतोदात्तत्वनिपातनं
कृतस्वरनिवृत्तार्थः । पा० ६, ३, ८५, १ । इति वचनात्सध्रा-
देशोऽंतोदात्तोः । तस्य यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यण इति
परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । राधः । राधोति समृद्धो भव-
त्यनेन । राधोऽत्र मन उच्यते । असुनो निष्वादाद्यदात्तत्वं ।

सोमपोथाय । पा पाने । पातृत्तुदिवचोत्यादिना यक्प्रत्ययः ।
घुमास्येतीत्वं । इर्षते । हृष तुष्टौ । श्यनि प्राप्ते व्यत्ययेन
शप् । आत्मनेपदं च । चिकिते । कृत ज्ञाने । कृंदसि लुङ्-
लङ्लिट् इति वर्तमाने कर्मणि लिट् । बाह्वोः । उदात्तयण
इति विभक्तेरुदात्तत्वं । वृथा । ओव्रश्चु केदने । तौदादिकः ।
ग्रहिज्यादिना संप्रसारणं । विकरणस्वरः । संहितायां इरचोऽ-
तस्तिङ् इति दीर्घत्वं । वृष्णा । वृष मेचने । औणादिको
नक्प्रत्ययः । तत्र भवानि वृष्णानि । भवे कृंदसीति यत् ।
यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । श्रेष्ठं दसीति शैर्लोपः ॥

अष्टमोऽष्टकः ॥

वि जानीह्यार्यान् च दस्यवो बर्हिष्मते रंधया

शासदव्रतान् ।

शाको भव यजमानस्य चोदिता विश्वेता ते सधमादेषु

चाकन ॥ ८ ॥

वि । जानीहि । आर्यान् । ये । च । दस्यवः । बर्हिष्मते ।

रंधय । शासत् । अव्रतान् ।

शाको । भव । यजमानस्य । चोदिता । विश्वा । इत् । ता ।

ते । सधमादेषु । चाकन ॥ ८ ॥

हे इंद्र त्वमार्यान्विदुषोऽनुष्ठातृन्विजानीहि । विशेषेण
बुध्यस्व । ये च दस्यवस्तेषामनुष्ठातृणामुपक्षपयितारः शत्रु-
वस्तानपि विजानीह्येति शेषः । ज्ञात्वा च बर्हिष्मते बर्हिषा
यज्ञेन युक्ताय यजमानायव्रतान् । व्रतमिति कर्मनाम ।
कर्मविरोधिनस्तान्दस्यून् रंधय । हिंसां प्रापय । बुद्ध्या यज-
मानस्य वशं गमय । रन्धतिर्वशगमने । नि० ६, ३२, इति

नस्य । वस निवासे । कतरि ताच्छीलिकथानश् । बहुलं
 कंदसोति शपः श्रुः । हिर्भादहलादिशेषो । चित्त्वादंतोदात्तत्वं ॥

चंतुर्थीभृचमाह ॥

त्वमपामपिधानावृणोरपाधारयः पर्वते दानुमद्वसु ।

वृत्रं यदिद्र शवसावधीरहिमादिस्त्र्यं दिव्यारोहयो दृशे ॥ ४ ॥

त्वं । अपो अपिऽधाना । अवृणोः । अप । आधारयः ।

पर्वते । दानुऽमत् । वसु ।

वृत्रं । यत् । इन्द्र । शवसा । अवधीः । अहिं । आत् । इत् ।

सूर्यं । दिवि । आ । अरोहयः । दृशे ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वमपामुदकानामपिधानापिधानान्याच्छादकान्मे-
 घानपावृणोः । अपावरीष्ठाः । तथा पर्वते पर्ववति पूरयितव्य-
 प्रदेशयुक्ते स्त्र्यौयनिवासंस्थाने दानुमत् दानुमतो हिंसायुक्तस्य ।
 यद्वा दनुरसुरमाता सेव दानुः । तद्वतः । तादृशस्य वृत्रादेर्वसु
 धनमधारयः । शत्रून्क्षित्वा तदीयं धनमपहृत्य स्वगृहे न्यचि-
 क्षिप इत्यर्थः । यद्वा दानुमदिति वसुविशेषणं । शोभनदान-
 युक्तमित्यर्थः । हे इन्द्र त्वं यत् यदा शवसा बलेन वृत्रं त्रयाणां
 लोकानामावरीतारं । तथा च शाखांतरे समान्नातं । यदिमान्
 लोकानवृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति । अहिं । आ समंताद्वतारं ।
 तथा च वाजसनेयिनः समामनन्ति । सोऽग्निंषोमावभिसंबभूव
 सर्वा विद्यां सर्वं यशः सर्वमन्नाद्यं सर्वांश्चियं स यत्सर्वमेतत्स-
 मभवत्तस्मादहिरिति । एवंभूतमसुरमवधीः । वधं प्रापितः ।
 आदितुः अनंतरमेव दिवि द्युलोके दृशे द्रष्टुं सूर्यमारोहयः ।
 वृत्रेणावृतं सूर्यं तस्माद्वृत्रादसुप्तोच इत्यर्थः ॥ अपां । ऊडिद-

मित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । अपिधाना । अपिधीयत आच्छा-
द्यत एभिरित्यपिधानानि । करणे ल्युट् । लितीति प्रत्यया-
न्पूर्वस्य धात्वाकारस्योदात्तत्वं । तत्र एकादेशस्वरः । कदुत्तर-
पदप्रकृतिस्वरत्वं । सुपां सुलुगिति विभक्तेः पूर्वसवर्णदौर्घ्यत्वं ।
अधारयः । पादादित्वाच्चिघाताभावः । पर्वते । पर्ववान् पर्वतः ।
पर्व पुनः पृणातेः प्रोणातेर्वेति यास्कः । दानुमत् । दो अवखंडन
इत्यस्माद्वा दाण् दान इत्यस्माद्वा दाभाभ्यां नुरित्यौणादिको
नृत्तत्त्वयः । असुरविशेषणत्वे सुपां सुलुगिति षष्ठ्यां लुक् ॥

पंचमीवृत्तमाह ॥

त्वं मायाभिरप मायिनोऽधमः स्वधाभिर्य अधि
शुप्तावजुद्धत ।

त्वं पिप्रोऽनृमणः प्रारुजः पुरः प्रं ऋजिश्चानं
दस्युहृत्येष्वविथ ॥ ५ ॥

त्वं । मायाभिः । अपि । मायिनः । अधमः । स्वधाभिः ।
ये । अधि । सुप्ता । अजुद्धत ।

त्वं । पिप्रोः । नृमनः । प्र । अरुजः । पुरः । प्र ।
ऋजिश्चानं । दस्युहृत्येषु । आविथ ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वं मायाभिर्जयोपायज्ञानैः । मायेति ज्ञाननाम ।
शची मायेति तन्नामसु पाठात् । यद्वा मायाभिर्लोकप्रसिद्धैः
कष्टैर्मायिन उक्तलक्षणमायोपेताम्बृत्वादीनसुरानपाधमः ।
अपाजीगमः । धमतिर्गतिकर्मेति यास्कः । येऽसुराः स्वधाभिर्ह-
विल्लक्षणेनैः शुप्तावधि शोभमाने स्वकीये सुखं एवाजुद्धत ।
षड्वीषुः । नाम्नौ । तानसुरानिति पूर्वेण संबंधः । तथा च

कौशितकिभिरन्नायते । असुरा वा आत्मन्नजुह्वुरुदातेऽग्नौ
 ते' पराभवन्निति । वाजसनेयिभिरप्यान्नातं । देवाश्च ह वा
 असुराश्चास्यर्धत । ततो ह्यसुरा अभिमानेन कस्मै च न जुह्व
 इति स्वेवेवास्येषु जुह्वतश्चेरुस्ते परावभूवुरिति । तथा हे
 नृमणः । नृषु यजमानेषु रक्षितव्येष्वनुग्रहबुद्धियुक्तं त्वं पिप्रोः
 पूरयितुरेतन्नाम्नोऽसुरस्य पुरः पुराणि निवासस्थानानि प्रारुजः ।
 प्राभांचोः । एवं कृत्वा तेनासुरेणोपद्रुतमृजिश्चानमृजुगमनमेत-
 त्संज्ञकं स्तोत्रं दस्युहव्येषु दस्यूनामुपक्षपयितृणां हननेन
 युक्तेषु संग्रामेषु । यद्वा दस्यूनां हनने निमित्तभूतेषु प्राविथ ।
 प्रकृषेण ररक्षिथ । मायिनः । मायाशब्दस्य व्रीक्षादिषु पाठात्
 व्रीक्षादिभ्यश्चेति मत्वर्थीय इति । शुभो । शुभ दौमौ । कर्मणि
 क्तिन् । तितृवृत्यादिनेट्प्रतिषेधः । कृषसाथोरिति धत्वाभाव-
 ष्छांदसः । खरि च । पा० ८, ४, ५५ । इति चत्वं । अजु-
 ह्वत । जुहोतेर्लङि व्यत्ययेनात्मनेपदं । अदभ्यस्तादिति कृष्या-
 दादेशः । हुग्र वोः सार्वधातुक इति यणादेशः । पिप्रोः । पृ-
 पालनपूरणयोः । पृभिदिव्यधीत्यादिना कुप्रत्ययः । उदोष्ठ-
 पूर्वस्येत्यत्र बहुलं छंदसौत्युक्तत्वादुत्वाभावः । छांदसं द्विवचनं ।
 अभ्यासस्योरदत्वहलादिशेषाः । अतिपिप्रत्योश्च बहुलं छंद-
 सौत्यभ्यासस्येत्वं । यणादेशः । नृमणः । नृषु मनो यस्य ।
 छंदस्यदवग्रहात् । पा० ८, ४, २६ । इति णत्वं । अरुजः ।
 रजो भंगे । शस्य डित्वाङ्गुणाभावः । ऋजिश्चानं । ऋज्वश्रुते
 प्राप्नोतीत्यृजिश्चा । पृषोदरादिः । दस्युहव्येषु । हन द्विसा-
 ष्यप्रोः । हनस्त चेति भावे क्यप्रत्ययस्तकारसांतादेशः ।
 दस्यूनां हत्या येषु संग्रामेषु । परादिष्व्छंदसि बहुलमित्युत्तर-

यास्कः । किं कुर्वन् । शासत् । दुष्टानामनुशासनं निग्रहं
 कुर्वन् । अतः शाकी शक्तियुक्तस्त्वं यजमानस्य चोदिता प्रेरको
 भव । यज्ञविघातकानसुरांस्तिरस्कृत्य यज्ञान्यजमानैः सम्यगनु-
 ष्ठीपयेति भावः । अहमपि स्तोता ते तव ता तानि पूर्वोक्तानि
 कर्माणि विश्वेत् सर्वाण्येव सधमादिषु सहमदनयुक्तेषु यज्ञेषु
 स्तोतुं चाकन । कामये ॥ जानीहि । ज्ञा अवबोधने । क्रैय्या-
 दिकः । ज्ञाजनोर्जेति जादेशः । अत्र प्रो गतो वृद्धिति वृत्करणं
 त्वादिपरिसमाप्त्यर्थमेव न-प्वादिपरिसमाप्त्यर्थमिति येषां
 दर्शनं तेषां प्वादीनां ऋस्व इति ऋस्वत्वेन भवितव्यं । मैवं ।
 ज्ञाजनोर्जेति दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्य तु
 दीर्घोच्चारणमंतरेणाप्यतो दीर्घो यजोत्यनेनैव दीर्घः सिध्यति ।
 तस्माद्दीर्घोच्चारणवैयर्थ्यप्रसंगादत्र ऋस्वो न भवतीति सिद्धं ।
 बर्हिषते । तसौ मत्वर्थ इति भत्वात् रुत्वत्वश्वयोरभावः ।
 रंधय । रंध हिंसासंराद्धोः । शप्सत् । शास अनुशिष्टौ । शत-
 र्यदादित्वाच्छपो लुक् । अक्षित्यादयः । षडित्यभ्यस्तसंज्ञायां
 नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमप्रतिषेधः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्यु-
 दात्तत्वं । शाकी । शक् शक्तौ । भावे घञ् । ततो मत्वर्थीय
 इति । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । यद्वा वृषादिर्द्रष्टव्यः । विश्वा
 ता । उभयत्र श्रेष्ठं दसौति शेलोपः । सधमादिषु । सह माद्यं-
 त्येष्विति सधमादा यज्ञाः । अधिकरण घञ्प्रत्ययः । ननु
 मदोऽनुपसर्ग इत्यप्प्रत्ययेन भवितव्यं । मैवं । व्यधजयोरनुप-
 सर्ग । पा० ३. ३. ६१. । इत्यत्रैव मद इति वक्तव्ये यन्मदोऽनु-
 पसर्गे इति पृथगुपादानं तद्वजपि पक्षे यथा स्यादिति न्यास-
 कारेण प्रत्यपादीत्यस्माभिर्धातुवृत्तावुक्तं । सध मादस्ययोऽप्युद-

सीति सहशब्दस्य सधादेशः । चाकन । कनी दीप्तिकांति-
गतिषु । अत्र कात्वर्थः । कृदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने
लिट् । णलुत्तमो वा । पा० ७. १. ८१. । इति णिस्त्वस्य विकल्प-
नाहङ्काभावः । तुजा दिवार्दभ्यासस्य दीर्घत्वं ॥ ७

नवमौच्यमाह ॥

अनुव्रताद्य रंधयन्नपव्रतानाभूमिरिंद्रः अथयन्ननाभुवः ।

वृद्धस्य चिद्धर्धतो द्यामिनक्षतः स्तवानो वम्नो वि

जघान संदिहः ॥ ८ ॥

अनुव्रताय । रंधयन् । अपव्रतान् । आभूमिः ।

इंद्रः । अथयन् । अनाभुवः ।

वृद्धस्य । चित् । वर्धतः । द्यां । इनक्षतः । स्तवानः ।

वम्नः । वि । जघान । संदिहः ॥ ७ ॥

य इन्द्रोऽनुव्रतायानुकूलकर्मणे यजमानायापव्रतानपगतः
कर्मणो यजमानान् रंधयन्निहंसयन्वशीकुर्वन्वा । तथाभूमिः ।
आभिमुख्येन भवन्तीत्याभुवः स्तोताः । तैरनाभुवस्तद्विपरीतान्
अथयन्निहंसयन्वर्तते । वृद्धस्य चिद्धर्धतः पूर्वं वृद्धस्यापि पुनर्वर्ध-
मानस्य द्यामिनक्षतः स्व व्याप्नुवतस्तस्यैन्द्रस्य स्तवानः स्तुतिं
कुर्वाणो वम्नः स्तुत्यङ्गिरणशील एतत्संज्ञक ऋषिः संदिहः
सम्यगुपचिता वल्मीकवपा निजघान । इन्द्रेण परिहृतांतरायः
सन्पृथिव्याः सारभूतं वल्मीकवपालक्षणं यज्ञसंभारमाहार्षी-
दित्यर्थः । तथा च शाखांतरे समान्नातं । यद्वल्मीकवपासंभारो
भवति ऊर्जमेव पृथिव्या अवरुंध इति ॥ अनुव्रताय । अनुकूलं
व्रतं यस्य । अहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिसवरत्वं । अथयन् । अथ
हिंसयति । णिचि घटादित्वाङ्गिस्त्वे मितं क्लृप्त्वा इति क्लृप्तत्वं ।

वर्धतः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । इनक्षतः । नक्ष गतौ । इकारो-
पजनश्छांदसः । यद्वा । इनक्षतिर्गत्यर्थः । प्रकृत्यंतरमन्वेष्टव्यं ।
स्तवान् । सम्यानच् स्तुव इति स्तोत्रेर्बहुलवचनान्निरूपपदा-
दप्यानच्प्रत्ययः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । जघान । अभ्यासाच्चे-
त्यभ्यासादुत्तरस्य हंतेर्हकारस्य कुत्वम् । संदिहः । दिह उपचये ।
कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलवचनात्कर्मणि क्तिप् । छदुत्तरपद-
प्रकातस्वरत्वं ॥

दशमोऽष्टकमाह ॥

तच्चद्यत उशना सहसा सहो विरोदसो मज्जना
बाधते शवः ।

आ त्वा वातस्य नृमणो मनोयुज आ पूर्यमाणमवहन्नभि
श्वः ॥ १० ॥

तच्चत् । यत् । ते । उशना । सहसा । सहः । वि । रोदसी
इति । मज्जना । बाधते । शवः ।

आ । त्वा । वातस्य । नृमणः । मनःयुजः । आ । पूर्यमाणं ।
अवहन् । अभि । श्वः ॥ १० ॥

हे इंद्र यद्यशना काव्यः सहस्रात्मनेन बलेन ते
सहस्वदीयं बलं तच्चत् । तनूकृतवान् । सम्यक् तोक्ष्णमकार्षी-
दित्यर्थः । तदा श्वस्वदीयं बलं मज्जना सर्वस्य शोधकेन
स्वतैक्ष्णेन रोदसी द्यावापृथिव्यौ विबाधते । ते विभीत इत्यर्थः ।
तथा चान्यत्रान्नातं । यस्य शुभाद्रोदसौ अभ्यसेतामिति । यद्वा
रोदसी यस्मादृत्रादेर्विभीतस्तं बाधत इत्यर्थः । हे नृमणः ।
नृषु रक्षितव्येषु यजमानेष्वनुग्रहबुद्धियुक्तेन्द्र । आपूर्णमाणं पूर्वा-
क्तेन बलेना समंतात्पूर्यमाणं त्वा त्वां मनोयुजो मनोऽपार

मात्रेण युक्ता वातस्य वायोः संबन्धिनः । तद्वहेगेन गच्छन्ते
 इत्यर्थः । एवंभूता अश्वाः अतोऽभि हविर्लक्षणमन्नमभिलक्ष्या-
 वहन् । आत्ममुख्येन प्रापयन्तु ॥ तक्षत् । तक्षू त्वक्षू तनूकरणे ।
 लङि बङ्गुलं छंदस्यमाद्योगेऽपौत्यडभावः । शपः पिप्त्वादनु-
 दात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । उशना । वश कांतौ । वशेः
 कनसिः । उ० ४, २३८ । इति कनस् । ग्रहिज्येत्यादिना
 संप्रसारणं । ऋदुगनस्यरुदंशो, नेहसांज्ञ । पा० ७, १, ८४ ।
 इत्यनडादेशः । सखासमस्थाने च । पा० ६, ४, ८ । इत्युपधा-
 दौर्धत्वं । हलङ्गादिनलोपौ । मज्जना । दुमस्जो शुद्धौ ।
 औणादिको मनिप्रत्ययः । नमणः । छंदस्यदवग्रहादिति णत्वं ।
 अवहन् । छंदसि लुङ्लुङ्लिट् इति प्रार्थनायां लुङ् ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे दशमो वर्गः ॥

एकादशोऽमृचमाह ॥

मंदिष्ट यदुशने काव्ये सचा इन्द्रो वंकू वंकुतराधि तिष्ठति ।
 उग्रो ययिं निरपः स्त्रोतसामृजर्बि शुणस्य दृंहिता

ऐरयत्पूरः ॥ ११ ॥

मंदिष्ट । यत् । उशने । काव्ये । सचा । इन्द्रः । वंकू इति ।
 वंकुऽतरा । अधि । तिष्ठति ।

उग्रः । ययिं । निः । अपः । स्त्रोतसा । अमृजत् । वि ।

शुणस्य । दृंहिताः । ऐरयत् । पुरः ॥ ११ ॥

यन् यद्विन्द्र उशने कामयमाने काव्ये सचा सच्च मंदिष्ट ।
 स्तुतोऽभूत् । तदानीं वंकू वंकुतरातिशयेन कुटिलं गच्छन्ता-
 वश्वावब्रितितिष्ठति । रथे संयोज्य तमारोहतौत्यर्थः । यद्वा
 वंकुतरातिशयेन वक्रं गच्छति रथे वंकू वक्रगमनशौलावश्वा

संयोज्येति योजनीयं । उग्र उद्गूर्णस्तादृश इन्द्रो ययिं गमन-
युक्ताग्नेघात् स्त्रोतसा प्रवाहरूपेणापो निरस्तृजत् । जलानि
निरगमयत् । तथा शुष्णस्य सर्वस्य शोषयितुरसुरस्य दृंहिताः
प्रेवृद्धाः पुरो नगराणि निवासस्थानानि व्यैरयत् । विविधं
प्रेरितवान् ॥ मंदिष्ट । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्रकांतिगतिषु ।
लुङि बहुलं कंदस्यमाख्योगेऽपीत्यडभावः । उशने । वशीरीणा-
दिकः क्युप्रत्ययः । ग्रहिज्यादिना संपसारणं । योरनादेशः ।
सचा । षच समवाये । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । आङ्-
याजयारां चोपसंख्यानमिति विभक्तेराडादेशः । संहितायां
आङोऽनुनासिकश्छंदसौति तस्य सानुनासिकत्वं । वंकू । वंचु
गतौ । औणादिक उप्रत्ययः । बहुलवचनात्कुत्वं । वंकुतरा ।
अतिशयेन वंकू वंकुतरा । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः ।
अत्र गतिसामान्यवाचिना गतिविशेषो लङ्ग्यते । ययिं । या
प्रापणे । आट्टगमहनजन इति क्तिप्रत्ययः । लिङ्गुद्वावात्
द्विवचनङ्गस्त्वत्वे । आङो लोप इटि चेत्याकारलोपः । प्रत्यय-
स्वरः । सुपां सुपो भवतीति पंचम्या अमादेशः । दृंहिता ।
दृहि वृद्धौ । इदिस्त्वामुम् । ऐरयत् । ईर प्रेरणे । चोरादिकः ।
लङ्याडागमः । आट्टश्चेति वृद्धिः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

आ स्मा रथं वृषपाणेषु तिष्ठसि शार्यातस्य प्रभृता येषु मंदसे
इंद्र यथा सुतप्तोमेषु चाकनोऽनर्गणं स्त्रीकमा रोदसे
दिवि ॥ १२ ॥

आ । स्मा । रथं । वृषपाणेषु । तिष्ठसि । शार्यातस्य ।
प्रभृताः । येषु । मंदसे ।

इंद्र । यथा । सुतऽसोमेषु । चाकनः । अनर्वाणं । श्लोकं ।

आ । रोहसे । दिवि ॥ १२ ॥

अत्र कौशितकिन इतिहासमाचक्षते । शार्यातनान्नो
राजर्षेयज्ञे भृगुगोत्रोत्पन्नश्चावनी महर्षिराश्विनं ग्रहमगृह्णात् ।
इंद्रस्तं दृष्ट्वा क्रुद्धोऽभूत् । तमिंद्रमनुनीय पुनः सोमं तस्मै
प्रादादिति । 'अयमर्थोऽस्यां प्रतिपाद्यते ॥ हे इंद्र त्वं वृषपानेषु ।
वृष्णः सेचनसमर्थस्य सोमस्य पानानि वृषपाणानि । तेषु
निमित्तभूतेषु रश्मयस्तिष्ठसि स्म । स्त्रियमेव रथमारुह्य गच्छसि ।
न त्वन्यः कश्चित्प्रवर्तयितेति भावः । एवं च सति येषु सोमेषु
त्वं मंदसे । हर्षं प्राप्नोषि । तादृशाः सोमाः शार्यातस्यैतन्नान्नो
राजर्षेः संबन्धिनः प्रभृताः । प्रकर्षेण संपादिताः । अभिषवादि-
संस्कारैः संस्कृता इत्यर्थः । अतः सुतसोमेष्वभिषुतसोमयुक्तेष्वन्य-
दीयेषु यज्ञेषु यथा चाकनः । यथा कामयसे । एवमस्यापि
शार्यातस्य सोमान्कामयस्व । तथा सति दिवि द्युलोकेऽनर्वाणं
गमनरहितं स्थिरं 'श्लोकं स्तोत्रलक्षणं' वचो यशो वारोहसे ।
प्राप्नोषि । यद्वा । इमं यजमानं दिवि द्युलोक उक्तलक्षणं यशः
प्रापयसि ॥ स्म । निपातस्य चेति दीर्घत्वं । वृषपाणेषु । पा
पाने । भावे ल्युट् । वा भावकरणयोः । पा० ८, ४, १०, ।
इति पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य पानशब्दनकारस्य णत्वं ।
प्रभृताः । भृज भरणे । कर्मणि निष्ठा । स्तितरन्तर इति गतेः
प्रकृतस्वरत्वं । मंदसे । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्रकांतिगतिषु ।
अदुपदेशाल्लभाधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । चाकनः । कनौ
दीप्तिर्कांतिगतिषु । अत्र कांत्यर्थः । कांतिश्चाभिलाषः । लेटि
सिष्यङागमः । बहुलं कंदसीति शपः श्रुः । तुजादि

त्वादभ्यासस्य दोषत्वं । सर्वे विधयश्चंदमि विकल्प्यंत
इत्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वभावे धातोरिति धातुतस्योदात्तत्वं ।
अनर्वाणं । अर्तेरन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति दृशिग्रहणाद्भावे वनिप् ।
नञा बहुव्रोहावस्यवर्णस्तसावनञं इति पर्युदासात्तृश्रुदेशा-
भावे सर्वनामस्थाने चेत्युपधादौघत्वं । नञमुभ्यामित्युत्तरपदा-
तोदात्तत्वं । श्लोकं । श्लोक संघातं । श्लोक्यत इति श्लोकः ।
कर्मणि घञ् । जित्त्वादुदात्तत्वं । रोहसे । रुहेर्यत्ययेनात्म-
नेपदं ॥

त्रयोदशोऽमृतमाह ।

अददा अर्भा महते वचस्यवे कक्षीवते हचयामिंद्र सुन्वते ।
मेनाभवो वृषणखस्य सुक्रतो विश्वेत्ता ते सवनेषु
प्रवाच्या ॥ १३ ॥

अददाः । अर्भा । महते । वचस्यवे । कक्षीवते । हचयां ।
इंद्र । सुन्वते ।

मेना । अभवः । वृषणखस्य । सुक्रतो इति सुऽक्रतो ।

विश्वा । इत् । ता । ते । सवनेषु । प्रवाच्या ॥ १३ ॥

अत्रेयमाख्यायिका । अंगराजः कस्मिंश्चिद्विषये स्वकौया-
भिर्योषिभिः सह गंगायां जलक्रोडां चक्रे । तस्मिन्समये दौर्घ-
तमा नाम ऋषिः स्वभार्यया पुत्रभृत्यादिभिश्च दुर्बलत्वात्किमपि
कुर्वन्न शक्नोतीति, द्वेषेण गंगामध्ये प्रचिक्षिपे । स च ऋषिः
केनचित्पुत्रेणांगराजस्य, क्रोडादेशं प्रति समाजगाम । स च
राजा सर्वज्ञं तमृषिमवगत्य पुत्रादवतार्यैवमवोचत् । हे भगवन्
मम पुत्रो नास्ति । एषा महिषी । अस्यां कंचित्पुत्रमुत्पा-
दयेति । स च तथेत्यब्रवीत् । सा महिषी तु राज्ञि प्रति

तथेत्यक्तायं वृद्धतरो जुगुप्सितो मम योग्यो न भवतीति वृद्धा
 स्वकीयासुशिक्षां दासीं प्राह्वीषीत् । तेन च सर्वज्ञेन ऋषिणा
 मंत्रपूतेन वारिणाभ्युक्षिता सती सैव ऋषिपत्नी बभूव । तस्या-
 मुत्पन्नः कक्षीवान्नाम ऋषिः । स एव राज्ञः पुत्रोऽभूत् । स च
 बहुविधेन राजसूयादिनेजे । तस्मै राज्ञे तत्कृतैर्यज्ञैः परितुष्ट
 इन्द्रो वृचयाख्यां तरुणां योषितं प्रादात् । अयमर्थः पूर्वाह्ने
 प्रतिपाद्यते । हे इन्द्र त्वं महते प्रवृद्धाय वचस्यै त्वदीयस्तोत्र-
 लक्षणं वच आत्मन इच्छते सुन्वते त्वद्देवताकेषु यज्ञेषु सोमा-
 भिषवं कुर्वते वचोवत् एतन्नाम्ने राज्ञे वृचयां वृचयाख्याम-
 भिमत्स्यां । युवतिमित्यर्थः । एवभूतां स्त्रियमददाः । तथा
 सुकृतो शोभनकर्मन् शोभनपद्म वा हे इन्द्र त्वं वृषणश्वस्यैत-
 दाख्यस्य राज्ञो मेनाभवः । मेना नाम कन्यकाभूः । तथा च
 शाव्यायनिभिः सुब्रह्मण्यामंत्रैकदेशव्याख्यानरूपं ब्राह्मणमेव-
 माम्नायते । वृषणश्वस्य मेन इति वृषणश्वस्य मेना भूत्वा
 मघवा कुल उवासेति । तां च प्राप्तौवनां स्वयमेवेन्द्रश्चकमे ।
 तथा च तां डिभिराम्नातं । वृषणश्वस्य मेना नाम दुहिताम् ।
 तामिन्द्रश्चकमे इति । अत उक्तरूपाणि यानि कर्माणि त्वया
 कृतानि ते त्वदीयानि ता तानि विश्वेत् सर्वाण्येव सवनेषु
 यज्ञेषु प्रवाच्या । प्रकर्षेण वक्तव्यानि । स्तुतिभिः स्तोतव्यानी-
 त्यर्थः ॥ महते । वृहन्महतीरुपसंख्यानमिति विभक्तैरुदात्तत्वं ।
 वचस्यैव । सुप आत्मनः क्यच् । क्यच्छृंसोत्यप्रत्ययः । कक्षी-
 वते । अश्वबंधनहेतवा रज्जवः कक्ष्याः । कक्षीवान् कक्ष्यावा-
 निति यास्कः । आसंदीवदष्टौवक्ष्कौवत्कक्षौवदिति संप्रसारणं
 मतुषी वत्वं संज्ञायां निपात्यते । मेनेति स्त्रीनाम । मेना ग्ना

इति पाठात् । मन ज्ञाने । मन्यते गृहकृत्यं जानातीति मेना ।
पचाद्यच् । नशिमन्योरलित्वेत्वं वक्तव्यं । पा० ६. ४. १२०. ।
५ । इत्येवं । वृषादिर्द्रष्टव्यः । मेना मानयंत्येना इति यास्कः ।
नि० ३. २१. । सवनेषु । सवनमिति यज्ञनाम । सूर्यनेऽभि-
षूयत एष्वित्यधिकरणे ल्युट् । प्रवाच्या । वच परिभाषणे ।
स्थिति यजयाचरुचप्रवचर्चश्च । पा० ७. ३. ६६. । इति कुत्वा-
भावः । तित्स्वरिते प्राप्ते, व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । यद्वा वाचयते-
रुचो यदिदिति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । कदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वं ॥

चतुःशीम्वचसाह ॥

इंद्रो अथायि सुध्यो निरेके, पञ्चेषु स्तोमो दुर्यो न यूपः ।
अश्वयुर्गव्यं रथयुर्वसूयुरिन्द्र इद्रायः चयति प्रयंता ॥ १४ ॥
इंद्रः । अथायि । सुध्यः । निरेके । पञ्चेषु । स्तोमः ।
दुर्यः । न । यूपः ।

अश्वऽयुः । गव्यः । रथऽयुः । वसुऽयुः । इन्द्रः । इत् ।
रायः । चयति । प्रयंता ॥ १४ ॥

इंद्रो देवः सुध्यः शोभनकर्मणो यजमानान् शोभनप्रज्ञान्वा
निरेके नैर्धन्ये निमित्तभूते सति तावच्चितुमथायि । असेविष्ट ।
पञ्चेषु । पञ्चा इत्यंगिरसामाख्या । तथा च शाखायनिभिरा-
न्नातं । पञ्चा वा, अंगिरसः पशुकामास्तपोऽतप्यंतेति । येषु
यजमानेष्वंगिरसु स्तोमः स्तोत्रं निखलं तिष्ठति । दुर्यो न
यूपः । हारि निखाता स्थूणेव । तान्सुध्य इति पूर्वणान्वयः ।
तस्मादिदानोमपि रायः प्रयंता धनस्य दातेन्द्र इत् । इन्द्र एव
यजमानानां दातुमश्वयुरश्वानिच्छन् तथा गव्यं गान्निच्छन्

रथयू रथानिच्छन् वसूयुरेवमन्यदपि यद्वनमस्ति तदपोच्छन्क्ष-
 धेति । वर्तते । 'अथायि । यिञ् सेवायां । कर्तरि लुङि
 व्यत्ययेन क्षेष्टिणादेशः । सुध्य । धौरिति कर्मनाम । शोभना
 धौर्येषां । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । शसि कंदस्युभ-
 यथा । पा० ६, ४, ८६ । इति यणादेशः । उदात्तस्वरितयो-
 र्यण इति स्वरितत्वं । निरेके । नितरां रेचनं निरेकः । रिचिर्
 विरेचने । भावे घञ् । थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । दुर्यः ।
 दुरे भवो दुर्यः । भवे कंदसौति० यत् । यतोऽनाव इत्याद्यु-
 दात्तत्वं । यूपः । युं मिश्रणे । घूयते युज्यतेऽस्मिन्निति यूपः ।
 कुयुभ्यां च । उ० ३, ३७ । इति पप्रत्ययः । दीर्घ इत्यनुवृत्ते-
 दीर्घत्वं । सुशुभ्यां निच्चेत्यनुवृत्तावाद्युदात्तत्वं । अश्वयुः ।
 यजमानेभ्योऽश्वानिच्छन् । कंदमि परेच्छायामिति क्यच् ।
 न कंदस्यपुत्रस्येतोत्वदीर्घयोर्निषेधः । अश्वघस्यादित्यात्वं तु
 कंदसत्वान्न भवति । क्वाच्छंद्रसोत्युप्रत्ययः । एवमुत्तरत्रापि ।
 एतावांस्तु विशेषः । गन्धुरित्यत्र वांतो० यि प्रत्यय इत्यवादेशः ।
 यस्त्वस्त्वेवं व्याचष्टे । इदंयुरिदं कामयमानोऽथापि तद्वदर्थे
 भाष्यते । वसूयुरिंद्रो वसुमानित्यर्थः । अश्वयुर्गव्यू रथयुर्वसूयु-
 रित्यपि निगमो भवति । नि० ६, ३१ । इति । चयति ।
 क्षि चये । भोवादिकः । प्रयंता । पम उपरमे । तृच्येकाच
 इतीट्प्रतिषेधः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृति-
 स्वरत्वं ॥

पंचदशोमृचमाह ॥

इदं नमो वृषभाय स्वराजे सत्यशुभाय तवसेऽवाचि ।

अग्निमिंद्रं नृजने सर्ववीराः स्मत्सरिभिस्तव शर्मन्तस्याम ॥१५॥

इदं । नमः । वृषभाय । स्वराजे । सत्यशुभाय ।

तवसे । अवाचि ।

अस्मिन् । इन्द्र । वृजने । सर्ववोराः । स्मत् । सूरिभिः ।

तव । शर्मन् । स्याम ॥ १५ ॥

इदं पुरोवर्ति नमः स्तुतिलक्षणं वचो हे इन्द्र तुभ्यमवाचि ।
अस्माभिः प्रायोजि । कौटशाय । वृषभाय । वर्षणशोलाय ।
स्वराजे । स्वकोयेन तेजसा राजमानाय । सत्यशुभाय । शुष्म-
मिति बलनाम शत्रूणां शोषकत्वात् । अविनयबलयुक्ताय ।
तवसे । अत्यंतं प्रहृष्टाय । यस्मादेवं तस्मादस्मिन् वृजने वर्ज-
नवति संग्रामे सर्ववोराः । विशेषेणैरयं त्यमिन्नानिति वीरा
भटाः । तादृशैः सर्वैर्भटैरुपेता वयं । स्मदिति निपातः सु-
शब्दाय । तव स्मत् शर्मन् त्वया दत्ते शोभने गृहे सूरिभि-
र्विद्वद्भिः पुत्रादिभिः सह स्याम । भवेम । निवसेमित्यर्थः । यद्वा
त्वत्सवविनि शोभने यज्ञगृहे सूरिभिर्विद्वद्भिरुत्तमिभिः सह
स्याम । शर्मेति गृहनाम । शर्म वर्मेति पठितत्वात् ॥ स्वराजे ।
राजृ दोषी । सत्सु द्विषेति क्षिप् । सत्यशुभाय । सत्यं शुष्मं
बल यस्य । बहुब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्ररत्वं । तवसे । तवतिः
सौत्रो धातुः अस्मादौणादिकोऽसिप्रत्ययः । वृजने । वृजौ
वर्जने । कृपृजिमंदिनिधाज्भ्यः क्युः । उ० २. ७८. । इति
क्युः प्रत्ययः । शर्मन् । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । न
डिमंबुद्धयोरिति नलोपप्रतिषेधः । स्याम । नष्टेति रुद्धितायां
सकारस्य धुडागमः । खरि चेति चत्वं । अयो द्वितीयाः शरि
पौष्करसादेरिति तकारस्य थकारः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थ एकादशो वर्गः ॥

॥ त्वं सु मेघमिति पंचदशर्चं द्वितीयं सूक्तं सव्यस्वार्धमिंद्रं ।
 त्रयोदशी पंचदशी त्रिष्टुभे शिष्टा जगत्सुः । तथा चानुक्रांतं ।
 त्वं सु त्रयोदश्यंत्ये त्रिष्टुभाविति ॥ गवामयनस्य मध्यमेऽहनि
 विषुवत्संज्ञके मरुत्वतीयस्य इदं सूक्तं । विषुवान्दिवा कीर्त्तं
 इति खंडे सूत्रितं । त्वं सुमेघं कया शुभेति च मरुत्वतीयं ।
 आ० ८. १. इति ॥

तत्र प्रथमासृचभाह ॥

त्वं सु मेघं महया स्वर्विदं शतं यस्य सुभः साकमीरते ।
 अत्यं न वाजं हवनस्यदं रथमेद्रं ववृत्त्यामवसे
 सुवृत्तिभिः ॥ १ ॥

त्वं । सु । मेघं । महया । स्वःऽविदं । शतं । यस्य ।
 सुऽभवः । साकं । ईरते ।
 अत्यं । न । वाजं । हवनऽस्यदं । रथं । आ । इन्द्रं ।
 ववृत्त्यां । अवसे । सुवृत्तिभिः ॥ १ ॥

त्वं तं प्रसिद्धं मेघं शत्रूभिः सह स्पर्धमानं स्वर्विदं । स्वरा-
 दित्यो स्त्रीर्वा । तस्य वेदितापं लब्धारं वा । यद्वा स्व सुद्धरणीयं
 धनं । तस्य लंभयितारं । एवंगुणविशिष्टमिंद्रं हे अध्वर्यो सु
 महया । सम्यक् पूजय । यस्येन्द्रस्य शतं शतसंख्याकाः सुभः
 स्तोतारः साकं सदैव युगपदेवेरते । स्तुतौ प्रवर्तते । यद्वा
 यस्येन्द्रस्य रथं शतं सुभः शतसंख्याकाः अश्वा साकं सहेरते ।
 गर्भयन्ति । तमिंद्रमवसेऽस्मद्रक्षणाय । सुवृत्तिभिः सुद्धावर्जकैः
 स्तोत्रैः स्थमाववृत्त्यां । रथं प्रत्यावर्तयामि । कीदृशं रथं ।
 हवनस्यदं । हवनमाह्वानं यागं वा प्रति वेगेन गच्छन्तं ।
 वेगगमने दृष्टांतः । अत्यं न वाजं । गमनसाधनमश्वमिव ॥

महया । मह पूजायां । पुरादिरदंतः । संहितायामन्येषामपि ।
दृश्यत इति दीर्घत्वं । सुभः । सुष्टु भवंतीति सुभः स्तोतारः ।
क्षिप् चेति क्षिप् । कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । जस्योः सुपीति
यैणादेशस्य न भूसुधियोरिति प्रतिषेधे प्राप्ते कंदस्यभययैत्यु-
भयथाभावाद्यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्य जसोऽ-
नुदात्तस्य स्वरितत्वं । ईरते । ईर गतीं कंप्ने च । अदादित्वा-
च्छपो लुक् । कस्यादादेशः । टरेत्वं । अनुदात्तेस्वाङ्गसार्वधातु-
कानु दात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । यहृत्तयोगादभिघातः । तत्र
हि पंचमीनिर्देशेऽपि व्यवहितेऽपि कार्यमिष्यत इत्युक्तं । अत्यं ।
अत्य इत्यश्वनाम । अत्यो ह्य इति पाठात् । वाजं । वाज्यते
गम्यतेऽनेनेति वाजः । वज ब्रज गतो । करणे घञ् । अजिब्र-
ज्योश्च । पा० ७. ३. ६०. । इत्यत्र यशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थ-
त्वाद्वाजो वाज्यमित्यत्रापि कुत्वाभावः इत्युक्तं । हवनस्यटं ।
स्यंदू प्रस्त्रवणे । स्यदो जवे । पा० ६. ४. २८. । इति वेगे
गम्यमाने घजंतो निपात्रितः । अत एव नलोपो वृद्धभावश्च ।
न च न धातुलोप आर्द्धधातुके । पा० १. १. ४. । इति वृद्धेः
प्रतिषेधः । इग्लक्षणा हि वृद्धिस्तत्र प्रतिषिध्यते । न चैयमिग्ल-
क्षणा । घञो जिह्वादुत्तरपदस्याद्युदात्तत्वं । कदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वेन तदेव शिष्यते । धवृत्यां । वृत्तु वर्तने । लिङि व्यत्ययेन
परस्मैपदं । बहुलं कंदस्येति शपः श्रुः । द्विर्वचनादि । यासुटो
ङिस्वाङ्गधूपधगुणाभावः । तिङ्ङितिङ्ङ इति निघातः ॥

द्वितीयास्तु चमाह ॥

स पर्वतो नः धरुणेष्वच्युतः सहस्रमूतिस्तविषीषु वाहधे ।

इंद्रो यहृत्तमवकीर्तदीवतसुखसर्गासि जह्वं पाण्यो अंधसा ॥२॥

सः । पर्वतः । न । धरुणेषु । अच्युतः । सहस्रं ऽजतिः ।

तविषीषु । ववृधे ।

इंद्रः । यत् । वृत्रं । पप्रधीत् । नदीं ऽवृतं । उज्जन् ।

अर्णीसि । जह्वं षाणः । अंधसा ॥ २ ॥

अंधसा सोमलक्षणेनाग्नेन जह्वं षाणोऽत्यर्थं हृष्यन्निंद्रो
यद्यदा वृत्रं त्रयाणां लोकां नामावरौतारमसुरमवधीत् । हत-
वान् । कीदृशं वृत्रं । नदीं वृतं । नृदनामद्य आपः । तासा-
मावरौतारं । किं कुर्वन्निंद्रः । अर्णीभि जलान्युज्जन् । अधः-
पातयन् । तदानीं स इंद्रः पर्वतो न । पर्ववान् शिलोच्चय इव
धरुणेषु सर्वस्य धारकेषूदकेषु मध्येऽच्युतश्चलनराहित्येन स्थितः
सहस्रमूर्तिर्बहुविधरक्षणवान्तविषीषु बलेषु वावृधे । प्रवृद्धो
बभूव ॥ धरुणेषु । धारयतेर्णिलुक् चेत्युनप्रत्ययः । प्रत्यय-
स्वरः । सहस्रसूतिः । सहस्रसूतयो यस्यासौ । लुगभावश्छां-
दसः । वावृधे । संहितायामभ्यामस्थान्येषामपि दृश्यत इति
दीर्घत्वं । नदीं वृणोतीति नदीं वृत् । क्विप् ।
तुगागमः । उज्जन् । उज्ज अर्जवे । विकरणस्वरः । अर्णीसि ।
उदके नृद चेत्यतेरसुन्प्रत्ययः । तत्संनियोगेन लुङागमश्च ।
निष्वादाद्युदात्तत्वं । जह्वं षाणः । हृष तुष्टौ । यङ्लुगंताह्र-
त्ययेन शानच् । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । यद्वा ।
यङंतादेव शानचि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । छंदस्युभययोरिति
शानच् । आर्द्धधातुकत्वादतालोपयलपौ । सार्वधातुकत्वाच्चा-
भ्यस्तस्याद्युदात्तत्वं । अंधसा । अद्यत इत्वंधः । अदेनुम्
धस्यत्यसुन् । धातोर्नुमागमा धकारांतादेशश्च । निष्वादाद्यु-
दात्तः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

स हि हरो हरिषु वत्र ऊधनि चंद्रबुधो मदहृदो
मनीषिभिः ।

इंद्रं तमह्ने स्वपश्यया धिया मंहिष्ठरातिं स हि
पप्रिंधसः ॥ ३ ॥

सः । हि । ह्रः । हरिषु । वत्रः । ऊधनि । चंद्रबुधः ।
मदहृदः । मनीषिभिः ।

इंद्रं । तं । अह्ने । सुपश्यया । धिया । मंहिष्ठरातिं । सः ।
हि । पप्रिः । अंधसः ॥ ३ ॥

सः पूर्वोक्तगुणविशिष्ट इन्द्रो हरिष्वावरीतषु शत्रूषु हरो
हि । अतिशयेनावरीता खलु । शत्रूजयशील इत्यर्थः ।
यस्मादूधन्यहतजलवत्यंतरिक्षे वत्रः संभक्तो व्याप्य वर्तते । अत
एव चंद्रबुधः । सर्वासां प्रजानामाह्लादकमूलः । अंतरिक्षस्य
सर्वाह्लादकत्वात् । मदहृदः । मायत्येभिरिति मदाः सोमाः ।
तैर्वर्धितः । एवम्भूतो य इन्द्रो मंहिष्ठरातिं प्रहृदधनं प्रहृददानं
वा नमिंद्रं मनीषिभिर्मनस ईषितभिः प्राज्ञैर्ऋत्विग्भिः सह
स्वपश्यया धिया शोभनकर्मयोग्यया बुद्ध्याह्ने । आह्वयामि ।
हि यस्मात्स इन्द्रोऽंधसोऽन्धस्याह्लादपेक्षितस्य पप्रिः पूरयिता ॥
हरः । हृ इत्येके । हरत्याह्वणोतीति हरः । पचायच् । चिरस्व-
रेणांतोदात्तत्वं । हरिषु । अच हरिति कर्तरीप्रत्ययः । वत्रः ।
हृद् संभक्तौ । त्रियते संभज्यत इति वत्रः । घञर्थे कविधानं
स्यान्नागापाव्यधिहृनियुध्यर्थः । पा० ३. ३. ५८. ४. । इति
परिगणनस्योपलक्षणार्थत्वात् कर्मणि कप्रत्ययः । द्विभवि-

म्ह्वांदसः । ऊधनि । उत् ऊर्ध्वं ध्रियतेऽस्मिन् जलमित्यूधः ।
 सप्तम्येकवचनेऽस्थिदधिसकथ्यक्ष्यामनङ्कुदात्तम्ह्वांदस्यपि दृश्यते ।
 पा० ७. १. ७६. । इति दृशियङ्गणादूधस्यब्दस्याप्यनङादेशः ।
 यदा । ऊधसोऽनङ् । पा० ५. ४. १३१. । इति समासै
 विधीयमानोऽनङादेशश्चम्ह्वांदसत्वात्केवलादपि भवति । चंद्र-
 बध्नः । चदि आच्चादने दौसौ च । इदिस्त्वाकुम् । स्फायितं-
 चीत्यादिना रक्प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरण्यांतोदात्तत्वं । बहुव्रीहौ
 पूर्वपदप्रकृतिस्ररत्वेन तदेव शिष्यते । मदहृष्टः । मदौ हृषे ।
 मद्रोऽनुपसर्गः इति करणेऽप । तस्य पिप्त्वादनुदात्तत्वे धातु-
 स्वरः । तृतीयाकर्मणीति, पूर्वपदप्रकृतिस्ररत्वं । अङ्गे । ङेज्
 स्पर्धायां शब्दे च । छंदसि, लुङ्लङ्लिट इति वतमाने
 लुङ्यात्मनेपदेष्वन्यतरस्यामिति चरेडादेशः । आतो लोप इति
 चेत्याकारलोपः । गुणः । स्वपस्ययाः । अप इति कर्मनाम ।
 शोभनमपः स्वपः । तदर्हतीति स्वपस्यः । छंदसि चेति य-
 प्रत्ययः । मंहिष्ठरातिं । मंहि हृषौ । अतिशयेन मंहिद्वौ
 मंहिष्ठा । तुम्ह्वांदसीतीष्ठप्रत्ययः । तुरिष्ठेमयःस्विति ढलोपः ।
 निष्वादाद्युदात्तत्वं । मंहिष्ठा रातिर्यस्य । स्त्रियाः पुंवत् ।
 पा० ६. ३. ३४. । इति पुंवद्भावाद्भ्रस्रत्वं । बहुव्रीहौ प्रकृत्येति
 पूर्वपदप्रकृतिस्ररत्वं । पप्रिः । पृ पाँलनपूरणयोः । आट्टगम-
 ह्नजन इति कित्प्रत्ययः । उदोष्ठपूर्वस्येत्युत्वस्य बहुलं छंद-
 सीति वचनादभावे यणादेशः । लिङ्गुद्भावाद्द्विवचनेऽर्चोति
 स्थानिवद्भावे सति द्विर्भावोरदत्वह्लादिशेषाः । निष्वादाद्यु-
 दात्तत्वं ॥

चतुर्थीसूचमाह ॥

आ यं पृणन्ति दिवि सप्तर्षिषः समुद्रं न सुभ्रः स्वा
अभिष्टयः ।

तं वृत्रहृत्य अनु तस्यरुतयः शुभा इन्द्रमवाता
अङ्गुतप्तवः ॥ २ ॥

आ । यं । पृणन्ति । दिवि । सप्तर्षिषः । समुद्रं । न ।
सुभ्रः । स्वाः । अभिष्टयः ।

तं । वृत्रहृत्ये । अनु । तस्यः । रुतयः । शुभाः । इन्द्रं ।
अवाताः । अङ्गुतप्तवः ॥ ४ ॥

सप्त सदनं स्थानं बर्हिःशब्दोपलब्धितो यज्ञो येषां सोमानां
ते सोमा दिवि स्वर्गलोकेऽवस्थितं यमिन्द्रमापृणन्ति । आ
समन्तात्पूरयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । सुष्ठु भवन्तीति सुभ्रो नद्यः
समुद्रं पूरयन्ति तद्वदित्यर्थः । कौटिल्यो नद्यः । स्वाः । समुद्रस्य
स्वभूताः । तथा चान्नायते । समुद्राय वयुनाय सिंघूनां पतये
नम इति । अभिष्टयः । अभिसुख्येन गमनवत्य ऊतयोऽ-
वितारो मरुतो वृत्रहृत्ये वृत्रहनने निमित्तभूते सति तमिन्द्र-
मनुतस्युः । अनुलक्ष्य स्थिता बभूवुः । कौटिल्यो मरुतः । शुभाः ।
शत्रूणां शोषयितारः । अवाताः । वांति प्रातिकूल्येन गच्छन्तीति
वाताः शत्रवः । तद्रहिताः । अङ्गुतप्तवः । अकुटिलरूपाः ।
शोभनावयवा इत्यर्थः ॥ पृणन्ति । पृ पालनपूरणयोः । क्रैत्या-
दिकः । प्लादीनां ऋक्ष इति ऋक्षत्वं । आभ्यस्तयोरात इत्या-
कारलोपः । प्रत्ययस्तरः । यदृत्तयोगादनिघातः । सप्तर्षिषः ।
षट् विशरणगत्यवसादनेषु । सौदन्त्यस्मिन्निति सप्त । श्रीणा-
दिकोऽधिकरणे मनिग्रत्ययः । निष्वादाद्युदात्तत्वं । वृत्रोही

पूर्वपदप्रकृतिस्रत्वेन तदेव शिष्यते । सुभ्रवः । भवतेः क्तिप्
 ङेति क्तिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्रत्वं । जस्योः सुपीति यणा-
 देगस्य न भूसुधियोरिति प्रतिषेधे प्राप्तो छंदस्सुभयथेति
 यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इत्यनुदात्तस्य जसः स्वरितत्वं ।
 अभिष्टयः । इष्टय एषणानि । उपसर्गाश्चाभिवर्जमिति वचना-
 दभिरंतोदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्रत्वेन स एव
 शिष्यते । एमसादित्वात्पररूपत्वं । वृत्रहृत् । हनस्त चेति
 हन्तेर्भावे क्यप तकारान्तादेशश्च । प्रत्ययस्य पित्तादनुदात्तत्वे
 धातुस्वरः शिष्यते । अङ्गुतप्पवः । हृ कोटित्ये । अस्माच्चिठार्या
 ङ्ग, हरेच्छंदसि । पा० ७. २. ३१. । इति ङ्ग आदेशः ।
 स्या भक्ष्य इत्यस्मादोणादिको डुप्रत्ययः । न ङ्गुतप्पवोऽङ्गुत-
 प्पवः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्रत्वं ॥

पंचमोऽमृतमाह ॥

अभि स्वहृष्टिं मदे अस्य युध्यतो रघोरिव प्रवणे
 सस्रुतयः ।

इंद्रो यद्वज्रा धृषमाणो अंधसा भिनदलस्य परिधोरिव
 त्रितः ॥ ५ ॥

अभि । स्वहृष्टिं । मदे । अस्य । युध्यतः । रघोः इव ।
 प्रवणे । सस्रुः । जतयः ।

इंद्रः । यत् । वज्रो । धृषमाणः । अंधसा । भिनत् ।
 लस्य । परिधौ न इव । त्रितः ॥ ५ ॥

जतयो मरुतो मदे सोमपानेन हर्षे सत्यस्येन्द्रस्य युध्यतो
 वरेण ह यध्यमानस्य पुरतः स्वहृष्टिं स्वभूतवृष्टिमंतं वृचमभि ।

आभिमुख्येन ससुः ।, जग्मुः । रघ्वीरिव प्रवणे । यथा
 गमनस्वभावा आपो निम्नदेशे गच्छन्ति । यत् यदाधस-
 सोमलक्षणेनान्नेन पीतेन धृषमाणः प्रगल्भः सन्वज्री वंज-
 धीनिद्रो बलस्य संवृण्वत एतत्संज्ञकमसुरं भिनत् । व्यदारयत् ।
 अवधीदित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । त्रितः परिधीनिव । देवानां
 हविर्लेपनिर्घर्षणायाम्नेः सकाशात्स्वेकतो द्वितस्त्रित इति
 त्रयः पुरुषा जज्ञिरे । तथा च तैत्तिरीयैः समान्नातं । सोऽ-
 गाराण्यभ्यपातयत् । तत एकतोऽजायत । स द्वितीयमभ्य-
 पातयत् । ततो द्वितोऽजायत । स तृतीयमभ्यपातयत् । तत-
 स्त्रितोऽजायतेति । तत्रोदकपानार्थं प्रवृत्तस्य कूपे पतितस्य
 प्रतिरोधायासुरैः परिधयः परिधायकाः कूपस्याच्छादका
 स्थापिताः । तान्यथा स अभिनत् तद्वत् ॥ स्वदृष्टिं । बहुव्रीहौ
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । युध्यतः । युध्र संप्रहारे । देवादिकः ।
 व्यत्ययेन शब्द । अदुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे श्यनी निष्वा-
 दाद्युदात्तत्वं । रघ्वीः । रुधि, गत्यर्थः । रंधिबंधोर्नलोपश्च । उ०
 १० २८ । इत्युग्रत्ययः । वोतो गुणवचनादिति डौष । जसि
 वा छंदसौति पूर्वमवर्णदीर्घत्वं । डौषस्वरः शिष्यते । धृषमाणः ।
 जिघृषा प्रागल्भ्ये । अग्रत्यये प्राप्ते व्यत्ययेन श आत्मनेपदं
 च । अदुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते ।
 भिनत् । लङि बहुलं छंदस्यमाख्योगोऽपीत्यडभावः । विकरण-
 स्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । बलस्य । बल संवरणे । बलति
 संवृणोति सर्वमिति बलः । पचाद्यच् । क्रियाग्रहणं कर्तव्य-
 मिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । परिधीन् । परिधी-
 यंत इति परिधयः । उपसर्गे घोः क्रिः । पा० ३. ३. १२. ।

इति दधातेः कर्मणि क्प्रत्ययः । आतो लोप इटि चेत्याकार-
लोपः । कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे द्वादशो वगः ॥

षष्ठौ नृचमाह ॥

परीं नृणा चरति तित्विषे शवोऽपो हृत्वौ रजसो
बुधमाशयत् ।

हृत्तस्य यत्प्रवणे दुर्गं भिष्वनो निजघंथ हन्वोरिंद्र
तन्यतुं ॥ ६ ॥

परि । इं । नृणा । चरति । तित्विषे । शवः । अपः ।
हृत्वौ । रजसः । बुध् । आ । अशयत् ।

हृत्तस्य । यत् । प्रवणे । दुः । इट् । भिष्वनः । निजघंथ ।
हन्वाः । इंद्र । तन्यतुं ॥ ६ ॥

यो हृत्वाऽपो हृत्वौ । उदकान्याहृत्य रजसो बुधमंतरिक्ष-
स्योपरिप्रदेशमाशयत् । आश्रित्याश्रित । तस्य हृत्तस्य प्रवणे
प्रकर्षणं वननीयेऽंतरिक्षे वर्तमानस्य दुर्गं भिष्वनो दुर्गं हव्याप-
नस्य । तस्य हि व्यापनं न केनापि अहीतुं शक्यते । स इमान्
लोकानावृणोदिति श्रुतेः । एवंभूतस्य हृत्तस्य हन्वोर्मुखपार्श्व-
योर्हे इंद्र यद्यदा तन्यतुं प्रहारं विस्तारयंतं यदा शब्दकारिणं
वज्रं । तृतीयार्थे द्वितीया । तन्यतुना वज्रेण निजघंथ ।
नितरां प्रजहृथं । तदानौमौमेनं त्वामिंद्रं । नृणा शत्रुजयल-
क्षणा दीप्तिः परिचरति । परितो व्याप्नोति । त्वदीयं शवो
बलं च तित्विषे । प्रदिदीपे ॥ तित्विषे । त्विष दीप्ती । लिटि
प्रत्ययस्वरः । 'तिङ्परत्वाभिघाताभावः । हृत्वौ । हृज् वरणे ।
आश्रित्यादयश्च । पा० ७. १. ४८. । इत्यादिग्रहणात् ज्ञापन्य-

यस्येकारः । रजसः । रंज रागे । रजंत्यस्मिन् गंधर्वादय इति
 रजोऽंतरिक्षं । असुनि रजकरजनरजःसूपसंस्थानं । पा० ६.
 ४. २६. १. । इति नलोपः । निष्वादाद्युदात्तत्वं । अशयत् ।
 शीडो व्यत्ययेन परस्मैपदं । बहुलं कंदसोति शपो लुगभात्रः ।
 दुष्टं भिष्वनः । अह उपादानेऽशू व्याप्तावित्यनयादुशब्द उपपदे
 षुषोदरादित्वादभिमतरूपस्वरसिद्धिः । निजघंथ । हन हिंसा-
 गत्योः । लिटि थलि क्रादिनियमात्प्राप्तस्येष्ट उपदेशेऽत्वतः ।
 पा० ७. २. ६२. । इति निषेधः । अभ्यासाच्चैत्वभ्यासादुत्तरस्य
 हकारस्य घत्वं । लितोति प्रत्ययात्पूर्वस्योदःत्तत्वं । तिडि
 चोदात्तवतीति गतेनिघातः । यदृत्तयोगाच्चिघाताभावः ।
 तन्यतुं । तनु विस्तारे । अस्माद्वृत्तन्यजौत्यादिना यतुच् । यद्वा
 स्तन शब्द इत्यस्माद्वहुलवचनाद्यतुच्प्रत्यये सकारलोपः ॥

सप्तमोऽष्टकमाह ॥

ऋदं न हि त्वा न्यृषंत्यूर्मयो ब्रह्माणींद्र तव यानि वर्धना ।
 त्वष्टा चित्ते युज्यं वावुधे श्वस्ततश्च वज्रमभिभूत्योजसं ॥ ७ ॥
 ऋदं । न । हि । त्वा । निऽन्यृषंति । ऊर्मयः । ब्रह्माणि ।

इंद्र । तव । यानि । वर्धना ।

त्वष्टा । चित् । ते । युज्यं । वावुधे । श्वः । ततश्च । वज्रं ।

अभिभूतिऽभोजसं ॥ ७ ॥

हे इंद्र यानि ब्रह्माणि स्तोत्रशस्त्ररूपाणि मंत्रजातानि तव
 वर्धना वर्धयितृणि तानि त्वा त्वां न्यृषंति हि । नितरां प्राप्नु-
 वंत्येव । तत्र दृष्टान्तः । ऊर्मयो जलप्रवाहा ऋदं न । यथा
 जलाशयं प्राप्नुवन्ति तद्वत् । त्वष्टा चित् स त्वष्टा देव एव ते तव
 युज्यं योग्यं श्वो बलं वावुधे । प्रावर्धयत । अपि । अभिभूति-

जसं शत्रूणामभिभवितृणामोजसा बलिन युक्तं वज्रं ततश्च ।
 तोष्णोचकार ॥ नृषंति । ऋषी गतौ । तौदादिकः । अदुपदे-
 शाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । हि चेति निघृत-
 प्रतिषेधः । ऊर्मयः । ऋ गतौ । ऋच्छंति गच्छंतौत्यूर्मयः ।
 अर्तेरुद्धेति मिप्रत्ययः । गुणे सत्यकारस्योकारादेशश्च । प्रत्यय-
 स्वरः । वर्धना । वृधु वृधौ । वर्धत एभिरिति वर्धना । करणे
 ल्युट् । श्रेष्ठं दसीति श्रेर्लोपः । ततश्च । तच्च त्वच्च तनूकरणे ।
 लिटि णलि लितस्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । पादादित्वात्रि-
 घाताभावः ॥ अभिभूत्योजसं । अभिभूयतेऽनेत्यभिभूतं ।
 करणे क्तिन् । तादौ च नितौति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अभि-
 भूत्योजो यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अष्टमौष्टवमाह ॥

जघन्वां उ हरिभिः संभृतक्रतुविद्र हव्रं मनुषे गातुयन्नपः ।

अयच्छथा बाह्नोंवज्रमार्थसमधारयो दिव्या सूर्यं दृशे ॥ ८ ॥

जघन्वान् । ऊं इति । हरिर्ऽभिः । संभृतक्रतो इति संभृत-
 क्रतो । इन्द्र । हव्रं । मनुषे । गातुयन् । अपः ।

अयच्छथाः । बाह्नोंः । वज्रं । आयसं । आधारयः । दिवि ।

आ । सूर्यं । दृशे ॥ ८ ॥

हे संभृतक्रतो संपादितकर्मन् संपादितप्रज्ञ वेद्र मनुषे
 जनाय गातुयन् गानुं मार्गमिच्छन् वृत्रं लोकानामावरक-
 मसुरं हरिभिरश्वैरुक्तस्त्वं जघन्वान् उ । हतवान् खलु ।
 तदनंतरमयो वृष्ट्युदकानि प्रावर्तय इत्यध्याहारः । बाह्नोंस्व-
 दीययोर्हस्तयोरायसमयोमयं वज्रमयच्छथाः । अग्रहोः ।
 आकारः सनुञ्चयार्थः । सूर्यं च दिवि व्युलोके दृशे द्रष्टुं सर्वेषा-

मस्माकं दर्शनायाधमयः । स्थापयां चक्षुषे ॥ जघन्यान् । हंते-
लिटः कसुः । विभाषा गमहनविदविशामितोडागमस्य विक-
ल्पोक्तेरभावः । गातुयन् । गातुमिच्छति । कंदसि परेच्छाया-
मपीति क्यच । न कंदस्यपुत्रस्येति दीर्घप्रतिषेधः । क्यजंता-
च्छतयदुपदेशाक्तसार्वधातुकानुदात्तत्वे क्यच एव स्वरः शिष्यते ।
वाङ्मोः । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

तवमोमृचमाह ॥

बृहत्स्वचंद्रममवद्यदुक्थ्यमकण्वत भियसा रोहणं दिवः ।
यन्मानुषप्रधना इन्द्रभूतयः स्वर्नृपाचो मरुतोऽमदन्ननु ॥ ८ ॥
बृहत् । स्वऽचंद्रं । अमऽवत् । यत् । उक्थ्यं । अकण्वत ।
भियसा । रोहणं । दिवः ।

यत् । मानुषऽप्रधनाः । इन्द्र । ऊतयः । स्वः । नृऽसाचः ।
मरुतः । अमदन् । अन्न ॥ ८ ॥

बृहत् बृहत्साम स्तोत्राणो यजमाना भियसा बृहत्भयेन
यद्यदोक्थ्यमुक्थाहं स्तोत्रयोग्यमकण्वत । अकुर्वन् । कीदृशं
बृहत्साम । स्वचंद्रं । स्वकीयेन चंद्रणाच्चादकेन तेजसा युक्तं ।
अमवत् । अमति शत्रून् रुजत्यनेनेत्यमो वलं । तद्युक्तं । दिवः
स्वर्गस्य रोहणं । आराहणहेतुभूतं । एवंविधेन स्तोत्रेण बृहा-
ज्ञोता इन्द्रमस्तोत्रतेत्यर्थः । यद्यदा मानुषप्रधनाः । प्रकीर्णान्य-
स्मिन्वनानि भवन्तीति नैरुक्तव्युत्पत्त्या प्रधनमिति संग्रामनाम ।
मनुष्यहितसंग्रामा ऊतयः स्वर्गलोकस्य रक्षितारो मरुतो
नृपाचः प्राणरूपेण शृङ्गैर्वमाना भूत्वेन्द्रमपि तेनैव रूपेणान्व-
मदम् । आनुपूर्वेण हर्षं प्रापयन् । तदानीं स इन्द्रो बृहत्तद्वधे
प्रत्युद्युक्तो बभूवेति शेषः ॥ स्वचंद्रं । स्वकीयं चंद्रं यस्य ।

ऋत्वाच्चंद्रोत्तरपदे मंत्र इति सुट् । सुत्वेन शकारः । बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । भियसा । भीशब्दस्य तृतीयैकवचने
छांदसाऽसुगाममः । तस्योदात्तत्वं च । नृषाचः । षच सम-
वाये । अयं सेवनार्थ इति 'यास्कः । बह्वेत्यत्र चशब्दस्यानु-
क्तसमुच्चयार्थत्वादस्मादपि णिप्रत्ययः । अमदन् । मदी हर्षं
णिचि मदी । हर्षण्येनयनीरिति घटादिषु पाठाश्चित्त्वे सति
मितां ऋत्वा इति ऋत्वात्वं । लङि च्छंदस्युभयथेति शप
आर्षधातुक्त्वात् णेरनिटोति णिलोपः ॥

दशमीमृचमाह ॥

द्यौश्चिदस्यामवां अहेः स्वनादयोयवोद्भियसा वज्र इन्द्र ते ।

वृत्रस्य यद्वधानस्य रोदसौ मदे सुतस्य श्वसाभि-

नच्छिरः ॥ १० ॥

द्यौः । चित् । अस्य । अमऽवान् । अहेः । स्वनात् ।

अयोयवौत् । भियसा । वज्रः । इन्द्र । ते ।

वृत्रस्य । यत् । बह्वधानस्य । रोदसौ हति । मदे । सुतस्य ।

श्वसा । अभिनत् । शिरः ॥ १० ॥

अमवान्वलवान्द्यौश्चित् द्युलोकोऽप्यस्याहेर्वात्रस्य स्वनाच्छ-
ब्दाद्भियसा भयेनायोयवौत् । अत्यर्थं पृथग्भूत आसौत् ।
अकपतेत्यर्थः । हे इन्द्र ते तव सुतस्याभिषवादिभिः संस्कृतस्य
सोमस्य पानेन मदे हर्षं जाते सति त्वदीयो वज्रो रोदसौ
स्वावापृथिव्यौ बह्वधानस्य बाधनशीलस्य वृत्रस्य शिरो यद्यदा
अवसा बलेनाभिनत् । अच्छिनत् । तदानीं द्युलोको भय-
राहित्येन निःशुली बभूवेति शेषः ॥ अयोयवौत् । यु मिश्र-
यामि श्वयोः । अस्माद्यङ्लुगंताङ्गि यङो वेत्यपुक्तप्रत्यय-

स्येडागमः । अडागमोऽदात्तः । बहुधागमस्य । बाधु विलोडने ।
ताच्छीलके चानशि बहुलं क्कंदस्योति शपः झुः । हलादि-
शेषाभावां धातोर्ङ्गस्त्वत्वं क्क क्कंदसत्वात् । चित इत्यंतो-
दात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे त्रयोदशो वर्गः ॥

एकादशोऽमृवमाह ॥

यदिद्विन्द्र पृथिवी दशभुजिरहानि विष्णा ततनंत कष्टयः ।

अत्राह ते मघवन्विश्रुतं सद्यो व्यामनु शवसा बर्हणा

भुवत् ॥ ११ ॥

यत् । इत् । तु । इन्द्र । पृथिवी । दशभुजिः । अहानि ।

विष्णा । ततनंत । कष्टयः ।

अत्र । अह । ते । मघवन् । विश्रुतं । सद्यः । व्यां ।

अनु । शवसा । बर्हणा । भुवत् ॥ ११ ॥

यदिह, यदा खलु पृथिवी दशभुजिर्दशगुणिता भवेत् ।

यदि वा कष्टयः सर्वे मनुष्या विष्णा सर्वाण्यहानि ततनंत ।

विस्तारयेयुः । हे मघवन् धनवन्निद्र । अत्राह । अत्रैव ।

पूर्वोक्तेष्वेव देशकालकर्तृकेषु ते त्वदौयं सद्यो ह्यवधादिकारणं

बलं विश्रुतं विख्यातं प्रसिद्धं । शवसा त्वदौयेन बलेन कृता

बर्हणा ह्यत्रादेर्वधरूपा क्रिया व्यामनुभुवत् । अनुभवति । यथा

द्यौर्महती तथा त्वत्कृतं ह्यत्रा देहिंसनमपि महदिति भावः ॥

ततनंत । तनु विस्तारे । स्वरितेत्त्वादात्मनेपदं । लिङ्गर्थे

लङ्प्रत्यये प्राप्ते व्यत्ययेन शप् । क्कंदस्यो हिर्भावः । यद्वा

बहुलं क्कंदस्योत्पत्ययस्य झो सति, पुनरपि व्यत्ययेन शप् ।

शपः पिस्त्वादानुदात्तत्वं । तिङ्श्च लसार्वधातुकस्येण सुस्वरः

श्रियते । बहुजं कृंदस्यमाहो गिऽपौत्वडभावः । यदृतयो गाद-
निघातः । विभ्रुतं । शु श्रवणे । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर
इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । दर्हणा । वहं बलह परिभाषण-
हिंसादानेषु । अस्मादौणादिकः क्युप्रत्ययः । वयोरभेद इति
वकारस्य वचं । प्रत्ययस्वरः । निवर्हयतीति वधकर्मसु पठितं
च । भुवत् । भू सत्तायां । लैव्यडागमः । इतश्च लोप इतीका-
रलोपः । बहुजं कृंदस्येति शपो लृक् । भूसुवोस्तिडोति
गुणप्रतिषेध उवडादेशः ॥

५. हाटशौम्वमाह ॥

त्वमस्य पारि रजसो व्योमनः स्वभूत्योजा अवसे धृषन्मनः ।
चक्षुषे भूमिं प्रतिमानमोजसोऽपः स्वः परिभूरेषा दिवं ॥ १२ ॥
त्वं । अस्य । पारि । रजसः । विऽप्रोमनः । स्वभूतिऽप्रोज्ञाः ।
अवसे । धृषत्मानः ।

चक्षुषे । भूमिं । प्रतिमानं । ओजसः । अपः । स्वरिति
स्वः । परिभूः । एषि । श्री । दिवं ॥ १२ ॥

५. हे धृषन्मन शत्रूणां धर्षकमनोयुक्तेन्द्र । अस्यास्मानिः परि-
दृश्यमानस्य व्योमनो व्याप्तस्यांतरिक्षस्य रजसो लोकस्य पार
उपरिप्रदेशे वर्तमानः स्वभूत्योजाः स्वभूतबलस्वमवसेऽस्माद्रक्ष-
णार्थं भूमिं भूलोकं चक्षुषे । कृतवानसि । किं व । ओजसो
बलवतां बलस्य प्रतिमानं प्रतिनिर्धारभूः । तथा स्वः सुष्ठुर-
णोयंन्तयं । आप इत्यंतरिक्षनाम । अपोऽंतरिक्षलोकं । आ
दिवं अलोकं च परिभूः परिग्रहीता । परिपूर्वी भवतिः परि-
ग्रहणार्थः । एषि । प्राप्नोषि ॥ अस्य । ऊडिदमिति विभक्ते-
रुदात्तः । व्योमनः । अवतिर्गत्यर्थः । अव रक्षणगतिकांती-

स्थभिधानात् । विशेषेण गच्छति व्याप्नोतीति व्योम । यह
हृदिप्रदानेन विशेषेण प्राणिनोऽवति रक्षतीति व्योम । अन्ये
भूोऽपि दृश्यंत इति मनिन् । ज्वरत्वरत्यादिनोपधाया वकारस्य
चोट् । गुणः । दासोभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा
भावे मनिन् । विविधमोम रक्षणं यस्मिन् । बहुव्रीहौ पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वं । यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानु-
दात्तस्य स्वरितत्वं । स्वः । सुपूर्वादितेरन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति
विच् । अव्ययादाप्सुपः । षा० २. ४. ८२. । इति सुपो लुक् ।
न्यङ्स्वरौ स्वरिताविति स्वरितत्वं ॥ . . .

भूनाम्येकाहे मरुत्वतीयशस्त्रे निहिहानीयास्तूक्तात्पुरा त्वं
भुवः प्रतिमानमित्येषा शंसनौघा । तथैवासूत्रयत् । शस्यमुक्तं
ब्रह्मस्मिन्मवेन त्वं भुवः प्रतिमानं पृथिव्याः । आ० ८. ५. ।
इति ॥ तामेतां सूक्ते त्रयोदशौमृचमाह ॥

त्वं भुवः प्रतिमानं पृथिव्याः ऋष्ववोरस्य ब्रह्मतः पतिर्भूः ।

विश्वमाप्रा अंतरिक्षं महित्वा सत्यमर्वा नकिरन्य-

स्त्वावान् ॥ १३ ॥

त्वं । भुवः । प्रतिमानं । पृथिव्याः । ऋष्ववोरस्य ।

ब्रह्मतः । पतिः । भूः ।

विश्वं । अप्रा । अंतरिक्षं । महित्वा । सत्यं । अर्वा ।

नकिः । अन्यः । त्वाऽवान् ॥ १३ ॥

हे इंद्र त्वं पृथिव्याः प्रथिताया विस्तोर्णाया भूमेः प्रतिमानं
भुवः । प्रतिनिधिर्भवसि । यथा भूर्लोको महान्चिंत्यशक्तिः ।
एवं त्वमपौत्यर्थः । तथा ऋष्ववोरस्य ! वीरयन्ति विक्रांता भवं-
तीति वीरा देवाः । ऋष्या दर्शनीया वीरा यस्य स शक्तिः ।

तस्य बृहतो बृंहितस्य प्रबृहस्य स्वर्गलोकास्य पतिर्भूः । पालयि-
तासि । तथांतरिक्षमंतरिक्षांतं द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमान-
माकाशं विश्वं सर्वमपि महित्वा महत्त्वेन सत्यमाप्राः ।
निश्चयेन आ समंतादपूरयः । अतस्त्वावान् त्वत्सदृशोऽन्यः
कश्चिन्नग्निरस्ति । नास्तीति । यदेतत्तदद्या सत्यमेव ॥ भुवः ।
भवतेर्लेटि सिप्यडागमः । उवडादेशः । पृथिव्या । उदात्तयणो
हल्पूर्वादिति विभक्तिरुदात्ता । बृहतः । बृहन्नबृहतोरुपसंख्यान-
मिति विभक्तेरुदात्तत्वं । भूः । छंदसे वर्तमाने लुङि बहुलं
छंदस्यमाद्योमेऽपौत्यडभावः । अप्राः । प्रा पूरणे । आदादिकः ।
लङ्यडागमः । महित्वा । सुपां सुलुगिति तृतीयाया डादेशः ।
त्वावान् । वतुप्रकरणे युष्मदस्मद्भां छंदसि सादृश्य उपसंख्यान-
मिति सादृश्यार्थे वतुप् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यंतस्य
त्वादेशः । आ सर्वनाम्न इत्यत्वं । प्रत्ययस्य पिप्वादनुदात्तत्वे
प्रातिपदिकस्वर एव शिष्यते ॥

चतुर्दशौमृचमाहं ॥

न यस्य द्यावापृथिवी अनु व्यचो न सिंधवो रजसो
अंतमानशुः ।

नोत स्वऽहृष्टिं मदे अस्य युध्यत एको अन्यच्चक्षुषे
विश्वमानुषक् ॥ १४ ॥

न । यस्य । द्यावापृथिवी इति । अनु । व्यचः । न ।

सिंधवः । रजसः । अंतं । आनशुः ।

न । उत । स्वऽहृष्टिं मदे । अस्य । युध्यतः । एकः । अन्यत् ।
चक्षुषे । विश्वं । आनुषक् ॥ १४ ॥

यस्येन्द्रस्य व्यचो व्यापनं व्यावापृथिवी व्यावापृथिव्यौ नान्वा-
नशते । प्राप्तमसमर्थं बभूवतुः । तथा रजसोऽंतरिक्षलो-
कस्योपरि सिंधवः स्यंदनशीला आपो यस्येन्द्रस्य तेजसोऽतम-
वसानं नानशुः । न प्रापुः । उत अपि च सोमपानेन मदे हर्षे
सति खड्गं स्वीकृतवृष्टिं वृक्षादिं युध्यतो युध्यमानस्यास्येन्द्रस्य
बलस्यांतं वृक्षादयो न प्रापुः । अतो हे इन्द्र एकस्त्वमन्यत्स्वव्य-
तिरिक्तं विश्वं सर्वं भूतजातमानुषक् अनुषक्तं चक्षुषे । सकलमपि
भूतजातं त्वदधीनमभूदिति भावः ॥ व्यावापृथिवी । व्यौष
पृथिवी च दिवो व्यावेति व्यावादेश आद्युदात्तो निपातितः ।
पृथिवीशब्दः पिहोरादिभ्यश्चेति ऊौषंतोऽतोदात्तः । देवताहंहे
चेत्युभयपदप्रकृतिसंस्वरत्वं । अपृथिवीरुद्रपूषमंधिष्वाति पर्युदा-
साश्चोत्तरपदेऽनुदात्तादाविति निषेधाभावः । व्यचः । व्यचेः
कुटादित्वमनसोति वचनात् डिच्वाभावे अंप्रसारणाभावः ।
आनशुः । अग्नोतेर्यत्त्ययेन परस्मैपदं । अत आदेरित्यभ्या-
सस्वात्वं । अग्नोतेत्येति नुडांगमः । आनुषक् । अनुपूर्वात् षंज
संग इत्यस्मात् किम्यनिदितामिति नलोपः । अनोरकारस्य
दीर्घश्चांदसः ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

आर्चन्नत्र मरुतः सस्मिन्नाजौ विश्वे देवासो अमदन्ननु त्वा ।

वृत्रस्य यदृष्टिमता वधेन नि त्वमिन्द्र प्रत्यानं जघंथ ॥ १५ ॥

आर्चन् । अत्र । मरुतः । सस्मिन् । आजौ । विश्वे । ३

देवासः । अमदन् । अनु । त्वा ।

वृत्रस्य । यत् । अृष्टिमता । वधेन । नि । त्वं । इन्द्र ।

प्रति । आनं । जघंथ ॥ १५ ॥

हे इन्द्र त्वां मरुतोऽवास्मिन्सं ग्रामं प्रार्चन् । प्रहर मगवो
 जहि वीरयस्वित्यनेन वचनेनापूजयन् । सस्मिन्तस्मिन् यद्वा
 सर्वस्मिन्नाजौ संग्रामे विश्वे देवासस्ते सर्वे दानादिगुणयुक्ता
 मरुतत्वा त्वामन्वमदन् । अनुक्रमेण हर्षं प्रापयन् । यद्वा
 त्वदीयमदानंतरं तेऽपि मदं प्राप्तः । हे इन्द्र त्वं यद्यदा
 भृष्टिमता । अंशयति शत्रूनि निति भृष्टिरश्विः । तद्वता वधेन
 हननसाधनेन वज्रेण । अश्विमत्वं च तत्प्रस्य ब्राह्मणे समान्नातं ।
 वज्रो वा एष यद्यपः सोऽष्टाश्विः कर्तव्योऽष्टाश्विवै वज्र इति ।
 तेन वज्रेण वृत्रस्थानं प्रीति । आननं सुखं प्रति । यद्वा श्वासर्हेतुं
 ज्ञाणं प्रति निजघंथ । नितरां प्राह्वर्षीः ॥ आर्चन् । अर्च
 पूजायां । भौवादिकः । आङ्गम उदात्तः । सस्मिन् । तदोः
 सः सौ । पा० ७. २. १०६. । इति विधीयमानं सत्वं व्यत्ययेन
 सप्तम्यामपि द्रष्टव्यं । यद्वा सर्वस्मिन्नित्यत्र वर्णलोपो द्रष्टव्यः ।
 देवासः । आज्ञसेरसुक् । अतनं । आननं । वर्णलोपश्छांदसः ।
 यद्वा अन प्राणने । अन्यतेऽनेनेध्वानं घ्राणं । करणे घञ् ।
 कर्षात्वत इत्यतोदात्तत्वं । जघंथ । हनं हिंसागत्योः । यत्प-
 देशेऽत्वत इतोऽप्रतिषेधः । अभ्यासाच्चेत्यभ्यासादुत्तरस्य हका-
 रस्य घत्वं । लितस्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे चतुर्दशो वर्गः ॥

न्यू खित्येकादशचं तृतीयं सूक्तं । दशम्येकादश्यौ त्रिष्टुभौ ।
 शिष्टा नव जगत्यः । सव्य ऋषिः । इन्द्रो देवता । तथा चानु-
 क्रान्तं । न्यू खेकादशांले त्रिष्टुभाविनि ॥ अतिरात्रे प्रथमे
 पद्यो ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त एतत्सूक्तं । तथा चासूत्रयदा-

चार्यः । न्यू षु वाचमस्य, धूतस्य हरिवः पिबेहेति याज्या ।
आ० ६. ४. । इति ॥

तत्र प्रथमासृचमाह ॥

न्यू ३ षु वाचं प्र महे भरामहे गिर इन्द्राय सद्ने
विवस्वतः ।

नू चिद्धि रत्नं ससतामिवाविदन्न दुंष्टुतिर्द्रविणोदेषु
शस्यते ॥ १ ॥

नि । ऊं इति । सु । वाचं । प्र । महे । भरामहे । गिरः ।
इन्द्राय । सद्ने । विवस्वतः ।

नु । चित् । हि । रत्नं । ससतां ऽइव । अविदत् । न ।

दुःस्तुतिः । द्रविणः ऽदेषु । शस्यते ॥ १ ॥

महे महत इन्द्राय सु वाचं शाभनां स्तुतिं निप्रभरामहे ॥
नितरां प्रयुज्महे । ऊं इति पादपूरणः । यतो विवस्वतः
परिचरतो यजमानस्य सद्ने यज्ञगृहे इन्द्राय गिरः स्तुतयः
क्रियन्ते । हि यस्मात्स इन्द्रोऽनू चित् क्षिप्रमेव रत्नं रमणीय-
मसुराणां धनमविदत् । विंदति । तत्र दृष्टान्तः । ससतामिव ।
यथा स्वपतां पुरुषाणां धनं चोरः क्षिप्रं लभते तद्वत् ।
अतोऽस्मभ्यं धनं दातुं शक्त इति भावः । द्रविणोदेषु धनस्य
दाढ्येषु पुरुषेषु दुष्टुतिरसमौचीना स्तुतिर्न शस्यते । नाभि-
धीयते । अतः सुवाचं प्रभरामहे इति पूर्वेण संबंधः । न्यू
षु इत्यस्योदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं । तत्रोदात्तपर-
त्वात्संहितायां कण्ठ्यते । इकः सुजीति दौर्घ्यत्वं । सुज इति
षत्वं । महे । मह पूजायामित्यस्मात् क्षिप् प्रेति क्षिप् ।
सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । यंहा महष्वात्सा इति

लोपमृच्छादसः । नू चित् । ऋचि तु ऋषेयादिना दीर्घः ।
 संसतामिव । षस स्वप्ने । अस्माच्छ्रंतादंतोदात्तात्परस्या
 विभक्तेः शतुरनुम इत्युदात्तत्वं । इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपद-
 प्रकृतिस्वरत्वं चेति समासः । अविदत् । विद् लामे । छंदसि
 लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लुङि-पुषादियुतादीति च्चेरङाः
 देशः । अडांगम उदात्तः । हि चेति निघातप्रतिषेधः । द्रवि-
 णोदेषु । द्रविणानि धनानि ददस्तीति द्रविणोदाः । द्रु
 गतावित्यस्मात् द्रुदक्षिभ्यामिनक्षितौ नन्प्रत्ययांतो द्रविणशब्दः ।
 तस्मिन्कर्मण्युपपद आलोऽनुपसर्गे क इति कः । पूर्वपदस्य
 सुगाममृच्छांसः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । शस्यते । शंसु
 स्तुतौ । यक्यनिदितामिति मलोपः ॥

द्वितीयाश्चमाह ॥

दुरो अश्वस्य दुर इन्द्र गोरसि दुरो यवस्य वसुन इनस्पतिः ।
 शिञ्जानरः प्रदिवो अकामकर्शणः सखा सखिभ्यस्तमिदं
 गृणीमसि ॥ २ ॥

दुरः । अश्वस्य । दुरः । इन्द्र । गोः । असि । दुरः । यवस्य ।
 वसुनः । इन । पतिः ।

शिञ्जाऽनरः । प्रदिवः । अकामऽकर्शणः । सखा ।
 सखिभ्यः । तं इन्द्रं । गृणीमसिः ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वमश्वस्य दुरो दातासि । तथा गोः पश्वादेर्दुरो
 दातासि । तथा यवस्य यवादेर्धान्यजातस्य दुरो दातासि ।
 वसुनो निवासाहेतोर्धनस्येनः स्वामी पतिः सर्वेषां पालयिता ।
 शिञ्जानरः । शिञ्जतिर्दानकर्मा । शिञ्जाया दानस्य नेतासि ।
 प्रति पुराणः । प्रगता दिवो दिवसा यस्मिन्स तथोक्तः ।

अकामकर्शनः । कामीकशंयति नाशयतीति, कामकर्शनः । नु
कामकर्शनोऽकामकर्शनः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । हवि-
र्देवतां यजमानानां कामानभिमतफलप्रदानेन पूरयतीत्यर्थः ।
सखिभ्यः समानस्थानेभ्य ऋत्विग्भाः सखा सखिवदत्वं तं प्रियः ।
एवंभूतो य इन्द्रस्तं प्रतीदं स्तोत्रलक्षणं वचो गृणीमसि ।
ब्रूमहे ॥ दुरः । उदाञ् दाने । मंदिवाशिमथिचितिचंक्वकिभ्य
उरच् । उ० १. ३८. । इति विधीयमान उरच्प्रत्ययो बहुल-
वचनादस्मादपि भवति । अत एवाकारलोपः । शिञ्जानरः ।
शिञ्ज विद्योपादाने । गृरोश्च हलः । पा० ३. १०१. ।
इत्यकारप्रत्ययः । ततष्टाप् । षष्ठौसर्मासः समासस्येत्यन्तो-
दात्तत्वं । गृणीमसि । गृ शब्दे । क्रैय्यादिकः । प्वादौनां ङ्स्र
इति ङ्स्रत्वं । इदंतो मसिरिति मसेरिङ्कारः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

शचीव इन्द्र पुरुक्कद्युमत्तम तवेदिदमभितषेकिते वसु ।

अतः संगृभ्याभिभूत आ भर मा त्वायतो जरितुः

काममूनयीः ॥ ३ ॥

शचीऽवः । इन्द्र । पुरुऽकृत् । द्युमत्तमः । तव । इत् ।

इदं । अभितः । चेकिते । वसु ।

अतः । संऽगृभ्य । अभिऽभूते । आ । भर । मा । त्वाऽयतः ।

जरितुः । कामं । जनयीः ॥ ३ ॥

शचीवः । शचीति प्रज्ञानाम् । हे इन्द्र शचीवः प्रज्ञावन्
पुरुक्कत् प्रभूतस्य हववधादेः कर्तः । द्युमत्तम । अतिशयेन
दीप्तिमन् । अभितः सर्वत्र वर्तमानं तसु धनं यदस्ति तर्हि
तवेत् । तवेव स्वभूतमिति चेकिते । अथमस्माभिर्ज्ञा ।

पतः कारणाद्भ्यः संगृभ्य संम्यक् गृहीत्वाभिभूते शत्रूणाम-
 भिर्भवितः । आभर । अस्मभ्यमाहर । देहीत्यर्थः । त्वायतस्त्वा-
 मात्मन इच्छतो जरितुः स्तोतुः काममभिलाषं मोनयौ ।
 परिहौनं मा कार्षीः । पूरयेत्यर्थः ॥ शचीवः । मतुवसो
 हरिति इत्वं । षाष्ठिकमामंत्रिताद्युदात्तत्वं । इतरेष्वष्टमिकं
 सर्वानुदात्तत्वं । न चामंत्रितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमान-
 वत्त्वं । नामंत्रिते 'समानाधिकरण' इति निषेधात् । चेकिते ।
 कित ज्ञाने । अस्माद्यङन्ताद्वतमाने लित्यमन्त्रे । पा० ३. १.
 ३५. । इति 'निषेधादांश्रत्ययाभावे सति लिट् आर्द्धधातुकत्वा-
 दन्तालोपयलोपौ । संगृभ्य आभरेत्युभयत्र ह्रस्वहोर्भङ्गदंसीति
 भत्वं । त्वायतः । त्वामात्मनं इच्छति । सुप आत्मनः क्यच् ।
 प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः । क्वांदसमात्वं ।
 क्यजन्ताङ्गटः शब्दः । तस्यादुपदेशात्सर्वधातुकस्वरेणानुदात्तस्यै-
 कादेशस्वरेणोदात्तत्वं । एकादेशस्वरोऽंतरंगः सिद्धो भवतीति
 वक्तव्यं । पा० ८. २. ६. १. । इति वचनात्तस्य सिद्धत्वे सति
 शतुरनुम इत्यजादिविभक्त्यनुदात्तत्वं । कामं । कमु कान्तावि-
 त्थस्माद्भावे घञ् । कर्षात्वत इत्वंतोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादिषु
 पाठादाद्युदात्तत्वं । जनयौः । जन परिहाणे । चुरादिः ।
 लुङि णिञिद्रुसृभ्यः । पा० ३. १. ४८. । इति च्चेष्टादेशस्य
 नोनयतिध्वनयतीत्यादिना । पा० ३. १. ५१. । प्रतिषेधः ।
 अत च्चेति सिचि वृद्धिप्रतिषेधः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

एभिर्द्युभिः सुमना एभिरिन्दुभिर्निबन्धानो अमातः
 गोभिरग्निना ।

इंद्रेण दस्युं दरयंतु इंदुभिर्द्युतहेषसः समिषा रभेमहि ॥ ४ ॥

एभिः । द्युऽभिः । सुऽमनाः । एभिः । ईं दुऽभिः । निऽर्-

धानः । अमतिं । गोभिः । अश्विना ।

इंद्रेण । दस्युं । दरयंतः । इंदुऽभिः । द्युतऽहेषसः । सं ।

इषा । रभेमहि ॥ ४ ॥

हे इंद्र । एभिरस्माभिर्दत्तैर्द्युभिर्दीप्तैश्चरुपुरोडाशादिभिः ।
एभिरिंदुभिः पुरोवर्तिभिस्तुभ्यं दत्तैः सोमैश्च प्रीतस्त्वमस्माकम-
मतिं दारिद्र्यं गोभिस्त्वया दत्तैः प्रशुभिरश्विनाश्चयुक्तेन धनेन
च निरुंधानो निवर्तयन्सुमनाः शोभन्मना भवः । वयमिंदु-
भिरस्माभिर्दत्तैः सोमैः प्रीतेनेंद्रेण दस्युमुपक्षपयितारं शत्रुं
दरयंतो हिंसंतोऽत एव द्युतहेषसः पृथग्भूतशत्रुका भूत्वेषेद्र-
दत्तेनाग्नेन संरभेमहि । संख्या भवेम । संगच्छेमहीत्यर्थः ॥
सुमनाः । शोभनं मनो यस्य । सोमंसो अलोमोषसी इत्युत्तर-
पदाद्युदात्तत्वं । निरुंधानः । रुधिरावरणे । स्वरितेष्वा-
दात्मनेपदं । असोरक्तोपः । अत्यकारलोपः । चित इत्यंतोदात्तत्वं ।
छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अमतिं । मंतव्यमित्येवार्थः । न मति-
रमतिः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । न लोकाव्ययेति षष्ठीप्रति-
षेधः । अश्विना । अश्वीऽस्वास्तीत्यश्वि धनं । मत्वर्थीय इनिः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

समिंद्र राया समिषा रभेमहि सं वाजेभिः पुरुषंद्रैर-

भिर्युभिः ।

सं देव्या प्रमत्या वीरशुभ्रया गोअग्रयाश्वावत्या रभेमहि ॥ ५ ॥

सं । इंद्र । राया । सं । इषा । रभेमहि । सं । वाजेभिः ।

पुरुऽचंद्रैः । अभिर्युऽभिः ।

सं । देव्या । प्रमत्या । वीरशुभ्रया । गोशुभ्रया ।

अश्ववत्या । रमेमहि ॥ ५ ॥

हे इंद्र राया धनेन वयं संरभेमहि । संगच्छेमहि ।
तथेषाग्नेन संरभेमहि । तथा वाजेभिर्बलैः संरभेमहि । कीदृशै-
र्वाजैः । पुरुषंद्रैः । पुरूणां बहूनामाह्लादकैः । अभिद्युभिः ।
अभितो दौप्यमानैः । किंच देव्या द्योतमानया प्रमत्या
त्वदौयया प्रकृष्टबुद्ध्या संरभेमहि । कीदृश्या । वीरशुभ्रया ।
वीरं विशेषेण शत्रूणां क्षेपणसमर्थं शुभ्रं बलं यस्याः सा
तथोक्ता । गोशुभ्रया । स्तोत्रभ्यो दानार्थमग्रे प्रमुखत एव गार्वा
यस्याः सा । अश्ववत्या । अश्वैरुपेतया ॥ राया । ऊडिदमि-
त्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । पुरुषंद्रैः । इन्द्राक्षंद्रोत्तरपदे मंत्र
इति सुट् । सृत्वेन शकारः । समासस्वरः । अभिद्युभिः ।
अभिगता द्यौर्दीप्तिर्येषां । अत्र दिवश्ब्दो दौप्तिं लक्षयति ।
अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्ररत्वं । देव्या । उदात्तयण इति विभक्ते-
रुदात्तत्वं । प्रमत्या । तादौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्ररत्वं ।
उत्तरयोर्बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्ररत्वं । सर्वत्र विभाषा
गोः । पा० . १. १२२. । इति गोशुभ्रयेत्यत्र प्रकृतिभावः ।
अश्ववत्या । मंत्रे सोमाश्वेन्द्रियेति मतुपि दीर्घत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे पंचदशो वर्गः ॥

षष्ठीसूचमाह ॥ .

ते त्वा मदा अमदन्तानि वृण्णा ते सोमासो वृत्रहृत्वेषु
सत्पते ।

यत्कारवेदय वृत्राण्यप्रति बर्हिंसते नि सहस्राणि

बर्हुयः ॥ ६ ॥

ते । त्वा । मदा । अमदन् । तानि । वृष्णा । ते ।

सोमासः । वृत्रहृत्पु । सत्पते ।

तत् । कारवे । दश । वृत्राणि । अप्रति । बर्हिषते । नि ।

सहस्राणि । बर्हयः ॥ ६ ॥

हे सत्यते सतां पालयितरिन्द्र वृत्रहृत्पु वृत्रहननेषु
निमित्तभूतेषु सख्यु ते पूर्वोक्ता मदा मादका मरुतस्त्वा त्वाम-
मदन् । अमदयन् । हर्म प्रापयन् । तानि पूर्वोक्तानि वृष्णा
वृष्णाः सेवनसमर्थस्य तच्च संबंधीनि चक्रपुरोडाशादीनि
हवीषि त्वाममदन् । ते सोमासः प्रसिद्धाः सोमाश्च त्वाममदन् ।
यत् यदा कारवे स्तुतिकर्त्रे बर्हिषते यज्ञवते यजमानाय दश
सहस्राण्यपरिमितानि वृत्राण्यवरकाण्युपद्रवजातान्यप्रति शत्रू-
भिरप्रतिगतस्त्वं निबर्हयः । अवधोः । तदानौमिति पूर्वेण
संबंधः ॥ वृष्णा । श्रेष्ठंदसि बहुलमिति श्रेष्ठोपः । बर्हयः ।
बर्हयतिर्हिसाकर्मा । लडि व्यहुलं कंदस्यामाद्योगेऽपीत्यड-
भावः । शपः पित्वाद्नुदात्तत्वे णिच् एव स्वरः शिष्यते ।
यहृत्तयोगादनिघातः ॥

सप्तमोऽष्टकमाह ॥

युधा युधमुप घेदेषि वृष्णया पुरा पुरं समिदं हंस्योजसा ।

नम्या यदिन्द्र सख्या परावति निबर्हयो नमुचिं नाम

मायिनं ॥ ७ ॥

युधा । युधं । उप । घ । इत् । एषि । वृष्णया । पुरा ॥

पुरं । सं । इद्रं । हसि । योजसा ।

नम्या । यत् । इद्रं । सख्या । परावति । निबर्हयः ।

नमुचिं । नाम । मायिनं ॥ ७ ॥

हे इन्द्र धृष्णया शत्रूणां धर्वकस्त्वं युधा युद्धेन संबद्धं
युधं युद्धमुप धेदेषि । उपैव गच्छसि । सर्वदा युद्धशौलो
भवसौत्वर्थः । धेति पादपूरणः । शत्रूणामसुराणां पुरा पुरा
नगरेण सहेदं पुरोवर्ति पुरं शत्रून् नगरमोजसा बलेन संहंसि ।
सम्यग्विनाशयसि । शत्रूणां पुराणभैक्षोरित्यर्थः । हे इन्द्र त्वं
नम्या शत्रुषु नमनशीलेन सख्या सहायभूतेन वक्ष्येण परावति
दूरदेशे नमुचिं नामानया संज्ञया प्रसिद्धं मायिनं मायाविन-
मसुरं यद्यस्मान्निवर्तयः । नितरामहंसिः । अतस्त्वमेवं स्तूयस
इत्यर्थः ॥ युधः । युधसंप्रहारे । संपदादिलक्षणे भावे क्तिप् ।
सावेकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं । एषि । ह्य गतौ । अदा-
दित्वाच्छपो लुक् । धृष्णया । जिहृषा प्रजालभ्ये । असिगृधि-
धृषिचिपेः क्लुरिति क्लुप्रत्ययः । किस्वाङ्गणाभावः । सुपां सुलु-
गिति सोर्याजादेशः । चित इत्यन्तोदात्तत्वं । पुरा । पृ पालन-
पूरणयोः । पूरयति राज्ञामशिमतानीति । क्तिप् चेति क्तिप् ।
उदोष्ठपूर्वस्येत्युत्वं । सावेकाच इति विभक्त्युदात्ता । हंसि ।
हन्तेर्लटि सिप्यदादित्वाच्छपोः लुकि नञापादांतस्य क्लौत्यनु-
स्वारः । नम्या । णम प्रहृत्वे । शीणादिक इन्प्रत्ययः । सुपां
सुलुगिति तृतीयाया ङादेशः । टिलोपः । सख्या । श्रेष्ठो
ध्यर्षस्त्व । पा० १. ४. ७. इति घिसंज्ञाप्रतिषेधाच्चाभावा-
भावे यणादेशः । नमुचिं । इन्द्रेण सह युद्धं न मुंचतीति
नमुचिः । शीणादिकः किप्रत्ययः । नभ्राणनपादित्यादिना
नञः प्रकृतिभावः । नञ् नः गतिर्न च कारकमिति क्लदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वाभावेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । मायिनं । माया-
शब्दः । व्रीह्यादिषु घाठात् मत्यर्थीय इतिः ॥

अष्टमौ मृचमाह ॥

त्वं करंजमुत पर्णयं वधौस्तेजिष्ठयातिथिग्वस्य वर्तनी ।

त्वं शता वंगदस्याभिनत्पुरोऽनानुदः परिषूता

ऋजिश्चना ॥ ८ ॥

त्वं । करंजं । उत । पर्णयं । वधौः । तेजिष्ठया ।

अतिथिग्वस्य । वर्तनी ।

त्वं । शता । वंगदस्य । अभिनत् । पुरः । अननुदः ।

परिऽसूताः । ऋजिश्चना ॥ ८ ॥

हे ईदृ त्वं करंजमेतस्संज्ञकमसुरं । उत अपि च पर्णय-
मेतन्नामानमसुरं चातिथिग्वस्येतत्संज्ञस्य राज्ञः प्रयोजनाय
तेजिष्ठयातिथयेन तेजस्विन्या वर्तनी वर्तन्या शत्रुप्रेरणकुशलया
शक्त्या वधौः । इतवानसि । तथानानुदः । अनु पञ्चास्यति
खंडयतीत्यनुदोऽनुचरः । तादृशोऽनुचररहित एक एव त्वमृजि-
श्चनैतस्संज्ञकेन राज्ञा परिषूतः परितोऽवष्टब्धाः शता शतानि
शतसंख्याका वंगदस्येतस्संज्ञकस्यासुरस्य पुरः पुराणि नगराण्य-
भिनत् । विभिदिषे ॥ वधौः । इतेर्लुङि सिपि लुङि चेति
वधादेशः । तस्यादंतत्वाद्दृष्टाभावः । पा० ७. ३. ३५. । अत
एवानेकाच्चादिट्प्रतिषेधाभावः । पा० ७. २. १०. । इट्
ईटोति सिचो लोपः । तेजिष्ठया । तेजस्यश्वादास्मायामेधेति
मत्वर्थीयो विनिः । तस्मादातिशायनिक इष्टनि विष्मतीर्लुङिति
विनो लुक् । टेरिति टिलोपः । निष्वादाद्युदात्तत्वं । वर्तनी ।
वृत्त्यते प्रयतेऽनयेति वर्तनी । करणे ल्युट् । टित्वात् । पा० ४.
१. १५. । डौप् । सुपां सुलुङिति विभक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं ।
व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं । अभिनत् । भिदिर् विदारणे । लङि

मिपि रुधादित्वात् अम् । इतश्चेतौकारलोपः । इत्थञ्चाबभ्य इति
सञ्चारलोपः । अनानुदः । दो अवखंडने । आदेच इत्यात्वं ।
आतश्चोपसर्ग इति कप्रत्ययः । नास्त्यनुदोऽस्येति बहुव्रीही
नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदातोदात्तत्वं । संहितायां दीर्घश्चादसः ।
परिषूताः । धू प्रेरणे । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः
प्रकृतिस्वरत्वं ॥

नवमोऽक्षमाह ॥

त्वमेताञ्जनराज्ञो द्विदंशाबंधुनाः सुश्रवसोपजग्मुषः ।

षष्टिं सहस्रा नवतिं नव श्रुतो नि चक्रेण रथ्या

दुष्पदावृणक् ॥ ८ ॥

त्वं । एतान् । जनराज्ञः । द्विः । दश । अबंधुना ।

सुश्रवसा । उपजग्मुषः ।

षष्टिं । सहस्रा । नवतिं । नव । श्रुतः । नि । चक्रेण ।

रथ्या । दुःपदा । अवृणक् ॥ ८ ॥

हे इंद्र श्रुतो विश्रुतः प्रख्यातस्त्वं द्विदंश विंशतिसंख्या-
कानबंधुना सहायरहितेन सुश्रवसेतत्संज्ञकेन राज्ञा युषार्थ-
मुपजग्मुष उपगतवत एतानेवंविधान् जनराज्ञो जनपदानाम-
धिपतौन् । षष्टिमित्यादिना तेषां राज्ञामनुचरसंख्योच्यते ।
षष्टिं सहस्रा । सहस्राणां षष्टिं नवतिं नव नवसंख्योत्तरां
नवतिं । तावान्न ईदृक्संख्याकाननुचरांश्च रथ्या रथसंबधिना
दुष्पदा दुष्पदनेन । शत्रूभिः प्राप्तुमशक्येनेत्यर्थः । ईदृशेन
चक्रेण न्यवृणक् । न्यवर्जयः । त्वां स्तुतवतः सुश्रवसो जयार्थं
त्वमागत्य तद्दीयान् शत्रून्जैषीरित्यर्थः ॥ जनराज्ञः । समासां-
तविषे नित्यत्वाच्चप्रत्ययाभावः । पा० ५, ४, ८१ । राजन्-

शब्दो राजृ दीप्तावित्युस्मात्कनिष्पत्त्यां आद्युदात्तः । कृदुत्तर-
पदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । अक्षधुना । नञ्सुभ्यामि-
त् । उत्तरपदातीदात्तत्वं । सुश्रवसा । शोभनं श्रवोऽसं यच्च ।
आद्युदात्तं इच्छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । उपजग्मुषः ।
गमेलिंटः कसुः । शसि. भसंज्ञायां वसोः संप्रसारणमिति
संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । शासिव-
सिघसीनां चेति षत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन कसोरेव
स्वरः शिष्यते । रथ्या । स्थस्येदं रथ्यं । रथाद्यत् । पा० ४.
३. १२१. इति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । सुपां
सुलुगिति विभक्तेराकारः । दुष्यदा । पदगतौ । ईषट्ः सुष्विति
खल् । लितौति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । पूर्ववद्भिभक्तेराकारः ।
अवृणक् । वृजी वर्जने । रौधादिकः । लङि मध्यमैकवचने
हलञ्जावभ्य इति सिपो लोपः । चोः कुरिति कुत्वं ॥

दशमीसूत्रमाह ॥

त्वमाविथ सुश्रवसं नवोतिभिस्त्व त्रामभिरिंद्र तूर्वयाणं ।

त्वमस्मै कुक्षमतिथिग्वमायुं महे राज्ञे यूने अरंधनायः ॥ १० ॥

त्वं । आविथ । सुऽश्रवसं । तव । जतिऽभिः । तव ।

त्रामभिः । इंद्र । तूर्वयाणं ।

त्वं । अस्मै । कुक्षं । अतिथिऽग्वं । आयुं । महे । राज्ञे ।

यूने । अरंधनायः ॥ १० ॥

हे इंद्र त्वं नवोतिभिस्त्वदीयेः पालनैः सुश्रवसं पूर्वोक्तं
राजनमाविथ । अरन्धिथ । तथा तूर्वयाणमेतन्नामानं राजानं
तव त्रामभिस्त्वदीयेस्त्रायकैः पालकैर्बलैराविथेति शेषः । किंच
त्वं महे महेते यने तरुणायास्मै सुश्रवसे कुक्षादींस्तोत्रा ऽरं-

धनायः । वशमनयः । रथ्यतिर्वशगमन इति यास्कः ॥ त्रामभिः ।
 त्रैङ् पालने । आदेव इत्यात्वम् । आतो मनिन्निति मनिन् ।
 निष्वादाद्युदात्तत्वं । अरंधनाम् । रंधनं वशीकरणं करोति
 रंधनयति । तत्करोतीति णिच् । इष्टवक्षो प्रातिपदिकस्येतीष्ठ-
 वद्भावाद्दिलोपः । लङि सिपि दीर्घश्चांदसः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

य उट्चीन्द्र देवगोपाः सखायस्ते शिवतमा असाम ।

त्वां स्तोषाम त्वया सुवीरा द्राघीय आयुः प्रतरं

दधानाः ॥ ११ ॥

ये । उत्ञञ्चि । इन्द्र । देवऽगोपाः । सखाय । ते ।

शिवऽतमाः । असाम ।

त्वां । स्तोषाम । त्वया । सुवीराः । द्राघीयः । आयुः ।

प्रतरं य दधानाः ॥ ११ ॥

हे इन्द्र ये वयमुद्भूयदर्के यज्ञसमाप्तौ वर्तमाना देवगोपा
 देवैः पालितास्ते तथ सखायः सखिवक्ष्यन्तं प्रिया अत एव
 शिवतमा असाम । अतिशयेन कल्याणा अभूम् । ते वयं
 यज्ञसमाप्त्युत्तरकालमपि त्वां स्तोषाम । स्तुवाम । अस्माभिः
 स्तुतेन त्वया सुवीराः शोभनपुत्रवन्तः संतो द्राघीयोऽतिशयेन
 दीर्घमायुर्जीवनं प्रतरं प्रकृष्टतरं यथा भवति तथा दधाना
 धारयन्तो भूयास्म ॥ देवगोपाः । देवा गोपा येषां । बहुव्रीहौ
 पूर्वपङ्कप्रकृतिस्वरत्वं । असाम । अस भुवि । लुङर्थे लोटगाङ्-
 त्तमस्य पिञ्चेति पिङ्गद्भावात्पिञ्च ङिञ्चेति ङित्त्वाभावे असोरलोप
 इत्यकारलोपाभावः । पिप्त्वादेव तिङोऽनुदात्तत्वे धातुस्वरः
 शिण् । स्तोषाम । स्तौतेर्लोटि सिब्वङ्लं लोटौति बहुल-

अहणात् लोटपि सिप् । तस्य पित्त्वाङ्गणः । सुवीराः । वीर-
वीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । द्राघीयः । दीर्घशब्दादौयसुनि-
र्णयस्थित्यादिना द्राघादेशः । निष्वादाद्युदात्तत्वं । प्रतरं ।
प्रशब्दात्तरप्यमु च कंदसि । पा० ५. ४. १२. । इत्थद्रव्य-
प्रकर्षेऽमुप्रत्ययः । प्रत्ययभरेणांतोदात्तत्वं । दधानाः । दधातेः
शानचभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे षोडशो वृगः ॥

मा न इत्येकादशचं चतुर्थं सूक्तं । षष्ठ्यष्टमीनवम्येका-
दश्यस्त्रिष्टुभः । शिष्टाः सप्त जगत्सु । सव्य ऋषिः । इन्द्रो
देवता । तथा चानुक्रांतं । मा नोऽत्या त्रिष्टुप् । षष्ठ्यष्टमी
नवमी चेति ॥ अतिरात्रे प्रथमे पर्यायेऽष्टावाक्यस्य इदं
सूक्तं । तथा च सूचितं । मा नो अस्मिन्मघवन्निद्रं पिव तुभ्यं
सुतो मदायेति याज्या । आ० ६. ४. । इति ॥

तच्च प्रथमाभ्युचमाह ॥

मा नो अस्मिन्मघवन्निद्रं हसि नहि ते अंतः शवसः

परीणये ।

अक्रंदयो नद्योऽरोरुवहना कथा न क्षीणीर्भियसा

समारत ॥ १ ॥

मा । नः । अस्मिन् । मघऽवन् । पृत्ऽसु । अंहसि । नहि ।

ते । अंतः । शवसः । परिऽनये ।

अक्रंदयः । नद्यः । रोरुवत् । वना । कथा । न । क्षीणीः ।

भियसा । सं । आरत ॥ १ ॥

हे मघवन् धनवन्निद्र । अस्मिन्परिदृश्यमानेऽंहसि पापे
पृक्त, पृतनासु पापफलभूतेषु संग्रामेषु च नोऽस्मान्मा प्रक्षी-

र्गिति शेषः । यस्मात्ते तव श्वसो बलव्यांतीऽवसानं परोक्षे
 परितो व्याप्तुं नहि शक्यते, सर्वोऽपि जनस्त्वदीयं बलमति-
 क्रामितुं न शक्नोतीत्यर्थः । तस्मात्स्वमंतरिक्षे वर्तमानो रोरुवत् ।
 अत्यर्थं शब्दं कुर्वन् नद्यो नदीर्वना तत्संबन्धीन्युदकानि
 चाक्रन्दयः । शब्दयसि । क्षोणौः क्षोण्यः । क्षोणौति पृथिवो-
 नाम । तदुपलक्षितास्त्रयो लोका भियसा त्वद्भयेन कथा कथं
 न समारत । न संगच्छन्ते । त्वदीयं बलमवलोक्य त्रयाऽपि
 लोका बिभ्यतीति भावः ॥ पृष्ठ, । पदादिषु मांस्तृसूनामुप-
 संख्यानमिति पृतनार्शब्दस्य पृङ्गावः । परोक्षे । नर्शातिर्व्याप्ति-
 कर्मा । कृत्यार्थं तवेकैनिति केऽप्रत्ययः । निष्वादाद्युदात्तत्वं ।
 निपातस्य चेति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । नद्यः । द्वितीयार्थे प्रथमा ।
 रोरुवत् । रु शब्दे । यङ्लुगन्ताल्लटः श्लट् । अदादिवच्चेति
 वचनाच्छपो लुक् । शतुर्दिप्त्वाद्गुणाभावः उवडादेशः । नाभ्य-
 स्ताच्छतुरिति नुमप्रतिषेधः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ।
 कथा । या हेतो च कंदमौति किंशब्दात्प्रकारवचने याप्रत्ययः ।
 तस्य विभक्तिसंज्ञायां किमः क इति कादेशः । आरत । ऋ
 गतौ । समो गम्यच्छौत्यात्मनेपदं । क्वांदसे वर्तमाने लङ्यदादि
 त्वाच्छपो लुक् । कृष्यादादेशः । आडागमो वृद्धिश्च ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

अर्चा शक्राय शाकिने शचीवते शृग्वंतंभिद्रं महयन्नभि स्तुहि ।
 यो वृष्णना श्वसा रोदसो उभे वृषा वृषत्वा वृषभो

न्युजते ॥ २ ॥

अर्च । शक्राय । शाकिने । शचीवते । शृग्वंतं । इद्रं ।

महयन् । अभि । स्तुहि ।

यः । धृष्णुना । शवसा । रोदसी इति । उमे इति । वृषा ।

वृषत्वा । वृषभः । निऽजते ॥ ३ ॥

हे ब्रध्वर्यो शाकिने शक्तियुक्ताय शचीवते प्रज्ञावते शर्का-
द्रायाचा । एवंविधमिंद्रं पूजय, किंच स्तुतीः शृण्वंतं
समौचीनेयं स्तुतिरिति जानंतं तमिंद्रं महयम्पूजयन्नभिष्टुहि ।
'आभिसुख्येन तस्य स्तोत्रं कुरु । य इन्द्रो धृष्णुना शत्रूणां
धर्षकेण शवसा बलेनोमे रोदसी द्यावापृथिव्यौ न्यूजते । नितरां
प्रसाधयति । ऋजतिः प्रसाधनकर्मा । नि० ६. २१. । इति
यास्कः । स इन्द्रो वृषा सेचनसमर्थो वृषत्वा वृषत्वेनानेनैव
सेचनसामर्थ्येन वृषभो वर्धिता कामानां यथा वृष्ट्युदकानां ॥
अर्चा । शपः पिप्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । हाचोऽतस्तिड
इति दीर्घत्वं । शाकिने । शक्तिः शाकः । शक्ल शक्ती । भावे
घञ् । मत्वर्थीय इनिः । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः
सप्रदानत्वाच्चतुर्थी । अभिष्टुहि । स्तौतेरदादित्वाच्छपो लुक् ।
उपसर्गात् नोतीति षत्वं । 'ष्टुना ष्टिरिति ष्ट्वं । वृषत्वा ।
सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । न्यूजते । ऋजि भृजौ भर्जने ।
इदित्त्वान्नुम् । शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अर्चा दिवे वृद्धते शूण्यं वचः स्वच्छत्वं यस्य धृषतो धृषन्मनः ।
बृहच्छ्वा असुरो दहणा कतः पुरो हरिभ्यां वृषभो रथो
हि षः ॥ २ ॥

अर्च । दिवे । वृद्धते । शूण्यं । वचः । स्वच्छत्वं । यस्य ।
धृषतः । धृषन् । मनः ।

बृहत्स्रवाः । असुरः । बर्हणा । कृतः । पुरः । हरिभ्याम् ।

वृषभः । रथः । हि । सः ॥ ३ ॥

हे स्तोतः । दिवे दीर्घाय बृहते महत इन्द्राय शूष्यं
शूषमिति सुखनाम । तत्र साधु शूष्यं । तादृशं सुतिलक्षणं
वचोऽर्चो । उच्चारय । यस्येन्द्रस्य धृषतः शत्रून्धर्षयतः स्वच्छत्रं
स्वभूतबलवन्मनो धृषत् धष्टं भवति । हि षः स हि स खल्विन्द्रो
बृहच्छ्रवाः प्रभूतयशा असुरः शत्रूणां निरसिता । यद्वा । असुः
प्राणो बलं वा तद्वान् । रो मत्वर्थीयः । अथवा । असवः प्राणाः ।
तेन चापो लक्ष्यंते । प्राणा वः आप इति श्रुतेः । तावन्ति
ददातौत्यसुरः । बर्हणा शत्रूणां निबर्हयिता । हरिभ्याम-
श्वाभ्यां पुरस्कृतः पूजितः । वृषभः कामानामवर्षिता । रथो
रंहणशौलः ॥ शूष्यं । तत्र साधुरिति यत् । सर्वे विधयश्चूदसि
विकल्पंरत इति द्युतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वाभावे तितस्वरित
इति स्वरितत्वं । धृषतः । जिधृषा प्रागल्भ्ये । व्यत्ययेन शः ।
शत्रुनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । बृहच्छ्रवाः । बृहच्छ्रवो यस्य ।
बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । असुरः । असु क्षेपणे । असेरु-
रन्वित्युरन्प्रत्ययः । निस्त्वादाद्युदात्तत्वं । बर्हणा । सुपां सुलु-
गिति विभक्तेराकारः । पुरः । पूर्वाधरेत्यादिनासिप्रत्ययान्तोऽ-
तोदात्तः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

त्वं दिवो बृहतः सानु कोपयोऽव त्मना धृषता शंवरं
भिनत् ।

यन्मायिनो ब्रंदिनो मंदिना धषष्टितां गभस्तिमशनिं
पृतन्यमि ॥ ४ ॥

त्वं । दिवः । बृहतः । सानु । कोपयः । अव । क्षना ।

धृषता । शंबरं । भिनत् ।

यत् । मायिनः । व्रंदिनः । मंदिना । धृषत् । शितां ।

गभस्तिं । अशनिं । पृतन्यसि ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वं बृहतो महतो दिवो सुलोकस्य सानु समुच्छित-
सुपरिप्रदेशं कोपयः । अकंपयः । धृषता शत्रूणां धर्षयित्रा
क्षनात्मना स्वयमेव शंबरमंतस्त्राक्षमसुरमवाभिनत् । अवधीः ।
यत् यदा व्रंदिनः शत्रूञ्जेतुं मृदुभावं प्राप्तान् । यद्वा वृंदं
समूहः । असुरसमूहवतो मायिनो मायाविनोऽसुराव्रंदिना
हृष्टेन धृषत् धृषता प्रागल्भ्यं प्राप्नुवता मनसा युक्तस्त्वं शितां
तौष्णीकतां गभस्तिं हस्तेन गृह्णीतां । यद्वा गभस्तिरिति
रश्मिनोम । तद्वतैमशनिं वज्रं । पृतन्यसि । तानसुराञ्जेतुं
पृतनारूपेणोच्छसितान्प्रति प्रेरयसौत्यर्थः । तदानीं बृहतो
दिवः सानु कोपयः इति पूर्वेषान्वयः ॥ कोपयः । कुप कोपे ।
अन्ताक्षडि बहुलं छंदस्यमाद्योगेऽपौत्यडभावः । क्षना ।
मंत्रेष्वध्यादेरात्मन इत्याकारलोपः । धृषत् । सुपां सुलुगिति
तृतीयाया लुक् । शितां । शी तनूकरणे । निष्ठायां शास्त्रोरन्य-
तरस्यां । पा० ७. ४. ४१. । इतीकारादेशः । पृतन्यसि ।
पृतनाशब्दात्स्य आत्मनः क्यच् । कव्यध्वरपृतनस्येत्यंतलोपः ।
प्रत्ययस्वरः ॥

पंचमोऽष्टकमाह ॥

नि यदृणन्ति खसनस्य मूर्धनि शुष्णस्य चिह्नं दिनो
रोरूषद्वना ।

प्राचीनेन मनसा बर्हणावता ब्रह्मया चित्कृणवः कस्त्वा
परि ॥ ५ ॥

नि । यत् । वृणक्षि । खसनस्य । मूर्धनि । शुणस्य । चित् ।
ब्रंदिनः । रोरुवत् । वना ।

प्राचीनेन । मनसा । बर्हणाऽवता । यत् । अद्य । चित् ।
कृणवः । कः । त्वा । परि ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वं रोरुवत् मेघैरत्यर्थं शब्दयन् खसनस्य ।
अंतरिक्षे खसितीति खसनो वायुः । तस्य ब्रंदिनः स्वकिरणे
राम्रफलादीन्पृथुभावं प्रापयतः शुणस्य चित् रसानां शोध-
यितुरादित्यस्यापि मूर्धन्युपरिप्रदेशे वना वनान्युदकानि यद्य-
स्मान्निवृणक्षि । आवर्जयसि । प्रापयसीत्यर्थः । वायुना सूर्य-
किरणैश्च वृष्टा आपः । सूर्यस्योपरि पुनरवस्थाप्यते । तदेवाव-
स्थापनमिन्द्रः करोतीत्युपचर्यते । प्राचीनेन प्रकर्षेण गन्त्रा ।
अपराङ्मुखेनेत्यर्थः । बर्हणावता । निबर्हयतीति वधकर्मसु
पाठादहर्हणा शत्रूणां हिंसा । तद्वत्ता । एवंभूतेन मनसा
युक्तस्त्वं यद्यस्मादद्या चिदद्यापि कृणवः । घर्मकाले सूर्यस्योपरि
भौमावसानवस्थापयसि वर्षासु च वर्षयसीति । यस्मादेतत्कुरुषे
तस्मात्कारणात्त्वा त्वां पर्युपरि को वर्तते । न कोऽपीत्यर्थः ।
अतस्त्वमेव सर्वाधिक इति भावः ॥ वृणक्षि । वृजो वर्जने ।
रोधादिकः । सिपः पित्वाः नुदात्तत्वे विकरणस्वरः । यदृत्तयो-
गद्वनिघातः । प्राचीनेन । प्रपूर्वादिचतुर्द्विगित्यादिना क्तिन् ।
अनिदितामिति नलोपः । विभाषाचैरदिकस्त्वयामिति स्वार्थे
खः । खस्येनादेशः । अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वम् । ख-
प्रत्ययस्य सति शिष्टत्वात्तदादेशस्योपदेशिवद्भावेनकार उदात्तः ।

अद्या चित् । निपातस्य चेति दीघत्वं । कृणवः । कृवि हिंसा-
करणयोश्च । इदित्वात्तुम् । लेटि सिप्यडागमः । धिन्विक्कण्यो-
श्चिल्युप्रत्ययः । वृकारस्याकारादेशश्च । तस्यातो लोपे सति
स्थानिवद्वावाक्त्ववूपधगुणाभावः । गुणावादेशौ । आगमानु-
दात्तत्वे विकरणस्वरः । अत्र निरुक्तं । व्रंदी व्रंदतेर्मृदूभाव-
कर्मणः । निवृणक्ति यच्छसनस्य मूर्ध्नि शब्दकारिणः शुष्णस्या-
दित्यस्य च शोषयितुं, रोरुयमाणो वनानीति वा धनानीति
वा । नि० ५. १६. । इति । धनानीति पक्षे मेधस्य धनानीति
व्याख्येयं ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे, सप्तदशो वर्गः ॥

षष्ठीरुचमाह ॥

• त्वमाविथ नयं तुर्वशं यदुं त्वं तुर्वीति वय्यं शतक्रतो ।

त्वं रथमेतशं कृत्ये धने त्वं पुरो नवतिं दंभयो नव ॥ ६ ॥

त्वं । आविथ । नयं । तुर्वशं । यदुं । त्वं । तुर्वीति । वय्यं ।

शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

त्वं । रथं । एतशं । कृत्ये । धने । त्वं । पुरः । नवतिं ।

दंभयः । नव ॥ ६ ॥

हे इद्र त्वं नर्यादींस्तोवाज्ञ आविथ । ररक्षिथ । तथा
हे शतक्रतो बहुविधकर्मन् बहुविधप्रज्ञ वा त्वं वय्यं वय्यंकुलजं
तुर्वीतिनामानं राजानमाविथेत्येव । अपि च त्वं रथं रंहणस्व-
भावमेतत्संज्ञमृषिमेतशमेतत्संज्ञकं धने धननिमित्ते, संग्रामे
कृत्ये कर्तव्ये सत्याविथेति शेषः । यद्वा पूर्वोक्तानां राज्ञां रथं ।
एतश इत्यश्वनाम । एतशमश्वं च ररक्षिथेति योज्यं । तथा
त्वं शंबरस्य नवतिं नवः नवोत्तरनवतिसंख्याकाः पुं पुं पुराणि

दंभयः । व्यनीनशः ॥ एतशं । एति गच्छतोत्येतशः । इण्
 गती । इणस्तशन्तेशसुनौ । उ० ३. १४७. । इति तशन्-
 प्रत्ययः । गुणः । कृतये । कर्तव्य इत्यस्य शब्दस्य वर्णविकारः
 पृषोदरादित्वात् ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

स वा राजा सत्यतिः शूशुवज्जनो रातहव्यः प्रति यः
 शासमिन्वति ।

उक्था वा यो अभिगृणाति राधसा दानुरस्मा उपरा
 पिन्वते दिवः ॥ ७ ॥

सः । घ । राजा । सत्पतिः । शूशुवत् । जनः ।
 रातहव्यः । प्रति । यः । शासं । इध्वति ।

उक्था । वा । यः । अभिगृणाति । राधसा । दानुः ।
 पस्मै । उपरा । पिन्वते । दिवः ॥ ७ ॥

स वा खलु जनो जातो राजा राजमानः सत्यतिः सतां
 पालयिता यजमानः शूशुवत् । आत्मानं वर्धयति । य इति
 प्रति रातहव्यो दत्तहविष्कः सन् शाममिन्द्रकर्तृकमनुशासनं
 यद्वा तस्य स्तुतिमिन्वति । व्याप्नोति । उक्था वोक्थानि
 शस्त्राणि वा यः स्तोता राधसा हविर्लक्षणेनाग्नेन सहाभि-
 गृणाति । तस्याभिमुखीकरणाय शंसति । अस्मै स्तोत्रे दानुर-
 भिमत्फलप्रदातेन्द्र उपरोपरान्मेघान् । उपर इति मेघनाम ।
 तच्च यस्कोनैवं निरुक्तं । उपर उपलो मेघो भवत्युपरमंतेऽस्मिन्-
 आण्यपरता आप इति वा । नि० २. २१. । इति । तान्मे
 घान्दिवः सकाशात्पिन्वते । सेचयति दाम्घीति यावत् ॥ घा ।
 ऋचि तु घत्यादिना दीर्घः । सत्यतिः । सतां पतिः सत्यतिः ।

यत्यावेश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । शुशुवत् । टुओशि
गतिहोः । ख्यंतादतमाने लुङिः च्छेडादेशे संप्रसारणं ।
संप्रसारणाश्रयं च बलोय इत्यंतरंगमपि वृद्धादिकं बाधित्वा
णी च संशुडोः । पा० ६. १. ३७ । इति संप्रसारणं । संज्ञा-
पूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्ब्रह्मभावे हिं चनादि । उवडादेशः ।
रातद्वयः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । आसं । शासु
अनुशिष्टावित्यस्माद्भावे च्छि कर्षात्त्वत् इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ते
व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । वृष्णिदिवा द्रष्टव्यः । स ह्याकृतिगणं
इत्युक्तं । यदा शंसु स्तुतावित्यस्माद्भ्रजि व्यत्ययेन नलोपः ।
इन्वति । इवि व्यासौ । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ।
यदृत्तयोगादनिघातः । अभिगृणाति । गृ शब्दे । क्रैय्यादिकः ।
ष्वादीनां ङस्त्व इति ङस्त्वत्वं । तिपः पित्त्वादनुदात्तत्वे
विकरणस्वरः । पूर्ववन्निघाताभावः । उपरा । सुपां सुलुगिति
शमः पूर्वसवर्णादीर्घत्वं । पिन्वते । पिवि मिवि णिवि मेचने ।
व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥ . . .

अष्टमीमृचमाह ॥

असमं चत्रमसमा मनीषा प्र सोमपा अपसा संतु नेमे ।

ये त इंद्र ददुषो वर्धयन्ति महि चत्रं स्यविरं वृषणं च ॥८॥

असमं । चत्रं । असमा । मनीषा । प्र । सोमऽपाः ।

अपसां । संतु । नेमे ।

ये । ते । इंद्र । ददुषः । वर्धयन्ति । महि । चत्रं । स्यविरं ।

वृषणं । च । ८ ॥

इंद्रस्यं चत्रं बलमसमं । न केनचित्समं । सर्वाधिक-
मित्यर्थः । तथा मनीषा बुद्धिश्चासमा । न कस्यापि विद्या

समाना । सर्वं वस्तु विषयौकरोतीत्यर्थः । नेम इति सर्वनाम-
शब्द एतच्छब्दसमानार्थः । नेम एते सोमपाः सोमस्य पातारी
यजमाना अपसा कर्मणां प्र संतु । प्रवृद्धा भवंतु । हे इंद्रास्ते
तव ददुषो हविर्दत्तवन्तो ये त्वदीयं महि महत् क्षत्रं बलं
स्थविरं स्थूलं प्रवृद्धं वृष्ण्यं वृषत्वं पुंस्त्वं च वर्धयन्ति । प्रवृद्धं
कुर्वन्ति । यद्वा ददुषो यजमानेभ्यो यागफलं दत्तवत्सवेति
योजनीयं ॥ नेमे । सर्वनामत्वाज्जसः शीभावे गुणः । पा० ७.
१. १७. । त्वममस्मिनेमेत्यनुष्ठानि । फि० ४. १०. । इति
सर्वानुदात्तत्वे आप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । ददुषः । ददातेर्लिटः
कसुः । जसो व्यत्ययेन शसादेशः । संप्रसारणं । संप्रसारणाश्रयं
च बलीय इतीडागमात्पूर्वमेक संप्रसारणं । आसिबसिबसीनां
चेति षत्वं । प्रत्ययस्वरः । महि । महिरीणादिक इन्द्रप्रत्ययः ।
स्थविरं । अजिरशिशिरेत्यादिना । उ० १. ५३. । तिष्ठतेः
किरच्प्रत्ययांतो निपातितः ॥ •

• नेवमीमृचमाह ॥

तुभ्येदेते बहुला अद्रिदुग्धाः चमूषदश्चमसा इंद्रपानाः ।
अश्रु हि तर्पया काममेषामथा मनो वसुदेयाय कृष्व ॥ ८ ॥
तुभ्य । इत् । एते । बहुलाः । अद्रिदुग्धाः । चमूषदः ।
चमसाः । इंद्रपानाः ।

वि । अश्रु हि । तर्पय । कामं । एषां । मनः । वसुदेयाय ।

कृष्व ॥ ८ ॥

हे इंद्र तुभ्येत् तुभ्यमेव चमसाः । चम्यन्ते भक्ष्यन्ते इति
चमसाः सोमाः । एते सोमास्त्वदर्थं संपादिताः । कोटशा
इत्यादि । बहुलाः । प्रभूताः । अद्रिदुग्धाः । अद्रिभिर्ग्रावभिर-

भिषुताः । चमूषदः । चमूष चमसिञ्चवस्थिताः । इन्द्रपानाः ।
 इन्द्रस्य पानेन सुखकराः । अतस्त्वं तान्वाग्रहि । व्याप्रुहि ।
 वृषाण्य चैषां त्वदीयानामिन्द्रियाणां काममभिलाषं तैस्तर्पय ।
 पूरयेति यावत् । अथानंतरं वसुदेयायास्त्रयमभिमतधन-
 प्रदानाय त्वदीयं मनः कृष्व । कुरुष्व ॥ तुभ्य । छंदसी
 मलोपः । अद्रिदुग्धाः । दुग्धेः कर्मणि निष्ठा । हृत्प्रीत्याकर्मणीति
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । चमूषदः । चमू अदने । चमन्त्यनेनेति
 चमूः । कृषिचमितनीत्यादिनीणादिक 'ऊप्रत्ययः । चमूषु
 'सीदंतीति चमूषदः । सक्कूहिषेति कृप् । पूर्वपदादिति षत्वं ।
 कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । इन्द्रपानाः । कर्मणि च येन
 संस्पर्शात् । पा०. ३. ३. ११६. । इति पिबतेः कर्मणि ल्युट् ।
 अग्रहि । व्यत्ययेन परस्मैपदं । वसुदेयाय । उदाञ् दाने ।
 अस्मादचो यदिति भावे यत् । ईक्षतीतीकारादेशः । गुणः ।
 यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । कृष्व ।
 डुकृञ् करणे । बहुलं छंदप्रीति विकारस्य लुक् ॥

दशमीमृचमाह ॥

अपामतिष्ठद्धरुणह्वरं तमोऽंतर्वृत्तस्य जठरेषु पर्वतः ।
 अभीमिंद्रो नद्यो वत्रिणा हिता विश्वा अनुष्ठाः प्रवणेषु
 जिघ्रते ॥ १० ॥
 अपां । अतिष्ठत् । धरुणऽह्वरं । तमः । अंतः । वृत्तस्य ।
 जठरेषु । पर्वतः ।
 अभि । ई । इन्द्रः । नद्यः । वत्रिणा । हिताः । विश्वाः ।
 अनुऽस्थाः । प्रवणेषु । जिघ्रते ॥ १० ॥
 अपां हृद्युदकानां धरुणह्वरं । धरुणशब्दो धारणचनः ।

धारानिरोधकं तमोऽधकारमतिष्ठत् । अयमेवार्थः स्रष्टोक्रियते ।
 ह्रस्वस्य लोकत्रयाधरीतुरसुरस्य जठरेषूदरप्रदेशेष्वन्तर्मध्ये पर्वतः
 पर्ववान्मेघोऽभूत् । अतस्तमोरूपेण ह्रस्वेण मेघस्याहतत्वादृष्ट-
 दकमप्याहतमित्युच्यते । ईमिमाः पूर्वोक्ता नद्यो नदीरपः ।
 नदनामस्य इति व्युत्पत्त्या नदीशब्देनाप्युच्यते । वन्निष्ठा-
 वरकेण ह्रस्वेण हिताः पिङ्गिता विष्ठा व्यापनीरनुष्ठा अनुक्रमेण
 तिष्ठन्तीः एवंविधा अप इन्द्रः प्रवर्णेषु निम्नेषु भूप्रदेशेष्व-
 भिजिघ्रते । अभिर्गमयति ॥ वन्निष्ठा । ह्रज् वरण इत्यस्मादाह-
 गमहनजन इति किप्रत्ययः । लिङ्गुद्गावादिर्भावादि । यणादेशः ।
 प्रत्ययस्वरः । अनुष्ठाः । आतश्चोपसर्ग इति तिष्ठतेः कप्रत्ययः ।
 उपसर्गास्तु नोतीति षत्वं । जिघ्रते । हन्तेर्गत्यर्थाद्व्यत्ययेनात्मने-
 यंद । बहुलं क्वंदसीति शपः श्लुः । अतिपिपत्योश्च बहुलं
 क्वंदसीत्यभ्यासस्त्वेत्वं ॥

एकादशीसूचमाह ॥

स श्रेष्ठमधि धा द्युम्नमस्मे महि चक्रं जनाषादिन्द्र तव्यं ।
 रक्षा च नो मघोनः पाहि सूरौवाये च नः स्वपत्या इषे
 धाः ॥ ११ ॥

सः । श्रेष्ठं । अधि । धाः । द्युम्नं । अस्मे इति । महि ।
 चक्रं जनाषाट् । इन्द्र । तव्यं ।

रक्षा । च । नः । मघोनः । पाहि । सूरौन् । राये । च ।
 नः । सुऽअपत्ये । इषे । धाः ॥ ११ ॥

हे इन्द्र स त्वमस्मे अस्मासु द्युम्नं यशोऽधिधाः । अधिनि-
 धेहि । कौटुशमित्याह । श्रेष्ठं । संशमनं । रोगाणां शमने
 सति वर्धते तादृशं । तथा महि महत् जनाषाट् शत्रुजना-

नामभिभविष्ये तव्यं प्रहृष्टं क्षत्रं वलं चाविधा इति शेषः ॥
 हे इन्द्र नोऽस्मान्मघो नो घनवतः कृत्वा रक्षा । पालय । सूरौ न
 विदुषौऽन्यानपि पाहि । पालय । तथा राये धनाय च स्वपत्न्ये
 शोभनपुत्रयुक्तायेषेऽन्नाय च नोऽस्मान्माः । धेहि स्थापय ॥
 धाः । कंदसि लुङ्लङ्लिट इति प्रार्थनायां लुङि गातिस्थेति
 सिचो लुक् । बहुलं कंदस्य मांश्चोगेऽपौत्यडभावः । अस्मे ।
 सुपां सुलुगित्यस्मच्छब्दात्सप्तम्याः श्रे आदेशः । जनाषाद् ।
 जनान् सहत इति जभाषाद् । कंदसि सहः । पा० ३. २.
 ६३. । इति णिषः । अत उपधाया इति वृद्धिः । सहेः साङः स
 इति षत्वं । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपददीर्घः । तव्यं ।
 तवतिर्वृद्धार्थः । सौक्रो धातुः । अचो यदिति यत् । गुणे धातो-
 स्तन्निमित्तस्यैवेत्यवादेशः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । रक्षा ।
 रक्ष पालने । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । अचोऽतस्तिङ्
 इति दीर्घत्वं । मघोनः । खयुषमघोनामतद्धित इति शसि
 संप्रसारणं । पाहि । अदीदित्वाच्छपो लुक् । हेरपित्त्वात्तस्यैव
 स्वरः शिष्यते । मघोन इत्यस्य वाक्यांतरगतत्वान्निघाताभावः ।
 स्वपत्न्ये । शोभनान्यपत्यानि यस्याः सा तथोक्ता । नज्सुभ्या-
 मित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । जसादिषु कंदसि वावचनमिति
 याडापः । पा० ७. ३. ११३. । इति याडागमाभावे वृद्धिरेचि ।
 पा० ६. १. ८८. । इति वृद्धिः ।

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थेऽष्टादशो वर्गः ॥

दिवसिदस्येत्यष्टर्चं पंचमं सूक्तं सव्यस्यार्धमैन्द्रं जागतं । तथा
 चानुक्रांतं । दिवसिदष्टौ जागतं हीति । हीर्यभिधानात्तुष्ट्या-
 दिपरिभाषयोत्तरे द्वे च सूक्ते जागते ॥ अतिरात्रे प्रथमे पर्याये

मैत्रावरुणशस्त्रं इदं सूक्तं । सूत्रितं च । दिवश्चिदस्येति
पर्याप्तः स नो नव्येभिरिति च । आ० ६. ४. । इति ॥ विष्णु-
वति निष्क्रेवस्येऽप्येतत्सूक्तं । सूत्रितं च । शंसिदेवोत्तराणि षट्
दिवश्चिदस्य । आ० ८. ६. । इति ॥ समूलहस्य दशरात्रस्य
द्वितीये छंदोमेऽपि निष्क्रेवस्य एतत्सूत्रितं । त्वं महां इंद्र यो
ह दिवश्चिदस्य त्वं महां इंद्र तुभ्यमिति निष्क्रेवस्यं । आ० ८.
७. । इति ॥

तत्र प्रथमाष्टुचमीह ॥

दिवश्चिदस्य तरिमा वि पप्रथ इंद्रं न मज्जा पृथिवी च न
प्रति ।

भीमस्तुविष्णान् चर्षणिभ्य अतपः शिशीते वज्रं तेजसे
वंसगः ॥ १ ॥

दिवः । चित् । अस्य । वरिमा । वि । पप्रथे । इंद्रं । न ।
मज्जा । पृथिवी । च न । प्रति ।

भीमः । तुविष्णान् । चर्षणिभ्यः । अतपः । शिशीते ।
वज्रं । तेजसे । न । वंसगः ॥ १ ॥

अस्येन्द्रस्य वरिमोक्तत्वं प्रभावं दिवश्चित् सुलोकादपि विप-
प्रथे । विस्तीर्णं बभूव । पृथिवी च न पृथिव्यपि च मज्जा
महिम्ना महत्त्वेनेंद्रं न प्रति भवति । भूमिरपीन्द्रस्य प्रतिनिधिर्न
भवति । ततोऽपिः स गरीयानिश्चर्यः । भीमः शत्रूणां भयंकर-
स्तुक्किमान् प्रज्ञावान् बलवान्वा चर्षणिभ्यो मनुष्येभ्यः स्तोत्रभ्य-
स्तेषामर्थाय शत्रूणामातपः । आ समंतात्तापकारो । एवंविधः
स इंद्रो वज्रं वर्जनशोलमायुधं तेजसे तैष्णराय शिशीते ।
तनुकरोति तीक्ष्णीकरोति । तत्र दृष्टान्तः । वंसगो न । वन-

नीयगतिमान्मृषभो यथा स्वशृंगे युद्धार्थं तीक्ष्णीकरोति तद्वत् ॥
 दिवः । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । धरिमा । ऊरुशब्दत्
 पुष्पादिलक्षण इमनिच् । प्रियस्थिरेत्यादिनोरुशब्दस्य वरादेशः ।
 पप्रथे । प्रथ प्रस्थाने । मङ्गा । मंहिन्ना । वर्णलोपमङ्गादसः ।
 यद्वा महेरौणादिकः कनिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणांतीदात्तः ।
 तृतीयैकवचनेऽङ्गोपोऽन इत्यकारलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण
 विभक्तेरुदात्तत्वं । प्रति । प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोरिति
 प्रतिनिधौ कर्मप्रवचनौयत्वं । कर्मप्रवचनौययुक्ते । पा० २. १.
 ८. । इतीदृशब्दाद्वितीया । प्रतिनिधिप्रतिदग्ने च यस्मात् ।
 पा० २. १. ११. । इति पंचमो तु क्कादसत्वात् भवति । भीमः ।
 जिभौ भय इत्यस्माद्भियः पुग्वा । उ० १. १४६. । इति मक्-
 प्रत्ययः । भीमो विभत्यस्मादिति यास्कः । नि० १. २०. ।
 आतपः । तपतीति तपः । पचाद्यच् । यथादिनोत्तरपदांती-
 दात्तत्वं । शिशौते । शीतनुकरणे । व्यत्ययेनात्मनेपदं । बहुलं
 कृंदसौति विकरणस्वभूः । बहुलं कृंदसौत्यभगासस्येत्वं । ई
 हृष्यघोरितौत्वं । अनेजादावपि लसार्वधातुके । पा० ६. १.
 १८८. । व्यत्ययेनाभगस्त्याद्युदात्तत्वं । वंसगः । वन षण संभक्ता
 वित्यस्मात्कर्मण्यौणादिकः सप्रत्ययः । वंसं वननीयं गच्छतीति
 वंसगः । ङोऽन्यत्रापि दृश्यत इति गमेर्ङप्रत्ययः । दिवोदासाः
 दिव्वात्पूर्वपदाद्युदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

सो अर्णवो न नद्यः ससुद्रियः प्रति गृभ्णाति विश्रिता
 वरीमभिः ।

इंद्रः सोमस्य पीतये वृषायते सनात्स युधो भोजसा

पनस्यते ॥ २ ॥

सः । अर्णवः । न । नद्यः । समुद्रियः । प्रति । गृह्णाति ।

विश्रिताः । वरीमभिः ।

इंद्रः । सोमस्य । पीतये । वृषायते । सनात् । सः । युधोः ।

भोजसा । पनस्यते । ॥ २ ॥

स इंद्रः समुद्रियः । समुद्रवन्त्यस्मादाप इति समुद्रमन्तरिचं । तत्र भवः समुद्रियः । एवंभूतः सन्वरीमभिः स्त्रीकृत्य संवरलेयद्वोरुत्वैर्षिस्त्रिता म्यासा नद्यो नदीः शब्दकारिणी-वृत्ते णावृता अपोऽर्णवो न समुद्र इव प्रतिगृह्णाति । स्त्रीकृत्य अवर्षेति भावः । स चंद्रः सोमस्य पीतये पानाय वृषायते । वृष इवाचरति । वृषयुक्ते वर्तत इत्यर्थः । तथा स इंद्रो युधो योद्धा सनाच्चिरादैव यदा सनातन भोजसा बलकृतेन वृष-वधादिरूपेण कर्मणा पनस्यते । पनः स्तोत्रमिच्छति ॥ अर्णवः । अर्णवो लोपथ । पा० ५. २. १०८. २५ । इति मत्वर्थीयो लप्रत्ययः सलोपथ । प्रत्ययस्वरः । नद्यः । नद अव्यक्ते शब्द इत्यस्मात्कर्तरि पचाद्यच । चित इत्यन्तोदात्तत्वं । नदडिति टित्वेन पाठः । टिड्ढाणञिति ङीप् । यस्येति लोप उदात्त-निवृत्तिस्वरिण तस्योदात्तत्वं । जसि यणादेश उदात्तस्वरि-तयोर्यण इति स्वरितत्वं । द्वितीयार्थे पञ्चमा । अनया व्युत्पत्त्या नद्यः इत्याप उच्यते । तथा च श्रूयते । अहावनदता हते सस्मादा नद्या नाम स्थ ता वो नामानि सिंधव इति । समुद्रियः । समुद्राभ्रा इति भवार्थे चप्रत्ययः । घस्येयादेशः । तस्योपदेशिवच्चूनादाद्युदात्तत्वं । गृह्णाति । ह्यहोर्भ इति

भत्वं । विचिताः । श्विज् सेवायां । कर्मणि निष्ठा । गतिरु-
 त्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । वरीमभिः । वृज् वरण इत्यस्मा-
 , दौणादिक ईमनिग्रन्थयः । निष्वादाद्युदात्तत्वं । यद्वा उर-
 शब्दादिमनिचि दीर्घ आद्युदात्तत्वं च क्वांसत्वात् । वृषायते ।
 कर्तुः क्वाङ् सलोप्येत्यां चारार्थे क्वाङ् । डिस्वादात्मनेपदं ।
 अकृत्स्नार्वाधातुकयोरिति दीर्घः । युष्मः । युष्म संप्रहार इत्यस्मा-
 दिषियुधींधिदसिश्वाधूयूभ्यो मगिति मक् । पनस्यते । पन
 , स्तुतौ । , पननं पनः । तदिच्छति पनस्यति । व्यत्ययेनात्मने-
 पदं ॥

तृतीयासुचमाह ॥

त्वं तमिन्द्र पर्वतं न भोजसे महो नृम्णस्य धर्मणाग्नि-
 रज्यसि ।

प्र वीर्येण देवताति चेकिते विश्वस्मै उग्रः कर्मणे
 पुरोहितः ॥ ३ ॥

त्वं । तं । इन्द्र । पर्वतं । न । भोजसे । महः । नृम्णस्य ।
 धर्मणां । इरज्यसि ।

प्र । वीर्येण । देवता । अति । चेकिते । विश्वस्मै । उग्रः ।
 कर्मणे । पुरःहितः ॥ ३ ॥

प्र इन्द्र त्वं भोजसे भोजनाय पर्वतं पर्वतं मेघं नाकापीः ।
 न हि हतो भुङ्क्ते । इन्द्रो हि वर्षणार्थं मेघं वज्रेण हन्ति । तथा
 महो महतो नृम्णस्य धनस्य धर्मणां धारयितृणां कुबेरादीना-
 मिरज्यसि । ईशिषे । इरज्यतिरैश्वर्यकर्मा । स इन्द्रो देवता
 वीर्येणात्यतिशयितः प्रचेकिते । प्रकर्षेणास्माभिर्ज्ञातो वसुव ।
 स चोग्र उद्गूर्ण इन्द्रो विश्वस्मै सर्वस्मै वृत्रवधारिरूपाय कर्मणे

देवैः सर्वैः पुरोहितः । पुरस्तादवस्थापितः । धर्मणां । धृञ्
 धारणे । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति कर्तरि मनिम् । निष्ठा-
 दाद्युदात्तत्वं । इरज्यसि । इरज् ईर्ष्यायां । ऐश्वर्यं इत्येके ।
 कंडारित्वाद्यक् । वीर्येण । शूर वीर विक्रांती । चुरादिः ।
 अचो यदिति यत् । विलोपः । बहुव्रीहौ वीरवीर्यौ चेतुत्तर-
 पदाद्युदात्तत्वेविधानमासर्थात्ततोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वाभावे
 तित्स्वरित इति स्वरितत्वं । तस्यिन्निह सत्याद्युदात्तं दृष्ट्वा-
 तसौत्यनेनैव सिद्धत्वात् पुनर्वीर्यग्रहणमनर्थकं स्यादित्युक्तं ।
 देवता । देव एव देवता । देवात्तलिति स्वार्थं तल्प्रत्ययः ।
 लितोति प्रत्ययात्पूर्वस्याद्युदात्तत्वं । चेकिते । कित ज्ञाने ।
 अस्माद्यदंताच्चेकित्यनेः कर्मणि णिल्यतोलोपयलोपी । पुरोहितः ।
 पुरम्गन्धस्यामिप्रत्ययांतस्य तदितश्चागर्ववमल्लिरित्यव्यत्येन
 पुरोऽव्ययमिति भविसंज्ञायां गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृति-
 स्वरत्वं ॥

चतुर्थोऽष्टमोऽहः ॥

स इहने नमस्युभिर्वचस्यते चान् जनेषु प्रब्रवाण इन्द्रियं ।

वृषा कंदुर्भवति हयतो वृषा क्षेमेण धेनां मघवा

यद्विन्वति ॥ ४ ॥

सः । इत् । वने । नमस्युऽभिः । वचस्यते । चान् । जनेषु ।

प्रब्रवाणः । इन्द्रियं ।

वृषा । कंदुः । भवति । हयतः । वृषा । क्षेमेण । धेनां ।

मघवा । यत् । विन्वति ॥ ४ ॥

स इत् स एवेदो वनेऽरण्ये नमस्युभिर्नमसा स्तोत्रेण
 पूजयितुमिच्छति षिभिर्वचस्यते । अच इच्छन् क्रियते । स्तूयत

इत्यर्थः । यदा वचः स्तोत्रमात्मन इच्छति । स चेद्र आत्मीयेषु
जनेष्विन्द्रियं स्ववीर्यं प्रब्रूवाणः प्रकटयन् चरितं वर्तते । किंच स
वृषा कामानां वर्षको हर्यतः प्रेषावतो यियच्चतश्छंदुरुपच्छं-
दयिता भवति । यियच्चतां पुरुषाणां यागे रुचिसुत्पादयतीति
भावः । वृषा वर्षयिता । नृविष्णुदातेत्यर्थः । मघवा धनवान् ।
एवंभूतो यजमानः क्षेमशेद्वृक्षतेन रचनेन युक्तः सन् यत् यदा
धेनां स्तुतिलक्षणां वाचमिन्वति प्रेरयति तदानीं छंदुर्भवतीति
पूर्वणान्वयः । यदा मघवावृषेद्रः क्षेमण क्षेमकरणेन मनसा धेनां
यजमानैः कृतां स्तुतिं यदस्मादिन्वति व्याप्नोति । तस्मादिति
याज्यं ॥ नमस्तुभ्यः । नमो नरिव इति पूजार्थं वच् । व्वा-
च्छंदमीत्युपलक्ष्यः । वचस्यते । वच इच्छति वचस्यति । तं
वचस्यतं कुर्वति मुनयो वचस्ययन्ति । वचस्ययतेः कर्मणि
यस्त्वशोऽशोऽशोऽशोऽपी । यदा वचस्यतेर्ज्यत्ययेनोत्पलेपदं । प्रब्रू-
वाणः । ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि । श्लष्टः शानच् । अदादित्वाच्छपो
लुक् । शानच्चेति श्लिखन्नुणाभाव उवङ् । चित्स्वरणांतोदात्तः ।
इन्द्रियं । इन्द्रियं लिङ्गमिन्द्रियं । इन्द्रियमिन्द्रियमिन्द्रियमिन्द्रियमिन्द्रिय-
मिन्द्रियमिन्द्रियमिन्द्रियमिति वा । पा० ५, २, ६३ । इति लिं-
गादिष्वर्थेष्विन्द्रियं घञ्पत्ययो विपात्यसि । अतोऽंतोदात्त-
त्वं । इन्वति । इति व्यासो । वृषा विष्वादेतुदात्तत्वे धातुस्वरः ।
यवृत्तयोगादनिधातुः ॥

पंचमीसूचमाह ॥

स इत्येवात्र समिधान् मज्जनं कृणाति युञ्ज आजसा
जनेभ्यः ।

अधा चन अहधति त्विषीमत् इन्द्राय वज्रं निघनिघ्नते
वधं ॥ ५ ॥

सः । इत् । महाणि । संइथानि । मज्मना । कृणोति ।
युधः । ओजसा । जनेभ्यः ।

अध । चन । अत् । दधति । त्विघ्निऽमते । इन्द्राय । वज्रं ।
निऽघनिघ्नते । वधं ॥ ५ ॥

स इत् स एवेन्द्रो युधो योद्धा महानि समिथानि महतः
संग्रामात्मजम्ना सर्वस्य शोधकेनैजसा बलेन कृणोति ।
करोति । किमर्थं । जनेभ्यः । स्तोतृजनार्थं । यद्रेन्द्रो वधं
हननसाधनं वज्रमायुधं मेघेषु निघनिघ्नते । निहंति । अधा चन
अनंतरमेव त्विषीमते दीप्तिमत् इन्द्राय सर्वे जनाः अहधति ।
अदिति सत्यनाम । इन्द्रो बलवानिति यदुच्यते तत्सत्यमेवेति
सर्वे प्रतिपद्यन्ते ॥ महानि । महान्तीत्यस्य तकारलोपश्छांदसः ।
यद्वा मह्यन्ते पूज्यन्ते इति महानि प्रवृद्धानि । घञर्थे कविधान-
मिति कः । प्रत्ययस्वरः । समिथानि । इण् गतौ । संयन्ति
संगच्छन्तेऽस्मिन्वीरा इति समिथानि संग्रामाः । समीणः । उ०
२. ११. । इति थक्प्रत्ययः । कित्वाङ्गुणाभावः । आधादिनो-
त्तरपदांतोदात्तत्वं । मज्मना । टुमस्जो शुद्धौ । मनिः प्रत्ययः ।
च्छलां जश् च्छशि । पा० ८. ४. ५३. । इति सकारस्य जश्त्वं
दकारः । ततश्चुत्वं जकारः । प्रत्ययस्वरः । अधा । छांदसं
धत्वं । निपातस्य चेति सांहितिको दीर्घः । त्विषीमते । त्विष
दीप्ती । इन् सर्वधातुभ्यः इतीन्द्रप्रत्ययः । निष्वादाद्युदात्तत्वं ।
मत्तुपः पिप्वादानुदात्तत्वे तदेव शिष्यते । अन्येषामपि दृश्यत
इति सांहितिको दीर्घः । निघनिघ्नते । हन्तेऽर्थेत्यथेनात्मनेपदं

बहुवचनं च । बहुलं । छंदसोति शपः श्रुः । गमहनेत्यादिनो-
पधालोपः । अभ्यासस्य घत्व । निगागमश्च । आगनीगंतीति
च । पा० ७. ४. ६५. । इति चशब्दः प्रकारार्थ इत्युक्तत्वाद्वाध-
र्त्वादावेतद्वष्टव्यं ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थ एकोनविंशो वर्गः ॥

षष्ठोऽष्टकमाह ।

स हिः अवस्यः सदन्वनि कृत्रिमा क्षया वृधान भोजसा
विनाशयन् ।

ज्योतीषि कण्वन् वृकाणि यज्यवेऽव सुक्रतुः सर्तवा अपः
सृजत् ॥ ६ ॥

सः । हि । अवस्यः । सदनानि । कृत्रिमा । क्षया ।
वृधानः । भोजसा । विनाशयन् ।

ज्योतीषि । कण्वन् । वृकाणि । यज्यवे । अव । सुक्रतुः ।
सर्तवै । अपः । सृजत् ॥ ६ ॥

अवस्युरसं यशो वाक्मन इच्छन् कृत्रिमा कृत्रिमाणि
क्रियया निर्वृत्तानि सदनान्यसुरपुराण्योजसा बलेन विनाशयन्
क्षया भूम्या समानं वृधानो वर्धनशैलः । यद्वा क्षयेत्योजो-
विशेषणं । शत्रूणामभिभवित्वा बलेनेत्यर्थः । ज्योतीषि सूर्या-
दीनि वृत्तेणावृत्तान्यवृकाणि वृकेणावरकेण तेन रहितानि
कण्वन् । कुर्वन् । सुक्रतुः शोभनकर्मसहित एवंविधः स
खस्विन्द्रो यज्यवे यज्ञं यजमानाय तदर्थं सर्तवै सरणायापो वृष्टि-
लक्षणाद्युदकान्यवसृजत् । वृष्टिं कृतवानित्यर्थः ॥ कृत्रिमा ।
उक्कञ् करणे । द्वितः क्तः । पा० ३. ३. ८८. । अत भावे

क्षिप्रत्ययः । वेर्मन्त्रित्वं । पा० ४. ४. २०. । इति निर्वृत्तार्थे
 मप् । तस्य पिप्वादिनुदात्तत्वे क्षिप्रत्ययस्वर एव शिष्यते ।
 श्रेष्ठदंसि बहुलमिति श्रेर्लोपः । क्षया । क्षमूष् सहने । क्षमते
 प्राणिजातकृतमुपद्रवमिति क्षमा । पिङ्गिदादिभ्योऽङित्यङ्-
 प्रत्ययः । ततष्टाप् । व्यत्ययेन धातोरुपधालोपः । क्वादसं
 विभक्त्युदात्तत्वं । यद्वा । अयं धातुरभिभवार्थः । षह अभिभव
 इति सहनस्याभिभवार्थत्वात् । अस्मादौणादिको मनिन् ।
 व्यत्ययेन स्त्रीलिंगता । मनः । पा० ४. १. ११. । इति ङीपो
 निषेधे डाबुभाभ्यामन्यतरस्यां । पा० ४. १. १३. । इति डाप् ।
 टिलोपः । वृधानः । ताच्छैलिकथानश्च । बहुलं कंदसोति शपो
 लुक् । चित इत्यंतीदात्तत्वं । अवकाणि । वृज् वन्ने । सहभूषाधि-
 सुषिभ्यः कक् । उ० ३. ४६. । इति कक्प्रत्ययः । बहुव्रीहौ
 नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतीदात्तत्वं । यज्यवे । यजिमनिशुधि-
 दसिजनिभ्यो युरिति युप्रत्ययः । वृषादेराकृतिगणत्वादाद्यु-
 दात्तत्वं । सुकतुः । बहुव्रीहौ । कत्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्यु-
 दात्तत्वं । सतवै । स गती । कृत्यार्थे तवैकेनिति भावे तवै-
 प्रत्ययः । गुणः । अंतश्च तवै युगपदित्याद्यंतयोर्युगपदुदात्तत्वं ।
 अयः । ऊडिदमिति शत उदात्तत्वं । सृजत् । लङि बहुलं
 कंदस्यमाद्योगेऽपीत्यङभावः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

दाह्याय मनः सोमपावन्नस्तु तेऽर्वाचा हरी वंदनश्रुदा

क्षधि ।

यमिष्टांसः स्मरथयो य इन्द्रं ते न त्वा केता आ दभ्नवन्ति

भूर्णयः ॥ ७ ॥

दात्राय । मनः । सोमपावन् । अस्तु । ते । अर्वाचा । हरो

इति । वंदनश्चुत् । पा । कृधि ।

यमिष्ठासः । सारथयः । ये । इन्द्र । ते । न । त्वा । केताः ।

दभनुवन्ति । भूर्णयः ॥ ७ ॥

हे सोमपावन् सोमस्य पातरिन्द्र ते त्वदीयं मनो दानाया-
स्मदभिमतफलप्रदानायास्तु । भधतुं । हे वंदनानां स्तुतीनां
श्रोतः । हरो त्वदीयावष्वावर्वाचास्मद्यज्ञाभिमुखवाकृधि ।
आभिसुख्येन कुरु । हे इन्द्र ते तव स्वभूता ये सारथयः संति
ते यमिष्ठामोऽतिशयेन यन्तारः । अश्वानियमनकुशला इत्यर्थः ।
यस्मादेवं तस्मात्केताः प्रातिकूल्यज्ञाताद्भूर्णयः स्वकीयायुधा-
दीनां भर्तारः । यद्वा भोतास्तोत्पन्नाः शत्रवस्त्वा त्वां नादभनु-
वन्ति । न हिंसन्ति ॥ सोमपावन् । आतो मर्निर्वाति वनिष् ।
असंबुद्धाविति पर्युदासादौर्ध्वाभावः । अर्वाचा । सुपां सुलुगिति
विभक्तोराकारः । वंदनश्चुत् । वटि अभिवादनस्तुत्योः । इदि-
स्वानुम् । भावे लुट् । तेषां आस्ता । शु अवणे । क्विपि
तुगागमः । यमिष्ठासः । यंतुः शब्दानुस्मृदसोतोष्ठप्रत्ययः ।
तुरिष्ठेभ्यःस्विति ढलोपः । निच्वादाद्युदात्तत्वं । आज्ञसेर-
सुगित्यसुक् । सारथयः । सर्तेर्णिच् । उ० ४. ८०. । इति
घथिन्प्रत्ययो णिलोपश्च । निच्वादाद्युदात्तः । केताः । कित
ज्ञाने । चिकेतति प्रतिकूलं जानन्तीति केताः । पचाद्यच् ।
वृषादेराज्ञातिगणत्यादाद्युदात्तत्वं । यद्वा प्रतिकूलतया ज्ञायंत
ज्ञात केताः । कर्मणि घञ । जिच्वादाद्युदात्तत्वं । दभनुवन्ति ।
दंभु दंभे । स्नादित्वाच्छनुः । तस्य डिच्चादानादितामिति
नलोपः । संयोगपूर्वत्वेन हुश्चोराति यणादेशाभावेऽऽ अ धा-

त्वित्यादिनोवडादेशः । भूर्णयः । भृञ् भरणे । छणिपृश्नि-
 त्यादावस्माच्चिप्रत्ययातो निपात्यते । ऋत उत्वं दीर्घश्च ।
 यद्वा भृ भय इत्यस्मात्कृत्यत्पुटो बहुलमिति कर्तरि कित्युदोष्ठा-
 पूर्वस्थेत्युत्वं । हलि चेति दीर्घः । ऋकारत्वादिभ्यः क्तिञिष्ठा-
 वद्भवति । पा० ८. २. ३४. १. । इति निष्ठावद्भावाच्चत्वं ।
 निष्ठादाद्युदासत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

अप्रक्षितं वसु विभर्षि हस्तयोरषालहं सहस्रन्वि श्रुतो दधे ।
 आवृतासोऽवतासो न कर्तृभिस्तनूषु ते क्रतव इन्द्र भूरयः ॥ ८
 अप्रक्षितं । वसु । विभर्षि । हस्तयोः । अषालहं । सहः ।
 तन्वि । श्रुतः । दधे । "

आऽवृतासः । अवतासः । न । कर्तृऽभिः । तनूषु । ते ।
 क्रतवः । इन्द्र । भूरयः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वमप्रक्षितं प्रचयरहितं वसु धनं हस्तयोर्विभर्षि ।
 स्तोत्रभगो दातुं धारयसि । तथा श्रुतः प्रख्यातो भवान्स्त्वग्या-
 क्षीये शरीरेऽषालहं शत्रुभिरनभिभूतं महो बलं दधे ।
 धारयति । त्वदीयास्तनवः कर्तृभिर्वृत्रादेरसुरस्य वधं कुर्वन्निर्बल-
 क्रतैः कर्मभिरावृतास आवृताः । बलक्रतानि सर्वानि कर्माण्ये-
 तस्य शरीरमावृत्यावतिष्ठते । तत्र दृष्टान्तः । अवतासो न ।
 अवत इति कूपनाम । यथा कूपा जलोद्धरणाय प्रवृत्तैः प्राणि-
 भिराक्रान्तिं तद्वत् । यस्मादेवं तस्मात् हे इन्द्र ते तव शरीरेषु
 क्रतवः कर्माणि भूरयो बह्वनि विद्यन्ते ॥ अप्रक्षितं । क्षि क्षय
 इत्यस्माद्भावे निष्ठा । अण्यदर्थ इति पर्युदासादौर्घाभावः ।
 अत एव क्षियो दीर्घादिति निष्ठानत्वाभावः । प्रकष्टं क्षितं

यस्य तत्प्रक्षितं । ज प्रक्षितमप्रक्षितं । अव्ययपूर्वपदप्रक्षिति-
स्वरत्वं । विभक्तिं । डुभृञ् धारणपोषणयोः । लटि सिपि शपः
न्तुः । भृजामिदित्यभ्यासस्येत्वं । अषालहं । षह अभिभव
इत्यस्मान्निष्ठायां तकारादौ प्रत्यये तीषसह । पा० ७. २. ४८ ।
'इतीटो विकल्पितत्वात् यस्य विभाषेत्तीट्प्रतिषेधः । ढत्वधत्व-
ष्टत्वढलोपेषु सङ्घिवर्हीरोदवर्णस्येत्योत्वे प्राप्ते माक्यै माट्वा
माटेति निगमे । पा० ६. ३. ११३ । इति निपातनादात्वं ।
यदुक्तं स्रष्टेति तजन्तमेतदिति तदुपलक्षणार्थं द्रष्टव्यं । तन्वि ।
जसादिषु कृन्दसि वावचनमिति अञ्च वेः । पा० ७. ३. ११८ ।
इत्यचौत्वयोरभावे यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति
विभक्तेः स्वरितत्वं । उदात्तयणो ह्यनुर्वादित्युदात्तत्वं तु क्काद-
सत्वाच्च प्रवर्तते ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे विंशो वर्गः ॥

एष प्र पूर्वीरिति षड्चं षष्ठं सूक्तं सव्यस्यार्षमैद्रं जागत-
मित्युक्तं । अनुक्रांतं च । एष प्र षडिति ॥ विषुवति निष्के,
यस्य एतत्सूक्तं शंसनीयं । विषुवान्दिवा कीर्त्य इति खंडे
सूत्रितं । एष प्र पूर्वीर्वृषामदः प्र मंदिष्ठाय । आ० ८. ६ ।
इति ॥

तत्र प्रथमासृचमाह ॥

एष प पूर्वीरव तस्य चन्निषोऽत्यो न योषामुदयंस्त
भुर्वणिः ।

दक्षं महे पाययते हिरण्यं रथमावृत्वा हरिषीग-
मृध्वसं ॥ १ ॥

एषः । प्र । पूर्वीः । अष । तस्य । चन्निषः । न । अत्यः ।

योषा । उत । अयंस्त । सुवर्णिः ।

दत्तं । महे । पाययते । हिरण्ययं । रथं । आऽहृत्य ।

हरिऽयोगं । ऋभ्वसं ॥ १ ॥

भुवर्णिरत्तैष इन्द्रस्तस्य यजमानस्य पूर्वीः प्रभूताश्चन्निषश्च-
 मूष चमसेष्वक्स्थिताः सोमलक्षणा इषः प्राबोदयंस्त । प्रकर्षेण
 पानार्थमुद्धरति । तत्र दृष्टांतः । अत्यो न योषा । यथाश्वो
 वडवां क्रीडार्थमुपयच्छति । स चन्द्रो हिरण्ययं सुवर्णमयं
 हरियोगं हरिभ्यां युक्तऋभ्वसमुक्त भासमानं रथमाहृत्यावस्थाप्य
 महे महते वृत्रवधादिकृपाय कर्मणे दत्तं प्रवृद्धमात्मानं सोमं
 पाययते । पानं कारयति ॥ पूर्वीः । पू । पालनपूरणयोः ।
 प्रभिदिव्यधीत्यादिनाः कुप्रत्ययः । उदोष्ठपूर्वस्थेत्युत्वं । पुरु-
 शब्दाद्भोतो गुणवचनादिति ङीष् । यणादेशः । हलि चेति
 दीर्घत्वं । प्रत्ययस्वरः । चन्निषः । चमु षदन इत्यस्मात्कषिच
 मितनिधनीत्यादिनोप्रत्ययांतश्चमूशब्दः । तस्यां वर्तमाना
 इषश्चन्निषः । वकारस्य रेफश्छांदसः । ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
 अयंस्त । छांदसे वर्तमाने लुङि व्यत्ययेनात्मनेपदं । एकाच
 इतीट्प्रतिषेधः । भुवर्णिः । भुवर्तिरत्तिकर्मेति यास्कः । धातु-
 पाठे तु भवं हिंसायामिति पठ्यते । अस्मदीणादिकोऽनि-
 प्रत्ययः । अकारस्यौकारश्छांदसः । पाययते । पा पाने । शाक्का-
 साङ्गाव्यावेपां युगिति हेतुमति णिचि युगागमः । णिचष्टेत्या-
 त्मनेपदं । हिरण्ययं । ऋतयवास्त्वोत्पादिना हिरण्यशब्दा-
 दुत्तरस्य मयटो मशब्दलोपो निपात्यते । हरियोगं । हर्थीर्थीगो
 योजकं यस्मिन् । हरिशब्द इन्प्रत्ययांत आद्युदात्तः । स एव

बहुव्रीहिस्वरेण शिष्यते । ऋभ्वसं । उरुभासमित्यस्य पृषीदरा-
दित्वाद्भ्वसादेशः ॥ १

द्वितीयामृचमाह ॥

तं गूर्तयो नेमन्निषः परीणसः समुद्रं न संचरणे सनिष्यवः ।
पतिं दक्षस्य विदथस्य नू सङ्घो गिरिं न वेना अधि रोह
तेजसा ॥ २ ॥

तं । गूर्तयः । नेमन्ऽद्विषः । परीणसः । समुद्रं । न ।
संऽचरणे । सनिष्यवः ।

पतिं । दक्षस्य । विदथस्य । नू । सङ्घः । गिरिं । न । वेनाः ।
अधि । रोह । तेजसा ॥ २ ॥

गूर्तयः स्तोतारो नेमन्निषो नमस्कारपूर्वे गच्छंतः । यद्वा
नीतद्विष्काः परीणसः परितो व्याप्रुवंतः । एवंगुणविशिष्टा
यजमानास्तमिंद्रं स्तुतिभिरधिरोहंति । स्तुवंत इत्यर्थः । तत्र
दृष्टांतः । सनिष्यवः सनिं धनमात्मन ईच्छंतो वणिजो धनार्थं
संचरणे संचारे निमित्तभूते सति समुद्रं नू । यथा नावा समुद्र-
मधिरोहंति एवं स्तोतारोऽपि स्वाभिमतधनलाभायेंद्रं स्तुवंतौति
भावः । हे स्तोतस्त्वं च दक्षस्य प्रवृद्धस्य विदथस्य यज्ञस्य पति-
पालयितारं सङ्घः सङ्घस्वंतं बलवंतमिंद्रं तेजसा देवताप्रकाशकेन
स्तोत्रेण नू क्षिप्रमधिरोह । स्तुह्यौति यावत् । तत्र दृष्टांतः ।
वेनाः कांताः स्त्रियो गिरिं न । यथा पर्वतं स्वाभिमतपुष्पो-
पचयार्थमधिरोहंति ॥ गूर्तयः । गृ शब्दे । गृणंति स्तुवंतौति
गूर्तयः । क्षिचक्षौ चेति क्षिच् । बहुलं कुंदसीत्युत्वं । ऋलि
चेति दीर्घः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । नेमन्निषः । णम प्रज्ञत्वं
इत्यस्माच्छतरि व्यत्ययेनेत्वं । तकारस्य नकारादेशश्च । नमंत

इत्थंतीदं प्राप्नुवन्तीति नेमन्निषः । इषु गतावित्यस्मात् क्षिप्
 चेति क्षिप् । कन्दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा णीञ् प्रापण
 इत्यस्मादतिस्तुलित्यादिना मप्रत्ययः । बहुलवचनात्कारस्ये-
 त्स्त्राभावः । नीताः प्रत्ता इषो येषां । परादिच्छन्दसि बहुल-
 मित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । परीणसः । णस कौटिल्य इत्ययं
 धातुर्गत्यर्थो धातूनामनेकार्थत्वात् । परितो नसन्ति गच्छन्तीति
 परिणसः । क्षिप् चेति क्षिप् । निपातस्य चेति पूर्वपदस्य
 दीर्घत्वं । उपसर्गादसमासोऽप्येति णत्वं । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं ।
 यद्वा नमतिर्गतिरुर्मा । अस्मात्पूर्ववत् क्षिपि शकारस्य सकारः ।
 सनिश्चयः । षण् दान इत्यस्मादिन् सर्वधातुभ्य इति कर्मणो-
 मप्रत्ययः । सनिमात्मन इच्छन्तीति क्यच् । सर्वप्रातिपदिकेभ्यो
 लालसायामसुग्वक्तव्यः । सुगागभोऽपि वक्तव्यः । पा० ७. १.
 ५१. ३. इति सुक् । क्यच्छन्दसौत्थप्रत्ययः । नू । रुचि
 तुनुवेति साहित्यो दीर्घः । सहः । अस्मादुत्तरस्य मतुफ-
 ष्छादसौ लुक् ॥

तृतीयाष्टवचसाह ॥

स तुर्वणिमंहा अरेणु पौंस्त्रे गिरेर्भृष्टिर्न भ्राजते तुजा शवः ।
 येन शुणं मायिनमायसो मदे दुभ्र आभूष रामयन्नि
 दामनि ॥ ३ ॥

सः । तुर्वणिः । महान् । अरेणु । पौंस्त्रे । गिरे । भृष्टिः ।

न । भ्राजते । तुजा । शवः ।

येन । शुणं । मायिनं । आयसः । मदे । दुभ्रः । आभूष ।

रामयन्नि । नि । दामनि ॥ ३ ॥

स इन्द्रस्तुर्वणिः शत्रूणां हिंसितांश्चिप्रकारी वा । तुर्वणि-
स्तूर्णवन्निरिति याज्ञिकः । नि० ६. १४. । तूर्णसंभजन इति
तस्यार्थः । मज्जान्प्रवृत्तश्च भवति । तस्येदं शत्रो बलं पौष्ट्ये
; वीरैः पुरुषैः कर्तव्ये संग्रामेऽरेण्वनवद्यं तुजा शत्रूणां हिंसकं
सत् भ्राजते । दीप्यते । तत्र दृष्टान्तः । गिरिः पर्वतस्य भृष्टिर्न ।
शृंगमिव । तद्यथोक्तं सङ्गीप्यते तद्वत् । आयसोऽयोमयकवचः
युक्तदेहो दुध्रो दुष्टानां शत्रूणां धर्तावस्थापयिता । एवंभूत
इन्द्रो मदे सोमपानेन हर्षे सति येन बलेन शृणां सर्वस्य
शोधकमसुरं मायिनं मायाविनमाभूषु कारागृहेषु दामनि
बंधके निगडे निरामयत् न्यवासयत् तद्वत्त्वमिति पूर्वेणान्वयः ॥
तुर्वणिः । तुर्वी हिंसार्थः । अस्मादौणादिकोऽनिप्रत्ययः ।
अरेणु । रेणुवदाच्छादकत्वाद्द्रुणशब्देनावद्यमुच्यते । बहुव्रीहौ
नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । तुजा । तुज हिंसायां ।
इगुपधलक्षणः कः । सुपां सुलुगिति विभक्तीराकारः । दुध्रः ।
दुष्टान् ध्रिमतेऽवस्थापयतीति दुध्रः । दृष्ट अवस्थान इत्यस्माद-
तर्भावित्त्वार्थान्मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः । पा० ३. २. ५. २. ।
यणादेशः । रेफलोपच्छादसः । रामयत् । अमंतत्वाच्चित्त्वे मित्रां
ऋष्व इति ऋष्वत्वं । क्वादसः संहितायां दीर्घः ॥

चतुर्थीमुच्यमाह ॥

देवी यदि तविषी त्वाहधोतय इन्द्रं सिषत्तयुषसं न सूर्यः ।

यो धृष्णुना श्रवसा ज्ञाधरे तम इयति रेणुं बृहददृष्ट-

रिष्वणिः ॥ ४ ॥

देवी । यदि । तविषी । त्वाऽहध । ऊतये । इन्द्रं ।

सिषत्ति । उषसं । न । सूर्यः ।

यः । धृष्णुना । शवसा । वाधते । तमः । इयति । रेणुं ।

• छहत् । अहंरिःस्वनिः ॥ ४ ॥

य इन्द्रो धर्मकेण धृष्णुना शवसा बलेन तमस्तमीरुपं वृत्रा-
दिमसुरं वाधते । हिनस्ति । ऊतये रक्षणाय स्वावृधा त्वया
स्त्रोत्रा वर्धितं तमिंद्रं देवौ तविषौ द्योतमानं बलं यदि यदा
सिषक्ति । समवेति । सेवत इति यास्कः । सूर्यं उषसं न
यथोषोदेवतां सेवते । नित्यं तत्संबद्धो भवतीत्यर्थः । तदानी-
महंरिषणिः । गच्छंतो हरंतीत्यहरयः शववः । तेषां व्यथोत्पा-
दनेन स्वनयिता शब्दयितेन्द्रो रेणुं रेणुं हिंसनं छहप्रभूत
मियति । शत्रून् गमयति ॥ त्वावृधा । त्वया वर्धित इति
त्वावृत् । क्षिप् चेति क्षिप् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यंतस्य
त्वादेशः । क्हांदसं दकारस्यात्वं । सुपां सुलुगिति द्वितीयाया
आकारः । सिषक्ति । षच समवाये । बहुलं कंदसौति शपः
श्रुः । बहुलं कंदसौत्यभ्यासस्येत्वं । इयति । ऋ सृ गतौ ।
जौहोत्यादिकः । अस्मादंतर्भावितण्यर्थात्तद । शपः श्रुः । द्विर्भा-
वोरदत्वहलादिशेषाः । अतिपिपत्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं । अभ्या-
सस्यासवर्ण इतीयडादेशः । अनुदात्ते चेतभ्यासस्याद्युदात्तत्वं ।
पूर्वपदस्य वाक्यांतरगतत्वेन पदादपरत्वान्निघाताभावः । रेणुं ।
रौ गतिरेषणयोः । अस्मादौणादिको नुप्रत्ययः । अहंरिषणिः ।
अतैरत्येभ्योऽपि दृश्यंत इति विच् । अरो गच्छंतसेमे हरयश्चे-
त्यहरयः । तेषां स्वनयिता । स्यसु स्वन ध्वन शब्दे । अस्मात्स्य-
तादौणादिक इनुप्रत्ययः । शेरनिटीति णिलोपः । घटादित्वा-
निश्चे मितं ऋस्व इति ऋस्वत्वं । ऊदुत्तरपदप्रकृतिसंरत्वं ॥

पंचमीसूचमाह ॥

वि यत्तिरो धरुणमच्युतं रजोऽतिष्ठिवी दिव आतासु
बर्हणा ।

स्वर्मीलहे यन्मदे इन्द्र हर्ष्याह्वंस्वत् निरपामौजो अर्णवं ॥५॥

वि । यत् । तिरः । धरुणं । अच्युतं । रजः । अतिस्त्रिपः ।

दिवः । आतासु । बर्हणा ।

स्वःऽमीलहे । यत् । मदे । इन्द्र । हर्ष्या । अहन् । ह्वं ।

निः । अपां । म्यौजः । अर्णवं ॥ ५ ॥

यद्यदा तिरो हवेण तिरोहितं धरुणं सुवस्य प्राणिजातस्य
धारकमच्युतं विनाशरहितं रज उदकं दिवो व्युलीकादातासु ।
आता इति दिङ्नाम । आतासु विस्तृतासु दिक्षु हे इन्द्र बर्हणा
हंता त्वं व्यतिष्ठिपः । विविधं स्थापयां चक्रषे । तथा यद्यदा
स्वर्मीलहे । मौलहमिति धननाम । स्वः सुष्ठु गंतव्यं मौलहं
धनं यस्मिन् तस्मिन्संग्रामे मदे तव सोमपानेन हर्षे सति हर्ष्या
हृष्टया शक्त्या हवमाव्रकमसुरमहन् । त्वमवधीः । तदानौ-
मपां पूर्णमर्णवं मेघं निरौजः । वर्षणाभिमुखमधोमुखमकार्षीः ।
वृष्टेरावरकं वृत्रं हत्वा वृष्टिजलेन भूमिं न्यसैवीरिति तात्प-
र्यार्थः ॥ अतिष्ठिपः । तिष्ठतेष्यंताङ्गुलि चैखडादेशः । णि-
लोपः । तिष्ठतेरित् । पा० ७. ४. ५. । इत्युपधाया इत्वं ।
चङोति द्विर्वचने शर्पूर्वाः खय इति थकारः शिथ्यते । चत्वं न
तकारः । अडागंमु उदात्तः । यद्दृत्तयोगादनिघातः । बर्हणा ।
सुपां सुलुगिति सोराकारः । स्वर्मीलहे । मिह सेचने निष्ठा ।
हो ढ इति ढत्वं । कषस्तयोर्धोऽध इति तकारस्य धत्वं ।
तस्य णुत्व ढो ढे लोप इति ढलोपः । ढलोपे पूर्वस्येति दीर्घत्वं ।

स्वरित्वेन न्यङ्स्वरौ स्वरिताविति स्वर्यते । बहुव्रीहौ पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । अहन् । हन्तेर्लङि मध्यमैकवचने
हलङ्गावभ्य इति सेर्लोपः । यदृत्तयोगादनिघ्रातः । श्रीजः ।
उज्ज आजवे । लङ्गाङागमो वृद्धिश्च ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

त्वं दिवो धरुणं धिष श्रीजसा पृथिव्या इन्द्र सदनेषु
माहिनः ।

त्वं सुतस्य मदे अरिणा अपो वि वृत्रस्य समया
पाथारुजः ॥ ६ ॥

त्वं । दिवः । धरुणं । धिषे । श्रीजसा । पृथिव्याः । इन्द्र ।
सदनेषु । माहिनः ।

त्वं । सुतस्य । महे । अरिणाः । अपः । वि । वृत्रस्य ।
समया । पाथ्या । अरुजः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र माहिनः प्रवृद्धस्त्वं दिवो द्यलोकात्पृथिव्याः सदनेषु
प्रदेशे श्रीजसा बलेन धरुणं सर्वस्य जगते धारकं वृष्टिजलं
धिषे । दधिषे । स्थापयसि । यस्मात्त्वं सुतस्य सोमस्य पानेन
मदे हर्षं सत्यपो जलान्यरिणाः । मेघाद्भिरगमयः । वृत्रस्यावरकं
वृत्रं च समया वृष्टया पाथ्या शिलया यद्वा शक्त्या व्यरुजः ।
विशेषेणाभाक्षौः ॥ धिषे । दधातेऽङ्गादसो वर्तमाने लिट् ।
द्विर्वचनप्रकरणे क्कंदसि वेति वचनाद्विर्वचनाभावः । क्कादिनिय-
मादिङागम आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । माहिनः ।
महेरिनण् च । ७० २. ५७. इति मङ्ग पूजायामित्यस्मादी-
णादिक इनण्प्रत्ययः । अत उपधाया इति वृद्धिः । अरिणाः ।
रौ गतिरेत्ययोः । क्रैव्यादिकः । लङि सिपि ष्वादीनां क्स

इति ह्रस्वत्वं । समया । षमः षम वैकृत्ये । समतीति समा ।
पचाद्यच् । चित इत्यतोदात्तत्वं । पाथा । पिप्पु संचूर्णेन इत्यस्मा-
दौणादिक इन्प्रत्ययः । बहुलवचनादुपधाया आकारः । कटि-
कारादक्तिन इति डीष् । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । तृतीयैक-
वचने यणादेशे सत्युदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं । अरुजः ।
रुजो भंगे । तौदादिकः । शस्य डित्त्वाद्गुणाभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थं एकविंशो वर्गः ॥

प्र मंहिष्ठायेति षडृचं सप्तमं सूक्तं मन्व्यस्थार्षमैद्रं जागतं ।
तथा चानुक्रांतं । प्र मंहिष्ठायेति ॥ विषुवति निष्केवस्य इदं
सूक्तं शंसनीयं । सूत्रितं च । प्र मंहिष्ठाय त्वमूष्वितौह तार्क्ष्य-
मंतत । आ० ८. ६. इति ॥ उक्थसंस्थे क्रतौ तृतीयसवने
ब्राह्मणाच्छंसिगप्तेऽप्येतत्सूक्तं । सूत्रितं च । सर्वाः ककुभः प्र
मंहिष्ठायीदप्रतः । आ० ६. १. इति ॥

सत्र प्रथमामृचमंहि ॥

प्र मंहिष्ठाय बृहते बृहद्रथे सत्यशुषाय तवसे मतिं भरे ।
अपामिव प्रवणे यस्य दुर्धरं राधो विश्वायु शवसे

अपावृतं ॥ १ ॥

प्र । मंहिष्ठाय । बृहते । बृहत्तरये । सत्यऽशुषाय । तवसे ।
मतिं । भरे ।

अपाऽदव । प्रवने । यस्य । दुऽधरं । राधः । विश्वऽआयु ।
शवसे । अपऽवृतं ॥ १ ॥

मंहिष्ठाय । मंहतिर्दानकर्मेति यास्कः । दादतमाय बृहते
गुणैर्महते बृहद्रथे महाधनाय सत्यशुषायावितथबलाय तवस

आकारतः प्रवृद्धाय । एवंगुणविशिष्टायेन्द्राय मतिं मननीयां
 स्तुतिं प्रभरे । प्रकर्षेण संपादयामि । यस्येन्द्रस्य बलं दुर्धरं ।
 अन्यैर्धर्तुमशक्यं । तच्च दृष्टान्तः । प्रवणे निम्नप्रदेशेऽपामिव ।
 यथा जलानां वेगः केनाप्यवस्थापयितुं न शक्यते तद्वत् । तथा
 राधा धनं विश्वायु मर्वेषु व्याप्तं श्रवसे स्तोतॄणां बलाय
 धनेन्द्रेणापावृतं । अपगतावरणं क्रियते तस्येन्द्रस्यात पूर्व्वेण
 संबंधः ॥ मंहिष्ठाय । अतिशयेन मंहिता मंहिष्ठः । तुष्कंदसी-
 ताश्वप्रत्ययः । तुरिष्ठेमयःस्विति ललोपः । ब्रह्मते । ब्रह्म-
 ह्नोरूपमंख्यानमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । उत्तरयोर्बहुव्रीहि-
 स्वरः । मतिं । मंत्रे वृषेत्यादिना क्तेन उदात्तत्वं । अनुदात्तो-
 पदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । दुर्धरं । धृञ् धारणे । ईषद्-
 सुस्विति कर्मणि खल् । विश्वायु । विश्वस्मिन्सर्वसाम्रायु गरुनं
 यस्य तद्विश्वायु । एतत्कुंदसोण इत्युणप्रत्ययः । बहुव्रीहौ विश्वं
 मंत्रायामिति पूर्व्वप्रदातोदात्तत्वं । अपावृतं । कर्मणि निष्ठा ।
 गतिर्मन्तर इति गतः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वितीयामृचलाह ॥

अध ते विश्वमनु हामदिष्टय आपो निम्नं च सवना
 हविषतः ।

यत्पर्वते न समाशौत हयत इन्द्रस्य वज्रः अथिता
 हिरण्ययः ॥ २ ॥

अध । ते । विश्वं । अनु । ह । अमत् । इष्टये । आपः ।
 निम्नाऽइव । सवना । हविषतः ।

यत् । पर्वते । न । मंऽअशौत । हर्यतः । इन्द्रस्य । वज्रः ।
 अथिता । हिरण्ययः ॥ २ ॥

अथ ज्ञानंतमेव हे इन्द्र विश्वं सर्वमिदं जगत्ते तव संबन्धिन
इष्टये यागायान्वमस्तु । अन्वभवत् । यद्वा । इष्टये हविरादि-
भिस्तव प्राप्तय, इति योज्यं । हविषतो यजमानस्य सवना
सवनानि यज्ञजातानि निम्नोक्ते निम्नानि भूस्थलान्यपि इव त्वां
संभजंत इति शेषः । हर्यत शत्रुवधं प्रेषत इन्द्रस्य । हर्यतः
प्रेषाकर्मणि यास्कः । यद्वा हर्यतः शोभनः । हिरण्यया
हिरण्ययः अथिता शत्रूणां हिंसनशीला वज्रः पर्वत पर्ववति
शिलाञ्चये वृत्ते वा यद्यदा समशीत-संसृष्टो नाभवत् किंतु
जागरितः सन्नवधोदित्यर्थः । यदेद्रेण प्रेरितो वज्रोऽपतिहतः
सन्वृत्तसवधोत्तदापभृत्येव तं यष्टुं मंत्रं यजमानाः प्रावनिपतीति
भावः ॥ अथ । क्वांदमं धत्वं । अस्तु । अस्तेर्लडि बहुलं
कृष्टमिति शपो लुगभावः । इष्टये । यजतेर्भावे क्तिनि वचिस्त्व-
पोत्यादिना संगमार्णं । वज्रादिना धत्वं । व्यत्ययेनातो-
दात्तत्वं । यद्वा । इप गतवित्य स्माद्भावे क्तिनि मंत्रे उपेक्षेति
तस्योदात्तत्वं । निम्नोक्ते सवना । शिष्टेदमिति शिलापः ।
समशीत । शोड् स्वप्ने । लडि संज्ञापूर्वकस्य विधिरनित्यत्वात्
शोडः सार्वधातुके । पा० ७, ४, २१, । इति गुणाभावः ।
हर्यतः । हर्यं गतिकृत्वाः । भृष्टशरीर्यादनातचप्रत्ययः ।
अथिता । अथ कथं कथं हिंसार्थाः । नाच्छीलिकस्तृत्प्रत्ययः ।
नित्वादाद्युदात्तत्वं ॥

तृतीयासृचमाह ॥

अस्मै भोमाय नमना समध्वर उषो न सुख आ भरा ।

पनौयसे ।

यस्य धाम यवस नामिदं यं ज्योतिरकादि हरितो नायसे ॥

अस्मै । भीमाय । नमसा । सं । अध्वरे । उषः । न । शुभ्रे ।

आ । भर । पनीयसे ।

यस्य । धाम । अवसे । नाम । इन्द्रियं । ज्योतिः । अकारि ।

" हरितः । नः । अयसे ॥ ३ ॥

हे उषः । उषोदेवते शुभ्रे शोभने त्वं भीमाय शत्रूणां
भयंकराय पनीयसेऽतिशयेन स्तोतव्यायाम्ना इन्द्रायाध्वरे हिंसा-
रहितेऽस्मिन्यागे । निति संप्रत्यर्थे । तथा च यास्कः । अस्त्युप-
मार्थस्य संप्रत्यर्थे प्रयोग इहेव निधेहि । नि० ७. ३१. । इति ।
संप्रतौदानीं नमसा नमो हवितर्त्तचणमन्नं समाभर । सम्यक्
संपादय । धाम सर्वस्य धारकं नाम स्तोत्रेषु नमनशीलं प्रसिद्धं
वेन्द्रियमिन्द्रत्वस्य परमैश्वर्यस्य लिङ्गं यस्येन्द्रस्यैवंविधं ज्योतिः
अवसेऽन्नाय हवितर्त्तचणान्नलाभार्थमयस इतस्ततो गमनाया-
कारि । क्रियते । हरितो न । यथाश्वात्सादिनः स्वाभिलषि-
तदेशं गमयन्ति तद्वदिन्द्रोऽपि स्वाभिमतहवितर्त्तभाय स्वकीयं
तेजो गमयतीतिभावः ॥ उषः । पादादित्वान्निघाताभावः ।
शुभ्रे । शुभ दौसौ । स्फायितं चीत्यादिना रक् । भर । ह्यहोभं
इति भत्वं । इन्द्रोऽतस्तिष्ठ इति दीर्घः । पनीयसे । पनतेः
स्तुत्यर्थाद्दुलवचनात्कर्मण्यसुन् । तस्मादातिशायनिक ईयसुनि
टेरिति टिलोपः । अकारि । कंदसि लुङ्लिट् इति
वर्तमाने कर्मणि लुङ् । यदृत्तयोगादनिघातः । अडागम
उदात्तः । अयसे । अय गतावित्यस्माद्भावेऽसुन् ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

इमे त इन्द्र सि वयं पुरुष्टुत ये त्वारभ्य चरामसि प्रभूवसो ।

नहि त्वदन्यो गिर्वणो गिरः सघत्क्षोणीरिव प्रति नो

हर्यं तत्तत्तः ॥ ४ ॥

इमे । ते इन्द्र । ते । वयं । पुरुस्तुत । ये । त्वा । आऽरभ्य ।

चरामसि । प्रभुवसो-इति प्रभुवसो ।

नहि । त्वत् । अन्यः । गिर्वणः । गिरः । सघत् । क्षोणीऽद्वय ।

प्रति । नः । हर्यं । तत् । वचः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र प्रभुवसो प्रभूतधन । अत एव पुरुष्टुत पुरुभिर्बहुभि-
र्यजमानैः स्तुत । ये च वयं त्वा त्वामारभ्याश्रयतयावलंब्य
चरामसि । चरामो यागे वर्तमिहे । त इमे वयं ते तव स्वभूताः ।
हे गिर्वणैः । गोभिर्वननीन्द्र त्वदन्यस्त्वतोऽन्यः कश्चिदपि
गिरः स्तुतीर्नहि सघत् । न हि प्राप्नोति । अतस्त्वं नोऽस्माकं
तत्स्तुतिलक्षणं वचः प्रतिहर्यं । कामयस्व । क्षोणीरिव । यथा
क्षोणी पृथिवी स्वकीयानि भूतजातानि कामयते ॥ चरामसि ।
इदंतो मसिः । शपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । यदृत्तयो-
गादनिघातः । सघत् । घघ हिंसायां । अत्र प्रसार्थो धातू-
नामनेकार्थत्वात् । लेख्यडागमः । बहुलं कंदसीति विकृण्णस्य
लुक् । पादादित्वान्निघाताभावः । क्षोणीरिव । हलङ्गाद्बभूव
इति सुलोपाभावश्चादसः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

भूरि त इन्द्र वीर्यं शतव सस्यस्य स्तोतुमेषवन्काममा पृण ।

अनु ते द्यौर्वृद्धतो वीर्यं मम इयं च ते पृथिवी नेत्र

ओजसि ॥ ५ ॥

भूरि । ते । इन्द्र । वीर्यं । तव । ससि । अस्य । स्तोतुः ।

मघऽवन । कामं । आ । पृण ।

अनु । ते । द्यौः । ब्रह्मती । वीर्यं । ममे । इयं । च । ते ।

पृथिवी । नेमे । ओजसे ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ते तव वीर्यं सामर्थ्यं भूरि बहु न केनाप्यवच्छेत्तं शक्यते । तादृशस्य तव वयं स्मसि । स्वभूता भवामः । हे मधवन् त्वमस्यस्तीतः त्वां स्तुवतो यजमानस्य काममभिलाषमापृण । आपूरय । ब्रह्मती द्यौर्महान् द्यलोकोऽपि ते तव वीर्यमनुममे । अन्वमंस्तु । इन्द्रेण सहावस्थानादियं चैयमपि पृथिवी ते तवोजसे बलाय नेमे । प्रह्वीवभूव । त्वद्वलाद्भोता । सत्यध एव वर्तते इति भावः ॥ स्मसि । अम भुवि । इटि अमोरङ्गोप इत्यकारलोपः । दंतो मसिः । पृण । पृण प्रीणने । गत्र प्रोतिहेतुतया पूरणं लक्ष्यते । तुदादित्वाच्छ प्रत्ययः । तस्य डिङ्त्वाद्गुणाभावः । ममे । माङ् माने शब्दे च । डिङ्त्वादात्मनेपदं । लिङ्यातो लोप इटि चेत्याकारलोपः । नेमे । णम प्रह्वत्वे । लिङ्यत एकहल्भाध्य इत्येत्वाभ्यामलोपी । तिङ्ङितिङ इति निघातः ॥

षष्ठीसूचमाह ॥

त्वं तमिन्द्र पर्वतं महामुरुं वज्रण वज्रिन्पर्वशक्तित्थ ।

अवासृजो निवृताः सर्तवा अपः सत्रा विश्वं दधिषे केवलं

सहः ॥ ६ ॥

त्वं तं । इन्द्र । पर्वतं । महामं । उरुं । वज्रेण । वज्रिन् ।

पर्वशः । चकर्त्तिथ ।

अवसृजः । निवृताः । सर्तवै । अपः । सत्रा । विश्वं ।

दधिषे । केवलं । सहः ॥ ६ ॥

हे वज्रिन्वज्रवज्रिन्द्र त्वं तं प्रसिद्धं महामायामतो महान्त-
सुरं विस्तोर्णं पर्वतं पर्ववंतं मेघं वृत्तासुरं वा वज्रेणयुधेन
पर्वशः पर्वणि पर्वणि चकर्तियः । शकलीचकषे । तेन मेघेन
निवृता आवृता अपः सर्तवै सरणाय गमनाय अयासृजः ।
अवाङ्मुखमस्त्राक्षीः । अतस्त्वमेव केवलं विश्वं व्याप्तं सहो बलं
दधिषे । धारयसि । नान्यः कश्चिदिति । यदेतत्तत्सत्ता सत्यमेव ।
सत्वेति सत्यनाम । सत्केत्येति तन्नामसु पाठात् ॥ महा । महान्तं ।
नकारवृत्कारयोर्लोपश्छांदसः । चकर्तियः । कृती कृदने । लिटि
यत्थभ्यासस्योरदगत्वहलटिशेषचुत्वानि । सर्तवै । कृत्याथै
तवैकेनिति भावे तवेप्रत्ययः । कृत्ये जतः । पा० १. १. ३८. ।
इत्यव्ययत्वेऽव्ययादांस्सुप इति सुपो लुक् । अंतश्च तत्रै युगपदि-
त्यादीतयोर्युगपदुदात्तत्वं । दधिषे । लिटि क्रादिनियमादिट् ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे द्वाविंशो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले दशमोऽनुवाकः ॥

एकादशानुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र नू चिदिति नवैत्रं
प्रथमं सूक्तं गौतमस्य नोधस आषमग्नेयं । आद्याः पंच जगत्स्यः ।
शिष्टाश्चतस्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रांतं । नू चित्रव नोधा
गातम आग्नेयं हि चतुस्त्रिष्टुवंतमिति । हीति वचनादुत्तरं
च हे सूक्ते अग्निदेवताके ॥ अभिप्लवषडहस्य पंचमेऽह्न्याग्नि-
मारुतं इदं जातवेदस्यं निविडानं । तृतीयस्यति खंडे सूत्रितं ।
पृथस्य वृष्णा वृष्णे शर्धाय नू चित्रहोजा इत्याग्निमारुतं ।
आ० ७. ७. । इति ॥ प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतावाप्स्विनशस्त्रे
च जागते कंदस्यादितः पंचर्चः । सूत्रितं च । त्वमग्ने प्रथमा

अगिरा नू चित्सहोजा अमृतो नितुंदते इति पंच । आ० ४.
१३. । इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

नू चित्सहोजा अमृतो नि तंदते होता यदूतो अभव-
द्विवस्वतः ।

वि साधिष्ठेभिः पाथभी रजो मम आ देवताता हविषा
विवासति ॥ ० ॥

नु । चित् । सहऽजोः । अमृतः । नि । तंदते । होता । यत् ।
दूतः । अभवत् । विवस्वतः ।

वि । साधिष्ठेभिः । पाथभिः । रजः । ममे । आ ।
देवऽताता । हविषा । विवासति ॥ १ ॥

सहोजाः सहसा बलेन जातः । अग्निर्हि बलेन मथ्यमा-
भारण्योः सकाशाज्जायते । अमृतो मरणरहितः । एवंभूतो-
ऽग्निर्नू चित् क्षिप्रमेव नितुंदते । नितरां व्यथयति । उत्पन्न-
मात्रस्याग्नेः स्पष्टमशक्यत्वात् । यद्वा निर्गच्छति । तंदतिर्गत्यर्थः
सौमो धातुः । यद्यदा होता देवानामाह्वाता होमनिष्पादको
वायमग्निर्विवस्वतः परिचरतो यजमानस्य देवान्प्रति हविर्व-
हनाय दूतोऽभवत् । हविर्वहने नियुक्तो भवति । तदानीं
साधिष्ठेभिः समौचौनैः पथिभिर्मार्गैर्गच्छन् रजोऽन्तरिक्षलोकं
विममे । निर्ममे । पूर्वं विद्यमानमप्यन्तरिक्षमसत्कल्पमभूत् ।
इदानीं तस्य तेजसा प्रकाशमानं सदुत्पन्नमिव दृश्यते । किंच
देवताता । देवतातिरिति यज्ञनाम । देवतातो यज्ञे हविषा
चरुपुरोडाशादिलक्षणेन देवानां विवासति । परिचरति ॥
अमृतः । मृतं मरणमस्य नास्तीति बहुव्रीहौ नजो जरमर-

